

**НАУКОВІ
ПРАЦІ**

**НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ
імені В. І. ВЕРНАДСЬКОГО**

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ імені В. І. ВЕРНАДСЬКОГО
АСОЦІАЦІЯ БІБЛІОТЕК УКРАЇНИ

**НАУКОВІ
ПРАЦІ**
НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ
імені В. І. ВЕРНАДСЬКОГО

Збірник засновано в 1998 р.

Редакційна колегія

О. С. Онищенко, акад. НАН України, д-р філос. наук (*голова*)
Г. В. Боряк, д-р іст. наук
В. М. Горвий, д-р іст. наук
Т. Ю. Гранчак, канд. іст. наук
Л. А. Дубровіна, чл.-кор. НАН України, д-р іст. наук (*заст. голови*)
Г. І. Ковальчук, д-р іст. наук
С. Г. Кулешов, д-р іст. наук
В. Ю. Омельчук, д-р іст. наук
Г. В. Папакін, д-р іст. наук
В. В. Петров, чл.-кор. НАН України, д-р техн. наук
В. І. Попик, канд. іст. наук (*заст. голови*)
В. В. Різун, д-р філол. наук
Л. І. Шевченко, д-р філол. наук
Н. А. Шип, д-р іст. наук
В. А. Широков, чл.-кор. НАН України, д-р техн. наук

**НАУКОВІ
ПРАЦІ**
НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ
імені В. І. ВЕРНАДСЬКОГО

Випуск 31

Київ 2011

УДК 02(247)(06)
ББК Ч73я54(4Укр)

НЗ4

Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Вип. 31 / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського; АБУ. – К., 2011. – 701 с.

До збірника наукових праць включено статті, в яких досліджуються теоретико-методологічні засади розвитку бібліотекознавства; аналізуються нові ресурси та можливості електронного середовища бібліотечної галузі; висвітлюються нові пріоритети розвитку книгознавства та документознавства в інформаційному просторі; розкривається взаємозв'язок біографістики і новітніх інформаційних технологій. Окремий розділ містить дослідження діяльності В. Кордта, присвячені 150-річчю від дня його народження.

Для працівників бібліотечно-інформаційної сфери, істориків, викладачів і студентів вищих навчальних закладів, усіх, хто цікавиться теорією і практикою бібліотечної справи.

Затверджено до друку вченою радою
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського

© Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського, 2011

Розділ I

Бібліотекознавство: теоретико-методологічні засади розвитку

УДК 024:025.9

Людмила Беліна,

зав. відділу НБУВ

Людмила Коновал,

мол. наук. співробітник НБУВ

ІННОВАЦІЇ БІБЛІОТЕЧНО-ІНФОРМАЦІЙНОГО ОБСЛУГОВУВАННЯ КОРИСТУВАЧІВ У ЗАРУБІЖНОМУ БІБЛІОТЕКОЗНАВСТВІ

На основі огляду зарубіжної фахової періодики розкрито важливість поєднання традиційних форм бібліотечно-інформаційного обслуговування та інноваційних електронних технологій для якісного та ефективного задоволення інформаційних потреб реальних та віртуальних користувачів, визначено актуальні для сучасного зарубіжного бібліотекознавства проблеми.

Ключові слова: бібліотечно-інформаційне обслуговування, віртуальний користувач, Бібліотека 2.0, Веб 2.0, сайт бібліотеки, мобільний сервіс.

Бібліотечно-інформаційне обслуговування користувачів є однією з найважливіших сфер діяльності бібліотеки як соціального інституту, оскільки саме користувачі бібліотеки є каталізатором її діяльності, у певній мірі визначають напрями розвитку установи. Дуже часто в гонитбі за високими економічними показниками, покращенням матеріально-технічної бази трапляється, що читач бібліотеки опиняється десь на периферії поза великою кількістю баз даних, багатомільйонним фондом та автоматизованими системами. Звісно, все це дуже важливо, але показником якості роботи бібліотеки є не кількість комп'ютерної техніки, а той користувач, який відкриває двері бібліотеки чи заходить на її сайт. Саме бібліотечно-інформаційне обслуговування реальних та віртуальних користувачів є одним з головних завдань кожної бібліотеки.

Поняття «обслуговування» – багатогранне. Це не лише задоволення інформаційних запитів користувачів, надання їм певної інформації чи документа, але й створення дружньої атмосфери для наукової роботи, спілкування та культурного дозвілля.

Метою нашого дослідження є аналіз досвіду зарубіжних колег у галузі інноваційного бібліотечно-інформаційного обслуговування та можливості його впровадження у практику роботи НБУВ.

Матеріалом для дослідження слугували публікації у журналах «American Libraries», «Library Journal», «Computers in Libraries», БД Science Direct, а також статті учасників Library Networking Group та збірники Центру міжнародного бібліотекознавства Всеросійської державної бібліотеки іноземної літератури імені М. І. Рудомино.

Основні акценти у публікаціях щодо бібліотечно-інформаційного обслуговування зосереджені на темі вивчення та задоволення потреб користувачів. Ця тема є актуальною як серед вітчизняних, так і зарубіжних бібліотекознавців, і безпосередньо пов'язана з низкою інших: повернення користувача до бібліотеки; побудова ефективної маркетингової стратегії; розширення асортименту послуг та комплектування фонду тощо.

Занепокоєння серед багатьох фахівців викликає зниження інтересу до бібліотек та до читання в цілому. Для повернення престижу читанню як основного засобу отримання інформації зарубіжні бібліотекарі широко використовують можливості електронних інформаційних технологій. Зокрема, у німецьких бібліотеках поширення набули форми роботи, пов'язані з використанням мультимедійних продуктів та електронних інформаційних технологій: презентації електронних книг, використання сайту бібліотеки у якості віртуального простору для спілкування, посилання на огляд нових надходжень, організація дискусій для різних читацьких груп на сайті бібліотеки тощо. Віртуальні читачі мають можливість розмістити на сайті замовлення на купівлю документа, відсутнього у бібліотеці. Мультимедійні засоби та електронні ресурси виступають не конкурентами друкованих видань, а помічниками у роботі з підвищення престижу читання, бібліотек та розвитку читацьких інтересів¹.

Важливе місце у сфері бібліотечно-інформаційного обслуговування користувачів належить обслуговуванню у віртуальному середовищі. Не виникає сумніву, що процеси бібліотечно-інформаційного обслуговування поступово, але невпинно переміщуються в електронне середовище. У своєму дослідженні ми не будемо акцентувати увагу на таких формах обслуговування як надання доступу до електронного каталогу, електронних ресурсів, замовлення документів через Інтернет та електронна доставка документів. Всі ці форми обслуговування давно стали

¹ *Белякова Д. А.* Электронные информационные технологии и Интернет как средства повышения престижа чтения и расширения круга читателей. (Современный опыт библиотек Германии) / Д. А. Белякова // Открытый доступ: Библиотеки за рубежом: 2007: Сборник / Редкол.: Н. Ю. Золотова, С. В. Пушкова, Л. М. Степачев. – М.: Рудомино, 2007. – С. 40–54.

щоденною практикою зарубіжних бібліотек, перейшли з розряду інноваційних до традиційних. Більшість вітчизняних бібліотек перебувають на етапі розроблення та впровадження віртуального обслуговування. Нагальною для бібліотечно-інформаційного сервісу є потреба виникнення / впровадження нових видів послуг, які б поєднували сучасні технології з традиційними формами обслуговування. Це необхідно, в першу чергу, для невідповідних користувачів, яким складно зорієнтуватися в інформаційних технологіях та вибрати з великого масиву Інтернету потрібну інформацію. Саме їм і стають у нагоді бібліотеки, які здатні не лише акумулювати та зберігати інформацію, а й систематизувати та представити її для сприймання різними категоріями користувачів [2; 9; 11].

Довідкові віртуальні служби, створені бібліотеками, надзвичайно популярні серед користувачів, оскільки мають переваги перед пошуковими веб-серверами та реальними бібліотеками: по-перше, фаховість співробітників служби, по-друге, чіткість та логічна структурованість відповіді на поставлене запитання, по-третє, дистанційність обслуговування. Зазвичай довідки виконуються через деякий час, але інноваційним підходом у організації віртуальної довідкової служби бібліотек є спілкування зі своїми користувачами в онлайн-режимі за допомогою чату, ISQ чи Skype. Віртуальна довідкова служба, яка діє в РНБ, надає довідки користувачам у режимі як відкладеного, так і реального часу. Користувач може поставити запитання і зі стаціонарного комп'ютера (через веб-форму), і з будь-якого мобільного пристрою, завдяки чому можна відразу отримати інформацію про правила користування бібліотекою, її ресурси та послуги чи наявність певного документа у бібліотеці.

Популярним серед зарубіжних бібліотек є використання мобільного маркетингу. Маркетинг через мобільний зв'язок є порівняно молодим, але він швидко став одним із головних засобів залучення клієнтів. Бібліотеки теж не стоять осторонь цього процесу, пропонуючи своїм користувачам послугу «бібліотека в кишені». Для цього лише потрібно, щоб веб-сайт був пристосований для навігації мобільним браузером. Користувачі, які мають доступ до Інтернету з мобільного телефону, можуть переглянути електронний каталог та зробити замовлення, познайомитися з новими надходженнями, отримати консультацію фахівця за допомогою віртуальної довідки. Бібліотеки, в свою чергу, активно використовують текстові повідомлення для зв'язку зі своїми користувачами. Це набагато ефективніше та дієвіше, ніж надсилання листів електронною поштою, оскільки відкрити та переглянути повідомлення на телефоні абонент зможе набагато швидше, ніж свій e-mail. Досвід зарубіжних колег є надзвичайно

корисним і заслугове на подальше поглиблене вивчення та впровадження у практику роботи вітчизняних бібліотек [6; 7].

Значного поширення віртуальне обслуговування набуло завдяки Web 2.0 та Library 2.0. Впровадження цих технологій в практику діяльності бібліотеки дозволяє надавати нові послуги, залучати користувачів до активної повноправної співпраці та об'єднувати бібліотеки у єдиний інформаційний простір. Ставлення до Бібліотеки 2.0 неоднозначне, тривають постійні дискусії щодо її переваг та недоліків, але незаперечним є той факт, що використання технології Library 2.0 «відкриває друге дихання» бібліотечно-інформаційному обслуговуванню. Концепція «Бібліотека 2.0» – це новий погляд на бібліотечне обслуговування в цілому. Ключові завдання Бібліотеки 2.0 полягають не в тому, щоб забезпечити доступ до книг та інформації, а, в першу чергу, у впровадженні інновацій, побудові суспільства однодумців, які братимуть участь у соціальних сервісах. Ця модель бібліотечного обслуговування спрямована на постійний і цілеспрямований розвиток, запрошує користувачів брати участь у створенні фізичних та віртуальних послуг, які їм необхідні, та постійно оцінювати, висловлювати своє ставлення до цих послуг. Головними принципами побудови Бібліотеки 2.0 з точки зору бібліотекарів є:

- орієнтація на користувача;
- використання всіх доступних технологічних нововведень;
- залучення користувачів як до розроблення, так і до реалізації бібліотечного сервісу;
- модульне програмне забезпечення;
- повнофункціональний онлайн каталог;
- постійний розвиток та удосконалення;
- широке використання сервісів Веб 2.0.

Більшість дослідників вважають можливим використовувати у бібліотеці такі сервіси Веб 2.0:

- синхронні повідомлення;
- потокове медіа;
- блоги;
- соціальні мережеві сервіси;
- теги (мітки / позначки);
- RSS потоки тощо [1; 4; 5; 12].

Значна частина публікацій в іноземній фаховій періодиці присвячена проблемі функціонування бібліотек в умовах фінансової кризи. Головними питаннями, які постають перед керівниками бібліотек різних рівнів є: як залучити додаткові кошти у бюджет бібліотеки; як зрівноважити доступність

бібліотечного сервісу та необхідність розширення платних послуг тощо. Однозначної відповіді немає, оскільки немає універсального шляху вирішення всіх проблем. З одного боку, введення плати (хоч і символічної) за типові послуги обслуговування користувачів допоможе наповнити бюджет, а з іншого, – є небезпека втратити тих користувачів, які не можуть дозволити собі платити за бібліотечні послуги. Відвідування бібліотек США у 2008 році значно зросло у порівнянні з попередніми роками. Причиною, як не дивно, стала економічна криза, в умовах якої американці надавали перевагу відвідинам бібліотек перед купівлею книг, DVD та CD. Цей факт змушує переосмислювати роль бібліотек у сучасному світі [8].

Ще однією послугою, що набула значного поширення у бібліотеках, особливо під час економічної кризи, стала інформаційна допомога у пошуку роботи. Співробітники бібліотеки допомагають безробітним людям шукати вакансії, створювати резюме та відправляти їх роботодавцям. У доповіді Американської бібліотечної асоціації зазначалося, що у 2009 р. 62 % громадських бібліотек надавали таку послугу. Одночасно з використанням електронних технологій надавалася інформація на традиційних носіях, організовувалися тематичні виставки для підвищення кваліфікації безробітних та здобуття ними нових спеціальностей. Таким чином, поєднання традиційних форм обслуговування та впровадження нових послуг сприяло задоволенню інформаційних потреб користувачів та збільшенню відвідування.

Стрімкий розвиток інформаційних технологій та їх впровадження у бібліотеках вимагає відповідної підготовки як бібліотекаря, так і користувача. Вимоги до бібліотекаря, його професійної компетентності зростають у зв'язку з тим, що він не просто надає необхідну інформацію, а вчить читача нею користуватися, проводити пошук за допомогою довідково-бібліотечного апарату та інформаційних ресурсів. Бібліотеки відіграють важливу роль у навчанні інформаційної грамотності користувачів. Така практика навчання поширюється у скандинавських країнах, США, Великобританії. Підвищення інформаційної грамотності читачів здійснюється шляхом навчання їх роботі з електронними інформаційними технологіями та мультимедійними документами. Ця послуга дозволить максимально використовувати ресурси бібліотеки для найповнішого задоволення читачьких потреб, а також збільшити відвідування бібліотеки, приваблюючи користувачів, які зацікавлені в отриманні нових знань.

Для повернення престижу читанню як основному засобу отримання інформації та бібліотеці як соціальному інституту зарубіжні бібліотекарі

активно поєднують традиційні форми обслуговування та сучасні інформаційні технології. Поширення набули такі форми роботи, які пов'язані з використанням мультимедійних продуктів та електронних інформаційних технологій.

Впровадження нових технологій у діяльність бібліотек не замінює і не відмінює традиційних послуг, а дозволяє розширити спектр послуг бібліотечно-інформаційного обслуговування користувачів та покращити його якість. Головною метою має залишатися різнобічне задоволення інформаційних, культурних та наукових потреб користувачів.

Список використаних джерел

1. *Ефимова Е.* Библиотека 2.0: начало пути [Електронний ресурс] / Екатерина Ефимова. – Режим доступу : <http://rusu-library.blogspot.com/2010/04/20.html>
2. *Найдина Е. Л.* Библиографическое обслуживание в виртуальной среде: современное состояние и перспективы [Електронний ресурс] / Е. Л. Найдина. – Режим доступу : <http://192.168.4.10/articles/crimea/2010/51.pdf>
3. Новые идеи для библиотеки [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.library.ru/3/focus/store.php>
4. *Соловяненко Д.* Библиотека 2.0: концепция библиотеки другого поколения / Денис Соловяненко // Бібл. вісн. – 2007. – № 5. – С. 10–20.
5. *Сорокин И. В.* Технологии Web и Web 2.0 как средства интеграции библиотек в современную электронную среду [Електронний ресурс] / И. В. Сорокин, А. В. Скалабан. – Режим доступу : <http://www.gpntb.ru/win/inter-events/crimea2010/disk/93.pdf>
6. *Circle A.* Bubble Room blogger identifies 13 cultural shifts that libraries can turn into opportunities to reach patrons [Електронний ресурс] / Alison Circle. – Режим доступу : <http://www.libraryjournal.com/article/CA6698259.html>
7. *Connaway L. S.* Digital Information Seekers. How Academic Libraries Can Support the Use of Digital Resources [Електронний ресурс] / Lynn Silipigni Connaway, Timothy J. Dickey. – Режим доступу : <http://www.jisc.ac.uk/media/documents/publications/reports/2010/digitalinformationseekerreport.pdf>
8. *Dempsey B.* Surveys on Fees for Libraries Service: For Love or Money. Libraries and the struggle to remain «free» [Електронний ресурс] / Beth Dempsey. – Режим доступу : http://www.libraryjournal.com/lj/communitypublicservices/886465-276/survey_on_fees_for_library.html.csp
9. *Dougherty W. C.* Virtualization and Libraries: The Future is Now (or Virtualization: Whither Libraries or LibrariesWither?) / William C. Dougherty // The Journal of Academic Librarianship – 2009. – May. – Vol. 35, issue 3. – P. 274–276.
10. *El-Sherbini M.* New Strategies for Delivering Library Resources to Users: Rethinking the Mechanisms in which Libraries are Processing and Delivering Bibliographic Records / Magda El-Sherbini, Amanda J. Wilson // The Journal of Academic Librarianship. – 2007. – March. – Vol. 33, N. 2. – P. 228–242.

11. *Ross L.* The Library is Dead, Long Live the Library! The Practice of Academic Librarianship and the Digital Revolution / Lyman Ross, Pongracz Sennyey // The Journal of Academic Librarianship. – 2008. – March. – Vol. 34, issue 2. – P. 145–152.

12. *Tripathi M.* Use of Web 2.0 tools in academic libraries: A reconnaissance of the international landscape / Manorama Tripathi, Sunil Kumar // The International Information and Library Review. – 2010. – September. – Vol. 42, issue. 3. – P. 195–207.

Оксана Вербіцька,
наук. співробітник НБУВ

**ДЕРЖАВНА УНІВЕРСИТЕТСЬКА БІБЛІОТЕКА
НИЖНЬОЇ САКСОНІЇ: ІСТОРІЯ І ВНЕСОК
В ІНФОРМАЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
НАВЧАЛЬНОГО ТА НАУКОВОГО ПРОЦЕСІВ**

Розглядається історія та сучасний стан Державної і університетської бібліотеки Нижньої Саксонії (Німеччина). Відзначається велика робота зі створення цифрових колекцій і над новими технологіями у галузі бібліотечних послуг.

Ключові слова: інформаційне забезпечення, бібліотечні послуги, електронні ресурси, цифрові колекції, історія бібліотек.

Державна і університетська бібліотека Нижньої Саксонії в місті Геттінген (Німеччина) являє собою приклад бібліотечної і дослідницької установи, орієнтованої на забезпечення інформаційних потреб університетського містечка; також координує діяльність бібліотек землі Нижня Саксонія. Серед найважливіших завдань цієї сучасної академічної бібліотеки – оцифрування друкованих матеріалів німецької культурної спадщини, розвиток інноваційних моделей та засобів для електронних публікацій і збереження цифрових даних, створення інфраструктури для навчання та наукових досліджень з використанням електронних носіїв та ресурсів [19]. Декілька останніх років Бібліотека посідає верхні місця в рейтингу кращих бібліотек Німеччини в категорії громадських та академічних бібліотек, який формує Німецька бібліотечна асоціація.

Історія бібліотеки нерозривно пов'язана з історією Університету Георга Августа в м. Геттінген, заснованого у 1734 р. Засновник університету, король Великої Британії та курфюрст Ганноверу Георг II, отримав почесну посаду «великого ректора» і вкладав у розвиток Університету і його бібліотеки великі кошти, що допомогло їм досягти розквіту та набутти європейської слави [1]. На відміну від середньовічних традиційних університетів, статут Геттінгенського університету на перше місце виводив толерантність і взаємоповагу вчених, свободу наукового пошуку. У XVIII ст. тут викладали такі відомі вчені як географ А. Ф. Бюшінг, астроном Х. Майер, фізик Г. К. Ліхтенберг, філологи С. Гесснер і К. Г. Гейне, історик

А. Л. Шльоцер, юрист Ж. Е. Пюттер. Геттінгенський університет став найпопулярнішою вищою школою серед дворянства не лише Німеччини, але й інших країн. У 1751 р. з дозволу Георга II професори Геттінгенського університету заснували Геттінгенське товариство наук (з 1939 р. – Академія наук у Геттінгені). Перший президент Геттінгенського товариства наук А. фон Галлер з метою скоординувати подальшу наукову діяльність вчених регіону об'єднав діяльність Університету і Товариства [7]. Це була спроба створити новий простір для наукових досліджень, вільного обговорення наукових питань та обміну досвідом, що на той час не практикувалось в університетах. Відтоді співдружність Товариства з Університетом залишалась зразком єдності освітньої та наукової діяльності [10].

У першій половині XIX ст. важлива роль в Університеті відводилась дослідженням у галузі історичних, політичних і математичних наук, у його стінах працювали математик К. Ф. Гаусс, історик Ф. К. Дальман, філологи брати Я. і В. Грімм, юрист Г. Гуго та інші видатні вчені. З 1860-х рр. Університет поступово все більше перетворювався на центр природничо-наукових досліджень, і до Бібліотеки стало надходити все більше наукових праць з цих галузей. У цей час тут працювали математики Б. Ріман, Ф. Клейн, Д. Гільберт, Г. Мінковський. С. Ковалевська отримала в Геттінгені докторську ступінь «за сукупністю праць». Наприкінці XIX – початку XX ст. тут викладав Е. Гуссерль, засновник напряму феноменології, у нього навчався М. Гайдеггер, засновник екзистенціального напряму сучасної філософії. Але геттінгенські математична та фізична школи були розгромлені нацистами, найвидатніші її представники, зокрема нобелівські лауреати М. Борн, Д. Франк, який працював разом з Г. Герцем, Р. Курант та інші, були вимушені виїхати з Німеччини. На сьогоднішній день до лауреатів Нобелівської премії належать 45 вчених, які навчалися, працювали викладачами або проводили дослідження у Геттінгенському університеті. Більшість із них – науковці у галузі природничих наук, зокрема фізики, хіміки, медики. Оскільки більшість з них зробили свої відкриття в першій половині XX ст., цей факт отримав назву «геттінгенське нобелівське диво». Й сьогодні Університет має високий міжнародний рівень – в 2009 р. за Академічним рейтингом університетів світу він посів 4-те місце в Німеччині, 29-те – в Європі і 90-те – у світі [21].

Від часу свого заснування (1737 р.) університетська бібліотека функціонувала як наукова. Основою її фондів стали 12 тис. томів, що входили до трьох колекцій: бібліотека гімназії м. Геттінген, куди входили книги з історії, класичної філології та теології, бібліотека Великого сенешала Й. Г. фон Бюлова (1650–1724) в Ганновері, де була переважно історична,

політична та юридична література, і дублетні фонди Королівської бібліотеки в Ганновері. У 1770 р. їй були подаровані математичні, фізико-технічні, військові, топографічні фонди та колекції з історії мистецтва архітектора Й. фон Уффенбаха (1687–1769). Швидкому розвитку Університету та збільшенню бібліотечних фондів сприяла і постійна підтримка і регулярне додаткове фінансування одного із засновників університету і його куратора, міністра та члена Таємної ради барона Г. фон Мюнхгаузена (1688–1770). Уже в 1765 р. фонди бібліотеки Геттінгенського університету містили близько 60 тис. томів, у 1787 р. 120 тис. томів, у 1810 р. – близько 153 тис. томів. На той час це була вражаюча за своїм обсягом колекція, і за кількістю цінних та рідкісних видань її можна було назвати однією з найкращих наукових бібліотек Європи. Й. В. Гете назвав її скарбом саксонської землі. Першим директором Бібліотеки став Й. М. Геснер, великий вплив на її розвиток здійснив філолог і археолог, професор К. Г. Гейне (1763–1812), який очолював її майже 50 років; брати Я. і В. Грімм були бібліотекарями в період 1830–1837 рр.

Як зазначає Д. Равинський, у Геттінгенському університеті роль головного рушія розвитку освітніх і наукових процесів вперше відводилася Бібліотеці, яка «...з самого початку була зорієнтована не на обслуговування окремих досліджень, як було прийнято у XVIII ст., а на обслуговування науки в цілому. Унікальна для того часу концепція бібліотеки мала метою безперервне, планомірне та науково обґрунтоване придбання наукової літератури» [8]. Як зазначалося в її статуті, вона мала стати зібранням найважливіших наукових праць вітчизняної та іноземної літератури з усіх галузей науки. Вказувалося, що відбирати до її фондів потрібно було лише такі книги, в яких містяться наукові, технічні, практичні знання, які сприяли б прогресу, або хоча б робили крок вперед, а не книги, що містять просто повторення чи компіляцію вже відомого; перевага віддавалась тим книгам, які «містять джерела систем, удосконалень, розширень, виправлень по суті і за формою» [2].

З розвитку бібліотечної справи вона не мала собі рівних – тут була введена систематична розстановка книг, складені алфавітний і систематичний каталоги. Її фонд поповнювався постійно і обдумано – за рішенням сенату Університету Бібліотека вела також спеціальний каталог книг, рекомендованих до придбання. Особливу увагу читачів Бібліотеки привертала англо-американська і природничо-наукова колекції. Комплектування було зорієнтоване на ідеали енциклопедичного зібрання літератури, пріоритет мали як німецькі, так і закордонні найзначніші у науковому відношенні видання, і завдяки такому підходу її колекції стали численними та глибоко спеціалізованими в рамках певних тем. Таким чином, вона

стала першою академічною бібліотекою і одночасно науково-дослідним підрозділом університету [5].

В середині XIX ст. розвиток Бібліотеки через брак бюджетних коштів дещо призупинився. З 1866 р. і до кінця XIX ст. Бібліотека брала участь у розробці національної системи бібліотечного обслуговування. З 1920 р. вона займалась формуванням багатьох спеціальних фондів, зокрема колекцій англо-американської культурної спадщини і природничих наук, до роботи над якими пізніше приєдналися й інші бібліотеки. З 1918 р. (й до сьогодні) вона здійснює формування колекції німецьких друкованих видань. До Другої світової війни фонди Бібліотеки нараховували вже близько 941 тис. одиниць зберігання, і, не зважаючи на накази чинної влади про евакуацію колекції під час наступу радянських військ та військ союзників у 1944 р., її фонди було переміщено у підвал, що їх і врятувало. У післявоєнний час до неї звозили залишки фондів інших бібліотек, відбувалася концентрація розрізнених колекцій та відновлення пошкоджених і зруйнованих бібліотечних будівель.

У 1949 р. на знак визнання регіональних і академічних функцій, бібліотека одержала назву «Державна і університетська бібліотека Нижньої Саксонії». У тому ж році Німецьким науково-дослідним товариством була реорганізована національна система спеціальних тематичних колекцій, і Бібліотека до своїх традиційних функцій долучила завдання формування колекцій фінно-угорської мови і літератури, алтайської мови і літератури, наук про Землю, лісового господарства, а також у галузі книгознавства та бібліотекознавства. У 1970-х рр. створено відділи хімії і медичної літератури, з 2000 р. – лісовий, фізики, соціально-економічної літератури.

У 1957 р. з метою сприяння розвитку регіонального міжбібліотечного абонементу тут було розроблено зведений Центральний бібліотечний каталог землі Нижня Саксонія, в 1967 р. розпочалося створення електронних каталогів журналів, з 1977 р. – монографій. У 1982 р. в Геттінгені було засновано Комп'ютерний бібліотечний центр землі Нижня Саксонія, і з того часу ним формується Нижньо-Саксонський каталог монографій і Нижньо-Саксонський каталог журналів. З впровадженням програмного забезпечення системи РІСА тут у 1993 р. було засновано об'єднання німецьких бібліотек північних земель Німеччини – Загальна бібліотечна мережа, та відповідно розроблено Північно-Німецький зведений електронний каталог.

Розташована Бібліотека в двох будівлях: в історичному приміщенні церкви Святого Павла в Геттінгені (1304), яке в XIX ст. було перетворено на бібліотеку (згодом церкву було перебудовано на два поверхи, й на

сьогодні верхня частина будівлі використовується як виставковий і лекційний зал, а нижня містить Центральний бібліотечний каталог землі Нижня Саксонія), та в новому приміщенні, де з 1992 р. зберігаються всі інші фонди Бібліотеки.

Нині бібліотека Геттінгенського університету – одна з п'яти найбільших бібліотек Німеччини, фонди якої нараховують понад 5,8 млн книг та статей у періодичних виданнях, 1,5 млн мікрофільмів, 13,3 тис. рукописів, 350 серій наукових видань, 375 колекцій з неопублікованих робіт, 300 тис. географічних карт і планів, а також велика кількість цифрових документів. Щорічно до неї надходить близько 16 тис. періодичних видань [14]. Персонал бібліотеки складається з 300 осіб, кількість робочих місць для читатів – 1534, автоматизованих чи оснащених комп'ютерною технікою – 138 (з них із доступом в Інтернет – 110). Щорічно витрати на придбання літератури становлять близько 5 870 000 €, витрати на придбання електронних видань – близько 1 686 000 €, загальний бюджет Бібліотеки – близько 23 322 000 €. У 2010 р. Бібліотеку відвідало 2 240 088 осіб, віртуальних відвідувань веб-сайту Бібліотеки – 1 852 612 [12].

До складу бібліотеки Геттінгенського університету входять також 8 бібліотек деяких факультетів, зокрема: теологічного, юридичних та політичних наук, медичного, філософського, економічних і соціальних наук, природничо-математичного, лісового, сільськогосподарського. Президент університету професор Курт фон Фігура (Kurt von Figura) визнав, що «відмінна репутація Університету м. Геттінгену, особливо наших гуманітарних факультетів – багато в чому заслуга бездоганної роботи університетської бібліотеки» [11]. При Університеті, який має 13 факультетів і в якому навчаються понад 24 тис. студентів і працюють близько 3,5 тис. викладачів, також діють науково-дослідні установи – Центр тропічних досліджень, Центр екології лісу, Центр захисту природи, великий авторитет має Геттінгенський центр молекулярних і органічних досліджень. Необхідно зазначити, що у 2007 р. в рамках проекту з розвитку університетської освіти Університет був названий одним з 9 елітних університетів Німеччини. З 2007 р. в університеті здійснюється програма «Концепція майбутнього», в рамках якої розвинулась тісна співпраця Університету з іншими науково-дослідними організаціями у місті, до яких відносяться Академія наук у Геттінгені, п'ять інститутів Товариства ім. Макса Планка, Німецький центр авіації і космонавтики та Німецький центр приматів.

Бібліотека є не лише інформаційним центром Університету, але й виконує функцію координатора бібліотечної справи в Нижній Саксонії. Вона співпрацює та здійснює ефективну підтримку діяльності 143 галузевих

та громадських бібліотек регіону. Зокрема, до мережі бібліотечних установ у Нижній Саксонії належать бібліотека Інституту історичних досліджень, бібліотеки інститутів Товариства імені Макса Планка, бібліотека Товариства наукової обробки даних, бібліотека Інституту прикладної культурології (IFAK), Міська бібліотека Геттінгену та інші.

До Державної і університетської бібліотеки Нижньої Саксонії надсилаються примірники усіх державних видань, вона укладає Центральний бібліотечний каталог у Нижній Саксонії та здійснює керівництво регіональним міжбібліотечним абонементом. За фінансової підтримки Науково-дослідної ради Німеччини нею проводиться формування колекцій у понад двадцяти спеціалізованих галузях. Фонди Бібліотеки доступні всім користувачам регіону, а через систему МБА і службу доставки копій документів – і в інших регіонах. Крім цього, ресурси Бібліотеки доступні на мікроформах і в електронній формі. Спеціальні відділи Бібліотеки включають: відділ рідкісних книг і рукописів, колекцію німецьких друкованих видань 1701–1800 рр., відділ карт.

Бібліотека Геттінгенського університету, яку в 2002 р. було визнано «Бібліотекою року», в 2005–2009 рр. незмінно посідала перше місце за даними ВІХ (Bibliotheksindex) – національного рейтингу громадських та наукових бібліотек Німеччини, а у 2010 р. її було визнано другою за рейтингом наукових та універсальних бібліотек у Німеччині, та першою за рангом ефективності її інфраструктури і рівнем послуг [15]. Бібліотека здійснює інформаційне забезпечення освітніх процесів та наукових досліджень у стінах Університету, і з цією метою використовується весь спектр інформаційних послуг – читачам надається доступ до локальних інформаційних ресурсів у друкованому (книги, карти, матеріали тощо) та електронному вигляді (матеріали, вміщені на веб-порталі Бібліотеки, колекції CD-дисків з певної тематики тощо), забезпечується доступ до наявної інформації в усьому світі (доставка необхідних фізичних документів), створюються покажчики та довідники (тематичні, бібліографічні тощо), читачам надаються консультації у використанні інформаційних та електронних ресурсів. Підготовка бібліотечних кадрів і підвищення їх кваліфікаційного рівня проводиться шляхом навчання, обміну досвідом у галузі бібліотекознавства та інформаційних технологій.

Особливості системи інформаційно-бібліотечного обслуговування в університетській бібліотеці пов'язані з потребою студентів у безперервній підготовці та отриманні максимально повної інформації. Бібліотека здійснює підтримку науки і освітньої діяльності як шляхом забезпечення місця для самостійної роботи (студенти мають вільний доступ до

літератури, але додому книги не видаються), так і для проведення колективних робіт і заходів з використанням технічного і апаратного забезпечення. Інформаційні ресурси Бібліотеки використовуються фахівцями у сфері нових наукових досліджень, методик викладання у вузах тощо, обслуговування груп користувачів здійснюється з урахуванням їх конкретних інтересів.

Через швидкий і постійний розвиток віртуального середовища мережі Інтернет бібліотечні технології та процеси теж отримують нові горизонти, адже користувачі потребують зручного та якнайповнішого доступу до інформації в усьому світі (як комерційної, так і безкоштовної). Тому й наукові бібліотеки мають абсолютно нові завдання та форми роботи. Інноваційні технології у галузі сучасних методів управління бібліотечними процесами Державною і університетською бібліотекою Нижньої Саксонії в місті Геттінген широко використовуються і розвиваються, дослідження тут проводяться у 30 напрямках. Це інформаційні послуги, ліцензування, безпека та питання збереження архівів, архітектура цифрових колекцій, оцифрування та архівування, ідентифікаційні процеси, відкритий веб-доступ до ресурсів тощо. У 2010 р. у відділі розвитку бібліотечних цифрових технологій працювало близько 30 фахівців. Також Бібліотека сприяє розвитку дистанційної освіти та інформаційної грамотності шляхом проведення консультацій щодо використання та пошуку потрібних ресурсів, підготовки фахівців з використання ІТ-мереж у галузі бібліотечної справи тощо.

Бібліотечні процеси, співпраця з інженерно-технічними організаціями, розвиток медіа-ресурсів, а також допомога фахівцям різних наукових установ у підборі матеріалів та формування колекцій наукових електронних документів і матеріалів з усіх наукових галузей у кінцевому рахунку призводить до тісної співпраці та інтеграції раніше окремих центрів в Університеті, зокрема Бібліотеки, видавництва, центрів обробки даних і медіа-центрів, які таким чином координуються і централізовано фінансуються, а головне – отримують можливість широкого обміну передовим досвідом та підтримку у своїй діяльності. Так, у приміщенні Бібліотеки знаходиться Центр ретроспективного оцифрування в Геттінгені (Goettinger Digitalisierungs Zentrum (GDZ)), який був заснований у 1997 р. Німецьким науково-дослідним товариством (Deutsche Forschungsgemeinschaft) за сприяння Наукової ради Німеччини (Wissenschaftsrat). Обладнаний найновітнішою цифровою технікою, один з найкращих центрів оцифрування в Європі, він бере участь у розробці національної політики стандартизації в різних галузях (оцифрування, доступ до мережі Інтернет,

бібліографічні описи) та здійснює координацію цієї діяльності в численних бібліотеках та установах [20]. Центр був заснований як відділ Державної і університетської бібліотеки Геттінгену і є одним з двох національних центрів проведення проектів з оцифрування (інший знаходиться у Мюнхені).

Центр проводить такі великі проекти, як оцифрування Біблії Гуттенберга [18], яка є одним зі скарбів Бібліотеки, і яку було внесено ЮНЕСКО в програму «Пам'ять світу», першоджерел XVIII – початку XIX ст. з історії гуманітарних та інших наук, оцифровуються та створюються бази даних оцифрованих періодичних видань Німеччини (DigiZeitschriften-Projekt) тощо. На даний час вже близько 2 тис. оцифрованих томів книг (близько 5 млн сторінок), переважно стародруків, а також монографій та журналів, доступні користувачам у мережі Інтернет [4]. Центром проводяться також експертні та дослідні роботи у галузі технологій відтворення зображень, конверсії текстових файлів і бібліографічних описів, формування колекцій отриманих цифрових копій документів, здійснюється і консультативна діяльність – щодо зберігання метаданих, надання доступу до електронних ресурсів тощо. Довгостроковою метою є участь у створенні «Світової цифрової бібліотеки» (WDL), в якій будуть міститись цифрові копії всіх друкованих книг.

Створення такого центру в м. Геттінген було не випадковим – Бібліотека традиційно проводить багато науково-дослідних проектів, має величезний обсяг фондів з унікальними та цінними історичними колекціями книг. Оцифрування таких книг саме в Бібліотеці мало вагомій причини – так заощаджуються транспортні витрати, забезпечується контроль збереженості видань, що знаходяться у поганому стані, та оперативність роботи. Крім того, досвідчені співробітники Бібліотеки беруть участь у процесі оцифрування та індексації, що має особливо важливе значення. Доступ до оцифрованих матеріалів надається на підставі чинного законодавства, зокрема «Берлінської декларації про відкритий доступ до наукових знань» (2003).

Бібліотека не лише проводить роботу щодо формування колекцій оцифрованих видань своїх фондів, але й надає власну інфраструктуру для розміщення наукових публікацій Університету та його центрів – як у фізичному вигляді, так і в електронному, представляючи її у міжнародній інформаційній мережі. Вже близько 10 років тут проводиться робота над створенням «Розподіленої цифрової дослідної бібліотеки» (Verteilte Digitale Forschungsbibliothek (VDF)), до якої увійшли матеріали та напрацювання окремих проектів та ініціатив Першої Програми національних і міжнародних науково-дослідних інститутів, завдяки чому на даний час

ретроспективне оцифрування бібліотечних фондів набуло значного обсягу. Електронні публікації джерел і результатів досліджень, динамічні можливості виявлення та використання здобутої інформації є актуальними для сучасних дослідників і викликають великий інтерес не лише в німецькомовних країнах, але й в усьому світі.

У своїй діяльності Бібліотека зробила акцент на розвитку електронних колекцій, прикладами яких є колекція англо-американської культурної спадщини і віртуальні бібліотеки (GEO-LEO та ін.), що є модулями наукової пошукової системи *vascoda*. Крім того, в галузі довгострокового збереження цифрових об'єктів Бібліотека бере участь у міжнародних проєктах (NESTOR, COPAL тощо). Ще одним важливим напрямом є участь її фахівців у розробці міжнародних стандартів у галузі критеріїв відбору, каталогізації та класифікації книг і електронних ресурсів, робота над якими широко обговорюється на міжнародних конференціях (за 2004–2010 рр. фахівці Бібліотеки провели 16 семінарів, конференцій та симпозіумів з цих питань) [13].

З метою забезпечення доступу до представлених у мережі Інтернет європейських інформаційних ресурсів з науки і культури, так званих «предметних шлюзів», бібліотекою Геттінгенського університету здійснюється співпраця з багатьма великими бібліотеками Європи. Так, спільно з Національною бібліотекою Нідерландів проводився проєкт «Ренардус» (Renardus – An Academic Subject Gateway Service in Europe), орієнтований, насамперед, на вчених і наукові колективи. За цим спільним проєктом, який фінансувався у рамках програми Європейського Союзу «Дружне для користувачів інформаційне суспільство», була запропонована модель програмного забезпечення, що дозволяє здійснювати одночасний пошук у декількох найбільших предметних шлюзах через інтерфейс-посередник. Крім того, одним із результатів проєкту стала побудова електронної документної та операційної систем Геттінгенського університету [9]. Загалом Бібліотекою вже здійснено 73 проєкти, поточних проєктів – 25, і наразі ведуться підготовчі роботи до втілення десяти запланованих. Ця статистика говорить про потужну науково-дослідну роботу в стінах Бібліотеки та широку співпрацю з партнерами – бібліотеками та установами сприяння розвитку віртуальних наукових та фахових бібліотек.

Науково-дослідна бібліотека Геттінгену сьогодні зберігає своє значення як традиційна, оскільки є необхідною для досліджень читачів-гуманітаріїв, які працюють з історично цінними книжковими фондами з обмеженим доступом. Завдяки можливості отримати цифрові копії документів,

представлених в історично цінних фондах, вся організація роботи Бібліотеки будується так, щоб читач-дослідник міг працювати з максимальною продуктивністю. Окрім звичайних бібліотечних послуг, проводиться робота над новими бібліотечними сервісами, зокрема новими технічними можливостями у використанні цифрових текстів для поліпшення навчання та наукової роботи сліпих та слабозорих студентів. Комп'ютери обладнано моніторами з великим екраном, встановлено пристрої з камерами, що можуть показувати документ у збільшеному вигляді – до 40-кратного від оригінального розміру. Для таких студентів проводиться сканування та розсилка відсканованих файлів електронною поштою для роботи в домашніх умовах. Розроблено й систему зчитування, яка складається зі сканера і комп'ютера – скановане зображення тексту програмне забезпечення переводить в шрифт Брайля, останній може бути зчитаний зі спеціальної клавіатури, встановленої на комп'ютері [16]. Також її фахівці беруть участь у роботі Постійної конференції «Вдосконалення бібліотечного обслуговування сліпих та слабозорих студентів».

Бібліотека відіграє роль і одного з найважливіших культурно-освітніх центрів регіону, у її приміщеннях влаштовуються масштабні виставки, проводяться музичні та літературні вечори, реалізуються комплексні, спеціальні програми з циклами доповідей, музичними концертами, виставками, різноманітними акціями. Просвітницька та культурна діяльність у Геттінгенській бібліотеці має давні традиції – перша виставка була проведена ще в 1892 р. і була присвячена 400-річчю висадки на американський континент команди Х. Колумба. Хоча ця робота не відноситься до її прямих обов'язків, але має величезне значення. Таким чином Бібліотека робить вагомий внесок у підвищення освітнього та культурного рівня мешканців свого міста і регіону, популяризує свої фонди, розширює ділові контакти і залучає додаткові кошти для свого розвитку.

Міжнародне співробітництво бібліотеки Геттінгенського університету підтримується загалом 346 партнерами – провідними дослідними установами, європейськими та іншими бібліотеками (з них 159 – міжнародні, 187 – національні), спільно з якими проводяться численні проєкти в галузі розвитку бібліотечного обслуговування, проєкти створення нових довідкових та інших ресурсів, координації частини роботи у міжнародному бібліотечному проєкті TextGrid тощо. Підтримується співпраця і з українськими партнерами. Так, відповідно до договору, Геттінгенський університет та Інститут інформаційних технологій і засобів Академії педагогічних наук України здійснюють спільні дослідження з

розробки засобів навчання нового покоління для забезпечення виконання лабораторних і практичних робіт та розробки психолого-педагогічних, методичних та екологічних проблем щодо адаптації навчального обладнання, методик його застосування в навчальних закладах України [6].

У майбутньому Бібліотека планує зосередити свою роботу на таких напрямках: забезпечення цифровими інформаційними послугами громадян регіону; удосконалення бібліотечних інформаційних та електронних систем спільної веб-мережі в межах землі Нижня Саксонія; розвиток бібліотечних та інформаційних послуг з метою забезпечення рівних можливостей для усіх категорій користувачів, зокрема з обмеженими фізичними можливостями (наприклад, доступ сліпих читачів-музикантів до цифрової колекції музичних творів з комп'ютерним використанням системи Брайля); визначення напрямів фінансування бібліотечної роботи, що входить до програми державної допомоги та ін.

Отже, зважаючи на те, що сучасне суспільство стає все більш глобалізованим в економічній, соціальній та культурно-освітній сферах, відбуваються активні інтеграційні процеси в Європі, спостерігається зростання мобільності студентів, викладачів, науковців, поширення дистанційної освіти, створення віртуальних університетів, поглиблюється вивчення іноземних мов, реалізуються спільні міжнародні проекти і програми тощо. До традиційних функцій бібліотеки як місця збереження культурної спадщини додається функція інформаційного центру, що надає доступ до національних інформаційних мереж та банків даних. Здійснюючи систематизацію, зберігання і розповсюдження культурної спадщини, бібліотека сьогодні стає повноправним співвласником інформаційних багатств, а її співробітники – ще й інформаційними «навігаторами» в океані інформації, світі культури та знань. Практична реалізація концепції сучасної дослідницької бібліотеки стала великим внеском у забезпечення наукового та освітнього процесу [3]. Державна і університетська бібліотека Нижньої Саксонії – одна з тих установ, досвід яких є неоціненним, адже маючи майже триста років історії, вона й сьогодні знаходиться в авангарді життя суспільства і надає бібліотечні та інформаційні послуги найвищого рівня. Характерними рисами роботи Бібліотеки можна назвати сприяння реалізації програм навчання Університету, широку співпрацю з місцевими науково-дослідними центрами та установами, велику роботу над створенням науково-допоміжного апарату та матеріалів, що допомагають читачу орієнтуватися в наявній інформації, створення цифрових колекцій і робота над новими технологіями у галузі бібліотечних послуг, широку співпрацю з іншими бібліотеками з метою створення спільних мережевих

ресурсів та широку просвітницьку діяльність. Для української бібліотечної справи також важливо адаптуватися до загальноцивілізаційних процесів, працюючи над власними розробками та переймаючи кращі зразки у цій сфері, сприяючи вирішенню завдань реформування національної системи освіти і її інтеграції до міжнародного наукового й освітнього простору, адже бібліотека є необхідною складовою сучасного розвинутого інформаційного суспільства.

Список використаних джерел

1. Андреев А. Ю. «Геттингенская душа» Московского университета (Из истории научных взаимосвязей Москвы и Геттингена в начале XIX ст.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vivovoco.rsl.ru/VV/PAPERS/HISTORY/UNIVER.HTM>.
2. Библиотеки XVIII века [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.library.ru/3/event/history/XVIII.php>.
3. Володин Б. Ф. Для всех и для каждого [Електронний ресурс] / Б. Ф. Володин // Библиограф. – № 3 (3)*03. – Избранные статьи. – Режим доступу: <http://www.bibliograf.ru/issues/2003/3/8/1/14/>.
4. Научная библиотека в контексте научной, образовательной и культурной политики : (ист. опыт Германии) / Б. Ф. Володин ; [ред. С. А. Давыдова] ; Рос. Нац. б-ка. – СПб. : РНБ, 2002. – 200 с. – С. 113 [Рецензія на монографію]. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rba.ru/or/comitet/12/mag5/7.html>.
4. Государственная библиотека Геттингенского университета (СУБ) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://frontiers.loc.gov/intldl/mtfhtml/mfprtntns/mfprtgot.html#rustxt>.
5. Журавлева И. К., Левченко И. Г. Слово об университетской библиотеке / И. К. Журавлева, И. Г. Левченко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://universitates.univer.kharkov.ua/arhiv/2004_4/juravleva/juravleva.html.
6. Звіт про міжнародне наукове співробітництво Академії педагогічних наук України у 2007 році [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.apsu.org.ua/ua/information/Mizd/proekt.html>.
7. Копелевич, Ю. Х. Научные Академии стран Западной Европы и Северной Америки / Ю. Х. Копелевич, Е. П. Ожигова. – Л. : Наука, 1989. – С. 12, 21–22, 31.
8. Равинский Д. Б. Ф. Володин. Всемирная история библиотек [Рецензія] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/znania/2003/8/rav.html>.
9. «Ренардус» – «Предметні шлюзи» академічних бібліотек Європи / Н. Neuroth, С. Kroke [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/articles/crimea/2002/sec4/Doc6.HTML>.
10. Ansprache von Bundespräsident Johannes Rau anlässlich des 250. Jahrestages der Gründung der Akademie der Wissenschaften zu Goettingen [Електронний

ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bundespraesident.de/dokumente/-2.62933/Rede/dokument.htm>.

11. *Bargheer M., Seynowa K.* Tradition und Zukunft – die Niedersaechsische Staats- und Universitaetsbibliothek Goettingen. Eine Leistungsbilanz zum 65. Geburtstag von Elmar Mittler [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://goedoc.uni-goettingen.de/goescholar/bitstream/goescholar/3224/1/fsmittler.pdf>.

12. *Bix-bibliotheksindex* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bix-bibliotheksindex.de/vergleich_wb/index.php.

13. *Buechersammlungen und die Repraesentation von Wissen. Tagung zum «vernachlaessigten Forschungsfeld der Bibliotheksgeschichte»* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gwdg.de/~uhwg/Bibl-Tagung-Programm.html>.

14. *Die Staats- und Universitaetsbibliothek, ihre Teilbereiche und das Universitaetsarchiv* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.uni-goettingen.de/de/56613.html>. – Загол. з екрану.

15. *Ergebnisse – Datenbank BIX* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bix-bibliotheksindex.de/vergleich_wb/index.php.

16. *Fast J.-J.* Unterstuetzung von Blinden und Sehbehinderten in Universitaetsbibliotheken. Ein Beispiel aus Goettingen // *Bibliothek* 31.2007 Nr. 3 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bibliothek-saur.de/2007_3/359-361.pdf.

17. *Geschichte* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://de.wikipedia.org/wiki/Nieders%C3%A4chsische_Staats-_und_Universit%C3%A4tsbibliothek_G%C3%B6ttingen.

18. *Gutenberg digital. Das Goettinger Exemplar der Gutenberg-Bibel* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gutenbergdigital.de/gudi/start.htm>.

19. *Portrait – Niedersaechsische Staats- und Universitaetsbibliothek Goettingen* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://bix-bibliotheksindex.de/index.php>.

20. *RILC – Russian Information Library Consortium. Учебная поездка в Германию. Отчет* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ribk.net/docs/st3report_ru.doc.

21. *University of Goettingen* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://en.wikipedia.org/wiki/University_of_G%C3%B6ttingen.

УДК 72.03(477)

Галина Войцехівська,

директор Державної наукової архітектурно-будівельної бібліотеки імені В. Г. Заболотного

Ірина Войцехівська,

бібліограф I категорії

Державної наукової архітектурно-будівельної бібліотеки імені В. Г. Заболотного

БІБЛІОТЕЧНИЙ ПРОЕКТ «ІСТОРІЯ МАЛИХ МІСТ УКРАЇНИ»: СУСПІЛЬНЕ ЗНАЧЕННЯ

У роботі розглядається новий бібліотечний проект «Історія малих міст України», що реалізується у рамках бібліотечного клубу «Національні святині», створеного при Державній науковій архітектурно-будівельній бібліотеці імені В. Г. Заболотного.

Ключові слова: малі міста України, бібліотечний проект.

Практика діяльності бібліотек України показує, що наразі змінюються функції бібліотек. Крім основної, бібліотечної функції, діяльність бібліотек спрямовується на організацію та реалізацію фундаментальних проектів культурно-просвітницького напрямку.

Упровадження нового бібліотечного проекту співробітниками Державної наукової архітектурно-будівельної бібліотеки імені В. Г. Заболотного, що отримав назву «Історія малих міст України» [6], має значне суспільно-патріотичне, культурно-просвітницьке та практичне значення для розвитку малих українських міст.

Новий бібліотечний проект «Історія малих міст України» розроблено у рамках діяльності бібліотечного клубу «Національні святині», створеного 1999 р. на честь відзначення першої річниці присвоєння бібліотеці імені академіка архітектури Володимира Гнатовича Заболотного. Робота бібліотечного клубу є різновидом культурно-просвітницької діяльності бібліотеки і спрямована на популяризацію творчості маловідомих, відомих та видатних архітекторів, будівельників, мистецтвознавців, краєзнавців, істориків. У кожному населеному пункті, місті, містечку чи селі є особистості, які популяризують своїми практичними діями, а то й життям, свою Батьківщину.

Основним завданням проекту «Історія малих міст України», розпочато 2008 р., є привернення уваги громадськості до вивчення історії малих міст, їх культури, архітектурних пам'яток, розвитку регіонального краєзнавства, туризму, збереження культурного надбання держави. Всі перераховані складники проекту об'єднуються головним чинником – значенням громадськості, а також особистості у активному розвитку цих процесів.

У березні 2004 р. Верховною Радою України було затверджено Загальнодержавну програму розвитку малих міст, якою визначено, що малі міста посідають особливе місце в історичному розвитку України [1]. Малі міста є найчисленнішою за кількісним складом групою міст, мають значний природний та історико-культурний потенціал, а більшість з них – багатоміліонну історію. Проте, як констатує державна програма, у малих містах дуже складна економічна і соціальна ситуація, не підкріплюється фінансовими ресурсами реалізація соціально-економічних і культурних програм.

Значна кількість малих міст України віднесена до категорії депресивних, тобто таких, що потребують державної підтримки. Але саме вони багаті на унікальні історичні та архітектурні пам'ятки, тому їхній розвиток є невідкладною справою держави не тільки з позицій сьогодення, але й для майбутніх поколінь. Малі міста з великою історією можуть перетворитися на вагомих донорів державного бюджету за рахунок розвитку туризму, у тому числі й міжнародного.

Сьогодні актуальними є питання соціального статусу малих історичних міст, оскільки однією з основних функцій цих міст має стати збереження їх історико-культурної спадщини – найважливішої частини національного надбання держави. Це має бути відображено і в структурі бюджету міст, і в спеціальних нормативно-правових актах, що стимулюють залучення приватних коштів до реставрації, збереження і цільового використання пам'яток історії та культури.

Про значне суспільне значення розвитку малих міст України зазначено і в проекті «Концепції Державної цільової програми і підтримки соціально-економічного розвитку малих міст на 2011–2015 роки» [11]. У проекті Концепції також зазначено, що розвиток малих міст України за роки незалежності «продовжує супроводжуватися нагромадженням низки економічних, соціальних, екологічних та інших проблем», у зв'язку з чим визначено проблему та проаналізовано причини її виникнення, обґрунтовано необхідність розв'язання, визначено шляхи і способи вирішення, зазначено, що «конкретні обсяги фінансових, матеріально-

технічних і трудових ресурсів для соціально-економічного розвитку малих міст визначаються під час розроблення завдань і заходів з виконання Програми». Також визначено, що «видатки для виконання Програми здійснюються за рахунок коштів державного та місцевих бюджетів, інших джерел фінансування», не заборонених чинним законодавством.

Розпочинаючи новий проект, працівники бібліотеки мали на меті залучити до активного вивчення історії малих міст України також і місцевих дослідників, істориків, журналістів, бібліотечних працівників, студентів навчальних закладів та учнів шкіл, адже активна громадська позиція кожного жителя матиме позитивні результати у розвитку рідного краю. Новий бібліотечний проект дасть поштовх для розроблення фундаментальних програм розвитку на місцевому та державному рівнях для кожного з малих міст України за участю владних структур і населення цих міст. Важливою частиною проекту є оприлюднення досліджених матеріалів, внаслідок чого будуть створені матеріальні цінності, що використовуватимуться не одним поколінням нащадків.

У процесі реалізації проекту на засіданнях бібліотечного клубу передбачається дослідити і представити по одному з міст кожної області України. Паралельно працівниками бібліотеки проводиться масштабна пошукова робота з дослідження наявної в бібліотеці джерельної бази з історії малих міст України, її архітектурно-будівельного та мистецтвознавчого аспектів. Створюється потужний інформаційний ресурс для вивчення історії малих міст України у вигляді бібліографічної та повнотекстової бази даних. Завершиться проект виданням серії рекомендаційних анотованих бібліографічних покажчиків «Історія малих міст України», згрупованих за географічними областями України. Матеріали покажчиків будуть базуватися виключно на фонді Державної наукової архітектурно-будівельної бібліотеки імені В. Г. Заболотного і супроводжуватимуться короткою історичною довідкою про кожне досліджуване місто та ілюстративним матеріалом з історії архітектурних пам'яток міста. Бібліографічні видання можна буде використовувати при проведенні фундаментальних та прикладних досліджень у сфері соціокультурного, регіонального та національного розвитку малих міст України. Бібліографічні видання також сприятимуть активізації громадськості при вивченні географічного регіонального простору України, історії і культури малих міст.

Нормативно-правова інформація свідчить про те, що статус «малого міста» мають міста з чисельністю населення до 50 тис. жителів (відбір малих міст для бібліотечного проекту базується на даних останнього

Всеукраїнського перепису населення України від 05.12.2001 р.) [9]. Згідно зі статистичними даними таких міст в Україні налічується 349, що становить 76 % від загальної кількості українських міст (всього 458).

Перше засідання бібліотечного клубу у рамках бібліотечного проекту «Історія малих міст України» було присвячене місту Бар Вінницької області (2008) [7]. Підбиваючи підсумки роботи, проведеної працівниками бібліотеки за незначний період (2008–2010), можна констатувати, що наразі відбулося 9 засідань, присвячених малим містам України: Бар Вінницької області (2008) [7], Хотин Чернівецької області (2009) [4], Глухів Сумської області (2009) [5], Збараж Тернопільської області (2009) [2], Корсунь-Шевченківський Черкаської області (2009) [3], Галич Івано-Франківської області (2010) [15], Судак Автономної Республіки Крим (2010), [13], Зміїв Харківської області (2010), Жовква Львівської області. (2010) [14].

Свої рідні міста представляли місцеві дослідники, історики, представники місцевої влади, які розповідали про історію міст, їх життя з початку заснування і до нинішнього часу, сучасний стан. Незабутньою культурно-мистецькою акцією було проведення творчої лабораторії хору автентичного співу «Голоси предків», створеного при Барському гуманітарно-педагогічному коледжі імені Михайла Грушевського. Учасники хору «Голоси предків» – студенти та викладачі коледжу, проводять велику дослідницьку роботу зі збереження української пісні (керівник – Антоніна Сторожук, кандидат мистецтвознавства, доцент, викладач музики Барського гуманітарно-педагогічного коледжу імені Михайла Грушевського, автор численних публікацій та фонозаписів предковичних голосів міста Бара).

Вражені були учасники бібліотечного клубу, присвяченого місту Збараж Тернопільської області, переглядаючи виставку авторських робіт І Всеукраїнського живописного пленеру «Замки Тернопільщини». Художні роботи українських майстрів – зображення архітектурних пам'яток Збаража та його околиць (палацово-парковий комплекс смт. Вишнівець, замки м. Терехів та смт. Микулинці, фортеці у селах Язловець, Підзамочок, Золотий Потік Бучацького району та ін.) представив Національний заповідник «Замки Тернопілля», який організував пленер у серпні 2009 р.

Учасникам засідання бібліотечного клубу, присвяченого місту Глухів Сумської області, запам'яталися професійні виступи кандидата архітектури Віктора Вечерського, одного з дослідників пам'яток міста, автора численних публікацій, та Віктора Заїки, наукового співробітника Національного заповідника «Глухів», старшого викладача Глухівського педагогічного університету ім. О. П. Довженка.

Багато вагомої інформації надали працівники Центральної районної бібліотеки м. Хотина Чернівецької області (завідувач – Ніна Луць).

Члени делегацій міст Корсунь-Шевченківського, Галича, Судака та Змієва, серед яких були представники влади, музейних та бібліотечних закладів, провели віртуальні екскурсії та ознайомили учасників засідань з історією та архітектурними пам'ятками міст.

Як зазначали учасники засідань бібліотечного клубу, заходи демонстрували любов та велич українського народу, що пов'язана з рідною землею пращурів, виявили сучасні проблеми в культурному, економічному житті міст та окреслили шляхи їх вирішення. Зокрема зазначалося, що бібліотечний проект створює нові умови для глибокого вивчення науковцями історії малих міст України, розуміння їх історичного досвіду, оцінки сучасного стану і винайдення нових суспільно-економічних форм для подальшого активного розвитку малих міст України. Всі учасники говорили про необхідність збереження історичної, культурної та архітектурної спадщини, висували ідеї розвитку малих міст.

Необхідно зазначити, що проведене перше засідання бібліотечного клубу у рамках нового проекту, присвячене місту Бар Вінницької області, сьогодні вже має свої практичні результати. Так, розвиваючи тему цього міста, 2 липня 2009 р. у бібліотеці було проведено круглий стіл на тему «Культурна, історична, архітектурна та природна спадщина Барської землі Поділля в контексті сталого просторового розвитку Європи». У рамках заходу громадськими структурами, місцевою та обласною владою, науковцями, архітекторами Києва та Бара обговорювалося питання розробки концепції історико-культурного та архітектурного розвитку спадщини Барської землі, де передбачено комплексні заходи щодо соціально-культурного, архітектурного, економічного та природного розвитку міста Бара і його околиць [8]. Наразі розпочалося проведення аналогічних концептуальних розроблень громадськістю смт Ворзель Київської області.

На засіданнях бібліотечного клубу обговорювалося питання патріотичного виховання та необхідності поглибленого вивчення історії рідного краю, у зв'язку з чим була висловлена ініціатива щодо включення у програму українських дошкільних та шкільних установ усіх рівнів навчального предмету «Історія мого міста (села, селища)».

Наразі вже можна навести наочний приклад: співробітник Барського гуманітарно-педагогічного коледжу імені Михайла Грушевського, кандидат мистецтвознавства, доцент, викладач музики Антоніна Сторожук підготувала і видала ілюстрований навчальний посібник «Подільський Бар

та його околиці: історія і сучасність (Події. Особистості. Факти»)(2010)[12]. Аналогічний навчальний посібник для молодших школярів з історії рідного краю видано у м. Змієві Харківської області [16].

Новий суспільний проект Державної наукової архітектурно-будівельної бібліотеки імені В. Г. Заболотного підняв актуальне питання сьогодення – вивчення, популяризацію та збереження архітектурної спадщини України. Реалізуючи новий бібліотечний проект, співробітники бібліотеки впевнені, що своїми практичними діями сприятимуть поширенню таких проектів у різних малих містах України.

Список використаних джерел

1. Закон України «Про затвердження Загальнодержавної програми розвитку малих міст // Відомості Верховної Ради. – 2004. – № 24. – С. 332.
2. *Войцехівська Г.* Історія малих міст України : місто Збараж Тернопільської області // Інформ. бюл. / Мінрегіонбуд України. – 2009. – № 12. – С. 45–48.
3. *Войцехівська Г.* Історія малих міст України : місто Корсунь-Шевченківський Черкаської області // Інформ. бюл. / Мінрегіонбуд України. – 2010. – № 3. – С. 50–52.
4. *Войцехівська Г.* Історія малих міст України : місто Хотин Чернівецької області // Інформ. бюл. / Мінрегіонбуд України. – 2009. – № 9. – С. 37–38.
5. *Войцехівська Г.* Місто Глухів Сумської області // Інформ. бюл. / Мінрегіонбуд України. – 2009. – № 9. – С. 38–40.
6. *Войцехівська Г.* У Державній науковій архітектурно-будівельній бібліотеці ім. В. Г. Заболотного : новий бібліотечний проект // Буд-во України. – 2008. – № 7. – С. 44–47.
7. *Войцеховская Г.* Украинский Бар : Новый библиотечный проект // Стр-во & реконструкция. – 2008. – № 9. – С. 60–61 : ил.
8. Діяльність Державної наукової архітектурно-будівельної бібліотеки імені В. Г. Заболотного у 2009 році : Інформ.-аналіт. огляд / уклад. : Г. А. Войцехівська; Редкол. : Г. А. Войцехівська (відп. ред.), Д. О. Мироненко, О. П. Пацеля. – К.: ДНАББ ім. В. Г. Заболотного, 2010. – 84 с.
9. Міста України : Інформ.-стат. довід. – К. : АВК-Росток, 2007. – 127 с.
10. *Пацеля О.* Малим містам – велике майбутнє // Уряд. кур'єр. – 2009. – 17 жовт. (№ 192). – С. 9. – (Про Україну з любов'ю).
11. Проект Концепції Державної цільової програми і підтримки соціально-економічного розвитку малих міст на 2011–2015 роки // <http://www.minregionbud.gov.ua/index.php?id=2989>.
12. *Сторожук А. І.* Подільський Бар та його околиці: історія та сучасність (Події. Особистості. Факти) : навч. посібник. – К., 2010. – 281 с. : іл.
13. *Щербина Н.* Город-крепость Судак // Стр-во & реконструкция. – 2010. – № 6. – С. 38–39 : ил.
14. *Щербина Н.* Змиев – казачий город Слобожанщины // Стр-во & реконструкция. – 2010. – № 7. – С. 38–39 : фото.

15. *Щербина Н.* Историко-архитектурна спадщина Галицької землі // Інформ. бюл. / Мінрегіонбуд України. – 2010. – № 6. – С. 45–48.

16. Я і Зміївщина : Від А до Я : навч. посіб. для мол. шк. з історії рідного краю / уклад. : Л. Пашкова. – [Зміїв], 2009. – 39 с. : іл.

Ніна Горбенко,

наук. співробітник ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПЕДАГОГІЧНОГО ЖУРНАЛУ

У статті проаналізовано дослідження, об'єктом яких є педагогічні журнали України, висвітлено теоретико-методологічну основу вивчення педагогічного журналу.

Ключові слова: історіографія, журнал, педагогічні журнали України, фахова журнальна періодика України.

Розвиток сучасної світової науки у своєму невинному поступі опирається на інформацію. Наукова інформація, як і будь-яка інша, може існувати як в ідеальних площинах, так і матеріальних, тобто бути чітко зафіксованою на різноманітних матеріальних носіях у вигляді широкого спектру документів. Документ як суспільне явище перебуває в постійній трансформації, набуваючи нових видів, кожен з яких має віднайти свою нішу в інформаційному просторі, із власними встановленими завданнями та чітко окресленими функціями. Журнал, вперше з'явившись на теренах Європи у XVI ст., і донині займає провідні позиції у світовій комунікаційній системі. Особливу роль цей вид документа відіграє у сфері інформаційного забезпечення наукових досліджень. Журнал має низку ознак, що дозволяють йому бути «не лише важливим джерелом у системі наукової комунікації, у розповсюдженні наукової інформації, а й найуспішнішим засобом наукової комунікації в історії науки» [51, с. 29].

Не стоїть осторонь цього процесу і педагогічна наука, активно використовуючи можливості журналу, який став звичним засобом поширення галузевої інформації. Історія його розвитку в Україні сягає середини XIX ст., і протягом тривалого часу свого існування він зазнавав трансформацій: суспільні та фахові потреби спонукали до типологічного розгалуження, а досягнення науково-технічного прогресу дозволили освоїти нові матеріальні носії інформації. Та, незважаючи на важливе місце у науковій комунікації, вітчизняний педагогічний журнал поки що не став об'єктом ґрунтовного наукового вивчення, що і становить актуальність нашого дослідження.

Метою статті є огляд наукового доробку з проблеми становлення та розвитку педагогічної періодики в Україні.

Періодичні видання були об'єктом досліджень багатьох наук, які крізь призму розвитку та функціонування різних сфер українського суспільства досліджували журнальну періодику. Серед них виділяються бібліографознавство, документознавство, журналістика, пресознавство, історія, педагогіка тощо.

Значна група досліджень сформувалася в межах журналістики. Це праці таких дослідників як О. М. Березовський [2], К. М. Боголюбов [3], О. В. Богуславський [4], М. Васильчук [6], В. Габор [8], А. Животко [15; 16], В. Ігнатієнко [20], С. Наріжний [26], Г. Рудий [42]. Однак, підготовлені в різні історичні періоди, ці дослідження різняться між собою як за своїми об'єктами, методами їх вивчення, так і за авторськими інтерпретаціями. Ці відмінності легко простежити на прикладі праць радянських дослідників та вчених-пресознавців української діаспори. В їхніх роботах простежується певний суб'єктивізм та обмеження об'єкта дослідження за рахунок ігнорування ідеологічно чужих, з точки зору авторів, періодичних видань. Така ситуація вкрай негативно позначилася на повноті досліджень, їх об'єктивності та вичерпності. Однак варто зазначити, що сучасні вчені роблять спроби неупередженого аналізу суспільних явищ задля досягнення об'єктивності та всебічності досліджень.

Нині у науковому просторі України активно розвивається документознавство. Спеціалісти в цій сфері розглядають основні проблеми журнальної періодики у документознавчих дослідженнях. У працях Н. М. Кушнарєнко [17], Г. М. Швецової-Водки [7] розглянуто журнал як вид документа, теоретичні підходи до його вивчення, зокрема класифікацію журналів, їхні відмінності, характерні риси, інформаційний потенціал для розвитку сучасної науки. Однак ці роботи мають узагальнений характер, оскільки об'єкт їхнього дослідження – вивчення теоретичних та прикладних аспектів функціонування та розвитку окремих документів, в тому числі й періодичних видань. Тож такі праці можуть стати теоретичним базисом та методологічною основою для дослідження як певного виду документів, так і комплексу документів, об'єднаних єдиним суспільним призначенням.

До наступної групи належать дослідження галузевої періодики, що дають змогу шляхом порівняння віднайти оптимальні методи дослідження та класифікації споріднених видів документів. З цієї точки зору цікавим є дослідження І. Матяш [24], в якому авторка розробила понятійний апарат, окреслила підходи до вивчення періодизації галузевих періодичних видань та представила опрацьовану нею періодизацію архівної періодики.

Значну групу матеріалів, що містять відомості про педагогічні журнали, складають історико-бібліографічні видання [9; 20; 22; 27; 31; 40; 41; 44–47]. З-поміж інших вони є хронологічно першими документами, що доносять до нас відомості про об'єкт дослідження.

Важливу роль у дослідженні проблем педагогічного журналу відіграють статистично-бібліографічні матеріали [36; 37], котрі важливі для вивчення розвитку галузевих документних потоків, відстеження їхнього наповнення та потужності. Загалом у цих виданнях представлені досягнення в галузі вітчизняного друку. Окремими розділами ввійшов у видання і періодичний друк. Проте педагогічні журнали представлені в них тільки з 1950 р., хоча історія окремих назв була на той час достатньо відомою. Така ситуація значною мірою спричиняє прогалини у дослідженні історичних вітчизняних педагогічних журналів.

Вагомим напрацюванням у вивченні журнальної періодики має і педагогічна наука. Низка досліджень висвітлює місце та роль об'єкта дослідження в розвитку педагогічної галузі України. Однак ці праці мають певну специфіку. Педагогічна наука не стояла осторонь розробки дефініції педагогічного журналу. Довідкові видання подають свої визначення об'єкта дослідження [10; 23; 28; 29; 40; 50].

Наявні змістові дослідження вітчизняного фахового журналу. Н. М. Гордій [11] вивчала питання розумового розвитку дітей на сторінках педагогічної преси II половини XIX – початку XX ст., також дослідниця проаналізувала потенціал журналістики в інформаційному забезпеченні педагогічної науки України зазначеного періоду. У роботі вивчено проблеми становлення вітчизняної фахової періодики, перешкоди на шляху її розвитку та спроби української громадськості започаткувати фахові видання. Незважаючи на те, що праця деякою мірою допомагає сформулювати уявлення про функціонування педагогічного журналу, все ж її стрижнем є педагогічна проблематика, а журнал в ній розглянуто лише як засіб поширення галузевої інформації, без виокремлення його із загалу періодичних документів та без включення його специфічних особливостей до об'єкта дослідження.

Деякі відомості про журнал знаходимо у працях І. В. Зайченка [19]. Його наукові пошуки висвітлюють становлення національної школи в кінці XIX – на початку XX ст. Історичне дослідження здійснено на матеріалах української громадсько-політичної, культурологічної, просвітницької, молодіжної, дитячої періодики вказаного періоду. Особливий інтерес для автора становлять педагогічні видання. Проведений науковцем аналіз документів дозволяє проаналізувати роль фахових видань у передумовах

розвитку педагогічної науки. Автором простежено історію становлення фахової педагогічної періодики, зокрема й журналів, а в межах теми дослідження висвітлено їхнє змістове наповнення. Однак тематичний аналіз займає в праці провідне місце, суспільні впливи на формування та розвиток педагогічних журналів висвітлено лише частково. Стосовно ж розгляду журналу як виду документа – ця проблематика до об'єкта дослідження І. В. Зайченка не входила.

У статтях М. М. Грищенка [12] та О. Г. Дзевєріна [13] у контексті дослідження історії становлення та розвитку вітчизняної педагогіки (1917–1957 рр.) шляхом контент-аналізу автори частково висвітлили змістове наповнення журналів. Історія ж розвитку конкретних журналів та формування галузевого журнального потоку у дослідженнях відсутні.

Відомості щодо наповнення педагогічних журналів кінця XIX – початку XX ст. подано і у колективному дослідженні «Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні: (X – поч. XX ст.)» [39]. У двох розділах видання представлено еволюцію української педагогічної журналістики кінця XIX ст. і констатовано факт повноцінного існування педагогічної преси на початку XX ст. Але великий пласт фахової періодики залишився поза увагою авторів, що спонукає до глибшого наукового дослідження.

Об'єктивніші відомості про педагогічну журналістику містяться у «Нарисах історії українського шкільництва (1905–1933)» [25]. Це дослідження, проведене вже у незалежній Україні, виконане переважно на газетних матеріалах і лише частково розкриває історичний потенціал педагогічного журналу. Останній представлено змістовим аналізом видань «Світло» та «Вільна українська школа», лише побіжно згадано про регіональні галузеві журнали.

Поряд із дослідженнями традиційної журнальної періодики знаходимо вагомим дослідження й інших форм представлення об'єкта дослідження – рукописний педагогічний журнал. Цю тематику в своїх роботах вивчав

надзвичайно важливе значення для розуміння тенденцій розвитку педагогічної науки має академічне дослідження луганського вченого О. Адаменка «Українська педагогічна наука в другій половині XX ст.». У монографії подано еволюцію української педагогічної школи, разом з якою трансформувалися і наукові погляди, і наукові періодичні видання. У роботі визначено сучасні тенденції педагогічної періодики, особливе місце відведено електронним ресурсам педагогічної комунікації як джерелам оперативного обміну інформацією [1].

Педагогічний журнал ставав об'єктом дослідження О. Ф. Коновець, але

основну увагу у роботі було зосереджено «на тематиці освітянської педагогічної преси, визначенні її комунікативних домінант і дискурсів» [21, с. 1].

До проблеми вивчення педагогічної періодики зверталися і науковці ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського. У роботах Т. А. Діденко [43], В. А. Зотової [31], П. І. Рогової [38], Т. М. Сахарової [43] розкрито низку тем, одна з яких – журнальні колекції у складі фонду Бібліотеки. Статті Л. В. Домбровської [14], О. А. Печенезької [32–34] присвячені контент-аналізу певних назв педагогічних журналів у різні хронологічні періоди.

2009 р. фахівцями Бібліотеки було підготовлено ґрунтовну бібліографічну працю «Журнали психолого-педагогічної тематики XIX – початку XX ст. з фонду Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського» [17]. Вона містить історико-бібліографічні відомості про українські та російські журнали з питань педагогіки і психології 1832–1917 рр.

Проте ці дослідження не торкалися проблем розвитку фахової журнальної періодики в соціально-комунікаційному просторі України.

Поряд із дослідженням традиційних, електронні педагогічні журнали вивчали Л. Босіна [5] та Н. Хміль [48; 49]. Фахівці простежили організацію фахових електронних журналів, умови доступу до викладеної інформації, тематичне наповнення документів, а також виокремили функції та типологічні особливості галузевої періодики. Зважаючи на важливість цих досліджень, варто відзначити їх дещо констатуючий характер та контекстне тяжіння до педагогічної науки. Практично не розглянуто взаємовплив різних форм педагогічних журналів та відображення цього процесу на закономірностях розвитку об'єкта нашого дослідження.

Отже, проаналізувавши історіографію вивчення педагогічного журналу, слід констатувати значну увагу науковців до розроблення проблеми становлення та розвитку журнальної періодики. Проте ці дослідження мають розрізнений характер, не містять цілісного комплексного аналізу формування та розвитку потоку вітчизняних педагогічних журналів і закономірностей його функціонування.

У наукових працях відображено здебільшого тенденції розвитку української педагогічної періодики середини XIX – початку XX ст. Значну кількість наукових робіт присвячено висвітленню особливостей становлення та розвитку різних проблем освітньої галузі.

Незважаючи на те, що тема педагогічної журнальної періодики знаходила відображення в дослідженнях різних наук, у вітчизняному документознавстві дослідження педагогічного журналу відсутні. Така ситуація є вкрай незадовільною, адже в останні десятиріччя педагогічний

журнал набув значного розвитку, сформувавши потужний видовий потік. Його вивчення є актуальною проблемою з огляду на важливість для сучасної науки та комунікаційних процесів в Україні.

Список використаних джерел

1. Адаменко О. В. Українська педагогічна наука в другій половині XX століття : монографія / О. В. Адаменко. – Луганськ : Альма-матер, 2005. – 704 с.
2. Березовський О. М. Українська преса Надднірянщини: пропаганда та відстоювання національних домагань українства (1905–1907 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / О. М. Березовський. – К., 2004. – 220 с.
3. Боголюбов К. М. Журнали в СРСР : лекція прочит. в Высш. парт. шк. при ЦК КПСС / К. М. Боголюбов ; Высш. парт. шк. при ЦК КПСС. – М. : Изд-во ВПШ ; АОН при ЦК КПСС, 1960. – 72 с.
4. Богуславський О. В. Інформаційно-пресова діяльність Центральної Ради та українських урядів 1917–1920 рр. : дис. ... канд. філол. наук : 10.01.08 / О. В. Богуславський. – Львів, 2001. – 209 с.
5. Босіна Л. В. Інтернет – источник комплектования библиотек СО РАН иностранными научными журналами / Л. В. Босіна, Т. А. Миськова // Материали VI научной сессии ГПНТБ СО РАН, (Новосибирск, 9–10 нояб. 2000 г.). – Новосибирск, 2001. – С. 24–32.
6. Васильчук М. М. Українські видання в Коломиї (друга половина XIX–XX ст.) : історико-функціональний і тематичний аспекти : дис. ... канд. філол. наук : 10.01.08 / М. М. Васильчук. – Л., 2002. – 248 с.
7. Види періодичних і продовжуваних видань // Швецова-Водка Г. М. Документознавство : навч. посіб. / Г. М. Швецова-Водка. – К. : Знання, 2007. – С. 360–365.
8. Габор В. В. Закарпатська преса 20–30-х років XX століття у контексті національного відродження краю : дис. ... канд. філол. наук : 10.01.08 / В. В. Габор. – К., 1997. – 156 с.
9. Галушко М. Українські часописи Станіслава : (1879–1944 рр.) : історико-бібліогр. дослідж. / М. Галушко ; НАН України, ЛНБ ім. В. Стефаніка, Наук.-дослід. центр періодики. – Л., 2001. – 238 с.
10. Гончаренко С. Український педагогічний словник / С. Гончаренко ; Міжнар. фонд «Відродження». – К. : Либідь, 1997. – 374 с.
11. Гордій Н. М. Проблема підготовки батьків до розумового виховання дітей у вітчизняній педагогічній журналістиці другої половини XIX – початку XX ст. : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Н. М. Гордій. – Х., 2000. – 170 с.
12. Грищенко М. М. Сорок років розвитку радянської школи в Українській РСР / М. М. Грищенко // Розвиток народної освіти і педагогічної науки : 1917–1957 : наук. зап. Сер. педагогічна. – К., 1957. – Т. 6. – С. 5–134.
13. Дзевєрін О. Г. Розвиток історико-педагогічної науки в УРСР / О. Г. Дзевєрін // Розвиток народної освіти і педагогічної науки : 1917–1957 : наук. зап. Сер. педагогічна. – К., 1957. – Т. 6. – С. 135–189.

14. *Домбровська Л.* Науково-інформаційний потенціал українських журналів педагогічної тематики другої половини XIX–XX століття : з фонду Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського / Л. Домбровська // Вісн. Кн. палати. – 2010. – № 2. – С. 37–41.

15. *Животко А.* Історія української преси : навч. посіб. для студ. ф-тів журналістики вищ. навч. закл. / А. Животко. – К. : Наук.-вид. центр «Наша культура і наука», 1999. – 360 с.

16. *Животко А.* Нарис історії української преси : курс лекцій / А. Животко ; Укр. Технічно-Госп. Ін-т позаоч. навчання в Подєбрадах (Чехія). – Подєбради, 1937. – 108, [IV] с.

17. Журнал // Кушнарченко Н. Н. Документоведение : учебник / Н. Н. Кушнарченко. – 7-е изд., стереотип. – К. : Знання, 2006. – С. 269–272.

18. Журнали психолого-педагогічної тематики XIX – початку XX ст. з фонду Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського : історико-бібліогр. дослідж. / АПН України, ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського ; упоряд. : Н. Г. Мацібора, В. М. Іващенко, О. Б. Бондарчук та ін. ; наук. ред. П. І. Рогова – К. : Четверта хвиля, 2009. – 125 с. – (До 10-річчя ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського).

19. *Зайченко І. В.* Проблеми української національної школи у пресі (друга пол. XIX–XX ст.) : навч. посіб. / І. В. Зайченко ; за ред. М. Д. Ярмаченка ; НАН України, М-во освіти і науки України, Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаніка, Наук. дослід. центр періодики. – Л., 2002. – 342 с.

20. *Ігнатієнко В.* Українська преса (1816–1923) : (історико-бібліогр. етюд) / В. Ігнатієнко ; Укр. наук. ін-т книгозн. – [Б. м.] : Держ. вид-во України, 1926. – 76 с.

21. *Коновець О. Ф.* Актуальні питання масово-інформаційної підтримки української освіти [Електронний ресурс] / О. Ф. Коновець. – Режим доступу : <http://journlib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1505>. – Назва з екрана.

22. *Кривецький І.* Часописи Галицького Поділля : історично-бібліогр. матеріали з рр. 1882–1927 : відбитки із зб. «Часописи Поділля» / І. Кривецький ; Вінниц. філія Всенар. Б-ки України при Укр. Акад. Наук, Каб. виучування Поділля. – Вінниця, 1928. – 21 с.

23. Культура, наука, искусство СССР : слов.-справ. – М. : Политиздат, 1965. – 319 с.

24. *Матяш І.* Українська архівна періодика 1920–1930 рр. : історія, бібліографія, бібліометрія / І. Матяш ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Укр. держ. наук.-дослід. ін-т архівної справи та документознавства. – К., 1999. – 477 с.

25. Нариси з історії українського шкільництва : (1905–1933) : навч. посіб. / за ред. О. В. Сухомлинської. – К. : Заповіт, 1996. – 302 с.

26. *Наріжний С.* Українська преса : відбиток з курсу «Українська культура» Укр. Госп. акад. в ЧСР / С. Наріжний. – Подєбради, 1934. – 108 с.

27. *Павлюк І.* Українська легальна преса Волині, Полісся, Холмщини та Підляшшя 1917–1939, 1941–1944 рр. / І. Павлюк ; НАН України, ЛНБ

ім. В. Стефаніка, Наук.-дослід. центр періодики. – Л. : Каменярь, 2001. – 286 с. – (Серія «Періодичні видання регіонів України»).

28. Педагогика : большая соврем. энцикл. / [авт.-сост. Рапацевич Е. С.]. – Минск : Соврем. слово, 2005. – 719 с.

29. Педагогическая энциклопедия : [в 4-х т.] / под ред. И. А. Каирова (глав. ред.). – М. : Сов. энцикл. – 1965. – Т. 2. – 912 стб.

30. Педагогический энциклопедический словарь. – М. : Большая Рос. энцикл., 2003. – 528 с. – («Золотой фонд». Энциклопедический словарь).

31. Періодичні видання Катеринослава та Катеринославської губернії (1838–1917) : список / НАН України, ЛНБ ім. В. Стефаніка, Наук. дослід. центр періодики, Дослід. центр історії укр. преси ; уклад. : Н. М. Сидоренко, О. І. Сидоренко, О. Д. Школьна. – Л. ; К., 1995. – 153 с.

32. *Печенезька О.* Освітнянські бібліотеки на шпальтах часопису «Для народного учителя»(1907–1917) – органу прогресивної педагогічної думки / О. Печенезька // Рідна школа. – 2003. – № 12. – С. 74–76.

33. *Печенезька О.* Педагогічні журнали Росії XIX – початку XX століття – важливе джерело педагогічних знань / О. Печенезька // Бібл. планета. – 2003. – № 3. – С. 24–26.

34. *Печенезька О.* Шкільна бібліотека на сторінках часопису «Радянська школа»(1951–1971 рр.) / О. Печенезька // Рідна школа. – 2005. – № 1. – С. 60–64.

35. *Пірожок Л.* Рукописні журнали – важливе знаряддя підвищення творчої ініціативи вчителів / Л. Пірожок // Рад. шк. – 1963. – № 3. – С. 86–88.

36. Преса України : 1917–1966 : стат. довід. / Рада Міністрів УРСР, Комітет з преси, Кн. палата ; уклад. : М. А. Низовий, М. І. Брезгунова, Ю. Б. Медведєв ; відп. ред. В. М. Скачков. – Х., 1967. – 146 с.

37. Преса України : 1918–1980 : стат. довід. / Держ. комітет УРСР у справах вид-ва, поліграфії і книжк. торгівлі, Кн. палата УРСР ім. І. Федорова ; уклад. : Н. В. Погонєць, Г. І. Данилевська. – Х. : Ред.-вид. від. Кн. палати УРСР ім. І. Федорова, 1981. – 218 с.

38. *Рогова П. І.* Рідкісні та цінні видання з педагогіко-психологічних питань у фондах Державної науково-педагогічної бібліотеки України ім. В. О. Сухомлинського / П. І. Рогова, В. А. Зотова // Збереження бібліотечно-інформаційних ресурсів України : нова політика і нові технології : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., Харків, 20–22 листоп. 2006 р. – Х., 2007. – С. 56–67.

39. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X–XX ст.) : нариси / [редкол. : М. Д. Ярмаченко, Н. П. Калениченко, С. У. Гончаренко та ін.]. – К. : Рад. шк., 1991. – 381 с.

40. *Романюк М. М.* Українські часописи Львова : 1848–1939. Т. 1 : 1848–1900 / М. М. Романюк, М. В. Галушко. – Л. : Світ, 2001. – 742 с.

41. *Романюк М. М.* Українські часописи Північної Буковини (1870–1940 рр.) : історико-бібліогр. дослідж. / М. М. Романюк, М. В. Галушко ; НАН України, ЛНБ ім. В. Стефаніка, Наук.-дослід. центр періодики. – Л., 1999. – (Періодичні видання регіонів України).

42. Рудий Г. Преса України 1917–1920 рр. як об'єкт дослідження української культури : джерелознавчий і методологічний аспект : [монографія] / Г. Рудий ; НАН України, Ін-т історії України. – К., 2005. – 550 с.

43. Сахарова Т. Журнальний фонд ДНПБ ім. В. О. Сухомлинського як джерело науково-практичних досліджень із психолого-педагогічних питань (1830–1910 рр.) / Т. Сахарова, Т. Діденко // Історія освітянських бібліотек України : наук. зб. / АПН України, ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського. – К., 2006. – С. 45–53.

44. Українські часописи Львова : 1848–1939. Т. 2 : 1901–1911 / [уклад. : М. М. Романюк, М. В. Галушко]. – Л. : Світ, 2002. – 690 с.

45. Українські часописи Львова : 1848–1939. Т. 3 : 1920–1939, кн. 1 : 1920–1928 / [уклад. : М. М. Романюк, М. В. Галушко]. – Л. : Світ, 2003. – 909 с.

46. Українські часописи Львова : 1848–1939. Т. 3 : 1920–1939, кн. 2 : 1929–1939 / [уклад. : М. М. Романюк, М. В. Галушко]. – Л. : Світ, 2003. – 929 с.

47. Учительські рукописні журнали : цінна ініціатива учителів Шполянського р-ну // Рад. шк. – 1953. – № 5. – С. 47–52.

48. Хміль Н. Аналітичний огляд сучасної української електронної науково-педагогічної періодики [Електронний ресурс] / Н. Хміль. – Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/ITZN/em6/content/08knapor.htm>.

49. Хміль Н. А. Розвиток засобів наукової комунікації як складової педагогічної науки в Україні (середина ХХ століття – початок ХХІ століття) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Заг. педагогіка та історія педагогіки» / Н. А. Хміль. – Луганськ, 2009. – 22 с.

50. Ярмаченко М. Журнал педагогічний // Педагогічний словник / АПН України, Ін-т педагогіки. – К. : Пед. думка, 2001. – С. 187–188.

51. Ярошенко Т. Електронний журнал у дзеркалі публікацій у професійній пресі / Т. Ярошенко // Вісн. Кн. палати. – 2006. – № 5. – С. 29–32.

УДК 061(44):027

Ганна Індиченко,

зав. відділу НБУВ, канд. іст. наук

ІНСТИТУТ ФРАНЦІЇ ТА ЇЇНОЇ БІБЛІОТЕКА: ІСТОРІЯ, ФУНКЦІЇ, ПЕРСПЕКТИВИ

Інститут Франції – французьке наукове товариство, що об'єднує п'ять академій наук. Завдання Інституту полягають у сприянні розвитку мистецтва та науки відповідно до принципу міждисциплінарності, управлінні ввіреними йому пожертвами, спадками та фондами. Наукова енциклопедична бібліотека Інституту була заснована 1797 р. Сьогодні вона є однією з п'яти найбільших бібліотек Франції. У Бібліотеці зберігається велика кількість цінних колекцій рукописів, друкованих видань та книг, які є джерелом історичних, культурологічних та мистецтвознавчих досліджень.

Ключові слова: Інститут Франції, бібліотека, фонд, колекція, історія.

Французька наука має багатовікові традиції і займає одне з провідних місць у світі. Французьким ученим належить велика роль у створенні теоретичної бази більшої частини сучасних галузей науки. Цікавим видається досвід французьких науковців щодо організації наукової та бібліотечної роботи, ознайомлення із функцією Бібліотеки Інституту Франції у представленні досягнень французької академічної науки у світовому віртуальному просторі через інтернет-технології.

Інститут Франції – найбільша наукова установа Франції, яка координує наукове і мистецьке життя країни, об'єднує видатних діячів різних галузей науки і техніки, літератури, мистецтва, військових і духовних осіб. Як зазначав французький письменник, історик і філолог Жозеф Ернест Ренан, «Інститут – феномен, дуже властивий для Франції. В деяких країнах існують академії, які могли б позмагатися з нами, чи то в прославленості осіб, які входять до них, або у значимості робіт, що проводяться. Але тільки у Франції є Інститут, де усі прояви людського генія зливаються воедино, і де поет, філософ, історик, критик, математик, фізик, астроном, натураліст, економіст, юрист, скульптор, художник, музикант можуть називатися колегами»¹. У різні роки членами Інституту Франції були А. Ампер,

¹ Une institution [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.institut-de-france.fr/rubrique_1_institut_de_france-rencontre_annuel

Д. Араго, Ж. Беккерелі Вольтер, В. Гюго, Х. Гюйгенс, П'єр Кюрі, Марія Склодовська-Кюрі, Ірен і Фредерік Жоліо-Кюрі, Ж. Лагранж, П. Ланжевєн, П. Лаплас, Е. Маріотт, А. Пуанкаре, А. Франс та інші.

До Великої французької революції в країні існувало п'ять спеціалізованих академій (Французька, Написів і медалей, Природничих наук, Живопису і скульптури, Архітектури). Національний конвент 1793 р. ліквідував їх, а 25 жовтня 1795 р. згідно зі статтею 298 Конституції Франції утворено Національний інститут наук і мистецтв із завданням «збирати відкриття, удосконалювати розвиток наук і мистецтв». Фактично його функції полягали у здійсненні наукових досліджень усфері гуманітарних, природничих та прикладних наук. Національний інститут наук і мистецтв проіснував під цією назвою до 1806 р., коли його назву було змінено на Інститут Франції.

З часу свого заснування Інститут Франції складався з трьох класів: фізичних та математичних наук, моральних та політичних наук, літератури й образотворчого мистецтва. Другий клас поділявся на шість секцій – моралі, ідеології, суспільних наук, законодавства, політичної економії, історії та географії. Щорічно кожний із класів мав можливість видавати збірники своїх праць. Чотири рази на рік класи збирались разом на публічні збори. На той час у складі Інституту нараховувалося 144 члени – мешканці Парижу, і така ж кількість асоцьє з різних регіонів республіки; також обиралися 24 іноземні члени, 8 у кожному з трьох класів².

На сучасному етапі до складу Інституту Франції входять: Французька академія (40 членів і постійний секретар); Академія написів і художньої літератури (55 членів і постійний секретар, 40 іноземних членів, 100 членів-кореспондентів), Академія наук (250 членів віком до 75 років і двоє постійних секретарів; 8 секцій, 2 відділення); Академія образотворчих мистецтв (57 дійсних членів, 16 іноземних членів, 57 членів-кореспондентів, 8 відділень), Академія моральних і політичних наук (50 штатних членів, 12 іноземних членів, 60 членів-кореспондентів, 6 відділень). Кожна з академій, що входить до Інституту, має свої сфери діяльності, статут, фонд, обирає президента. Члени однієї академії можуть обиратися до інших академій. Урядовим Декретом від 11 травня 2007 р. регулюється організаційно-адміністративні питання Інституту Франції³.

le_de_l_association_francaise_pour_la_protection_des_archives_privées_afpap.html?arbo=51&page=184. – Загол. з екрану.

² *Копелевич Ю. Х.* Научные Академии стран Западной Европы и Северной Америки / Ю. Х. Копелевич, Е. П. Ожигова. – Л. : Наука, 1989. – С. 279.

³ Décret n° 2007-810 du 11 mai 2007 portant approbation du règlement général de l'Institut de France et des académies [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://>

Найвищим керівним органом Інституту є Загальні збори, що об'єднують дійсних членів академій, які входять до його складу (Академія наук делегує 50 дійсних членів до Інституту). Питання, що пов'язані із загальними інтересами всього Інституту Франції, обговорюються раз на квартал на Загальних зборах всіх академій.

Інститут ставить такі завдання: об'єднує наукову і мистецьку еліту нації; консулює вищі органи влади та управління держави з важливих соціальних і наукових питань; кожна академія наук, що входить до Інституту Франції, має власні завдання відповідно до профілю досліджень: Французька академія проводить дослідження у галузі французького мовознавства; Академія написів і художньої літератури досліджує класичну старовину, сходознавство, Середньовіччя, Ренесанс; Академія наук проводить дослідження у галузі математики, фізики, хімії, біології, медичних і природничих наук; Академія образотворчих наук – у галузі образотворчого мистецтва; Академія моральних і політичних наук вивчає широке коло наук, пов'язаних з суспільством (гуманітарні, юридичні, економічні). Інститут присуджує премії, медалі та нагороди, здійснює видавничу та бере активну участь у меценатській діяльності. Бібліотека Інституту зберігає та вводить у науковий обіг документальну спадщину, проводить роботу зі збереження духовного надбання французького народу.

Керує Інститутом Франції Бюро, члени якого, а також президент, переобираються щорічно. Члени Бюро представляють академії, які входять до Інституту Франції.

При Інституті Франції працює шість комісій: центральна адміністративна; архівно-бібліотечна; образотворчих мистецтв; з управління фондами і майна Інституту; з питань діяльності філіалу Інституту Франції у Лондоні; з управлінням замком «Chantilly». Інститут Франції знаходиться на державному фінансуванні, також мають місце добровільні внески та пожертви.

Бібліотечними справами займається Архівно-бібліотечна комісія Інституту, що складається з 10 осіб (по два представники від кожної академії). Комісія опікується класифікацією та збереженням фондів, надає дозвіл на інтернет-розміщення видань, висловлюється відносно пропозицій щодо прийняття в дар видань або архівних документів. Вона також є дорадчо-консультивним органом канцлера Інституту. Очолює Архівно-бібліотечну комісію постійний секретар Французької академії Елен Каррєр д'Анкос.

www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=JORFTEXT00000246149&dateTexte=. – Загол. з екрану.

Безпосереднє керівництво Бібліотекою здійснює канцлер Інституту Франції, член Академії моральних і політичних наук (1997), а також Французької академії (2001), французький історик і державний діяч Габріель де Броль.

Одночасно зі створенням Інституту Франції планувалося заснувати Бібліотеку, яка б містила літературу з усіх галузей наукового знання (офіційний сайт Бібліотеки: www.bibliotheque-institutdefrance.fr). Від моменту свого створення Бібліотека увійшла до складу Інституту.

Одним із перших державних доручень Інституту було розпорядження від 17 вересня 1796 р. про великий запас книг (понад 6 млн) із конфіскованих бібліотек. Інституту доручалось розробити принципи відбору видань для поповнення національних бібліотек; книги, що лишилися, мали бути проданими. Постановою Директорії від 17 березня 1797 р. Інститут отримав у своє розпорядження Комунальну бібліотеку Парижа, що утворилась із бібліотек старих закладів⁴.

Необхідно зазначити, що події Великої французької революції значно вплинули на розвиток бібліотечної справи у Франції, адже відбулася масштабна націоналізація приватних книжних колекцій та секуляризація власності монастирів і церков⁵. Всі ці фонди потребували обліку, каталогізації, збереження та представлення широкому загалу. Усього Конвентом було прийнято 24 постанови про бібліотеки, шість з яких стосувалися безпосередньо збереження та охорони книжних фондів.

1796 р. Бібліотека успадкувала фонди Паризької комуни, що нараховували 24 тис. видань та 2 тис. рукописів. Унікальні документи фонду є історичним та культурним надбанням французького народу. Вони мають важливе значення для вивчення французької історії XIX ст. Того ж року Інституту дозволили формувати бібліотечні фонди за власним баченням. Установа отримала можливість поповнювати фонди з різноманітних джерел. Невдовзі Інститут успадкував фонди Академії архітектури.

У 1803 та 1809 рр. Наполеон Бонапарт з метою відтворення змісту обвуглених папірусів з м. Геркуланум передав їх до Інституту. Ці папіруси і сьогодні зберігаються у Бібліотеці Інституту.

Фонди поповнювалися і за рахунок приватних бібліотек, здебільшого від членів академії наук, які входили до складу Інституту. 1977 р. Бібліотека отримала 952 праці з великою кількістю автографів, що належали Полю

⁴ *Копелевич Ю. Х.* Научные Академии стран Западной Европы и Северной Америки / Ю. Х. Копелевич, Е. П. Ожигова – Л. : Наука, 1989. – С. 279.

⁵ *Володин Б. Ф.* Всемирная история библиотек / Борис Федорович Володин. – Изд. 2-е, доп. – СПб. : Профессия, 2004. – С. 169.

Морану, члену Французької академії; 1990 р. до Бібліотеки надійшло 566 книг, які заповів їй французький письменник і філософ, член Французької академії, Поль Валері. Бібліотека успадкувала 113 книг з квантової хімії, що належали члену Академії наук, французькому хіміку Бернару Пульману; 2003 р. Жан Корто, член Академії образотворчих мистецтв, передав у дар Бібліотеці 136 книг з мистецтва.

Продовжуючи традиції минулих періодів, Бібліотека цілеспрямовано збирає наукові праці членів Інституту Франції. У складі фондів домінує література гуманітарного спрямування (історія, археологія, історія науки тощо), а також спеціалізована література за профілем діяльності членів Інституту Франції. Фонди Бібліотеки активно поповнюються за рахунок дарчих від широкого кола осіб. Література, отримана в дар, становить близько 60 % усіх надходжень. Високий відсоток дарчих надходжень пояснюється винятковою довірою дарувальників до Інституту Франції та його Бібліотеки. Фонди Бібліотеки поповнюються також дарчими від членів Інституту Франції.

Бібліотека входить до п'ятірки найбільших бібліотек Франції. Сьогодні її фонди нараховують близько 600 тис. томів, у т. ч. 40 тис. стародруків, датованих до 1810 р., і 188 інкунабул. У відкритому доступі перебуває 16 тис. видань. Періодичні видання представлені 6500 назвами, 848 – поточними назвами, 260 з яких – у відкритому доступі. На сьогодні здійснена комп'ютерна каталогізація близько 900 періодичних видань. Понад 8 тис. одиниць зберігання складають рукописи, у т. ч. 553 видання з «колекції Годфруа». Рукописи головним чином пов'язані з історією та наукою. Частина рукописів, датованих XVI–XIX ст., надійшли з Бібліотеки м. Парижа. Здебільшого це матеріали релігійного, юридичного та історичного змісту. Велика кількість рукописних матеріалів пов'язана безпосередньо з діяльністю Інституту Франції.

Фотоколекція нараховує 40 тис. фотознімків, а також малюнки, гравюри, плани. В Бібліотеці зберігаються портрети членів Інституту Франції та фотографії будівлі Інституту різних років. Давні видання знаходяться у колекціях і зберігаються в оправах. Привертають увагу 1700 офортів Жана Ле Порта, 340 гравюр Ізраеля Сільвестра, 144 акварельних праць (ландшафти і пейзажі Індії та декорації Східного Лондону) Томаса Уільєма Данієля, а також колекція американського художника-аномаліста Джона Джеймса Одюбона «Птахи Америки».

Бібліотека зберігає 20 гравюр французького художника, графіка, президента Академії мистецтв Альбера Декаріса (1901–1998), 23 гравюри французького художника, гравера, члена Академії мистецтв Роджера

Вілларда (1907–1989), 20 гравюр французького художника Андре Жакмена (1904–1992).

Карти та плани не підпадають під класифікацію або окремі каталоги. Вони є частиною рукописів і друкованих видань. Картографічні матеріали датуються XVII–XVIII ст. і представлені працями Гійома Деліля, а також Філіпа та Жан-Ніколаса Буче. Унікальними за своїм історичним та картографічним значенням є венеціанські карти Середземного моря (1573) та карта полярних морів (1620) голландського картографа Гассель Герітса, перекладена французькою мовою. Викликає зацікавлення ботанічна колекція, започаткована Веніаміном Делессером, що містить рукописні матеріали, замальовки та ескізи рослин, креслення.

Велику за обсягом бібліотеку французьких письменників XIX ст. (книги, літературні журнали, газети, рукописи, автографи, листи) заповів Інституту представник давнього аристократичного бельгійського роду Шарль Спультберг де Ловенжоль (Charles Spoelberch de Lovenjoul, 1836–1907). Колекція включає рукописи Оноре де Бальзака, Жорж Санд, Теофіла Готье, Шарля Огюстена де Сент-Бев, листування Густава Флобера, а також автографи, фотопортрети, предмети антикваріату, в тому числі 15 тис. особових листів.

Бібліотека зберігає колекцію рукописних документів (зошити) Леонардо да Вінчі, датованих 1478–1508 рр. Це пояснення, креслення, ескізи, проекти угод тощо.

Фонди Бібліотеки також містять 1293 медалей та артефактів, а також 2500 естампів. Близько 80 % бібліотечних фондів – художня література, 20 % – наукова. Видання датуються XVI–XX ст. Читальна зала розрахована на 40 посадочних місць.

Політика поповнення фондів спрямована насамперед на включення до Бібліотеки праць членів Інституту Франції від минулого і до сьогодення. Серед них домінує література соціогуманітарного спрямування французькою мовою, яка надходить також через академії, котрі входять до складу Інституту, дари та міжнародний книгообмін.

Фонди Бібліотеки розраховані насамперед на членів Інституту, проте й інші дослідники можуть ними користуватися за клопотанням двох членів Інституту, поданого директору Бібліотеки.

Формування глобального інформаційного простору, перехід до інформаційного суспільства спричинили принципи зміни базових бібліотечних функцій. Зміни особливо виявляються в обслуговуванні широкого кола користувачів, зацікавлених у доступі до бібліотечних ресурсів. Активно використовуючи інформаційні технології, Бібліотека

Інституту Франції працює над створенням цифрових копій документів. База *Frantext* Французького національного центру наукових досліджень. Археологічні документи Бібліотеки представлено у базі даних «Проекту архіву європейської археології».

На сайті Бібліотеки представлені віртуальні виставки, які дозволяють віддаленому користувачу ознайомитися з цінними бібліотечними фондами.

Так, Бібліотека в різні часи пропонувала користувачам виставки, присвячені діяльності директорів Французької академії або окремим дійсним членам академії, що входять до складу Інституту Франції; рукописним документам із архівних колекцій; стародрукам із окремих фондів за тематичним принципом; виставки графічних та художніх творів із бібліотечних колекцій; виставку, присвячену ботанічній бібліотеці В. Делессера.

Цікавою є виставка, присвячена підготовці та виданню Французькою академією «Словника» («Dictionnaire») з 1694 по 1994 рр. Вона відображає такі теми: перші мовні словники у Франції; мовні словники у XVII ст.; заснування Французької академії; літературне життя за часів видання «Словника»; праці з французької мови у XVII ст.; королівський проект зі створення «Словника»; полеміка та словники конкурентів; Французька академія сьогодні; бібліографія; ілюстрації⁶. Бібліотека Інституту таким чином виконує і функції культурного центру, «зберігача пам'яті» нації, організовує заходи, спрямовані не тільки на ознайомлення широкого загалу з науковим та культурним надбанням країни, але й з науково-дослідною роботою академії наук в хронологічній ретроспективі.

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського підтримує книгообмінні зв'язки з Бібліотекою Інституту Франції з 1958 року, до якої українська сторона надсилає журнали в основному наукового спрямування: «Автоматическая сварка», «Доповіді Національної академії наук України», «Геологічний журнал», «Теоретическая и экспериментальная химия», «Мікробіологічний журнал», «Український біохімічний журнал», «Український ботанічний журнал», «Український історичний журнал», «Український математичний журнал», «Український хімічний журнал», «Фізіологічний журнал», «Фізико-хімічна механіка матеріалів», «Вісник Національної академії наук України», «Нафтова і

⁶ Catalogues informatisés [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.bibliotheque-institutdefrance.fr/catalogues/catalogues.html/>. – Загол. з екрану.

газова промисловість», «Уголь Украины», «Физиология и биохимия культурных растений», «Энергетика и электрофикация», «Бібліотечний вісник», «Condensed matter physics», «Semiconductor Physics, Quantum Electronics & Optoelectronics», «Welcome to Ukraine».

Натомість НБУВ отримує періодичні видання, що публікуються Інститутом: «Comptes rendus de L'Academie des sciences. Ser. 2. Fas.a Sciences de la terre et des planetes» «Comptes rendus de L'Academie des sciences. Ser. 3. Biologies», «Comptes rendus de L'Academie des sciences. Ser. 4. Physique. Astrophysique», «Comptes rendus de L'Academie des sciences. Geosciences», «Comptes rendus de L'Academie des sciences. Palevol», «Comptes rendus hebdomadaires des seances de L'Academie des sciences Ser. C Sciences chimiques», «Comptes rendus hebdomadaires des seances de L'Academie des sciences Ser. D. Sciences naturelles», «Comptes rendus hebdomadaires des seances de L'Academie des sciences: Supplement aux series A-B-C-D Ser. V.A. Vie academique», «Annuaire pour ... [Academie des sciences. Institut de France]», «La lettre de L'Academie des sciences», «Bulletin bibliographique des publications».

Останнім часом Інститут видав низку фундаментальних видань, наявних в його Бібліотеці. Серед наукових праць варто назвати: «L'Institut de France, le parlement des savants», Париж (1995); «Raconte-moi... l'Institut de France», Париж (2000); «Les estampes japonaises de Monet à Giverny», Париж, 2000; колекції фотографій Інституту Франції «Éclats d'histoire. Les collections photographiques de l'Institut de France 1839–1918», Париж (2003); «Le palais de l'Institut. Du collège des Quatre-Nations à l'Institut de France», Париж (2005); «Gloires de marbre», Париж (2005); «L'Institut de France», Париж (2005).

Отже, Інститут Франції є основною науковою установою країни, що має високий міжнародний авторитет. Складником Інституту, одним із «інструментів» виконання актуальних завдань його діяльності є Бібліотека, яка зберігає велике наукове та культурне надбання французького народу, популяризує наукове знання за допомогою традиційних засобів та інтернет-технологій, а також ознайомлює суспільство із науковою роботою академії наук, які входять до складу Інституту. Поставлені завдання реалізуються через призму міждисциплінарного підходу, обумовленого специфікою структури Інституту та різноплановою діяльністю академії наук, що його формують.

УДК 027(477):025.2

Тетяна Лога,

зав. сектору ДНПБ України

ім. В. О. Сухомлинського

ВИДАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ У ФОНДІ ДЕРЖАВНОЇ НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ імені В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО

У статті проаналізовано кількість та зміст видань української діаспори, що надходили до фондів ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського з 1993 р. (з часу існування Центральної освітянської бібліотеки) до 2010 р. Дослідження здійснювалося з метою систематизації інформації про книжкові зібрання, надані українською діаспорою, та популяризації творчої спадщини видатних письменників, педагогів і громадських діячів України, чиї імена повертаються на батьківщину завдяки співпраці з представниками українських осередків за кордоном. У результаті дослідження визначено основні напрямки роботи з фондом діаспоровської літератури у ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського.

Ключові слова: діаспора, видання української діаспори, бібліотечний фонд, Центральна освітянська бібліотека, Державна науково-педагогічна бібліотека України ім. В. О. Сухомлинського.

Роки, що минули з часу проголошення незалежності України, позначені відродженням української культури, переосмисленням та об'єктивним висвітленням історичних подій, що відбувалися на території нашої держави, усвідомленням сутності внеску у її розвиток незаслужено забутих діячів науки, освіти та літератури минулого. Велику роль у поверненні в Україну літературної та наукової спадщини цих особистостей відіграли бібліотеки, які впродовж років незалежності активно налагоджували співпрацю з українською діаспорою. У рамках науково-дослідної роботи за темою «Теоретичні засади формування всеукраїнського інформаційного ресурсу з питань психолого-педагогічної науки і освіти на базі ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського» (наук. кер. – Рогова П. І., канд. іст. наук) фахівцями цієї бібліотеки було досліджено кількість та зміст документів, подарованих їй українською діаспорою.

Актуальність цього дослідження полягає у необхідності систематизації інформації про українську літературу діаспори, яка зберігається у різних бібліотеках та архівах України, як шляхом створення традиційних

бібліографічних покажчиків, так і створенням зведеного електронного каталога. Це значно полегшить пошук інформації про письменників, науковців та громадсько-культурних діячів української діаспори реальним та віртуальним читачам, які досліджують цю тему.

Мета дослідження – аналіз кількості та змісту документів, подарованих українською діаспорою ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського, а також визначення основних напрямів роботи з цими документами.

Зазначимо, що українська діаспора – це збірне визначення української національної спільноти поза межами українських земель (української національної території), яка почуває духовний зв'язок з Україною. Назву «діаспора» (грец. походження – розпорошення, розсіяння) запозичено від євреїв, які здавна називали так всіх євреїв поза Палестиною [2].

Питання книжкових колекцій, подарованих українською діаспорою, досить актуальне у сучасній Україні і є об'єктом наукових досліджень у багатьох наукових бібліотеках та архівах. Зокрема, 2004 р. у рамках Днів науки у Національному університеті «Києво-Могилянська академія» (далі – НаУКМА) відбулася конференція «Особисті книжкові колекції та особові фонди діячів української діаспори в бібліотеках та архівах України», організована Науковою бібліотекою НаУКМА та НПБ України [5]. До участі в конференції долучилися представники багатьох бібліотек. У своїй доповіді директор НаУКМА Т. Ярошенко зробила короткий огляд найбільш цікавих з 30 колекцій, подарованих українською діаспорою бібліотеці та підкреслила унікальність інформації, яку містять ці зібрання [12]. Фахівці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського зберігають та опрацьовують колекції, надані представниками української діаспори у відділі зарубіжної україніки, діяльність якого висвітлила завідувач цього відділу Л. Дегтяренко. 2004 р. фонд відділу зарубіжної україніки НБУВ становив 25 575 одиниць зберігання [1]. На сучасному етапі фахівці відділу зарубіжної україніки працюють над створенням зведеного електронного каталогу «Зарубіжна україніка». Всього здійснено 3000 електронних бібліографічних записів, якими вже зараз може скористатись віддалений читач. У Національній парламентській бібліотеці у науково-бібліографічному відділі було створено покажчик змісту діаспорського комплексу журналів діаспори «Визвольний шлях» 1948–1998 рр., виданих у Лондоні. Створення цього покажчика значно полегшило читачам пошук раніше невідомих праць українських політиків, істориків, економістів, літературознавців, письменників, майстрів мистецтва, які містяться у журналах «Визвольний шлях» [3]. Особливо це актуально для інших бібліотек, які мають цей журнал, і для ДНПБ України ім. Сухомлинського зокрема. 2008 р. у

Національному університеті «Острозька академія», при якому діє Інститут досліджень української діаспори, відбулась III Міжнародна наукова конференція «Проблеми дослідження української діаспори», у роботі якої брали участь науковці з України, США, Канади, Білорусії, Польщі, Словаччини. Одна з секцій конференції була присвячена архівам та бібліотекам української діаспори у різних країнах світу, а також підкреслювалась важливість опрацювання колекцій, подарованих представниками української діаспори бібліотекам України [4]. 2009 р. завідувач відділу Одеської державної наукової бібліотеки ім. М. Горького Л. І. Саєнко захистила дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за темою «Видавнича діяльність української діаспори в Австралії (1948–2008 рр.)», у якій також було досліджено питання надходження до бібліотек України діаспорської літератури з Австралії [11].

Головним завданням ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського, заснованої 1999 р. згідно з Постановою Кабінету Міністрів України від 30.10.1999 р. за № 2018, є формування повноцінного ресурсу для забезпечення фахових потреб освітян. З цією метою колективом бібліотеки постійно ведеться пошук ділових і творчих контактів з фондами, видавництвами, освітянськими закладами, а також з людьми, не байдужими до бібліотечної справи в Україні з різних куточків світу. Всі вони своїми подарунками сприяють поповненню бібліотечних фондів ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського. Співпраця з українською діаспорою була ініційована директором ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського П. І. Роговою ще 1993 р. – з часу заснування Центральної освітянської бібліотеки Інституту змісту і методів навчання Міністерства освіти України (ЦОБ ІЗМН), фонд якої з кінця 1999 р. став одним із складників інформаційного ресурсу ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського. Центральна освітянська бібліотека була однією з перших бібліотек в Україні, що розпочала співпрацю з представниками української діаспори, які після проголошення незалежності України 1991 р. почали приїздити до нашої держави, брати участь у громадських заходах, конференціях, конгресах. Співпраці з діаспорою сприяло розташування ЦОБ у Київському будинку вчителя. 1995 р. за успіхи, досягнуті у розбудові ЦОБ, директор бібліотеки П. І. Рогова була нагороджена поїздкою до США з метою ознайомлення з роботою бібліотек країни та участі у XIV міжнародній конференції в Іллінойському університеті. Під час візиту до США П. І. Рогова відвідала редакцію газети «Свобода», налагоджувала зв'язки з українською діаспорою, українськими видавництвами в США, започатковуючи міжнародні зв'язки між ЦОБ і бібліотеками світу.

Інтерес до діаспорських видань був викликаний не тільки фінансовими проблемами комплектування фонду, а й унікальністю інформації, яку вони містили – праці та біографії видатних українських письменників, педагогів, науковців, державних та громадських діячів, імена яких були незаслужено викреслені за часів радянської влади. Змінивши українське громадянство, вони і за межами України намагалися зберегти українську мову, культуру й традиції. Центральній освітянській бібліотеці було подаровано чимало книг представниками української діаспори з Канади, США, Великобританії, Німеччини, Австралії.

Всього у фонді ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського нині зберігається понад 8000 документів, подарованих представниками української діаспори, що становить 2 % від загального фонду. Слід зазначити, що понад 7000 документів надійшло упродовж 1993–1999 рр. (період діяльності ЦОБ). Майже всі діаспорські видання зберігаються у приміщенні філії ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського. За видами усі документи української діаспори поділяються на книги (70 %) та журнали (30 %). Найбільше документів одержано з Канади – 45 %, з США – 25 %, з Австралії – 20 %, а також з інших країн – 10 %. Ан алізуючи зміст цих документів, ми виділили документи суспільно-політичної галузі (45 %), педагогічної (15 %), мовознавства та літературознавства (10 %), а також художню літературу (30 %). Усі документи цих зібрань опрацьовано: здійснено облік, створено бібліографічний опис з подальшим внесенням карток до алфавітного та систематичного каталогів, а також до окремої картотеки подарункових видань української діаспори. 2000 р. ведення окремої картотеки припинилося у зв'язку із зменшенням кількості надходжень подарункових видань української діаспори до ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського. Ведення такої картотеки необхідно відновити, а також зазначати в електронному каталозі, ким була подарована книга. Систематизація документів здійснювалася згідно ББК із зазначенням країни, де документ було видано. Кожний документ, який надійшов до фонду у період з 1993 по 1999 рр., має ярлик, з якого можна дізнатись, чий це подарунок. Деякі документи, подаровані представниками української діаспори, мають дарчі написи. Збереження документів, подарованих українською діаспорою, вимагає чіткого дотримання температурного режиму та відповідної вологості. Особливо це стосується книжок, виданих з поч. ХХ ст. до 50-х рр. ХХ ст., що і раніше перебували в умовах, непридатних для довготривалого зберігання документів та мають незадовільний стан. Кількість таких документів серед літератури, подарованої українською діаспорою, становить 40 %.

Слід зазначити, що матеріали книжкових зібрань, подарованих українською діаспорою, широко використовуються як читачами, так і співробітниками бібліотеки під час підготовки науково-бібліографічних покажчиків, роботи над науковими статтями, створення тематичних та персональних виставок, присвячених таким особистостям, як М. Грушевський, Я. Славутич, С. Сірополко, І. Огієнко, О. Олесь, С. Русова, Х. Алчевська, М. Зеров, Л. Биковський. Упродовж восьми років директор Центральної освітянської бібліотеки П. І. Рогова спільно з доктором філологічних наук, професором, лауреатом Національної премії імені Т. Шевченка Ф. П. Погребенником була організатором і ведучою циклу вечорів «Визначні жінки України» у Київському будинку вчителя. До проведення заходів залучалися науковці як з України, так і з-за кордону, відомі педагоги, діячі культури і мистецтва, актори, художні колективи. Ф. П. Погребенник творчо, вдумливо, прискіпливо і талановито готував сценарії та доповіді про невідомих або маловідомих визначних жінок України. Використовуючи літературу, подаровану українською діаспорою, співробітники ЦОБ готували книжкові виставки до цих вечорів, присвячених життю та діяльності Н. Кобринської, У. Кравченко, М. Вовчок, Г. Барвінок, О. Пчілки, Г. Журби, О. Басараб.

Часто діаспорськими виданнями цікавляться студенти, аспіранти та науковці, чий дослідження стосуються літератури, історії та освіти. Адже подаровані зібрання містять інформацію про особистостей, чий імена після довгого забуття з'являються у програмах середніх загальноосвітніх та вищих навчальних закладів України, а інформацію про них та їх праці знайти дуже складно – в Україні вони майже не видавались, або ж видання були знищені уроки радянської влади. Так, наприклад, зібрання документів, подароване доктором політології, полковником армії США у відставці Степаном Дмитровичем Олійником, містить твори І. Багряного, В. Барки, М. Брайчевського, Л. Винара, Р. Рахманного, У. Самчука, Є. Сверистюка, О. Солженіцина, книги з літературознавства, присвячені творчості І. Франка, І. Дзюби, І. Світличного, В. Стуса, які були видані в Торонто, Монреалі, Нью-Йорку, Мюнхені, Вінніпезі, Парижі, а також журнали «Український вісник», альманахи Українського Народного Союзу. Протягом 1993–1999 рр. Центральна освітянська бібліотека була одним з перших популяризаторів творчості Романа Рахманного (літературний псевдонім видатного публіциста Романа Олійника) в Україні. Проведення за участі С. Олійника (брата Романа Рахманного) літературних вечорів, презентацій книжок Романа Рахманного, розповсюдження їх серед бібліотек держави – всі ці заходи відкрили Україні ім'я видатного публіциста,

поглибили знання освітян, бібліотекарів, широкої громадськості нашої країни про життя і діяльність письменника-патріота. Нині цю місію продовжує ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського, фонд якої 2000 р. поповнився ще одним дарунком Степана Дмитровича – п'ятитомною англomовною «Енциклопедією українознавства», сучасним доповненим виданням десяти томної «Енциклопедії українознавства», виданої в Сарселі (Франція) у 1955–1989 рр. Степан Олійник подарував нашій бібліотеці й 20-томне видання англomовної енциклопедії «Британіка», комп'ютерну техніку, а також фортепіано, яке зараз знаходиться у приміщенні філії бібліотеки [7]. 2003 р. у с. Піддністрияни на Львівщині, де народився Степан Дмитрович та два його брати, які теж зробили вагомий внесок у розвиток незалежної України, новобудованій школі було присвоєно ім'я братів Олійників [8]. У нашій країні Степан Олійник відомий також як професіонал військової справи. 2006 р. Міністр оборони України нагородив полковника у відставці армії США Степана Олійника відзнакою «Знак пошани». Цю високу нагороду від імені глави українського оборонного відомства у приміщенні Посольства України в Сполучених Штатах Америки доктору політології Степану Олійнику вручив Надзвичайний і Повноважний Посол України в США. Дякуючи за нагороду, Степан Олійник у листі до Міністра оборони України написав: «Я відчуваюся щасливим через те, що Бог дозволив мені дожити до того віку, коли я бачу Україну вільною та самостійною державою зі своїми власними Збройними Силами. Я дякую Йому за те, що маю можливість зробити скромний внесок у розбудову цих Збройних Сил» [13].

Численним за кількістю й цікавим за змістом є зібрання документів, подароване професором Ратгерського університету США, істориком, членом Американської асоціації сприяння розвитку науки, Української академії мистецтв і наук Тарасом Григоровичем Гунчаком, який народився 1932 р. у с. Старе Місто Тернопільської області. Всього зібрання містить 1250 книг з всесвітньої історії, політології, історії України, історії православної української церкви, етнографії, літературознавства, художню літературу, праці Тараса Гунчака. Більшість з цих книг видані за кордоном, частина з них – англійською мовою. Наприклад, книга Т. Гунчака «The Ukraine, 1917–1921: A Study in Revolution», у якій відображено революційні події в Україні, була видана Гарвардським університетом (США) англійською мовою 1977 р. Серед книг з літературознавства привертає увагу «Історія української літератури» Володимира Радзикеви́ча, видана українською мовою 1955 р. видавництвом «Батьківщина» у Детройті (США). Серед письменників, творчість яких аналізується у цьому виданні,

– Б. Антоненко-Давидович, Є. Маланюк, У. Самчук, Н. Кобринська, О. Олесь та багато інших, чий імена знову повернулись в Україну саме завдяки діяльності української діаспори, яка створювала видавництва української книги, відкривала недільні школи та українські церкви у різних країнах світу. Книжкову колекцію, подаровану Т. Гунчаком, розміщено в читальній залі, а інші – у книгосховищі філії ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського відповідно до розділів ББК. З часу проголошення незалежності України 1991 р. Тарас Гунчак неодноразово відвідував батьківщину, читав лекції у вищих навчальних закладах, брав участь у різних громадсько-політичних заходах, присвячених питанням історії України та сучасним проблемам українського суспільства. 2006 р. ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського та Київським будинком вчителя була проведена презентація книг Т. Г. Гунчака «Україна ХХ століття», «Мої спогади – стежки життя», виданих у видавництві «Дніпро» 2005 р. Презентацію провели директор ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського П. І. Рогова та директор Інституту українознавства МОН України Петро Кононенко [6]. У рамках цього заходу була підготовлена книжкова виставка праць Т. Гунчака та документів, подарованих Тарасом Григоровичем ЦОБ та ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського.

Український патріот Дмитро Гулей з Канади подарував бібліотеці 132 книги, серед яких – художні твори, історично-мемуарний збірник «Броди і Брідщина», виданий у Торонто 1988 р., праці з літературознавства, «Антологія української поезії» В. Державина, видана у Лондоні 1957 р., переклад українською мовою повісті М. Гоголя «Тарас Бульба», виданий у Канаді 1964 р., праці І. Огієнка, С. Русової. Особливу увагу привертає книга «Українські приказки, прислів'я і таке інше», впорядкована Матвієм Номисом, доповнена і перевидана самим Дмитром Гулеєм.

Невеликою, але змістовною є колекція, подарована вдовою Івана Бондарчука – педагога, письменника й громадського діяча з Канади. У цій колекції з 17 примірників представлено читанки для початкової школи, підготовлені І. Бондарчуком, його художні твори. 2000 р. за ініціативи ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського відбувся урочистий вечір, присвячений 90-річчю з дня народження Івана Бондарчука [9], до якого співробітниками ЦОБ було підготовлено книжкову виставку праць І. Бондарчука, що є у фонді бібліотеки.

Упродовж 1993–1996 рр. відома українська письменниця Докія Гуменна (1904–1996), яка проживала в США, подарувала нашій бібліотеці 47 примірників своїх творів. З Докією Гуменною особисто листувалась директор ЦОБ П. І. Рогова. Письменниця надіслала свої книги не тільки

для Центральної освітньої бібліотеки, а й для розповсюдження серед інших бібліотек України. Сім'я відомого мовознавця Святослава Караванського передала до фонду бібліотеки 178 книг з історії та літературознавства, серед яких – праця Миколи Зерова «Лекції з історії української літератури (1798–1870)», видана у Канаді 1977 р., роботи з мовознавства самого С. Караванського. Також у фонді ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського є книжкові зібрання, подаровані бібліотеці відомим громадським діячем української діаспори у США, педагогом і бібліотекознавцем, провідним спеціалістом відділу українки Бібліотеки Конгресу США Богданом Ясінським (780 примірників), професором літературознавства, поетом Яром Славутичем з Канади (264 примірники), письменником з США Юрієм Тарнавським (94 примірники). Крім того, до фонду ДНПБ України надійшли книжкові зібрання від громадських організацій та видавництв української діаспори різних країн світу: від Конгресу Українських націоналістів (75 примірників), Британської Ради в Україні (360 примірників), Української громади м. Сієтла (510 примірників), видавництва «Смолоскип» ім. В. Симоненка з Канади (408 примірників), Української діаспори Канади (67 примірників), Української діаспори Німеччини (10 примірників), Злученого українсько-американського допомогового комітету (80 примірників), Української центральної шкільної ради Австралії (407 примірників), Української шкільної Ради Америки (1745 примірників).

Особливо цікаву інформацію містять книжкові зібрання, подаровані шкільними радами, що діяли в США та Австралії. Організуючи українські школи за кордоном, у тому числі суботні й недільні, вихідці з України створювали українські підручники, програми та методичні рекомендації щодо викладання предметів українською мовою. В Австралії була створена Українська центральна шкільна рада Австралії, а в США – Українська шкільна Рада Америки. Головним завданням цих організацій є зв'язок з українськими школами та координація їх діяльності в межах країни. Від Української центральної шкільної ради Австралії ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського одержала в подарунок багато посібників з української мови та літератури, з історії України. Українська шкільна Рада Америки подарувала ЦОБ праці талановитого українського педагога Г. Ващенко, видані у Мюнхені та Лондоні, працю Г. Васьковича «Шкільництво в Україні (1905–1920)», видану у Мюнхені 1969 р., багато книг з літературознавства, історії України, методики викладання української мови та літератури, підручники та хрестоматії для початкової школи, художні твори. Звичайно, орфографія та лексика навчальних посібників,

наданих шкільними радами, дещо відрізняються від зразків сучасної української мови, що зумовлено впливом діалектів різних місцевостей України та різним часом виїзду з України авторів статей. Але зміст цієї навчально-методичної літератури цікавий сучасним українським викладачам та студентам перш за все з точки зору історії розвитку української освіти за рубежем та різноманітністю методик, які використовуються для навчання української мови в умовах іноземного середовища.

Крім книг фонд ЦОБ, а нині – ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського, також поповнюється періодичними виданнями української діаспори. З 1993 р. від видавництва Шкільної Ради Америки надходить часопис «Рідна школа», на сторінках якого друкуються статті, присвячені діяльності українських шкіл діаспори, творчості відомих українських письменників, педагогів, діячів мистецтва. Директор ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського П. І. Рогова неодноразово надсилала листи голові Шкільної Ради в США Євгену Федоренку, у яких дякувала за надіслані бібліотеці книги та журнали, а також висловлювала пропозицію щодо розміщення на сторінках часопису «Рідна школа» інформаційних матеріалів з актуальних питань розвитку освіти в Україні, підготовлених науковцями нашої бібліотеки [10].

Серед періодичних видань діаспори особливо цікаву інформацію містить журнал «Визвольний шлях» (1954–2002 рр.), надісланий Українською видавничою спілкою з Лондона. «Визвольний шлях» – це суспільно-політичний і науково-літературний місячник, у якому публікуються праці відомих українських письменників, науковців, висвітлюються визначні події з громадсько-культурного життя української діаспори. Аналізуючи зміст номерів журналу «Визвольний шлях», ми знаходимо необхідну інформацію про особистостей, які багато зробили задля збереження та розвитку української мови, науки та культури в умовах зарубіжжя. Наприклад, готуючи інформаційно-бібліографічний ресурс з циклу «Видатні бібліотекознавці, бібліографознавці та книгознавці України та світу», розміщений на порталі ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського, матеріали, присвячені життю та діяльності Л. Ю. Биковського, якому 2010 р. виповнилося 115 років, науковці ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського знайшли у журналі «Визвольний шлях» праці цього талановитого бібліотекознавця та інформацію про його життя та діяльність.

Також особливу увагу привертають календарі-альманахи українського тижневика «Новий шлях» 50–90-х рр. ХХ ст., видані у м. Торонто в Канаді. На початку кожного календаря-альманаху вміщено Церковний календар

та Український історичний календар, де відображено основні річниці історичних подій та ювілейні дати відомих особистостей України. Далі у календарі-альманасі подано статті, присвячені найбільш визначним датам. Наприклад, у виданні за 1997 р. вміщено статті про письменників І. Франка та Ю. Клена, політичного та громадського діяча С. Петлюру, за 1999 р. – про композитора В. Барвінського, музеєзнавця та етнографа В. Кобринського, про події під Крутами, які довго замовчувались радянською владою, та багато інших статей, що містять унікальну інформацію. На жаль, поки що ці альманахи ще не мають бібліографічного розпису змісту, але у планах бібліотеки є подальше аналітичне опрацювання подібних видань і введення інформації в обіг.

Слід зазначити, що ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського співпрацює зі Шкільними Радами США та Австралії, іншими громадськими організаціями, видавництвами та окремими представниками української діаспори. Так, упродовж 2000–2010 рр. ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського отримала близько 1000 прим. діаспорської літератури. З 2000 по 2010 рр. у ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського з об'єктивних і суб'єктивних причин не велася окрема картотека видань, подарованих українською діаспорою, не здійснювалося наклеювання на документи ярликів із зазначенням особи або організації, якими їх було подаровано, що значно ускладнювало пошук цих документів у процесі аналізу діаспорської літератури. З 2005 р. (з часу появи у ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського електронного каталогу) у загальному електронному каталозі здійснюються електронні бібліографічні записи документів, подарованих українською діаспорою, але без зазначення автора подарунку.

Отже, аналіз книжкових колекцій, подарованих ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського українською діаспорою, дав підстави до висновку, що зміст літератури діаспори сприяє поверненню в Україну творчої спадщини талановитих письменників, педагогів, політиків, науковців та діячів мистецтва, а подальша робота з виданнями української діаспори полягає у:

- здійсненні ретрокаталогізації цих видань шляхом введення їх у електронний каталог із зазначенням особи або організації, яка зробила подарунок, з метою участі у створенні зведеного електронного каталогу «Зарубіжна україніка»;
- відновленні ведення окремої картотеки видань, подарованих українською діаспорою як в головному приміщенні, так і на філії ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського;

- наклеюванні на видання ярлика із зазначенням автора подарунку;
- здійсненні аналітико-синтетичного розпису діаспорських журналів, часописів, збірників праць для подальшого створення бібліографічних покажчиків, можливо у співпраці з іншими бібліотеками, які мають аналогічну літературу;
- популяризації документів шляхом організації тематичних та персональних книжкових виставок, зустрічей, які мають привернути увагу читачів до здобутків української діаспори;
- дотриманні відповідного фізико-хімічного, біологічного та санітарно-гігієнічного режиму зберігання документів;
- за можливості – виділенні окремих приміщень, стелажів для розміщення таких колекцій з метою зручності користування документами та забезпечення їх задовільного фізичного стану.

Список використаних джерел

1. *Дегтяренко Л.* Огляд джерельної бази видань діячів української діаспори з фонду відділу зарубіжної україніки Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського / *Л. Дегтяренко, О. Супронюк // Особисті книжкові колекції та особові фонди діячів української діаспори в бібліотеках та архівах України : зб. матеріалів конф. / уклад. : Н. В. Казакова, О. О. Мастіпан. – К., 2004. – С. 30–36.*
2. *Енциклопедія українознавства / гол. ред. : В. Кубійович. – Львів : Наукове товариство ім. Шевченка у Львові, 2000. – Т. 9. – С. 33–54.*
3. *Кононенко В.* Бібліографічне опрацювання змісту журналу «Визвольний шлях» / *В. Кононенко // Особисті книжкові колекції та особові фонди діячів української діаспори в бібліотеках та архівах України : зб. матеріалів конф. / уклад. : Н. В. Казакова, О. О. Мастіпан. – К., 2004. – С. 26–29.*
4. *Мушинка М.* III Міжнародна наукова конференція «Проблеми дослідження української діаспори» / *М. Мушинка // Український історичний журнал. – 2008. – № 6. – С. 225–227.*
5. *Особисті книжкові колекції та особові фонди діячів української діаспори в бібліотеках та архівах України : зб. матеріалів конф. / уклад. : Н. В. Казакова, О. О. Мастіпан. – К., 2004. – 110 с.*
6. *Рогова П. І.* Державна науково-педагогічна бібліотека – науково-методичний центр мережі освітянських бібліотек МОН і АПН : концептуальні засади діяльності : [про презентацію книг Тараса Гунчака] / *П. І. Рогова // Директор шк., ліцею, гімназії. – 2006. – № 5. – С. 50–59 : фотогр.*
7. *Рогова П.* Життя, сповнене праці і роздумів : [про доктора політології, полковника армії США С. Олійника] / *П. Рогова, Л. Ніколюк // Освіта України. – 2005. – 19 лип. (№ 53 / 54). – С. 9.*
8. *Рогова П. І.* Нова школа у Підністрирях / *П. І. Рогова // Освіта України. – 14 трав. (№ 37). – С. 11.*

9. *Рогова П. І.* Повертаємо забуті імена : [про уроч. вечір, присвяч. 90-річчю від дня народж. Івана Боднарчука (1900–1990) – педагога, письменника, громад. діяча з Канади] / П. Рогова, М. Талалаєвська // Пед. газета. – 2001. – Січ. (№ 1). – С. 8.

10. *Рогова П. І.* [Подяка за часопис «Рідна школа» : лист Павли Рогової Євгену Федоренку, голові Шкіл. Ради в США, за подар. кн. ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського] / П. І. Рогова // Рідна шк. (США). – 2002. – С. 32.

11. *Саєнко Л. І.* Видавнича діяльність української діаспори в Австралії (1948–2008 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 27.00.03 / Л. І. Саєнко; НАН України; Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського – К., 2009. – 18 с.

12. *Ярошенко Т.* Колекції діячів української діаспори у фондах наукової бібліотеки Національного університету «Києво-Могилянська академія» / Т. Ярошенко // Особисті книжкові колекції та особові фонди діячів української діаспори в бібліотеках та архівах України : зб. матеріалів конф. / уклад.: Н. В. Казакова, О. О. Мастіпан. – К., 2004. – С. 14–25.

13. Міністр оборони України нагородив полковника у відставці армії США Степана Олійника відзнакою «Знак пошани» [Електронний ресурс]. – Електрон. дані. – [К.], 2006. – Режим доступу : www.kmu.gov.ua/control/publish/article?art_id=28393878. – Назва з екрану.

УДК 016:37.01:159.9(477)''20''

Лариса Пономаренко,

зав. відділу ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського

**АНАЛІЗ СИСТЕМИ
БІБЛІОГРАФІЧНИХ ВИДАНЬ УКРАЇНИ
З ПИТАНЬ ПЕДАГОГІКИ І ПСИХОЛОГІЇ
(2005–2009 рр.)**

Представлено результати аналізу бібліографічних видань України з питань педагогіки і психології, які було видано впродовж 2005–2009 рр. в Україні, за тематичними та видовими ознаками.

Ключові слова: система бібліографічних видань, поточні бібліографічні видання, ретроспективні бібліографічні видання, інтеграція галузевих бібліографічних ресурсів.

З утворенням незалежних суверенних держав радянську систему педагогічної бібліографічної інформації було зруйновано, а за роки розбудови незалежної України створення власної системи бібліографічних посібників гальмувалося як матеріальними проблемами, так і недостатнім рівнем науково-методичного забезпечення мережі освітянських бібліотек МОН України та НАПН України.

Бібліографічні покажчики з питань педагогіки і психології у повному обсязі не були об'єктом спеціального дослідження. Відомості про них можна знайти як в окремих публікаціях Т. В. Добко, В. І. Лутовинової, П. І. Рогової, Л. О. Пономаренко, так і у монографії В. І. Лутовинової, підручнику Г. Швецової-Водки, дисертаційних дослідженнях Л. Черепухи, О. Чорної, С. Шматової, в яких проаналізовано питання інформаційного забезпечення фахових потреб освітян. Однак ці дослідження є локальними, частковими і не відображають сучасний стан розвитку педагогічної бібліографії.

Слід відзначити поетапну і послідовну діяльність ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського у напрямі формування галузевого інформаційно-бібліографічного ресурсу, складником якої є бібліографічні видання як власні, так і бібліотек освітянської мережі. Система галузевих бібліографічних посібників різних типів і видів у паперовому та електронному вигляді була предметом дослідження уже у першому

науковому проєкті ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського «Створення, становлення і розвиток мережі освітянських бібліотек України (X–XX ст.)» (2000–2005 рр.). При виконанні НДР «Науково-інформаційне забезпечення освітянської галузі України» (2003–2007 рр.) було розроблено модель забезпечення інформаційних потреб науковців та практиків галузі розгалуженою системою вторинних документів – бібліографічних, реферативних та аналітичних. У межах НДР «Теоретичні засади формування всеукраїнського інформаційного ресурсу з питань психолого-педагогічної науки і освіти на базі ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського» постало завдання проаналізувати інформаційно-бібліографічний ресурс, створюваний освітянськими бібліотеками МОН України та НАПН України.

У період 2005–2009 рр. в Україні побачила світ значна кількість бібліографічних посібників різних типів і видів з питань педагогіки і психології – всього 155 назв.

Дослідження бібліографічних видань з питань педагогіки і психології здійснювалося шляхом аналізу каталогів і фонду ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського, «Літопису книг» Книжкової палати України та «Зведеного плану науково-інформаційної та видавничої діяльності освітянських бібліотек України та основних заходів бібліотек, спрямованих на підвищення професійної майстерності бібліотечних працівників освітянської галузі у... році», який ДНПБ готує впродовж 2007–2010 рр.

Галузеві бібліографічні видання утворюють систему вторинного потоку документів, до складу якої входять поточні та ретроспективні посібники. Джерелом поточної бібліографічної інформації є насамперед видання Книжкової палати України – «Літопис книг», «Літопис журнальних статей», «Літопис газетних статей», «Літопис авторефератів дисертацій». Оперативне задоволення фахових потреб науковців і спеціалістів освітянської сфери поточною державною бібліографією ускладнено значними затратами часу на створення останньої і є незручним для практичного використання. Тому фахівці потребують поточних бібліографічних видань з питань освіти та педагогіки, які оперативно відображають первинний потік документів.

З 1990 р. науковою бібліотекою Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова започатковано підготовку щорічного покажчика «Українська педагогічна бібліографія». Це видання стало важливим елементом системи поточної бібліографічної інформації з педагогіки і психології в цілому. Посібник охоплює документний потік за територіальною ознакою з елементами екстеріоріки.

Наукова бібліотека Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка щорічно «Бюлетень з проблем вищої школи за ___ рік». Структура має такий вигляд посібника: I. Нормативні документи з питань вищої освіти; II. Вища атестаційна комісія України; III. Вища освіта і Болонський процес; IV. Загальні питання; V. Навчання і виховання у вузі; VI. Наукові праці викладачів Кам'янець-Подільського державного університету. Останній розділ групує документи за видами – наукові видання, збірники наукових праць, підручники та навчально-методичні посібники; навчально-методичні розробки та рекомендації. Загалом Бюлетень включає щорічно понад 800 документів і в цілому заслуговує на увагу науковців.

Левову частину усіх бібліографічних видань становлять ретроспективні покажчики.

Насамперед, слід відзначити активну роботу щодо вивчення фондів та упорядкування репертуару книг з питань педагогіки і психології, яку проводять як освітянські бібліотеки мережі МОН України та НАПН України, так і публічні бібліотеки держави, що мають у своїх фондах відповідні колекції. Результатом досліджень фондів є видання відповідних науково-допоміжних покажчиків (путівників, каталогів).

Послідовну роботу щодо вивчення рідкісних видань здійснює наукова бібліотека Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Фонд рідкісних і цінних видань бібліотеки нараховує 21 275 документів 1731–1939 рр. видання. Переважно це наукова, навчальна, науково-популярна та художня література, періодичні видання польською, російською, французькою, німецькою, латинською та ін. мовами. У 2006 р. бібліотека підготувала бібліографічний покажчик «Каталог фонду рідкісних видань наукової бібліотеки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. 63 Історія. Історичні науки (1792–1939 рр.)» (уклад. О. Б. Конончук), а у 2008 р. – каталог фонду розділу 28 Біологічні науки. Поза нашою увагою залишився каталог фонду розділу 74 Педагогічні науки, оскільки він був підготовлений у 2004 р., що хронологічно не відповідає досліджуваному періоду.

Заслуговує на увагу бібліографічний путівник «Україномовна колекція освітянської літератури у фондах ХДНБ ім. В. Г. Короленка (1857–1923 рр.)» (Кам'янець-Подільський, 2008), який знайомить читача з документами, що вийшли друком до початку реєстрації друкованої продукції на державному рівні. Література (всього 333 документи) систематизована за тематичними розділами, а у межах розділів розміщується в алфавітному порядку. Основні

розділи – «Розвиток освіти та педагогічної думки в Україні», «Навчальна та навчально-методична література», «Науково-популярні посібники». Розділ 2 «Навчальна та навчально-методична література» в свою чергу поділяється за видами документів (словники, посібники, навчально-методична література, підручники), а підручники ще й за предметами (фізика, хімія, алгебра тощо). Анотації подають відомості про авторів, загальну характеристику й оцінку документа. Наприклад, анотація документа за № 12* характеризує діяльність товариства «Просвіта», оцінює його внесок у розвиток масового поширення освіти і національної свідомості, подає статистичні дані. Кожному запису передують шифр, за яким можна замовити літературу. Науково-допоміжний апарат видання складають іменний та географічний покажчики. На нашу думку, його слід було б розширити за рахунок створення покажчиків: за назвами творів, видавництв, організацій, спілок, – що значно глибше розкрило б зміст вміщених у покажчик документів.

Науково-допоміжні покажчики з актуальних питань освіти, педагогіки та психології складають окрему групу тематичних видань. Досить вичерпна бібліографічна інформація про стан та розвиток вищої освіти вміщена у покажчику «Вища школа України і Болонський процес», підготовленому колективами Інституту вищої освіти НАПН України та Європейського університету (К., 2006). До нього включено монографії, підручники, посібники, автореферати дисертацій, статті з журналів, продовжуваних видань, а також найбільш вагомі за змістом газетні статті. Видання покажчика такої тематики актуалізоване проблемами входження системи освіти України у Болонський процес, зокрема введення у вищу освіту дворівневого навчання (бакалавр, магістр), запровадження кредитно-модульного навчання, застосування єдиних вимог до якості освіти та контролю за нею, розширення можливостей для мобільності викладачів та студентів, забезпечення привабливості європейської вищої освіти тощо. Широке коло питань визначило структуру бібліографічного видання. Всього до покажчика включено 1333 документи, які згруповані за 12 розділами: 1. Офіційні документи та матеріали; 2. Болонський процес: сутність, принципи організації, історія. Проблеми входження України до Болонського процесу; 3. Проблеми модернізації вищої освіти України в контексті Болонського процесу; 4. Болонський процес і порівняльність кваліфікацій у вищій школі. Запровадження ступеневого навчання;

* Звідомлення товариства «Просвіта» у Катеринославі за 1914 рік. – Катеринослав : Б.в. Друк. К. А. Андрущенко, 1915. – 26 с. : 2 окр. арк. фот. (с. 12–13).

5. Болонський процес і навчання впродовж життя; 6. Формування мобільності майбутніх фахівців; 7. Кредитно-модульне навчання у вищій школі України; 8. Контроль якості підготовки фахівців при кредитно-модульному навчанні; 9. Підручники та посібники з кредитно-модульного навчання та методика їх використання; 10. Болонський процес і зарубіжна вища школа; 11. Бібліографія; 12. Останні бібліографічні матеріали. Така деталізована структура сприяє кращому розкриттю теми та розвитку Болонського процесу на теренах України, спрямуванню діяльності ВНЗ у напрямі розгортання інноваційних процесів.

Допоміжний апарат видання – іменний покажчик.

Слід зазначити активну роботу бібліотеки Сумського державного педагогічного університету ім. А. С. Макаренка щодо створення низки науково-допоміжних покажчиків з питань педагогіки і психології, зокрема посібників: «Профілізація навчання в загальноосвітній та вищій школі: стратегічно-якісний напрям розвитку освіти сучасного суспільства» (2006), «Організаційно-методичне забезпечення навчально-виховного процесу в закладах освіти» (2008), «Науково-дослідницька та творчо-пошукова робота» (2008), «Технології соціальної педагогіки та соціальної роботи» (2009), «Самоорганізація розвитку особистості учнівської та студентської молоді» (2009). Упорядники цих видань з максимальною повнотою створюють бібліографічні видання, до яких включають офіційні документи, монографії, збірники наукових праць, тези доповідей, матеріали конференцій, автореферати дисертацій, навчальні, довідкові, науково-популярні видання, статті з фахових періодичних та продовжуваних видань, і навіть дипломні та магістерські роботи студентів університету. До недоліків бібліографічних видань слід віднести відсутність допоміжних покажчиків нумерації бібліографічних записів, посилань, дублювання записів у різних розділах. Це унеможливило здійснення багатоаспектного пошуку документів та викликає труднощі під час їх аналізу.

Незважаючи на недоліки, вважаємо за необхідне представити деякі із зазначених вище видань. Науково-допоміжний покажчик «Соціальна педагогіка та соціальна робота» (2009) пропонує літературу щодо нових підходів у теорії та практиці соціально-педагогічної діяльності. Логіка відбору та структурування матеріалу бібліографічного покажчика відображає соціально-педагогічну діяльність як процес, показує систему роботи спеціаліста в різних умовах спеціалізації, напрямках та об'єктах діяльності, розглядає інструментарій соціально-педагогічної діяльності, її форми та методи, методики та технології. До покажчика включено документи за 2000–2009 рр., які мають наукову та практичну цінність, та

систематизовано за 12 розділами, що дозволяє багатоаспектно розкрити тему. Видання вміщує 2003 бібліографічні записи.

Також слід відзначити бібліографічний покажчик «Науково-дослідницька та творчо-пошукова робота», який сприяє піднесенню рівня науково-дослідної роботи у вищих навчальних закладах, загального рівня освіченості студентства. У виданні висвітлюються питання організаційної структури науки в Україні, її розвитку, методології та методики проведення наукових досліджень. Значна увага приділяється практичним дослідженням учнівської молоді та науковців. Приділена увага розвитку науки на Сумщині – цьому присвячено окремий розділ «Наукове життя на Сумщині». Оскільки наукова бібліотека університету теж є суб'єктом наукової діяльності і здійснює науково-інформаційне забезпечення досліджень, то цілком логічним є наявність розділу «Інформаційне забезпечення досліджень. Наукова робота бібліотек».

Важливим складником системи бібліографічних видань з актуальних питань розвитку педагогіки і психології є науково-допоміжні посібники для забезпечення наукових досліджень установ НАПН України, які готує ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського. Ретроспективні науково-допоміжні видання представлені фундаментальними тематичними покажчиками з досить значним хронологічним охопленням, наприклад: «Вища освіта України в умовах трансформації суспільства: стан, проблеми розвитку, інтеграція до європейського освітнього простору (1991–2006)» (К., 2006), «Дошкільна освіта як складова системи безперервної освіти України (1991–2006)» (К., 2009), «Розвиток професійної орієнтації в Україні» (К., Черкаси, 2009) тощо.

Основним видом, що отримав найбільший розвиток у зазначений період, став біобібліографічний ретроспективний покажчик, що зумовлено пріоритетом персонального напряму у педагогіці. На думку академіка НАПН О. В. Сухомлинської, «педагогічна думка завжди персоніфікована – у ній завжди віддзеркалюється особистість її носія, з його смаками, поглядами, віруваннями та вподобаннями... Упродовж останніх років в Україні педагогічна біографія стає майже провідним напрямом досліджень вітчизняних вчених, які обирають предметом свого вивчення різні персоналії» [5, с. 3–4].

Сегмент біобібліографічних покажчиків, присвячених видатним педагогам, діячам освіти та культури складає половину бібліографічних видань за досліджуваний період. Персоналії минулого та сучасності, яким в останні роки було присвячено бібліографічні видання, – М. Гоголь, І. Мазепа, А. Макаренко, І. Огієнко, В. Сухомлинський, К. Ушинський,

Б. Андрусишин, Н. Арват, А. Ашерів, М. Барна, С. Борзенко, Л. Вовк, Г. Волинка, О. Захаренко, П. Каньоса, Л. Мацько, В. Скотний, Н. Тарасенкова, Г. Ткачук, К. Ячменіхін та багато ін. ВНЗ III–IV р. а. педагогічного та інженерно-педагогічного профілю започаткували ряд біобібліографічних серій, зокрема серії «Біобібліографія вчених Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького», «Біобібліографія вчених Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка», «Ученые УИПА – юбіляри» (Українська інженерно-педагогічна академія), «Вчені НПУ ім. М. П. Драгоманова», «Видані українські педагоги» (Кіровоградський державний педагогічний університет ім. В. Винниченка) та ін. Серед біобібліографічних видань слід відзначити покажчик «Іван Огієнко: «Тобі, Україно, віддав я всі сили», випуск 1 (Кам'янець-Подільський, 2008), підготовлений колективами авторів Кам'янець-Подільського національного університету та Всеукраїнського Товариства Івана Огієнка. Бібліографічні записи (всього 604) згруповано за 11 розділами, які багатоаспектно розкривають постать Івана Огієнка – сподвижника національної ідеї, вченого, просвітителя, видавця, державника, громадського та церковного діяча, фундатора Кам'янець-Подільського національного університету. В усіх розділах матеріал подається у прямій хронології, а в межах року – за абеткою назв праць або авторів. Хронологічні межі добору праць – 1990–2008 рр. Цінністю покажчика є введення до наукового обігу регіональних праць, які друкувалися у Кам'янець-Подільську та загалом у Хмельницькій області, що майже невідомі та недоступні широкому загалу науковців і дослідників творчої спадщини Івана Огієнка. Науково-пошуковий апарат бібліографічного видання представлений іменним покажчиком, в якому відображено імена усіх осіб, які зустрічаються у покажчику.

Серед біобібліографічних покажчиків, присвячених вченим-педагогам сучасності, високим рівнем наукової підготовки та якісним поліграфічним виконанням вирізняються видання наукової бібліотеки Кам'янець-Подільського національного університету імені І. Огієнка.

ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського започаткувала серії біобібліографічних покажчиків «Видатні педагоги світу», «Академіки АПН України» та «Ювіляри АПН України», які розкривають життя і діяльність видатних педагогів світу, відомих учених педагогічної науки України, та серію «Майстри бібліотечної справи України» [3].

Крім покажчиків, присвячених одній особі, є біобібліографічні видання, що відображають праці декількох осіб, або навіть факультетів. Зокрема, Дрогобицький державний педагогічний університет імені І. Франка

підготував біобібліографію співробітників кафедри загальної педагогіки та дошкільної освіти (2009). Бібліографічне видання містить історію кафедри, відомості про основні факти з біографії викладачів факультету, основні напрями наукових досліджень, належність учених до наукових шкіл, їхній доробок: монографії, автореферати, підручники, статті тощо.

З 2008 р. Південноукраїнський державний педагогічний університет ім. К. Д. Ушинського здійснює підготовку бібліографічних покажчиків праць викладачів. Уже побачили світ декілька випусків. Кожен випуск характеризує науковий доробок декількох осіб. Подано біографічні довідки викладачів, характеристику основних здобутків учених, наукових шкіл та бібліографію праць. До недоліків зазначених видань слід віднести відсутність змісту, науково-допоміжного апарату.

Перспективним напрямом бібліографічної діяльності бібліотек мережі є бібліографування періодичних та продовжуваних видань. Останнім часом такий напрям бібліографічної діяльності набуває поширення. Проте у сфері галузевого аналітичного бібліографування фахових періодичних видань з питань педагогіки і психології спостерігається відставання. За означений період було підготовлено лише один покажчик змісту фахових періодичних видань з педагогіки – покажчик публікацій часопису «Вища освіта України» за 2001–2005 рр. (К., 2006). Журнал є теоретичним та науково-методичним виданням Інституту вищої освіти НАПН України. Публікації часопису присвячені проблемам філософії, методології, змісту і прогнозуванню вищої освіти, шляхам її реформування, методології і методиці навчання, педагогічній майстерності, новітнім технологіям освіти. Покажчик публікацій часопису «Вища освіта України» дає можливість дослідити зміст та структурні особливості (покажчик за рубриками), автуру (алфавітний покажчик автури часопису) тощо. Журнальні статті (всього 421) структуровані за 29 рубриками, що забезпечує достатній контроль за висвітленням усіх проблем. Так, найбільш наповненими рубриками журналу є «Трибуна ректора» (58 публікацій), «Філософія, зміст і прогнозування вищої освіти» (57 публікацій), «Педагогічна майстерність» (54 публікації), «Час реформ» (46 публікацій), «Новітні технології освіти» (19 публікацій).

ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського робить лише перші кроки у напрямі створення покажчиків змісту періодичних видань. Підготовлений науковцями бібліотеки науково-допоміжний покажчик «Журнали психолого-педагогічної тематики XIX – початку XX ст. з фонду ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського» (К., 2009) узагальнено розкриває зміст 115 назв журналів. Проаналізовані часописи увійшли до наукового збірника

«Документи психолого-педагогічного та історико-культурного напрямку XIX – початку XX ст.» і становлять національне надбання України. У покажчику вперше наведена фактологічна інформація щодо редакційних колегій, місць видань, періодичності та іншої атрибуції зазначених вище журналів, також виявлено історико-функціональні особливості цих часописів, зафіксовано їхні формальні структури, названі прізвища журналістів, письменників, представників науково-педагогічної інтелігенції, які брали участь у змістовому наповненні зазначених видань. Упорядники зазначають найбільш важливі статті, насамперед, українських педагогів, що друкувалися у російських журналах. Науково-пошуковий апарат видання складають Алфавітний покажчик назв журналів, Хронологічний покажчик журналів, Іменний покажчик редакторів і видавців, Алфавітний покажчик друкарень, видавництв, видавничих організацій і установ, Покажчик місць видань, Список скорочень.

Окрему групу бібліографічних видань складають покажчики про діяльність наукових організацій – структурних підрозділів НАПН України, ВНЗ педагогічного та інженерно-педагогічного профілю тощо, які готуються, як правило, до ювілейних дат колективів. Ці видання відображають історичний шлях становлення та розвитку установи, наукові праці учених наукової інституції комплекс документів з історії закладу та науковий доробок колективу. Найбільш поширеним є тип бібліографічних покажчиків, в яких зібрано наукові праці певних наукових закладів. Характерною ознакою даного типу видань є групування записів за видами документів. Наприклад, з нагоди 10-літнього ювілею Інституту вищої освіти НАПН України видано покажчик «Наукові праці Інституту вищої освіти АПН України» за 1999–2009 рр. (К., 2009). Видання охоплює праці вчених інституту – всього 2957 бібліографічних записів, які згруповано за 12 розділами: Розділ I. Монографії. Брошури; Розділ II. Підручники. Навчальні посібники. Навчально-методичні комплекси; Розділ III. Концепції. Навчальні програми. Методичні рекомендації; Розділ IV. Статті в наукових виданнях. Публікації в періодичній пресі; Розділ V. Матеріали наукових конференцій; Розділ VI. Наукове редагування; Розділ VII. Словники. Довідники. Енциклопедії; Розділ VIII. Бібліографічні покажчики; Розділ IX. Публікації у зарубіжних наукових виданнях; Розділ X. Періодичні видання. Додатки до періодичних видань; Розділ XI. Дисертації на здобуття наукового ступеня доктора і кандидата наук, підготовлені й захищені вченими Інституту вищої освіти; Розділ XII. Наукові переклади. Таке групування дає можливість побачити видовий склад публікацій науковців Інституту. У межах кожного розділу праці подаються за алфавітом прізвищ

авторів, у межах авторського доробку – за алфавітом назв. Слід відзначити розділ VIII «Бібліографічні покажчики», який вміщує 16 бібліографічних записів, що свідчить про активну діяльність Інституту щодо створення даного типу видань, та внесок у розвиток галузевої системи бібліографічних посібників з актуальних питань педагогіки і психології. Інститут приділяє увагу зростанню наукових кадрів. У ньому діють дві спеціалізовані вчені ради із захисту докторських дисертацій. До XI розділу «Дисертації на здобуття наукового ступеня доктора і кандидата наук, підготовлені й захищені вченими Інституту вищої освіти» включено 34 записи. Всього ж за період 2001–2009 рр. у спецрадах інституту було захищено 173 дисертації. Науково-допоміжний апарат видання – іменний покажчик, до якого включено усі прізвища, які згадуються у ньому.

Вагомими результатами у створенні бібліографії наукових закладів є наступні видання: «Бібліографічний покажчик праць науковців Інституту педагогіки і психології професійної освіти АПН України (1993–2003 рр.)» (Миколаїв, 2005), «Бібліографічний покажчик праць науковців Інституту педагогіки і психології професійної освіти АПН України (1993–2008 рр.)» (Миколаїв, 2008), «Бібліографічний покажчик наукових праць (2004–2006)» Львівського науково-практичного центру професійно-технічної освіти НАПН України (Львів, 2006), «Друковані праці професорсько-викладацького складу (2000–2008 рр.) Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов (Горлівка, 2009), бібліографічні покажчики друкованих наукових праць викладачів Сумського державного університету ім. А. С. Макаренка» вип. 3 (Суми, 2007), та вип. 4 (Суми, 2009), наукових праць Київського міського педагогічного університету ім. Б. Д. Грінченка (вип. 3 за 2005 р.) та ін. «Бібліографічний покажчик праць науковців Інституту педагогіки і психології професійної освіти АПН України (1993–2008 рр.)» (Миколаїв, 2008) містить 7414 бібліографічних записів, які згруповані за видами видань. Слід відзначити активну участь науковців інституту (який нині має назву Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України) у міжнародних форумах та конференціях. Зокрема, у розділі IX «Статті в міжнародних виданнях» зафіксовано 343 публікації. Цей солідний доробок свідчить про тісні наукові контакти з міжнародними освітніми, педагогічними організаціями та установами. Спільна діяльність сприяє творчому використанню прогресивних ідей українських та зарубіжних вчених у галузі теорії та методики професійної освіти, проведенню наукових досліджень на кооперативних засадах. Інститут здійснює підготовку науково-педагогічних кадрів, діють спеціалізовані вчені ради. У розділ XII бібліографічного покажчика

включено 455 бібліографічних записів дисертацій, які були підготовлені науковцями інституту за 15 років. Така кількість дисертацій свідчить про активну роботу щодо підготовки наукових кадрів, появу наукових шкіл на національному ґрунті. Науково-допоміжний апарат видання складається з іменного покажчика.

Випуск 4 «Бібліографічного покажчика друкованих наукових праць викладачів Сумського державного університету ім. А. С. Макаренка» включає 295 назв документів. Посібник містить науковий доробок викладачів університету за 2005–2006 рр. Усі джерела анотовані, згруповані у дев'ять розділів, які відповідають основним галузям знання (фізико-математичні, природничо-географічні, медичні, суспільні, історичні, психолого-педагогічні науки тощо). Посібник ілюстрований чорно-білими фотографіями обкладинок видань, представлених у ньому.

При розробці структури покажчика «Друковані праці професорсько-викладацького складу (2000–2008 рр.)» Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов (Горлівка, 2009) бралися до уваги такі ознаки документів, як вид та зміст. В одних розділах видання ґрунтуються за видами документів – збірники наукових праць, матеріали науково-практичних конференцій, підручники, навчальні посібники, методичні рекомендації; в інших – за окремими галузями – історія, педагогіка, методика викладання філологічних дисциплін, загальне мовознавство, слов'янські, германські мови тощо. В іменному покажчику подано посилання до сторінок, а не номерів позицій, що ускладнює аналізування та визначення індивідуальної наукової активності професорсько-викладацького складу даного ВНЗ. У статті від упорядників відсутня інформація щодо загальної кількості документів включених до покажчика, а нумерація бібліографічних записів у кожному розділі покажчика автономна. Незважаючи на зазначені зауваження, видання має наукову цінність і оперативно відображає здобутки викладачів Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов.

На сьогодні існують певні прогалини та недоопрацювання з метабібліографії. Аналіз бібліографічної продукції показав відсутність узагальнюючих праць з бібліографії другого ступеня – жодного видання. Відносно кількісної характеристики масиву бібліографічних посібників слід відзначити її зростання за вказаний період.

На основі аналізу бібліографічних видань з питань педагогіки і психології нами визначено основні перспективні напрями розвитку бібліографічних ресурсів:

✦ галузево-тематичний: забезпечення фахових потреб освітян за

рахунок розширення тематики посібників, створення видань, присвячених окремим галузям педагогіки і психології;

⊕ хронологічний: відображення в системі бібліографічних посібників документів, які вийшли друком до 1917 р. (видання, які є об'єктом книжкового пам'яткознавства);

⊕ за видами документів-об'єктів бібліографічного описування: актуальним завданням є ретроспективне бібліографування матеріалів з фахової періодики, зокрема упорядкування покажчиків змісту окремих назв періодичних видань;

⊕ започаткування метабібліографічних посібників (покажчиків другого ступеня);

⊕ створення зведених біобібліографічних видань довідкового типу.

Установам, які працюють над упорядкуванням бібліографічних покажчиків з питань педагогіки і психології варто врахувати вищезазначені рекомендації та доповнити систему покажчиків різними видами та жанрами видань, які багатоглядно розкривали б актуальні питання педагогіки і психології.

Реалізація цих напрямів можлива лише на основі інтеграції галузевих бібліографічних ресурсів, яка полягає у наступному:

1. Розвиток взаємодії книгозбірень, зокрема обмін бібліографічною продукцією в електронному і традиційному виді. На базі ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського створено депозитарій вторинних документів психолого-педагогічної тематики на традиційних та електронних носіях. Бібліотека впродовж останніх років кумулює бібліографічні видання, підготовлені провідними бібліотеками освітянської мережі та представляє їх на своєму веб-порталі на сторінці «Бібліографічна продукція мережі освітянських бібліотек МОН України та АПН України». Наступний крок – обмін продукцією між освітянськими бібліотеками.

2. Розподіл функціональних обов'язків освітянських бібліотек на корпоративній основі щодо аналітичного опрацювання документів та обміну бібліографічними записами.

3. Підготовка спільними зусиллями освітянських бібліотек бібліографічних посібників.

4. Створення електронних версій бібліографічних видань із забезпеченням віддаленого доступу до них через веб-сайти бібліотек.

Бібліографічна діяльність мережі освітянських бібліотек України у зазначений період характеризується її централізованою організацією на чолі з ДНПБ України імені В. О. Сухомлинського. Аналіз бібліографічної продукції показав, що бібліотеки ВНЗ педагогічного та інженерно-

педагогічного профілю активізували роботу щодо підготовки бібліографічних видань різних типів, видів та жанрів, розширилася їх змістовно-тематична спрямованість. За період 2005–2009 рр. підготовлено та видано значну кількість бібліографічних посібників ретроспективного характеру, існує поточне бібліографічне інформування з питань педагогіки і психології. Бібліографічні посібники мають високий інформаційний потенціал, диференційовано забезпечують фахові потреби освітян.

Певний внесок у створення бібліографічної продукції з питань педагогіки і психології внесли також публічні бібліотеки Міністерства культури і туризму.

Список використаних джерел

1. *Добко Т. В.* Вісник : Місячник літератури, мистецтва, науки й громадського життя. 1933–1939 : сист. покажч. змісту / Т. В. Добко, Б. Д. Ясінський; наук. ред. О. С. Онищенко; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Б-ка Конгресу США та ін. – К.; Вашингтон, Нью-Йорк, 2002. – 339 с.

2. *Палієнко М. Г.* «Кіевская старина» (1882–1906) : сист. покажч. змісту журн. М. Г. Палієнко / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К.: Темпора, 2005. – 606 с. Палієнко М. Г. «Кіевская старина» (1882–1906) : Хронолог. покажч. змісту журн. / М. Г. Палієнко; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К.: Темпора, 2005. – 480 с.

3. *Пономаренко Л. О.* Теоретичні та практичні засади створення системи науково-бібліографічних документів із психолого-педагогічних питань у Державній науково-педагогічній бібліотеці України імені В. О. Сухомлинського / Л. О. Пономаренко // Наукові праці Держ. наук.-пед. б-ки України ім. В. О. Сухомлинського. – К., 2008. – Вип. 1 : Науково-інформаційне забезпечення освітянської галузі України. – С. 160–172.

4. *Тарасова Н. І.* Використання можливостей АБІС «ІРБІС» у підготовці бібліографічних покажчиків педагогічної тематики / Н. І. Тарасова, О. В. Пекур // Наук. пр. Держ. наук.-пед. б-ки України ім. В. О. Сухомлинського. – К., 2008. – Вип. 1 : Науково-інформаційне забезпечення освітянської галузі України. – С. 172–179.

5. *Українська педагогіка в персоналіях* : навч. посіб. для студ. вищих навч. закл. : у 2 кн. Кн. 1 : X –XIX століття / за ред. О. В. Сухомлинської; [авт.: О. В. Сухомлинська, Н. Б. Антоненко, Л. Д. Березівська та ін.]. – К.: Либідь, 2005. – 622 с.

Алла Рубан,

науковий співробітник

Державної науково-педагогічної бібліотеки України
імені В. О. Сухомлинського

**ВИВЧЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНИХ ПОТРЕБ КОРИСТУВАЧІВ
ЯК УМОВА ОПТИМІЗАЦІЇ ФОРМУВАННЯ
ІНФОРМАЦІЙНОГО РЕСУРСУ
З ПИТАНЬ БІБЛІОТЕКОЗНАВСТВА
У ДЕРЖАВНІЙ НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНІЙ
БІБЛІОТЕЦІ УКРАЇНИ імені В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО**

У статті проаналізовано теоретичний і практичний досвід вивчення інформаційних потреб спеціалістів різних галузей.

Представлено результати дослідження інформаційних потреб користувачів ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського з питань бібліотекознавства, бібліографознавства, документознавства та інформаційної діяльності, проведеного у 2010 р.

Ключові слова: інформаційні потреби, інформаційний ресурс, бібліотечний фонд, соціологічне дослідження, анкетування, інформаційне забезпечення бібліотечної галузі, Державна науково-педагогічна бібліотека України імені В. О. Сухомлинського, користувачі бібліотеки, кабінет бібліотекознавства, читання бібліотечних працівників, документи з питань бібліотекознавства, бібліографознавства, документознавства, книгознавства й інформаційної діяльності, читацький попит, пошук інформації.

Сучасний соціокультурний процес визначив основні напрями досліджень у галузі бібліотекознавства, бібліографознавства, документознавства й книгознавства, чимала частина з яких спрямована на вивчення елементів системи «документ – споживач», їхніх взаємозв'язків і взаємозалежностей. Вивчення інформаційних потреб і їхнє задоволення було й залишається ключовим питанням діяльності вітчизняних бібліотек, з яким нині пов'язана проблема комфортності та повноцінності бібліотечно-інформаційного обслуговування, тому що, як вважають спеціалісти, саме задоволення інформаційної потреби користувача є основним критерієм комфортності бібліотечно-інформаційного середовища в цілому [8, с. 65]. Крім того, однією з основних

закономірностей формування бібліотечних фондів є забезпечення їхньої відповідності інформаційним потребам суспільства. Саме інформаційні потреби є критерієм оцінки оптимального обсягу й складу фондів.

Дослідниками проблеми інформаційних потреб накопичено значний теоретичний і практичний досвід щодо їхньої сутності і природи. Першим досвідом широкого відображення результатів вивчення інформаційних запитів радянських фахівців різних галузей знань, їхніх потреб у бібліотечно-бібліографічному обслуговуванні, що проводилося проблемною комісією «Бібліотека й наукова інформація» в 1965–1969 рр., стала книга «Спеціаліст – бібліотека – бібліографія : опыт исследования профессиональных потребностей в информации» (М., 1971) [34]. Актуальними також є праці Ю. Дрешер [5], Є. Євтюхиної [6–8], М. Каргашова [10; 11], І. Кірпічової [12–14], Д. Коготкова [16], Д. Шехуріна [38; 39], в яких висвітлюються питання задоволення інформаційних потреб, а їхнє формування пов'язується безпосередньо з процесом професійної діяльності вчених і спеціалістів. Загальнотеоретичні узагальнення з цих проблем містяться у розділах докторських дисертацій М. Слободяника [32] та А. Чачко [35].

Спеціально вивчалися фахові потреби бібліотекарів в інформації. Наприкінці 90-х років ХХ ст. працівниками Національної парламентської бібліотеки України Л. Любаренко, О. Мастіпан, С. Навродською й З. Савіною у дослідженні «Соціальний портрет бібліотекаря» [30; 31; 33.] серед іншого розглянуто інформаційні потреби бібліотечних фахівців. Комплексному дослідженню проблеми інформаційних потреб бібліотекарів в аспектах їхнього вивчення, задоволення і розвитку в умовах формування інформаційного суспільства присвятила дисертацію Л. Ляшенко [20]. В ній, зокрема, проведено дослідження інформаційних потреб бібліотекарів; подано характеристику і визначено напрями вдосконалення документно-інформаційних ресурсів та інформаційного обслуговування бібліотекарів; виявлено можливості використання глобальної мережі Інтернет в представленні інформації з фаху, а також запропоновано перспективну модель інформаційного забезпечення бібліотекарів із застосуванням інформаційних та телекомунікаційних технологій, яка створює підвалини для формування єдиного галузевого інформаційного середовища і має оперативно задовольняти зростаючі інформаційні потреби бібліотечних фахівців для успішного здійснення творчої професійної діяльності.

Певний інтерес становлять статті Г. Богданова й О. Білозерської [2], С. Верещагіної й О. Лопати [19], Н. Зінчук [9], С. Масловської [21],

В. Матусевич [22], в яких приділяється увага інформаційним потребам з метою вдосконалення інформаційного обслуговування бібліотечних фахівців у відділах бібліотекознавчої літератури провідних бібліотек, а також з метою покращання бібліотечно-інформаційного забезпечення наукових досліджень.

У 1990-х рр. увагу дослідників Російської державної бібліотеки привернули економічні аспекти створення інформаційного ринку професійних послуг (навчально-освітніх, консалтингових, прогнозно-діагностичних), орієнтованих на задоволення потреб бібліотечних працівників, а також розробку стратегій наукової та видавничої діяльності бібліотек. Стан інформаційного забезпечення бібліотечної галузі Росії окреслено Л. Куштаніною, І. Осіповою та Л. Хайцевою [17; 18]. Дослідженню потреб бібліотекарів у спеціальній літературі присвячено кандидатську дисертацію Г. Райкової «Информационные потребности и ресурсное обеспечение специалистов библиотечной сферы» [28].

Починаючи з 80-х років ХХ ст. і дотепер в Україні активно проводять дослідження, в яких певною мірою аналізують читання бібліотечних працівників [4; 9; 15; 23–27; 36]. У 2002–2003 рр. кафедрою інформаційних ресурсів і сервісу КНУКіМ було проведено опитування бібліотекарів за темою «Український бібліотекар – читач», метою якого стало виявлення змісту сучасної картини читання бібліотекарів, інтенсивності читання, динаміки читацьких інтересів, їхнього впливу як особливої культуротворчої групи на читання користувачів бібліотек [23; 26]. Вивченню читання російських бібліотекарів присвячувалися дослідження «Бібліотекар як читач», результати якого висвітлювались Є. Висоцькою [3; 37], та дисертації К. Артеменко [1] й Л. Шматової [40].

У 2006 р. Державна науково-педагогічна бібліотека України імені В. О. Сухомлинського (далі – ДНПБ) розпочала фундаментальне наукове дослідження «Теоретичні засади формування всеукраїнського інформаційного ресурсу з питань психолого-педагогічної науки і освіти на базі ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського» (2006–2010 рр.) (науковий керівник – канд. іст. наук, ст. наук. співробітник, директор ДНПБ П. І. Рогова). Мета дослідження – формування всеукраїнського інформаційного ресурсу з питань психолого-педагогічної науки і освіти відповідно до змінюваних інформаційних потреб суспільства. У межах дослідження серед іншого розробляються наукові, організаційні та технологічні засади формування інформаційного ресурсу з питань бібліотекознавства, бібліографознавства, документознавства й інформаційної діяльності для забезпечення фахових потреб та підвищення

кваліфікації бібліотечних працівників мережі освітянських бібліотек України. Для реалізації поставлених завдань бібліотека виконує комплекс заходів, одним із яких є збирання та аналізування відомостей про інформаційні потреби користувачів ДНПБ з названої тематики. Завданнями науково-дослідної роботи передбачалося кількаразове проведення досліджень інформаційних потреб з метою їхнього порівняння й аналізування відповідності їм фондів бібліотеки.

2007 р. бібліотека провела перше анкетування користувачів у даній науково-дослідній роботі. Результати його в узагальненому вигляді представлено в статті «Формування всеукраїнського інформаційного ресурсу з питань галузевого бібліотекознавства» [29]. Для з'ясування того, наскільки удосконалилося інформаційне забезпечення користувачів – науковців і практиків бібліотечної галузі України й з метою виявлення прогалин у формуванні інформаційного ресурсу з вищезначених питань, ДНПБ 2010 р. вдруге провела опитування, об'єктом якого знову стали користувачі кабінету бібліотекознавства ДНПБ – науковці, керівники, спеціалісти, студенти.

Предмет дослідження – інформаційні потреби користувачів, стан задоволення інформаційних потреб, зміни в формуванні інформаційного ресурсу ДНПБ з питань галузевого бібліотекознавства, бібліографознавства, документознавства, книгознавства й інформаційної діяльності та його відповідність потребам користувачів.

Мета дослідження – визначення ступеня задоволеності інформаційних потреб користувачів ДНПБ в документах з питань бібліотекознавства, бібліографознавства, документознавства, книгознавства й інформаційної діяльності, виявлення напрямів та шляхів подальшого удосконалення формування інформаційного ресурсу з названих питань.

Завдання дослідження:

- виявити склад користувачів кабінету бібліотекознавства ДНПБ за рівнем освіти, науковим ступенем, професійним стажем та характером діяльності;
- проаналізувати і порівняти попит користувачів на видання з питань бібліотекознавства, бібліографознавства, документознавства, книгознавства й інформаційної діяльності за тематикою, типами і видами видань, їхньою хронологічною глибиною у 2010 та 2007 рр.;
- з'ясувати співвідношення між задоволеним та незадоволеним читацьким попитом;
- виявити джерела, за якими користувачі ДНПБ одержують відомості про інформаційні ресурси бібліотеки;

◎ визначити, які джерела вторинної інформації та які фахові періодичні видання є найкориснішими для користувачів у їхній науковій та прикладній діяльності, скласти своєрідний рейтинг періодичних видань;

◎ з'ясувати, скільки часу (в середньому) респонденти витрачають на пошук потрібної їм інформації з питань бібліотекознавства, бібліографознавства, книгознавства, документознавства й інформаційної діяльності;

◎ дізнатися, які зміни, на погляд користувачів, відбулись у формуванні інформаційного ресурсу ДНПБ з названих питань за останні 3 роки;

◎ узагальнити побажання користувачів стосовно удосконалення комплектування фонду ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського з питань бібліотекознавства, бібліографознавства, документознавства й інформаційної діяльності.

З березня по травень 2010 р. опитано було 90 респондентів (87 % від загальної кількості користувачів кабінету бібліотекознавства на той період). Ними стали співробітники ДНПБ (78 %), студенти Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова та Київського національного університету культури і мистецтв (12 %), співробітники Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, бібліотекарі та викладачі загальноосвітніх навчальних закладів (по 2,5 %), фахівці Національної бібліотеки України для дітей та викладачі вищих навчальних закладів (по 1 %). Більшість опитаних (42 %) – з вищою бібліотечною освітою, 35,5 % – з вищою педагогічною. Науковий ступінь кандидата наук є у 2 % респондентів.

Стаж роботи за фахом серед респондентів представлено таким чином: найбільшу групу складають молоді фахівці зі стажем роботи до трьох років (24 %); в 2007 р. ця група була на «другому місці» після спеціалістів середнього віку зі стажем роботи 16–25 років (14 % у 2010 проти 24 % у 2007); по 18 % припадає на тих, хто працює в бібліотеці 4–8 та 9–15 років. Респондентів із стажем роботи 26–40 років – 15 %. Найменшу групу, як і 2007-го, складають респонденти із стажем роботи понад 40 років – 4 %. Отже, бачимо, що більшість опитаних має невеликий досвід роботи в бібліотеці: це молоді люди, а також ті, хто змінив рід своєї діяльності і присвятив себе роботі в бібліотеці.

Більшість респондентів (31 %) займаються науковою діяльністю. Науково-практичній роботі присвячують свій час 27 %, практичній – 18 %; навчальна діяльність є основною у 9 % опитаних; роботу з навчанням поєднують 4 %; викладацькою практикою та поєднанням наукової, викладацької та управлінської діяльності зайняті по 2 % респондентів; по

1 % припадає на тих, хто поєднує наукову діяльність з викладацькою, управлінською, практичною або навчальною. Отже, під час опитування враховано думку всіх основних категорій користувачів.

Як свідчать результати анкетування, у 2010 р. найбільш необхідною інформацією з питань бібліотекознавства у респондентів була інформація з питань інновацій в галузі бібліотечної діяльності (53 %), тоді як 2007-го першість тримала теорія бібліотечної справи, яка цього разу посіла друге місце. Далі респондентами відмічені (в порядку зменшення) комп'ютеризація бібліотечної справи, історія бібліотечної справи, стандарти в галузі бібліотечної справи, довідково-бібліографічна робота, організація наукової та науково-дослідної роботи з бібліотекознавства. Показовим є те, що інформація з питань комп'ютеризації, інновацій та організації наукової й науково-дослідної роботи з бібліотекознавства піднялася в рейтингу. Це пов'язано і зі складом респондентів 2010 р. – більшість із них займалася науковою та науково-практичною роботою – і з тим, що досягнення науково-технічного прогресу все більше впроваджуються в практику роботи бібліотек.

Як і 2007 р., у 2010 р. найменше користувачів цікавлять питання фінансування бібліотек (ті ж самі 10 %) та документи з утримання бібліотечних приміщень й дизайну (10 % (2010 р.) й 13 % (2007 р.)).

У галузі бібліографознавства уподобання респондентів не змінилися; більше того, залишилися такими самими і позиції в рейтингу «популярних» тем: стандартизація, теорія бібліографії, організація й методика бібліографування, анування та реферування, історія бібліографії.

Інформація з питань класифікації документів (44 %) та історії книги і друкарства (34 %) залишається найбільш затребуваною в галузі документознавства й книгознавства. Найменшим попитом тут користуються ті ж самі статистика друку (10 %), книжкова торгівля (6 %), економіка книги та поліграфічна справа (по 3 %).

У галузі інформаційної діяльності користувачі, як і раніше, найбільше зацікавлені у документах, присвячених науково-інформаційній діяльності та інформаційному пошуку (по 58 %). У 2010 р. навіть відмічається збільшення інтересу респондентів до цих питань (2007 р. інформаційним пошуком цікавилася 54,5 % опитаних, а науково-інформаційною діяльністю – 51,5 %).

Якщо порівнювати результати досліджень 2007 та 2010 рр., то необхідно відзначити зниження інтересу респондентів до документів з історії бібліографії, книги й друкарства, документа. Це можна пояснити зменшенням кількості студентів, які вивчають бібліотекознавчі дисципліни

в навчальних закладах, а отже, мають потребу в названих документах та звертаються за ними до бібліотеки.

Специфіка потреб користувачів бібліотеки накладає свій відбиток на те, якою інформацією вони найчастіше користуються у своїй професійній діяльності. У наступному питанні ми попросили респондентів вказати у порядку першочерговості, якою саме інформацією вони найчастіше користуються. В результаті виявилось, що більшість надає перевагу повнотекстовій інформації (85 %), бібліографічна інформація є головною для 45 % респондентів, реферативна – для 3 %.

Вид інформації	Розподіл за місцями			
	I місце (%)	II місце (%)	III місце (%)	IV місце (%)
повнотекстова	85	9	4,5	1,5
бібліографічна	45	43	7,5	4,5
реферативна	3	37	37	23
фактографічна	-	31	40	29

Одним із завдань дослідження було з'ясувати, скільки часу (в середньому) користувачі витрачають на пошук потрібної їм інформації з питань бібліотекознавства, бібліографознавства, книгознавства, документознавства й інформаційної діяльності. Результати показали, що більшість знаходить її досить швидко. До 15 хв на цей процес витрачають 25 % респондентів; 15–30 хв достатньо 24 %; від 30 до 60 хв для 27 %; від 1 до 1,5 годин необхідно 3 % опитаних; 1,5–2 години – 9 %; такій самій кількості користувачів потрібно для пошуку більше 2 год. Один день і більше шукають інформацію 3 % респондентів.

Нечисленний відсоток тих, що на пошук інформації витрачають більше 90 хв, говорить, насамперед, не про якість ДПА, а скоріше, про велику вимогливість користувачів до результатів пошуку, або про їх невміння користуватися інформаційно-пошуковими системами.

Наступне запитання анкети було відкритим і передбачало з'ясувати теми (проблеми), з яких користувачам бракує інформації у ДНПБ. Серед визначених проблем називалися питання дитячої книжки; науково-методична діяльність НПБ України та НБУВ; оплата праці шкільного бібліотекаря при використанні комп'ютера у роботі; редагування; видавнича справа; методика бібліографування; дослідження про українські і російські періодичні видання XIX – др. пол. XX ст.; вивчення інформаційних потреб користувачів; стандартизація в галузі інформаційної діяльності; інновації в галузі бібліотечної діяльності; сучасний стан

бібліотечної справи в Україні й за її межами; комплектування фонду та його аналіз; каталогізація документів. Причому на нестачі інформації з трьох останніх тем наголошували респонденти і 2007 р. Також користувачам не вистачає науково-методичної продукції НПБ України та НБУВ, авторефератів дисертацій з питань читання та інформаційної культури; електронної повнотекстової версії журналу «Шкільна бібліотека».

Що стосується років видань, у яких користувачі ДНПБ відчують найбільшу потребу, то тут їхні пріоритети не змінилися: потреба в літературі, надрукованій за останні 9 років, відчутна для 80 % респондентів; на другому місці – видання 1992–2000 рр. (19 %); за ними йдуть документи, видані до 1917 р. (9 %) та 1946–1991 рр. (8 %); видань 1917–1945 рр. потребує 4 % респондентів. Різниця полягає лише в тому, що у 2007 р. потребу у літературі попередніх років мав більший відсоток користувачів, що пояснюється й участю науковців ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського у науково-дослідній роботі бібліотеки за темою «Створення, становлення і розвиток освітянських бібліотек України (X–XX ст.)» (2001–2005 рр.), й фактом зменшення кількості студентів, що вивчають історію бібліотечної справи у вищих навчальних закладах, про що вже було сказано вище.

У наступному запитанні респондентам було запропоновано визначити з кола офіційних, наукових, довідкових, навчальних, періодичних та інших документів необхідні та найбільш і найменш доступні для них, тобто проранжувати.

Найбільш необхідними й доступними (користувачі поставили 3 бали за 3-бальною шкалою) вони вважають, як і в попередньому дослідженні, періодичні видання (53 %). За ними йдуть офіційні (закони, укази, постанови) видання (45 %), збірники наукових статей (31,5 %), довідкові (26 %), навчальні і навчально-методичні (19 %) та інформаційно-бібліографічні (інформаційні, бібліографічні, реферативні, оглядові) видання (18 %). Треба відзначити, що офіційні видання та збірники наукових статей дещо піднялися в рейтингу, а довідкові – навпаки: з другого місця опустилися на четверте.

Найменш доступними (1 бал за 3-бальною шкалою) для респондентів є наукові рекомендації (20 %), неопубліковані видання (дисертації, депоновані рукописи, звіти про НДР) (19 %), аудіовізуальні та електронні документи (по 17 %). Останні два у 2007 р. у цьому рейтингу тримали першість. Тобто, можна зробити висновок, що ситуація з комплектування фондів бібліотеки електронними документами змінилася на краще.

Наступне питання дозволило виявити основні джерела одержання відомостей про інформаційні ресурси ДНПБ з питань бібліотекознавства,

бібліографознавства, документознавства й інформаційної діяльності. Думки респондентів з цього приводу дещо змінилися у порівнянні з 2007 р. Не зважаючи на те, що перші два місця за затребуваністю посідають ті ж джерела, що й минулого разу – бібліотечні карткові каталоги (81 %) та систематична картотека статей (70 %), на третє місце з 10-го піднявся електронний каталог ДНПБ; його послугами користуються 52 % опитаних (у 2007 р., коли він тільки починав створюватися, – 19 %). Далі в рейтингу ідуть періодичні видання (47 %), тематичні картотеки статей (39 %), книжкові виставки та веб-портал бібліотеки (по 38 %); останній 2007 р. мав 25 % прихильників. Збільшення відвідувань свідчить про зростання його інформативності, вдосконалення доступу користувачів до інформаційних ресурсів з питань бібліотекознавства, бібліографознавства, документознавства й інформаційної діяльності, представлених на порталі, про роботу, що її проводить бібліотека з популяризації послуг порталу, і про оволодіння користувачами навичками роботи в Інтернеті, за допомогою якого пошук інформації про ресурси ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського, до речі, проводять вже 37 % респондентів (2007 р. – 16 %). А от бібліографічні огляди у ДНПБ трохи втратили свої позиції: цього разу їм надали перевагу 29 % опитаних (2007 р. вони мали 45,5 % і посідали 6 місце за популярністю). Найменше користувачів (5,5 %), як і минулого разу, використовують бази даних на CD-R.

На запитання «Які джерела вторинної інформації з бібліотекознавства, бібліографознавства, книгознавства з фондів ДНПБ Ви найчастіше використовуєте в своїй науковій та прикладній діяльності» відповіді розподілилися таким чином: бібліографічними посібниками ДНПБ послуговується 41 % респондентів (у 2007 р. було на 13 % більше); УРЖ «Джерело» – 37 %; прикнижкова й пристатейна бібліографія стає в пригоді 35,5 % респондентам; по 26 % припадає на «Літопис книг», «Літопис журнальних статей», бібліографічні покажчики «Бібліотекознавство і бібліографія України» та «Нові видання України»; 20 % – на «Літопис газетних статей»; 15,5 % – на бібліографічну інформацію «Библиотечное дело и библиография» і замикає перелік, як і 3 роки тому, «Літопис авторефератів дисертацій» – 9 %.

У 2007 р. при ранжуванні фахових періодичних видань найкориснішим був визнаний журнал «Вісник Книжкової палати», який набрав тоді 68 %. У цьогорічному дослідженні першість – за «Бібліотечним вісником» (64 %); видання Книжкової палати України – на другому місці (63 %); далі «Бібліотечна планета» (58 %), газета «Шкільна бібліотека плюс» (45,5 %), «Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія» (43 %),

«Библиотековедение» (42 %), «Шкільна бібліотека» та «Бібліотечний форум України» (по 38 %), «Библиография» (30 %).

Не популярними у користувачів є журнали РФ «Новости Международной федерации библиотечных ассоциаций и учреждений», який відмітили 5,5 %, «Медиатека и мир» (3 %) та «Независимый библиотечный адвокат» (2 %).

Враховавши результати попереднього дослідження, бібліотека з другого півріччя 2009 р. відмовилася від передплати деяких непопулярних у читачів періодичних видань, в тому числі, і названого. У цей перелік потрапив і журнал-збірник сценаріїв для бібліотек і шкіл «Читаем, учимся, играем», що викликало нарікання деяких користувачів, адже що нецікаво одному, може стати у пригоді іншому.

Деякі респонденти зазначили, що їм бракує у фонді КБ ДНПБ таких періодичних видань, як «Научная и техническая информация» (це вже вдруге), РЖ «Информатика», «Вісник Національної Академії державного управління при Президентові України», видань Російської академії державної служби при Президентові Російської Федерації, електронної версії журналу «Шкільна бібліотека».

На прохання назвати книжкові видання бібліотекознавчої тематики останніх 2–3 років з фондів ДНПБ, що зацікавили користувачів і були ними використані у професійній діяльності, відгукнулася третина опитаних.

Серед книжкових видань ними називалися «Библиотечный фонд», навчально-методичний посібник Т. А. Петрової (М., 2007), «Библиотечная энциклопедия» (М., 2007), науковий збірник «Історія освітянських бібліотек України» (К. : ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського, 2006), «Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського», «Наукові праці Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського» (К., 2008), монографії П. І. Рогової «Педагогічні бібліотеки України (друга половина XIX – 20-ті роки XX ст.)» (К., 2009) та Л. А. Дубровіної й О. С. Онищенко «Бібліотечна справа в Україні в XX столітті» (К., 2009), «Настольная книга библиотекаря» Н. Ю. Савельєвої, «Справочник библиотекаря» (Спб., 2001), «Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету. Сер. Бібліотекознавство. Книгознавство. Вип. 1» (Кам'янець-Подільський, 2008), підручник Н. М. Кушнарєнко «Документоведение» (8-ме вид., К., 2008) та ін. А з видань, що зацікавили респондентів, але були відсутні у фонді ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського, названо «Российские правила каталогизации», «Академическая библиотека в современной информационной среде» О. Л. Лаврик (Новосибірськ, 2003), курс лекцій для

аспірантів та пошукувачів «Библиотековедение, библиографоведение и книговедение как единая научная специальность» Ю. М. Столярова (Орел, 2007), матеріали регіональної науково-практичної конференції «Электронные ресурсы библиотек региона» (Новосібірськ, 2008) та деякі праці С. Г. Кулешова.

Як показало дослідження, 40 % респондентів не обмежуються фондами ДНПБ, а є одночасно користувачами кількох книгозбірень, таких, як Національна парламентська бібліотека України (23 %), Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського (20 %), наукова бібліотека Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова (5,5 %), Національна бібліотека України для дітей (3 %), Публічна бібліотека ім. Лесі Українки міста Києва (1 %), наукова бібліотека ім. М. Максимовича Київського національного університету ім. Тараса Шевченка (1 %), наукові бібліотеки Національної академії педагогічних наук України. Крім того, опитані за допомогою Інтернету користуються послугами провідних бібліотек України й світу, і, звісно, фондами бібліотек, в яких деякі з них працюють.

У 2007 р. інформаційні ресурси ДНПБ не повною мірою відповідали інформаційним потребам 43 % респондентів, тому вони користувалися й фондами інших бібліотек. Можна вважати різницю у 3% показником покращення формування фонду кабінету бібліотекознавства бібліотеки, тим більше, що на запитання «які зміни, на Ваш погляд, відбулись у формуванні інформаційного ресурсу з питань бібліотекознавства, бібліографознавства, документознавства й інформаційної діяльності ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського за останні 3 роки?» 82 % проанкетованих відповіли, що якість та повнота фондів поліпшилися.

Чи влаштовує Вас режим роботи кабінету бібліотекознавства – таким було наступне запитання, на яке відповіло 95 % опитаних, із них 98 % дали ствердну відповідь.

У кінці анкети містилося звернення до респондентів з проханням висловити побажання щодо удосконалення комплектування фонду ДНПБ з питань бібліотекознавства, бібліографознавства, документознавства й інформаційної діяльності. На жаль, на це запитання відповіло лише 28 % опитаних, із них 28 % дякують бібліотеці за роботу і вважають, що фонд формується добре. Що стосується конструктивних пропозицій, то чимала частина з них звучить як побажання бачити у бібліотеці «більше нових видань» – друкованих та електронних, зарубіжних та українських, з питань організації й збереження фондів та з питань бібліографії. Також користувачі радять розширити співпрацю з вітчизняними бібліотеками взагалі й

бібліотеками освітянської мережі, зокрема, з метою обміну базами даних з бібліотекознавчих питань, відвідувати огляди нових надходжень у відділі наукового аналізу та розвитку бібліотечної справи НПБ України; пропонують бібліотеці вжити заходів задля одержання обов'язкових примірників видань з бібліотекознавства, бібліографознавства, документознавства й інформаційної діяльності, хоча б у електронному вигляді; вважають за необхідне збільшити фінансування на комплектування фондів з названих питань, створити окремий читальний зал кабінету бібліотекознавства, відновити передплату журналу «Читаем, учимся, играем».

Підбиваючи підсумки дослідження, можна зробити такі висновки:

✓ потреби респондентів в інформації з питань бібліотекознавства, бібліографознавства, документознавства, книгознавства й інформаційної діяльності у 2010 р., як і у 2007 р., доволі сталі, хоча відзначається деяке зниження інтересу до документів з історії бібліографії, книги й друкарства, документа;

✓ здебільшого користувачі у своїй роботі надають перевагу повнотекстовій інформації;

✓ на пошук потрібної інформації більшість респондентів витрачає максимум 1 годину;

✓ як і три роки тому, користувачі відчувають брак інформації з деяких тем (проблем);

✓ найбільшу потребу опитані відчувають в літературі, надрукованій останніми роками;

✓ як і в попередньому дослідженні, періодичні видання є найбільш необхідними й доступними для користувачів кабінету бібліотекознавства;

✓ відомості про інформаційні ресурси ДНПБ з питань бібліотекознавства, бібліографознавства, документознавства й інформаційної діяльності респонденти одержують з різних джерел, і хоча електронний каталог застосовує для пошуку на 33 % більше опитаних, ніж у 2007 р., та й веб-портал з Інтернетом стали більше використовувати для пошуку інформації про ресурси бібліотеки, все ж перевага надається бібліотечним картковим каталогам й систематичній картотечі статей;

✓ п'ятірку найкорисніших періодичних видань для користувачів, як і три роки тому, хоча з деякими змінами позицій, складають «Бібліотечний вісник», «Вісник Книжкової палати», «Бібліотечна планета», «Шкільна бібліотека плюс» та «Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія»;

✓ як і 2007 р., респонденти не обмежуються фондами ДНПБ, а є користувачами кількох книгозбірень;

- ✓ якість та повнота фондів у порівнянні з 2007 р. поліпшилися;
- ✓ режим роботи кабінету бібліотекознавства влаштовує значну більшість респондентів;
- ✓ висловлені в анкетах думки і побажання говорять про те, що користувачам КБ ДНПБ необхідна фахова література і що вони зацікавлені в удосконаленні комплектування його фонду.

У результаті проведеного порівняльного аналізу інформаційних потреб користувачів з питань бібліотекознавства, бібліографознавства, документознавства й інформаційної діяльності одержана важлива інформація, яка виявляє шляхи подальшої оптимізації формування інформаційного ресурсу з названих питань. Перш за все, акцент необхідно зробити на удосконалення комплектування фонду кабінету бібліотекознавства електронними ресурсами та на формування взаємовигідних зв'язків як з провідними бібліотеками України, так і з книгозбірнями мережі освітянських бібліотек Міністерства освіти і науки та Національної академії педагогічних наук України щодо створення та спільного використання корпоративних бібліографічних інформаційних ресурсів для повнішого і оперативнішого обслуговування користувачів. А висловлені користувачами побажання враховуватимуться при складанні річних та перспективних планів роботи бібліотеки, що сприятиме більш якісному формуванню її фондів.

Список використаних джерел

1. *Артеменко К. Н.* Профессиональное чтение библиотекарей: состояние, управление, методическое обеспечение : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 05.25.03 / К. Н. Артеменко; Ленинград. гос. ин-т культуры им. Н. К. Крупской. – Л., 1986. – 17 с.
2. *Богданов Г. О.* Інформаційні потреби користувачів Ресурсного центру НПБ України для бібліотекарів та рівень їхнього задоволення / Г. Богданов, О. Білозерська // Бібл. планета. – 2001. – № 1. – С. 17–18.
3. *Высоцкая Е. К.* Библиотекарь как читатель: итоги исследования / Е. К. Высоцкая // Мир б-к сегодня. – 1995. – № 3. – С. 35–45.
4. *Галюк Л. Р.* Деякі підсумки вивчення змісту і культури читання бібліотекарів / Л. Р. Галюк, А. М. Перепеча // Бібліотекознавство і бібліографія / Харк. держ. ін-т культури. – Х., 1992. – Вип. 31. – С. 88–94.
5. *Дрешер Ю. Н.* Изучение информационных потребностей и информационного поведения специалистов в структуре деятельности по обеспечению комфортной информационной среды / Ю. Н. Дрешер, Т. А. Атланова // Науч. и техн. б-ки. – 2005. – № 11. – С. 5–14.
6. *Евтюхина Е. А.* Информационный запрос как выражение психологической

связи, существующей в системе документальных коммуникаций / Е. А. Евтюхина // Науч. и техн. б-ки СССР. – 1991. – № 5. – С. 14–15.

7. *Евтюхина Е. А.* К вопросу о сущности информационного интереса / Е. А. Евтюхина // Науч. и техн. б-ки СССР. – 1991. – № 3. – С. 18–21.

8. *Евтюхина Е. А.* К проблеме диагностирования информационных потребностей / Е. А. Евтюхина // Вестн. Библ. Ассамблеи Евразии. – 2006. – № 1. – С. 65–68.

9. *Зинчук Н. В.* Совершенствование библиотечно-информационного обеспечения научных исследований по библиотековедению и библиографии в Центральной научной библиотеке им. В. И. Вернадского Академии наук Украинской ССР / Н. В. Зинчук // Оптимизация научных исследований в области библиотековедения и библиографии : сб. науч. тр. – М., 1989. – С. 102–110.

10. *Карташов Н. С.* Особенности читательского интереса / Н. С. Карташов // Библиотекарь. – 1967. – № 6. – С. 18–22. – Отзывы : там же; 1967. – № 9. – С. 50–53; № 10. – С. 59–62. 1968. – № 5. – С. 46–50; № 6. – С. 55–57.

11. *Карташов Н. С.* Проблема соответствия библиотечных фондов информационным потребностям / Н. С. Карташов // Совет. библиотековедение. – 1978. – № 4. – С. 45–58.

12. *Кирпичева И. К.* Изучение информационных запросов специалистов в целях совершенствования библиотечно-библиографического обслуживания / И. К. Кирпичева // Библиотеки СССР. – М. : Книга, 1968. – Вып. 40. – С. 49–63.

13. *Кирпичева И. К.* Проблема информационных потребностей в библиотековедческих исследованиях / И. К. Кирпичева // Совет. библиотековедение. – 1983. – № 5. – С. 17–29.

14. *Кирпичева И. К.* Программа и методы исследования профессиональных потребностей специалистов в библиотечно-библиографической информации / И. К. Кирпичева // Специалист – библиотека – библиография : опыт исслед. проф. потребностей в информ. / Гос. публ. б-ка им. М. Е. Салтыкова-Щедрина. – М. : Книга, 1971. – Гл. 1. – С. 13–44.

15. *Ковальчук Г. Д.* Проблема професійного читання бібліотечних працівників як аспект дослідження / Г. Д. Ковальчук // Бібліотекознавство і бібліографія : республік. межвідом. наук.-метод. зб. / Харк. держ. ін-т культури. – Х., 1984. – Вип. 24. – С. 84–88.

16. *Коготков Д. Я.* Информационные потребности и основные группы потребителей библиографической информации / Д. Я. Коготков // Библиографическая деятельность библиотеки: организация, технология, управление : учебник / Д. Я. Коготков. – СПб. : Профессия, 2003. – Гл. 4. – С. 42–66.

17. *Куштанова Л. И.* Информационное обеспечение специалистов библиотечного дела / Л. И. Куштанова // Информационная культура специалиста: гуманитарные проблемы : межвузов. науч.-практ. конф., Краснодар–Новороссийск, 23–25 сент. 1993 г. : тезисы докл. – Краснодар, 1993. – С. 126–127.

18. *Куштанова Л. И.* Совершенствование информационного обеспечения специалистов библиотечного дела: комплексный подход / Л. И. Куштанова,

И. П. Осипова, Л. Б. Хайцева // Румянцевские чтения : тезисы докладов и сообщений науч.-практ. конф., 14–15 апр. 1994 г. – М., 1994. – Ч. 1. – С. 84–87.

19. *Лопата О.* Моніторинг використання інформаційних ресурсів залів періодичних видань / О. Лопата, С. Верещагіна // Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського / редкол. : О. С. Онищенко та ін. – К. : НБУВ, 2005. – Вип. 14. – С. 240–263.

20. *Ляшенко Л. В.* Вивчення, забезпечення та розвиток інформаційних потреб бібліотекарів в умовах формування інформаційного суспільства : автореф. дис... канд. пед. наук : 07.00.08 / Л. В. Ляшенко ; Київ. нац. ун-т культури і мистецтв. – К., 2002. – 20 с.

21. *Масловська С.* Наукові засади інформаційного забезпечення бібліотечної галузі / С. Масловська // Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського / редкол. : О. С. Онищенко та ін. – К. : НБУВ, 2000. – Вип. 5. – С. 77–85.

22. *Матусевич В. В.* Організація задоволення професійних потреб бібліотечних фахівців / В. В. Матусевич // Создание, интеграция, использование информационных ресурсов инновационного развития : междунар. конф. : тез. докл. и сообщ. – К. : УкрИНТЭИ, 1997. – С. 158–160.

23. *Новальська Т.* Вплив особистісного читання бібліотекарів на рівень професійної компетентності / Т. Новальська // Вісн. Кн. палати. – 2003. – № 12. – С. 21–23.

24. *Новальська Т.* Дослідження читання бібліотечних працівників України (20–80-ті роки ХХ ст.) / Т. Новальська // Вісн. Кн. палати. – 2003. – № 10. – С. 19–22.

25. *Новальська Т.* Підвищення фахового рівня бібліотечних працівників України (на матеріалах досліджень професійного читання у 90-ті рр. ХХ ст.) / Т. Новальська // Вісн. Кн. палати. – 2003. – № 11. – С. 17–19.

26. *Новальська Т. В.* Про читання бібліотекарів на початку ХХІ століття / Т. Новальська // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. – 2004. – № 2. – С. 45–49.

27. Повышение уровня организации чтения библиотечных работников г. Киева: (Справка о результатах исслед.). – К., 1980. – 5 с.

28. *Райкова Г. А.* Информационные потребности и ресурсное обеспечение специалистов библиотечной сферы : дис. ... канд. пед. наук : 05.25.03 / Г. А. Райкова; Моск. гос. ун-т культуры и искусств. – М., 2005. – 181 с.

29. *Рубан А. І.* Формування всеукраїнського інформаційного ресурсу з питань галузевого бібліотекознавства / А. І. Рубан // Вісн. Кн. палати. – 2008. – № 11. – С. 10–15.

30. *Савіна З.* Соціальний образ українського бібліотекаря 90-х років : (за поперед. результатами дослідж.) / З. Савіна // Український бібліотекар: минуле, сучасне, майбутнє : постановка та дослідж. пробл. : матеріали наук. конф. / Нац. парлам. б-ка України ; уклад. С. Навродська ; відп. за вип. З. Савіна. – К., 2000. – С. 3–7.

31. *Савіна З.* Фахівець наукової бібліотеки : (за матеріалами дослідж.) / З. Савіна // Соціологічні дослідження в бібліотеках : інформ.-аналіт. бюл. – К., 2001. – Вип. 26. – С. 3–12.

32. *Слободяник М. С.* Наукова бібліотека: еволюція структури і функцій в період освоєння інформаційних технологій : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 05.25.03 / М. С. Слободяник ; Центр. наук. б-ка ім. В. І. Вернадського. – К., 1995. – 45 с.

33. Соціальний портрет бібліотекаря : основ. полож. прогр. та методики дослідж. / Нац. парлам. б-ка України. – К., 1999. – Бібліогр. : 26 назв.

34. Специалист – библиотека – библиография : опыт исслед. проф. потребностей в информ. / Гос. публ. б-ка им. М. Е. Салтыкова-Щедрина. – М. : Книга, 1971. – 446 с.

35. *Чачко А. С.* Библиотекари как социально-профессиональная группа : дис. ... д-ра пед. наук в виде науч. докл. : 05.25.03 / А. С. Чачко ; Моск. гос. ин-т культуры. – М., 1991. – 30 с.

36. *Чачко А. С.* Библиотечный специалист: особенности труда и профессионализации / А. С. Чачко. – 2-е изд. – К., 1986. – 192 с.

37. Что мы читаем? Какие мы? : сб. науч. тр. Вып. 2. Чтение библиотекарей / РНБ ; сост. Е. К. Высоцкая. – СПб., 1996. – 132 с.

38. *Шехурин Д. Е.* К вопросу о критерии информационных потребностей / Д. Е. Шехурин // Научн.-техн. информ. – 1968. – Сер. 1. – № 5. – С. 3–7.

39. *Шехурин Д. Е.* Моделирование информационных потребностей библиотечных работников / Д. Е. Шехурин // Науч. и техн. б-ки. – 1987. – №1. – С. 3–8.

40. *Шматова Л. И.* Развитие культуры чтения библиотекаря : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 05.25.03 / Л. И. Шматова ; Ленинград. гос. ин-т культуры им. Н. К. Крупской. – Л., 1985. – 16 с.

Лариса Самчук,

зав. відділу ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського

КООПЕРАТИВНА ВЗАЄМОДІЯ ОСВІТЯНСЬКИХ БІБЛІОТЕК УКРАЇНИ: ШЛЯХИ СТАНОВЛЕННЯ

У статті висвітлено досвід співпраці освітянських бібліотек України щодо обміну електронними записами аналітичного розпису періодичних видань.

Ключові слова: електронний каталог, обмін записами, мережа освітянських бібліотек, ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського.

У сучасному світі інновації стали обов'язковою умовою розвитку суспільного життя. Бібліотеки як невід'ємна частина розвитку культури, науки і освіти нині перетворюються з книгосховищ на сучасні інформаційні центри. У роботі сучасної бібліотеки інновації пов'язані передусім з упровадженням сучасних комп'ютерних та телекомунікаційних технологій. Один зі шляхів – корпоративна (часто використовується також термін «кооперативна») діяльність бібліотек. Бібліотечною корпорацією (кооперацією) зазвичай називають об'єднання декількох бібліотек для реалізації спільних цілей і завдань, у першу чергу пов'язаних зі створенням і комплексним використанням інформаційних ресурсів. Функціонування бібліотек у рамках корпорацій передбачає наявність тісних професійних зв'язків між учасниками, обов'язкове виконання єдиних правил та норм, узгодження рішень та дій, направлених на кінцевий результат.

Накопичений досвід щодо створення, розвитку корпоративних проектів і практики побудови взаємодії бібліотек на сучасному етапі найповніше представлений у працях таких зарубіжних і вітчизняних бібліотекознавців, як Я. Л. Шрайберг [14; 15], Ф. С. Воройський [3; 4], Н. В. Соколова [12; 13], О. В. Ліндеман [7; 8], І. О. Давидова [5], Т. Павленко [9], Т. О. Ярошенко [16] та інших, у щорічних матеріалах і доповідях Міжнародних конференцій «Бібліотеки та асоціації в світі, що змінюється: нові технології та нові форми співробітництва», «Бібліотеки та інформаційні ресурси в сучасному світі науки, культури, освіти та бізнесу» [1; 2] тощо. Відомі численні приклади корпоративних об'єднань бібліотек у багатьох країнах світу, найзначнішими

з яких вважаються корпорації OCLC/PICA (Online Computer Library Center/Project for Integrated Catalog Automation) та RLIN (Research Libraries Information Network). Основними завданнями цих об'єднань є створення систем корпоративної каталогізації, підтримка та надання доступу різним категоріям користувачів до зведених електронних каталогів. 2001 р. з ініціативи бібліотек Саратова, Челябінського та Удмуртського державного і Самарського авіаційно-космічного університетів стартував проект «Міжрегіональний аналітичний розпис статей» (МАРС), мета якого – скорочення витрат на формування бази даних аналітичних бібліографічних записів на статті з періодичних видань. На сьогодні проект об'єднує 187 бібліотек різних систем і відомств і вийшов за межі Росії: до нього приєдналися бібліотеки з України, Білорусі, Казахстану.

Асоціація Регіональних Бібліотечних Консорціумів (АРБІКОН) (Росія) була створена 2002 р. для координації діяльності бібліотек із підвищення якості сервісів за рахунок модернізації управління бібліотечними ресурсами при об'єднанні в бібліотечні консорціуми. З метою спільного мережевого створення й використання бібліотеками інформаційних ресурсів, скорочення працевитрат, підвищення якості каталогізації бібліотека Академії управління при президенті Республіки Білорусь 2005 р. стала ініціатором створення LibKARD – республіканського бібліотечного консорціуму з аналітичного розпису документів.

В Україні впровадженням корпоративних проектів займаються національні та державні бібліотеки, зокрема Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, Національна парламентська бібліотека України. Цікавим є досвід бібліотеки Харківського національного університету внутрішніх справ, Центрального українського кооперативного каталогу (ЦУКК), що реалізується з ініціативи Кіровоградської ОУНБ ім. Д. І. Чижевського, Харківської державної наукової бібліотеки імені В. Г. Короленка та Асоціації сучасних інформаційних бібліотечних технологій (АСІБТ), Донецької обласної універсальної наукової бібліотеки, корпорацій медичних бібліотек, Корпоративної мережі бібліотек м. Маріуполя тощо.

Державна науково-педагогічна бібліотека України імені В. О. Сухомлинського є головною бібліотекою мережі освітянських бібліотек МОН України та НАПН України. Одним із пріоритетних її завдань є формування повноцінного всеукраїнського галузевого ресурсу як сегменту інформаційного простору держави на базі бібліотеки у традиційній та електронній формах [10]. З метою системного інформаційного забезпечення розвитку освіти і науки колективом ДНПБ

України ім. В. О. Сухомлинського 2009 р. розпочато обмін електронними записами (ЕЗ) аналітичного розпису періодичних видань з освітянськими бібліотеками України.

Основні цілі обміну:

- ❖ спільне створення бібліографічних описів документів та поповнення бази даних (БД) «Періодика» електронного каталогу (ЕК) у ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського та мережі освітянських бібліотек;
- ❖ сприяння якісному інформаційному забезпеченню користувачів бібліотек;
- ❖ модернізація управління бібліотечними ресурсами при опрацюванні документів;
- ❖ оперативне використання інформаційних ресурсів віддалених бібліотек через Інтернет.

Перед початком роботи були розроблені етапи створення проекту: підготовчий, основний, заключний. На першому етапі визначилися учасники обміну, уточнювався список журналів для аналітичного опису та список обов'язкових для заповнення полів. Першими учасниками обміну стали бібліотеки-користувачі програмного продукту «ІРБІС». На 01.07.2010 р. ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського налагодила співпрацю з Миколаївською науково-педагогічною бібліотекою (МНПБ), бібліотеками ВНЗ (наукова бібліотека Національного педагогічного університету імені М. Драгоманова (НБ НПУ ім. М. Драгоманова), бібліотеки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського (ВДПУ ім. М. Коцюбинського), Кіровоградського державного педагогічного університету імені В. Винниченка (КДПУ ім. В. Винниченка), Кримського гуманітарного університету (КГУ) м. Ялта, Південно-українського регіонального інституту післядипломної освіти педагогічних кадрів (ПРІПОПК) м. Херсона) та іншими книгозбірнями. Після проведення тестового обміну описами журналів був складений перелік обов'язкових для заповнення полів: назва статті, автор, відомості про джерело, в якому опублікована стаття, предметна рубрика, ключові слова, персоналія та анотація, якщо назва статті не розкриває її змісту. На першому етапі виникли проблеми, які необхідно було вирішувати. Якість записів, що створюють учасники проекту, різна. Усі бібліографічні записи, надіслані бібліотеками до ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського, переглядаються і у разі необхідності редагуються. З метою досягнення необхідного рівня ведеться листування з бібліографами бібліотек-партнерів. За рік роботи можна підвести перші підсумки. З травня 2009 р. по червень 2010 р. ЕК ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського поповнився 1868 записами. ДНПБ

України ім. В. О. Сухомлинського надіслала бібліотекам-учасникам обміну 3786 записів. Спільними зусиллями учасники обміну розписують 54 назви журналів України та Росії з питань педагогіки і психології, зокрема: ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського – 24, МНПБ – 8, НБ НПУ імені М. Драгоманова – 4, бібліотекою ВДПУ імені М. Коцюбинського – 2, бібліотекою КДПУ імені В. Винниченка – 10, бібліотекою КГУ – 5, бібліотекою ПРІПОПК – 1.

Перший етап співпраці показав, що в рамках проекту мають постійно діяти такі органи:

- ❖ координаційна рада (координує роботу усередині проекту й поза ним);
- ❖ програмно-технічна рада (консультує учасників про роботу із програмним забезпеченням);
- ❖ методична рада (працює над єдиною методикою створення аналітичного бібліографічного опису документа, консультує учасників проекту стосовно правил заповнення полів бази даних);
- ❖ рада з підвищення кваліфікації (консультує бібліотеки-учасниці щодо підготовки бібліографічних записів);
- ❖ служба електронного доставлення документів.

Другий етап проекту розпочався з підготовки фахівцями ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського нормативно-методичних документів, які отримає кожна бібліотека-учасниця:

- ❖ договір, який регламентує спільну діяльність та обов'язки учасників;
- ❖ список журналів із зазначенням бібліотек, відповідальних за аналітичний розпис;
- ❖ інструкція щодо заповнення полів, в якій подається детальний опис заповнення кожного поля, наводяться приклади заповнення для різних випадків,
- ❖ список предметних рубрик, який необхідний для уніфікації занесення інформації в пошукові поля;
- ❖ методичні рекомендації із заповнення поля «Ключові слова»;
- ❖ методика анотування;
- ❖ технологія прийому-передачі даних.

Створенню нормативно-методичних документів у ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського приділяється особлива увага, оскільки записи, отримані від бібліотек-учасниць, повинні бути однакової повноти та якості. Розроблені інструкції та рекомендації стануть обов'язковими до виконання всіма учасниками проекту.

Слід зауважити, що досвід спільної роботи освітянських бібліотек наочно доводить перспективність кооперативного підходу, що забезпечує:

❖ вільний та широкий доступ всіх категорій користувачів до бібліотечно-інформаційних ресурсів;

❖ скорочення економічних і фізичних витрат учасників кооперативних робіт на створення й підтримку ЕК завдяки одноразовому уведенню бібліографічного запису та його багаторазовому використанню всіма учасниками й користувачами;

❖ підвищення кваліфікації персоналу;

❖ обмін досвідом між учасниками проекту;

❖ підвищення ефективності й оперативності обслуговування;

❖ підвищення рейтингу бібліотек.

Координація та кооперація зусиль необхідні для задоволення інформаційних потреб сучасного користувача, забезпечення оперативного доступу до бібліотечно-інформаційних ресурсів, зокрема ЕК. Саме тому співробітництво та взаємодія бібліотек є надзвичайно перспективними.

Список використаних джерел

1. Библиотеки и ассоциации в меняющемся мире : новые технологии и новые формы сотрудничества [Электронный ресурс] : материалы Междунар. конф. – М., 1999–2003. – Режим доступа : <http://www.gpntb.ru/>

2. Библиотеки и информационные ресурсы в современном мире науки, культуры, образования и бизнеса [Электронный ресурс] : материалы Междунар. конф. – М., 2004–2008. – Режим доступа : <http://www.gpntb.ru/>

3. *Воройский Ф. С.* Корпоративные автоматизированные библиотечно-информационные системы : состояние, принципы построения и перспективы развития : аналит. обзор / Ф. С. Воройский, Я. Л. Шрайберг. – М. : [б. и.], 2003. – 129 с.

4. *Воройский Ф. С.* Региональные корпоративные библиотечные системы России : опыт последних трех лет глазами участников движения [Электронный ресурс] / Ф. С. Воройский, Я. Л. Шрайберг. – Режим доступа : <http://www.nbu.gov.ua/articles/crimea/2002/sec1114/Doc2.HTML>.

5. *Давидова І. О.* Корпоративні бібліотечні об'єднання як результат формування спільної комунікаційної стратегії / І. О. Давидова // Вісн. Харк. держ. акад. культури : зб. наук. праць.

6. *Замуруев Э. Н.* Корпоративные библиотечные сети вузов и информационно-образовательные порталы / Э. Н. Замуруев // 10-я Международная конференция «Крым–2003». – М. : ГПНТБ России, 2003. – Т. 3. – С. 981–985.

7. *Линдеман Е. В.* Организационные и технологические основы создания корпоративных информационных ресурсов библиотечных консорциумов [Электронный ресурс] : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. техн. наук : 05.25.05 «Информ. системы и процессы, прав. аспекты информатики» /

Е. В. Линдеман. – Режим доступа : <http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/222627.html>.

8. *Линдеман Е. В.* Особенности организации и технологии создания информационных ресурсов в развивающейся корпорации на современном этапе : опыт Корпоративной сети московских библиотек / Е. В. Линдеман // Науч. и техн. б-ки. – 2004. – № 3. – С. 55–59.

9. *Павленко Т.* Модель корпоративного проекта по формированию сводного электронного каталога : из опыта медицинских библиотек Украины / Татьяна Павленко // Бібл. форум України. – 2010. – № 1. – С. 21–26.

10. *Рогова П. І.* Інформаційний простір України : роль освітянських бібліотек у його формуванні / П. І. Рогова, Н. В. Вараксіна // Інформаційні технології і засоби навчання [Електронний ресурс] : електрон. наук. фахове вид. / НАПН України, Ін-т інформац. технологій і засобів навчання, Ун-т менеджменту освіти. – Режим доступа : <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/ITZN/em7/content/08rpifi.htm>.

11. *Саломатова О. И.* Влияние корпоративных проектов на инновационную деятельность библиографов / О. И. Саломатова // Науч. и техн. б-ки. – 2005. – № 12. – С. 47–54.

12. *Соколова Н. В.* Библиотечные консорциумы : куда ведут технологии... [Электронный ресурс] / Н. В. Соколова. – Режим доступа : <http://www.gpntb.ru/win/inter-events/crimea2003/trud/tom2/222/Doc7.HTML>.

13. *Соколова Н. В.* Библиотечный консорциум Санкт-Петербурга RUSLANet – новый этап развития [Электронный ресурс] / Н. В. Соколова. – Режим доступа : <http://www.gpntb.ru/win/inter-events/crimea2001/tom/sec11/Doc2.HTML>.

14. *Шрайберг Я. Л.* Сравнительный анализ деятельности и перспектив развития отечественных и зарубежных библиотечных консорциумов. Часть 1 / Я. Л. Шрайберг, Е. В. Линдеман // Науч. и техн. б-ки. – 2005. – № 7. – С. 5–15.

15. *Шрайберг Я. Л.* Сравнительный анализ деятельности и перспектив развития отечественных и зарубежных библиотечных консорциумов. Часть 2 / Я. Л. Шрайберг, Е. В. Линдеман // Науч. и техн. б-ки. – 2005. – № 8. – С. 5–17.

16. *Ярошенко Т.* Бібліотечні консорціуми : перспективи розвитку / Тетяна Ярошенко // Бібл. форум України. – 2006. – № 4. – С. 7–11.

Віктор Вергунов,

директор Державної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН,
член-кореспондент НААН

**БІБЛІОТЕКА КИЇВСЬКОГО
АГРОНОМІЧНОГО ТОВАРИСТВА –
ФУНДАТОР ГАЛУЗЕВОЇ
БІБЛІОГРАФІЧНО-РЕФЕРАТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
НА НАДДНІПРЯНЩИНІ ПОЧАТКУ ХХ ст.**

У статті розкрито діяльність книгозбірні – єдиного на теренах Російської імперії творчого об'єднання науковців та освітян – Київського агрономічного товариства (1909–1918). Встановлено, що саме воно є першою бібліотечною установою на Наддніпрянщині, яка стала по суті предтечею і започаткувала галузеву бібліографічно-реферативну діяльність наукових (спеціальних) сільськогосподарських бібліотек загальнодержавного рівня.

Ключові слова: наукова (спеціальна) сільськогосподарська бібліотека, Київське агрономічне товариство, наукове реферування, бібліографічна діяльність.

Історичні розвідки у вітчизняній бібліотечній галузі й досі зберігають свою актуальність. Серед іншого наші дослідження розглядають історію становлення й діяльність бібліотек, віднесених до категорії спеціальних, або, як ще кажуть – наукових. При цьому вони наполягають, що поява цих бібліотек, разом із публічними, припадає саме на початок ХХ ст. [9, с. 3]. Проте, й дотепер, не проведено комплексного історичного дослідження з цього питання, тим більше щодо становлення наукових сільськогосподарських бібліотек. Історіографічний матеріал з проблематики скоріше обмежується розглядом під кутом складової історії започаткування та становлення того чи іншого аграрного вузу або дослідної установи або розглядом основних показників діяльності за різні періоди існування бібліотечного закладу.

Порушуючи тему «білих плям» в історії галузевої бібліотечної справи хотілося б звернути увагу фахівців, насамперед, на діяльність практично забутого унікального творчого об'єднання освітян і науковців – Київського агрономічного товариства (КАТ). Переконали, що його багатогранна діяльність на благо Вітчизни, ще чекає на своїх дослідників. Мало того, що

це було єдине спеціалізоване галузеве наукове товариство на території царської Росії, вражало його кількісне, а головне, якісне наповнення членами (кращими фахівцями своєї справи в країні – із 12 магістрів на всю державу у 1912 р. 8 входили до складу Товариства [6, с. 95]). Саме це й дозволило успішно вирішувати найактуальніші завдання провідної складової економіки країни – їх аграрного сектору, забезпечуючи наукову організацію агропромислового виробництва, його інформаційно-бібліотечне супроводження. Як відомо у 1914 р. Росія входила у першу п'ятірку експортерів не тільки зерна, а й інших видів сільськогосподарської продукції.

Окремі аспекти становлення і розвитку КАТ, його місце і роль в історії аграрної науки країни вже висвітлені в серії авторських статей, присвячених видатним ученим, що творили на українських теренах і були членами Товариства: С. Л. Франкфурту [3], П. Р. Сльозкіну [4], М. П. Фролову [5]. Однак, постійно працюючи з документами і матеріалами центральних архівів Києва і Харкова, переконаєшся, що пошуки в цьому напрямі потрібно продовжувати.

Датою заснування Київського агрономічного товариства слід вважати 12 лютого 1909 р., коли після сплати ним 12,75 руб. держмита, Київська адміністрація затвердила його Статут. Перші загальні збори КАТ відбулися 17 лютого того ж року у приміщенні агрономічної лабораторії Університету Св. Володимира в присутності 39 засновників. Головою правління товариства було обрано професора Київського політехнічного інституту К. Г. Шиндлера. Товаришем (заступником) голови – знакову для вітчизняної академічної науки постать, соратника академіка В. І. Вернадського по створенню УАН, керівника мережі дослідних установ Всеросійського товариства цукрозаводчиків – С. Л. Франкфурта. Неодмінними членами Правління стали І. І. Дамберг і В. М. Сазонов, а скарбничим майбутній академік АН УРСР О. І. Душечкін.

Як засвідчує опублікований звіт діяльності Товариства за 1909 р., першим питанням, яке розглядалося на Правлінні, було заснування власної бібліотеки. З цією метою розіслали 59 «уведомлений» з проханням «...безоплатной присылке трудов ...» від «...г.г. членов общества» та «...различных учреждений...» [15, с. 3]. Всю літературу, яка надходила, одержував і належним чином зберігав секретар Товариства А. В. Країнський. На 1 січня 1910 р. за бібліотекою товариства налічувалось: «...11 названий русских периодических изданий и 170 отдельных сочинений...» [15, с. 3], що забезпечувало роботу 100 його членів, з яких 34 були іногородніми. Репертуар видань, безперечно, міг бути більшим,

але давалася взнаки відсутність достатніх коштів на комплектування, при мізерному загальному бюджеті Товариства в сумі 208 руб. на 1909 р., що формувався практично тільки з членських внесків [12, с. 5], а також, окремого спеціального приміщення. Офіс Київського агрономічного товариства розміщувався в агрохімічній лабораторії Всеросійського товариства цукрозаводчиків. Все це разом неможливило повноцінне виконання бібліотечних функцій. Вони зводились переважно до формування бібліотечних фондів та їх систематизації.

Ситуація радикально змінилася вже у 1910 р. Цьому сприяла дискусія на сторінках провідних часописів щодо державної потреби в спеціальних наукових бібліотеках, зокрема щодо надання бібліотечних послуг регіонам. Особливо великого розголосу набула стаття члена Державної Думи М. Скалозубова у Санкт-Петербурзькому двотижневому журналі «Земское дело» за 20 березня 1910 р. Автор стверджував, що «лицам, интересующимся вопросами госуд. хозяйства, в провинции обычно невозможно разыскать материалов, чтобы удовлетворить свою законную любознательность» [21, с. 485], і додавав, що «нужды местных, провинциальных деятелей науки и литературы редко вызывали к себе внимание общественных учреждений...», бо «...провинцию обслуживали литераторы и учёные из столицы и крупных центров». Законотворець також відзначав, що «полувекковая деятельность земств... создала кадры местных работников ... на поприще ... медицины, народного образования, агрономии...», навіть формувалися «...местные очаги научных работников». Підсумовуючи, М. Скалозубов відзначив, що чим «...глуше провинция, чем удалённой от центра, тем острее... потребность филиций публичной библиотеки», а для вирішення проблем «...частной инициативы в этом большом деле мало. Его радо взять на себя земство, и прежде всего губернское земство...» шляхом «...денежной помощи и содействию существующим библиотекам учёных обществ...» [21, с. 487].

Правління Київського агрономічного товариства, не без участі іншого депутата Держдуми, члена товариства професора С. М. Богданова і підтримки Київської губернської земської управи не тільки «почуло» М. Скалозубова, а й негайно прийняло рішення створити у своєму складі спеціальний орган, який би відповідав за пропаганду новітніх вітчизняних наукових досягнень на ниві сільського господарства та супутніх напрямів природознавства. Так, згідно з рішенням Правління, за доповіддю О. І. Душечкіна загальні збори Товариства створили комісію з перегляду сільськогосподарської популярної літератури у складі: М. П. Фролова, А. В. Країнського, А. Ф. Нестерова, С. М. Тулайкова, О. К. Філіповського,

А. Б. Скворцова, П. Й. Широких, О. І. Душечкіна, О. В. Отриганьєва, М. М. Каган і О. О. Хохлаєва [11, с. 2–3]. Зрозуміло, що члени цієї комісії, у першу чергу, переглядали літературу, яка зберігалась у бібліотеці Товариства. Незважаючи на те, що в 1910 р. КАТ одержало фінансову підтримку з боку Департаменту землеробства у сумі 500 рублів на статутну діяльність, його бюджет становив тільки 687 руб. Зрозуміло, що за таких умов говорити про повноцінну роботу бібліотеки на благо аграрної науки не доводиться.

У 1911 р. кошторис КАТ досяг 2 798,89 руб. [15, с. 11]. Саме у цей час з політичних міркувань, пов'язаних із незгодою відрахувати із КПП 20 студентів – євреїв, КАТ полишає К. Г. Шиндлер і виїжджає з Києва [16]. Головою правління товариства обирають професора КПП В. В. Колкунова. Крім Комісії з перегляду популярної сільськогосподарської літератури, очолюваної О. І. Душечкіним, з лютого починає працювати Комісія з поширення сільськогосподарських знань на чолі з В. В. Колкуновим. Основне її завдання – організація «Лекцій в г. Києве для агрономов и сельских хозяев ... с целью освещения новейших успехов агрономических знаний», а також «чтений по сельскому хозяйству в городах и местечках Юго-Западного края...» і «...войсках Киевского гарнизона» [17, с. 6]. Навчально-методичний матеріал курсів забезпечувала саме бібліотека КАТ. Вона ж, завдячуючи відповідальному за її роботу А. В. Країнському, з весни 1911 року розпочала перегляд, а головне, рецензування «... как существующей, так и вновь выходящей сельскохозяйственной литературы...» і особливо «...районного характера...» [17, с. 8]. В результаті, почали з'являтися наукові реферати, у першу чергу видань, що виходили на українських землях і навіть українською мовою. Для розроблення методики написання рефератів за основу було взято книгу «К вопросу о распространении сельскохозяйственных знаний внешкольным путём», видану Імператорським Вільним економічним товариством. Протягом року вдалося переглянути всі 234 назви книг, що зберігалися у бібліотеці на 1 січня 1912 року, з яких 70 прорецензували, а на 11 брошур отримали вже готові рецензії. Для підвищення престижу цієї роботи Правління товариства виділило зі свого річного бюджету 300 рублів на оплату праці рецензентів. Крім того, вперше з 1911 р. виділялись спеціальні кошти (75 руб.) на передплату новітніх галузевих періодичних видань, а також на статутну діяльність бібліотеки. Крім А. В. Країнського, бібліотечними проблемами зокрема написанням рефератів, займалися ще 7 членів Товариства – фахівці відповідних галузей.

З 1911 р. науково-популярна діяльність КАТ отримує дедалі

більшу підтримку уряду та регіональної влади. Так, «пособие» від Департаменту землеробства зросло до 1 800 рублів, а Київське губземство вперше поставило перед активістами-аграріями завдання обстеження картопляних господарств регіону, і виділило вже для цього 800 руб. До речі внески 109 членів Товариства за 1911 р. склали тільки 250 руб. [17, с. 12].

З 1912 р. на КАТ покладають також «координирование работы земств Юго-Западного края в деле научного статистико-экономического обследования» [19, с. 7]. Відповідно якісно поліпшується бібліотечно-бібліографічна діяльність Товариства. У його штаті з'являється посада «платного делопроизводителя Комиссии по пересмотру популярной сельскохозяйственной литературы» [18, с. 8]. Її обіймає І. А. Прілежаєв за платню 25 руб. на місяць. На цього фахівця поклалася координуюча функція з перегляду та наукового реферування видань бібліотеки. До цієї роботи постійно залучалися члени Товариства. Було прийнято навіть рішення про оплату їх праці, а саме: «... за прочтение по 1 рублю за лист в 30 000 букв (от Комиссии) и 6 коп. за строку (от журнала)» [18, с. 21]. Незважаючи на вжиті заходи, протягом року вдалося прорецензувати лише 59 брошур, що зберігались у бібліотеці. До речі станом на 1 січня 1913 р. її фонд досяг 445 назв окремих книг і 35 назв російських академічних видань [18, с. 22].

Правління КАТ не задовольняли такі темпи роботи. Тому протягом листопада-грудня 1912 р. відбулося 5 засідань Комісії з перегляду популярної сільськогосподарської літератури. Серед її рішень варто виокремити такі: опрацювати нову методику написання рефератів у світлі стратегічних завдань Товариства щодо майбутнього бібліографії, а також удосконалити весь організаційний процес: «шлях книги» як при виконанні основних бібліотечних функцій, так і у процесі реферування. Було визнано, що публікація рефератів на сторінках журналу «Хозяйство» навіть під спеціальною рубрикою «Из деятельности Комиссии по пересмотру сельскохозяйственной литературы при Киевском Агрономическом обществе» є недостатньою. Було прийнято рішення про «издание собственных библиографических бюллетеней в виде ежемесячника ... размером в 8 листа» [18, с. 21]. Сума витрат на їх друкування, за попередніми розрахунками, становила 1 000 руб., а очікуваний прибуток – 300 руб. Члени Комісії були переконані: «...такое издание крайне своевременно: успех его обеспечен, если оно будет тесно связано с работниками и общественными организациями на местах» [18, с. 22].

У 1912 р. бюджет Товариства досяг 3 854,18 руб., а витрати на бібліотеку – 425 руб., з яких 125 руб. витрачалося на комплектування фондів. Для активізації роботи бібліотеки з популяризації новітніх галузевих знань

Правління КАТ вирішило «...учредить библиотечную Комиссию и деятельно поддерживать обмен изданиями» [18, с. 9]. (Протягом 1912 р. бібліотека разом із Правлінням розміщувалась у Києві, на Нікольско-Ботанічній вулиці, буд. 23).

Наступного 1913 р. кошторис КАТ зріс до 5 054,18 руб. [19, с. 5], а субсидія Департаменту землеробства становила – 2 200 руб. при 800 руб. від Київського губземства. До 147 членів збільшилася чисельність КАТ [19, с. 22], а прямі витрати на бібліотеку залишилися на тому ж рівні. Однак «делопроизводитель», що нею опікувався, отримував 300 руб., а на перегляд популярної сільськогосподарської літератури додатково витрачалося ще 300 руб. Крім того, секретар Товариства, який фактично завідував його бібліотекою, отримував додатково 200 руб. на роз'їзди. Таким чином, без витрат на друк бібліографічних покажчиків, а це ще 780 руб. і 41 руб. на передплату журналів, загальна сума на бібліотечну справу вже сягала 1 091 руб. у рік. На жаль, на початку 1913 р. через хворобу склав із себе обов'язки Секретаря Товариства та очільника бібліотеки А. В. Країнський, який багато зробив для становлення її саме як спеціальної наукової бібліотеки, утвердження методологічних основ діяльності в питаннях наукового реферування. Завдячуючи А. В. Країнському та його наступнику А. Запороженку, Правління Товариства на своїх засіданнях 6 і 27 листопада 1913 р. «...принципально высказалось за желательность издания в 1914 г. библиографического журнала под названием «Вестник текущей популярной с.-х. литературы» ... в объёме 2–3 печатных листа не реже одного раза в 2 месяца...» та підписною ціною «... 1 рубль в год и 20 копеек за № в розничной продаже» [19, с. 9]. У такий спосіб, фактично було значно розширене функціональне наповнення попереднього видання науково-реферативного характеру, яке виходило з 1913 р. під егідою Комісії з перегляду популярної сільськогосподарської літератури КАТ – «Обзор текущей популярной сельскохозяйственной литературы».

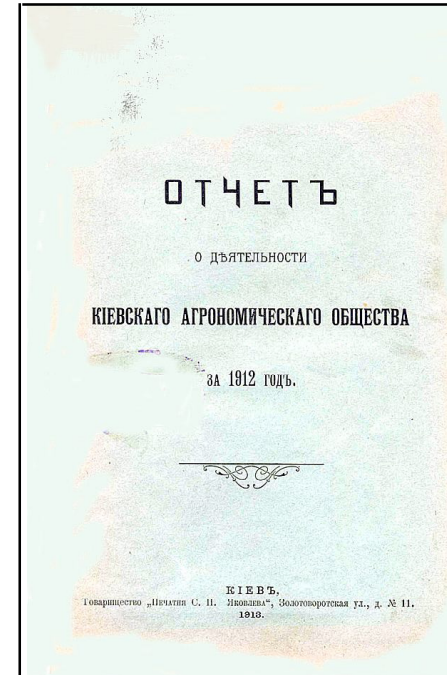
До речі, «Обзоры» вже в перший рік своєї появи стали надзвичайно популярними у різних прошарках суспільства, а особливо серед фахівців. Не випадково Правління Товариства «...в виду непрекращающихся требований на «Обзоры...» дало согласие на переиздание означенных сборников...» [19, с. 9]. З цією метою воно звернулось до Департаменту землеробства з проханням додатково виділити на цю справу 500 руб. Обраний редакцією реферативний формат подання матеріалу не тільки додав авторитету науково-популярному виданню, а й зробив його рентабельним. Потрібно віддати належне КАТ, яке постійно дбало про репрезентацію наукових здобутків своїх членів, у першу чергу, через

популяризацію їхніх публікацій, що зберігалися у бібліотеці цього творчого об'єднання. До речі, ще у 1913 р. було надруковано два випуски «Обзоров». Перший накладом 500, другий – 600 прим. На сторінках цих видань було опубліковано 126 рефератів, або, як тоді говорили, рецензій. Згодом, на прохання земств, редакцій газет і книговидавців «Обзоры» побачили світ видано узагальненою книгою накладом 2 000 прим. Крім того, наукові реферати членів КАТ під окремою рубрикою почав друкувати і журнал «Хуторянин».

За підсумками 1913 р. «...издательская деятельность ... выразилась цифрой в 3100 экз. сборников рецензий» [19, с. 11]. Враховуючи можливості того часу щодо підготовки й оперативної передачі підготовленої інформації, ця цифра не може не заслуговувати на повагу. Такі успіхи на ниві науково-бібліографічної роботи не залишилися поза увагою наукової громадськості. Не випадково Секретаря Комісії з перегляду популярної літератури КАТ І. А. Прілежаєва запросили виступити з доповіддю «Завдання бібліографії популярної с.-г. літератури у зв'язку з тенденціями розвитку суспільної агрономії» на Всеросійському сільсько-господарському з'їзді, що проходив у Києві 1–10 вересня 1913 р.

Виступ Прілежаєва «...был встречен Съездом сочувственно и тезисы его в общем были приняты» [19, с. 11]. По-перше доповідач відзначив «русское сельское хозяйство за последние годы шагнуло далеко вперед, выйдя на широкий путь капиталистического производства, утилизируя для целей собственного развития данные науки и опыта...». По-друге для подальшого свого розвитку галузь широко використовувала можливості бібліографії з метою «...инструктирования производителя с одной стороны, и – развития самостоятельного агрономического мышления в массе с другой» [12, с. 7]. Однак наявна кількість видань, що друкувалися в імперії переважно сотнями, тисячами примірників, не «...удовлетворяла даже минимум требований, какие могли и должны предъявляться...». Та й репертуар більшості з них не задовольняв потреб товаровиробників сільськогосподарської продукції. Адже за даними журналу «Сельское хозяйство и лесоводство», «... в 1900 году было выпущено всего 65 брошюр различных названий, в 1902 – 72, в 1906 – 39, в 1912 – 85, а за 5 месяцев 1913 – 135 в количестве 749 540 экземпляров» [12, с. 8].

Для вирішення актуальних проблем доповідач запропонував «...создание нового типа общественно-агрономической организации, которая бы решала как вопросы библиографии, так и развития местного издательского дела» [17, с.11]. Таку функцію на українських теренах повною мірою виконувала Комісія з перегляду популярної сільсько-



господарської літератури при КАТ. Вона фактично об'єднувала можливості бібліотеки та фахівців, які активно займалися рецензуванням або редагуванням. Саме з діяльністю останнього пов'язувалось закладення методологічних основ участі спеціальних (наукових) сільськогосподарських бібліотек процесу, висловлюючись сучасною мовою, дорадництва. Але для того часу все це мало іншу назву – «...консультационно-библиографическая районная организация» або «...консультационно-библиотечная комиссия» [12, с.11]. Таким чином, узагальнюючи чотирирічний досвід роботи бібліотеки КАТ, Прілежаєв сформулював і основний принцип її діяльності, що передбачав орієнтацію забезпечення регіону: «...чисто местной литературой по отдельным вопросам и с определенным назначением...» [12, с.12]. Не випадково, вже у 1914 р., Київське губернське земство відкриває 120 селянських сільськогосподарських бібліотек: «...по 10 в каждом уезде» [20].

Посиленню генеруючої діяльності бібліотеки КАТ та її Комісії з перегляду популярної сільськогосподарської літератури великою мірою

сприяли положення Першого Всеросійського з'їзду з бібліотечної справи, що відбувся у Санкт-Петербурзі з 1–7 червня 1911 р. Завдяки рішенням цього форуму бібліотечна справа почала розглядатися як окрема складова культури суспільства. Мало того, була усталена типологія бібліотечних установ, визначено принципи їх діяльності, а також шляхи реалізації поставлених завдань. На цьому основоположному для розвитку вітчизняної бібліотечної справи зібранні вперше йшлося про спеціальні або наукові бібліотеки. Хоча пошук оптимальності їх функціонування для потреб не тільки творчих об'єднань вчених, а й зокрема аграрної галузі і тим більше регіонального рівня перебував на початковому рівні. В цій ситуації досвід бібліотеки КАТ з багатьох позицій виявився піонерським.

Слід сказати, що за час свого існування бібліотека КАТ і Комісія з перегляду популярної сільськогосподарської літератури неодноразово і, головне, – досить вдало репрезентували свою діяльність на загальнодержавному рівні.

Станом на 1 січня 1914 р. бібліотека КАТ налічувала вже 480 примірників книг і брошур. Крім того у її розпорядженні перебувала колекція плакатів, 41 примірник. Серед починань Комісії з перегляду популярної сільськогосподарської літератури, датованих 1913 р. – розроблення спеціальної анкети та розсилання її по всьому Південно-Західному краю а це близько 1000 різних установ, редакцій газет і журналів, велика кількість сільськогосподарських товариств, відомих діячів суспільної агрономії. Все це робилося з метою тіснішої співпраці в питаннях книгообміну, щоб знати, яка саме тематика науково-популярного характеру найбільше цікавить людей на місцях. Крім того, враховуючи, що з 1912 р. Комісія вела пошук оптимального формату або методологічної основи для підготовки «Обзорів», вона на своїх засіданнях неодноразово розглядала питання «... касательно типов с.-х. популярной литературы, методов разработки той или иной темы» з метою встановлення «... большей объективности в оценке брошюры» [19, с. 12]. Врешті-решт вдалося отримати дозвіл губернатора на заснування нового друкованого органу – «Вестник о популярной с.-х. литературы», який виходив один раз у два місяці, обсягом два друкарських аркуші, накладом 2000 прим. Річна передплата «Вестника» становила 2 руб. і 20 коп. у роздрібній торгівлі. Фінансово підтримуючи це видання Київське губземство лише «для библиографии» виділило 300 руб., а полтавські колеги гарантували викупити 100 його примірників.

У загальних рисах проаналізуємо обидва ці видання КАТ, які виходили під егідою Комісії з перегляду сільськогосподарської літератури. Так, наклад першого 25-сторінкового «Обзора текущей популярной сельско-

хозяйственной литературы» виготовила друкарня товариства «Печатня С. П. Яковлева» восени 1913 р. У «Передмові» до видання зазначалося, що в часи «... всеобщего интереса к вопросам сельского хозяйства, небывалой интенсивной деятельности, в этой сфере ... внешкольному распространению сельскохозяйственных знаний в массе населения принадлежит культурническая выдающаяся роль» та «отсюда ... спрос на сельскохозяйственную и естественно-историческую литературу возрос в высокой степени». Видавці відзначають, що «настоящий небольшой сборник рецензий представляет собой первый опыт издания библиографического бюллетеня...» [17, с. 1]. Зрозуміло, що йдеться про його сільськогосподарську спеціалізацію на українських землях. Зроблений контент-аналіз рецензій – рефератів, написаних відомими вченими того часу – членами КАТ О. Філіповським, В. Колкуновим, О. Нестеровим, В. Устьянцевим, І. Бельговським та ін. Вони стосувались книг, видрукованих у Москві, Харкові, Полтаві. За тематикою умовно можна поділити на 14 напрямів сучасної аграрної науки: ґрунтознавство – 2, землеробство – 5, насінництво – 3, кормовиробництво – 7, ботаніка – 1, рослинництво – 4, фітопатологія – 1, зоотехнія – 8, економіка та організація с. г. – 7, меліорація – 1, землекористування – 1, виноробство – 1, бджільництво – 1, закордонний досвід – 1 [12].

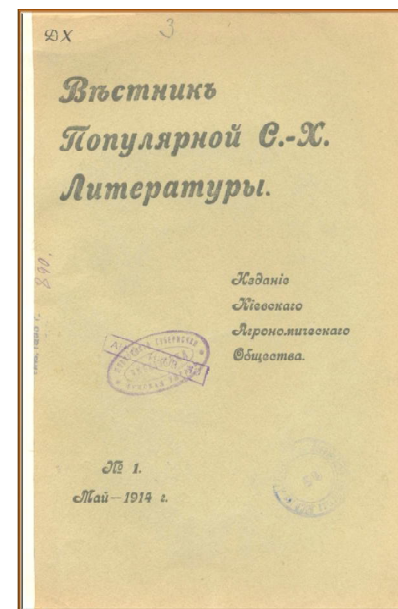
Другий випуск «Обзора» побачив світ теж у 1913 р. Він також має рубрикацію статей: ґрунти, обробіток ґрунту – 4; питання удобрення – 5; про насіння та посіви – 4; с.-г. машини і знаряддя – 2; бур'яни, заходи боротьби з ними – 5; луківництво і травосіяння – 5; загальні питання землеробства і сільського господарства, спеціальні культури – 12; садівництво, плодівництво і городництво – 7; тваринництво, ветеринарія – 17; кооперація – 9; плакати, довідкові видання і т. д. – 3; земські видання – 8. У третьому випуску «Обзора» укладачі, а це 39 осіб, жорстко не дотримувалися поділу опублікованих рецензій, що був вироблений у попередніх номерах: обробіток ґрунту, удобрення – 1; травосіяння, бур'яни – 4; загальні питання зоотехнії, тваринництва, молочна справа, птахівництво – 11; ентомологія, шкідники та шляхи боротьби з ними – 2; садівництво, баштанництво, городництво – 5; спеціальні культури – 8; загальні питання агрокультури і сільського господарства – 5; кооперація – 2; різні – 5; земські видання – 7. Слід зауважити, що у цьому випуску вперше з'являється алфавітний покажчик [13].

Найбільш «українським», за наповненням, виданням виявився 84-сторінковий четвертий випуск «Обзора», що вийшов у 1915 р. В ньому опублікували навіть реферати на окремі україномовні видання. Наприклад,

на дві книги А. Кулижного «Сільські товариства для продажі яєць» (К., 1911, 31 с.), «Як впорядкувати хліборобські товариства» (К., 1911, 46 с.), І. Щоголіва «Що шкодить нашим садкам» (К., 1913, 32 с.) та Е. Чикаленка «Розмова про сільське господарство» (Пг, 1910, 51 с.). Цей випуск «Обзора», складається із тринадцяти підвідділів: ґрунт, обробіток ґрунту – 5; питання удобрення – 5; насіння і посів – 3; луківництво і травосіяння – 3; спеціальні культури – 8; садівництво, плодівництво і городництво – 17; тваринництво, молочне господарство, ветеринарія – 5; культури і сільське господарство – 13; природознавство, с.-г. метеорологія – 4; с.-г. ентомологія і боротьба із шкідниками – 20; хвороби рослин і заходи боротьби з ними – 4; кооперація – 14; довідкові видання, різні – 6 [14].

Черговим підтвердженням важливості діяльності КАТ для вирішення актуальних бібліотечних проблем стало запрошення І. А. Прілежаєва виступити на Нараді з питань бібліографії сільськогосподарської літератури при Імператорському Вільному Економічному Товаристві, що проходила 14–16 лютого 1914 року. Серед 12 основних доповідей на зібранні його доповідь «Задачи и организация библиографии популярной литературы» стояла п'ятою. Авторське бачення місця і ролі КАТ у популяризації спеціальних сільськогосподарських знань одержало підтримку у пункті 2 резолюції Наради, де йшлося про необхідність «... образования районных организаций по сельскохозяйственной библиографии и распространению сельскохозяйственных знаний, объединяемых общей центральной организацией» [22, с. 37]. Цілком зрозуміло, що такою центральною організацією для Південно-Західного краю стала Комісія з перегляду популярної сільськогосподарської літератури КАТ. Пунктом 5 § 3 резолюції Наради передбачалося видання «...журнала, посвященного сельскохозяйственной библиографии», а наступним пунктом: «издание указателей сельскохозяйственной литературы и библиографических обзоров популярной сельскохозяйственной литературы» [22, с. 38]. Параграфом 5 затверджувалась «Программа центрального периодического органа по вопросам сельскохозяйственной библиографии и распространения сельскохозяйственных знаний» [22, с. 39]. Внаслідок таких рішень «Обзоры текущей популярной сельскохозяйственной литературы» практично втратили своє виключне значення, бо ті самі функції, але з поданням розширених матеріалів, почало виконувати нове видання КАТ – «Вестник популярной сельскохозяйственной литературы», перший номер якого вийшов вже у травні 1914 р.

«Вестник» завдяки новому формату подання матеріалу значно розширював коло своїх читачів. Варто наголосити, що опубліковані у



першому номері видання дві статті М. Неручева «Популярная сельскохозяйственная литература в ряду мер агрономической помощи» та матеріал І. Прілежаєва «Земледелец и популярная сельскохозяйственная книга», поряд із дорадницькими рекомендаціями, окреслюють основні завдання наукових бібліотек щодо інформування новітніми галузевими знаннями товаровиробників сільськогосподарської продукції. Крім того, у виданні подається розширена бібліографія нових надходжень до бібліотеки КАТ та рецензії, реферати найбільш «достойных» з них. Заслуговує на увагу і новий розділ журналу – «Хроніка», що розкриває багато тогочасних подій, рішень у агрономічному житті Південно-Західного краю, презентує провідні галузеві періодичні видання, а також можливості бібліотек, їх редакцій щодо забезпечення користувачів новітньою книжковою продукцією. Відповідальним редактором видання був голова Правління КАТ професор В. В. Колкунов.

Нічого не змінилося при поданні матеріалу і в другому номері «Вестника», що вийшов у червні 1914 р. Хоча на «злобу» дня та у зв'язку з наближенням Першої світової війни або, як тоді говорили, – «Європейської війни», у розділі «Хроніка» було надруковано дві великі інформації про поширення членами КАТ сільськогосподарських знань

серед військовослужбовців Київського гарнізону. До речі, тут наводяться дані й про аналогічні заняття у військових підрозділах Московського гарнізону [7, с. 108–111].

Вже з другого номера «Вестник» репрезентується як двомісячник. Його можна було передплачувати кожному бажаючому за ціною 80 коп. на рік і 1 руб. із пересилкою. Роздрібна ціна одного номера становила 20 коп. До речі, редакція цього видання разом із Правлінням КАТ у цей час містилася у Києві по вул. Трьохсвятительській, 9/23.

Під егідою цього унікального творчого об'єднання виходило ще одне видання – «Труды Комиссии по изучению хозяйств Юго-Западного края», до його підготовки особливо до популяризації знань з аграрної тематики серед різних верст населення мала безпосередній стосунок бібліотека. Протягом 1912–1917 р. вийшло п'ять випусків [26, с. 30]. До речі, і сьогодні, вони є найбільш цитованими виданнями як для фахівців аграріїв, так і вчених-істориків галузі.

Свою науково-освітню, популяризаційну зокрема бібліографічно-реферативну діяльність КАТ завершило у вересні 1918 р., коли у № 21–38 журналу «Хозяйство» побачила світ його остання інформація.

У грудні 1918 р. бібліотека КАТ стає основою книгозбірні нової організаційної структури галузевої науки у вигляді Сільськогосподарського вченого (а згодом – наукового) Комітету України на чолі з академіком В. І. Вернадським [2]. Як відомо, трохи згодом (у 1928 р.) на основі СГНКУ створюється Науково-Консультативна рада при Наркомземі УСРР, що документно обґрунтувала РНК УСРР заснувати 22 травня 1931 року Всеукраїнську академію сільськогосподарських наук, яка, по суті стала предтечею сучасної Національної академії аграрних наук України. А бібліотечні фонди КАТ, відповідно, наприкінці 20-х років ХХ ст. стали складовою фондів теперішньої ДНСГБ НААН.

Підсумовуючи сказане вище, потрібно зробити такі висновки:

1. Вітчизняне сільське господарство тривалий час істотно запізнюючись у своєму розвитку на початку ХХ ст. практично виправило ситуацію за рахунок низки взаємодоповнюючих чинників. На першому місці серед них були позитивні зміни у свідомості суспільства після реформи 1861 р. Як наслідок, сформувався новий прошарок суспільства інтелігенції «по уму», а не за походженням, завдяки творчим об'єднанням якої, особливо на регіональному рівні, зростала загальна освіченість нації за рахунок не тільки побудови нових шкіл, лікарень, бібліотек, навчальних закладів, організація приватних галузевих дослідницьких установ, а й появи бажання досліджувати та примножувати природні багатства Батьківщини.

2. Поява сучасного типу спеціальних (наукових) сільськогосподарських бібліотек загальнодержавного та регіонального значення великою мірою сприяло єдине в Російській імперії спеціалізоване наукове об'єднання галузевих вчених і освітян – Київське агрономічне товариство. Адже існуюча ще з 1812 р. бібліотека Імператорського Нікітського ботанічного саду протягом усього цього часу виконувала функції, притаманні скоріше публічним бібліотекам. А запровадження Олександром І з 24 січня 1803 р. нової системи освіти (через «Попередні правила освіти») можна вважати періодом накопичення знань та умінь на шляху до заснування вузько-спеціалізованих наукових (спеціальних) бібліотек взагалі та сільськогосподарських зокрема.

У процесі пошуків вдалося виявити, що КАТ функціонувало разом зі своєю бібліотекою з 12 лютого 1909 р. по грудень 1918 р. Можна стверджувати, що за організаційною побудовою Товариство нагадувало сучасну галузеву академію. Фактично є підстави говорити, що формат КАТ (щомісячні зібрання для обговорення доповідей з найактуальніших галузевих питань) відповідає засадам існування славетної Академії сільськогосподарських наук Франції, створеній у 1761 р. у вигляді Королівського сільськогосподарського товариства провінції Париж. Також є всі підстави розглядати КАТ як одну із предтеч сучасної Національної академії аграрних наук України. До речі, як і сьогодні, відмінність між добровільними об'єднаннями вчених у вигляді товариств або академій залишається розмитою, а на початковому етапі виникнення вона була «...ще менш визначеною» [11, с. 7].

3. Науково-освітня, популяризаційна діяльність КАТ за безпосередньої участі його бібліотеки, здійснювалася через постійно діючі Комісії, що створювалися Загальними зборами Товариства. Дослідницькі роботи комісії виконували на замовлення губземств Південно-Західного Краю та Департаменту землеробства. За час існування КАТ працювало дев'ять таких комісій: 1) Комісія з проведення з'їзду фахівців з дослідної справи (з 1909 року); 2) Комісія з вивчення піщаного району Південно-Західного краю (з 1910 р.); 3) Комісія з організації колективних дослідів з сортами сільськогосподарських рослин (з 1910 р.); 4) Комісія з перегляду популярної сільськогосподарської літератури (з 1910 р.) з беззмінним її головою О. І. Душенкіним; 5) Комісія з поширення сільськогосподарських знань (з 1911 р.); 6) Комісія з обстеження картопляних господарств піщаного району (з 1911 р.); 7) Комісія з тваринництва (з 1913 р.); 8) Комісія з дослідження природи Південно-Західного краю (з 1913 р.); 9) Комісія з вивчення господарств Південно-Західного краю (з 1910 р.).

Голову Правління КАТ, цього успішного творчого об'єднання, обирали щороку на загальних зборах членів. З 17 лютого 1909 р. по 9 лютого 1911 р. ним був професор К. Г. Шиндлер, а потім, до кінця існування КАТ, – професор В. В. Колкунов. Першим обраним секретарем (а отже і зав. бібліотекою) КАТ став А. В. Країнський. У зв'язку із розгортанням діяльності та координації робіт дев'яти Комісій Товариства з 17 січня 1913 р. посада секретаря стала платною за зразком неодмінного секретаря.

4. Бібліотека КАТ з моменту свого утворення не тільки обслуговувала читачів, а й займалася бібліографічно-реферативною діяльністю, задовольняючи потреби інформативно-бібліотечного супроводження наукового забезпечення ведення сільського господарства Південно-Західного краю. Доступні офіційні друковані видання КАТ, що готувалися за безпосередньою участю бібліотеки: «Отчёты о деятельности Киевского агрономического общества» (1909–1914); «Обзор текущей популярной сельскохозяйственной литературы» (1913–1915); «Вестник популярной сельскохозяйственной литературы» (1914); «Труды Комиссии по изучению хозяйств Юго-Западного края» (1912–1917), не можуть не викликати поваги за рівень наповнення спеціальним матеріалом залежно від вирішення головного завдання, що стояло перед кожним виданням. Можемо стверджувати, що вихід у світ «Обзора текущей популярной сельскохозяйственной литературы» дав відлік українському науковому сільськогосподарському реферуванню у сучасному його розумінні. Інше видання КАТ «Вестник сельскохозяйственной литературы» за своєю основною функцією – головного (Центрального) бібліографічно-реферативного журналу для аграрної галузі дореволюційної Наддніпрянщини, значною мірою нагадує теперішній єдиний у країні РЖ «АПК України», що готує і видає ДНСГБ НААН.

5. Генеруючі починання, численні напрацювання КАТ для появи у 1909 р. у бібліографічно-реферативній галузі слугували підвалинами для виникнення нового типу бібліотек – наукових сільськогосподарських бібліотек. З 1 грудня 1918 р. вся ця творча спадщина перейшла до бібліотеки СГНКУ, яка, у свою чергу, стала рушійною силою появи української спеціальної бібліографії завдяки зусиллям Бібліографічно-Бібліотечного Бюро. Системну роботу з формування сільськогосподарської бібліографії бібліотека розпочала вже у 1919 р. Її результати, крім К. Дубняка певною мірою узагальнив і академік ВУАН П. А. Тутковський. Таким чином, набувши практичного досвіду, бібліотека СГНКУ розвинула спеціальну сільськогосподарську і природничу бібліографію в Україні з питань теорії і методології набагато раніше, ніж це сталося у загальнодержавному

вимірі після першої Української Конференції наукових бібліотек, що проходила у грудні 1925 р. в Києві, після створення спеціальної бібліографічної Комісії при ВУАН.

Підбиваючи підсумки діяльності Бібліографічно-Бібліотечного Бюро з нагоди 10-річчя Жовтневої революції, його керівник К. Дубняк пише: «щодо спеціальної бібліографії на Україні, то тут перед вів СГНКУ, ...розуміючи велике значення сільськогосподарської бібліографії і надаючи великої ваги тій допомозі, що її дає бібліографія у справі розвитку с.-г. науки на Україні» [10, с. 303]. Разом з тим вчений стверджує, що «...до революції бібліографія на терені колишньої Росії була в запіллі, їй не надавалося відповідної уваги, значення її недооцінювалося ...про якусь організаційну українську бібліографію за часів царату не випадає й говорити в зв'язку з тими загальними умовами, що душили й гальмували розвиток культури на Україні» [10, с. 301]. Однак аналіз діяльності бібліотеки Київського агрономічного товариства на цій ниві дає всі підстави стверджувати, що теза К. Дубняка стосовно «запілля» бібліографії за часів царату не відповідає історичній дійсності. З 1 жовтня 1927 р. правонаступником усіх надбань на ниві розвитку бібліотек і бібліотечної справи в Україні виступила головна книгозбірня Наркомзему УСРР – його ЦНСГБ (нині – ДНСГБ НААН).

6. Названі вище офіційні друковані органи КАТ дають змогу усунути численні «білі плями», в історії аграрної науки, зокрема у питаннях становлення та розвитку сільськогосподарської дослідної справи в Україні. Серед знайденого в цих виданнях варто виділити дату 1 березня 1901 р. – початок генеруючої державотворчої діяльності мережі дослідних полів Всеросійського товариства цукрозаводчиків на чолі із соратником академіка В. І. Вернадського по створенню УАН С. Л. Франкфуртом [14, с. 2]. Саме в агрохімічній лабораторії цього громадського утворення В. І. Вернадський провів дослідження з подільським каоліном, результати яких доповів у 1922 р. на засіданні Паризької Академії Наук, що стало датою визнання української науки на міжнародному рівні [6, с. 9]. Саме в цих виданнях вперше опубліковано матеріали про діяльність КАТ щодо запровадження вітчизняної вищої агрономічної освіти та заснування Київської обласної сільськогосподарської дослідної станції [14, с. 3]. Тому з впевністю можна говорити, що в разі відсутності архівних матеріалів бібліотечні фонди КАТ можуть виконувати функцію об'єктивного джерела для вивчення багатьох сторінок вітчизняної історії, стати в нагоді сучасним вченим-дослідникам.

Список використаних джерел

1. *Вергунов В. А.* Почему мы забыли Шиндлера? / В. А. Вергунов, А. С. Мудрук // Зеркало недели. – 2001. – № 41 (20–26 окт.). – С. 21.
2. *Вергунов В. А.* Академік В. І. Вернадський – один із фундаторів наукового ґрунтознавства та сільськогосподарської дослідної справи в Україні / В. А. Вергунов // Історія української науки на межі тисячоліть : зб. наук. пр. / Дніпропетр. нац. ун-т, Держ. наук. с.-г. б-ка Укр. Акад. аграр. наук, АН Вищої шк. України ; відп. ред. О. Я. Пилипчук. – К., 2006. – Вип. 26. – С. 25–52.
3. *Вергунов В. А.* С. Л. Франкфурт і розвиток вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи (1901–1920 рр.) / В. А. Вергунов // Історичні записки : зб. наук. пр. / М-во освіти і науки України. Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля ; редкол. : В. П. Михайлюк та ін. – Луганськ, 2006. – Вип. 11. – С. 204–240.
4. *Вергунов В. А.* Професор Сльозкін Петро Родіонович (1862–1927) / В. А. Вергунов ; УААН, ДНСГБ, Укр. держ. насіннєва інспекція. – К., 2007. – 180 с. – (Іст.-бібліогр. сер. «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії»; кн. 19).
5. *Вергунов В. А.* Дослідження ґрунтів Київщини та перша ґрунтова карта України у світлі творчої спадщини М. П. Фролова / В. А. Вергунов ; Часопис української історії / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, каф. укр. історії та етнополітики. – 2007. – Вип. 8. – С. 58–69.
6. *Вергунов В. А.* Еволюція наукових засад на шляху до природоохоронного адаптивно-ландшафтного меліоративного землеробства / В. А. Вергунов ; НААНУ, ДНСГБ. – К., 2010. – 176 с. – (Іст.-бібліогр. сер. «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії»; кн. 37).
7. Вестник популярной сельскохозяйственной литературы / Киевское агрономическое общество. – К., 1914. – № 2 (июль). – 120 с.
8. *Дубняк К.* Досягнення української науки в галузі бібліографії, зокрема природознавчої / Кость Дубняк // Вісн. Природознавства / Природнич. секція Харківського наук. т-ва. – Х., 1927. – № 5–6. – С. 301–305.
9. *Дубровіна Л. А.* Бібліотечна справа в Україні в ХХ столітті / Л. А. Дубровіна, О. С. Онищенко. – К., 2009. – 530 с.
10. Історія Національної академії наук України в суспільно-політичному контексті 1918–1998 / С. Кульчицький, Ю. Павленко, С. Руда, Ю. Храмов. – К. : Фенікс, 2000. – 527 с.
11. Обзор текущей популярной сельскохозяйственной литературы / Киевское агрономическое общество, Комиссия по пересмотру с.-х. литературы. – К. : Типолитогр. «Печатня С. П. Яковлева», 1913. – Вып. 1. – 25 с.
12. Обзор текущей популярной сельскохозяйственной литературы / Киевское агрономическое общество, Комиссия по пересмотру с.-х. литературы. – К. : Типолитогр. «Печатня С. П. Яковлева», 1913. – Вып. 2. – 55 с.
13. Обзор текущей популярной сельскохозяйственной литературы / Киевское агрономическое общество, Комиссия по пересмотру с.-х. литературы. – К. : Типолитогр. «Печатня С. П. Яковлева», 1914. – Вып. 3. – 47 с.
14. Обзор текущей популярной сельскохозяйственной литературы / Киевское агрономическое общество, Комиссия по пересмотру с.-х. литературы. – К. : Типолитогр. «Печатня С. П. Яковлева», 1915. – Вып. 4. – 84 с.
15. Отчёт о деятельности Киевского Агрономического Общества за 1909 г. – К., 1910. – 6 с. – (Отг. из журн. «Хозяйство» № 6 за 1910 г.).
16. Отчёт о деятельности Киевского Агрономического Общества за 1910 г. – К., 1911. – 7 с.
17. Отчёт о деятельности Киевского Агрономического Общества за 1911 г. – К., 1912. – 13 с.
18. Отчёт о деятельности Киевского Агрономического Общества за 1912 г. – К. : Тов-во «Печатня С. П. Яковлева», 1913. – 31 с.
19. Отчёт о деятельности Киевского Агрономического Общества за 1913 г. – К. : Т-во «Печатня С. П. Яковлева», 1914. – 32 с.
20. Сельскохозяйственные библиотеки // Вестн. популярной с.-х. литературы / Киевское агрономическое общество. – К., 1914. – № 1 (25 мая). – С. 46.
21. *Скалозубов Н.* Научные библиотеки в провинции / Н. Скалозубов // Земское дело. – 1910. – № 6 (20 марта). – С. 485–487.
22. Совещание по вопросам библиографии сельскохозяйственной литературы // Вестн. популярной с.-х. литературы / Киевское агрономическое общество. – К., 1914. – № 1 (май). – С. 36–41.

Розділ II

**Електронне середовище
бібліотечної галузі:
нові ресурси та можливості**

Наталія Дзюба,

зав. відділу

Національної бібліотеки України для дітей

**БІБЛІОТЕЧНО-БІБЛІОГРАФІЧНА КЛАСИФІКАЦІЯ
ДЛЯ ДИТЯЧИХ БІБЛІОТЕК:
ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНИЙ СТАН**

Процеси технічної та технологічної революції, що переживають бібліотеки на сучасному етапі, найбільшою мірою стосуються сфери каталогізування та обробки інформації. З впровадженням АІБС, створення електронних каталогів (ЕК) та бібліографічних баз даних (БД), насамперед, постало питання забезпечення досконалого тематичного інформаційного пошуку. Саме сучасна автоматизована інформаційно-бібліотечна система здатна забезпечити пошук серед великих масивів інформації за різними критеріями. Однак, ні широкі можливості обчислювальної техніки, ні новітні програмні засоби не здатні забезпечити бажаний ефект, якщо не вирішено проблеми семантичної обробки інформації. В свою чергу, реалізація цього найважливішого процесу неможлива без надійного лінгвістичного забезпечення (ЛЗ), що включає комплекс інформаційно-пошукових мов (ІПМ), методи індексування, засоби розробки і ведення ІПМ.

Для дитячої бібліотеки особливо важливим є надання користувачам необхідної та релевантної інформації, що можливо лише за умови наближення інформаційно-пошукових запитів до природної мови, взаємодії систематичного та предметного принципів розкриття інформації. Тож питання індексування документів – процеси вираження змісту документа або запиту на інформаційно-пошуковій є досить важливими та актуальними для вивчення.

Важливою складовою частиною інформаційно-лінгвістичного забезпечення АІБС є ІПМ класифікаційного типу – бібліотечно-бібліографічна класифікація (ББК). Створення та удосконалення ББК, розробка її наукових основ і впровадження – складні проблеми бібліотекознавства, що залежать від вирішення ряду наукових, методологічних і методичних питань.

Бібліотечно-бібліографічна класифікація – ШМ, яка є ієрархічною універсальною комбінаційною системою класифікації, що динамічно розвивається. Вона розроблялась продовж десятиріч (починаючи з 1930-х рр.) спеціалістами великих бібліотек СРСР, і тепер залишається провідною класифікаційною інформаційно-пошуковою мовою ієрархічного типу.

Подією для шкільних і дитячих бібліотек став вихід у 1938 р. посібника О. В. Кленова «Техника школьной библиотеки» [1], в якому вперше було обґрунтовано необхідність застосування в дитячих і шкільних бібліотеках єдиної з бібліотеками для дорослих класифікації і показано прийоми, методи та особливості систематизації літератури для дітей.

Справи у бібліотеках покращилися після виходу декількох видань таблиць десятикової класифікації, доопрацьованих Л. Н. Троповським. Зберігши в таблицях в основному попередню структуру, автор вніс в них істотні зміни та доповнення. У 1941 р., взявши за основу «Таблицы десятичной классификации», перероблені Л. Н. Троповським, та керуючись практичними рекомендаціями працівників дитячих бібліотек Москви, Ленінграду та Києва, підготував та видав «Таблицы десятичной классификации для детских и школьных библиотек» З. М. Амбарцумян [2]. Вони призначалися для класифікації всього фонду літератури дитячих бібліотек, за винятком книг для дошкільників та учнів 1–2 класів, які у фондах бібліотек розставлялися окремо, а картки на них не включалися до основного систематичного каталогу. Всю іншу літературу слід було включати в систематичний каталог без розділення за віковими визначниками. Поряд з шифром рекомендувалося проставляти позначки «С» – для читачів середнього віку або «СТ» – для старшого віку. Крім того, виходячи зі специфіки завдань дитячої бібліотеки, своєрідності інтересів читачів – дітей та специфіки дитячої книги, дані «Таблицы...» зазнали значних скорочень: із існуючих 700 рубрик залишилося лише 200. Основний ряд ділень не змінився, зазнали змін у формулюванні лише рубрики, які стали більш доступними дітям.

В 1947 р. вийшло 2-ге видання «Таблиц десятичной классификации для детских и школьных библиотек» [3], в якому були враховані зауваження практичних працівників московських бібліотек, внесено уточнення в формулювання заголовків деяких розділів, розширено алфавітно-предметний покажчик.

У цьому ж році вийшли українською мовою «Короткі таблиці десятикової класифікації для невеликих бібліотек», підготовлені Л. Н. Троповським [4]. Рекомендовані до використання Бібліотечним управлінням Наркомпросу,

ці таблиці лягли в основу перебудови систематичних каталогів масових бібліотек і з деякими доповненнями та змінами, внесеними у післявоєнні роки, застосовувались в міських і районних бібліотеках. В методичних рекомендаціях до «Коротких таблиць ...» зазначалось, що дитяча книга класифікується так само, як і книги для дорослих – за змістом. За відсутності в бібліотеці спеціального дитячого відділу, книги для дітей рекомендувалося виділяти за допомогою позначки «Д». (Наприклад: Д59 – це дитяча книга з зоології).

Зважаючи на безперервні зміни у суспільному житті, нові наукові відкриття і пов'язані з цим застарівання таблиць, у 1948 р. Комітет у справах культурно-освітніх закладів при Раді Міністрів РРФСР прийняв рішення про створення єдиної класифікаційної схеми наукових і масових бібліотек. Оскільки це рішення не було підкріплено ні матеріально, ні організаційно, то великі бібліотеки країни (ДБЛ, ДПБ ім. М. Є. Салтикова-Щедріна, БАН СРСР), що займалися розробкою таблиць класифікації, тимчасово, до 1959 р., відмовилися від вирішення завдання підготовки таблиць всесоюзного значення і зосередили основну увагу на підготовку таблиць класифікації для своїх внутрішніх потреб.

У цей же період перед дитячими бібліотеками теж постала необхідність вирішення проблеми постійного оновлення та доповнення класифікаційних таблиць. З 1952 р. частково це питання було вирішено централізовано за допомогою випуску щоквартального рекомендаційного покажчика літератури «Книги ... года для детских и школьных библиотек» [5–10], що готував до випуску бібліографічний відділ Державної бібліотеки СРСР ім. Леніна. Даний покажчик виходив до 1957 р. Схема рубрик, у міру необхідності, в кожному випуску переглядалась у зв'язку із змінами в суспільному житті, за необхідності вносились нові рубрики та зміни в формулювання вже існуючих. Бібліотекам України, які використовували в своїй роботі ці покажчики, доводилося вирішувати проблеми класифікації літератури, що стосувалися України. В 1953–1954 рр. це питання вирішилося після виходу «Схеми рубрик для систематичного каталогу сільської і колгоспної бібліотеки» [11] та «Схеми рубрик для систематичного каталогу сільської і колгоспної бібліотеки, бібліотек МТС і радгоспів» [12], що були підготовлені науково-методичним кабінетом бібліотекознавства при Комітеті у справах культурно-освітніх установ при Раді Міністрів УРСР. Згідно з архівними матеріалами цими документами були забезпечені і всі дитячі бібліотеки, які використовували схему рубрик для організації систематичних каталогів.

Значні зрушення в створенні бібліотечно-бібліографічної класифікації

відбулись в 1958 р., коли Міністерство культури РСФСР вирішило об'єднати зусилля бібліотек у справі вдосконалення та видання таблиць ББК. Робота продовжувалась протягом багатьох років і була, в основному, завершена в 1968 р. виходом у світ 30-томного видання «Библиотечно-библиографическая классификация: Таблицы для научных библиотек», яке у подальшому стало основою для створення системи таблиць ББК для бібліотек різних типів.

Слід зазначити, що в цей період (1950–1960 рр.) приділялася значна увага та питанням удосконалення системи класифікації дитячої літератури та створення відповідних каталогів. В 1958–1959 рр. дитячі бібліотеки активно використовували в своїй роботі і три випуски «Каталога детской библиотеки» [13–15] та додаток до нього «Ежегодник литературы за 1958 год для детских библиотек» [16], видані Державною бібліотекою СРСР ім. Леніна. У 1960 та 1964 рр. вийшли у світ «Таблицы библиотечной классификации для детских библиотек» [17, 18], які призначалися для використання як в самостійних дитячих бібліотеках, так і в дитячих відділеннях бібліотек для дорослих. В основі цих видань – таблиці бібліотечної класифікації для масових бібліотек, але при цьому було враховано завдання та специфіку роботи дитячих бібліотек, які й обумовили особливості оформлення та розробки таблиць. В результаті вони зазнали значного скорочення, хоча кількість основних відділів і порядок їх розташування залишились незмінними. У відділах було вилучено ті підрозділи, де відображалася вузькоспеціалізована література з питань техніки, природознавства, суспільних наук, оскільки в бібліотеки для дітей вона не надходила. У виданнях 1960 р. та 1964 р. внесено також зміни у формулювання назв окремих ділень з метою досягнення доступності та кращого сприйняття їх змісту. Важливою для цих видань стала розробка детальних ділень для розділів, в яких накопичується література, що сприяє засвоєнню шкільних предметів і прищепленню навичок практичної діяльності школярів. Слід також зазначити, що бібліотекарі разом з «Таблицями...» отримали методичні вказівки до них, а також відповідний АПП.

Однак, і останнє видання (1964 рік) не було позбавлене недоліків. Тому Редакція анотованої друкованої картки ДБЛ і Державна республіканська дитяча бібліотека РРФСР постійно продовжували роботу з уточнення та доповнення «Таблиц ...». Більшість доповнень і правок мали локальний характер.

Не слід забувати і той факт, що мережа дитячих бібліотек постійно зростала: відкривались нові дитячі бібліотеки, організовувались дитячі відділення, вступали в дію бібліотеки в школах – новобудовах. І на цей час

«Таблицы ...» стали вже бібліографічною рідкістю. Враховуючи усі названі вище фактори у 1974 р. вийшло у світ третє, доповнене видання «Таблиц библиотечно-библиографической классификации для детских библиотек» [19]. Внесені до нього кардинальні зміни (значна деталізація розділів, уточнення взаємозв'язків відділів і конкретизація принципів розмежування рубрик тощо) дали змогу відобразити бурхливий розвиток техніки, науки, культури; літературу про найзначиміші події суспільно-політичного життя.

У 1978 р. у світ вийшла «Библиотечно-библиографическая классификация: Таблицы для детских библиотек» [20], яка ознаменувала важливий етап у розвитку теорії, методики та практики бібліотечної класифікації дитячої літератури. Дане видання було покликане замінити попередні видання «Таблиц...», що були переробкою варіантів десяткової класифікації за редакцією З. М. Амбарцумяна і протягом багатьох років успішно забезпечували виконання усієї сукупності завдань, пов'язаних з пропагандою книги, організацією фондів і каталогів дитячих бібліотек. Принципові відмінності нових таблиць полягали у змісті нового ряду, у внутрішній структурі та формулюванні рубрик відділів. Науки, що склали новий ряд, розміщувалися відповідно до історичного розвитку: науки про природу, суспільство і людське мислення. Місце відділів прикладних наук – технічних, сільськогосподарських, медичних – в основному ряду таблиць між відділами природничих і суспільних наук, вони слугували ніби з'єднуючою ланкою між ними.

Вихід у світ таблиць ББК поставив перед бібліотеками дуже важливе і відповідальне завдання – перевести свої книжкові фонди та каталоги на ББК. На виконання наказу Міністерства культури СРСР № 735 від 29 жовтня 1978 р. «О внедрении советской библиотечно-библиографической классификации в практику массовых и детских библиотек» та відповідного наказу Міністерства культури УРСР в Україні було розроблено перспективний план впровадження ББК в масових і дитячих бібліотеках на 1981–1985 рр. [21]. У ньому передбачалися заходи з розробки інструктивно-методичних матеріалів на допомогу масовим і дитячим бібліотекам республіки щодо підвищення кваліфікації працівників, які займалися впровадженням ББК, надання практичної допомоги бібліотекам республіки, а також визначався термін (до 1985 р.) завершення процесу переведення книжкових фондів і каталогів бібліотек республіки на ББК. В цілому «Перспективний план...» не було виконано. Незважаючи на труднощі на перше січня 1986 р. лише Київська, Запорізька, Івано-Франківська, Миколаївська, Хмельницька, Черкаська області та м. Севастополь завершили роботу. На несвоєчасне виконання плану

вплинули і не визначені норми часу на певні роботи рекласифікації, що не дало змоги зробити реальні розрахунки витрат часу та встановлення оптимальних термінів. Крім того, не припинялося обслуговування читачів, що також утруднювало роботу, і лише станом на перше січня 1988 р. масові бібліотеки Української РСР системи Міністерства культури роботу з переводу фондів на основі нового видання бібліотечно-бібліографічної класифікації завершили.

У 1986 р. світ побачило 2-ге видання «Библиотечно-библиографическая классификация: Таблицы для детских и школьных библиотек» [22] зі змінами в загальній та частковій методиках систематизації літератури. Таблиці в цілому розширилися, в них з'явилися додаткові класифікаційні ділення, що полегшувало класифікацію літератури для учнів старших класів ушкільних бібліотеках. Деталізації зазнали методичні вказівки, з'явилися нові додатки: «Структура систематического каталога литературы для учащихся 8–9 лет», «Структура систематического каталога научно-методической и педагогической литературы для учителей в школьных библиотеках», «Структура систематического каталога звукозаписей».

В 1990-х роках постала необхідність в оновленні таблиць ББК, зокрема, в модернізації змісту та структури, принципів її створення, ведення та розповсюдження. Програма модернізації, що розроблялась Російською Державною бібліотекою, яка завжди виконувала функції наукового та організаційно-методичного центру ББК, отримала високу оцінку експертів Міжнародного суспільства з організації знань. В результаті ББК було включено як національну класифікаційну систему Росії до числа найсильніших класифікаційних систем (поряд з міжнародними десятковими класифікаціями Д'юї, УДК, а також національною класифікаційною системою США).

Після виходу у 1997 р. видання «Библиотечно-библиографическая классификация: Рабочие таблицы для массовых библиотек» [23] у 1998 р. побачило світ видання «Библиотечно-библиографическая классификация: Таблицы для детских и школьных библиотек» [24]. Нововведення значно збагатили понятійний апарат таблиць, що ввібрав багато нових тем, проблем, явищ і відобразив зміни в періодизації історії та політичної карти світу. Під час переробки циклу суспільних наук основну увагу у виданні звернено на відображення нової проблематики та термінології. У всьому циклі кардинально оновлено теоретичні розділи, знято ділення за ідеологічною ознакою на марксистську та немарксистську літературу.

В 2002 р. почався новий етап розвитку бібліотечно-бібліографічної класифікації. На сьогодні ББК представлено трьома основними варіантами:

повними, середніми та скороченими таблицями, а також розробленими на їхній основі спеціалізованими варіантами і версіями. Як правило, таблиці ББК для дитячих бібліотек завжди видавалися після виходу в світ повних або середніх таблиць ББК, повторюючи їхню структуру, враховуючи зміни та доповнення, розрізняючись лише за ступенем деталізації (глибиною розкриття змісту таблиць).

Науково-дослідним центром ББК та Російською державною дитячою бібліотекою було прийнято рішення про вихід у 2008 р. нового 4-го видання таблиць бібліотечно-бібліографічної класифікації (ББК) для дитячих і шкільних бібліотек [25], підготовленого на основі 3-го видання таблиць ББК та з урахуванням змін, внесених відповідно до опублікованих випусків Середніх таблиць ББК. Це «проміжне видання» має допомогти бібліотекарям-практикам вже сьогодні застосовувати нововведення в своїй роботі. Зовсім незначних змін зазнали цикли гуманітарних, природничих і технічних наук, тому що саме ці відділи ще не перевидавалися у Середньому варіанті таблиць ББК. На основі аналізу змін і нововведень в новому виданні таблиць ББК кожна бібліотека повинна внести відповідні корективи в свої робочі схеми таблиць, якими користується для систематизації документів. Оскільки за законами міжнародного авторського права, ми не можемо видавати та розповсюджувати єдині адаптовані таблиці ББК для дитячих і шкільних бібліотек українською мовою, робоча схема кожної бібліотеки має стати україномовним варіантом таблиць для створення власних каталогів і картотек.

На сьогодні в мережі бібліотек України для дітей ББК є найрозповсюдженішою. Зміни, внесені в ББК за останні роки, майже нанівець звели ті претензії, що пред'являлися до таблиць у 1990-ті рр. Для внутрішніх потреб бібліотеки – а тут розкривається дуже широкий спектр роботи – ніяка інша система на даний час не може бути ефективнішою. Її основні функції це:

- ✦ систематизація документних масивів на різних носіях інформації;
- ✦ організація довідково-бібліографічного апарату;
- ✦ довідково-бібліографічне обслуговування користувачів інформації;
- ✦ рубрикація традиційних інформаційних видань або їх машиночитних аналогів (покажчики «Нові книги», «Сходінки до знань»);
- ✦ внутрішньобібліотечні технології – робота з фондом (комплектування, облік, наукова обробка, розстановка фонду); бібліографічна робота (виконання тематичних довідок, підготовка бібліографічних посібників, бібліографічне інформування); робота з читачами (консультації по каталогах і картотеках, аналіз читацьких формулярів).

При використанні таблиць ББК варто враховувати як позитивні так і негативні аспекти. Позитивні можна відзначити:

- ⊕ охоплення всіх галузей науки, техніки, культури, людської діяльності – тобто універсальний характер таблиць;
- ⊕ використання тільки цифрових індексів, що порівняно легко запам'ятовуються та зрозумілі фахівцям, що володіють різними мовами;
- ⊕ стандартизація таблиць і уніфікація їх використання в кожній бібліотеці;
- ⊕ використання комбінаційного принципу побудови індексів;
- ⊕ широке використання апарату посилення.

Але є і ряд суттєвих недоліків, які було виявлено у практичній роботі. Так, у ході інформаційного пошуку за таблицями класифікації необхідно враховувати, що в їх основі лежить поняття «рід – вид», а це іноді спричиняє труднощі під час пошуку інформації. Наприклад, часто діти запитують літературу про хижих тварин, але вона окремим розділом не виділена, тому що не існує такого класу. І доводиться шукати літературу за даною темою в багатьох розділах «28.693.35 Птахи»; «28.692.32 Риби»; «28.693.34 Плазуни»; «28.693.36 Ссавці». Або, наприклад, щоб знайти літературу про рослини-мандрівники або рослини-будівельники необхідно переглянути всі видання в розділі «28.59 Вищі рослини». Також певні труднощі викликає систематизація та пошук документів зі сполученням характеристик, пов'язаних один з одним не лише родо-видовими відносинами. Наприклад, зовсім умовно прийнята систематизація літератури з космічної медицини, біологічної хімії, космічної геології. У ББК неможливо врахувати всі випадки зв'язків між предметами, поняттями. Один і той же предмет, поняття, розглянуті з різних сторін, будуть засистематизовані у різні відділи ББК. Наприклад, дуже складний пошук щодо країнознавчої літератури. Якщо, приміром, необхідно знайти літературу про Болгарію, слід звертатися до наступних розділів: «26.89(4БОЛ) Географія Болгарії»; «28.08 Біогеографія»; «63.3(4БОЛ) Історія Болгарії»; «65.9(4БОЛ) Економіка Болгарії»; «66.3(4БОЛ) Внутрішнє положення. Внутрішня політика Болгарії»; «66.4(4БОЛ) Міжнародні відносини та зовнішня політика Болгарії»; «66.75(4БОЛ) Рух та організації молоді Болгарії»; «71 Культура»; «74.27(4БОЛ) Діти в Болгарії. Дитячий рух та організації»; «84(4БОЛ) Література Болгарії»; «85 Мистецтво» (розділи за видами мистецтва). А також до цього переліку можуть бути додані інші загальні розділи класифікації, де враховуються поділ за територіальною ознакою.

Неможливий також за таблицями ББК пошук художньої літератури за темами. У нашій бібліотеці, як і в багатьох бібліотеках для дітей, в

традиційному режимі пошуку у таких випадках доводиться звертатися до спеціально створених багатотемних картотек: жанрових картотек, картотек художніх творів та ін. В електронному каталозі пошук необхідних документів здійснюється на основі предметних рубрик.

Досить складно з таблицями класифікації працювати дітям самостійно. За діючою системою каталогів і картотек, систематичний каталог вже створюється для учнів 2–3 класів. На бібліографічних уроках дітям необхідно пояснити, «що кожна книжечка в бібліотеці має свою прописку, своє чітке закріплене місце зберігання, де її можна знайти». Але, маючи ще не в змозі зрозуміти систематизацію наук – класифікаційні індекси для них нічого не значать, і тому вести самостійний пошук за каталогами їм досить складно. Не завжди основу пошуку – класифікаційні індекси – за допомогою систематичних каталогів можуть зрозуміти і старші школярі.

Систематизація документів та організація повноцінного пошуку згідно з класифікаційними індексами в електронному каталозі допускає застосування машиночитної версії таблиць класифікації та діалогових методів організації пошуку з їх використанням. Фахівцями Національної бібліотеки України для дітей створено електронну версію розгорнутих робочих таблиць ББК, що прописана у формі зовнішнього словника АІБС «Марк-SQL». Робоча схема об'єднує варіанти таблиць для різних вікових категорій: дітей 10–15 років, дітей 8–9 років (<мл>) та організаторів дитячого читання (<В>). Позначки <мл> та <В> у примітках вказують на вибір індексу при систематизації для відповідної групи читачів. Схема також включає ряд ділень для систематизації нотних видань, про що в примітках засвідчує позначка <н>.

Використання електронного варіанту таблиць ББК в автоматизованій системі «МАРК-SQL», дозволяє систематизатору отримати весь перелік рубрик, що розкривають тему, врахувати відповідні аспекти її висвітлення в документі; здійснити правильний вибір ділення відповідно до вікової категорії та виду документу; простежити взаємозв'язок індексів ББК і рубрик в процесі предметизації; зберегти в ЕК всі переваги традиційних каталогів, що увібрали в себе багаторічний досвід бібліотекарів і принести нові можливості пошуку інформації, що надає обчислювальна техніка. Використання словника є досить зручним у відборі індексів та їх наступному переносі в бібліографічний опис. Але без спеціального розробленого програмного забезпечення поки що проводиться двоконтурний пошук. Це значить, що користувач спочатку повинен визначити індекс, а потім уже шукати релевантні йому документи. Під час

виконання кожного контуру пошуку відбуваються втрати інформації і виникнення інформаційного шуму.

Необхідно прагнути, щоб класифікація перетворилася в легкий для читача засіб пошуку зі зручним інтерфейсом. Тому потрібно враховувати, що:

- ✦ процес впровадження змін у ББК малооперативний: повне видання змінених таблиць займає іноді близько 10 років;
- ✦ для електронної версії важливим є вдосконалення гнучкості структури системи, що допускає її перебудову;
- ✦ значну роль відіграє формалізація використання знаків і символів ББК, забезпечення однозначності їх інтерпретації в режимі автоматизованого пошуку інформації;
- ✦ підтримка багатомовності використання;
- ✦ розширення сфери розповсюдження програмних продуктів з використанням в локальних і зведених каталогах.

Основною функцією використання ББК в НБУ для дітей в процесі автоматизованого режиму обробки документів є, насамперед, розміщення документів у фонді. Дана пошукова мова використовується не стільки для формування пошукового образу запиту, скільки є необхідною для безпосереднього визначення місцезнаходження джерел інформації в бібліотеці.

Тож на сьогодні доцільним є паралельне використання декількох ПІМ, що розширює можливості пошуку та обміну інформації. Значно покращити ефективність використання електронного варіанту таблиць може створення авторитетних файлів класифікаційних даних, що має вирішальне значення для подальшого розвитку систем доступу до електронних каталогів.

Підводячи підсумки вищесказаному, хотілося б ще раз звернути увагу на те, що якість системи автоматизації бібліотек багато в чому визначаються тим, які лінгвістичні засоби в ній використовуються. Бібліотечно-бібліографічна класифікація пройшла випробування часом: майже 50 років вона застосовується у мережі масових бібліотек. У світовій практиці немає жодної класифікаційної системи, що має настільки широку палітру варіантів для різних бібліотек – наукових, публічних, дитячих і шкільних. Метою модернізації ББК повинно стати перетворення системи в багатофункціональну ПІМ, що задовольняє всі вимоги сучасного розвитку суспільства знань.

Список використаних джерел

1. *Кленов А. В.* Техника школьной библиотеки : пособие для библиотекарей сред. шк. и учащихся библиотек техникумов / А. В. Кленов. – М. : Индустрия, 1938.
2. *Амбарцумян З. Н.* Таблицы десятичной классификации для детских и школьных библиотек / З. Н. Амбарцумян : под ред. Л. Н. Троповского. – М. : Гос. библиотеч.-библиогр. изд-во, 1941. – 80 с.
3. *Амбарцумян З. Н.* Таблицы десятичной классификации для детских и школьных библиотек / З. Н. Амбарцумян. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Госкультпросветиздат, 1947. – 128 с.
4. *Троповский Л. Н.* Короткі таблиці десяткової класифікації для невеликих бібліотек : укр. пер. з 2-го випр. і доп. рос. вид. / Л. Н. Троповський. – Х. : Вид-во Кн. палати УРСР, 1947. – 63 с.
5. Книги 1952 года для детских и школьных библиотек : рек. указ. лит. / Гос. б-ка СССР им. В. И. Ленина ; сост. К. П. Кипарисова. – М., 1952–1953.
6. Книги 1953 года для детских и школьных библиотек : рек. указ. лит. / Гос. б-ка СССР им. В. И. Ленина ; сост. К. П. Кипарисова. – М., 1953–1954.
7. Книги 1954 года для детских и школьных библиотек : рек. указ. лит. / Гос. б-ка СССР им. В. И. Ленина ; сост. К. П. Кипарисова. – М., 1954–1955.
8. Книги 1955 года для детских и школьных библиотек : рек. указ. лит. / Гос. б-ка СССР им. В. И. Ленина ; сост. К. П. Кипарисова. – М., 1955–1956.
9. Книги 1956 года для детских и школьных библиотек : рек. указ. лит. / Гос. б-ка СССР им. В. И. Ленина ; сост. К. П. Кипарисова. – М., 1956–1957.
10. Книги 1957 года для детских и школьных библиотек : рек. указ. лит. / Гос. б-ка СССР им. В. И. Ленина ; сост. В. Т. Чернышова. – М., 1957–1958.
11. Схема рубрик для систематичного каталога сільської і колгоспної бібліотек / Ком. у справах культ.-освіт. установ при Раді Міністрів УРСР, наук.-метод. каб. бібліотекознавства. – Х. : Вид-во Кн. палати УРСР, 1953. – 23 с.
12. Схема рубрик для систематичного каталога сільської і колгоспної бібліотек, бібліотек МТС і радгоспів / Голов. упр. культ.-освіт. установ при Раді Міністрів УРСР, наук.-метод. каб. бібліотекознавства. – Х. : Вид-во Кн. палати УРСР, 1954. – 23 с.
13. Каталог детской библиотеки. Вып. 1: Кн. для учащихся 5–8 кл. / М-во культуры РСФСР, Гос. б-ка СССР им. В. И. Ленина. – М. : Сов. Россия, 1958. – 336 с.
14. Каталог детской библиотеки. Вып. 2: Кн. для учащихся 5–8 кл. / М-во культуры РСФСР, Гос. б-ка СССР им. В. И. Ленина. – М. : Сов. Россия, 1959. – 272 с.
15. Каталог детской библиотеки. Вып. 3: Кн. для учащихся 1–4 кл. / М-во культуры РСФСР, Гос. б-ка СССР им. В. И. Ленина. – М. : Сов. Россия, 1959. – 268 с.
16. Ежегодник литературы за 1958 год для детских библиотек : [доп. к «Каталогу детской библиотеки»] / М-во культуры РСФСР. Гос. б-ка СССР им. В. И. Ленина. – М., 1959. – 176 с.

17. Таблицы библиотечной классификации для детских библиотек / сост. Межбл. классифик. комис.; под ред. З. Н. Амбарцумяна. – М. : Сов. Россия, 1960. – 88 с.

18. Таблицы библиотечной классификации для детских библиотек / ГБЛ ; под ред. З. Н. Амбарцумяна. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Книга, 1964. – 84 с.

19. Таблицы библиотечной классификации для детских библиотек / ГБЛ ; ГРДБ; под ред. С. П. Иванова. – 3-е изд., испр. и доп. – М. : Книга, 1974. – 140 с.

20. Библиотечно-библиографическая классификация : табл. для дет. б-к / ГБЛ, Гос. Публ. б-ка им. М. Е. Салтыкова-Щедрина, Б-ка АН СССР, Всесоюз. кн. палата, Гос. респ. дет. б-ка РСФСР. – М. : Книга, 1978. – 194 с.

21. Перспективный план внедрения Библиотечно-библиографической классификации (ББК) в государственных массовых и детских библиотеках Украинской ССР на 1981–1985 гг. – К., 1981. – 7 с.

22. Библиотечно-библиографическая классификация : табл. для дет. и школ. б-к / ГБЛ. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Книга, 1986. – 292 с.

23. Библиотечно-библиографическая классификация : рабочие табл. для массовых б-к. – М. : Либеря, 1997. – 688 с.

24. Библиотечно-библиографическая классификация : табл. для дет. и школ. б-к / ГБЛ, Рос. гос. дет. б-ка. – 3-е изд., испр. и доп. – М. : Либеря, 1998. – 320 с.

25. Библиотечно-библиографическая классификация : табл. для дет. и школ. б-к / ГБЛ, Рос. гос. дет. б-ка. – 4-е изд., испр. и доп. – М. : Либеря-Бибинформ, 2008. – 320 с.

УДК 004.78:655.535.54:006.03

Юлія Ейсмонт,

в. о. мол. наук. співробітника НБУВ

**РЕДАГУВАННЯ
ЕЛЕКТРОННИХ РЕФЕРАТИВНИХ РЕСУРСІВ
У КОНТЕКСТІ ВІТЧИЗНЯНИХ
І МІЖНАРОДНИХ СТАНДАРТІВ**

Розкрито роль і місце електронних реферативних ресурсів Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського, зокрема «Українки наукової», у популяризації наукового знання в Україні та за її межами. Проаналізовано структуру реферативного тексту, описано особливості його редагування відповідно до вимог оформлення текстів наукового стилю. Розглянуто різні види редагування реферативних текстів та запропоновано шляхи удосконалення такого редагування у контексті вітчизняних і міжнародних стандартів.

Ключові слова: інформаційні ресурси, електронні реферативні ресурси НБУВ, наукове редагування, реферативний текст.

Загальновідомо, що XXI століття – епоха інформатизації, яка ставить надзвичайно суворі вимоги перед усіма, хто причетний до створення національного інформаційного ресурсу (далі – ІР). ІР – це документи та масиви документів в інформаційних системах (бібліотеках, архівах, фондах, банках даних, депозитаріях, музейних сховищах та ін.). Український ІР, його якість, змістове наповнення та конкурентноздатність – візитівка нашої держави за кордоном. Присутність України у світовому інформаційному просторі визначають обсяги і якість інформації про Україну наукову, яка викликає інтерес за кордоном, користується попитом іноземних споживачів інформації. Великого значення у цьому контексті набувають електронні реферативні ресурси, які одними з перших знайомлять іноземців з науковими відкриттями в Україні, результатами експериментальних досліджень з різних галузей наук, зокрема, медичних, природничих, технічних, суспільних, філологічних тощо. Крім того, доступ до реферативних ресурсів надає іноземним споживачам інформації можливість брати участь у наукових дискусіях, які часто виникають серед науковців. Серед найвагоміших електронних ресурсів, що функціонують на теренах України, особливе місце посідають електронні ресурси

Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – НБУВ), створені за участю Інституту проблем реєстрації інформації (ІПРІ) НАН України. «Україніка наукова» – національний ресурс, загальнодержавна реферативна база даних, призначена для інформаційного обслуговування вітчизняних вчених, представлення здобутків української науки у світовому інформаційному просторі. Головним завданням створення, поповнення та функціонування «Україніки наукової» є досягнення повного відображення друкованих наукових праць вітчизняних вчених з усіх галузей наук.

На особливу увагу заслуговують і реферативні видання НБУВ та ІПРІ, зокрема Український реферативний журнал «Джерело». Видання налічує чотири серії: Сер. 1. Природничі науки (виходить з 1999 р.); Сер. 2. Техніка. Промисловість. Сільське господарство (виходить з 1999 р.); Сер. 3. Соціальні та гуманітарні науки. Мистецтво (виходить з 1999 р.); Сер. 4. Медицина. Медичні науки (виходить з 2004 р.). Завдяки наполегливій і подвижницькій праці співробітників, НБУВ без перебільшення можна назвати провідною бібліотекою в питаннях впровадження інноваційних технологій опрацювання документного потоку, створення та функціонування великої кількості електронних баз даних, у тому числі реферативної, та представлення найважливіших з них на Web-сайті з метою популяризації наукових здобутків вітчизняних вчених та найповнішого задоволення читачьких запитів.

Беручи до уваги вищесказане, варто наголосити на великій відповідальності та високому професіоналізмі усіх фахівців, причетних до наповнення та функціонування реферативних ресурсів НБУВ. Окрему роль і місце у цьому процесі посідає робота групи редакторів, що забезпечує наукове редагування інформаційного масиву загальнодержавної реферативної бази даних «Україніка наукова». Наукове редагування вимагає дотримання вітчизняних і міжнародних стандартів до подачі інформації. Скажімо, неприпустимим є ігнорування таких **головних етичних принципів редактора**, як прискіплива і ретельна перевірка за першоджерелами правильності написання наведених цифрових даних, науково-технічних термінів, одиниць виміру, використання імен і дат, оформлення довідкового апарату видання, відповідність наведених символів позначенням, установленим стандартам, або прийнятим у науковій та нормативній літературі.

Реферативні тексти, над створенням і редагуванням яких працюють фахівці, мають свої, особливі, правила написання, які повинен знати і чітко дотримуватися редактор. Ознаки реферативного тексту: зміст

реферативного тексту цілком залежить від змісту реферованого джерела; реферативний текст містить точний виклад основної інформації без суб'єктивної оцінки; реферативний текст має постійну структуру. Як правило, у реферативному повідомленні викладається зміст одного або декількох книжних джерел. Оскільки реферативний текст – різновид наукового стилю, то йому притаманні стильові особливості даного стилю мови: ясність (понятійність) і предметність тлумачень, логічна послідовність і доказовість викладу, об'єктивний аналіз, точність висловлювань, аргументація та переконливість тверджень, однозначне пояснення причинно-наслідкових відношень, докладні висновки [5, с. 24–25]. Під час створення реферативних текстів варто уникати незрозумілих аббревіатур і скорочень без їх пояснення; недоцільно також використовувати аббревіатури і скорочення в заголовках; уникати складних речень псевдонаукового стилю; надмірного використання дужок; наказовості, повчального стилю, які надають тексту зобов'язуючого відтінку; тавтології.

Лексику наукового стилю, якого слід дотримуватися під час створення реферативних текстів, складають: загальнонавчана лексика, загальнонаукові слова, терміни. Основа викладу у будь-якому науковому тесті – загальнонавчана лексика. Як правило, використовуються слова з узагальненим значенням, за допомогою загальнонаукових слів описуються явища і процеси у різних галузях науки та техніки. Серед морфологічних ознак стилю – переважання іменників, часто абстрактних. Крім переважного вживання іменників та відносних прикметників, наявні дієслівні форми, частіше безособові, узагальнені чи неозначені. Як правило, у реферативному тексті відсутня авторська індивідуальна манера написання та емоційна експресивна лексика. Типовим для наукового стилю є переважання різнотипних складних речень, стандартних виразів (кліше). Логічна визначеність досягається шляхом підрядних сполучників, вставних слів. Серед простих речень широко вживаюся конструкція з великою кількістю залежних, послідовно перерахованих іменників. Крім перерахованих стилістичних особливостей, реферативний текст характеризується лаконічністю викладу і максимальною інформаційною насиченістю.

Основне завдання редактора – встановити змістову відповідність реферату і першоджерела. Для розв'язання такої задачі застосовуються критерії семантичної адекватності (для оцінки точності реферування) і семантичної еквівалентності (для оцінки ступеня повноти відображення змісту першоджерела в рефераті).

Як слушно зауважують редактори-практики, на особливу увагу

заслуговує універсальне редагування. Такий вид редагування передбачає цілісну систему роботи редактора над оригіналом, яка забезпечує його довершеність за змістом, формою, і зручністю для користування читачем (споживачем).

Основні складові такого виду редагування:

1. *Усунення логічних помилок.* Серед типових помилок, які порушують закони логіки, можна назвати такі: змішування порядку викладу, неправильне обґрунтування мотивації дії, наявність у реченні понять, які взаємно виключають один одного;

2. *Усунення фактологічних помилок:* історичного, географічного, друкарського та цифрового характеру.

Головним правилом для редактора на цьому етапі має стати обов'язкова перевірка фактичної достовірності матеріалу за допомогою довідкової літератури [11, с. 31]. Для контролю термінів слід вибирати словники лише останніх років видання. Якщо є кілька словників приблизно одного часу видання, то вибирати слід за такими пріоритетами: стандарт, галузева енциклопедія, галузевий словник, універсальна енциклопедія. Також слід дотримуватися сучасних орфографічних норм української мови (послугуватися останнім правописом української мови).

Наразі розглянемо детальніше редакційні правки з застосуванням різних видів редагування. Основним завданням таких правок є усунення неточностей, повторів, досягнення чіткості формулювань, логічності викладу, мовностилістичної грамотності [11, с. 28–29]. Робити необхідні виправлення в тексті редактор починає після першого наскрізного читання. Сутність правки полягає в тому, що в окремих словах, реченнях, а то і фрагментах тексту редактор може здійснювати заміни, вставки, видалення, переставляння, скорочення, перероблення. Особливо обережно слід ставитися до такого виду редагування, як видалення. Виправданим є втрата певної інформації, коли заради лаконічного викладу в реферативному повідомленні свідомо відмовляються від частини інформації першоджерела, якщо така інформація є несуттєвою. Однак, великою і недоцільною редакторською помилкою є невиправдана і навмисна втрата інформації в реферативному тексті внаслідок помилок, допущених в результаті неправильного розуміння матеріалу. Як слушно зауважує про роботу редактора директор Інституту журналістики Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, автор низки наукових праць з редагування В. Різун, працю редактора можна порівняти з роботою лікаря-хірурга, у руках якого знаходиться скальпель. Добре, якщо пацієнту видалили хворий орган, а як вчинити у тому випадку, якщо лікар помилково

видалив здоровий орган, залишивши хворого у безнадійному стані? У цьому контексті варто порушити питання професіоналізму редакторських кадрів, адже не таємниця, що специфіка наукових текстів висуває до представника редакторського фаху, крім загальних, ще й особливі вимоги. Найголовнішими серед них є наявність базових знань з тієї чи іншої галузі науки, якій присвячена подана для редагування робота; вільна орієнтація в сучасному ринку літератури з наявною проблематики; зацікавлення редактором саме цією проблематикою, яке об'єктивно сприяє підвищенню загальної ерудиції, набуттю додаткових знань специфічної тематики. Ідеальним, за словами науковця, редактора-практика М. Тимошика, є варіант, коли у спеціалізованому видавництві працюють редактори з первинно набутим фахом, скажімо, математика, хіміка чи біолога. Такі спеціалісти, відчувши в собі потяг до слова, оволодівають незабаром редакторським фахом або шляхом набуття другої, редакторської, освіти, або в результаті «разового співробітництва» з видавцем щодо конкретного вузько профільного видання. У переважній же більшості вузьким профілем оволодівають професійні редактори. Не виключення і редакторська група НБУВ.

Висновки. У ході копіткої редакторської праці співробітники розробили рекомендації та запропонували шляхи удосконалення редагування інформаційного масиву електронних реферативних ресурсів НБУВ. Серед рекомендацій варто зазначити наступні:

- ❖ під час редагування дотримуватися виключно наукового стилю;
- ❖ звертати особливу увагу на те, щоб речення у реферативному тексті були простими, завершеними, логічними та лаконічними;
- ❖ проводити оцінку граматично-стилістичних засобів викладу;
- ❖ звертати увагу на те, аби перше речення тексту не дублювало його заголовки;
- ❖ уникати зайвих слів такого типу, як «на думку автора», «у статті розглянуто»;
- ❖ послугуватися виключно науковою термінологією, уникати розмовного стилю і сленгу;
- ❖ не нехтувати роботою зі словником тощо.

Що ж до шляхів удосконалення редагування інформаційного масиву реферативних ресурсів, то пропонуємо такі:

- ✦ забезпечення висококваліфікованого редагування на початковому етапі обробки інформації (перше читання щоденних роздруківок за результатами реферування монографій, навчальних посібників, рефератів дисертаційних робіт та ін., виконаних референтами НБУВ);

✦ усунення усіх неточностей, спотворень (внаслідок автоматичної обробки інформації), перевірка на відповідність стандартам ДСТУ вихідних даних на другому етапі редагування;

✦ плідна співпраця з референтами (обмін досвідом);

✦ підвищення професійного рівня редакторської майстерності (участь у конференціях, курсах підвищення кваліфікації).

Список використаних джерел

1. *Блюменау Д. И.* Проблемы свертывания научной информации. – М., 1982. – 160 с.
2. ГОСТ 7.9-95. Реферат и аннотация. Общие требования. – М., 1997. – 6 с.
3. ГОСТ 7.1-2003. Система стандартов по информации, библиотечному и издательскому делу. – М. : Изд-во стандартов, 2004. – 170 с.
4. *Зайченко Н. Я.* Стан та перспективи розвитку системи кооперативного реферування в Україні // Наук. пр. НБУВ. – 2001. – Вип. 6. – С. 252–262.
5. *Зубков М. Г.* Сучасна українська ділова мова. – 3-тє вид., доповн. – Х. : Торсінг, 2003. – 448 с.
6. *Панов Д. Ю.* Автоматический перевод. – М. : Изд-во АН СССР, 1958. – 71 с.
7. *Партико З. В.* Загальне редагування: нормативні основи: навч. посіб. – Л. : Афіша, 2001. – 416 с.
8. *Пономарів О. Д.* Стилїстика сучасної української мови: підручник. – К. : Либідь, 1992. – 248 с.
9. *Різув В. В.* Основи комп'ютерного набору і коректури: підручник. – К. : Либідь, 1993. – 172 с.
10. *Сорока М. Б.* Національна система реферування української наукової літератури / НАН України, Нац. б-ка України імені В. І. Вернадського. – К. : НБУВ, 2002. – 209 с.
11. *Тимошик М. С.* Видавнича справа та редагування: навч. посіб. Ч. 2. – К. : Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Ін-т журналістики. – К., 2004. – 130 с.
12. *Ющук І. П.* Українська мова. – К. : Либідь, 2004. – 640 с.

УДК 001.92(477):004.78:655.535.54

Світлана Кириленко,

провідний інженер Інституту проблем реєстрації інформації НАН України

Світлана Добровська,

мол. наук. співробітник

Інституту проблем реєстрації інформації НАН України

РОЗВИТОК ТЕХНОЛОГІЙ ПРЕДСТАВЛЕННЯ ІНФОРМАЦІЇ У РЕФЕРАТИВНІЙ БАЗІ ДАНИХ «УКРАЇНІКА НАУКОВА»

Висвітлено принципи та технологію представлення інформації в реферативній базі даних «Україніка наукова». Окреслено перспективи розвитку та вдосконалення технології представлення інформації в базі даних. Обґрунтовано можливості підвищення ефективності програмного забезпечення. Визначено ряд важливих задач, які необхідно розв'язати під час розробки технології аналізу використання бази даних та новітньої системи пошуку.

Ключові слова: база даних «Україніка наукова», реферат, компакт-диск, доступ, наукові публікації, інформація, пошук, наукометричні дослідження, УРЖ «Джерело».

База даних «Україніка наукова» (БД «Україніка наукова») та її друковане видання Український реферативний журнал «Джерело» (УРЖ «Джерело») створено з метою кумуляції наукової інформації з усіх галузей знань, забезпечення вільного доступу та пошуку інформації, підготовки електронних версій реферативних видань, організації архівного збереження фонду БД на компакт-дисках. Вже близько 15 років БД «Україніка наукова» є національним надбанням України, де накопичено великий інформаційний масив даних для проведення фундаментальних і прикладних науково-дослідних робіт вченими, фахівцями різних галузей, студентами та аспірантами.

За ці роки пройдено шлях від видання 4-х журналів УРЖ «Джерело» (4 номери) на рік до 24 журналів (6 номерів по 4 серії) на рік. Перші номери містили близько 1000 рефератів (1995 р.), на сьогодні кількість рефератів у номері зросло майже в 10 разів (4-й номер за 2010 р. – 9,2 тис. рефератів). Спочатку систему подання інформації було зорієнтовано на міжнародні стандарти, зокрема, прийняті в «Current Contents», видавництво ISI. Ця система сприяла зручному науковому обміну з найбільшими інфор-

маційними центрами США. З 1998 р. УРЖ «Джерело» почав видаватися спільно з Національною бібліотекою імені В. І. Вернадського (НБУВ), на сайті якої вперше було виставлено електронну версію журналу – загальнодержавну реферативну БД «Україніка наукова» у вільному доступі. Це сприяло значному розширенню обсягу реферування. Вхідні потоки інформації в БД сформовані таким чином: перший – це монографії, учбова, довідкова література, автореферати дисертацій, збірники, матеріали наукових конференцій, що надходить до Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського НАН України (як обов’язковий примірник), другий – у вигляді наукових і науково-технічних періодичних журналів, продовжуваних збірників, наукових праць, що надходить до Інституту проблем реєстрації інформації НАН України. Після 1998 р. запроваджено інший підхід до систематизації та форми подання реферативної інформації, які відображають досвід радянських реферативних видань, зокрема, ВІНПІ. Для систематизації рефератів у БД використовується Рубрикатор НБУВ, розроблений на базі системи Бібліотечно-бібліографічної класифікації. Класифікаційний ряд рубрикатора побудовано за основними галузями науки, техніки, промисловості. Головна частина складається з 28 розділів, які умовно поділено на чотири групи: природничі науки (математика, фізика, хімія, науки про Землю, біологія); техніка, промисловість, сільське господарство; науки гуманітарного профілю (соціологія, історія, економіка, політика, право, освіта, філологія, мистецтво, релігія, філософія та психологія); медицина, медичні науки. Перелічені розділи включають велику кількість рубрик, пов’язаних між собою ієрархічно. Всього налічується понад 460 розділів, підрозділів, рубрик і підрубрик рубрикатора, за яким здійснюється поділ матеріалів у рамках УРЖ, переважно з 3–5 ступенями ієрархії.

Використання рубрикатора дозволяє реалізувати зручні пошукові функції реферативної БД, а також визначити структуру і зміст галузевих серій друкованого видання УРЖ «Джерело». Під час індексування матеріалів для повнішого розкриття змісту документа в ряді випадків використовується 3–4 індекси рубрикатора, завдяки чому деякі документи відображаються в різних серіях УРЖ.

З метою забезпечення максимального охоплення наукової літератури та оперативності її представлення запропоновано кооперативну технологію наповнення реферативної БД. Вона полягає у залученні до реферування суб’єктів вітчизняної системи документальних наукових комунікацій (бібліотек та органів НТІ, редакцій періодичних видань, видавництва тощо). Для цього передбачено здійснення аналітичної обробки

документів-першоджерел за єдиною методикою, розроблено протоколи електронного обміну інформацією з редакціями наукових видань та програмне забезпечення для її інтегрованого розміщення в базі даних.

Головними концептуальними засадами створення реферативної БД є поєднання принципів розподіленого аналітико-синтетичного опрацювання потоку інформації та її централізованої обробки і накопичення.

Технологія наповнення реферативної БД є максимально ресурсозберігаючою, передбачає уникнення дублювання в інтелектуальній обробці наукових публікацій. У процесі створення БД відбувається формування фонду первинної інформації (імпорт електронних документів, перетворення паперових першоджерел у машиночитану форму), її аналітична обробка (індексація, систематизація, інтеграція) та збереження протягом технологічного циклу.

Принциповим у технології є наявність технологічної бази даних. Всі вхідні інформаційні потоки з ланок підготовки публікацій надходять до цієї бази для централізованого опрацювання (конвертування вхідних файлів у внутрішньосистемний формат БД, авторитетного контролю ряду елементів бібліографічних даних, наукового та літературного редагування отриманих записів). На основі цієї БД автоматизованими засобами формуються текстові файли з поточними галузевими серіями РЖ. Після завершення всіх технологічних операцій інформація з технологічної БД передається до загальнодержавної БД «Україніка наукова».

Технологічний комплекс, який включає всі аспекти підготовки інформаційних продуктів, забезпечує автоматизацію процесу та вирішує серед інших наступні проблеми:

- ✓ скорочення термінів проходження документів від моменту їх друкування до моменту надання користувачу створених інформаційних продуктів;
- ✓ підвищення якості підготовки інформаційних матеріалів;
- ✓ надання реферативної інформації – засобами глобальної комп’ютерної мережі Internet; у вигляді 4-галузевих серій Українського реферативного журналу «Джерело», які виходять друком 6 разів на рік; електронних копій журналу на компакт-дисках.

Метою створення та наповнення загальнодержавної БД «Україніка наукова» є формування сегменту національного інформаційного ресурсу, розробка технологій використання з можливістю проведення наукометричних досліджень та вдосконалення технологій пошуку інформації. Це обумовлено необхідністю інформаційного забезпечення наукових досліджень в Україні, ефективного використання НДР і ДКР, взаємним

інформуванням вчених і дослідників про напрями та результати досліджень. Необхідно забезпечити не тільки представлення десятків тис. рефератів в усіх галузях наукових досліджень, які проводяться у науково-дослідних інститутах та університетах України, але і можливість пошуку необхідної інформації за багатьма показниками, та крім того створити умови для розширення можливостей використання БД. Це дозволить визначати пріоритетні та найактуальніші напрями досліджень, які користуються найбільшим попитом.

Створення і постійне оновлення баз даних реферативної інформації є одним із ефективних засобів інформаційного забезпечення наукових досліджень. В світі функціонує понад 1000 баз реферативної інформації. В деяких із них представлено найбільш авторитетні наукові видання (8–20 тис. наукових видань) з усього світу, інші є вузько тематичними. Останнім часом все більше країн світу починають створювати системи реферування національних видань. Такі системи реферування створені в КНР, Австралії, Норвегії, Казахстані, Грузії та інших країнах. Базы даних реферативної інформації доповнюють повнотекстові бази даних наукових видань, дозволяють проводити швидкий пошук необхідної інформації та наукометричні дослідження.

Головними задачами для створення цілісної системи реферування української наукової літератури є формування загальнодержавної реферативної бази даних «Україніка наукова», випуск галузевих серій УРЖ «Джерело» (друкованих і CD-ROM копій), підтримка он-лайнного доступу до бази даних «Україніка наукова». Існуюча БД рефератів наукових видань України налічує приблизно 340 тис. записів, щорічно поповнюється в середньому на 40 000 рефератів. Реферативна БД «Україніка наукова» увійшла до Європейської Цифрової бібліотеки. Постійно зростає кількість звернень до БД, понад 40 тисяч переглядів на місяць (в середньому щоденне звернення до реферативної бази даних складає 1 230 запитів, що відповідає 370 ір-адресам). Доцільно проводити постійне наповнення бази даних новою інформацією, вдосконалювати її структуру та реалізовувати нові можливості використання на базі впровадження технологій зберігання та відображення повнотекстових записів у БД, яка передбачає повнотекстове розширення реферативних записів шляхом установаження в них гіпертекстових посилань на наявні електронні документи, а також розробку та впровадження технології проведення бібліометричних та наукометричних досліджень.

На сьогодні в БД реферується майже 90 % наукових журналів НАН України, укладено інформаційні угоди із 45-ма вищими учбовими

зкладами України, які бажають реферувати свої видання та надавати інформацію в електронному вигляді. Створено центр первинної обробки інформації на базі Державної науково-педагогічної бібліотеки ім. В. О. Сухомлинського, де опрацьовуються дані з педагогічної тематики. До співпраці залучено редакції медичних журналів, а також Національну наукову медичну бібліотеку.

Для створення національної системи реферування виникає потреба у залученні провідних галузевих бібліотек та інформаційних центрів (Державної наукової сільськогосподарської бібліотеки УААН, Державної історичної бібліотеки, Книжкової палати України та ін.). Бібліографічні служби даних бібліотек могли б проводити роботи з реферування відповідних галузевих видань. Завдяки використанню електронної пошти, забезпеченню доступу до мережі Internet такі заходи є цілком реальними. Реферативна БД «Україніка наукова» є унікальною на просторах України. Принциповою відмінністю її від інших є те, що в БД подаються реферати наукових статей із різних галузей знань, опублікованих в періодичних виданнях України.

В існуючій БД реалізовано систему зберігання та відображення математичних формул, розроблено пакет утиліт (сервісних програм) «TDB» для автоматизації введення в БД інформації наявної в електронному вигляді, впроваджено сучасний алгоритм пошуку за тематичними рубриками та прізвищами авторів та достатньо інформаційний інтерфейс користувача. Прикладне програмне забезпечення для вводу інформації, її обробки, формування галузевих серій УРЖ та підтримки он-лайнного доступу до ресурсів загальнодержавної реферативної бази даних реалізовано на базі інформаційно-пошукової системи CDS/ISIS (Computer Documentation System / Integrated System Information Services).

На сьогодні є велика кількість реферативних і бібліографічних баз даних, які використовують готові великомодульні програмні комплекси зберігання, управління та відображення інформації. Більшість комплексів мають параметри в декілька разів краще, ніж система управління базою даних ISIS, яку використовує БД «Україніка наукова». Проаналізовано готові програмні комплекси, зокрема ІРБІС, які найповніше задовольняють потребам переводу БД «Україніка наукова» з системи управління базою даних ISIS в найбільш сучасний, багатомодульний програмний комплекс зберігання, управління та відображення реферативних баз даних. Розглянуто основні можливості й особливості ІРБІС як вільно розповсюджуваної системи побудови електронних наукових архівів на основі Веб, та перспективи впровадження системи в УРЖ «Джерело».

Використання нового програмного забезпечення дозволить більш ефективно здійснювати пошук даних у реферативній БД наукових видань України (в тому числі за більшою кількістю ознак), здійснювати аналіз звернень до розділів бази даних з метою проведення наукометричних досліджень, а також організацію міжнародного обміну інформацією. Буде доступна підтримка файлів різного формату, здійснення повнотекстового та розширеного пошуку (по метаданим). Крім обслуговування абонентів за разовими запитами реферативна БД може використовуватися для наукометричних досліджень, які виявляють тенденції розвитку та стан науки. Серед недоліків відзначимо, що для реалізації інтеграції даної оболонки в УРЖ «Джерело» треба зробити конвертацію до нової форми представлення даних усієї раніш накопиченої БД.

Модернізована БД повинна містити технології збереження та відображення повнотекстових публікацій, технології проведення наукометричних досліджень, новітню систему повноцінного ефективного набору, зберігання та відображення математичних формул, виразів та спеціальних позначень. Необхідно змінити програмну основу бази даних на більш сучасну, що дозволить інтегрувати та доробити систему пошуку, розширити її функціональні можливості, такі як пошук за спеціальними символами та математичними формулами. Перехід на нове програмне забезпечення передбачає розробку та впровадження нового більш інформаційного та функціонального інтерфейсу користувача. З технічної точки зору впроваджені новітні системи пошуку забезпечать оперативнішу обробку запитів користувачів за меншого використання обчислювальних ресурсів. Необхідно створити та інтегрувати систему ідентифікації користувачів по запитах для проведення статистичних аналізів.

Дослідження мають проводитися у напрямках оптимізації механізмів реферування та поповнення БД новими записами з метою більш оперативного та ефективного донесення інформації до науковців, аспірантів, студентів. Актуальним є дослідження сучасних світових інформаційних технологій, що використовуються в інформаційних системах зберігання та відображення даних з метою їх впровадження та підвищення якості обробки інформації, а також розширення можливостей пошукових механізмів та системи обробки звернень.

Механізм реферування має виконувати функції:

- ✓ впровадження методологічних підходів до реферування української наукової літератури, визначення оптимальних моделей розподілу робіт між суб'єктами вітчизняної системи документальних комунікацій;
- ✓ накопичення електронних текстових файлів з галузевою інфор-

мацією, наданою корпоративними суб'єктами системи реферування;

- ✓ підтримки загальнодержавної реферативної БД;
- ✓ випуск друкованого видання УРЖ «Джерело» та електронної версії на портативних носіях інформації, для організації архівного ретрофонду БД.

Вдосконалення технології представлення інформації в реферативній БД «Україніка наукова» буде полягати в переході на модернізовану програмну оболонку з метою реалізації можливостей більш ефективного пошуку інформації (в першу чергу за більшим числом ознак), коректного представлення різноманітної інформації (математичних формул, позначок хімічних елементів), обміну реферативною інформацією з іншими видавцями баз даних реферативної інформації. Під час переходу до оновленого програмного забезпечення необхідно переформувати вже створені інформаційні масиви в існуючій базі даних реферативної інформації.

Для прискорення представлення інформації в базі даних необхідно буде розвивати корпоративне формування БД, перейти до представлення рефератів в БД до виходу друкованого видання (паралельний друк журналу і обробка реферативної інформації).

Доцільність удосконалення існуючого програмного забезпечення реферативної БД обумовлено техніко-економічною необхідністю:

- значне розширення набору функціональних елементів підвищить ефективність використання наявних інформаційних ресурсів та оптимізує якість відображення інформації;
- розробка та впровадження системи аналізу звернень дозволить використовувати результати обробки інформації для проведення статистичних досліджень аудиторії користувачів та аналізу структури запитів;
- розробка новітньої системи пошуку та технології відображення математичних формул і спеціальних символів дозволить більш ефективно конструювати структуру запитів та одержувати цільові результати пошуку;
- використання он-лайнного доступу до бази даних реферативної інформації скоротить витрати на обладнання робочих місць в бібліотеках, знизить витрати робочого часу науковців на відвідування бібліотек.

Таким чином, розвиток можливостей використання загальнодержавної БД «Україніка наукова» передбачає:

- ❖ аналіз наукових видань України та розширення корпоративної взаємодії суб'єктів науково-технічної діяльності (видавничих установ, бібліотек, центрів НТІ та навчальних закладів) для формування реферативних ресурсів;

❖ аналіз світових рішень щодо розвитку та шляхів удосконалення реферативної БД, визначення нової програмної оболонки для створення бази даних рефератів наукових видань України і поступовий перехід на використання нових програмних продуктів; трансформація вже створеної бази даних (особливу увагу буде приділено коректному представленню математичних формул та позначок хімічних елементів);

❖ поточне наповнення інтегрованої реферативної бази даних національних наукових видань та випуск тематичних серій УРЖ «Джерело»;

❖ удосконалення автоматизованої технології реферування наукових видань для оперативного наповнення загальнодержавної реферативної БД «Україніка наукова» та випуску тематичних серій УРЖ «Джерело»; розвиток інформаційної технології опрацювання електронних фахових видань;

❖ модернізацію програмного забезпечення для аналізу звернень до бази даних реферативної інформації; за аналізом запитів до БД буде визначено необхідний ступінь деталізації звернень;

❖ аналіз ефективності модернізованого програмного забезпечення і використання реферативної бази з метою її подальшого вдосконалення та розвитку; визначення можливості спільного використання реферативної бази даних та повнотекстової бази даних наукових видань України;

❖ використання бази даних для наукометричних досліджень розвитку наукового знання в Україні.

У перспективі для здійснення складних пошукових запитів у реферативній БД потрібно створити спеціальний діалоговий інтерфейс користувача та його програмний модуль; для оптимального збереження та відображення математичних, фізичних та хімічних виразів потрібно впровадити модуль формульного набору. Потрібно розробити модель рейтингу наукових публікацій, їх авторів та наукових журналів на основі переглядів БД користувачами; модернізувати програмне забезпечення для аналізу звернень до БД, за аналізом кількості звернень визначити необхідний ступінь деталізації процесу звернень.

У результаті здійснення названих перспектив формування єдиного науково-інформаційного простору України дозволить:

- активізувати роботи з координації зусиль провідних бібліотечних, інформаційних, наукових, науково-освітніх і видавничих установ з формування національних інформаційних ресурсів;

- створити науково-інформаційне забезпечення інноваційної діяльності в Україні; розширити доступ до світових джерел наукової та суспільно значущої інформації;

- поглибити взаємодію наукових і науково-освітніх установ з суспільством;

- підвищити повноту й оперативність задоволення інформаційних потреб виробництва, науки, освіти та культури;

- створити рейтинг публікацій, видавництв, журналів, що буде стимулом якісного результату наукової роботи.

Список використаних джерел

1. *Добровська С. В., Кириленко С. Е.* Концептуальні засади організації та формування загальнодержавної реферативної бази даних «Україніка наукова». Матер. VIII Междунар. науч.-техн. конф. «Электронные информационные ресурсы: проблемы формирования обработки, распространения, защиты и использования». – К.: УкрІНТЕІ, 9–10 жовтня 2008 р. – С. 130–132.

2. *Добровская С. В., Кириленко С. Э.* Корпоративная технология формирования электронных реферативных ресурсов в Украине // Информация, анализ, прогноз – стратегические рычаги эффективного государственного управления»: V междунар. науч.-практ. конф. Июнь, 2006 г.: тез. докл. / С. В. Добровская, С. Э. Кириленко. К.: УкрІНТЕІ, 2006. – С. 86–89.

3. *Мініна Н. М.* Система формування реферативної бази даних наукових публікацій України – 10-річний досвід // Реєстрація, зберігання і обробка даних. – 2007. – № 3 – С. 140–144.

Олександр Кузнецов,
наук. співробітник НБУВ

ІНТЕГРАЦІЯ БІБЛІОГРАФІЧНИХ РЕСУРСІВ НБУВ В ІРБІС-КОРПОРАЦІЮ ЄВРАЗІЇ

У статті розглянуто специфічні проблеми інтеграції НБУВ у ІРБІС-Корпорацію, зокрема, стосовно єдиної систематизації бібліографічних ресурсів для учасників корпорації.

Ключові слова: корпорація, ІРБІС, зведений каталог, Ірбіс-корпорація, ДРНТІ, НБУВ.

Кожна окрема наукова бібліотека не володіє фондом, здатним задовольнити усі інформаційні потреби своїх користувачів [1]. Бібліографічні ресурси, як правило, розподілені за галузевим і територіальними принципами, тому виникає завдання інтеграції розподілених бібліотечних ресурсів єдиним довідково-пошуковим апаратом (ДПА).

Створення єдиного ДПА було реалізовано у протоколі Z39-50. Це – Американський Національний Стандарт, який був прийнятий в 1988 р. Національною Організацією по Інформаційних Стандартах (NISO), а також Американським Національним Інститутом Стандартів (ANSI). NISO є підрозділом ANSI, що спеціалізується на видавничих, бібліотечних і інформаційних стандартах. Зокрема, NISO розроблені наступні стандарти: MARC (Z39.2) – стандарт на формат обміну бібліографічними даними, Common Command Language – спільна командна мова (Z39.58) [2].

Стандарт Z39.50 [3] визначає такі правила взаємодії комп'ютерів, які дозволяють користувачеві за допомогою однієї клієнтської програми здійснювати пошук інформації в базах даних на серверах.

Коректність обробки запиту є ключовим показником для будь-якої пошукової системи, оскільки ним визначається і гарантується повнота отриманих результатів. І саме ця характеристика є найбільш слабким місцем систем Z39.50. Численні тести показали, що коректність обробки запиту безпосередньо пов'язана з методом формування пошукового

інтерфейсу [4]. Прийнятна якість досягається лише у випадках граничної примітивізації механізму прийому запиту (перша група шлюзів) або шляхом її ідеальної підгинки під кожен унікальний видалений систему (третя група). Використання Z39.50 в перспективі, швидше за все, обмежиться створенням навігації до різних каталогів, наприклад таких, як шлюз Бібліотеки Конгресу США.

Ресурси, кодовані із застосуванням відкритих стандартів і форматів, мають більший шанс на збереження за тривалого зберігання даних, ніж ресурси, кодовані за допомогою локальних методів і форматів. Використання міжнародних стандартів і форматів – єдина стратегія [5], що веде до мети в процесі створення цілісних сховищ інформації великих об'ємів та з уніфікованим доступом до даних різних груп користувачів. Найбільш розповсюдженою системою бібліографічних метаданих в Україні є формат RUSMARC [6].

ІРБІС підтримує вищезгаданий формат, протокол Z39.50 і широко розповсюджений по всій території Євразії [7]. Створення корпорації бібліотек з різним програмним забезпеченням (ПЗ) має цілу низку проблем, навіть за наявності комунікативних форматів. Тому корпоративна діяльність бібліотек з єдиним ПЗ є логічним та зручним шляхом корпоративної діяльності бібліотек – ІРБІС-корпорація.

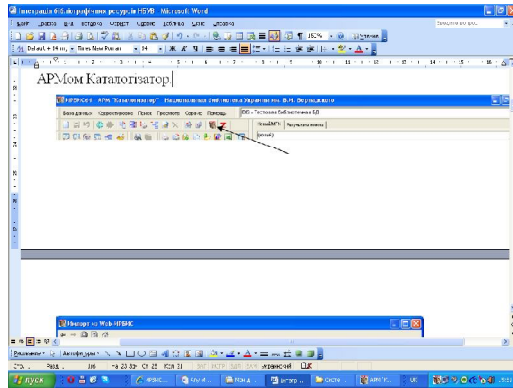
На шляху приєднання НБУВ до ІРБІС-корпорації є різні тематичні рубрикатори. Узгодження їх є метою цієї статті. За визначенням корпорація є об'єднанням осіб за станом або професійною ознакою.

ІРБІС-корпорація – інноваційна форма співпраці бібліотекарів. Каталогізація в єдиному середовищі – АБІС ІРБІС вирішує основні проблеми спільної роботи: єдиний комунікативний формат – RUSMARC, швидкий пошук (відгук 0,3 сек) [8] у зведеному каталозі бібліотек-учасників корпорації через її сайт (<http://librarynew.gpntb.ru/icorp/index.php>).

На користь ІРБІС-корпорації свідчить показник кількості членів корпорації (наведений на сайті корпорації), котрий постійно збільшується.

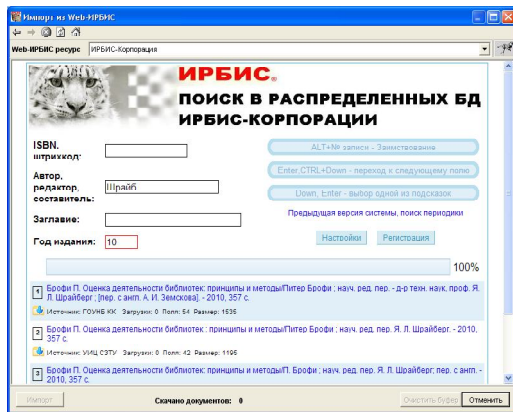
Сучасний процес каталогізації здійснюється шляхом ефективного запозичення бібліографічних записів в межах корпорації бібліотек-учасників, що підвищує якість каталогізації та сприяє взаємному співробітництву різних бібліотек. Передумови процесу інтеграції бібліотек наступні: загальний технічний прогрес; розвиток бібліотечних інтернет-технологій – поява програмного забезпечення з використанням комунікативних форматів RUSMARC, USMARC. «Самопали», які мали місце на початку буму інтернет, приречені на справедливе і заслуговане вимирання.

Сайт корпорації може існувати окремо, але він ефективно працює разом із ІРБІС-64 АРМ Каталогізатор:



ІРБІС-64 АРМ Каталогізатор

При натисканні кнопки «Імпорт із веб ірбіс» завантажується сайт корпорації:

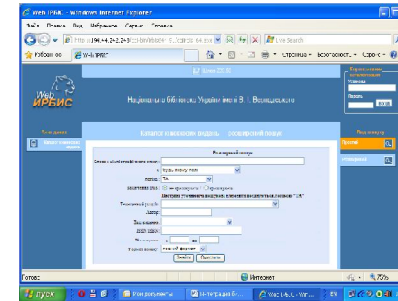


Імпорт з веб-ІРБІС з АРМ Каталогізатор

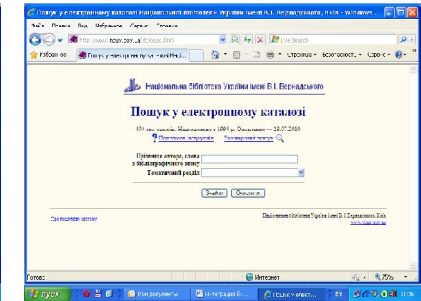
АБІС – «серце» сучасної бібліотеки; ніякі інтернет-вишукування, електронні бібліотеки тощо не варті нічого без добре функціонуючої і розвинутої АБІС. Нове «здорове серце» Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (НБУВ) – ІРБІС-64, забезпечило повноцінну роботу всього «організму»: програмну підтримку на комунікативному рівні: протокол Z39-50 і перспективи подальшого розвитку.

Електронний каталог разом з пошуковою системою – невід’ємний атрибут сайту сучасної бібліотеки. Все інше – красиві картинки, історія бібліотеки, персоналії, навіть рекомендаційна бібліографія, довідки – це другорядне, у тому числі і дизайн, яким би важливим він не здавався [7].

На сайті НБУВ діють дві пошукові системи:



Веб ІРБІС



WWW ISIS

Наявність пошукових систем на сайті сприяє розвитку дистанційного обслуговування користувачів і процес каталогізації виходить за рамки окремої бібліотеки і набуває корпоративних форм роботи.

Переваги корпорації очевидні [8]:

- використання в каталогізації готових бібліографічних записів можна вважати невід’ємною частиною сучасної бібліотечної технології: безпосередньо з АРМ Каталогізатор можуть бути отримані записи з серверів Z39-50, з OPAC Global і ІРБІС-корпорації. При цьому підтримуються всі поширені комунікативні формати даних: RUSMARC, USMARC, UNIMARC;
 - швидкість отримання даних; як ключові фактори швидкодії розглядаються ефективне кешування, паралелізація процесів, блокування збійних серверів, що забезпечує надійність у роботі;
 - простота і гнучкість настройки веб-ІРБІС підійде під особливості будь-якої бібліотеки;
 - до збільшення кількості користувачів, крім читачів (віддалених користувачів), додадуться користувачі-бібліотеки;
 - контроль якості записів учасниками корпорації (смітинку в нашому оці помітять і мовчати не будуть!).
- Остання перевага – серйозне випробування для бібліотеки. Цей зворотний зв’язок [1] свідчить про можливості змінюватися й розвиватися.

На певному етапі перед нами постала проблема загальної систематизації. Оскільки в веб-ІРБІС є пошук за рубрикаторм ДРНТІ, в НБУВ – свій рубрикатор, то довелося узгоджувати рубрикатор НБУВ з ДРНТІ за першим рівнем.

Рубрикатор [9] є ієрархічною класифікаційною системою з універсальним тематичним охопленням галузей науки, техніки, економіки і людської діяльності. Рубрикатор ДРНТІ має три рівні ієрархії. Рубрики забезпечені апаратом посилань і приміток, що відображає перехресні зв'язки між гілками класифікаційного дерева.

Рубрикатор ДРНТІ призначений для:

- визначення тематичного охоплення інформаційних служб, систем, ресурсів;
- формування інформаційних масивів в органах НТІ з метою обміну;
- систематизації матеріалів в інформаційних виданнях;
- індексування документів і пошуку їх за рубриками;
- адресації запитів в інформаційних мережах;
- виконання нормативної функції у ході розробки та вдосконалення локальних рубрикаторів;
- виконання функції мови-посередника між іншими класифікаційними мовами (УДК, ББК та ін.).

Відповідно до рубрик ДРНТІ поставлені індекси Універсальної десятикової класифікації (УДК) і коди Номенклатури спеціальностей науковців (ВАК) [9]. Рубрики забезпечують можливість пошуку документів в інформаційних масивах і базах даних, систематизованих за УДК і номенклатурою ВАК. ДРНТІ забезпечує взаємозв'язок з АБІС та БД у країнах СНД з метою подальшого міжнародного обміну інформацією з традиційними партнерами. Ось чому узгодженість рубрикаторів НБУВ і ДРНТІ за першим рівнем має велике значення для НБУВ.

Для виконання цієї задачі є два шляхи:

1. Глобальне коригування (інструмент ІРБІС) всіх записів електронного каталогу НБУВ і за першими 2-ма або 3-ма символами рубрикатора НБУВ генерування 2-х символів ДРНТІ.
2. Налаштування Web-ІРБІС так, щоб пошук за рубрикаторм ДРНТІ здійснювався за першими 2–3-ма символами рубрикатора НБУВ.

Щодо першого шляху – професійних систематизаторів ніщо не замінить! Є привід подумати про додавання рубрикаторів під час опису, наприклад: ДРНТІ, який є в ІРБІС-64.

Отже, глобальне коригування виглядає так:

```

0
DEL
964
*
XXXXXXXXXXXXXXXXXXXXX
XXXXXXXXXXXXXXXXXXXXX
ADD
964
XXXXXXXXXXXXXXXXXXXXX
(if p(v621) then &uf(+1W999#',if &uf('Knnnn.mnu|',v621.3)<>' then
&uf('Knnnn.mnu|',v621.3) else &uf('Knnnn.mnu|',v621.2) fi), if
ref(mfn,(v964)):&uf(+1R999') then else &uf(+1R999') fi fi)
XXXXXXXXXXXXXXXXXXXXX
nnnn.mnu – меню наступної структури:
39 – индекс рубрикатора НБУВ
50 – индекс рубрикатора ГРНТИ
.....
E
J89
62

```

Другий шлях – це настроювання Web-ІРБІС – скрипт-файл пошукової форми: під час запиту пошук за індексами ДРНТІ (поле 964) замінити на пошук за відповідними індексами рубрикатора НБУВ (поле 621). Обидва варіанти дають один і той самий ефект.

Висновки

В результаті вирішення поставленої проблеми:

- 1) досягнуто узгодженості різних класифікаторів: рубрикатора НБУВ та ДРНТІ;
 - 2) забезпечено зручність пошукової системи для користувача;
 - 3) НБУВ стала членом ІРБІС-КОРПОРАЦІЇ;
- Перспектива корпорації – це подальше об'єднання за програмною ознакою: не тільки серед Ірбіс-користувачів, а й інших АБІС.

Список використаних джерел

1. *Карташов Н. С.* Формирование библиотечно-территориальных комплексов [Текст] : монография / Н. С. Карташов; отв. ред. Н. М. Сикорский. – Новосибирск: Наука – Сиб. Отд-ние, 1978. – 239 с.
2. *Племнек А. И.* Использование протоколов Z39.50 и HTTP в современных библиотечных информационных системах / А. И. Племнек, Р. Т. Усманов, Д. Н. Сова // Информ. бюл. РБА. – 1998. – № 12. – С. 240–257.

3. Племнек А. И. Z39.50 : открытый доступ к библиографической информации / А. И. Племнек, Р. Т. Усманов // Науч. и техн. б-ки. – 1998. – № 8. – С. 24–28.

4. Степанов В. К. Анализ ресурсов Z39.50 с точки зрения пользователя / В. К. Степанов // Библиотеки и ассоциации в меняющемся мире: новые технологии и новые формы сотрудничества: Восьмая Междунар. конф. «Крым-2001» [Судак, Украина, 9 – 17 июня 2001]: Тр. конф. – Судак, 2001. – Т. 1. – С. 222–224.

5. Руководство по применению международного коммуникативного формата UNIMARC / Пер. с англ. авт. коллектива под руководством А. И. Земскова, Я. Л. Шрайберга. – М.: ГПНТБ России, 1992. – 320 с.

6. Саух В. М. Представления метайнформации в современном информационном окружении электронных библиотек / В. М. Саух // Вісн. ЧДТУ. – 2008. – № 3. – С. 117–120.

7. Шрайберг Л. Я. Первое десятилетие информационного века: влияние информационно-электронной среды на роль и позицию библиотек в развивающемся обществе: ежегод. докл. конф. «Крым». Год 2010 / Л. Я. Шрайберг. – Судак; Москва, 2010. – 77 с.

8. Соколинский К. Е. Новые подходы к каталогизации заимствованием в ИРБИС-корпорации [Электронный ресурс] // Библиотеки и информационные ресурсы в современном мире науки, культуры, образования и бизнеса: материалы конф. (Судак, АР Крым, Украина, 5 – 13 июня 2010 г.). – Режим доступа: <http://www.gpntb.ru/win/inter-events/crimea2010/disk/77.pdf>. – Загл. с экрана.

9. ГРНТИ – Рубрикатор научно-технической информации (редакция 2007 г.) [Универсальный фонд]. – Киев. – 2007. – 1 т. – <http://gnri.ru/>. – Загл. с экрана.

10. Nucleonics 64 (Nucleonics 64) [Универсальный фонд]. – Киев. – 2007. – 1 т. – <http://nucleonics.fatal.ru/irbis/irbisshelp.html>. – Загл. с экрана.

УДК 004.78:025.4.036

Андрій Кузнецов,
провідний бібліотекар НБУВ

МЕЖНАРОДНИЙ ПРОЕКТ «СВІТОВА ЦИФРОВА БІБЛІОТЕКА»

Висвітлено основні віхи створення та напрями подальшого розвитку електронних бібліотек, умови поступового об'єднання окремих установ для створення спільних потужних інформаційних проектів. Розглянуто становлення цифрового ресурсу світового рівня «Світова цифрова бібліотека (World Digital Library (WDL))» від обґрунтування ідеї до відкриття доступу у всесвітній мережі Internet, а також приєднання та участь українських інституцій у розвитку міжнародного проекту WDL.

Ключові слова: Світова цифрова бібліотека, електронні бібліотеки, інформаційні ресурси, відкритий доступ, бібліотеки України.

Стрімкий розвиток усіх напрямів життя людини призвів до того, що наприкінці ХХ сторіччя суспільство почало все більше і більше переходити у віртуальний світ, «забираючи» із собою все до чого звикло у реальному житті. Не стала винятком і така важлива складова життя кожної мислячої людини, як бібліотека, але відтепер у електронному (цифровому) форматі.

Електронна (цифрова) бібліотека – розподілена інформаційна система, яка дозволяє зберігати і використовувати різномірні колекції документів у цифровому машиночитаному форматі. Вона містить не тільки текстові матеріали але також мультимедійні.

Піонером у царині оцифрування та подальшого поширення у електронному середовищі друкованих видань, на які не поширюється авторське право, став «Проект Гутенберг» («Project Gutenberg», www.gutenberg.org) заснований у липні 1971 року професором Іллінойського університету Майклом Хартон, якій можна назвати найстарішою універсальною електронною бібліотекою. Більшу частину одиниць цієї колекції становлять повні тексти книг, які знаходяться в суспільному надбанні. На вересень 2010 бібліотека містила понад 33 000 книг у вільному для відвідувача доступі, крім того доступні аудіокниги, звукозаписи мистецьких творів тощо ¹.

¹ http://www.gutenberg.org/wiki/Main_Page

Проект Харта продемонстрував свою актуальність, доцільність і витривалість та дав поштовх для створення інших подібних проєктів. Особливої уваги заслуговує проєкт Національної парламентської бібліотеки Японії «National Diet Library» <http://www.ndl.go.jp/>, започаткований у 1989 році, та проєкт «THE BRITISH LIBRARY» (<http://www.bl.uk/>) Британської бібліотеки, яка однією з перших цифрових бібліотек, започаткований у 1993 році. В рамках цієї ініціативи було не тільки створено повний каталог сховища Британської бібліотеки, але й оцифровано 80 відсотків повнотекстових видань.

Надалі процеси переведення власних фондів до електронного вигляду набули поширення у бібліотечних інституціях по всьому світу.

Створення електронних колекцій, які мають на меті поширення відомостей про національні, культурні та історичні пам'ятки – процес у наш час дуже поширений.

Колекції, які відомі широкому загалу користувачів, можуть бути об'ємними за розміром, але за своєю тематикою вони не є універсальними та стосуються лише окремих країн, подій, або взагалі особистостей. Для прикладу тут можна згадати такі масштабні проєкти як «Пам'ять Америки» (American Memory <http://memory.loc.gov/ammem/index.html>); eLib: The Electronic Libraries Programme (<http://www.ukoln.ac.uk/services/elib/>); «Нова національна бібліотека Франції» (National Library of France <http://www.bnf.fr/fr/acc/x.accueil.html>); Музеї Ватикану (Museos Vaticanos http://mv.vatican.va/4_ES/pages/MV_Home.html); Perseus Digital Library (<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/>); Музей Івана Гончара (<http://honchar.org.ua>) та ін.

Згадані проєкти різні за наповненням, формою представлення інформації, критеріями опису, і частіше за все представлені лише однією зі світових мов, крім того доступ до деяких з цих ресурсів є платним.

Тому все частіше у суспільстві стали з'являтися спочатку пропозиції, а потім і цілісні концепції щодо створення спільних міжнародних некомерційних проєктів, інформація на яких була б представлена у багатомовному форматі.

Першою серед таких потужних міжнародних проєктів стала Європейська бібліотека (The European Library, www.theeuropeanlibrary.org), створення якої було подано Європейською Комісією в 2003 р., та вже у березні 2005 р. вона почала свою роботу². Цей проєкт був ініційований

² Яковлева Ю. В. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського на шляху до Європейської бібліотеки // Документознавство. Бібліотекознавство.

Конференцією директорів європейських національних бібліотек (Conference of European National Librarians (CENL)) для надання багатомовного інтерактивного доступу до обраних частин колекцій національних бібліотек таким чином, щоб користувачі в будь-якій країні могли відслідковувати ресурси не тільки своєї бібліотеки, а й ряду інших, знаходячи матеріали по темі, яка їх цікавить. Цей безкоштовний сервіс пропонує доступ до ресурсів 48 національних бібліотек Європи 35 мовами³.

Іншою цікавою ініціативою Європейської Комісії є проєкт Europeana (<http://www.europeana.eu>), розпочатий в рамках програми покращення доступу до електронного контенту e-Contentplus. Ця європейська електронна бібліотека була відкрита для загальної публіки 20 листопада 2008 року. Сам проєкт був започаткований у 2007 році під назвою European digital library network, на час відкриття бібліотека мала 2 млн оцифрованих об'єктів (картин, книг, фільмів, архівів та фотоматеріалів)⁴.

Треба зауважити, що Europeana і Європейська бібліотека – є незалежними проєктами, які відрізняються не тільки за вмістом, але й за принципом надання доступу до інформації. Європейська бібліотека – це сервіс, що пропонує доступ до каталогів 48 Національних бібліотек Європи, а Europeana – об'єднує відомості про цифрові ресурси бібліотек, музеїв та архівів.

Але здебільшого ці ресурси приділяють всю увагу Європі і колекціям, присвяченим Європі, які зберігаються в європейських бібліотеках, архівах і музеях.

Таким чином найбільші утримувачі світових скарбів працюють над повним збереженням у цифровій формі своїх статків, та наданням можливості доступу до них світовій спільноті. Робота, яку ведуть ці інституції, дуже важлива і необхідна, її можна поставити на один щабель з роботами по боротьбі з глобальним потеплінням та боротьбою проти СНІДу. Існуючі проєкти є діючими, потужними, вони постійно розвиваються та збільшують напрями охоплення, але супроводжуються, і доступні користувачеві, лише однією або кількома мовами, а якщо і об'єднуються, то у невеликі групи, здебільшого за географічним розташуванням. Але суспільство потребує також проєкт єдиної світової цифрової бібліотеки. Отже, настав час створення глобального загальносвітового порталу, який би зміг зібрати весь інтелектуальний та

Інформаційна діяльність: Проблеми науки, освіти, практики: Зб. матеріалів VII Міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 25 – 27 травня 2010 р. – С. 166–168.

³ <http://www.nlr.ru/inter/cenl.htm>

⁴ <http://www.europeana.eu/portal/>

культурний «капітал» людства, об'єднавши вже готові проекти і створивши нові, переклавши їх багатьма мовами світу і безкоштовно надати кожному зацікавленому користувачеві – цим самим здійснити величезний крок від локальних проектів до загальносвітового глобального проекту.

Саме це і має на меті проект Світова цифрова бібліотека (World Digital Library (WDL)). При цьому установи, які є частиною проекту Europeana, запрошуються до участі в ньому⁵.

Вперше, обгрунтовану ідею що до створення цифрового ресурсу світового рівня запропонував у червні 2005 року директор Бібліотеки Конгресу США Джеймс Х. Біллінгтон під час промови, зверненої до Національної комісії США у справах ЮНЕСКО⁶.

Можна вважати, що з цього моменту і почав свій шлях у інформаційний простір проект Світова цифрова бібліотека. Головна ідея проекту полягає в тому, щоб на базі мережі Інтернет зробити легкодоступними колекції скарбів світової культури, які розповідають і підкреслюють досягнення всіх країн і культур, сприяючи, таким чином, зміцненню міжкультурних зв'язків та взаєморозумінню між країнами.

ЮНЕСКО оцінила ідею створення WDL як перспективну, вважаючи що цей проект буде допомагати здійснюванню виконання стратегічних цілей і завдань ЮНЕСКО, в числі яких сприяння розвитку інформаційних товариств, розширення можливостей у країнах, що розвиваються, а також заохочення культурного різноманіття в мережі Інтернет. Проект має велику значущість для бібліотек світу, адже він підкреслює ключову роль бібліотеки як соціального інституту у забезпеченні переходу суспільства до знаннєвої моделі розвитку. Оцінюючи проект WDL, генеральний директор ЮНЕСКО Коїтіро Мацуура, зокрема, зазначив: «Бібліотеки – ключові суб'єкти у справі гарантування загального доступу до інформації та побудови суспільства знань»⁷. Він доручив Управлінню ЮНЕСКО з питань комунікації та інформації, очолюваному доктором Абдул Вахід Ханом, співпрацювати з Бібліотекою Конгресу з метою розробки цього проекту.

За ініціативою ЮНЕСКО і Бібліотеки Конгресу США у грудні 2006 року була скликана Нарада експертів для обговорення кроків щодо втілення проекту. Присутні на Нараді фахівці з різних країн визначили коло завдань, які необхідно було вирішити для успішної реалізації проекту. Зокрема, було

⁵ <http://www.wdl.org/>

⁶ Albanese A. World digital library Debuts in Dozens of languages / Andrew Albanese // Library Journal. – 2009. – Vol. 134, No. 8. – P. 18.

⁷ Roach R. U.S. Library of Congress and United Nations To Build World Digital Library / Ronald Roach // Issues in Higher Education. – 2007. – Vol. 24, No. 20. – P. 53.

вказано, що відсоток оцифрованої культурної спадщини в багатьох країнах занадто малий, а також те, що країни, що розвиваються, не мають у своєму розпорядженні необхідні для оцифрування і відображення їх культурних цінностей, технічних ресурсів і підготовлених фахівців. На існуючих Інтернет-сайтах здебільшого недостатньо розвинуті функції пошуку і перегляду. І дуже малий відсоток сайтів, які можуть задовольнити багатомовний доступ до інформації. Наявні сайти багатьох установ культури складні у використанні і найчастіше не привабливі для потенційних користувачів і, зокрема, для молоді.

Результатом Наради експертів стало визначення робочих груп для розробки основних принципів створення даного проекту. Також Бібліотека Конгресу, ЮНЕСКО та п'ять установ-партнерів: Олександрійська бібліотека, Національна бібліотека Бразилії, Національна бібліотека і архіви Єгипту, Російська національна бібліотека і Російська державна бібліотека – ухвалили рішення щодо розробки концепції прототипу Світової цифрової бібліотеки, яке вирішено було представити на Генеральній конференції ЮНЕСКО в 2007 році. Запити на внесення вкладу в розробку прототипу були подані шляхом консультативного процесу, в якому брали участь ЮНЕСКО, Міжнародна федерація бібліотечних асоціацій та установ (ІФЛА), а також окремі особи та установи з понад сорока країн.

Прототип Світової цифрової бібліотеки буде розміщений на сайті www.worlddigitallibrary.org і представлений ЮНЕСКО в кінці 2007 р.

Відкриття доступу до **Світової цифрової бібліотеки** – (World Digital Library (WDL)) <http://www.wdl.org> відбулося **21 квітня 2009 р.**

На момент відкриття до створення порталу було долучено 85 інституцій-партнерів з 55 країн світу, які представили відвідувачам 1170 об'єктів. Його створення стало можливим за сприяння ЮНЕСКО, а також за фінансової підтримки різних кампаній та приватних фондаций. Цей некомерційний проект покликаний належно представити багатство, різноманітність та внесок всіх світових культур у загальнолюдську спадщину, він не має на меті просування чи відстоювання окремих політичних поглядів чи позицій.

Створений сайт, виставлений для загального доступу, відрізняється високою якістю цифрових об'єктів, що відображають культурну спадщину всіх країн-членів ЮНЕСКО. Світова цифрова бібліотека продовжує постійно поповнювати зміст сайту, а також залучає до проекту нових партнерів з широкого кола членів ЮНЕСКО.

Метою проекту є надання у багатомовному форматі вільного та безкоштовного доступу до великої кількості культурних матеріалів різних країн світу.

Своїми завданнями Світова цифрова бібліотека вважає:

- ✓ сприяння міжнародному та міжкультурному взаєморозумінню;
- ✓ розширення в мережі Інтернет обсяг і різноманітність культурного змісту і наповнення;
- ✓ надання ресурсів для педагогів, науковців та всіх зацікавлених осіб;
- ✓ розширення можливостей установ-партнерів для скорочення розриву в цифрових технологіях всередині країни і між країнами.

Сайт Світової цифрової бібліотеки намагається стати «єдиним вікном» до скарбів світової культурної спадщини. Зібрані культурні скарби включають: рукописи, мапи, рідкісні книги, музичні партитури, аудіо записи, фільми, знімки, світлини і архітектурні креслення.

Заходячи на головну сторінку Світової цифрової бібліотеки (<http://www.wdl.org>), базовий інтерфейс англomовний, користувач бачить перед собою карту світу. Карта поділена на 9 географічних регіонів: Північна Америка, Латинська Америка та Карибський басейн, Європа, Середній Схід та Північна Африка, Африка, Центральна та Південна Азія, Східна Азія, Південно-Східна Азія, Океанія та Тихий Океан, із зазначенням кількості інформаційних об'єктів до яких є доступ.

Базовий принцип побудови системи – простота та інтуїтивність її інтерфейсу. Так, інструментарій головної сторінки проекту включає лише віконце вибору мови інтерфейсу; перелік варіантів перегляду наданих ресурсів; та основне пошукове вікно. У нижній частині екрану розташована інтерактивна часова шкала, за допомогою якої можна отримати відомості про наявність кількості об'єктів у певний часовий проміжок. Часовий проміжок 8000 до н. е. – 2010 н. е.

Пошуковий апарат порталу включає також інструментарій вільного пошуку об'єктів за ключовими словами різними мовами. Серед особливих функцій – інтерактивні географічні тематичні групи, хронологія, розширений перегляд зображень і можливості інтерпретації.

Об'єкти бібліотеки представлені мовами оригіналів. Навігаційний інтерфейс локалізований офіційними мовами ООН (арабською, китайською, англійською, французькою, російською та іспанською) та португальською мовою. Остання є однією з основних світових мов, і установи з Бразилії – найбільшої в світі португало-мовних країн – зіграли важливу роль на ранніх стадіях розвитку Світової цифрової бібліотеки. При цьому подальша можливість додавання інших мов знаходиться на стадії розгляду.

Користувачеві WDL пропонуються допоміжні елементи інтерфейсу: Відомості про ресурс; Допомога; Контактна та Юридична інформація.

Для перегляду доступно 1298 об'єктів.

Пошук об'єктів в колекції Світової цифрової бібліотеки може проходити за кількома критеріями: Місце, Час, Тема, Вид об'єкту, Установа.

Проект WDL має дуже широке тематико-типологічне⁸ та географічне⁹ покриття. Зокрема, на сайті можна знайти інформацію про 191 країну світу.

Світова цифрова бібліотека є новим типом цифрових бібліотек, у цьому проекті основна увага приділяється не кількості та обсягу матеріалу, а його якості; безумовно, обсяг змісту залишається важливим аспектом, але не за рахунок стандартів якості, які були визначені на початковому етапі проекту.

Світова цифрова бібліотека є першою у багатьох сферах, втілення кожної з яких потребує значного вкладення часу та сил:

Уніфіковані метадані. В рамках проекту WDL був розроблений спеціальний набір метаданих WDL Descriptive Metadata Element Set¹⁰. Набір включає 19 полів: назва, опис, автор, видавець, місце видання, дата створення, мова, місце, тип місця, час, тема, тип ресурсу, додаткові теми (керовані і некеровані), примітки, фізичний опис, назва колекції, опис колекції, установа, пов'язані сайти, при цьому лише 8 з них є обов'язковими для внесення. Але не варто забувати те, що внесення більшої кількості метаданих збільшує вірогідність отримання потрібного результату при користуванні пошуковим апаратом.

Опис. Окрім метаданих, до кожного об'єкту кураторами чи експертами надається короткий виклад вмісту ресурсу, який вміщує в собі не тільки найцікавішу інформацію щодо наданого об'єкту, а також і відомості про його історичну цінність та важливість для світового культурного спадку.

Багатомовність. Метадані, навігаційні засоби і контекст (наприклад, відео кураторів) станом на вересень 2010 року переведені сімома мовами: арабською, китайською, англійською, французькою, португальською, російською та іспанською. Питання вибору у проекті саме цих мов ми розглядали вище. Це ускладнює розробку сайту і його технічне обслуговування, проте дозволяє Світової цифровій бібліотеці наблизитися до досягнення своєї мети створення великої універсальної бібліотеки.

Технічна розробка цифрової бібліотеки. Робочі групи Світової цифрової бібліотеки працюють з новітніми інструментами та інноваційними технологіями, що призводить до вдосконалення у сфері

⁸ Тематико-типологічне охоплення фонду WDL див. Додаток 1.

⁹ Склад фонду з деталізацією за країнами див. Додаток 2.

¹⁰ <http://project.wdl.org/standards/metadata.html>

каталогізації і розробки багатомовних веб-сайтів. Зокрема, до запроваджених інновацій належать:

- розроблення нового додатку каталогізації для підтримки вимог метаданих;

- запровадження використання централізованого інструменту з перекладацькою пам'яттю, що дозволяє перекладачам не переводити одне й те ж слово або фразу двічі;

- розроблення інтерфейсу, в якому вміст Світової цифрової бібліотеки підноситься новим чином, що робить його привабливим для ширшого кола користувачів і заохочує до вивчення першоджерел.

Крім того, триває розробка нових технологій, вдосконалення робочих процесів і скорочення часу очікування між вибором змісту і наявністю необхідного за запитом об'єкта на сайті.

Вимоги до зображень, що залучаються до проекту здійснюються згідно з WDL Digital Image Standards ¹¹.

Мережа співпраці. Світова цифрова бібліотека з самого початку підкреслює відкритість і прозорість усіх аспектів проекту: доступ до змісту; передача технологій для розширення потенціалу та можливостей, а також участь партнерів, зацікавлених сторін і користувачів. Технічні та програмні мережі розглядаються як життєво важливі для стабільності і розвитку Світової цифрової бібліотеки.

Партнерами Світової цифрової бібліотеки є, головним чином, бібліотеки, архіви та інші установи, в яких зібрані колекції, що мають культурну цінність для Світової цифрової бібліотеки. До числа партнерів входять також інститути, фонди і приватні компанії, які вносять різноманітний внесок у проект, наприклад, надаючи свої технології, скликаючи або спонсоруючи зустрічі робочих груп або надаючи фінансову підтримку проекту ¹².

Серед потенційних партнерів, що бажають внести свій внесок у зміст Світової цифрової бібліотеки, багато таких які мають добре налагоджені програми оцифрування, спеціально навчений персонал і необхідне для цього процесу обладнання, але є й такі, які не мають таких можливостей, особливо з країн, що розвиваються. Протягом багатьох років Бібліотека Конгресу США співпрацювала з партнерами у Бразилії, Єгипті, Іраку та Росії в сфері створення центрів цифрового перетворення для одержання високоякісних цифрових зображень. Тому і значна частина змісту Світової цифрової бібліотеки була проведена в цих центрах.

¹¹ <http://project.wdl.org/standards/imagestandards.html>

¹² Список установ-партнерів WDL див. у Додатку 3.

Світова цифрова бібліотека підтримує місію ЮНЕСКО з розвитку потенціалу та можливостей у країнах, що розвиваються, і тих, хто має намір співпрацювати з ЮНЕСКО, з партнерами в цих країнах, а також зовнішніми джерелами фінансування у справі створення додаткових центрів цифрового перетворення по всьому світу. Ці центри будуть працювати над змістом не тільки для Світової цифрової бібліотеки, але також і для інших національних та міжнародних проектів.

Після Наради експертів у грудні 2006 року були сформовані Робочі групи Світової цифрової бібліотеки. Серед них: *Робоча група з відбору змісту та Робоча група з технічної архітектури*. Робоча група Світової цифрової бібліотеки з відбору спочатку розробила загальні рекомендації і принципи відбору вмісту. Крім того, партнери Світової цифрової бібліотеки ведуть роботу щодо включення важливого і представляє особливу культурну цінність змісту про кожну з країн-членів ЮНЕСКО у вміст Світової цифрової бібліотеки. Особливу увагу приділяють відбору першоджерел, зокрема рукописи, карти, рідкісних книг, записів, фільмів, знімкам, фотографії, архітектурні креслення інших видів першоджерел. Однією з цілей розширення вмісту Світової цифрової бібліотеки є тісне співробітництво з програмою ЮНЕСКО «Пам'ять світу», щоб зробити загальнодоступними цифрові версії цих колекцій.

Ці групи складаються, головним чином, з представників установ-партнерів.

Міжнародна федерація бібліотечних асоціацій та установ (ІФЛА) і Бібліотека Конгресу спільно спонсорували роботу робочої групи з розробки керівних принципів для цифрових бібліотек, у тому числі і для Світової цифрової бібліотеки.

Науково-технологічний університет імені короля Абдулли у співпраці з Бібліотекою Конгресу та ЮНЕСКО виступає спонсором Міжнародного консультативного комітету з історії арабської мови та ісламських наук з метою виявлення важливих наукових книг і рукописів в арабському і ісламському світі, а також для полегшення включення цих об'єктів до фонду Світової цифрової бібліотеки.

Оскільки проект надає вільний і безкоштовний доступ до матеріалів, то без вагомості фінансової підтримки не обійтися. На цьому етапі на перший план виходять спонсори, яким Бібліотека Конгресу США та її партнери по створенню Світової цифрової бібліотеки висловлюють особливу подяку ¹³.

¹³ Перелік інституцій надавши фінансову допомогу Світової цифровій бібліотеці див. Додаток 4.

Правова сторона проекту базується на тому, що Світова цифрова бібліотека, існує на базі Бібліотеки Конгресу США і дзеркальних сайтах, надає посилання на сайти своїх партнерів. Кожен партнер несе відповідальність за зміст свого сайту. Якщо виникають питання, що стосуються вмісту або правил, що діють на цих сайтах, то вирішувати їх потрібно зв'язавшись з кожним окремим партнером напряму.

Всі питання, пов'язані з авторськими правами, щодо вмісту, наданого установою-партнером, повинні направлятися до партнера, який надав цікаву для користувача інформацію. При публікації або іншому поширенні матеріалів, взятих з колекцій партнера Світової цифрової бібліотеки, дослідник зобов'язаний дізнатися і дотримуватися внутрішнього і міжнародного законодавства про авторське право або інші обмеження на використання матеріалів. Більш детальну інформацію про авторське право в державах-членах Світової організації інтелектуальної власності можна отримати на сайті <http://www.wipo.int/about-ip/en/>.

Використовуючи посилання на сайт Світової цифрової бібліотеки треба враховувати те, що подана інформація була представлена таким чином, щоб не створювалося враження, що Світова цифрова бібліотека прямим або непрямим чином надає підтримку будь-яких товарів і послуг, що надаються на сайті користувача, який робить посилання. Посилання також повинні бути представлені таким чином, щоб відвідувачеві сайту було зрозуміло, що за цим посиланням він покидає один сайт і переходить на інший.

Світова цифрова бібліотека опікується тим, щоб доступ до її ресурсів був найзручнішим, як для звичайних користувачів, так і для користувачів з обмеженими фізичними можливостями, а при виникненні певних труднощів у користувачів, адміністрація проекту просить негайно повідомляти про всі випадки, для виправлення та покращення роботи проекту.

Діючий проект стрімко зростає за рахунок роботи постійних та приєднання нових членів-учасників.

Розглянемо коло питань щодо участі України у проекті WDL. Пошук «україніки» на платформі виявив 22 об'єкти, з яких знімків та світлин – 16, мап – 4, книг – 2. За хронологічним охопленням представлені матеріали, які охоплюють відрізок часу від 1500 н. е. – 1949 н. е. У тому числі, 1500 н. е. – 1699 н. е. (1); 1800 н. е. – 1849 н. е. (3); 1850 н. е. – 1899 н. е. (14); 1900 н. е. – 1949 н. е. (4). За установою-фондоутримувачем оригіналів маємо наступний розподіл: Російська національна бібліотека (14), Бібліотеці Конгресу США (7), Російська державна бібліотека (1). Здебільшого об'єкти

«україніки» у WDL – це листівки з сувенірного набору, що складається з 82 ілюстрованих листівок, по одній на кожну провінцію Російської Імперії в тому вигляді, як вона існувала в 1856 році.

Станом на жовтень 2010 року партнерами проекту від України виступають чотири установи: Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, Національна парламентська бібліотека України, Львівська національна бібліотека ім. В. Стефаника та наукова бібліотека Національного університету «Києво-Могилянська академія», кожна з яких має у своїх фондах унікальні пам'ятки культурної та історичної спадщини, які можуть належним чином представити Україну світовому суспільству.

Як наголошує Т. Ярошенко, директор наукової бібліотеки Національного університету «Києво-Могилянська академія»: «Від того, як українські партнери долучаться до проекту, залежить представлення нашої країни на світовому рівні вже зараз. Ось чому так важливо створити вже зараз Національний Координаційний Комітет по представленню України в Світовій Цифровій Бібліотеці, до якого би увійшли хоча б перші чотири партнери, які підписали угоду про приєднання та Статут. Функції такого Комітету – вироблення критеріїв відбору документів до Світової Цифрової Бібліотеки, та відповідних політик, поширення інформації про проект серед інших бібліотек країни, промоція проекту на державному рівні, залучення фінансування для участі бібліотек України в проекті (державне, в т. ч. на рівні можливої державної програми чи частини програми «Бібліотека XXI») та через залучення коштів (спонсори, фундації тощо)»¹⁴.

Насамперед, можна врахувати той факт, що Україна бере участь у програмі ЮНЕСКО «Пам'ять світу» (Memory of the World Programme), мета якої збереження і захист документальної спадщини світу, яка належить усім і повинна бути доступною для всіх і без перешкод, і вже має певні пропозиції щодо залучення певних об'єктів.

Також треба враховувати і той факт, що програми по переведенню фондів у цифровий формат в більшості великих бібліотек України плідно впроваджуються вже не один рік і мають певні результати, але вимоги до критеріїв відбору об'єктів до колекцій та якості цифрових копій не є єдиними, а висуваються кожною інституцією окремо.

При співпраці зі Світовою цифровою бібліотекою, кожна установа-партнер повинна ознайомитись із запропонованим «Порадником щодо відбору матеріалів до Світової цифрової бібліотеки» (World Digital Library Content Selection Guidelines)¹⁵ та вимогами до опису та обробки об'єкту.

¹⁴ www.ekmair.ukma.kiev.ua/bitstream/123456789/843/1/Jaroshenko.doc

¹⁵ <http://project.wdl.org/standards/contentguidelines.html>

Але треба пам'ятати, що питання вибору об'єкту залишається найважливішим.

Кожна з країн-учасників самостійно вирішує які об'єкти будуть запропоновані для залучення до колекцій Світової цифрової бібліотеки, але остаточне рішення приймається куратором проекту після ознайомлення з попередньо надісланою інформацією обумовленого стандартного зразка щодо запропонованого об'єкту.

Наприклад, наші найближчі сусіди з Росії в першу чергу надали відомості з історії та географії датовані часовим інтервалом з 1700 р. до 1899 р.:

– Російська національна бібліотека – знімки, фотографії, мапи (97 об'єктів) і лише 4 книги, дві з яких пугівники і дві релігійного змісту;

– Російська державна бібліотека – мапи, знімки (8 об'єктів) і лише 3 книги географічного і військово-історичного змісту.

Переглянувши матеріали, які вже розташовані на сайті проекту, можемо зробити перший висновок, що з географічного боку Україна, трохи але вже представлена. Отже, необхідно звернути більше уваги до висвітлення історичного напрямку, та донесення найбільш значущого шару культурного спадку.

Кожна з інституцій, партнерів Світової цифрової бібліотеки, які представляють Україну, мають у своїй структурі спеціалізовані підрозділи які опікуються стародруками та рідкісними виданнями. Фахівці цих підрозділів ведуть постійну роботу по формуванню, збереженню, науковому опрацюванню та дослідженню фондів рукописів, стародрукованих книг та рідкісних видань, відбору цінних видань для переведення у цифрову форму. При плідній співпраці вони можуть надати до колекцій Світової цифрової бібліотеки тисячі об'єктів, які з гідністю розкриють перед світовою спільнотою найкращі сторінки історії писемності, існування і формування України.

Звернувшись до свого 15 мільйонного унікального за змістом і універсального за видовим складом фонду Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського ¹⁶ може запропонувати світові ознайомитись з:

✦ одним з найбагатших зібрань стародавніх пам'яток слов'янської писемності, рукописних книг XI–XVIII ст., історичних документів XVI–XVIII ст. Серед них – сім аркушів «Київських глаголических листків» (X ст.), фрагменти «Сліпченського Апостола» – рукопису XII ст. на пергамені, «Оршанське Євангеліє» XIII ст., «Сербський Апостол» XIV ст., «Киево-

Печерський патерик» (1553–1554), славнозвісне «Пересопницьке Євангеліє» (1556–1561);

✦ великим зібранням стародавніх слов'янських книг, які надруковані кирилицею (понад 8000 томів). Серед них всесвітньо відомі московське (1564 р.) і львівське (1574 р.) видання «Апостола» першодрукаря Івана Федорова, віленське «Євангеліє» П. Мстиславця (1575 р.), Острозька «Біблія» (1581 р.), славнозвісна «Грамматика» Мелетія Смотрицького; одна з перших київських друкованих книг – «Лексіконъ славеноросскій» Памви Беринди (1627 р.) та багато інших рідкісних видань східнослов'янських друкарень;

✦ пам'ятки західноєвропейського книгодруку XV–XVI ст. Серед яких – колекція з 524 інкунабулів. Окрасою колекції є «Трактат» Матвія Краківського – книга, видана у Майнці 1459–1460 рр. ще за життя І. Гутенберга, «Історія тварин» Арістотеля (Венеція, Й. Кельнський, Й. Мантен, 1476) та слов'янський інкунабул «Октоїх», виданий у Чорногорії 1494 р.;

✦ колекцією палеотипів, яка нараховує 2,5 тис. примірників, серед яких видання найбільш відомих європейських друкарів Й. Фробена, Й. Бадіуса Асцезія, А. Торрезано, Й. Амербаха, Ф. Джунти, Я. Галлера, М. Шарфенберга, Й. Шьонспергера та ін.;

✦ колекціями Інституту рукопису (понад 400 колекцій), серед яких документи III–XX ст.;

✦ фондом нотних видань, близько 220 тисяч, у якому зосереджено кращі надбання музичної культури України та Росії кінця XVII – першої половини XIX ст., музична класика різних епох і народів, клавіри вітчизняних опер та інструментальної музики, всі види нотної продукції, довідкові видання, звукозаписи;

✦ зібранням кращих взірців світового образотворчого мистецтва (понад 250 тис. прим.), матеріали репродуційовані у книгах, альбомах, журналах, у вигляді листівок, гравюр, плакатів, портретів, лубків. З великою колекцією документальних фотографій, що зберігають риси старого Києва, Парижа, Лондона, пам'ятки архітектури, інтер'єри дореволюційних будинків тощо. Цінністю альбомного фонду є колекція так званих «кунстбухів» – збірників гравюр, за якими навчались учні іконописної школи Києво-Печерської лаври у XVII–XVIII ст. У фонді естампної графіки широко представлено репродукції західно-європейської та вітчизняної гравюри XVIII–XIX століть, унікальна колекція українських плакатів з 1904 р. до наших днів;

✦ спеціалізованим фондом картографічних видань, у якому зібрано

¹⁶ <http://nbuv.gov.ua/library/stock.html>

42 тис. вітчизняних та зарубіжних картографічних матеріалів з XVI ст. Серед них – атлас Авраама Ортелія «Theatrum orbis terrarum», виданий у середині XVI ст., атласи Гергарда Кремера (Меркатора) «Atlas ou representation du Monde Universel...» і «Appendix Atlantis oder ander Theil...», рукописний «Атлас реки Днепра», складений 1784 р., «Карта Киевской губернии» 1784 р., «Генеральная карта Российской Империи» 1734 р.

І це лише мізерна частина того документального скарбу Бібліотеки, який є безперечною гордістю нашої держави.

Національна парламентська бібліотека України¹⁷ на сьогодні у своєму фонді стародруків, рідкісних і цінних видань зберігає понад 37 тис. примірників. Серед зібраних скарбів є:

– колекція видань кириличного друку, такі як: «Маргарит» Іоанна Златоуста (Острог, 1595 р.), «Євангеліє» (Вільно, 1600 р.), «Книга житій святих» Димитрія Ростовського – Туптало (Київ, 1689 р.), «Патерик печерський» (Київ, 1799 р.);

– колекція російських та українських видань громадянського друку 1708–1860 рр., найстарішою книгою є видання 1719 року, надруковане у Москві: «Земноводного круга краткое описание...»;

– колекція книги XIX – початку XX ст. Серед них прижиттєві зібрання та окремі праці визначних українських діячів історії, науки і культури: В. Винниченка, М. Грушевського, М. Драгоманова, П. Куліша, М. Максимовича, М. Старицького, Л. Українки, М. Хвильового, І. Франка, Т. Шевченка та ін.;

– колекції книг українських репресованих авторів 1920–1930 рр., українських видань періоду Великої вітчизняної війни 1941–1945 рр.;

– колекції видань: з особистої бібліотеки видатного українського і російського літературознавця академіка О. І. Білецького (1884–1961) – понад 1,5 тис. видань універсального змісту; з приватної бібліотеки визначного українського вченого, громадського і політичного діяча С. О. Сірополка (1872–1959) – близько 4,5 тис. видань; з бібліотеки українського літературознавця П. І. Орлика (1929–1993) – понад 250 видань з різних галузей знань;

– колекції спеціалізованих видань образотворчого мистецтва, картографічні і нотні документи.

Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника¹⁸ нараховує у своєму фонді відділу рідкісної книги близько 250 тисяч одиниць

¹⁷ <http://www.nplu.org/ua/about/struktura/rk.htm>

¹⁸ <http://www.library.lviv.ua/ridkiswa.htm>

збереження, з яких майже 120 тисяч – стародруковані видання кириличним, кириличним та латинським шрифтами. Рідкісні видання XIX–XX ст. нараховують близько 130 тисяч одиниць збереження, в тому числі більше 20000 рідкісних періодичних видань, серед них є:

– 49 інкунабул (друки другої половини XV ст.) первістки кириличного друку – Триодь пісна та Триодь цвітна, видруковані у Кракові Ш. Фіолем у 1491 р., трактат М. Т. Ціцерона «Про старість», видрукований у Кельні 1467 р. в друкарні Ульриха Целля., найстаріший друкований лікувальний посібник «Гербарій», виданий 1484 р. у Майнці відомим друкарем П. Шеффером та «Книга хронік» Гартмана Шеделя, Нюрнберг 1493 р. в друкарні А. Кобергера з 1809 гравюрами на дереві;

– колекція палеотипів (1501–1550 рр.), яка нараховує 838 одиниць збереження;

– видання відомих європейських друкарів – Альдів, Ельзевірів, Етьєнів, Фробенів, Плантенів;

– рідкісні південнослов'янські видання першої половини XVI ст. з венеційської друкарні Б. Вуковича, тогочасні глаголичні друки. Друкарський доробок І. Федорова, видавнича продукція Львівського Ставропігійського Успенського братства друкаря М. Сльозки, друкарень єпископів Г. Балабана, Й. Шумлянського, А. Желиборського, видання Києво-Печерської лаври, Почаївської та Унівської друкарень, інших українських та зарубіжних видавничих осередків;

– видання XIX–XX ст. Серед них – перші та прижиттєві видання класиків української та зарубіжної літератури: «Енеїда» І. Котляревського, «Кобзарь» та «Гайдамаки» Т. Шевченка, твори М. Гоголя та Г. Квітки-Основ'яненка, І. Нечуя-Левицького, І. Франка та Лесі Українки;

– добірка рідкісних альманахів та перших українських періодичних видань.

Фонд рідкісних та цінних видань наукової бібліотеки Національного університету «Києво-Могилянська академія»¹⁹ налічує понад 2000 прим.

Більшу частину фонду рідкісних та цінних видань складають видання кінця XIX – початку XX ст. Одними з перших до цього фонду увійшли видання про історію Києво-Могилянської академії В. Аскоченського, Хв. Вовка, С. Голубєва, а також «Систематичний каталог книг бібліотеки Київської Духовної Академії. 1890–1905» А. С. Криловського. Серед видань початку XX ст. – видання видатних діячів політичного та наукового життя України М. Грушевського, М. Драгоманова, Д. Чижевського,

¹⁹ <http://www.library.ukma.kiev.ua/index.php?id=43>

О. Єфремова, М. Туган-Барановського, В. Липинського, С. Сірополка та багатьох інших. Значну частину фонду становлять видання української діаспори до 1947 року.

Найдавніша книга колекції знаходиться в колекції О. Прицака. Це: Abu Abdullah Muhammad bin Muhammad bin 'Abd Allah bin Idris al-Idrisi, 1100–1166. *De geographia vniuersali : Hortulus cultissimus, mire orbis regiones, prouincias, insulas, vrbes, earumque dimensiones & orizonta describens* / Abu Abdullah Muhammad bin Muhammad bin 'Abd Allah bin Idris al-Idrisi. – Romae: in Typographia Medicea, 1592. – [326 p.]

Наведені дані красномовно вказують на те, який величезний інформаційний потенціал мають бібліотеки учасниці проекту для розкриття, поповнення та збагачення історичної та культурної спадщини світу в межах проекту, за рахунок чого можемо сподіватись, що найближчим часом Україна буде належно представлена у Світовій цифровій бібліотеці. В подальшому, залучаючи до участі у проекті інші інституції-фондоутримувачі України, які мають у своїх сховищах унікальні примірники письменності, картографії, образотворчого мистецтва, які покликані на вивчення та дослідження історії і культури України та зарубіжжя, будемо збільшувати обсяги об'єктів залучених до проекту, сприяючи тим більш детальному висвітленні становлення та розвитку нашої країни в контексті світової історії.

Враховуючи те, що проект Світової цифрової бібліотеки згодом буде тільки зростати, поширюючи свій вплив на формування інформаційної свідомості відвідувачів з усього світу, то участь в ньому України, як партнера, що має унікальні фонди, можна вважати не тільки необхідною, а навіть пріоритетною, поєднуючи роботу по донесенню до світової спільноти історичних та культурних скарбів з популяризацією країни в світі.

Для того щоб, співпраця по наповненню колекцій Світової цифрової бібліотеки з боку українських інституцій-учасниць була більш плідною, необхідно створення єдиного координаційного центру, який би здійснював необхідну інформаційно-методичну підтримку роботи по створенню цифрових об'єктів, залучення нових учасників проекту, здійснював взаємодію з органами влади, займався б питаннями фінансування даного проекту, а влада в свою чергу здійснювала б всебічну підтримку на державному рівні.

Участь потужних українських бібліотек, в міжнародному проекті Світова цифрова бібліотека є важливим та закономірним кроком України, як активного члена світової спільноти, головне не зупинятися, а розвиваючись рухатись далі.

Список використаних джерел

1. Project Gutenberg [Electronic resource]. – Way of access : URL : http://www.gutenberg.org/wiki/Main_Page . – Title from the screen.
2. Яковлева Ю. В. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського на шляху до Європейської бібліотеки / Ю. В. Яковлева // Документознавство. Бібліотекознавство. Інформаційна діяльність: Проблеми науки, освіти, практики : зб. матеріалів 7-ої Міжнар. наук.-практ. конф., 25–27 трав. 2010 р. – К., 2010. – С. 166–168.
3. Конференція директорів європейських національних бібліотек (Conference of European National Librarian) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: URL : <http://www.nlr.ru/inter/cenl.htm> . – Название с экрана.
4. Europeana think culture [Electronic resource]. – Way of access : URL : <http://www.europeana.eu/portal/> . – Title from the screen.
5. World digital library [Electronic resource]. – Way of access : URL : <http://www.wdl.org/> . – Title from the screen.
6. Albanese A. World digital library Debuts in Dozens of languages / A. Albanese // Library Journal. – 2009. – Vol. 134, N 8. – P. 18.
7. Roach R. U. S. Library of Congress and United Nations To Build World Digital Library / R. Roach // Issues in Higher Education. – 2007. – Vol. 24, N 20. – P. 53.
8. WDL Descriptive Metadata Element Set [Electronic resource]. – Way of access: URL : <http://project.wdl.org/standards/metadata.html> . – Title from the screen.
9. WDL Digital Image Standards [Electronic resource]. – Way of access : URL : <http://project.wdl.org/standards/imagestandards.html> . – Title from the screen.
10. Ярошенко Т. Світова цифрова бібліотека: будемо глобальне партнерство [Електронний ресурс] / Т. Ярошенко. – Режим доступу : URL : www.ekmair.ukma.kiev.ua/bitstream/123456789/843/1/Jaroshenko.doc . – Назва з екрану.
11. World Digital Library Content Selection Guidelines [Electronic resource]. – Way of access : URL : <http://project.wdl.org/standards/contentguidelines.html> . – Title from the screen.
12. Павлуша Т. Загальна інформація про бібліотечні фонди [Електронний ресурс] / Т. Павлуша. – Режим доступу : URL : <http://nbuv.gov.ua/library/stock.html>. – Назва з екрану.
13. Національна парламентська бібліотека України. Відділ рідкісних і цінних книг [Електронний ресурс]. – Режим доступу : URL : <http://www.nplu.org/ua/about/struktura/rk.htm> . – Назва з екрану.
14. Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаніка. Відділ рідкісної книги [Електронний ресурс]. – Режим доступу : URL : <http://www.library.lviv.ua/ridkisna.htm> . – Назва з екрану.
15. Наукова бібліотека НаУКМА. Фонд рідкісних та цінних видань [Електронний ресурс]. – Режим доступу : URL : <http://www.library.ukma.kiev.ua/index.php?id=43>. – Назва з екрану.

Тематико-типологічне охоплення фонду WDL

За географічною ознакою (кількість об'єктів): Африка (122), Центральна та Південна Азія (67), Східна Азія (100), Європа (444), Латинська Америка та Карибський басейн (325), Середній Схід та Північна Африка (184), Північної Америки (147), Океанія та Тихий океан (31), Південно-Східна Азія (49), Антарктида (1), Світ (23).

За хронологічною ознакою (кількість об'єктів): 8000 до н.е. – 499 н.е. (28), 500 н.е. – 1499 н.е. (99), 1500 н.е. – 1699 н.е. (190), 1700 н.е. – 1799 н.е. (243), 1800 н.е. – 1849 н.е. (179), 1850 н.е. – 1899 н.е. (388), 1900 н.е. – 1949 н.е. (304), 1950 н.е. – 2010 н.е. (127).

За тематичною ознакою (кількість об'єктів): Філософія і психологія (9), Релігія (76), Суспільні науки (215), Мова (30), Природничі науки та математика (52), Технологія (88), Мистецтво; образотворчі і декоративні мистецтва (257), Література і риторика (38), Історія та географія (768).

За видами документів (кількість об'єктів): книги (172), журнали (54), рукописні матеріали (149), мапи (307), кінофільми (11), знімки та світлини (600), аудіо записи (5).

За установами-фондоутримувачами оригіналів документів (кількість об'єктів): Асоціації Тетуан-Асмір (5), Бібліотеки Джона Картера Брауна (10), Бібліотеки Сельського університету (27), Бібліотеки Конгресу (553), Бібліотеки Уеллком (10), Бібліотеки університету Браун (20), Бібліотеки університету Преторії (11), Бібліотеки університету в Братиславі (10), Державної бібліотеки Південної Австралії (1), Державної бібліотеки і архівів Флориди (10), Королівського інституту Нідерландів з вивчення Південно-Східної Азії і Карибського басейну (20), Лахорського державного коледжу університету (1), Меморіальної бібліотеки Колумба, Організації Американських Держав (77), Меморіальної бібліотеки Мамма Хайдара (10), Національної бібліотеки Бразилії (156), Національної бібліотеки Ізраїлю (16), Національної бібліотеки Китаю (20), Національної бібліотеки Сербії (35), Національної бібліотеки Уганди (1), Національної бібліотеки Уельсу (3), Національної бібліотеки Франції (8), Національної бібліотеки Чилі (2), Національної бібліотеки Швеції, Королівської бібліотеки (8), Національної бібліотеки і архівів Єгипту (20), Національної бібліотеки і архівів Іраку (20), Національної парламентської бібліотеки Японії (15), Національної центральної бібліотеки (10), Національного управління архівів і документації (41), Національного інституту антропології та історії ІНАН (5), Олександрійської бібліотеки (21), Російської державної бібліотеки (11), Російської національної бібліотеки (108), Університету Південної Кароліни (10), Фонду Катару, центральної бібліотеки, колекції «Спадщина» (11), Художнього музею Уолтерс (1), Центру вивчення історії Мексики CARSO (10), Центру правового розвитку (1).

Інформаційно представлені країни

Австралія (8), Австрія (6), Азербайджан (7), Албанія (2), Алжир (9), Ангола (7), Андорра (1), Антигуа і Барбуда (4), Аргентина (12), Вірменія (5), Афганістан (11), Багамські Острови (2), Бангладеш (3), Барбадос (5), Бахрейн (7), Білорусь (11), Беліз (3), Бельгія (6), Бенін (3), Болгарія (8), Болівія (14), Боснія і Герцеговина (16), Ботсвана (1), Бразилія (141), Бруней-Даруссалам (2), Буркіна-Фасо (1), Бурунді (2), Бутан (2), Вануату (1), Венесуела (Боліваріанська Республіка) (11), В'єтнам (8), Габон (2), Гаїті (10), Гайана (5), Гамбія (3), Гана (3), Гватемала (7), Гвінея (2), Гвінея-Бісау (2), Німеччина (15), Гондурас (2), Гренада (6), Греція (4), Грузія (7), Данія (8), Демократична Республіка Конго (6), Джибуті (2), Домініка (1), Домініканська Республіка (3), Еквадор (5), Екваторіальна Гвінея (3), Еритрея (3), Естонія (5), Ефіопія (5), Єгипет (52), Замбія (4), Зімбабве (2), Ізраїль (15), Індія (20), Індонезія (30), Йорданія (8), Ірак (37), Іран (Ісламська Республіка) (20), Ірландія (1), Ісландія (2), Іспанія (20), Італія (18), Ємен (16), Кабо-Верде (1), Казахстан (2), Камбоджа (4), Камерун (4), Канада (13), Катар (11), Кенія (6), Кіпр (1), Кірібаті (3), Китай (66), Колумбія (4), Коморські Острови (1), Конго (4), Корейська Народно-Демократична Республіка (3), Коста-Ріка (6), Кот-д'Івуар (2), Куба (31), Кувейт (11), Киргизстан (2), Лаоська Народно-Демократична Республіка (3), Латвія (8), Лесото (1), Ліберія (5), Ліван (5), Лівійська Арабська Джамахірія (5), Литва (8), Люксембург (1), Маврикій (2), Мавританія (2), Мадагаскар (5), Малаві (3), Малайзія (4), Малі (12), Мальдівських островів (1), Мальта (1), Марокко (8), Маршаллові Острови (2), Мексика (43), Мікронезія (Федеральні Штати) (3), Мозамбік (5), Молдова (4), Монако (1), Монголія (4), М'янма (4), Намібія (2), Науру (3), Непал (3), Нігер (2), Нігерія (3), Нідерланди (6), Нікарагуа (8), Нова Зеландія (3), Норвегія (8), Об'єднана Республіка Танзанія (5), Об'єднані Арабські Емірати (11), Оман (12), Пакистан (8), Палау (4), Панама (4), Папуа-Нова Гвінея (2), Парагвай (6), Перу (14), Південна Африка (17), Польща (11), Португалія (13), Республіка Корея (4), Республіка Македонія (4), Республіка Сербія (37), Республіка Чорногорія (5), Російська Федерація (134), Руанда (4), Румунія (2), Сальвадор (5), Самоа (4), Сан-Маріно (1), Сан-Томе і Принсіпі (2), Саудівська Аравія (16), Свазіленд (1), Сейшельські Острови (1), Сенегал (5), Сент-Вінсент і Гренадини (1), Сент-Кітс і Невіс (2), Сент-Люсія (2), Сінгапур (3), Сирійська Арабська Республіка (9), Словаччина (3), Словенія (2), Сполучене Королівство Великої Британії і Північної Ірландії (42), Сполучені Штати Америки (131), Соломонові Острови (2), Сомалі (2), Судан (6), Суринам (8), Сьєрра-Леоне (24), Таджикистан (7), Таїланд (4), Тимор-Лешті (2), Того (3), Тонга (1), Тринідад і Тобаго (5), Тувалу (1), Туніс (6), Туркменістан (3), Туреччина (12), Уганда (6), Угорщина (7), Узбекистан (7), Україна (22), Уругвай (11), Фіджі (1), Філіппіни (7), Фінляндія (13), Франція (33), Хорватія (4), Центральноафриканська Республіка (2), Чад (1), Чеська Республіка (5), Чилі (13), Швейцарія (4), Швеція (10), Шрі-Ланка (7), Ямайка (1), Японія (33).

**Партнери проекту «Світова цифрова бібліотека»
станом на вересень 2010 року**

Бібліотека Аллама-Ікбал, Кашмірський університет; Бібліотека століття Анна; Австрійська національна бібліотека; Автономний університет штату Нуево-Леон; Азербайджанська національна бібліотека; Державна бібліотека Баварії; Берлінська державна бібліотека – Фонд прусського культурної спадщини; Олександрійська бібліотека; Британська бібліотека; Бібліотека університету Браун; Центр вивчення історії Мексики CARSO; Центральний інститут аудіовізуального спадщини; Центральна бібліотека Болгарської академії наук; Центральна національна бібліотека Флоренції; Меморіальна бібліотека Колумба, Організація Американських Держав; Бібліотека Естенсе, Модена; Фонд «Нова ера», Нікарагуа; Головний національний архів; Лахорській державний коледж університет; Греко-католіцька єпархія Алеппо; Музей і бібліотека рукописів імені Хілла; Університет Св. Духа в Касліке; Міжнародна федерація асоціацій бібліотек та наукових установ (IFLA); Національна бібліотека і архіви Іраку; Ірландський коледж в Парижі; Бібліотека Джона Картера Брауна; Університет науки і технології імені короля Абдулли; Бібліотека Конгресу; Меморіальна бібліотека Мамма Хайдара; Міністерство культурної спадщини і заходів Італії; Міністерство освіти, Королівство Бахрейн; Національна академічна бібліотека республіки Казахстан, Астана; Національний архів і бібліотека Ефіопії; Національне управління архівів і документації; Національний архів Гаїті; Національний архів Сент-Кітса; Національний архів Сент-Вінсента і Гренаді; Національна центральна бібліотека; Центральна національна бібліотека Риму; Національна рада з культури і мистецтва (Конакульта); Національна парламентська бібліотека Японії; Національний інститут антропології та історії INAH; Національна бібліотека і архіви Єгипту; Національна бібліотека Аргентини; Національна бібліотека Вірменії; Національна бібліотека Білорусі; Національна бібліотека Бразилії; Національна бібліотека Болгарії; Національна бібліотека Чилі; Національна бібліотека Китаю; Національна бібліотека Куби імені Хосе Марті; Національна бібліотека Естонії; Національна бібліотека Фінляндії; Національна бібліотека Франції; Національна бібліотека Гайани; Національна бібліотека Ізраїлю; Національна бібліотека Казахстану; Національна бібліотека Кореї; Національна бібліотека Киргизької Республіки; Національна бібліотека Лаосу; Національна бібліотека Латвії; Національна бібліотека Молдови; Національна бібліотека Неаполя; Національна бібліотека Нової Зеландії; Національна бібліотека Нідерландів; Національна бібліотека Перу; Національна бібліотека Португалії; Національна бібліотека Румунії; Російська національна бібліотека; Національна бібліотека Сербії; Національна бібліотека Іспанії; Національна бібліотека, Королівська бібліотека; Національна бібліотека Уганди; Національна бібліотека Уельсу; Національна парламентська бібліотека Грузії; Національна парламентська бібліотека України; Наукова бібліотека

національного університету «Кієво-Могилянська академія»; Близькосхідна школа теології; Східна бібліотека, університет св. Йосифа; Музей Плантін-Моретус; Фонд Катару, центральна бібліотека, колекція «Спадщина»; Румунська академічна бібліотека; Королівська бібліотека, Данія; Королівський інститут Нідерландів з вивчення Південно-Східної Азії і Карибського басейну KITLV; Російська державна бібліотека; Смітсонівський інститут; Коптська бібліотека Св. Марка; Державна бібліотека і архіви Флориди; Державна бібліотека Південної Австралії; Сирійсько-православна архієпископія Алеппо; Асоціація Тетуан-Асмір; Тулейнський університет, Меморіальна бібліотека імені Ховарда-Тілтона; Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури ЮНЕСКО; Бібліотека університету в Братиславі; Бібліотека Неаполітанського університету; Бібліотека Падуанського університету; Бібліотека університету Сассарі; Бібліотека університету Преторії; Університет Південної Кароліни; Бібліотеки університету Вісконсін-Мілуокі; Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського; Львівська національна наукова бібліотека імені Василя Стефаника; Бібліотека Вільнюського університету; Художній музей Уолтерс; Бібліотека Уеллком; Бібліотека Єльського університету; Президентська бібліотека імені Б. М. Сльцина.

**Перелік інституцій, які надали фінансову допомогу
Світовій цифровій бібліотеці**

Google Inc. – 3 мільйони доларів;
Фонд Катару – 3 мільйони доларів;
Корпорація Карнегі в Нью-Йорку – 2 мільйони доларів;
Науково-технологічний університет імені короля Абдулли (Саудівська Аравія) – 1 мільйон доларів;
Microsoft Inc. – 1 мільйон доларів;
Рада Джеймса Медісона при Бібліотеці Конгресу – 255 000 доларів.

Сергій Головаха,
провідний редактор НБУВ

КОНВЕРГЕНЦІЯ ДРУКОВАНОГО І МУЛЬТИМЕДІЙНОГО КОНТЕНТУ В БІБЛІОТЕЦІ

У статті розглядається проблема становища друкованих видань в епоху відкритого мультимедійного контенту. Проаналізовано шляхи та приклади гібридності напрямів у медіапросторі. Порівнюються нові операційні системи і платформи для планшетних комп'ютерів з точки зору видавця та сумісності з періодикою, представленою на порталі НБУВ.

Ключові слова: друкований контент, електронний контент, конвергенція, подкаст, аудіокнига, мультимедіа.

«Четверта комунікаційна революція» характеризується розвитком телекомунікацій і створенням комп'ютерних мереж, здатних забезпечити накопичення і передавання величезних масивів інформації у глобальному масштабі.

Тому сьогодні видавцям доводиться серйозно замислюватися про долю паперової періодики, книговидання та поліграфії загалом. Зокрема, враховувати як зростання попиту серед читачів на електронні версії видавництва, так і активний зворотний зв'язок читача з виданнями, оскільки читач сам стає каналом повідомлення.

На міжнародному форумі «Медіа майбутнього», який проходив 24 червня 2011 року в Москві, особлива увага була присвячена саме цій проблемі.

Так, головний редактор «Guardian News&Media» Алан Расбриджер, виступаючи на форумі, відзначив, що зараз «у ЗМІ відбувається така сама глобальна революція, як винахід Гуттенберга у 1467 р. Якщо раніше у ЗМІ слово надавалося лише авторові, то сьогодні мережеві ЗМІ можуть зацікавити тим, що дають можливість висловитися і самому користувачу контенту». Разом з цим, зазначає декан факультету журналістики МДУ ім. М. В. Ломоносова О. Варганова, «аудиторія в чомусь і програє від цієї ситуації, тому що достовірність інформації знижується, а обсяг збільшується, і простому користувачеві без навичок досить складно розуміти цей світ».

Отже, у сучасному світі спостерігається падіння інтересу до друкованої продукції. Тобто сам контент так само цікавий, але в ланцозі автор – читач випадає така ланка, як папір. Саме та ланка, яка давала змогу контролювати процес монетизації праці, усіх задіяних людей у видавничому процесі. Наклади в цифрах, приміром, дають можливість видавцеві прогнозувати і розподіляти фінансові потоки у вигляді передплати і підтримувати інтерес рекламодавця до того або іншого видання.

Однак, попри таку тенденцію, паперова преса остаточно не зникне, але її стане менше, при цьому вже в найближчій перспективі. Завдячуючи динаміці науково-технічного прогресу, що прискорюється, система дистрибуції паперових видань має принципово змінитися. При цьому, не зважаючи на зміни, економічна модель друкованих ЗМІ, заснована на продажу паперових копій і залученні реклами під наклади, що реалізуються, залишається домінуючою. Питання в тому, як довго це триватиме.

Зміни ринку засобів масової інформації, що відбуваються нині, відрізняють два близьких за своєю природою процеси – цифровізація і конвергенція. Видавців періодики нині турбує проблема забезпечення прибутковості електронних версій своїх видань, якими споживач звик користуватися безкоштовно, а також місце і роль традиційного друку в майбутньому.

Оскільки інформаційні потреби сучасної людини значно змінюються, вважається, що друкована преса може витримати конкуренцію з іншими ЗМІ лише ставши їх деякою подобою – освоївши мультимедійність.

Преса, онлайн-видання, телебачення і радіо миттєво реагують на появу нових засобів масової комунікації.

Сьогодні в середовищі генераторів і постачальників контент-послуг інтенсивно розширюються і охоплюються нові формати мультимедійного мовлення.

У світовій практиці спостерігаються процеси створення цілих інформаційних холдингів на основі медійних інтернет-ресурсів. На платформі власних сайтів друковані видання освоюють нехарактерні для своєї первинної діяльності способи постачання інформації. За допомогою веб- і мультимедійних технологій друкована преса починає «говорити і показувати».

Ефірні теле- і радіокомпанії на своїх сайтах створюють відео- і телепередачі на базі власних ефірів, таким чином «подовжуючи життя» контенту, який вже був представлений аудиторії в ефірі. Цікаві для користувача репортажі, інтерв'ю та інші матеріали розміщуються на

порталах медійних компаній. Таким чином, лінійний потік інформації перетворюється на аудіо- та відеоподкасти.

Отже, реципієнт отримав більш розширені можливості самостійного вибору способу власної обізнаності. І знову ж таки – можливість висловлювати власну точку зору на ту чи іншу подію. Використання призначених для користувача ресурсів дає змогу виявити зацікавлення і переваги аудиторії, на яку спрямований інформаційний продукт.

У період розквіту мобільних і портативних медіапрограваців, носіїв і приймачів даних видавці адаптують медіа-платформи для охоплення аудиторії і продовження «новинного хвоста».

Нові носії вимагають нового продукту, і видавець має навчитися його виробляти.

Гібридність напрямів у медіапросторі зустрічалася упродовж усієї його історії на різних етапах і різною мірою.

Розширення і відносна доступність інструментарію у певний момент змінили динаміку процесу об'єднання напрямів діяльності ЗМІ. Видавець отримав можливість виробництва власного аудіо- та відеоконтенту, якість і популярність якого зумовлені політикою, технічними можливостями інструментарію і наявністю потрібних компетенцій генератора.

Процес інтеграції, зближення різних технологій, їх об'єднання в єдину технологічну платформу отримав назву «конвергенція» (від лат. convergo – наближаюся, сходжуся).

Обговорення проблем конвергенції у ЗМІ дедалі частіше порушується на таких щорічних і міжнародних заходах, як:

- ✓ щорічний бізнес-форум фахівців медіаіндустрії України;
- ✓ міжнародна конференція «Цифрові можливості у видавничому бізнесі», присвячена широкому спектру нових послуг, запропонованих читачам і рекламодавцям через онлайніві, мобільні й інші цифрові платформи;
- ✓ міжнародна конференція «Цифрові системи поширення мультимедійного контенту. Проблеми і вирішення»;
- ✓ щорічний Міжнародний відкритий саміт видавців «Конвергенція цифрових і друкованих ЗМІ»;
- ✓ міжнародний форум «Медіа майбутнього», присвячений розвитку медіа-технологій, впливу нових і традиційних медіа на суспільство, майбутнє журналістики.

Основою конвергенції є однакове цифрове представлення різних типів інформації – текстової, графічної, аудіо- і відео-, а також використання єдиних стандартів і протоколів для її поширення на різних каналах.

У зв'язку з цим відбуваються відповідні зміни в організації видавничої діяльності. Число штатних співробітників редакцій зменшується, а частина їхніх функцій передається журналістським бюро, на аутсорсінг (від англ. outsourcing – використання зовнішнього джерела / ресурсу) і фрілансерам (від англ. freelancer, у переносному значенні – вільний художник, у нашому випадку – позаштатний співробітник).

Аутсорсінг та ринок фріланс-послуг, нині вже досить розвинений у Європі і Америці, нестримно розвивається і в країнах СНД, залучаючи все нових учасників, готових до співпраці на віддаленій основі. Технології дозволяють віддаленому від редакції працівникові виконувати завдання редакції не лише журналістського характеру, але й дизайн, верстку, адміністрування сайта, відео-, аудіомонтаж, написання флешанімації тощо.

Організаційна структура конвергентної редакції дозволяє максимально розкрити суть викладу. Нова система роботи забезпечує мультимедійне всебічне висвітлення події на усіх можливих технологічних платформах. Відлагоджені зв'язки між членами штату забезпечують швидкість комунікації між редакторами і журналістами.

У період кризи друку і падіння накладів технологи, націлені на планшетні комп'ютери, відкривають нові напрями розвитку видань. Створення цифрових публікацій для планшетних комп'ютерів – дуже молода галузь. Тут поки що немає ні сталих підходів, ні єдиних правил, ні стандартних рішень. Видавці і дизайнери інтуїтивно, методом спроб і помилок, лише намагаються принципи, на яких будуть засновані додатки періодичних видань завтрашнього дня.

27 січня 2010 року на презентації у Сан-Франциско американський інженер і підприємець, співзасновник і генеральний директор американської корпорації «Apple Inc» Стивен Пол Джобс представив інтернет-планшет iPad з операційною системою iOS.

Apple iPad є класичним прикладом інтернет-планшетів і принципово відрізняється від персональних комп'ютерів. Багато аналітиків відносять інтернет-планшети до пристроїв посткомп'ютерної епохи, які простіші і зрозуміліші за звичні персональні комп'ютери і з часом можуть витіснити ПК з ІТ-ринку. На презентації С. Джобс сказав: «Технології невід'ємні від гуманітарних наук – і це твердження як ніколи справедливо для пристроїв посткомп'ютерної епохи. Конкуренти намагаються дійти оптимального балансу в нових моделях персональних комп'ютерів. Це не той шлях, який вибирає Apple, – насправді майбутнє за посткомп'ютерними пристроями, які простіші і зрозуміліші за звичні ПК».

Стимувальним чинником для користувачів, поки що, залишається ціна

планшетника. В Україні ціна пристроїв, які відтворюють контент iPad, стартує від 600 дол. – залежно від характеристик.

Але з'являються пристрої, засновані на дешевшій, відкритій платформі Android від компанії Google. Ця платформа є альтернативою Apple і OS і підтримується більшістю видань. Ціна на такі пристрої помітно нижча. І хоча сьогодні кращими портативними пристроями можна вважати розробки від Apple, у Android є усі шанси відвоювати передові позиції на цьому терені.

Що ж до глобальної статистики, то до 2012 року аналітики прогнозують продажі iPad на рівні 20 млн штук на рік. А згідно з дослідженням американської компанії «Comscore», понад третину володільців iPad використовують його саме для читання. За цим показником читання на iPad перебуває на одному рівні з прослуховуванням музики і переглядом відео. Простота і зрозумілість для користувача, а також ергономіка, дизайн інтерфейсу, інноваційні функціональні можливості iPad відкривають величезний потенційний ринок для видавців.

Однією з інноваційних ніш, що виникли здебільшого через популярність iPad, є електронні видання. Безперечно, вона існувала задовго до появи планшетного комп'ютера Apple, але саме завдяки його можливостям і популярності видавці отримали платформу, що дає змогу вигідно змінити частку своєї присутності у світовому інформаційному просторі.

На сьогодні деякі ЗМІ України успішно створюють інтерактивні версії своїх випусків. Це такі, як «Автоцентр», «Українські новини», «Кореспондент», «Tochka.net», «UBR News – бізнес ресурс», «Українська правда», «5 канал», «Оглядач», «Quotes – цитати для натхнення» та інші.

Вже перший досвід поширення таких видань показав, що нова ніша цікава видавцям як інструмент залучення читачів і підвищення комісійного збору за кожну купівлю, здійснену зі сторінок журналу. А рекламодавцям – як новий майданчик для просування бренду, збільшення способів впливу і, відповідно, зростання продажів, аналітика відгуків на рекламу, отримання читачем вичерпної інформації з питання, що зацікавили, через механізм посилань, безперервність сталого психоемоційного контакту з виданням.

Однак, попри великі перспективи, для видавців існує певна фінансова межа входження в систему поширення від Apple.

Компанією був створений онлайнний супермаркет «App Store», що продає власникам мобільних телефонів, плеєрів і планшетів iPad різні додатки. Для того щоб видання потрапило на віртуальний прилавок «App Store», видавець повинен заплатити певну суму. Причому плата стягується на різних етапах: починаючи з верстки й закінчуючи придбанням кінцевого продукту.

Сам факт інтерактивності потребує спеціального програмного продукту. Лідером у цій галузі став програмний комплекс Adobe Digital Publishing Suite.

Adobe й раніше задавав тон у видавничому сегменті. Але останнім часом, враховуючи нескороминущий інтерес до планшетних пристроїв, вирішила виділити усі свої рішення, які так чи інакше стосуються доставляння видань на мобільні пристрої через Інтернет, в окремий програмний комплекс – Adobe DPS. Новий продукт призначений для видавців, що виробляють цифрові газети і журнали для сучасних планшетників. Він дає змогу створювати цифрові видання, оптимізувати їх наповнення, поширювати й вирішувати фінансові питання між усіма залученими сторонами.

Вартість Adobe DPS Professional становить 496 дол. на місяць. Оплата пакета і його розповсюдження передбачається відразу за весь рік наперед, тому мінімальна вартість «вхідного квитка» становить 5952 дол. Плюс витрати на хостинг видань на серверах Adobe і гарантована доставка об'ємних видань для планшетів – 6490 дол., а також оплата акаунта розробника Apple, необхідного для розміщення в кіоску «Apple Store», – 99 дол. Разом: 12 541 дол. Найімовірніше, є потреба і в навчанні персоналу – від 2400 дол. за 24 години роботи фахівця. Пропонуються і розширені опції з упровадження і навчання – аж до створення планшетного видання «під ключ». Будуть запропоновані й різні рівні підтримки: від відповідей через веб до приїзду фахівця.

У разі якщо видання розповсюджується платно, магазин «Apple Store» стягує 30 % з кожного скачування. Викачується книга, журнал або газета одним контейнером з метаданими, який включає усю мультимедійність, закладену у випуск видання.

Додатки в магазині «Apple Store» представлені в десятках категорій, серед яких книги, бізнес, освіта, фінанси, медицина, музика, новини, фотографія, словники, довідники, соціальні мережі. Додатки доступні як безкоштовно, так і за певну плату. За магазином наглядають фахівці Apple. Кожний додаток оснащується спеціальним електронним сертифікатом.

Додатки в Adobe DPS створюються поетапно:

Оскільки більшість публікацій для iPad мають підтримуватися двома режимами перегляду (портретний і альбомний), для кожної сторінки необхідні два макети. Одне й те саме видання верстається у двох варіантах: горизонтально і вертикально. Додатки для iPad мають фіксований дозвіл екрану, тому макети створюються саме в цьому розмірі.

У статичні макети сторінок додається інтерактивність – слайд-шоу,

елементи, що рухаються, кнопки, аудіофайли, 3D-елементи. Файли, з яких складаються інтерактивні елементи, додаються у верстання на відведені місця.

Після розміщення інтерактивних елементів файлова структура публікації додається до ще одного AIR-компоненту – Digital Content Bundler. Він відповідає за формування структури видання, порядок дотримання сторінок і додавання метаданих (наприклад, для навігації за змістом). Вихідний файл Digital Content Bundler має внутрішній формат issue, для його відтворення на iPad потрібно встановити спеціальне програмне забезпечення – Digital Viewer.

Після перегляду публікації на iPad і затвердження макету файл issue вирушає на сервер Adobe (з описом, скриншотами та іншою інформацією). Сервер створює додаток у натуральному форматі iOS (ipa). І за згодою Apple щодо його розміщення воно надходить до «Apple Store» для продажу або безкоштовного розповсюдження. Остаточний файл ipa, окрім самої публікації, містить компонент для її відображення – користувачеві для перегляду не знадобляться додаткові кошти.

Зрозуміло, що при таких цінах випуск планшетних видань на платформі Adobe поки що можуть собі дозволити лише великі і середні видавництва. Видавцям, що випускають один або декілька невеликих журналів, зазначені ціни недоступні. Такі сьогоденні реалії – технологія модна і недешева в здійсненні. Але залученість читача – це те, що дозволяє ЗМІ з перспективою дивитися в майбутнє.

Багато видавництв серйозно сприймають запропоновану модель компанії Apple, тому що вона дозволяє вирішити це завдання на новому рівні. Читач, перегортаючи подібне видання, отримує абсолютно інший рівень досвіду. Він вже навіть не читач, а учасник-гравець.

Варто сказати про новий формат реклами у таких виданнях. Рекламований предмет можна переглядати в трьох вимірах, при цьому реклама перетворюється з нав'язливого явища на гру. Отже, рівень вникання в те, що відбувається на сторінках твору, зростає.

За даними дослідження, проведеного службою «Affinity Vista», реклама в iPad-виданні виявилася на 21 % такою, що більше запам'ятовується, а споживча реакція виявилася на 34 % результативнішою.

Отже, якими б не були перспективи компанії Apple, але у сфері планшетних пристроїв вона не є монополістом. Відразу декілька аналітичних компаній дійшли висновку, що різке скорочення частки iOS свідчить про початок активного продажу планшетів на платформі Android від компанії Google. За її прогнозом, через кілька років Apple охоплюватиме не більше 50 % ринку.

Порівняно зі своїм конкурентом Android характеризується відкритістю платформи.

Так само можна відзначити, що операційна система iOS прив'язана саме до пристроїв від Apple, тоді як Android не має жорсткої прив'язки до того або іншого виробника планшетників.

Враховуючи створення більшістю друкованих ЗМІ електронних версій своїх паперових видань у форматі PDF, Android дає змогу видавцеві публікувати контент на вже наявних технічних потужностях. Якщо публікації, створені для платформи iOS (Apple), розповсюджуються лише через віртуальний магазин «Apple Store», то доставляння контенту на Android (Google) дає змогу викачувати і встановлювати додатки з будь-яких інших джерел. Хоча для Android існує «Android Market» (аналог еплівського «Apple Store»), з якого можна викачувати найрізноманітніші додатки.

Отже у видавця є альтернатива запропонованій моделі розповсюдження від компанії Apple і створення додатків без оновлення основного програмного забезпечення редакції. Видавець може вибрати і цей шлях.

Наприклад, на сайті Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (НБУВ) широко представлена наукова періодика України, наукові журнали і збірники. Ці видання переважно представлені у форматі PDF. Враховуючи високу відвідуваність сайту НБУВ (40–50 тис. на добу) плюс безкоштовний доступ до каталогу електронних версій, останній становить особливий інтерес для власника пристрою з операційною системою Android.

Висновки

Динаміка науково-технічного прогресу, який прискорюється, залишає мало шансів тому, хто вважає, що традиційні паперові ЗМІ і традиційні системи їх дистрибуції залишаться незмінними.

Усі зміни і швидкоплинні тенденції розвитку інтернет-версій традиційних ЗМІ свідчать, що йде процес пристосування різних форматів один до одного, взаємовплив і взаємопроникнення.

Необхідно ще раз підкреслити, що сучасні інформаційно-комунікаційні технології створюють умови для формування єдиного технологічного і економічного простору, тісної взаємодії між раніше розділеними комунікаційними послугами і продуктами. Усе це змінює інформаційний продукт як на рівні змісту, так і на рівні його представлення.

Список використаних джерел

1. *Борисов М.* Adobe Digital Publishing Suite: цифровые издания – это просто! [Электронный ресурс] / М. Борисов. Способ доступа: <http://www.publish.ru/adobe/2011/02/18738722/> – Заголовок с экрана.
2. Издания для iPad [Электронный ресурс]. – Способ доступа: <http://printus.com.ua/myblog/izdaniya-dlya-ipad.html.html> Заголовок с экрана.
3. Интерактивные iPad-журналы – дорогогато? [Электронный ресурс]. – Способ доступа: <http://infostore.in.ua> – Заголовок с экрана.
4. Корпоративные СМИ на iPad в действии [Электронный ресурс]. – Способ доступа: http://www.corpeditions.com.ua/rus/news/news_review/74/ – Заголовок с экрана.
5. Международный форум «Медиа будущего» [Электронный ресурс]. – Способ доступа: <http://www.mediabusiness.com.ua/content/view/24677/42/lang,r/> – Заголовок с экрана.
6. *Пятаков С.* «У революции в медиасфере есть свои жертвы?» [Электронный ресурс]. – Способ доступа: <http://fmf.rian.ru/news/20110624/367259661.html>. – Заголовок с экрана.
7. *Шнайдер А.* Периодика на планшетах: как это делается [Электронный ресурс] / А. Шнайдер. – Способ доступа: <http://www.publish.ru/publish/2011/03/18276653/> – Заголовок с экрана.
8. *Экслер Алекс.* Чем Android 2 лучше iOS 4 (iPhone OS) [Электронный ресурс] / Алекс Экслер. – Способ доступа: <http://www.exler.ru/expromt/12-01-2011.htm> – Заголовок с экрана.

Розділ III

Книгознавство та документознавство: нові пріоритети розвитку в інформаційному просторі

УДК 371.69(477.74)

Майя Алексєнко,

головний бібліограф Наукової бібліотеки

Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

**ВИДАННЯ З БІБЛІОТЕКИ ВІЛЕНСЬКОЇ
МЕДИКО-ХІРУРГІЧНОЇ АКАДЕМІЇ
В КНИЖКОВОМУ ЗІБРАННІ РІШЕЛЬЄВСЬКОГО ЛІЦЕЮ**

У статті вперше, спираючись на дані Державного архіву Одеської області та вивчення фонду Наукової бібліотеки Одеського національного університету, розкривається історія надходження в 1843 р. частини книжкового зібрання Віленської медико-хірургічної академії до бібліотеки Одеського Рішельєвського ліцею.

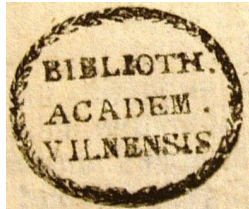
Ключові слова: Рішельєвський ліцей, Віленська медико-хірургічна академія, міністерство народної освіти.

Наукова бібліотека Одеського національного університету імені І. І. Мечникова була заснована як бібліотека Рішельєвського ліцею в 1817 р. Згідно з відомостями рукописного фундаментального каталогу книжкового зібрання Рішельєвського ліцею за 1864 р. до Новоросійського університету перейшло 11 998 найменувань книг та періодичних видань. На жаль, каталоги ліцейської бібліотеки не збереглися в повному об'ємі: у теперішній момент у наявності є тільки чотири книги каталогів. Перша книга рукописного каталогу, яка була складена професором ліцею Платоном Олексійовичем Симоновичем у 1829 р., зберігається в Державному архіві Одеської області (фонд № 44), а три останніх (за 1853, 1861 та 1862–1864 рр.) – у фонді бібліотеки Одеського національного університету. Таким чином, повного та вичерпного уявлення про весь книжковий масив бібліотеки Рішельєвського ліцею ми не маємо. Тим не менш, вивчення архівних матеріалів, а також робота над бібліографічним описом стародруків з фондів Рішельєвського ліцею в програмі Liber Media дають нам можливість простежити формування ліцейської бібліотеки. Ми можемо виділити кілька напрямів, за якими велося поповнення фонду бібліотеки ліцею. Це централізовані закупівлі, дарування приватних осіб і так звана переміщена література. До числа останньої належать і книги з бібліотеки Віленської медико-хірургічної академії.

Історія виникнення бібліотеки Віленської медико-хірургічної академії пов'язана з існуванням Віленської єзуїтської академії, заснованої в 1579 р. за указом Стефана Баторія під назвою «Almae academia et universitas

Vilnensis societatis Jesu» [6, с. 12–13]. Бібліотека Віленської єзуїтської академії, попередниці Віленського університету, була одним з найбільших і найбагатших книгосховищ у Східній Європі [2, с. 278]. Після приєднання території Литви до Російської імперії в результаті розділів Речі Посполитої на основі Віленської академії в 1803 р. був організований Імператорський Віленський університет.

Питання передачі спадщини закритого в 1832 р. внаслідок польського повстання Віленського університету, Віленських медико-хірургічної та духовної академії – наступників Віленського університету (переведених до Києва і Санкт-Петербурга в 1841 р.), – порушувалися багатьма дослідниками [1–4; 15; 17]. У спеціальній літературі неодноразово згадувалося, що бібліотека скасованого університету була розподілена між Віленською медико-хірургічною та римо-католицькою духовними академіями, значна частина книг перейшла до Київського університету [15, с. 111], дублети – до Харківського університету (3 тис. томів) [1, с. 25], Білоруському навчальному округу передали 9 тис. томів [15, с. 111]. Згідно з указом від 29 квітня 1840 р. Віленська медико-хірургічна академія була включена до складу Імператорського університету Святого Володимира у Києві (остаточно академію було закрито у 1842 р.) в якості медичного факультету [4, с. 401], а римо-католицька академія була переведена до Санкт-Петербурга. Після остаточної реорганізації вищої школи Великого князівства Литовського книги з Вільно, крім Києва та Санкт-Петербурга, надійшли до бібліотек Імператорського Юр'ївського (456 томів немедичного змісту) [20 с. 472] та Імператорського Казанського [15, с. 117] університетів. Проте в жодному з доступних нам досліджень не згадується про надходження книг з Віленської медико-хірургічної академії до Рішельєвського ліцею [9–14; 21]. Тим цікавішим є факт наявності значної кількості книг з характерною овальною печаткою «BIBLIOTH. ACADEM. VILNENSIS» у бібліотеці Одеського національного університету імені І. І. Мечникова (іл. 1), на всіх книгах з подібними печатками стоїть також штамп бібліотеки Рішельєвського ліцею (іл. 2).



Іл. 1. Штамп на книгах з бібліотеки Віленської медико-хірургічної академії



Іл. 2. Штамп бібліотеки Одеського Рішельєвського ліцею

Наведемо положення з царського указу від 5 лютого 1841 року «О распределении учебных пособий Виленской медико-хирургической академии»: «... дабы сделано было распоряжение о распределении академической библиотеки, кабинетов и других учебных пособий таким образом, чтобы относящиеся собственно к врачебной науке поступили без изъятия в Киев, и из прочих пособий взяты были для тамошнего университета только нужные для пополнения его коллекции. **Все, что затем останется в излишке, передать другим учебным заведениям, имеющим наиболее нужды в пособиях сего рода»** (виділено нами. – М. А.) [19, стб. 221]. Таким чином, остаточний перерозподіл спадщини вищих навчальних закладів Великого князівства Литовського було покладено на міністерство народної освіти.

Вивчення документів, які стосуються історії Рішельєвського ліцею та зберігаються в Державному архіві Одеської області (фонд 44), дозволяє нам заповнити деякі прогалини в дослідженні проблем, що стосуються передачі майна Віленської медико-хірургічної академії та шляхів комплектування фонду бібліотеки Рішельєвського ліцею.

Нам вдалося виявити відомості про передачу частини книг Віленської медико-хірургічної академії в Рішельєвський ліцей. У журналі засідань Ради Рішельєвського ліцею за 1843 р. зазначено, що 18 березня 1843 р. до Рішельєвського ліцею надійшла пропозиція міністра народної освіти С. С. Уварова відібрати необхідні видання за двома каталогами бібліотеки Віленської медико-хірургічної академії «по части естественных наук и математики и по части словесности древних писателей, филологии, нумизматики, библиографии» [5, арк. 23 зв.]. У пропозиції говорилося, що для Рішельєвського ліцею можна вибрати будь-які необхідні книги, крім відібраних вже для Дерптського та Казанського університетів.

Рада Рішельєвського ліцею у складі директора ліцею М. І. Сініцина, виконуючого обов'язки інспектора І. Г. Міхневича, професорів М. К. Павловського, П. О. Симоновича, О. Д. Нордмана, Ф. К. Бруна, Г. К. Бруна, П. В. Беккера, Х. Г. Гасгена, М. Н. Мурзакевич, В. Є. Левтероуполо, А. О. Рафаловича, В. В. Григор'єва, а також ад'юнктів В. Ф. Пахмана, В. А. Ліновського, В. В. Петровського і виконуючого обов'язки ад'юнкта О. Я. Комарницького обговорила це питання на своєму засіданні. Для відбору книг було створено комісію, до складу якої увійшли викладачі ліцею – професор латинської словесності, завідувач основною бібліотекою Павло Васильович Беккер та ад'юнкт, викладач права Володимир Альбертович Ліновський [5, арк. 24]. Протягом місяця комісія працювала над відбором книг, необхідних для роботи ліцею, в результаті

чого вибрала «... все те книги, которых нет в библиотеке лица, или же имеются, но не полные сочинения ...» [5, арк. 32]. Для потреб Рішельєвського ліцею із запропонованих каталогів Віленської медико-хірургічної академії комісією було відібрано 373 найменування видань: «175 сочинений по части естественных наук и математики и 198 сочинений по части словесности древних писателей, филологии, нумизматики, библиографии» [5, арк. 113].

З питань, пов'язаних з доставкою відібраних примірників, Рада Рішельєвського ліцею при посередництві міністерства народної освіти звернувся до попечителя Білоруського навчального округу. В архівних документах повідомляється про те, що 11 вересня 1843 р. візником Сидором Родіоновим з Вільно до Одеси було привезено чотири ящики з книгами Віленської медико-хірургічної академії вагою п'ятдесят шість пудів (тобто більше 970 кг). За перевезення Рішельєвським ліцеєм було виплачено з економічних сум сто п'ятдесят один рубль шістдесят шість копійок [5, арк. 271–272 зв.].

Протоколи засідань Ради та Правління Рішельєвського ліцею свідчать про досить довгу процедуру передачі та оформлення книг з Віленської медико-хірургічної академії до Рішельєвського ліцею (березень–грудень 1843 р.). Але, на жаль, ці джерела не дають нам відповіді на питання про те, які саме видання надійшли до основної (фундаментальної) бібліотеки ліцею, тому що фонд обласного архіву постраждав під час окупації Одеси 1941–1944 рр. і чимало архівних матеріалів зникло. У числі інших було втрачено справу «Об отобрании для лица книг по каталогу библиотеки Виленской медико-хирургической академии» на шістдесяті аркушах, зафіксовану в описі фонду № 44 за 1843 р.

Завдяки частковому перегляду de visu фонду Наукової бібліотеки ОНУ та опису стародруків у програмі Liber Media нами було виявлено 61 найменування в 163 одиницях з бібліотеки Віленської медико-хірургічної академії, виданих у XVI–XIX ст. Серед них переважають твори античних авторів (30 видань), це праці Платона, Аристотеля, Аристофана, Каллімаха, Езопа та ін., також представлено європейську середньовічну літературу та літературу нового часу, описи подорожей, книги з математичних наук, періодичні видання та енциклопедії.

Книги з Віленської медико-хірургічної академії в складі книжкового зібрання Рішельєвського ліцею мають не тільки штампи академії, часто на них можна знайти й різні записи, що свідчать про попередніх власників і про історію побутування того чи іншого примірника. Так, на титульному аркуші «Нового греко-латинського лексикону» німецького філолога Івана

Скапули (бл. 1540–1600), виданого в Базелі в 1580 р. [8, № 417], читаємо запис латинською мовою: «Inscriptus Catalogo Collegii Vilnensis Societatis Jesu; Bibliothecae magnae» (Писаний каталог Віленського колегіуму Товариства Ісуса; Основної бібліотеки). Цей запис на книзі свідчить про наявність рукописного каталогу книжок і про структуру бібліотеки Віленського колегіуму, яка поділялася на основну (bibliotheca magna), тобто найціннішу частину бібліотеки, та абонемент (bibliotheca parva) [3, с. 34].

Серед книг античних авторів, що походять з бібліотеки Віленської медико-хірургічної академії, нами виявлено два видання з цікавими записами. На титульному аркуші примірника праць давньогрецького філософа Плутарха (бл. 45 – бл. 127), що вийшли в світ у Франкфурті-на-Майні в 1599 р. [8, № 356], знаходиться такий запис: «Bibliothecae magnae ad usum Philoso[phorum]; Collegii Vilnas Societatis Jesu ... Illustrissimi Domini Casimiri Sapieha Protocancellarij M.D.L.» (Основна бібліотека для користування філосо[фів]; Віленського колегіуму Товариства Ісуса ... Ясновельможного Пана Казимира Сапєги Протоканцлера В[еликого] К[нязівства] Л[итовського]). Записи подібного змісту (Bibliothecae magnae; Collegii Vilnensis Soc. Jesu. Dono ... Casimiri Sapieha Procancil. M.D.L.) також присутні й на третій частині збірки «Автори життєписів Августів», виданого у Лейдені в 1632 р.

Магнати та церковні ієрархи Великого князівства Литовського нерідко жертвували свої книжкові зібрання єзуїтській академії у Вільно. Відомо, що один з представників знаменитого роду білорусько-литовських магнатів Сапєг, а саме підканцлер литовський Казимир Лев (Леон) Сапєга (1609–1656) ще в 1645 р. разом із коштами для установи юридичного факультету подарував бібліотеці академії зібрання юридичної літератури [2, с. 278]. А в 1656 р. він заповів частину фамільної бібліотеки з маєтку Ружани (Рожани) Віленській єзуїтській академії [17]. Цей дар Сапєги отримав назву Ружанської книгозбірні і нараховував 3 тис. книг, серед яких були рідкісні інкунабули та багато світської літератури [6, с. 95]. Очевидно, перед нами два примірника з книжкового зібрання роду Сапєг, що надійшли до бібліотеки попередниці Віленського університету.

Друга частина «Авторів життєписів Августів» супроводжується записами «Bibliothecae Magnae. Coll. Viln. Soc. Iesu. Ex libris Stanislai Sapieha (?) ... 1692 20 Febr. ... ». На жаль, в даному випадку ми не можемо бути повністю впевненими в правильності прочитання прізвища власника, тому що запис дуже нечіткий. Але дата свідчить про те, що в бібліотеку Віленської єзуїтської академії книга надійшла в 1692 р.

Привертає до себе увагу ще один блок видань з бібліотеки Віленської медико-хірургічної академії – це книги з колекції Яна Снядецького. Книги супроводжуються штампом «Z DARU ASTR. OBS. IANA SNIADOCKIEGO 1830», а також екслібрисом «Joannis Sniadecki».

Ян Батист Владислав Снядецький (1756–1830) – один з найвідоміших вчених польського Просвітництва, астроном, математик, філософ і педагог; ректор Віленського університету в 1807–1815 рр. Працював у Вільно з 1806 р., там же був директором астрономічної лабораторії. Крім того, отримав популярність як прихильник геліоцентричної системи Миколая Коперника. У 1782 р. в Краківському університеті Снядецьким була виголошена промова «Похвала Копернику», яка сприяла поширенню поглядів великого польського вченого [18, с. 273].

У 1835 р. бібліотека Віленської медико-хірургічної академії отримала в дар книжкову колекцію Яна Снядецького. Зібрання складалося приблизно з 700 томів книг XVI–XIX ст. латинською, польською, французькою, російською, німецькою та англійською мовами. Це були книги з історії філософії, класичної філології, теології, мовознавства та природничих наук. Велика частина книг з колекції Снядецького перейшла до Імператорського університету Святого Володимира в Києві [15, с. 114]. У складі бібліотеки Рішельєвського ліцею зараз виявлено дванадцять назв у шістнадцяти томах з колекції цього відомого вченого. Серед них твори Корнелія Тацита (Париж, 1805), комедія Вільяма Шекспіра «Багато галасу з нічого» (Лондон, 1776), «Втрачений рай» Джона Мільтона (Лондон, 1750), трактат з навігації французького дослідника та мандрівника П'єра Бугера «Про маневрування судів, або Трактат з механіки та динаміки» (Париж, 1757), а також роботи з астрономії, філософії та архітектури. Записи на деяких виданнях свідчать про те, що раніше ці книги знаходилися в книгозбірні Краківського університету (Musee Mathematici Universitatis Cracovensis).

У складі книг з Віленської академії присутні й видання, надруковані в Москві і Санкт-Петербурзі. Це свідчення приєднання земель Великого князівства Литовського до Російської імперії та включення Віленської академії до сфери контролю вищих органів Російської імперії. Серед подібних видань – періодика, зокрема, «Журнал Министерства народного просвещения» (1836–1841 рр.) та «Санктпетербургский журнал» (1804–1809 рр.), «Полное собрание всех сочинений в стихах и прозе» Олександра Сумарокова (Москва, 1787), видання Товариства любителів вітчизняної (російської) словесності «Собрание образцовых русских сочинений и переводов в прозе» (СПб., 1815), «Сочинения и переводы Петра Макарова» (СПб., 1817) та твір Дмитра Хераскова «О знаменитости Переяславля

Залесского в древние и новые времена и шестое воскресенье в Переяславле Залесском» (СПб., 1820).

Документи, згідно яких до Рішельєвського ліцею потрапила частина книг з Віленської медико-хірургічної академії свідчать про те, що тільки цьому ліцею, який не був вищим навчальним закладом, поряд з університетами (Харківським, Казанським, Дерптським та університетом Святого Володимира у Києві) було запропоновано взяти участь у розподілі майна вищих навчальних закладів, ліквідованих внаслідок польського повстання 1830–1831 рр. Це, крім усього іншого, свідчить про те місце, яке займав Рішельєвський ліцей у системі освіти Російської імперії.

Таким чином, книги з Віленської медико-хірургічної академії в складі бібліотеки Рішельєвського ліцею – не випадкові й розрізнені надходження, а відображення політики уряду Російської імперії з розподілу спадщини вищої школи Великого князівства Литовського між навчальними закладами держави. Книжковий масив, що надійшов в Одесу з Вільно в 1843 р., значно поповнив бібліотечне зібрання Рішельєвського ліцею. Хоча книги з Віленської медико-хірургічної академії розпорознені у фонді Наукової бібліотеки Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, пошук та вивчення їх дає нам можливість простежити ще один зі шляхів поповнення книжкового фонду попередника університету – Рішельєвського ліцею.

Список використаних джерел

1. Березюк Н. М. Библиотека Харьковского национального университета им. В. Н. Каразина за 200 лет (1805–2005) / Н. М. Березюк, И. Г. Левченко, Р. П. Чигирінова. – Харьков, 2005. – 337 с.
2. Владимиров Л. И. Всеобщая история книги : Древний мир. Средневековье. Возрождение. XVII век / Л. И. Владимиров. – М., 1998. – 310 с.
3. Владимиров Л. И. Очерки по истории книг и библиотек в Литве до 1917 года / Л. И. Владимиров. – Вильнюс, 1965. – 83 с.
4. Владимирский-Буданов М. Ф. История Императорского университета Св. Владимира / М. Ф. Владимирский-Буданов. – Киев, 1884. – Т. 1. – С. 401.
5. Державний архів Одеської області, ф. 44 (1843), оп. 2, сп. 110.
6. История Вильнюсского университета (1579–1979) / под ред. С. Лазутка. – Вильнюс, 1979. – 372 с.
7. История Тартуского университета 1632–1982 / под ред. К. Сийлиласка. – Таллин, 1982. – 279 с.
8. Каталог изданий XVI века : Из фондов Научной библиотеки ОНУ им. И. И. Мечникова / сост. Е. В. Полевщикова ; отв. ред. В. А. Смынтына ; науч. ред. Е. А. Радзиховская. – Одесса, 2003. – 291 с.

9. Ковальов С. З історії бібліотеки Ришельєвського лицю в Одесі / С. Ковальов // Вісник Книжкової палати. – 2004. – № 1. – С. 43–45.

10. Ленц Н. И. Учебно-воспитательные заведения, из которых образовался Ришельевский лицей. 1804–1817 / Н. И. Ленц. – Одесса, 1903. – VIII, 386 с.

11. Михневич И. Г. Исторический обзор сорокалетия Ришельевского лицея с 1817 г. по 1857 год / И. Г. Михневич. – Одесса, 1857. – 200 с.

12. Мозгова В. П. Бібліотеки лицейів України: становлення та розвиток (XIX–XX ст.) : Автореф. дис. ... к. іст. наук. / В. П. Мозгова – К., 2000. – 20 с.

13. Мозгова В. Джерела до вивчення історії бібліотек лицейів України XIX–XX століть / В. П. Мозгова // Бібліотечна планета. – 2000. – № 2. – С. 24–26.

14. Мозгова В. Книжкові зібрання бібліотек лицейів України XIX ст. / В. П. Мозгова // Вісник Книжкової палати. – 1999. – № 9. – С. 25–29.

15. Мяскова Т. Бібліотеки Імп. Вієнського університету та Імп. Вієнської медико-хірургічної академії (історія заснування, шляхи надходження до фонду бібліотеки Імп. Університету Св. Володимира та подальша доля) / Т. С. Мяскова // Книжкові колекції, рідкісні видання та рукописи в сучасному науково-інформаційному просторі : Матеріали конференції, присвяченої 85-річчю Музею Одеської державної наукової бібліотеки ім. М. Горького. Одеса, 25–27 вересня 2007 року / Упоряд. Т. Л. Подкупко ; відп. ред. О. Ф. Ботушанська ; ред. І. С. Шелестович. – Одеса, 2008. – С. 108–119.

16. Полевщикова Е. В. Библиотека Ришельевского лицея в 1817–1828 гг. (По материалам Государственного архива Одесской области) / Е. В. Полевщикова // Вісник Одеського національного університету. – Т. 12, вип. 4. – Серія : Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство. – Одеса, 2007. – С. 60–94.

17. Прокопович Н. С. Белорусский Версаль / Н. С. Прокопович [Електронний ресурс] Режим доступу : //http://ruzhany.narod.ru/sources/002a.html (2009)

18. Рыбка Е. В. Ян Снядецкий (к 200-летию со дня рождения) / Е. В. Рыбка // Историко-астрономические исследования. Вып. 2. – Москва, 1956. – С. 267–288.

19. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. – Т. 2. – Царствование Николая II. 1825–1855. – Отделение I. 1825–1839. – СПб., 1875. – 1576, 69, 54 стб.

20. Статистические таблицы и личные списки по Императорскому Юрьевскому, бывшему Дерптскому, университету (1802–1901) : Приложение к историческому очерку Е. В. Петухов Императорский Юрьевский, бывший Дерптский, университет за сто лет его существования. – Юрьев, 1902. – 39 с.

21. Фельдман В. С. Библиотека на Ришельевский лицей през 1817–1865 г. / В. С. Фельдман // Литературна мисъл. – София, 1990. – Кн. 6. – С. 116–121.

УДК 659.125+025.178 1477)''192''

Ірина Бобришева,

мол. наук. співробітник НБУВ

**ХУДОЖНЄ ОФОРМЛЕННЯ
УКРАЇНСЬКИХ НОТНИХ ВИДАНЬ
20-х років ХХ СТОЛІТТЯ
ЗА МАТЕРІАЛАМИ БАЗИ ДАНИХ ВОКАЛЬНОЇ МУЗИКИ**

У статті надається загальна характеристика створеної бази даних, її пошукових можливостей та введених новацій: візуального представлення художнього оформлення українських нотних видань вокальних творів, що надає більш повне уявлення про художній процес зазначеної доби, зокрема про український авангард 20-х років минулого століття, розширює відомості, подані у нотних виданнях (дозволяє атрибутувати художнє оформлення деяких видань, розшифрувати криптоніми і псевдоніми художників-оформлювачів, розширити уявлення про сфери їхньої творчої діяльності). Новація надає змогу легко ідентифікувати видання з однаковою назвою твору, виявляти видання, відсутні в єдиному в Україні ретроспективному бібліографічному довіднику «Музична література УРСР : 1917–1965», а також дозволяє задовольнити естетичні запити і розширити коло користувачів електронним каталогом.

Ключові слова: база даних, книжкова графіка, музичні твори, нотні видання, образотворче мистецтво, оформлення, український авангард, художній процес.

Нові пріоритети розвитку в галузі національної бібліографії пов'язані зі складанням електронних баз даних. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського володіє найбільшим у світі зібранням вокальних і інструментальних творів українських композиторів, а також творів українського фольклору. Практичне завдання полягає у створенні каталогів цих видань у найбільш повному, зручному для користувача і привабливому вигляді.

Національний репертуар українських нотних видань створюється за допомогою програмного пакету САБ (Система Автоматизації Бібліотек) «IRBIS». Робота здійснюється відповідно до плану науково-дослідної роботи відділу формування музичного фонду (далі – ВФМФ) згідно з основними теоретико-методологічними, методичними та організаційними принципами розробленими Інститутом української книги НБУВ.

Останні дослідження українських нотних видань зазначеного періоду, а також останні публікації в цій галузі належать співробітникам відділу формування музичного фонду НБУВ Л. Івченко та І. Савченко, а також газетного відділу – О. Вакульчук. Л. Івченко та О. Вакульчук видали науковий ретроспективний каталог українських нотних видань інструментальної музики 1923–1934 рр. [4], а І. Савченко – науковий каталог українських нотних видань 1917–1923 рр. [11]. Тому нашим завданням стало створення наукового каталогу і формування електронної бази даних українських нотних видань саме вокальних творів 1924–1930 рр.

База складається з повних бібліографічних описів нотних видань, що включають всі обов'язкові і всі можливі факультативні елементи, отримані з видання та інших джерел. Весь поданий матеріал описано *de visu*.

Електронний каталог має широкий діапазон можливостей задовольнити запити користувачів. Набір пошукових словників (сценарії пошуку) включає 34 елементи (обов'язкові та факультативні), а саме такі словники: авторів, назв та перших слів вокальних творів, назв серій, видавництва та друкарень, місць, зазначених у вихідних даних, хронологічний (рік видання), персоналій, що не є авторами, зазначаються всі особи, згадані у виданні (наявність їх портретів, присвят, репертуару та ін.), систематичний покажчик тощо [1].

Можливості застосування комп'ютерних технологій надали нам змогу запровадити новачку, яка полягає в ілюстративному супроводженні бібліографічних описів сканованими зображеннями титульного аркуша або обкладинки для надання додаткової візуальної інформації про видання. Винятком є лише видання, що належать до однакових серій, отже титульні аркуші у них здебільшого однакові. (Треба зауважити, що сам процес сканування є доволі трудомістким і включає декілька технологічних операцій, зокрема – попередній перегляд, корекція зображення, налаштування кольорової гами тощо).

Твори зазначеного періоду віддзеркалюють неоднозначний і суперечливий характер культурних перетворень у 20–30-ті роки ХХ ст. Характерними ознаками духовного життя суспільства в цей час стали, з одного боку, новаторство і пошук, ламання стереотипів, залучення широких народних мас до надбань і продукування культури (реалізація відомого гасла цих часів «Мистецтво – масам»), а з іншого – форсованими темпами наростали уніфікація, централізація, тотальна ідеологізація, загальне зниження рівня культури [2].

Історія нотних видань тісно пов'язана з історією образотворчого мистецтва, а саме – мистецтва графіки. Художники були творцями шрифту,

прикрас і малюнків, що втілювали зміст музичного твору, його ідейно-художній задум і створювали художньо-декоративне обличчя видання. Останні дослідження у галузі української книжкової графіки 20–30-х років ХХ ст. провадилися О. Лагуєнко [6], але в галузі художнього оформлення нотних видань зазначеного періоду досліджень немає. Тому в даній статті увагу зосереджено саме на ілюстраціях нотних видань, що увійшли до електронної бази даних ВФМФ.

Оформлення нотних видань зазначеного періоду відображає суттєві і характерні ознаки мистецтва книжкової графіки. Тобто це такий вид образотворчого мистецтва, основу якого складає малюнок; головними образотворчими засобами є лінія, пляма, світлотінь; колір застосовується більш обмежено і умовно, для образотворчої мови характерні лаконізм, простота і ясність [3].

Найбільший вплив на стиль художнього оформлення нотних видань у 20-ті роки справив один з видатних майстрів української книжкової графіки – Григорій Нарбут. Разом зі своїми сучасниками Василем Кричевським, Тимофієм і Михайлом Бойчуками, Іваном Падалкою та іншими майстрами художник започаткував стильові ознаки української графіки 20–30-х років ХХ ст. Насамперед це звернення до народного мистецтва, що зберігало в собі первісний синкретизм та колективізм і було глибоко занурене в життя та побут людини. Примітними якостями такого мистецтва є безпосередність світовідчуття, захоплення яскравими фарбами, уникнення зовнішньої описовності, певна канонізація та умовність. Майстрів нового напрямку об'єднувало аналітичне ставлення до форми та концептуальність у підході до пластичних завдань, дослідження законів композиції, які диктує площинність аркуша, простір, замкнений у рамку, аналіз психологічного сприйняття форми, лінії (плинної, ламаної, вертикалі, горизонталі, кута), контрасту кольору, маси, динаміки та статичності тощо [6].

За художнім оформленням можемо умовно розподілити видання зазначеного періоду за стильовими та нестильовими ознаками на декілька груп. (Вони не є рівнозначними. Поряд зі стильовими ознаками суто формально виділяємо, наприклад такі, що містять на титульному аркуші фотографії).

По-перше, це видання, оформлені засобами чистої типографіки – тобто, тільки за допомогою шрифтів, широких та вузьких друкарських лінійок, плашок, шрифтових композицій з літер різного розміру, кольору й щільності розміщення тощо. Малюнок шрифту має певні художні якості, зокрема ритмічність, кольоровість, просторовий лад, пропорційність і належить, так само як і звичайні книжкові ілюстрації, до графічного

мистецтва [9]. Наприклад, шрифтове оформлення титульних аркушів художником Георгієм Цапком до серії уривків з опери «Кармелюк» Валентина Костенка, художником Титаренком серії вокальних творів до опери «Джоні грає» композитора Ернста Кшенека, невідомим художником до збірки червоноармійських пісень «Раз – два» (рис. 1).



Рис. 1

Друга група видань у своїх ілюстраціях поєднує типографіку з фрагментами фотографій. Наприклад, фото акторів театру «Березіль» Й. Гірняка і М. Крушельницького на виданні «Харків, Харків...» Ю. Мейтуса (до вистави Л. Курбаса «Галло на хвилі») [5], оформлення «Народних пісень» П. Демущого художником Л. Ковалів, та солоспіву В. Борисова «Сакви надіньте» невідомим художником (рис. 2).

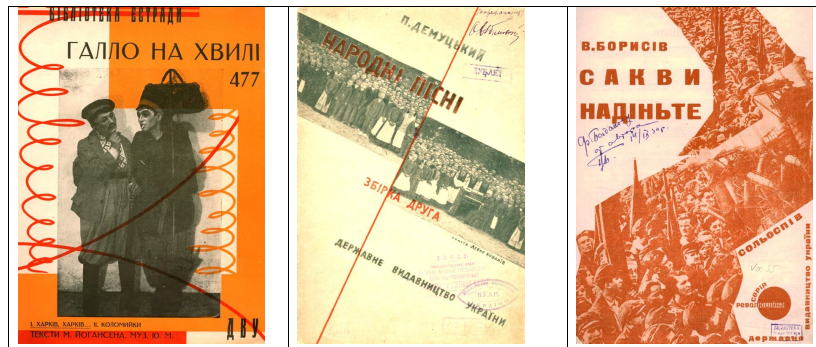


Рис. 2

Велику частину нот 20-х років ХХ ст. складають видання, оформлені у стилі українського авангарду. Український авангард – це синтетичне

поєднання національного фольклору, народного мистецтва з елементами європейського модернізму. Його суть полягала у філософському осмисленні культурно-стильових здобутків попередніх поколінь художників. Авангард увів у мистецький обіг традиційної культури примітив. Цей примітив відмежується від натуралізму і намагається виявити внутрішню суть явища чи форми, використовуючи метафори та гіперболи. Це, насамперед, роботи таких художників як Григорій Беркович, Євген Мей, Інокентій Проскуряков (псевдонім Ке-ша). Наприклад, «Ексцентрик» З. Маймана, робота художника Г. Берковича; «Народні жарти» Ю. Мейтуса, робота художника І. Проскурякова (Ке-ши) та збірник революційних пісень «Жовтень», робота художника Є. Мея (рис. 3).



Рис. 3

У наведених роботах присутнє поєднання мови символів, неопримітивізмів і засобів геометричного моделювання форми, наявний елемент стилізації, гри, акцентування, перебільшення.

Частину видань становлять роботи художників у так званому пролетарському стилі оформлення книжок та журналів [6], який також використовували і для нотних видань. Цей стиль характеризується максимальною економією в малюнку, схематичною будовою, тяжінням до геометризації форм, чіткої ритмізації ліній, зрівноваженості всіх елементів на площині. Наприклад, оформлення Є. Меєм хору В. Ступницького «Ленінський заповіт», невідомим автором серії «Радянський пісенник» та художником М. Ашкіназі хору «Соціалізм» П. Толстякова (рис. 4).

Значна частина нотних видань вокальних творів 20-х років ХХ ст. декорована орнаментами, які нагадують народну українську вишивку. Оформлення переважної більшості таких видань належить художнику

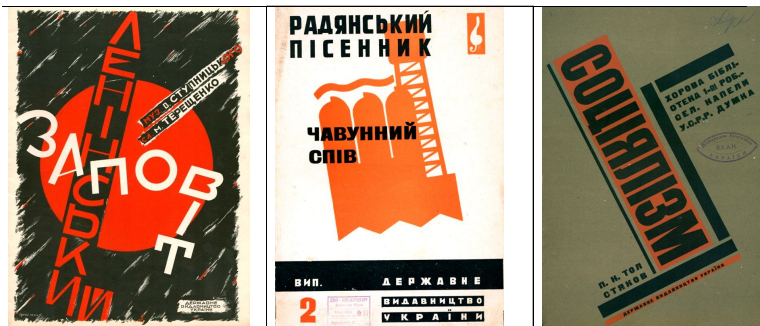


Рис. 4

О. Маренкову. Наприклад, серія творів «Бібліотека солоспіву» (рис. 5) Державного видавництва України оформлена О. Маренковим за допомогою декоративного рослинного та рослинно-геометричного орнаменту. Це романи відомих українських композиторів В. Борисова, Г. Верьовки, П. Козицького, М. Коляди, В. Косенка, В. Костенка, М. Лисенка, О. Нахабіна, Б. Новосадського, П. Сениці та ін. Художники в орнаментах відчували незвичайну експресивну силу, так само абстрактну, як і музика, спроможну створити певний настрій або висловити його [10]. Строга закономірність орнаментів нагадує про симетрію і ритм у природі, і, водночас, вона вибудовується за законами мистецтва, ґрунтується на умовності. Такий орнамент тяжіє до декоративного стилю і стилізації. Як приклад, оформлення художником О. Маренковим романсів Б. Новосадського і Я. Степового та невідомим художником збірки українських народних пісень в обробці К. Корчмарьова (рис. 5).

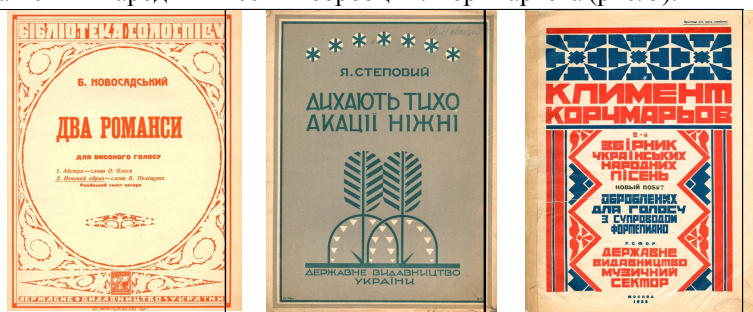


Рис. 5

Деякі естрадні твори 20-х років ХХ ст. оформлені у більш ранньому напрямі – модерн, характерними проявами якого є граційність, вишуканість, декоративність і естетизм (рис. 6).



Рис. 6

У процесі роботи над БД українських нотних видань вокальних творів визначено авторів декількох ілюстрацій. Наприклад, за певними ознаками (стилізація старовинних українських шрифтів, особливо у назві видавництва, характерний малюнок орнаменту), ми зробили припущення, що саме Олексію Маренкову належить оформлення публікацій творів «Заграй кобзарю!» В. Верховинця, «Не беріть із зеленого луґу верби» Я. Степового, «Десять слобожанських народних пісень» В. Ступницького (рис. 7), а також «Хор лісових дзвіночків» В. Верховинця.

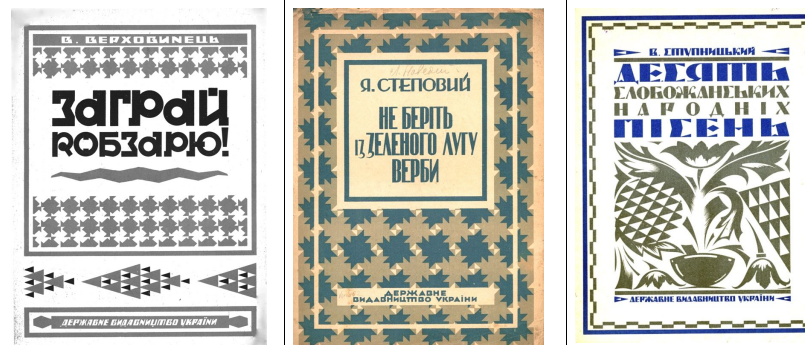


Рис. 7

Крім того, завдяки можливості масштабування оцифрованих титульних аркушів було виявлено низку підписів, криптонімів, майже непомітних під час перегляду de visu. Подальша робота з зображеннями дала змогу визначити авторів ілюстрацій нотних видань і розшифрувати ряд криптонімів художників, таких як Г. Б. (Григорій Беркович), Є. М. (Євген Мей), О. М. (Олексій Маренков), Ю. М. (Юхим Михайлів), Ке-ша (Інокентій

Проскуряков), що дозволяє по-іншому поглянути на творчість згаданих художників, розширити уявлення про сфери їхньої діяльності.

Завдяки візуальному представленню матеріалу в електронному каталозі було виявлено декілька видань зазначеного періоду, що не увійшли до відомих бібліографічних довідників, таких як «Музична література УРСР : 1917–1965» (1966) [8], тобто вони вводяться до бібліографічного обігу вперше. Наприклад, перевидання 1925 р. відомого твору Ю. Хайта «Все выше» (Авіа-марш), вперше опублікованого в Києві у 1923 р. та два перевидання 1927 р. «Шахти № 3» В. Кручиніна опублікованих видавництвом КМП («Київське музичне підприємство»).

Окремо слід звернути увагу на велику кількість видань з ілюстраціями – портретами композиторів, виконавців, акторів. Більшість портретів пов'язано зі зніманнями на той час естрадними співаками, такими як Ольга Аренс, Катерина Орленева, Зінаїда Рікомі, Тамара Церетелі, Ізабелла Юрьєва, та ін. [12] (усього більш як 20 прізвищ), а також портретами композиторів і поетів (Л. Бетховен, М. Лисенко, Л. Ревуцький, Я. Степовий, Т. Шевченко та ін.). Але трапляються серед портретних ілюстрацій і доволі рідкісні, зокрема портрети відомих на той час, а зараз майже забутих акторів: куплетистів і сатириків А. Громова і В. Міліча [12], артистів балету Л. Івер і Нельсона, артиста муз комедії К. Сулова (інколи дуже важко знайти про них будь-які відомості). Частина видань, з такими портретами може виявитися єдиним джерелом інформації, що зберіглася до нашого часу про ту чи іншу особистість. Наводимо приклади титульних аркушів таких видань (рис. 8).

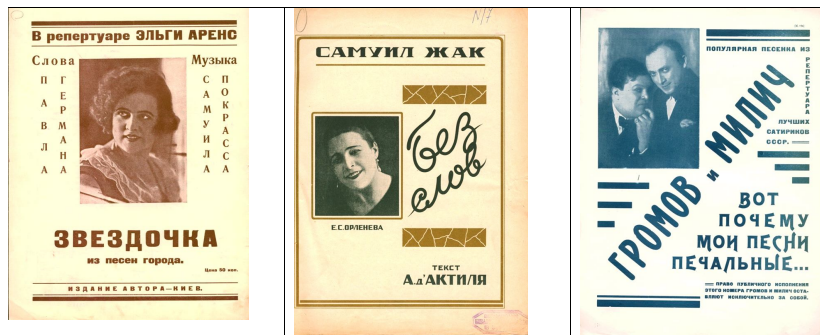


Рис. 8

Отже, дослідження художнього оформлення українських нотних видань 20-х років ХХ ст. надає змогу повнішого уявлення про художній процес цієї доби, доповнює відомості, подані у виданнях. Отримані спостереження

про ілюстрації у нотних виданнях спонукають до збирання фактичного матеріалу, відомостей про майстрів, про художній процес, дають змогу по-новому поглянути на творчу спадщину відомих, маловідомих або призабутих художників. У процесі роботи з ілюстрованими нотними виданнями вдалося атрибутувати декілька анонімних творів, розшифрувати ряд криптонімів і псевдонімів.

Візуальне представлення матеріалу в електронній базі дозволяє легко ідентифікувати видання (отже слугує не тільки мистецтвознавчим, але й суто бібліографічним цілям), бо у багатьох випадках маємо по декілька одних і тих же творів зазначеного періоду, що вийшли друком у різних видавництвах і мають різне оформлення. Ряд видань вперше введено до бібліографічного та мистецтвознавчого обігу.

Візуальний матеріал активізує додаткові канали сприйняття і надає інформації більш привабливого вигляду, задовольняє естетичні запити, розширює коло користувачів: крім музикантів електронний каталог нот може зацікавити й художників, мистецтвознавців, студентів і викладачів художніх вузів.

Безумовну історичну цінність має велика кількість портретів відомих у 20-ті роки естрадних виконавців: співаків, артистів, сатириків, танцівників, що вводяться до науково-бібліографічного обігу.

Завдяки візуальній інформації, що додатково представлено у базі даних українських нотних видань вокальних творів 20-х років ХХ ст. отримуємо нове знання про книжкову графіку зазначеного періоду, про художній процес цієї доби: як багатогарний простір культури вбирав у себе різні тенденції, традиції і новації, випрацьовуючи неповторний образ такого явища, як мистецтво графіки України 20-х років. Адже, як визнавав К. Ясперс, «сучасне відбувається на основі історичного минулого, дію якого ми відчуваємо в собі» [13].

Список використаних джерел

1. *Бобришева І. Ф.* Українські нотні видання вокальних творів 1924–1930 рр.: поповнення національного бібліографічного репертуару / І. Бобришева // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Вип. 24. – К., 2009. – С. 182–188.
2. *Бойко О. Д.* Історія України : навчальний посібник / О. Д. Бойко. – К. : Академвидав, 2006. – 686 с.
3. *Звонцов В. М.* Основи розуміння графіки / В. М. Звонцов. – М. : Издательство Академии художеств СССР, 1963. – С. 60.
4. *Івченко Л. В.* Українські нотні видання 1923–1934 років у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (інструментальна

музика) / Л. Івченко, О. Вакульчук. – К. : Національна академія наук України, Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, 2009.

5. *Курбас Л.* Березиль : із творчої спадщини / Лесь Курбас. – К. : Дніпро, 1988. – С. 302.

6. *Лагутенко О.* Українська графіка першої третини ХХ століття / Ольга Лагутенко. – К. : Грані-Т, 2006. – 240 с.

7. Мистецтво України : біографічний довідник / за ред. А. В. Кудрицького. – К. : Українська енциклопедія, 1997. – 697 с.

8. Музична література УРСР : 1917–1965 : бібліографічний довідник / Книжкова палата Української РСР. – Х.: Редакційно-видавничий відділ Книжкової палати УРСР, 1966. – 795 с.

9. Основы оформления советской книги / под ред. А. А. Сидорова. – М.: Искусство, 1956. – С. 39.

10. *Павловський В.* Орнамент у творчості Василя Григоровича Кричевського / В. Павловський // Нотатки з мистецтва. – 1974. – № 14. – С. 33.

11. *Савченко І. В.* Українські нотні видання 1917–1923 років у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського : науковий каталог / Ірина Савченко ; НАН України. Національна б-ка України імені В. І. Вернадського ; наук. ред. Л. В. Івченко. – К., 2007. – 384 с.

12. Эстрада России : двадцатый век : лексикон / Министерство культуры Российской Федерации ; Государственный институт искусствознания ; отв. ред. Е. Д. Уварова. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. – 784 с.

13. *Ясперс К.* Смысл и назначение истории / К. Ясперс. – М.: Издательство полит. литературы, 1991. – С. 28.

УДК 655.11:303.646

Наталія Бондар,

наук. співробітник НБУВ

ДО ІСТОРІЇ ДРУКУВАННЯ «ВІЛЬНЮСЬКИХ» АРКУШІВ 1595 р.: ФІЛІГРАНОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПРИМІРНИКІВ

Публікацію присвячено аналізу філіграней кириличного фрагменту, відомого під назвою «вільнюських аркушів», що друкувався близько 1595 р. для доповнення некомплектних примірників острозької Біблії 1581 р. Проаналізовано філіграні трьох рідкісних примірників видання зі збірок Києва, Львова та Москви. Прослідковано ймовірні ринки закупівлі паперу, якими найвірогідніше були польські, переважно люблінські та краківські папірні. Разом із раннім побуванням одного із примірників на цих же територіях, а також із документами про можливу закупівлю примірників Біблії Мамоничами у Любліні це може свідчити про друкування цього фрагменту не у Вільнюсі, а десь поблизу.

Ключові слова: філіграні, водяні знаки, «вільнюські аркуші» 1595 р., острозька Біблія 1581 р.

Існує не так багато фрагментів або уривків кирилических пам'яток, що стали предметом зацікавленості як фахівців, так і широкого читачького загалу. Відомості фрагмент набув не сам по собі, а як додруковка до такої загальновідомої пам'ятки, як острозька Біблія 1581 р. Йдеться про уривок Старого Завіту, що складається із 48 аркушів, із 133 по 180 III рахунку, організованих у 8 шестиаркушних зошитів. За змістом додрукований уривок включає тексти книги пророка Іезекіїля та 12 так званих «малих пророків». Серед дослідників він відомий під назвою «віленських (або вільнюських) аркушів».

Досьогодні достеменно невідомо, де і коли був надрукований цей біблійний фрагмент. Більш поширеною є гіпотеза стосовно його публікації у вільнюській друкарні Мамоничів близько 1595 р. після придбання ними у спадкоємців І. Федорова неповних примірників острозької Біблії 1581 р. Висновки стосовно друкування цих аркушів у Вільнюсі базуються на документах 1588 р., що містять відомості про зобов'язання львів'ян С. Корунки і С. Сеньковича передати К. Мамоничу у Любліні на початку червня 1588 р. на ярмарку друкарське обладнання, 20 повних та 40 неповних примірників острозької Біблії [18, с. 92–95]. Документ засвідчує зобов'язання К. Мамонича розрахуватися за це із С. Корункою та

С. Сеньковичем грошима та друкованими виданнями, зокрема Часовниками і Псалтирями [18, с. 92–95]. Стосовно неповних Біблій зазначено, що в деяких із них бракує усього 10 зошитів, що приблизно відповідає обсягові «вільнюських аркушів», що складають 8 зошитів.

Відомі й інші гіпотези стосовно виходу у світ цих фрагментів. Зокрема, Я. Д. Ісаєвич свого часу припускав можливість їх друкування у Львові згаданими спадкоємцями першодрукаря міщанами С. Корункою та С. Сеньковичем, справедливо зважаючи на значну для друкарні Мамоничів недосконалість друку [6, с. 97–98; 7, с. 95]. Тобто питання про місце та час їх друкування все ще залишається відкритим. Зрозуміло, що остаточно його можна вирішити лише за умови віднайдення документальних свідчень, а така перспектива видається цілком примарною. Однак можна спробувати зробити це шляхом філігранологічного аналізу видання у представленні якомога більшої кількості примірників, підкріпити або поставити під сумнів загальноприйняті відомості стосовно часу та місця друкування цього фрагменту Старого Завіту, що набув назви «вільнюських аркушів».

Шрифт «вільнюських аркушів» порівняно із шрифтом острозької Біблії 1581 р. дрібніший (розмір 10 рядків – 42 мм, в острозькій Біблії – 51 мм), дещо відмінний малюнок, більш похилий, дзеркало набору менших розмірів (229 x 118 мм, в острозькій Біблії 247 x 131 мм). Набір також здійснено в два стовпчики. Схожі курсивні шрифти використані у острозьких, львівських та вільнюських виданнях кінця XVI – початку XVII ст., однак ідентичних застосованим для друку «вільнюських аркушів» поки що не виявлено.

Варто зазначити рідкісність цих аркушів взагалі, й ще більшу раритетність аркушів, вплетених у примірники острозької Біблії 1581 р. На сьогоднішній день відомо усього 7 примірників цього видання – у Києві (Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського), у Москві (Російська державна бібліотека; Державний історичний музей та приватна збірка), у Санкт-Петербурзі (Бібліотека РАН), а також в університетських бібліотеках Львова та Варшави [17, с. 147; 4, с. 37; 5, с. 999, № 138; 16, с. 290–291].

Дослідження філіграней «вільнюських аркушів» проводилося в рамках комплексного аналізу філіграней видань Івана Федорова та Петра Мстиславця, надрукованих як спільно, так і окремо – Апостола (Москва, 1564), Євангелія учительного (Заблудів, 1569), Апостола (Львів, 1574), Євангелія (Вільнюс, 1575), Псалтиря (Вільнюс, 1576) та Біблії (Острог, 1581), тобто усіх відомих великоформатних видань цих друкарів. Досліджувалися примірники зі збірки Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, а також інших збірок Києва, Львова, Москви, Острога.

Поки що нам вдалося проаналізувати водяні знаки трьох примірників «вільнюських аркушів», що зберігаються у Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського (Відділ бібліотечних зібрань та історичних колекцій, збірка Києво-Софійського собору, шифр Соф. 13а), Російській державній бібліотеці (Науково-дослідний відділ рідкісних книг (Музей книги), інв. 6193) та Науковій бібліотеці Львівського Національного університету ім. І. Франка (Відділ рукописних, стародрукованих та рідкісних книг ім. Ф. Максименка, шифр III–14224).

Примірники збірок Києва та Львова розміщені у складі острозьких Біблій 1581 р., примірник Російської державної бібліотеки, що походить зі збірки В. М. Ундольського, зберігається у вигляді окремих аркушів разом із невеликими уривками автентичних аркушів острозької Біблії 1581 р. Львівський та московський примірники повніші, містять аркуші 133–180, київський коротший, складається із аркушів 133–162.

Загалом комплексний аналіз філіграней трьох примірників ніяк не заперечив результатів спостережень за водяними знаками єдиного менш повного примірника збірки НБУВ [3, с. 355–359], однак вніс деякі корективи і доповнення, що пояснюються більшою повнотою двох інших досліджених примірників порівняно із київським. Це є красномовним підтвердженням тези про можливість, доцільність і результативність філігранологічного дослідження навіть одного доступного примірника.

Загалом «вільнюські аркуші» складають 8 шестиаркушних зошитів, тобто кожен із них містить 24 філіграні. На папері трьох комплектів «вільнюських аркушів» виявлені філіграні п'яти сюжетів – Сліта, Топор під півмісяцем, Абданк, Леварт, Любич (*детальніше про ці водяні знаки див. Додаток*). Спочатку зустрічається папір із філігранями Леварт та Сліта, після аркуша 150 (4 та 5 зошити) переважає знак Топор під півмісяцем, один раз домішується знак Абданк. У 6, 7 та 8 зошитах використано інший папір, гіршої якості без сюжетних водяних знаків. Лише на першому аркуші цієї групи (арк. 163) вміщено знак Любич у картуші. Синхронне чергування водяних знаків у всіх трьох примірниках засвідчує закупівлю паперу для друкування «вільнюських аркушів» щонайменше трьома партіями, причому в двох перших партіях був папір з двома різними філігранями. Тобто закупівля здійснювалася не безпосередньо в папірні, а у торговій мережі.

Види виявленого паперу із сюжетними водяними знаками Сліта, Топор під півмісяцем, Абданк, Леварт використовувалися у виданнях Івана Федорова, зокрема в острозькій Біблії 1581 р. [12, с. 37–46]. Із розрахунку на три комплекти «вільнюських аркушів» філігрань Сліта складає 25 % від загальної кількості паперу, філігрань Топор під півмісяцем – 24 %, Леварт

– 11 %, Любич – 4 %, Абданк – 1 %, аркуші без філіграней складають 22 %. Можемо також констатувати, що останні три зошити (арк. 163–180) виокремлюються у самостійну підгрупу, папір тут значно гірший від використаного у попередніх зошитах. Вочевидь, аркуші 163–180 друкувалися у меншій кількості через наявність у деяких неповних примірниках острозької Біблії 1581 р. автентичних аркушів острозького друку, про що свідчить примірник НБУВ зі справжніми острозькими аркушами 169–175 та 180. Аркушів 176–179 у цьому примірнику бракує, що може свідчити про орієнтацію видавців швидше не на повноту біблійного тексту, а на «товарний вигляд» примірників, тобто на можливість їх швидкого продажу.

Вартий уваги й той факт, що «вільнюські аркуші» надають нам ще один зразок використання для друкування східнослов'янських кириличних стародруків другої половини XVI ст. паперу без сюжетних водяних знаків, однак у цьому випадку дуже поганої якості. Зазначимо, що використання значних обсягів паперу без сюжетних філіграней нам вдалося виявити у вільнюському Євангелії П. Мстиславця 1575 р., а також у Євангелії учительному, надрукованому, вірогідно, В. Гарабурдою у Вільнюсі близько 1582 р.

Щодо походження філіграней, то жодна із них не є переконливо прив'язаною до конкретної папірні певного регіону. Філігрань Єліта (інакше Козлероги), що має вигляд трьох перехрещених списів, виявлена у трьох дещо подібних, але доволі відмінних модифікаціях: 1) знак у бароковому картуші із завітками, списи нелінійні, розміри знаку 70 x 50 мм, відстань між понтюзо 30–31 мм; 2) знак у подібному бароковому картуші із завітками, списи лінійні із овальними завершеннями, розмір 75 x 50 мм, відстань між понтюзо 30 мм; 3) знак у подібному бароковому картуші із завітками, списи лінійні із овальними завершеннями, внутрішня частина картуша вужча порівняно із попереднім знаком, розмір 48 x 73 мм, відстань між понтюзо 29–32 мм. Щодо походження цієї філіграні, то воно поки що не встановлене. Виготовляли папір із водяним знаком Єліта декілька папірень в околицях Кракова, Вільнюса, а також Лівчицька папірня під Львовом [9, с. 107–109]. Водяний знак такого сюжету зустрічається у заблудівському Євангелії 1569 р., львівському Апостолі 1574 р., вільнюських Євангелії 1575 р. та Псалтирі 1576 р., одному із варіантів острозької Біблії 1581 р. Його використовували пізніше при друкуванні книг у Кракові, Вільнюсі та Острозі.

Філігрань Леварт у бароковому картуші із завітками має розмір 70 x 56 мм, відстань між понтюзо 29–30 мм. Папір із таким гербом виготовлявся у маєтностях Фірлеїв – у Коцьку під Варшавою, а також

починаючи з 1593 р. у папірнях під Любліном, що належали до люблінського староства [14, с. 206–207; 20, с. 272].

Філігрань Топор має вигляд сокири, розміщеної у невеликому бароковому несиметричному картуші, у верхній частині якого розміщується неширокий півмісяць, розмір знаку 55 x 40 мм, відстань між понтюзо 28 мм. Вважається, що папір із топором під півмісяцем вироблявся на папірнях у маєтностях Тенчинських під Краковом та у Любліні [9, с. 110–111]. Яка саме із папірень Тенчинських виробляла подібний папір, і скажімо, із чим пов'язано додавання до гербу Тенчинських Топор зверху півмісяця, історикам паперу залишається невідомим.

Філігрань із зображенням гербу Абданк (Скарбек, Три гори) у лінійному обрамленні проглядає погано, має розміри 55 x 50 мм, відстань між понтюзо 28 мм. Точне походження такого паперу не встановлене. Його виробляли як у Польщі, в околицях Кракова, так і в Литві [9, с. 99]. У польських землях походження паперу пов'язують із братами Білобжецькими гербу Абданк. Зокрема, його виробляла папірня у Мнішку, що входила до Єджейовицьких земель. Заслуговує на увагу факт виробництва паперу папірнею у власності Петра Гарабурди [9, с. 99]. Як відомо, сімейство Гарабурд було дотичним до книжкової справи. Михайло Гарабурда долучився до підготовки тексту острозької Біблії 1581 р., привізши до Острога із Москви рукописний текст Біблії, вірогідно, Генадіївської [15, с. 67–68; 13, с. 86]. Його син Василь Гарабурда був співробітником друкарні Г. Ходкевича у Заблудові, займався книгодрукуванням, видавши, вірогідно, у Вільнюсі Октоїх 1582 р. та Євангеліє учительне бл. 1582 р. [15, с. 67–68; 13, с. 86].

Філігрань Любич у бароковому картуші із завітками має розміри 68 x 65 мм, відстань між понтюзо 30 мм. Водяний знак однозначно не атрибутований певній папірні. Більш поширеною є версія про його підкраківське виробництво. Філігрань із зображенням гербу Любич використовувала папірня у Грембеницях біля Прондника під Краковом, що була у власності родини Луковських [14, с. 204–205; 22, с. 55].

Усі три примірники «вільнюських аркушів» демонструють синхронність розміщення певних сюжетів водяних знаків у межах певних зошитів і аркушів, що засвідчує закупівлю паперу кількома маленькими партіями.

Якщо спробувати встановити час друкування примірників за філігранями, то сукупність їх використання припадає на 1586–1601 рр., а за переважаючими датами наближає час їх друкування до середини останнього десятиліття XVI ст., що відповідає переважаючому датуванню часу виходу цього уривка у сучасних бібліографічних джерелах приблизно 1595 р.

Стосовно місця виготовлення паперу, то його виготовлено в околицях Любліна або Кракова, тобто на території Малопольщі. Жодного виду паперу, який можна було б вважати виготовленим у Литві, тут не застосовано, що ставить під сумнів друкування цих аркушів саме у Вільнюсі. Якщо взяти до уваги той факт, що у Любліні 1588 р. мала відбутися передача примірників від Сеньковича та Корунки до Мамоничів, то більш вірогідним здається виготовлення «вільнюських аркушів» у Любліні або десь неподалік. Можна додати ще один аргумент, що стосується побутування одного із тих примірників, до якого долучено «вільнюські аркуші». Йдеться про примірник острозької Біблії 1581 р. зі збірки НБУВ. У ньому вміщено великий поаркушний запис 1628 р. про вклад до храму у Влодаві (арк. 1–7 другого рахунку). Згадана Влодава – зараз повітовий центр Люблінського воєводства Польщі, порубіжжя Польщі, Білорусі та України. У книзі є ще один недатований польський запис XVII–XVIII ст. – «Zesnomu otcu Chworostowa» (арк. 264 зв. другого рахунку). Йдеться, вірогідно, про село Хворостів Любомльського р-ну Волинської області. Ці записи засвідчують побутування примірника у перших десятиліттях XVII ст. у порубіжних територіях Польщі та України, близьких до Люблінського воєводства. Попри те, що Є. Л. Немировський критично поставився до використання аргументації стосовно територій побутування примірника для встановлення місця виготовлення «віленських аркушів» [7, с. 290–291], ми дозволимо собі не погодитись із його зауваженнями. Всі три фактори, – вірогідний продаж неповних примірників острозької Біблії у Любліні 1588 р., використання для друкування вставних аркушів паперу люблінського та краківського виробництва, а також побутування «докомплектованого» примірника Біблії на Люблінщині – є цілком достатніми для припущення про люблінське друкування «вільнюських аркушів», які таким чином гіпотетично можна називати й «люблінськими». Вочевидь, такої аргументації недостатньо для остаточного висновку, однак цілком достатньо для однієї із гіпотез, що може спонукати нові пошуки відповідних матеріалів у польських архівах (що ніяк не виключає необхідності дослідження документів із архівів Литви, України, Білорусі та інших держав).

Варте уваги питання стосовно водяних знаків тих примірників Біблії 1581 р., у складі яких розміщуються «вільнюські аркуші». Здійснене нами комплексне дослідження філіграней острозьких Біблій 1581 р. показало, що примірники цього видання за філігранями з невстановлених причин розподілилися на дві великі групи [2, с. 288–302; 1, с. 159–161]. Дослідження доволі великого комплексу філіграней (на сьогодні переглянуто водяні

знаки 65 примірників зі збірок Києва, Львова, Москви та Острога) показало, що 12 примірників (бл. 20%) належать до умовно названого нами першого варіанту, 49 – до другого (75%), у 4 примірників (6%) різні частини належать до різних варіантів.

Примірники обох груп подібні за філігранями між собою, однак дуже відмінні від примірників іншої групи. Меншу із груп ми умовно назвали першим варіантом. Тут використано такі філіграні: Ястжембец у картуші під короною – 40 %, Топор у картуші під короною – 14 %, Ястжембец у картуші під митрою – 10 %, Новіна – 10 %, Леварт – 9 %, Козел (Шарфенберг) у картуші под короною – 8 %, Юноша (Агнець) у картуші під короною – 4 %, Підкова маленька з хрестом без картуша – 2 %, Лебідь (Дунін) в щиті під короною – 2 %, Топор маленький без щита навкіс – 1 %, Топор у картуші навкіс – 0,5 %, Орел без картуша – 0,5 %. Причому примірники цієї групи синхронно демонструють майже однакове кількісне співвідношення знаків і навіть близькість посторінкового розміщення паперу із однаковими філігранями. Як правило, це свідчить про те, що папір купувався або надходив до друкарні окремими партіями.

До другої групи належать примірники, надруковані на папері з такими знаками: Підкова маленька з хрестом без картуша – 50 %, Топор під півмісяцем без картуша – 32 %, Юноша (Агнець) – 5 %, Абданк – 3 %, Новіна – 2 %, Козел (Шарфенберг) у картуші без корони – 2 %, Ангел (Гербург) – 1 %, Лебідь (Дунін) – 1 %, Сліта – 1 %, Орел без картуша – 1 %, Леварт – 0,5 %, Свенциц – 0,5 %, Гоздава без картуша – 0,5 %, Кабан – 0,5 %, Остоя – 0,5 %. Знову ж таки примірники демонструють майже однакову кількість і динаміку зміни філіграней.

Детальніший аналіз паперу кожної із частин Біблії, тобто аркушів усіх шести пагінацій, показав, що у межах одного примірника різні частини можуть становити як один, так і різні варіанти, а також у складі варіанта, що переважає, є вкраплення (іноді усього кілька аркушів) другого варіанту. Складність встановлення, до якого типу належить той чи інший знак, полягає ще й в тому, що залишається невідомим: належить цей знак до одного варіанту і потрапив в інший, чи це рідкісна або випадкова філігрань того ж варіанту.

В обох виділених варіантах є філіграні, що виявлені у значній кількості, а також такі, що представлені лише на окремих аркушах. Названий нами першим варіант виявляє меншу кількість знаків, другий варіант – дещо більшу із-за наявності групи знаків, що зустрічаються один або декілька разів, і не у всіх примірниках. В обох групах є знаки, що переважають, – Ястжембец у картуші під короною (40 %) для першого варіанту і Підкова

маленька з хрестом без обрамлення (50 %) та Топор під півмісяцем без картуша (32 %) – для другого.

Певне змішування паперу свідчить на користь одночасного друкування обох цих варіантів. Відмінностей у наборі між різними примірниками, що закріпилися за одним із вибраних варіантів паперу, нам виявити не вдалося. Також залишається незрозумілим й сам факт використання двох різних масивів паперу при друкуванні острозької Біблії 1581 р.

За нашою класифікацією обидва примірники острозької Біблії 1581 р., до яких долучено «вільнюські аркуші», належать до змішаних варіантів, де представлено переважно водяні знаки, атрибутовані до другого варіанту, однак долучено частину аркушів зі знаками першого варіанту. У примірнику із фондів Наукової бібліотеки Львівського університету знаки першого варіанту складають 25 %, у примірнику Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського – приблизно 15 %. Підрахунки є досить умовними, оскільки невідомо, які саме знаки належать суто до першого варіанту, а які самі трапляються в обох.

Стосовно рідкості примірників острозької Біблії 1581 р. змішаних варіантів (усього 4 із 65) варто зазначити, що подальше дослідження може внести суттєві зміни в статистичні підрахунки, і буде виявлено значно більшу кількість примірників змішаного виду. Справа в тому, що із 65 досліджених на предмет водяних знаків острозьких Біблій 1581 р. 25 примірників походять зі збірки Російської державної бібліотеки (Москва). Серед них не виявилось жодного, в складі якого були б аркуші обох варіантів. Змішані примірники, як правило, були неповними, відтак можлива така інтерпретація їх відсутності у збірці РДБ, – значну частину примірників звідти свого часу передавали до різних бібліотек, архівів, музеїв колишнього Радянського Союзу. Зрозуміло, що при передачі в інші збірки перевагу надавали примірникам гіршої якості, наприклад, неповним, чим може бути пояснена відсутність змішаних примірників у сучасній збірці РДБ.

Відтак маємо надію, що ця інформація стане корисною для фахівців, і в подальшому якимсь чином проллє світло на історію походження так званих «вільнюських аркушів».

Список використаних джерел

1. *Бондар Н. П.* Філіграні видань Івана Федорова і Петра Мстиславця як джерело історико-книгознавчих досліджень / Н. Бондар // Львівська національна наукова бібліотека імені В. Стефаніка : Історія і сучасність : Доп. та повідомл. Міжнародної наук. конф., Львів, 28–30 жовтня 2010 р. – Львів : ЛННБУ, 2010. – С. 155–162.

2. *Бондар Н. П.* Філігранологічний аналіз примірників острозької Біблії 1581 р. як джерело історико-книгознавчих досліджень / Н. Бондар // Наукові праці НБУВ. – Вип. 28. – С. 288–302.

3. *Бондар Н. П.* Острожская Библия с «вильнюскими листами» из собрания НБУВ / Н. П. Бондар // Книга и мировая цивилизация: Материалы 11 Междунар. книговед. научн. конференц. по проблемам книговедения, (Москва, 20–21 апреля 2004 г.): В 4 т. – М.: Наука, 2004. – Т. 2. – С. 355–359.

4. В помощь составителям сводного каталога старопечатных изданий кирилловского и глаголического шрифтов: Метод. указания. – Вып. 4. Предварительный список старопечатных изданий кирилловского шрифта второй половины XVI в. / сост. Ю. Лабынцев. – М., 1979.

5. *Гусева А. А.* Издания кирилловского шрифта второй половины XVI в.: св. кат. / А. А. Гусева. – Кн. 1–2. – М.: Индрик, 2003.

6. *Ісаєвич Я. Д.* Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні / Я. Д. Ісаєвич. – Львів: Вища шк., 1975.

7. *Ісаєвич Я. Д.* Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні: 2-ге вид., переробл. і доповн. / Я. Д. Ісаєвич. – Львів: Вищ. шк., 1983.

8. *Каманін І.* Водяні знаки на папері українських документів XVI і XVII в.: 1566–1651. / І. Каманін, О. Вітвицька. – К.: Друкарня УАН, 1923.

9. *Лауцявичюс Э.* Бумага в Литве в XV – XVII веках / Э. Лауцявичюс. – Вильнюс : Мокслас, 1979.

10. *Лихачов Н. П.* Бумага и древнейшие бумажные мельницы в Московском государстве: Историко-археографический очерк / Н. П. Лихачев. – СПб: Тип. Имп АН, 1891.

11. *Мацюк О. Я.* Водяні знаки на папері друків Івана Федорова / О. Мацюк // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – 1964. – № 3. – С. 37–46.

12. *Мацюк О. Я.* Папір та філіграні на українських землях : XVI – початок XX століття / О. Я. Мацюк. – К. : Наук. думка, 1974.

13. *Мицько І. З.* Острозька слов'яно-греко-латинська академія: 1576–1636 / І. З. Мицько. – К. : Наук. думка, 1990.

14. *Мякишев В. П.* Бумажные секреты Мамоничей / В. Мякишев // Федоровские чтения. 2005. – М. : Наука, 2005. – С. 199–215.

15. *Немировский Е. Л.* Иван Федоров в Белоруссии / Е. Л. Немировский. – М. : Книга, 1979.

16. *Немировский Е. Л.* Иван Федоров и его эпоха: Энциклопедия / Е. Л. Немировский. – М. : Энциклопедия, 2007.

17. *Немировский Е. Л.* Начало книгопечатания на Украине. Иван Федоров / Е. Л. Немировский. – М. : Книга, 1974.

18. Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні (XVI – перша половина XVII ст.) : зб. документів / ЦДІАЛ; Упорядн. Я. Д. Ісаєвич та ін. – К. : Наук. думка, 1975.

19. *Тромонин К. И.* Изъяснение знаков, видимых на писчей бумаге / собр. и изд. К. Тромонин. – М.: В тип. А. Семена, 1844.

20. *Budka W.* Papiernie w Lublinie i w Kocku / W. Budka // *Arheion*. – 1956. – № 25.

21. *Laucevicius E.* Popierius Lietuvoje XV–XVIII a.: Atlasas / E. Laucevicius. – Vilnius: Mintis, 1967. = *Лауцявичюс Э.* Бумага в Литве в XV–XVIII в.: [В 2-х кн.]: Атлас. [Приложение]. – Вильнюс, 1967.

22. Papiernie w Polsce XVI w. / pod red. W. Budki. – Wrocław, 1971.

23. *Siniarska-Czaplicka J.* Filigrany papierni położonych na obszarze Rzeczypospolitej polskiej od początku XV do połowy XVIII wieku / J. Siniarska-Czaplicka. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1969.

Додаток 1

Перелік водяних знаків:

1. *Сліта в бароковому картуші:* Каманін № 147 (1599, 1600 р.); 156–157 (1598 р.); *Лауцявичюс* № 1544 (1597 р.; Апокрисис); № 1547 (1598–1600 р., Литов. статут, Євангеліє 1600 р.); № 1548–1549 (1602–1603 р.); *Мацюк* № 94 (з посиланням на *Лауцявичюс* № 1537, 1588 р.); № 102 (з посиланням на Каманін № 147, 1589, 1587, 1598, 1600 р.); № 106 (з посиланням на Каманін № 152, 1591–1592 р.) і др.; *Siniarska-Czaplicka* № 381 (1597 р.), 385 (1600 р.).

2. *Топор під півмісяцем в бароковому картуші із завітками:* *Тромонін*, № 392, 393 (табл. 32, С. 15, 1595); № 969–971, 974; таб. 52, С. 19, 1595); *Лихачев*, № 524, табл. 69 (1595 р.) *Каманін*, № 280–281 (1595 р.); № 283 (1597 р.); *Лауцявичюс* № 1703 (1599–1600 р., Райсеняй, Вільнюс; Євангеліє 1600 р.); *Siniarska-Czaplicka* № 1089 (1595 р.).

3. *Абданк у лінійному картуші:* Каманін № 188 (1597–1598 р.).

4. *Леварт у бароковому картуші:* *Лауцявичюс* № 2246 (1597 р., Тракай); *Siniarska-Czaplicka* № 478 (1598 р.).

5. *Любич у бароковому картуші:* Каманін № 65, 66, 68 (1595 р.), № 71 (1596 р.); *Лауцявичюс* № 2711 (1599, 1600, Вільнюс, Мінськ, Тракай; «Постілла» М. Даукшти 1599 р.); № 2712 (1600, 1601 р., контрафакт. Литов. Статуту 1588 р.); *Siniarska-Czaplicka* № 534 (1589–1591 р.), № 537 (1596 р.).

Опис філіграней примірників:

© 1 примірник, Київ, НБУВ, СофІза

1. Сліта у бароковому картуші: арк. 136, 137, 141, 143, 144, 149 = 6

2. Топор під півмісяцем: арк. 151, 154, 155, 160, 162 = 5

3. Абданк у лінійному картуші: арк. 158 = 1

4. Леварт у бароковому картуші: арк. 134, 147, 150 = 3

5. Любич у бароковому картуші: немає.

6. Немає аркушів 163/168, 164/167, 165/166, 169/174, 170/173, 171/172, 175/180, 176/179, 177/178 = 9 пар

© 2 примірник, Львів, Львів ун-т, III – 14224

1. Сліта у бароковому картуші: арк. 135, 137, 139, 142, 143 = 5

2. Топор під півмісяцем: арк. 152, 154, 156, 158, 160, 162 = 6

3. Абданк у лінійному картуші: немає арк.

4. Леварт у бароковому картуші: арк. 133, 148, 150 = 3

5. Любич у бароковому картуші: арк. 163 = 1

6. Аркуші без філіграней : 164/167, 165/166, 169/174, 170/173, 171/172, 175/180, 176/179, 177/178 = 8 пар

© 3 примірник, Москва, РДБ, інв. 6193

1. Сліта у бароковому картуші: арк. 134, 135, 137, 140, 142, 144, 146 = 7

2. Топор під півмісяцем: арк. 151, 152, 154, 159, 161, 162 = 6

3. Абданк у лінійному картуші: немає арк.

4. Леварт у бароковому картуші: арк. 147, 150 = 2

5. Любич у бароковому картуші: арк. 163 = 1

6. Аркуші без філіграней: арк. 164/167, 165/166, 169/174, 170/173, 171/172, 175/180, 176/179, 177/178 = 8 пар

Додаток 2

Використані скорочення назв альбомів філіграней:

Каманін – Каманін І., Вітвицька О. Водяні знаки на папері українських документів XVI і XVII в.: 1566–1651 / Іван Каманін, Олександра Вітвицька. – К.: Друкарня УАН, 1923.

Лауцявичюс – *Laucevicius E.* Popierius Lietuvoje XV–XVIII a.: Atlasas / E. Laucevicius. – Vilnius: Mintis, 1967. = *Лауцявичюс Э.* Бумага в Литве в XV–XVIII в.: [В 2-х кн.]: Атлас. [Приложение]. – Вильнюс, 1967.

Лихачев – *Лихачев Н. П.* Бумага и древнейшие бумажные мельницы в Московском государстве: Историко-археографический очерк / Н. П. Лихачев. – СПб: Тип. Имп АН, 1891.

Мацюк – *Мацюк О. Я.* Папір та філіграні на українських землях : XVI – початок XX століття / О. Я. Мацюк. – К.: Наук. думка, 1974.

Тромонин – *Тромонин К. И.* Изъяснение знаков, видимых на писчей бумаге / Собрал и издал К. Тромонин. – М.: В тип. А. Семена, 1844.

Siniarska-Czaplicka – *Siniarska-Czaplicka J.* Filigrany papierni położonych na obszarze Rzeczypospolitej polskiej od początku XV do połowy XVIII wieku / J. Siniarska-Czaplicka. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1969.

Галина Грет,

доцент НТУУ «КПІ»,

канд. екон. наук

ВИДАВНИЧА СПРАВА УКРАЇНИ: СУЧАСНИЙ СТАН І ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ

Розглянуто особливості видавничої справи України в непростих умовах адаптації до ринку. Охарактеризована діяльність видавництва, видавничих організацій, книготорговельних підприємств, виявлено тенденції їх діяльності. Здійснено тематико-типологічний аналіз видань.

Ключові слова: видавництво, видання, поліграфічне підприємство, книготорговельне підприємство, книжкова продукція, література.

Як самостійна галузь діяльності, видавнича справа України включає в себе тисячі видавничих, поліграфічних і книготорговельних підприємств. Кожне з них, виконуючи свої конкретні функції, в той же час взаємодіє з іншими суб'єктами видавничої справи.

Видавнича справа – це сфера суспільних відносин, що поєднує в собі організаційно-творчу та виробничо-господарську діяльність юридичних і фізичних осіб, зайнятих створенням, виготовленням і розповсюдженням видавничої продукції [4, с. 3].

Продукція цієї галузі народного господарства, як ніяка інша, істотно впливає на духовність та культурний розвиток кожного народу. Тому актуальною є характеристика сучасного стану видавничої справи в Україні за останні роки.

Історія вітчизняного книговидавництва і книгорозповсюдження, проблеми їхнього розвитку за роки незалежності України висвітлюються у наукових публікаціях О. Афанасенко, О. Афоніна, В. і Д. Капранових, І. Копистинської, М. Сенченка, М. Тимошика, Л. Швайки.

Доцільним уявляється аналіз стану видавничої справи в сучасних умовах та впливу економічної кризи на і без цього складні умови її функціонування, що є метою дослідження.

Видавнича справа складається з:

- ❖ книговидання, що включає редакційно-видавничий процес над авторським оригіналом, який здійснюється видавництвами і видавничими організаціями, де створюється зміст книги – її основний елемент;
- ❖ виготовлення книг поліграфічними підприємствами та друкарнями, де оригінал-макету надається матеріальна форма, зручна для масового споживання, і виготовляється необхідна кількість примірників твору;
- ❖ продажу видавничої продукції книготорговельними підприємствами (гуртовими та роздрібними) індивідуальним та колективним покупцям (населенню, бібліотекам, установам) (рисунок).



Рисунок. Складники видавничої справи

Незважаючи на нові інформаційні технології книга і надалі залишається засобом інформаційного обміну між людьми, ефективним елементом навчання і виховання, збереження і передачі інформаційної спадщини від покоління до покоління. Показниками розвитку книговидання у світі є кількість назв (друкованих одиниць) випущених книг і брошур та їхній наклад. Якщо у 1955 р. в світі було випущено 269 тис. назв книг і брошур, то в 2005 р. – 1500 тис. назв неперіодичних видань [2, с. 2]. Німеччина видає на рік 140 тис. книжок, Чехія – 100 тис. книжок [3, с.15].

В пострадянському просторі для статистики часто використовуються недостовірні відомості. Стосовно книговидання і книгорозповсюдження статистичні дані теж необ'єктивні, оскільки Держкомтелерадіо України, якому підпорядковується видавнича справа, не керує нею, не відстоює її інтересів, не збирає самостійно відомості про кількість книг, випущених у країні, кількість видавництв та книготорговельних підприємств, а

послугується даними Книжкової палати України ім. Івана Федорова, яка єдина має відносно достовірні відомості, що базуються на отриманні обов'язкового примірника. Однак далеко не всі суб'єкти видавничого бізнесу надсилають в палату обов'язковий примірник.

Таблиця 1

**Динаміка випуску книг і брошур в Україні
(2001–2010 р.) [1, с. 6]**

Рік видання	Кількість книг і брошур, друк. од.	Річний наклад, тис. прим.	Середній наклад одного вид. тис. прим.	Кількість книг і брошур на одного жителя в Україні, прим.
1999	6282	21985,6	3,5	0,4
2000	7749	43 562,9	5,6	0,9
2001	10 614	50 324,5	4,7	1,0
2002	12 444	47 862,9	3,8	1,0
2003	13 805	39 462,9	2,9	0,8
2004	14 790	52 804,7	3,6	1,1
2005	15 720	54 059,8	3,4	1,15
2006	15 867	54 209,6	3,4	1,16
2007	17 987	56 111,7	3,1	1,21
2008	24 040	58 158,1	2,4	1,26
2009	22 491	48 514,4	2,2	1,05
2010	22 557	45 058,30	2,0	0,98

Як видно з табл. 1, у 2010 р. в Україні вийшло 22 557 друк. одиниць, тоді як одне російське видавництво «АСТ» випускає 25 000 друк. одиниць.

Найскладнішим для книговидання незалежної України був 1992 р., коли було випущено лише 4410 назв книг і брошур. Починаючи з 1993 р. до 2008 р. спостерігається тенденція зростання випуску книг (табл. 1).

Випуск книг у 2008 р. збільшився в 5,45 р., а у 2010 р. – в 5,1 р. порівняно з 1992 р.

Якщо в Україні у випуску кількості назв за останні десятиліття спостерігається тенденція зростання, то із накладом ситуація

катастрофічна. Як видно з табл. 1, найменший тираж був випущений українськими видавництвами в 1999 р. (21 млн 985 тис. прим.). У 2008 р. він збільшився в 2,6 рази (58 млн 158 тис. прим.). У 2009 р. економічна криза негативно вплинула на книговидання – тиражі зменшилися на 10 млн примірників, а у 2010 р. – на 13,5 млн. У 2008 р. 80 % за накладом випускали Харківська обл. (23 640 прим.) і м. Київ (23 429 прим.). У 2009 р. ця тенденція збереглась, хоча відсоток дещо зменшився і становив 77 % – Харківська обл. (20 692 прим.) і м. Київ (16 668 прим.).

Одним із критеріїв цивілізованого суспільства є кількість книг на душу населення. Якщо в європейських країнах цей показник становить 12–16 книг [7, с. 38], то в Україні коливається від 0,4 у 1999 р. до 1,26 – у 2008 р., 0,98 – у 2010 р. (табл. 1).

Негативною тенденцією книговидання є скорочення середніх тиражів одного видання. У несприятливому для українського книговидання 1992 р. середній тираж становив 29,6 тис. прим. За 18 років (2010 р.) середній тираж скоротився в 13,2 рази і становить 2,0 тис. прим. Це призводить до подорожчання книги, виданої в Україні. З Росії на український книжковий ринок везеться книжка дешевша (через великі тиражі) і часто якісніше виконана. Тому треба бути великим патріотом, щоб купити дорогу українську книжку, видану в Україні. Фахівці стверджують, що багато видань в країні із-за невеликих накладів стають бібліофільною рідкістю.

До Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції внесено 4820 суб'єкти, з них 1516 займаються лише видавничою діяльністю, 621 – виготовленням видавничої продукції, 293 – розповсюдженням книг, а решта – поєднують кілька видів діяльності. Найбільша кількість суб'єктів видавничого бізнесу знаходиться в Києві (679), Харкові (178), Львові (107), Донецьку (82), Дніпропетровську (71). За даними Книжкової палати України ім. Івана Федорова у 2009 р. в Україні випускали книжкову продукцію 1650 суб'єктів, тоді як у 2007 р. на ринку видавничих послуг працювало 1792 суб'єкти, а в 2008 р. – 1691. Проте слід пам'ятати, що в УРСР у 1989 р. 8449 назв книг видало лише 24 республіканських видавництва, а не задекларовані понад 1500 видавництв та видавничих організацій незалежної України.

Залежно від форми власності видавництва України поділяються на державні, приватні, колективні та спільні. У 2008–2010 рр. в Україні функціонувало 40 державних видавництв, у т. ч. з них 21 підпорядковано Держкомтелерадіо України – 13 у Києві («Веселка», «Музична Україна», «Вища школа», «Етнос», «Дніпро», «Здоров'я»), Книжкова палата України (видавнича організація), «Либідь», «Мистецтво», «Техніка», «Україна»,

Українська енциклопедія ім. М. Бажана, «Урожай»), 9 – в обласних центрах – «Донбас», «Каменяр», «Карпати», «Кіровоградське видавництво», «Маяк», «Прапор», «Світ», «Січ», «Таврія», а 19 видавництв підпорядковані іншим державним установам: «Наукова думка» – НАН України, «Олімпійська література» – НОК України, «Варта» – Міністерству оборони, «Освіта» – Міністерству освіти і науки України, «Український письменник» – Спілці письменників України, Парламентське видавництво – Верховній Раді України і т. д. Питома вага цих видавництв у випуску книг з кожним роком знижується і у 2008 р. становила 4,25 % за кількістю назв і 6,6 % – за накладом, у 2009 р. – 3,8 % та 5,0 %, відповідно.

У 2008 р. видавничі організації державної форми власності випустили 26 % книг і брошур за назвами, що становило 4,7 % загального тиражу, а в 2009 р. – відповідно 28,9 % за кількістю друкованих одиниць і 5,0 % – за тиражами.

Успіх видавничої діяльності залежить від виду, читацького та цільового призначення випущених неперіодичних видань, диверсифікації виробництва і продукції. В сучасних умовах багато видавництв і видавничих організацій здійснюють кілька видів діяльності – видавничу, посередницьку, поліграфічну, торговельну і т. д. Деякі книготорговельні підприємства диверсифікують свою діяльність, починаючи з торгівлі, переходять до видання книг.

Провідну роль у випуску продукції в Україні відіграють приватні видавництва різних організаційних форм: індивідуальні і товариства. Серед індивідуальних приватних підприємств успішно працюють А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА (Київ), «Світло і тінь» (Львів). Найпопулярнішою формою товариств у видавничій діяльності є товариство з обмеженою відповідальністю, які здійснюють видавничо-торговельну діяльність (львівські ТОВ «Афіша», ТОВ «Магнолія 2006», київські – ТОВ «Казка», ТОВ «Академвидав», ТОВ «Довіра»); редакційно-видавничу підготовку і випуск книжкової продукції – ТОВ «Навчальна книга – Богдан» (Тернопіль), ТОВ «Основа» і ТОВ «Торсінг плюс» (Харків). Серед ТОВ можна виділити видавничі спілки «Галицька видавнича спілка» (Львів), видавничі доми ВД «Шкільний світ», ВД «Академперіодика», видавничий центр ВЦ «Академія».

На книжковому ринку України працюють колективні видавництва (КП «Місіонер» і КП «Відродження») та спільні видавництва «Сейбр-світло» (українсько-американське) у Львові, СП «Астон» та СП «Мандрівець» у Тернополі.

Залежно від чисельності працівників та обсягу доходів від реалізації

продукції в Україні виділяють малі, середні та великі підприємства. Стосовно чисельності працівників, то більшість видавництв відноситься до малих, оскільки середньоспискова чисельність у них не перевищує 50 співробітників. Велике видавництво випускає більше 100 назв у рік. В Україні до таких відноситься 31 видавництво «Кримнавчпеддержвидав» (у Криму) – 115 друкованих одиниць; ТОВ «БАО» – 230, ТОВ «Норд-Прес» – 116, агенство «Мультпрес» (Донецьк) – 105; ТОВ «Астропринт» (Одеса) – 248; ВНУ «Львівська політехніка» – 125; НВП «Росток А.В.Т.» (Суми) – 131 тощо. Активно працюють у ніші навчальної книги, єдиної, яку ще повністю заповнюють українські видавництва, три тернопільські видавництва – «Навчальна книга-Богдан» – 254, редакція газети «Підручники і посібники» – 228, СП «Мандрівець» – 101. У Харкові 13 видавництв випускають понад 100 книг. Серед них найбільше в Україні ДП «Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», створений величезним німецьким концерном металопродукції, хімії і видавничої справи, яке випустило у 2009 р. 679 назв. У Харкові працює відоме видавництво «Фоліо» (383 назви), яке продукує художню літературу українських і російських класиків, сучасних авторів, продає за кордон авторські права українських письменників, має спільні проекти з російськими видавцями як в Україні, так і в Росії. Понад 200 видань у рік випускають такі харківські видавництва – ТОВ «Веста», «Ранок», «Пегас», Науково-інформаційний центр «Ранок», ХНЕУ. Більше 100 видань у рік випускають «Торсінг плюс», ХАУ, підприємець Халімон Л. В., ХНУ ім. В. Н. Каразіна, ВД «Фактор». 266 назви в рік випускає чернівецька «Рута». У Києві діє видавництво, яке займає перше місце у книговидаванні за назвами видань – Держспоживстандарт України – 691 назва; 171 назву випустив КНУ ім. Т. Шевченка; ВД «Шкільний світ» – 149; ТОВ «Генеза» – 132; ПП «Махаон-Україна» – 126; ПП «Фенікс» – 114; НТУУ «КПІ» – 100. До середніх можна віднести 65 українських видавництв, оскільки вони випускають від 50 до 100 назв.

За тематичним принципом видавництва поділяються на універсальні і спеціалізовані – за розділом літератури («Світ», «Освіта», «Махаон-Україна», «Україна», «Урожай»), чи типом видання («Знання», «Наукова думка», «Українська енциклопедія ім. М. Бажана», «Освіта») чи читацьким призначенням («А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА», «Веселка», «Ранок»).

За знаковим творенням видавництва, в основному, спеціалізуються на випуску текстових, нотних («Музична Україна»), картографічних («Картографія» і «Мапа»), мистецьких («Мистецтво») видань. Деякі видавництва випускають текстові видання з електронними версіями. Електронні видання в загальному обсязі випущених книг становлять 1 %.

Таблиця 2

**Випуск книг і брошур за територіальною ознакою у 2009 р.
(менше 200 тис. прим. у рік)**

№ п/п	Області України	Кількість суб'єктів		Кількість видань, друк. один.				Наклад (тис. прим.)			
		2008	2009	2008		2009		2008		2009	
				Друк. од.	Пит. вага, %	Друк. од.	Пит. вага, %	Тис. прим.	Пит. вага, %	Тис. прим.	Пит. вага, %
1	Вінницька	21	18	335	1,4	371	1,6	155,9	0,3	0,3	0,3
2	Житомирська	15	16	168	0,7	252	1,1	66,8	0,1	0,1	0,2
3	Закарпатська	21	19	270	1,1	272	1,2	163,8	0,3	0,3	0,2
4	Івано-Франківська	24	27	194	0,8	243	1,1	82,8	0,1	0,1	0,2
5	Київська	24	19	241	1,0	164	0,7	175,2	0,3	0,3	0,2
6	Кіровоградська	14	15	83	0,3	136	0,6	43,1	0,07	0,07	0,1
7	Луганська	33	30	357	1,5	403	1,8	135,6	0,3	0,3	0,3
8	Миколаївська	17	19	210	0,9	239	1,1	65,7	0,1	0,1	0,2
9	Полтавська	38	39	360	1,5	375	1,6	625,4	1,1	1,1	0,4
10	Рівненська	22	22	326	1,4	272	1,2	133,8	0,3	0,3	0,2
11	Херсонська	21	12	97	0,3	152	0,7	44,7	0,07	0,07	0,09
12	Хмельницька	26	26	371	1,5	188	0,8	266,2	0,5	0,5	0,4
13	Черкаська	28	28	440	1,8	339	1,6	271,2	0,5	0,5	0,3
14	Чернігівська	16	22	210	0,9	241	1,1	97,3	0,1	0,1	0,2
	Разом	320	312		15,7		16,2		4,14	4,14	3,28

Як видно з табл. 2, в 14 областях України випускається незначна кількість друкованих одиниць малими тиражами. У 2008 р. в цих областях було випущено 15,7 % друкованих одиниць, тираж яких становив 4,14 %, а у 2009 р. – 16,2 % видань тиражем 3,28 %, тобто 84 % назв книг і 96 % накладів випускаються у 10 областях країни. Це свідчить про те, що в Україні випускається недостатня кількість видань, які можуть спожити мешканці цих областей. Крім того, видання, випущені в Україні, не завжди доходять до українського споживача, тому ця ніша заповнюється друкованою продукцією з Росії, в якій були кращі стартові умови і для якої ринок – увесь колишній СРСР (населення володіє російською мовою), у них є природна монополія на літературний продукт як такий. Особливо прикра ситуація з Чернігівщиною, яка у XVII ст. була одним із найвідоміших центрів книгодрукування поряд зі Львовом і Києвом і звідки від 1646 р. із заснуванням друкарень Кирила Старовецького та Лазаря Барановича пішло чернігівсько-сівєрське друкарство.

Якщо у 2007 р. за кількістю друкованих одиниць перше місце зайняла політична і соціально-економічна література – 26,8 %, в загальному обсязі випущеної продукції друге місце посіла література з освіти та культури – 15,6 %, а третє місце – художня література – 15,1 %. Стосовно тиражів, то перше місце зайняла література з освіти – 34,4 %, політична і соціальна література – 24,7 %, а художня література – 11,9 %.

Така ж тенденція збереглася і в 2008 р. У 2009 р. політична і соціально-економічна література за назвами склала 24 %, художня – 16,4 %, література з освіти і культури – 14,3 %, а за тиражами – навчальна книга займала 37,3 %, художня література – 14,6 %, а політична і соціально-економічна – 13 %. Позитивним є збільшення з 2007 по 2009 рр. випуску видань природничо-наукових, технічної, сільськогосподарської та медичної літератури.

Що стосується випуску книг мовами народів світу, то в 2009 р. українською мовою було випущено 14 797 назв книг і брошур (65,7 %) тиражем 27 527 (56,7 %), у 2010 р. – 22 557 назв (65,8 %) тиражем, який склав 54,8 %.

На книжковому ринку України діє близько 3000 друкарень і поліграфічних підприємств. Якщо в Росії більшість поліграфічних підприємств зберегли державну форму власності, то в Україні переважають приватні підприємства.

Прикладом державної корпорації у видавничо-поліграфічній галузі є ДАК «Укрвидавполіграфія», яка об'єднує 9 друкарень України. Успішно працюють ВАТ Харківська книжкова фабрика ім. М. В. Фрунзе, ВАТ Харківська книжкова фабрика «Глобус», Львівська фабрика білово-

паперових виробів «Біблос». Найпотужнішою в Україні є холдингова компанія «Бліц-Інформ», що об'єднує чотири потужні підприємства – «Бліц-Інформ», «Бліц-Пак», «Бліц-Принт», «Бліц-Флекс», на якому працює 4,5 тис. осіб. Співпрацюючи з німецькою фірмою «Гейдельберг», холдинг збільшив та розширив асортимент продукції, покращив її якість [8, с. 65].

Таблиця 3

**Випуск книг і брошур за тематичними розділами
(2007–2009 рр.)**

№ п/п	Тематичні розділи	Кількість назв, друкованих одиниць			Наклади, тис. примірників		
		2007	2008	2009	2007	2008	2009
1	Політична і соціально-економ. література	4827	8125,1	5411	13 875,7	8125,1	6290,2
2	Природничо-наукова література	1242	1704	1679	1131,5	1460	920
3	Технічна література	2463	2737	2794	4485,5	4402,1	3946,9
4	Сільськогосподар. література	371	553	504	780,3	609,1	848,5
5	Охорона здоров'я. Медична література	707	845	914	2295,4	2354,6	2295,2
6	Література з фізкультури і спорту	93	144	126	1331,6	211,8	178,2
7	Література з освіти та культури	2811	4581	3354	19 292,0	21838,8	1807,9
8	Друк у цілому. Книгознавство. Преса. Поліграфія	307	338	341	278,8	522,9	1518,8
9	Мистецтво. Мистецтвознавство	196	239	234	222,4	212,0	186,7
10	Література з філолог. наук	958	1228	1111	1209,6	1399	1000,1
11	Художня література	2730	3983	3696	6688,2	10510,4	7101
12	Дитяча література	1261	1699	1695	5478,6	6435,4	5495,3
13	Література універс. значення	21	22	32	300,5	76,3	553,7
	Разом	17 987	24 040	22 491	56 111,7	58 158,1	48 514,4

В сучасних умовах в Україні не складно видати книгу, значно важче її продати. З 4000 книгарень, що діяли в УРСР, в Україні, після Указу

Президента України «Про ліквідацію обласних книготорговельних об'єднань і об'єднання «Укркнига» та комерціалізацію державного книготорговельного підприємства» (1992 р.), функціонує лише 1114 книготорговельних підприємств. У Нідерландах з населенням 16 млн жителів діє 1600 книгарень, в Польщі з населенням 36 млн жителів діє 2500 книгарень [5, с. 4].

До 2008 р. спостерігалась тенденція закриття спеціалізованих книгарень у столиці та регіонах України. В Україні фактично на 96 тис. жителів припадає одна книгарня, в той час як у Франції – на 20 тис. жителів, у Росії на 75 тис. жителів. Вузкий асортимент літератури, що випускають видавництва України, сприяє заповненню книжкового ринку книгою видавництва іншої держави. Українські споживачі книг, виданих у Росії, підтримують фінансово і зміцнюють виробника сусідньої держави. Органи митного контролю стверджують, що в Україну завозиться російських книг на мільйони доларів, при цьому в Держбюджет потрапляють копійки.

Експерти оцінюють український книжковий ринок в 400 млн дол. США, однак він на 3/4 заповнений книжкою, виданою в Росії, ринок якої, за експертними оцінками, становить 2–2,3 млрд дол. США і де завдяки підтримці держави з 1996 р. видавнича справа розвивається прискореними темпами, через що спостерігається перевиробництво книжкової продукції, яка повз митні органи надходить в Україну, причому поряд з якісними надходять і сірі видання, видання шовіністичної ідеології.

Складовими книготорговельної мережі, від якої залежить стан українського книговидання, є біля 100 невеликих гуртових підприємств, 2 дистриб'юторські фірми «Самміт-книга» та «Джерела-М», ятки та кіоски, книжкові базари, магазини видавництв, книжкові клуби, книгопосилкова торгівля, біля 40 інтернет-книгарень, приватні підприємці. Основу мережі складають книгарні, традиційні та магазини-кав'ярні з асортиментом від двох до десяти тис. книг. Частина книгарень об'єднана в мережі.

У 1996 р. в Україні був створений ТОВ «Книжковий дім «Орфей» (нині це «Книжковий супермаркет») приватної форми власності, який включає 36 магазинів, де працює 4 тис. осіб і який спеціалізується на продажі російської та світової літератури і медіа продукції. «Книжковий супермаркет» проводить виставки дитячих творів мистецтва, має мережу стокових магазинів літератури, у яких пропонують видання за зниженими цінами [11].

МКС «Буква» (ЕМПіК та Буква) в Україні працює з 2006 р., форма власності – приватна, організаційно-правова форма господарювання – ПАТ. В Україні володіла 32 книгарнями (нині 13+6), де працює біля 2 тис. осіб. Спеціалізується на продажі російськомовних видань та медіа, в тому

числі он-лайн та поштою. Окрім книготорговельної діяльності здійснює продаж квитків на культурні заходи, бере участь у благодійних акціях та проводить на базі магазинів зустрічі з авторами, літературні читання, презентації нових видань. Особливістю є те, що це польська мережа магазинів, яка активно освоювала український книжковий ринок під українським керівництвом, на сьогодні його керівництво – польське [10].

Книгарня «Є» заснована у 2007 р., форма власності – приватна, організаційно-правова форма господарювання – ТОВ, загальна кількість магазинів – 9, де працює біля 150 осіб. Спеціалізується на продажі вітчизняних мультимедійних товарів. Наймолодша та найактивніша з точки зору просвітницької діяльності книгарня. Проводить значну кількість круглих столів, літературних читань, презентацій книг. Активний учасник «Форуму видавців», у книгарнях є полиці для буккросінгу [9].

Мережу «Читай-город» засновано у 2009 р., форма власності – приватна, організаційно-правова форма господарювання – ТОВ, кількість магазинів – 2. Книгарні цієї мультимедійної мережі за площею (більше 1000 кв. м) та асортиментом (більше 80 тис. назв) є найбільшими в м. Києві, спеціалізуються на виданнях російських видавництв. Позиціонують себе як книжкові клуби, мають кафе, сценічну площу для організації зустрічей з авторами, презентацій, концертів, дитячих свят. Проводять сезонні акції та мають спеціальні пропозиції для студентів. Особливість – функціонування магазинів протягом 24 годин 7 днів на тиждень.

Свої книготорговельні мережі (книгарні та кіоски) мають українські видавництва – «Фоліо», «Казка» та ін.

Статистичні дані про випуск видань за останні роки, підготовлені Книжковою палатою України, є наочним свідченням того, що в існуючих умовах видавнича справа в Україні практично вже використала весь наявний ресурс для послідовного динамічного розвитку.

В Україні відсутня державна стратегія розвитку видавничої справи. Держкомтелерадіо, на який покладено керівництво галуззю, ні за кадровим забезпеченням, ні за функціональними обов'язками не може його здійснювати. Книга, як один із факторів виховання, освіченості, інтелектуального зростання нації, не має рекламно-інформаційного простору. Не випускаються видання за програмою «Національна книга» через відсутність коштів. Спостерігається скорочення випуску книг за тиражами і на душу населення. Суб'єкти видавничої справи не мають пільг ні в кредитуванні, ні в оплаті комунальних послуг. Держава не займається цим кризовим сектором економіки і не виокремила книгу, а поставила її

на рівень інших товарів народного споживання до тендерних процедур при виготовленні чи закупівлі за бюджетні кошти.

З кожним роком зменшуються шанси оптимістичного сценарію розвитку нашого книжкового ринку, суть якого полягає в тому, що наш уряд прийме комплекс заходів з підтримки книжкового ринку – введе квотування на російську книжку, як це було зроблено з квотуванням російських автомобілів, оскільки зростання імпорту книг загрожує вітчизняному виробнику. В країні є митна статистика про надходження книг в Україну з Росії, є закон, на підставі якого можна ввести квотування і допомогти вітчизняному книговидавництву. Однак державницького піклування влади українською книгою немає.

Тому ймовірний песимістичний сценарій – коли український книжковий ринок поглине російський.

Список використаних джерел

1. Друк України (2010): статист. зб. / уклад. С. Буряк. – К.: Книжкова палата України, 2011. – 124 с.
2. *Ленский Б. В.* Мировое книгоиздание в начале XXI века / Б. В. Ленский, А. А. Столяров // Книга. Исследования и материалы. – 2008. – Вып. 75. – С. 1–27.
3. *Паньо К.* Брати Капранови: «Щоб допомогти книжці, не потрібно змінювати Конституцію» / К. Паньо // Дзеркало тижня. – 2011. – 26 лютого. – С. 15.
4. Про видавничу справу: Закон України від 05.06.1997 р. зі змінами. – К.: ТОВ «Юрінком-Інтер», 2005. – 14 с.
5. Про схвалення Концепції Державної цільової програми популяризації вітчизняної книго-видавничої продукції на 2009–2012 рр. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 28. 05. 2008 р. № 772 // Урядовий кур'єр. – 2008. – 5 червня. – С. 4.
6. *Степурич І.* Книжковий маркетинг. Канали розповсюдження книжок / І. Степурич // Книжковий клуб +. – 2002. – № 2. – С. 4–6.
7. *Тимошик М. С.* Видавничий бізнес: Погляд журналіста, видавця, вченого / М. С. Тимошик. – Наша культура і наука, 2005. – 328 с.
8. *Швайка Л. А.* Розвиток і регулювання видавничого підприємництва: монографія / Л. А. Швайка. – Львів: Українська академія друкарства, 2005. – 432 с.
9. <http://book-ye.com.ua/> – Офіційний сайт «Книгарні Є».
10. www.empik.ua – Офіційний сайт книгарні «ЕМПіК».
11. <http://www.kc.com.ua/> – Офіційний сайт «Книжкового супермаркету».
12. http://comin.kmu.gov.ua/uk/publish/printable_artikle?art_id=68022

Людмила Деменко,
мол. наук. співробітник НБУВ

**ДІЯЛЬНІСТЬ БІБЛІОТЕК УКРАЇНИ
З ВИВЧЕННЯ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ,
ЩО ДРУКУВАЛИСЬ ДО 1917 р.,
ТА ЇХ ПРЕЗЕНТАЦІЇ У СВОЇХ ФОНДАХ**

У статті визначаються основні напрями популяризації ретроспективних періодичних видань книгозбірень нашої країни: укладання каталогів, бібліографічних покажчиків, створення електронних каталогів та баз даних, написання наукових статей, дисертацій та монографій.

Ключові слова: бібліотека, періодичні видання, каталог, база даних.

Зібрання періодичних видань у історико-культурних фондах бібліотек – це першоджерельна база вивчення історії виникнення і розвитку типів періодики і всієї системи преси в цілому. Такі зібрання відображають історію зародження і розвитку різних систем зберігання даного виду інформаційного ресурсу. Періодика видана до 1917 р., чи то вітчизняна, чи то інших країн, що збереглась у фондах бібліотек України, є цінним спадком для сучасних дослідників. Такі джерела дозволяють отримувати потрібну наукову інформацію у державних книгозбірнях.

На сьогодні в Україні існує чимало досліджень, що по-різному відображають дореволюційну періодику. Умовно можемо поділити їх на декілька тематичних груп. Перші дослідники присвячують свої роботи лише одному виданню (В. М. Щербатюк – «Университетским известиям», М. Г. Палієнко – «Киевской старине», В. А. Денисенко – «Киевским епархиальным ведомостям») ¹, другі вивчають періодичні видання певного регіону (А. М. Волобуєва – київщини, М. М. Романюк, М. В. Галушко, О. Р. Дроздовська – північної Буковини, повітових міст Галичини, Коломиї, Львова) ², треті – типологічної групи періодичних видань (А. А. Бойко – православні релігійні періодичні видання, Н. В. Зелінська, О. Ф. Коновець – наукову періодику України) ³, четверті вивчають періодику другої половини ХІХ – початку ХХ ст. як джерело досліджуваного питання (Т. В. Антонченко – суспільно-політичної історії України, І. В. Крупський

– національно-визвольних змагань за Українську державу, С. А. Яременко – мовного питання) ⁴, п'яті показують такі періодичні видання в контексті вивчення діяльності різних товариств (П. М. Богоніс – Київського хірургічного товариства, О. М. Каковкіна – археологічних з'їздів, О. О. Пилипчук – технічного товариства, О. Я. Пилипчук – Київського товариства дослідників природи) ⁵ тощо.

Метою цієї статті є розкрити картину діяльності бібліотек України у вивченні та презентації періодичних видань, що вийшли в світ до 1917 р. і на сьогодні збереглися у їх фондосховищах.

Основними напрямками популяризації ретроспективних періодичних видань книгозбірень нашої країни бібліотеки обрали укладання каталогів, бібліографічних покажчиків, створення електронних каталогів та баз даних, написання наукових статей, дисертацій та монографій.

За радянської доби лєвова частка друкованих каталогів до фондів дореволюційної періодики була видана бібліотеками Москви та Ленінграду (Санкт-Петербургу) ⁶. Проте, завдяки зусиллям груп співробітників Центральної наукової бібліотеки АН України (ЦНБ УРСР), нині Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (НБУВ), сьогодні маємо можливість користуватись такими друкованими каталогами: «Каталог дореволюційних газет, що видавалися на Україні (1822–1916)» (К., 1971), «Зарубежные периодические издания в фондах ЦНБ и библиотек научных учреждений АН УССР (1665–1975 гг.)» (К., 1980–1984) ⁷.

«Каталог дореволюційних газет, що видавалися на Україні (1822–1916)» – результат роботи групи співробітників О. О. Дмитрієва та Ю. М. Довгаленко під керівництвом О. М. Пузирьової. У каталозі розкривається зміст одного з найбільших газетних архівів України. Укладачі каталогу виконали величезну роботу: перевірили наявність у бібліотечному сховищі всіх внесених до каталогу газет, встановивши роки випуску, прізвища редакторів газет, назви видавничих організацій, добре відпрацювали систему посилянь. Видання містить 320 назв газет, що виходили в Україні, незалежно від мови, якою вони видавалися (російською, українською, польською чи ін.). Каталог складено за алфавітом, до нього додано зручний географічно-хронологічний покажчик, покажчик видавничих колективів, іменний покажчик. Праця укладачів даного каталогу є визначною тому що вони, по суті, не мали попередників в Україні. Винятком є лише робота В. А. Ігнатієнко «Бібліографія української преси, 1816–1916» ⁸. Треба зауважити: до каталогу газет внесені також видання, що не увійшли до покажчика В. А. Ігнатієнко. У відомого пресознавця були свої критерії відбору української преси.

Зведений каталог «Зарубежные периодические издания в фондах ЦНБ и библиотек научных учреждений АН УССР (1665–1975 гг.)» містить інформацію про 13 312 назв іноземних періодичних видань, що зберігалися, сподіваємось, зберігаються і нині, у фондах тодішніх бібліотек УРСР: Центральної наукової бібліотеки АН УРСР, Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника та 67-ми бібліотек наукових установ АН УРСР. Таке довідкове видання стало можливим завдяки праці укладачів – співробітників ЦНБ та інших бібліотек, що брали участь у цьому проєкті: Н. І. Малолетової (керівник групи), Р. С. Кириченко, Л. М. Клейменової, М. С. Мизникова, Г. Н. Новицької, М. А. Стельмашової, Т. В. Соловей. Каталог укладався на основі алфавітного генерального каталогу періодичних видань ЦНБ та відомостей бібліотек установ АН УРСР, з урахуванням існуючого на той час досвіду укладання вітчизняних та іншомовних зведених друкованих каталогів періодичних видань та видань, що продовжуються. Матеріали подаються за алфавітом: спочатку надруковано перелік назв видань мовами, що користуються латинським алфавітом, а потім – кирилицею. Періодичні видання наведені за останнім найменуванням із вказівками щодо зміни назви, злиття з іншими назвами, припинення видання, що дозволяє простежити їхню історію. Для журналів, що зберігалися в ЦНБ АН УРСР, у зведеному каталозі «Зарубежные периодические издания в фондах ЦНБ и библиотек научных учреждений АН УССР (1665–1975 гг.)» вказується розстановочний шифр фонду, у якому дане видання перебувало на той час. До каталогу не залучались газети, журнали, перекладені з російської іншими мовами, видання іноземними мовами, що виходили на той час у СРСР, а також окремі номери журналів.

Із здобуттям незалежності України бібліотеки отримали можливість, без огляду на звинувачення в націоналізмі, повноцінно розгорнути роботу зі створення повної української бібліографії.

У 90-х рр. минулого століття активізувалася дослідницька діяльність у галузі української преси. У Львові 1993 р. створено Науково-дослідний центр (НДЦ) періодики при ЛННБ ім. В. Стефаника НАН України. Керівником бібліотеки М. М. Романюком та співробітниками НДЦ була розроблена схема повного бібліографічного опису періодичного видання⁹, окресленні напрями вивчення українських періодичних видань в Україні та світі¹⁰. ЛННБ ім. В. Стефаника дала поштовх для створення ґрунтовних бібліографічних анованих покажчиків української преси, передусім регіональної («Українські часописи Станіслава (1879–1944)» «Українські часописи Північної Буковини (1870–1940)», «Українські часописи Повітових міст Галичини (1865–1939)», «Українські часописи

Коломиї (1865–1994)» і «Українські часописи Львова (1848–1939)», укладених дослідниками – М. М. Романюком, М. В. Галушко, О. Р. Дроздовською)¹¹. У згаданих роботах преса розглядається як цілісне і самодостатнє явище в історії української журналістики.

НДЦ періодики у Львові започаткував багатотомне видання повного репертуару національної періодики XIX–XX ст. На сьогодні світ побачили перші два томи видання «Українська преса в Україні та світі XIX–XX ст.»¹². У першому томі подано історико-бібліографічну інформацію про українську пресу, що виходила на етнічних українських землях, захоплених Російською та Австро-Угорською імперіями, та в інших країнах світу впродовж 1812–1890 рр., у другому – протягом 1891–1905 рр. У вступній статті до першого тому охарактеризовано найважливіші дослідження з історії та бібліографії української преси XIX–XX ст., ґрунтовно проаналізовано умови її функціонування та розвитку, у вступі до другого тому – поступу української преси на порубіжжі XIX–XX ст. Розділ «Бібліографія української преси» у цьому виданні структурно поділено на дві частини: 1. Українська преса (часописи, що виходили українською мовою, зокрема усіма діалектними різновидами, на етнічних українських землях та на різних континентах, і двомовні (українською та іншою мовами) газети і журнали); 2. Українська преса іншими мовами. У статті до кожного видання надається інформація про комплекти, що на цей час збереглися у фондах вітчизняних та світових бібліотек. Алфавітний покажчик часописів, іменний покажчик редакторів і видавців, іменний покажчик, покажчик місць видань часописів, а також додаток «Порічний реєстр часописів» як найважливіші елементи апарату видання підвищують наукову цінність історико-бібліографічного дослідження «Українська преса в Україні та світі XIX–XX ст.»

Підтримуючи роботу зі створення повної бібліографії національної преси, бібліотеки Харкова і Одеси уклали покажчики періодичних видань, що зберігаються у їх сховищах. Одеська упорядниця Т. І. Олейнікова презентує російськомовну періодичну пресу України у фондах Одеської національної наукової бібліотеки імені М. Горького: журнали, газети, бюлетені¹³. Українські періодичні та продовжувані видання у фонді Харківської державної наукової бібліотеки імені В. Г. Короленка розкриваються в друкованих каталогах Л. Ф. Бондаренко та Т. О. Сосновської¹⁴. Скориставшись ними, читач зможе перевірити наявність потрібного видання у вищеназваних регіональних бібліотеках та замовити його за вказаним розстановочним шифром тієї чи іншої книгозбірні.

Національна історична бібліотека України у 1992 р. випустила укладений О. І. Марченко каталог «Русские иллюстрированные издания XIX века в фондах отдела старопечатных, редких и ценных книг Государственной исторической библиотеки Украины»¹⁵. Сьогодні ця бібліотека знайомить читачів зі своїми фондами не лише за допомогою традиційних каталогів, а також і електронних. На сайті цієї бібліотеки можна користуватись базою даних газетних видань 1767–1917 рр., що містить інформацію про 59 назв (6000 екземплярів) газет, збережених у цій книгозбірні, більшість яких є російськомовними.

У Національній науковій медичній бібліотеці вивченням періодичних видань займається Н. Є. Корнілова. Базуючись на фондах ННМБ дослідниця підготувала та опублікувала статтю «З історії розвитку медичної періодики в Україні»¹⁶.

Національною бібліотекою України імені В. І. Вернадського (НБУВ) у 90-ті роки минулого століття був розпочатий і триває до сьогодні проект «Книга в Україні 1861–1917 рр.» (до 2010 р. вийшли 12 випусків). Під керівництвом В. Ю. Омельчука була розроблена концепція відбору видань до цього бібліографічного покажчика, а саме:

1. Твори друку, видані українською мовою незалежно від місця видання.
2. Твори друку всіма мовами, видані на території сучасної України.
3. Твори друку про Україну й український народ, видані в усьому світі всіма мовами.
4. Твори друку, авторами яких є українці, українські установи, заклади, організації та об'єднання, видані в усьому світі всіма мовами, незалежно від їх змісту¹⁷.

Зрозуміло, що до покажчика включаються періодичні та продовжувані видання другої половини XIX – початку XX ст., що видавались в Україні українською та різними мовами в різних країнах світу.

Серед наукових досліджень періодичних видань, проведених співробітниками НБУВ, заслуговують уваги роботи Є. П. Демченко (сатиричні журнали)¹⁸, І. В. Клименко (архіви українських часописів)¹⁹, М. А. Стельмашової (франкомовна періодика)²⁰, І. А. Сергєєвої та О. Ю. Горшихіної (єврейські періодичні видання)²¹, Л. М. Дениско (релігійні періодичні видання)²², Л. М. Деменко (наукова періодика Києва другої половини XIX – початку XX ст.)²³, Т. В. Коваль (журнали України 1917–1928 рр.)²⁴. Дослідницьку роботу з вивчення зібрання «Періодичні видання до 1917 р.» у фондах відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій НБУВ веде автор цієї статті – Л. М. Деменко²⁵.

Монографія Є. П. Демченко ще 1980 р. познайомила читачів із сатиричною пресою України 1905–1907 рр. Перша частина книги являє собою короткий нарис історії цих видань, розкриває особливий підхід сатиричної періодики до тогочасних проблем політичного, державного та суспільного життя в країні. Друга частина – анований бібліографічний покажчик сатиричних видань України даного періоду. В анотаціях докладно подається інформація про політичну позицію журналу, його редактора та видавця, про кількість виданих номерів, про причини конфіскації та закриття видання. Вказуються архівні джерела, література, а також місце знаходження того чи іншого видання у найбільших бібліотеках колишнього СРСР. Видання ілюстроване світлинами з обгортки сатиричних журналів, забезпечене іменним, алфавітним, географічним та хронологічним допоміжними покажчиками. У своїй роботі авторка презентує періодичні видання трьох видів: а) чисто сатиричні журнали різними жанрами літературної та графічної сатири («Звон», «Шершень»); б) журнали та збірники, що містять лише викривальну поезію та публіцистику («Молнии», «Ороньки»); в) видання, що поєднували у собі документальні, публіцистичні, літературно-художні матеріали із зображальною та літературною сатирою («Начало», «Эхо»).

Дисертація та наукові статті І. В. Клименко присвячені вивченню рукописних архівів, що належали редакціям українських дореволюційних часописів. Архівні документи видань «Киевская старина», «Літературно-науковий вісник», «Рада», «Сяйво», «Рідний край», «Дніпрові хвилі», «Дзвін», що збереглися в Інституті рукопису НБУВ, дослідниця презентує як джерело з історії редакційно-видавничої діяльності в Україні. Завдяки цій роботі, до наукового обігу залучено значну кількість нових архівних джерел.

Колекція зарубіжних періодичних видань кінця XVII – початку XX ст., що зберігається в фондах НБУВ, є найбільшою та найповнішою в Україні. Чільне місце в цьому зібранні займає франкомовна періодика: лише у Відділі бібліотечних зібрань та історичних колекцій НБУВ зберігається 29 207 прим. періодичних та продовжуваних видань, які видавались у Франції, Бельгії, Швейцарії, Канаді та Росії протягом трьох століть. Франкомовна періодика XVII – початку XX ст. у фондах НБУВ стала об'єктом наукового зацікавлення М. А. Стельмашової. Дослідницею виявлено понад 1200 назв, розкрито репертуар таких видань, репрезентований у фондах НБУВ, насамперед, комплектами книг та журналів з природничо-наукової тематики, суспільних наук, техніки, сільського господарства та медицини. Серед них: *Annales des mines*. – P., 1816, *Annales des sciences naturelles*. –

P., 1824, Bibliographie nationale française. – P., 1811, Bulletin de la Societe geologique de France. – P., 1830, Journal des mathematiques pures et appliquees. – P., 1836, Journal des savants. – P., 1692, Mercure historique et politique. – La Haye, 1742, Revue archeologique. – P., 1844, Revue horticole. – P., 1829.

Презентація єврейської періодики XIX – початку XX ст. у НБУВ належить співробітникам сектору сходознавства (сучасна назва – Відділ юдаїки). Так, І. А. Сергєєва у своїй статті представляє матеріали з фонду Товариства для поширення просвіти між євреями в Росії (ТПЄ), що належали редакції журналу «Еврейский мир» (Петербург, 1908–1917 рр.), а сьогодні зберігаються у фондах інституту рукописів НБУВ у Києві. Авторка опрацювала матеріали (68 одиниць зберігання), порівняла подану в них інформацію з даними про це видання із Єврейської енциклопедії та зробила на основі цих матеріалів певні інформаційні відкриття: розширення хронологічних рамок існування журналу, ознайомлення з автографічними рукописами авторів видання та рукописами-перекладами творів низки єврейських письменників та поетів другої половини XIX – початку XX ст., які друкувались у цьому виданні. Зрозуміло, що до нашого часу зберігся далеко неповний комплект матеріалів редакції журналу «Еврейский мир». Та репрезентуючи їх, І. А. Сергєєва сподівається, що історико-літературне вивчення даного видання надалі сприятиме розвитку інтересу до єврейської культури і літератури початку XX ст. в Україні та світі.

Дослідниці І. А. Сергєєва та О. Ю. Горшихина у статті «Русско-еврейская периодическая печать на Украине во второй половине XIX – начале XX в.» презентують такі періодичні видання: «Разсвет» (Одеса, з 1860 р.), «Сион» (Одеса, з 1861 р.), «День» (Одеса, з 1869 р.), «Сионистское обозрение» (Єлісаветград, з 1902 р.), «Молодая Иудея» (Ялта, з 1905 р.), «Молот» (Ялта, з 1906 р.), «Еврейская рабочая хроника» (Полтава, з 1906 р.), «Кадима» (Одеса, з 1906 р.), «Еврейская мысль» (Одеса, з 1906 р.), «Еврейский голос» (Білосток, Одеса, з 1861 р.), «Еврейский медицинский голос» (Одеса, з 1908 р.), «Новая Иудея» (Одеса, з 1908 р.), «Еврейское обозрение» (Одеса, з 1912 р.), «Колосья» (Одеса, з 1913 р.), «Палестина» (Одеса, з 1917 р.), «Еврейская молодая мысль», «Еврейское юношество», «Eth libnoth» (Київ, 1917), «Еврейская мысль» (Одеса, з 1918 р.), «Вестник мира» (Київ, з 1918 р.). Авторки проаналізували, як змінювався з плином часу та змінами політичної ситуації в країні характер російсько-єврейських періодичних видань, що виходили в Україні у названий хронологічний період. Ці зміни вони поділили на три етапи: 1) видання першого етапу відображали ідеї та завдання Товариства для поширення просвіти між

євреями Росії; 2) видання другого етапу розкривали весь спектр сіоністського руху в країні; 3) видання третього етапу носять націоналістичний характер, їх починають друкувати не лише в Одесі, а й у Києві. Окремо дослідниці виділяють спеціалізоване медичне видання «Еврейский медицинский голос» та журнал для дітей «Колосья». Таким чином, авторки доводять, що репрезентовані ними періодичні видання можуть бути джерелами не лише з історії та культури євреїв України, але й з розвитку друкарської справи та журналістики, історії України в цілому.

Каталог Л. М. Дениско «Релігійні православні періодичні видання XIX – початку XX століття у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського» (2001) відкрив для читачів маловідомий фонд релігійної періодики, що довгий час був доступним обмеженому колу дослідників. Укладачка рекомендує для роботи найвідоміші православні журнали XIX ст. «Христианское чтение» (СПб., 1821–1917) та «Воскресное чтение» (К., 1837–1912), повний комплект наукового релігійного видання «Труды Киевской духовной академии» (К., 1860–1917), офіційні спеціальні видання Святейшого Синоду «Церковные ведомости» (СПб., 1888–1918) та «Вестник военного духовенства» (СПб., 1890–1910), єпархіяльні відомості, видання баптистів, старообрядників, місіонерських представництв, монастирів.

Дисертаційне дослідження Т. В. Коваль «Журнали України 1917–1928 рр. у фонді Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського як історико-книгознавче джерело» розкриває три основні етапи формування зібрання журналів вищезазначеного періоду. Авторка провела роботу з виявлення видань (659 назв), аналізу кількісного складу фонду, запропонувала напрями залучення його до наукового обігу за допомогою новітніх технологій.

На сайті НБУВ вже сьогодні читачі можуть вести пошук періодики до 1917 р. в бібліографічних базах даних періодичних видань «Газети України 1818–1922 рр.» та «Музична періодика». Триває робота над створенням електронної бази даних, що відобразатиме зібрання «Періодичні видання до 1917 р.» кириличним друком у відділі бібліотечних зібрань та історичних колекцій Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

Примітки

¹ Щербатюк В. М. «Университетские известия» (1861–1919) та їх роль у розгортанні наукових досліджень у галузі історії в Київському університеті: Дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Київський ун-т ім. Тараса Шевченка / В. М. Щербатюк. – К., 1998. – 215 л.; Палієнко М. «Киевская старина» у громадському та науковому житті України (кінець XIX – поч. XX ст.) / М. Г. Палієнко – К. : Вид-во «Темпора»,

2005. – 384 с.; *Денисенко В. А.* Часопис «Киевские епархиальные ведомости» в історії національно-духовного життя України (1861–1918 рр.). Історичний огляд, редактори, систематичний покажчик видання. Науково-довідкове видання / В. А. Денисенко / наук. ред. І. І. Дробот; Нац. пед. університет ім. М. П. Драгоманова. – К., 2006. – 692 с.

² *Волобуєва А. М.* Становлення і розвиток преси Києва (1835–1917) : типологія, проблематика, національна спрямованість: автореф. дис... канд. наук із соц. комунікацій : 27.00.04 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Інститут журналістики / А. М. Волобуєва. – К., 2008. – 20 с.; *Галушко М. В.* Українські часописи Станіслава (1879–1944 рр.) : іст.-бібліограф. дослідження / М. В. Галушко – Львів, 2001. – 304 с.; *Дроздовська О.* Українські часописи повітових міст Галичини (1865–1939 рр.) : іст.-бібліогр. дослідження / О. Р. Дроздовська / наук. ред.-консультант М. М. Романюк. – Львів, 2001. – 364 с.; *Романюк М. М.* Українські часописи Коломиї (1865–1994) : іст.-бібліограф. дослідж. / М. М. Романюк, М. В. Галушко. – Львів, 1996. – 238 с.; *Романюк М. М., Галушко М. В.* Українські часописи Львова 1848–1939 : іст.-бібліогр. дослідж. : у 3 т. / М. М. Романюк, М. В. Галушко. – Львів : Світ, 2001–2003; *Романюк М. М.* Українські часописи Північної Буковини (1870–1940) : іст.-бібліограф. дослідж. / М. М. Романюк, М. В. Галушко – Львів: Фенікс, 1999. – 428 с.

³ *Бойко А. А.* Преса православної церкви в Україні 1900–1917 рр. : Культура. Суспільство. Мораль / А. А. Бойко. – Дніпропетровськ : Вид-во ДнНУ, 2002. – 306 с.; *Зелінська Н. В.* Наукове книговидання в Україні : історія та сучасний стан : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Н. В. Зелінська. – Львів : Світ, 2002. – 268 с.; *Коновець О. Ф.* Науково-просвітницька преса України ХІХ – першої третини ХХ ст. Історія. Теорія. Практика / О. Ф. Коновець / Дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.10 / Київський національний університет імені Т. Шевченка. – К., 1994. – 467 с.

⁴ *Антонченко Т. В.* Періодична преса Києва як джерело вивчення сспільно-політичної історії України (1905–1914 рр.) : автореф. дис. канд. іст. наук : спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спец. істор. дисципліни» / Т. В. Антонченко. – К., 2004. – 15 с.; *Крупський І. В.* Преса як джерело досліджень національно-визвольних змагань за українську державу (Друга половина ХІХ – перша чверть ХХ ст.) : автореф. дис. д-ра іст. наук : спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спец. істор. дисципліни» / І. В. Крупський. – К., 1996. – 29 с.; *Яременко С. А.* Мовне питання в науково-публіцистичних джерелах кінця ХІХ – початку ХХ ст.: Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / НАН України; Інститут української мови / С. А. Яременко. – К., 2004. – 222 арк.

⁵ *Богоніс П. М.* Історико-науковий аналіз діяльності Київського Хірургічного товариства (1908 – 1917): Дис. канд. іст. наук: 07.00.07 / НАН України; Центр дослідження науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г. М. Доброва / П. М. Богоніс. – К., 1998. – 166 арк.; *Каковкіна О. М.* Археологічні з'їзди другої половини ХІХ – початку ХХ ст. в Україні. Науковий та суспільно-політичний аспекти : Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Дніпропетровський держ. ун-т / О. М. Каковкіна. – Дніпропетровськ, 1998. – 216 арк.; *Пилипчук О. О.* Історія

Київського відділення Російського технічного товариства (1871–1919): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.07 / НАН України; Центр дослідження науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г. М. Доброва / О. О. Пилипчук. – К., 2006. – 225 арк.; *Пилипчук О. Я.* Київське товариство дослідників природи та його внесок у розвиток ембріологічної науки / О. Я. Пилипчук. – Київ: КДПІ, 1991. – 100 с.

⁶ Алфавитный служебный каталог русских дореволюционных газет (1703–1916) / [Публичная б-ка им. М. Е. Салтыкова-Щедрина]. – Л., 1958. – 280 с.; *Андреева Н. Ф.* Русская периодическая печать : (Общие и отраслевые библиогр. указ. 1703–1975) : анот. указ. / Н. Ф. Андреева, М. В. Машкова. – М.: Книга, 1977. – 183 с.; Библиография периодических изданий России. 1901–1916 : в 4 т. / [Гос. публ. б-ка им. М. Е. Салтыкова-Щедрина]; сост.: Л. Н. Беляева, М. К. Зиновьева, М. М. Никифоров. – Л., 1958 – 1961. – Т. 1–4; Каталог периодических изданий на русском языке научной библиотеки Московского университета : библиограф. указ. – М., 1976. – Т. 1 : Журналы. – 650 с.; Крупнейшие газетные фонды научных библиотек страны : анот. указ. / [сост.: Н. Н. Бессонова, О. Н. Нижнева]. – М.: ГБЛ, 1984. – 171 с.; Русские дореволюционные газеты в фондах Библиотеки АН СССР. 1703–1916 : алф. каталог : в 2 кн. / сост. : С. А. Кузьмин, Г. Н. Яковлев; [отв. ред. В. А. Филов]. – Л., 1984. – Кн. 1–2; Русские дореволюционные газеты в фондах Государственной библиотеки СССР им. В. И. Ленина : алф. каталог : в 5 т. / сост. : О. Н. Нижнева, М. И. Дементьева ; [редкол. : О. Ядылина и др.] – М., 1986. – Т. 1–5.

⁷ Каталог дореволюционных газет, що видавалися на Україні (1822–1916) / [Публікація фонду ЦНБ АН УРСР]. – К., 1971. – 183 с.; Зарубежные периодические издания в фондах ЦНБ и библиотек научных учреждений АН УССР (1665–1975 гг.): Сводный каталог: в 5 т. / сост.: Н. И. Малолетова (руководитель), Р. С. Кириченко, Л. М. Клейменова и др.; отв. ред. Л. И. Гольденберг. – К., 1980–1981. – Т. 1–5.

⁸ *Ігнатієнко В. А.* Бібліографія української преси, 1816–1916 / В. А. Ігнатієнко. – Х.; К.: Держвидав України, 1930. – 288 с.

⁹ *Романюк М. М.* Схема повного бібліографічного опису періодичного видання / М. М. Романюк, М. В. Галушко. // 36. праць науково-дослідного центру періодики. – Львів, 1994. – Вип. 1. – С. 271–290.

¹⁰ *Романюк М. М.* Про необхідність створення повного репертуару української періодики / М. М. Романюк // Національна бібліографія України: стан і тенденції розвитку : матеріали міжвід. наук. конф. (Київ, 12–14 квіт. 1994 р.). – К., 1995. – С. 109–115.

¹¹ *Волобуєва А. М.* Становлення і розвиток преси Києва (1835–1917) : типологія, проблематика, національна спрямованість: автореф. дис... канд. наук із соц. комунікацій : 27.00.04 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Інститут журналістики / А. М. Волобуєва. – К., 2008. – 20 с.; *Галушко М. В.* Українські часописи Станіслава (1879–1944 рр.) : іст.-бібліограф. дослідження / М. В. Галушко – Львів, 2001. – 304 с.; *Дроздовська О.* Українські часописи повітових міст Галичини (1865–1939 рр.) : іст.-бібліогр. дослідження / О. Р. Дроздовська / наук. ред-

консультант М. М. Романюк. – Львів, 2001. – 364 с.; *Романюк М. М.* Українські часописи Коломиї (1865–1994) : іст.-бібліограф. дослідж. / М. М. Романюк, М. В. Галушко. – Львів, 1996. – 238 с.; *Романюк М. М., Галушко М. В.* Українські часописи Львова 1848–1939 : іст.-бібліогр. дослідж. : у 3 т. / М. М. Романюк, М. В. Галушко. – Львів : Світ, 2001–2003; *Романюк М. М.* Українські часописи Північної Буковини (1870–1940) : іст.-бібліограф. дослідж. / М. М. Романюк, М. В. Галушко – Львів: Фенікс, 1999. – 428 с.

¹² Українська преса в Україні та світі XIX–XX ст.: Історико-бібліографічне дослідження. – Т. 1: 1812–1890 рр. / НАН України. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Відділення «Науково-дослідний центр періодики»; уклад.: М. В. Галушко, М. М. Романюк (керівник проекту), Л. В. Сніцарчук. – Львів: Оріяна-Нова, 2007. – 560 с.; Українська преса в Україні та світі XIX–XX ст.: Історико-бібліографічне дослідження. – Т. 2: 1891–1905 рр. / НАН України. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Відділення «Науково-дослідний центр періодики»; уклад.: М. В. Галушко, М. М. Романюк (керівник проекту), Л. В. Сніцарчук. – Львів, 2009. – 480 с.

¹³ Російськомовна періодична преса України у фондах Одеської державної наукової бібліотеки імені М. Горького: Газети, бюлетені: каталог / Т. І. Олейникова (упоряд.); М. Л. Десенко (ред.). – О., 1993. – 105 с.; Російськомовна періодична преса України у фондах Одеської державної наукової бібліотеки імені М. Горького: Журнали: каталог / Т. І. Олейникова (упоряд.); М. Л. Десенко (ред.). – О., 1993. – 115 с.

¹⁴ Українська періодичні видання у фонді ХДНБ ім. В. Г. Короленка: Друкований каталог. Вип. 1: Журнали: (1816–1917) / Л. Ф. Бондаренко (уклад.). – Х., 2000. – 142 с.; Українська періодичні видання у фонді ХДНБ ім. В. Г. Короленка: Друкований каталог. Вип. 3: Бюлетені, вісники, вісті, щорічники : (1861–1923) / Л. Ф. Бондаренко (уклад.). – Х., 2002. – 133 с.; Українська преса у фонді ХДНБ ім. В. Г. Короленка: Друкований каталог. Вип. 1: Газети: (1817–1923) / Л. Ф. Бондаренко, Т. О. Сосновська (уклад.); Л. К. Суржан (ред.). – Х., 1999. – 104 с.; Українські продовжувані видання у фонді ХДНБ ім. В. Г. Короленка: Друкований каталог (1830–1923) / Л. Ф. Бондаренко (уклад.). – Х.: ХДНБ, 2003. – 115 с.

¹⁵ Русские иллюстрированные издания XIX века в фондах отдела старопечатных, редких и ценных книг Государственной исторической библиотеки Украины / [сост. Марченко О. И., ред. Пташник И. С.] – К., 1992. – 88 с.

¹⁶ *Корнілова Н. С.* З Історії розвитку медичної періодики в Україні // Наук.-техн. бібліотеки в єдиному інформаційному просторі України. – К., 2000. – С. 83–86.

¹⁷ *Омельчук В. Ю.* Національна бібліографія України: тенденції розвитку, проблеми розробки / Володимир Омельчук // Бібліотечний вісник. – К., 1995. – № 5. – 40 с. – С. 4.

¹⁸ *Демченко Е. П.* Сатирическая пресса Украины 1905–1907 гг. / Е. П. Демченко. – К.: Наук. думка, 1980. – 147 с.

¹⁹ *Клименко І. В.* Архіви українських часописів кінця XIX – початку XX ст. в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського як джерело з історії редакційно-видавничої діяльності: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.08 / НАН України; Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського / І. В. Клименко. – К., 2003. – 224 арк.; *Клименко І. В.* Архів часопису «Рідний край» як джерело з історії редакційно-видавничої справи в Україні / І. В. Клименко // Рукописна та книжкова спадщина України: Археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів / Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, Інститут рукопису. – Київ, 2009. – Вип. 13. – С. 382–386.

²⁰ *Стельмашева М. А.* Франкомовні періодичні видання кінця XVII – початку XX ст. у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського / М. А. Стельмашева // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2005. – Вип. 10. – С. 421–425.

²¹ *Сергеева І. А.* Матеріали журналу «Еврейский мир» (Петербург, 1908–1917 рр.) у фондах ЦНБ ім. В. І. Вернадського АН України / І. А. Сергеева // Рукописна та книжкова спадщина України: Археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів / Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, Інститут рукопису. – Київ, 1993. – Вип. 1. – С. 111–116; *Сергеева І. А., Горшихина О. Ю.* Русско-еврейская периодическая печать на Украине во второй половине XIX – начале XX в. (по материалам собрания еврейских рукописей и печати ЦНБ им. В. И. Вернадского НАН Украины) / И. А. Сергеева, О. Ю. Горшихина // Рукописна та книжкова спадщина України: Археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів / Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, Інститут рукопису. – Київ, 1996. – Вип. 3. – С. 68–83.

²² *Дениско Л.* Релігійні православні періодичні видання XIX – початку XX століття у фондах НБУВ : каталог / Л. М. Дениско. – К., 2001. – 198 с.; *Дениско Л.* Духовні журнали в Україні XIX – поч. XX ст. як відбиття розвитку та поширення православ'я // Бібліотечний вісник. – К., 1998. – № 4 – С. 51–53.

²³ *Деменко Л. М.* Продовжувані та періодичні видання Київського Імператорського університету св. Володимира як інформаційний ресурс та об'єкт досліджень / Л. М. Деменко // Вісник книжкової палати. – Київ, 2008. – № 9. – С. 31–36; *Деменко Л. М.* Наукова періодика Київської духовної академії другої половини XIX – початку XX ст.: перші знахідки з історіографії періоду до 1919 р. / Л. М. Деменко // Рукописна та книжкова спадщина України: Археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів / Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, Інститут рукопису. – Київ, 2009. – Вип. 13. – С. 305–314.

²⁴ *Коваль Т. В.* Журнали України 1917–1928 рр. у фонді Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського як історико-книгознавче джерело : Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.08 / НАН України; Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського / Т. В. Коваль. – К., 1998. – 171 арк.

²⁵ Деменко Л. М. Зібрання «Періодичні видання до 1917 р.» у фондах відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського / Людмила Деменко // Львівська національна наукова бібліотека імені В. Стефаника: історія і сучасність: доп. та повідомл. Міжнар. наук. конф., Львів, 28–30 жовтня, 2010 р. / відп. ред. М. М. Романюк; НАН України, Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника. – Львів, 2010. – С. 534–538.

УДК 659.125:094”17”

Олена Железняк,

мол. наук. співробітник НБУВ

ХУДОЖНЄ ОФОРМЛЕННЯ ПОЧАЇВСЬКИХ КИРИЛИЧНИХ ВИДАНЬ XVIII ст.

В статті аналізуються особливості художнього оздоблення почаївських кириличних видань XVIII ст.: заставок, гравюр (дереворізів, мідеритів), форт, кінцівок, ініціалів, виливних прикрас тощо.

Ключові слова: почаївська друкарня, кириличні видання XVIII ст.

Друкарня Успенської Почаївської Лаври – одного з найдавніших монастирів на землях Волині – була важливим осередком книгодрукування й відіграла значну роль у розвитку української гравюри. У 1731 році почаївські ченці-василіани уклали два контракти із сокальськими ремісниками «гісарями» Шлеймовичем і Людковичем, а також Іваном Доликевичем на виготовлення літер різного письма. У 1733 р. Почаївська друкарня одержала королівський привілей на друкування книг. Першими друками були аркушеві видання (проскомідійні таблиці, пастирські послання, гравюри Почаївської ікони Богородиці) [9, с. 11]. Із самого початку існування друкарні було залучено чимало досвідчених майстрів до оформлення друків. Найплідніше працювали гравери Йосиф (30-ті роки), Йосиф Гочемський (40–60-ті роки) і Адам Гочемський (70–80-ті роки). До окремих видань робили гравюри Андрій Голота, Іоїль, Іван, Мануїл, Федір Стрельбицикий, монограмісти ІО та ОГ. На замовлення почаївських друкарів працювали також львівські гравери Іван Филипович і Георгій Вишловський [3, с. 238].

Необхідно зазначити, що до питання художнього оформлення почаївських видань зверталось багато дослідників. Вперше найбільш повні відомості про почаївських граверів зустрічаються у праці Д. О. Ровинського «Русские граверы и их произведения с 1564 года до основания Академии художеств» [12]. Глибокий аналіз діяльності Почаївської друкарні, її ролі в розвитку української культури подається у працях І. І. Огієнка «Історія українського друкарства» та «Фортеця православ'я на Волині – Свята Почаївська Лавра» [8]. А у передмові до «Каталогу стародруків, виданих на Україні» Я. П. Запаско та Я. Д. Ісаєвич відзначають органічне поєднання

поліграфічних, зображальних і декоративних елементів, що слугували зразками для почаївських друкарів та граверів у XVIII ст. [4, Кн. 2, ч. 1. – с. 11–12.]. Відомий дослідник стародруків С. І. Маслов у своїй праці «Українська друкована книга XVI–XVIII ст.» початком діяльності Почаївської друкарні називає 1732 рік і наголошує на поширенні «ритування на дереві та міді» [7]. В окремому розділі ґрунтовної праці Я. Д. Ісаєвича «Українське книговидання» приділяється увага історії Почаївської друкарні як важливого центру книгодрукування на Волині, детально аналізується репертуар видань кириличного і латинського друку [5]. Висвітленню особливостей художнього оздоблення видань друкарні Почаївської лаври присвячено ґрунтовний розділ у монографії Я. П. Запаса «Мистецтво книги на Україні в XVI–XVIII ст.» [3]. Дослідник української книги також зазначає, що «почаївські друкарі багато дбали про поліграфічне і художнє оформлення своїх видань». Вагомим дослідженням, що поглиблює розуміння художнього оздоблення давньої української друкованої книги, в тому числі і почаївських стародруків, є монографія Д. В. Степовика, присвячена еволюції образної системи української графіки XVI–XVIII ст. [13]. Вагомим дослідженням художнього оформлення українських друку є монографія Г. Н. Логвина «З глибин гравюри українських стародруків. XVI–XVIII ст.» [6].

Основною метою дослідження є книгознавчий аналіз особливостей художнього доробку майстрів-граверів у почаївських виданнях з колекції Відділу стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

Художнє оформлення друкарської продукції має кілька завдань: 1) практичне (за допомогою друкарського оформлення полегшується процес читання, орієнтації в надрукованому тексті); 2) інформаційне (через зображальні елементи інформує читача про видання, друкарню, допомагає в розумінні тексту та змісту книги); 3) естетичне (привертає увагу до книжки як до витвору мистецтва). Унікальність художнього оздоблення почаївських видань дає змогу дослідникам-книгознавцям легко їх атрибутувати за гравюрами, заставками, фортами та кінцівками [2]. Ці друкарські прикраси належать до найкращих надбань українського книжкового мистецтва XVIII ст. Вже у перших виданнях Почаївської друкарні дотримано усталеної української традиції в художньому оздобленні книг. Усі елементи – титул, гравюра на звороті титульного аркуша, ілюстрації в тексті, заставки, кінцівки, ініціали, виливні орнаментальні прикраси – збережені як обов'язкові елементи більшості кирилических почаївських видань.

Традиційно більшість друку XVIII ст. починалися з форти – гравіюваного титульного аркуша із вихідними даними, якому почаївські видавці приділяли особливу увагу. Багату творчу фантазію та майстерність почаївських граверів засвідчують різні за композиційною будовою та сюжетом титульні аркуші. До першого книжкового видання друкарні – Службника – було створено два заголовні аркуші. Один із них, позначений 1734 р., – дереворіз роботи Йосифа – представника доби бароко, другий, датований 1735 р., – мідерит кременецького майстра Андрія Голоти. Титульна сторінка гравера Йосифа приваблює новизною композиції. Оригінальність та винахідливість майстра полягає в тому, що звичну книжкову прикрасу – бароковий картуш, який доти був у заставках, кінцівках, фронтисписних композиціях, він переніс на титул. Ця форта також використана у виданні «Вослідования праздником» 1742 р. Друга форта – роботи Андрія Голоти – це перший мідерит в почаївських виданнях, проте вражає високий професіоналізм: митець легко та невимушено моделює форму форти. Зображення на форті відповідає назві книги та відтворює сцену Літургії – у вівтарі над престолом зображено троє святих – Іоанн Златоуст, Григорій Двоеслов, Василій Великий. В почаївських стародруках це єдиний твір Андрія Голоти, надзвичайно талановитого українського митця-гравера. Майстер дереворізів Йосиф значно збагатив схему «тріумфальної арки» зображеннями монограми імені Ісуса Христа та «Трійці на хмарах», царя Давида, погруддя святих, пишно декорованих медальйонів, декоративних орнаментальних мотивів і надав титулу книги урочистої репрезентативності. У форті до видання «Гора почаївська» (1742 р., титул датований 1735 р.) вміло використано малюнок картуша, перевитого акантовим листям, а композиція титулів Мінеї святкової та Псалтиря 1737 р. мають вигляд архітектурної арки із сюжетними медальйонами. Оздоблення цього титула часто повторюється в подальших почаївських виданнях [3, с. 240]. Високою художньою досконалістю виділяється гравюра на титульному аркуші Службника 1755 р. із підписом гравера Йосифа. У цій прикрасі особливо приваблює витончений малюнок трьох святих, поданих над бароковим картушем. Це один з найбільш мистецьких творів плідного почаївського майстра Йосифа.

Кілька високохудожніх та вишуканих форт середини XVIII ст. належать Йосифу Гочемському, зокрема форта до видання Трійці цвітної 1747 р. Ця барокова рамка зображена у вигляді арки з античними колонами. Над аркою зображена Трійця, ліворуч та праворуч біблійні події – Воскресіння та Вознесіння Ісуса Христа; в нижній частині форти – вхід Господа в Єрусалим, Тайна Вечеря, Розп'яття. Ще одна цікава форта Йосифа

Гочемського у виданнях Мінеї святкової та загальної 1757 р. та Октоїха 1758 р. – широка рамка з текстом заголовка видання у невеликому полі «аркового отвору». Ліворуч та праворуч медальйони із зображенням Небесних Сил безплотних, святителів, пророків та преподобних. На центральній вісі композиції розташовані зображення двох сцен: «Коронування Богородиці» – угорі, й «Вознесіння Богородиці» – унизу.

У композиції форти Апостола 1759 р. простежується збільшення барокових елементів. Вигнутий профільований фронтон арки із монограмою «ІХС» у сьйві прикрашений «скульптурою» херувима і букетами квітів у вазах. Обабіч фронтону – апостоли Петро з ключами від Царства небесного та Павло з мечем, зображення яких нагадують скульптури на фасадах костьолів. У медальйонах зображені апостоли Лука, Іаков, Іоанн та Іуда.

Форта на титульному аркуші видання Євангелія 1759 р. – високомистецький твір, зразок графічного оформлення, яке достойно представляє вагомість та зміст книги. Рамка традиційно зображена у вигляді архітектурно-скульптурного ансамблю. У площині аркового отвору зображено Бога-Отця на хмарах і голуба – символ Святого Духу. Ліворуч – Ісус Христос із благословляючою десницею, праворуч – Богородиця. В нижній частині форти зображені чотири євангелісти із відповідними їм символами – янгол, лев, бик та орел.

Наприкінці XVIII ст. оригінальні титульні сторінки трапляються рідко. Почаївські видання все частіше містять передруки попередніх композицій. Наприклад, до почаївського Псалтиря 1789 р. скопійовано титульний аркуш гравера А. Козачківського з київського Псалтиря 1728 р., а до почаївської Біблії 1798 р. запозичено заголовну сторінку з київського видання 1758 р. (майстерну копію зробив один із найкращих почаївських граверів кінця XVIII ст. Федір Стрільбицький).

Окрім гравійованих форт титульні аркуші почаївських видань часто обрамлювалися рамочками із виливних прикрас. Також у художньому оформленні титульної сторінки почаївські майстри часто практикували гравійовані зображення-мідерити, що розміщувалися між рядками заголовка та відповідали змісту певної книги. Саме так виконано титули видань Тріоді пісної 1767 р. (зображення зухвалого фарисея та смиренного митаря, що кається); Тріоді цвітної 1768 р. (в центрі – Трійця, ліворуч та праворуч – біблійні сюжети із земного життя Ісуса Христа); Октоїха 1774 р., Мінеї святкової й загальної 1777 р. (коронація Богородиці), Службника 1765, 1778 рр. (зображення трьох святителів – Василя Великого, Григорія Двоєслова та Іоанна Златоустого); Євангелія 1771 р. (книга, яку тримають

символічні істоти – ангел, орел, бик та лев), Требник 1786 р. (Ісус Христос в оточенні херувимів, що символізують сім таїнств) та ін. Переважно більшість таких гравюр було виконано провідними майстрами почаївської школи – братами Адамом та Йосифом Гочемськими [3, с. 241–142]. Введення цього нового композиційного вирішення титульного аркуша – поєднання заголовку книги з ілюстрацією і відмова від традиційного «архітектурного титулу», остаточний перехід до техніки мідериту засвідчує прагнення почаївських майстрів активно впроваджувати в оздоблення української книги тенденції західноєвропейського бароко і рококо.

Невід’ємним елементом художнього оздоблення почаївських друків є заставки. Окрім виконання естетичної функції, заставка відокремлювала розділи в книзі. Заставки друкувалися як із кліше, котрі замовлялися для конкретного видання, так і з існуючих запасів, та переважно мали традиційну прямокутну форму. Відомо понад 200 кліше, із яких відбивали заставки в почаївській друкарні. В більшості заставок сюжетне зображення поєднане із рослинним орнаментом: «Розп’яття» (Мінея 1737 р.; Возслідование... євхаристії 1741 р.; Часослов 1760 р.; Мінея 1761 р.), «Різдво Ісуса Христа» (Псалтир 1763 р.), «Воздвиження хреста» (Псалтир 1763 р.), «Покрова Богородиці» (Псалтир 1763 р.), «Обрізання Ісуса Христа» (Псалтир 1763 р.), «Благовіщення» (Псалтир 1763 р.), «Хрещення» (Псалтир 1763 р.), «Поклоніння пастухів» (Євангеліє 1759 р.), «Взяття Христа під варту» (Часослов 1760 р.), «Христос перед Каяфою» (Часослов 1760 р.), «Христос перед Пілатом» (Часослов 1760 р.), «Покладання в труну» (Часослов 1760 р.), «Різдво Богоматері» (Мінея святкова й загальна 1777 р.), «Тайна вечеря» (Псалтир 1737 р.), «Вхід до Єрусалиму» (Псалтир 1750 р.), «Поклоніння Немовляті Христу» (Псалтир 1750 р.) тощо. Серед сюжетних заставок привертають увагу твори Йосипа Гочемського до Євангелія 1759 р., в яких між орнаментальним оточенням і сюжетним середником межі нечіткі, через що вони сприймаються як єдина сюжетно-декоративна цілісність. Натомість у заставках монограміста «ІМ» до Часослова 1760 р. середник із сюжетною сценою чітко окреслено [6, с. 107]. Проте досить часто зустрічаються сюжетні заставки без орнаментальних прикрас із зображенням біблійних сцен: «Вознесіння Богородиці» (Мінея 1737 р.), апостоли (Апостол 1759 р.; Часослов 1760 р.), «Воскресіння Христа» (Євангеліє 1759 р.). Більшість заставок належать почаївському граверу, що підписувався ініціалами «ІМ». З другої половини XVIII ст. в почаївській друкарні набувають поширення рокайлеві заставки. В почаївських друках часто використовувалися заставки, в яких смисловим центром є певний образ або символ (Бог-Отець; Почаївська ікона Богородиці; Мойсей із

скрижальями; монограма «IX»). Старообрядницькі почаївські видання мають заставки, стилістично схожі на заставки московських дониконівських видань («Пандекти» 1795 р.; «Тактикон» 1795 р.; «Собрания краткие науки» 1782, 1783 pp.; Псалтир 1783, 1786 pp.).

Почаївські майстри багато уваги приділяли ілюстративному наповненню видань. Техніка виконання гравюр – силюграфія та мідерит. Вже у виданні Службника 1735 р. на звороті титульного аркуша бачимо гравюру-дереворіз майстра Йосифа – Почаївську ікону Божої Матері, що була дуже популярною в почаївських виданнях. Іконографічний тип цієї гравюри та ікони однаковий – це широко розповсюджений в Україні образ Богородиці Умиління. В почаївських друках відомо шість кліше із зображенням Почаївської ікони Богородиці. Гравійоване зображення цієї ікони є у виданнях Службника 1735 р., Псалтиря 1737 р., Мінеї святкової й загальної 1737 р., Псалтиря 1742 р., Тріоді Півної 1744 р., Псалтиря 1750 р., Псалтиря 1763 р., Мінеї святкової й загальної 1777 р. тощо. Гравюри Йосифа, які були надруковані в перших виданнях Службників (1734–1735), а потім у подальших виданнях цієї книги, відзначаються своєрідним трактуванням. Традиційні зображення творців Літургії Іоанна Златоустого, Василя Великого та Григорія Двоєслова нагадують скульптури: святителі зображені на невисоких п'єдесталах і мають вигляд виразних скульптурних силуетів. Серед ілюстрацій, виконаних гравером Йосифом також вирізняється складною композиційною будовою дереворіз «Різдво Богородиці» (Службник 1744 р.) в якому розкрився талант майстра, який трактує важливу біблійну подію – народження Діви Марії – як побутову сцену. Складною та вишуканою композиційною режисурою відзначається гравюра «Благовіщення» в якій гравер Йосиф досягає емоційної виразності. Діва Марія зображена ліворуч, поклавши ліву руку до грудей, а праву – на розгорнуту книгу, що символізує пророцтво Ісаї про народження Спасителя. Праворуч від Марії зображено архангела Гавриїла, який простягає Її лілею, вказуючи на небо правою рукою.

Зовсім інші мідерити Йосифа Гочемського – більш багатомовні та експресивні, а дереворити трохи лаконічніші, витримані в спокійних тонах. Творчість цього майстра займає помітне місце в історії української графіки. Текстові ілюстрації Тріоді цвітної 1747 р., виконані цим майстром в техніці мідериту, прикрашають окремі розділи книги і розташовані в такому порядку: «Воскресіння Лазаря», «Вхід до Єрусалима», «Йосиф приймає братів», «Мудрі і нерозумні діви», «Ісус Христос у домі Симона фарисея», «Тайна вечеря», «Голгофа», «Зняття з хреста», «Воскресіння Ісуса Христа», «Явлення Христа апостола Фомі», «Жони-мироносиці біля

гробу Господнього», «Зцілення розслабленого в Силоамській купелі», «Христос і самарянка», «Зцілення незрячого», «Вознесіння Христа», «Явлення Ісуса Христа Петру Олександрійському», «Зішестя Святого Духа на апостолів», «Собор усіх святих». Варті особливої уваги мідеритні ілюстрації до невеликого за форматом Молитвослова 1755 р. (гравери Й. Гочемський та І. Филипович). На деяких з них бачимо мотиви сільського пейзажу з плетеними тинами, деревами та виноградниками [3, с. 243].

Популярною гравюрою в почаївських друках є «Розп'яття» – відомо понад десять кліше із цим зображенням. Найбільш часто «Розп'яття» трапляється в таких виданнях: Службник 1735, 1744, 1755, 1778 pp.; Тріодь цвітна 1747 р.; «Образ примирення» 1756 р.; Молитвослов 1763 р.; Літургія Іоанна Златоустого 1765 р. тощо. З-поміж інших гравюр хотілося б виділити зображення «Розп'яття з предстоячими» у виданні Службника 1778 р. Тут Адам Гочемський кардинально змінює стиль у зображенні сцени – Страждання Спасителя на хресті, Богородиця із сумом та болем дивиться на Сина, Марія Магдалина упала до Його ніг, а апостол Іоанн жестом звертається до Бога Отця. Темні грозові хмари підкреслюють трагізм зображеної сцени. Гравюри Федора Стрільбицького «Апостоли Петро і Павло» та «Вознесіння Богородиці» не випадають зі стилістики інших ілюстрацій. Символічний зміст визначає композиційна будова гравюри «Апостоли Петро і Павло». У центрі вертикального за форматом аркуша на передньому плані символічне зображення гори із відбитком стопи Богоматері, по боках апостоли Петро і Павло тримають модель Успенського собору Почаївської лаври у променях голуба – символа Святого Духу.

Тематичний діапазон ілюстрацій почаївських видань надзвичайно широкий. Найчастіше можемо бачити образ Богоматері і святих, композиції на біблійні сюжети. Образи святих євангелістів та апостолів прикрашають такі видання, як Октоїх 1758 р., Апостол 1759 р., Євангеліє 1759, 1768, 1771, 1780 pp. та інші. Євангелісти зображені за роботою, в інтер'єрі або на природі, зі своїми символами або без них. Євангеліст Лука часто змальований в момент роботи над портретом Богоматері з Немовлям. Апостоли зображені переважно на повний зріст, на тлі пейзажу. Зображення Богородиці наявне в таких виданнях: Службник 1744 р. «Різдво», Мінея 1737 р. «Введення до храму», Євангеліє 1759 р. «Благовіщення», Мінея 1737 р. «Поклоніння Немовляті», Службник 1757 р. «Успіння», Службник 1744 р. «Вознесіння» та ін. Житійний цикл Христа представлений традиційним набором євангельських сюжетів: «Різдво» Службник 1744, 1791 pp., «Поклоніння пастухів» Євангеліє 1759 р., Мінея 1759 р., «Хрещення» Мінея» 1777 р., «Стрітення» Службник 1744 р., «Несення

хреста» Мінея 1737 р., «Розп'яття» Тріодь цвітна 1747 р., «Воскресіння» Службник 1744 р. та ін.

Зображення гербів – традиція в українському друкарстві. Герб єпископа луцького та острозького Сильвестра Лубинецького-Рудницького представлено лише в одному виданні – Службник 1735 р. Цей єпископський герб, ймовірно, виконав гравер Йосиф.

Ініціали – відбиті з кліше заголовні літери – найдавніший елемент різновиду мініатюрної художньої прикраси. Найбільш колоритні художні ініціали можемо знайти в почаївських виданнях бачимо у виданнях Службника 1735, 1755 рр., Псалтиря 1737, 1750, 1763 рр., Євангелії 1759 р. Почаївські ініціали, хоча й створені на взірць художніх ініціалів київських видань XVII–XVIII ст., проте мають свої риси – гарне кириличне накреслення літер, за тло виступають орнаментальні візерунки, скомпановані переважно з пагінців виноградної лози, або сюжетні, часто багатофігурні малюнки релігійного, символічного чи побутового змісту. Привертає увагу композиційна винахідливість граверів, які кожного разу знаходять нові варіанти прикрас для однієї літери.

Одним із найпоширеніших художньо-декоративних елементів стародрукованої книги є кінцівка, що вражає різноманітністю форм, розмірів та символіки. В почаївській друкарні було виготовлено близько 150 дощок для відбиття кінцівок. У переважній більшості кінцівки мали такі ж мотиви, що й заставки, передусім це стосується рокайлевих композицій. Як і заставки, зустрічаються кінцівки із зображеннями символів і монограм у медальйонах або безпосередньо вміщені в центр декоративної композиції з рослинного орнаменту. Часто в ролі кінцівки виступає віньєтка (фр. *vignette* – прикраса в книзі, що являє собою невелику орнаментальну композицію, як правило з рослинними мотивами, часто фантастичного змісту). Найчастіше трапляються віньєтки у вигляді рослинного орнаменту в стилі бароко – переплетених між собою гілочок, листочків та грон винограду. В середині віньєток часто трапляються медальйони із монограмами: «ІХС» Псалтир 1763 р., Часослов 1760 р., Службник 1755 р., Тріодь Цвітна 1768 р., Воследование погрибения иноческого 1778 р., Акафісти 1793 р., «ІХ» Євангеліє 1759 р., «ІН» Часослов 1760 р., Псалтир 1750 р., «Магія» «Образ примиренія...» 1756 р., «Вослідования... євхаристіє» 1757 р., Євангеліє 1759 р., Часослов 1760 р., Ірмологіон 1766 р., Службник 1778 р. Часто у віньєтка на фоні воріт зображувався грізний маскарон (Псалтир 1737, 1763 рр., Мінея 1737 р.). Нетрадиційним для кінцівок українських стародруків є зображення ваз та кошків із плодами, овочами та квітами (Тріодь цвітна 1747 р., Псалтир 1763 р., Євангеліє 1759 р., Мінея

1761 р., «Богословіє нравоучительное» 1779 р.). Деякі кінцівки, в яких малюнок плодів і квітів наближається до реалістичного зображення, трактовані живо й безпосередньо, відчутний вплив народного мистецтва. Зображення легких картушів у квітковому обрамленні, ангелів, що тримають чашу із Святими Дарами, голівок херувимів – типові мотиви багатьох кінцівок другої половини XVIII ст. Своєрідні хіба що плетінчасті барокові мотиви, які набули в почаївських друках з середини XVIII ст. значного поширення.

Популярна в книгах XVI–XVIII ст. декоративна в'язь не набула поширення в почаївських друках, і була використана лише у кількох виданнях: Службнику 1735 р. та Псалтирі 1750 р.

Унікальним елементом мініатюрного художнього оздоблення в почаївських друках є рамки для друкованих маргіналій, що використані в кількох виданнях: Апостол 1759 р., Євангеліє 1759 р., старообрядницьких виданнях Псалтиря 1783 і 1786 рр. та ін. Окрім естетичної функції ці рамки звертали увагу читача на деякі важливі маргіналії.

До художнього оздоблення умовно можна віднести печатки, що означали дозвіл на друк (Тріодь цвітна 1747 р., Требник 1741 р., «Богословіє нравоучительное...» 1779 та 1793 рр., «Образ примеренія...» 1756 р.) та зображення Євхаристичного Агнця (чотирикутна частка, що виймається із просфори під час проскомідії) («Богословіє нравоучительное...» 1786 р.).

Також для естетичного оформлення видань застосовувалася друкарська орнаментика – виливні прикраси. В почаївських виданнях такі художні мініатюри вражають своєю різноманітністю форм та композицій. Зокрема, виливні прикраси часто обрамлювали титульні аркуші, колонтитули, виступали в ролі заставок та кінцівок, розділяючи між собою текст.

Потужним книгодрукарським осередком XVIII ст. був Почаїв, який за мистецьким рівнем своїх видань міг порівнятися лише із друкарнею Києво-Печерської лаври. Почаївські стародруки рясніють яскравими сюжетними гравюрами та заставками, де відтворено елементи побуту, архітектури того часу. Художнє оздоблення почаївських кириличних видань вирізняється поєднанням українських національних традицій, органічно пов'язаних з першими друкованими книгами, з активним використанням граверами здобутків західноєвропейського мистецтва XVII–XVIII ст.

Список використаних джерел

1. Бочковська В. Г. Каталог видань Почаївського та Унівського монастирів XVIII–XX ст. з колекції Музею книги і друкарства України / В. Г. Бочковська,

Л. В. Хауха, В. А. Адамович. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 360 с.

2. Гусева А. А. Идентификация экземпляров украинских изданий кирилловского шрифта второй половины XVI–XVIII вв. : метод. Рекомендации / А. А. Гусева. – М. : РГБ, 1997. – 140 с. – Работа с редкими и ценными изданиями (книжными памятниками).

3. Запаско Я. П. Мистецтво книги на Україні / Я. П. Запаско. – Л. : Вид-во Львів. ун-ту, 1971. – 311 с.

4. Запаско Я. П. Пам'ятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків, виданих на Україні: в 2-х кн., 3-х ч. / Яким Запаско, Ярослав Ісаєвич. – Л. : Вища школа, – 1984. – Кн. 2, ч. 1–2.

5. Ісаєвич Я. Д. Українські монастирські друкарні Правобережжя: Унів і Почаїв // Я. Д. Ісаєвич. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. – Л. : Світ, 2002. – С. 276–285.

6. Логвин Г. Н. З глибин гравюри українських стародруків. XVI–XVIII ст. / Г. Н. Логвин. – К. : Дніпро, 1990. – С. 106–110.

7. Маслов С. І. Українська друкована книга XVI–XVIII вв. / С. І. Маслов. – К. : ДВУ, 1925. – С. 16–18.

8. Огієнко І. (митрополит Іларіон). Історія українського друкарства / І. Огієнко. – Л., 1925; Передрук. – К., – 1994. – С. 217–230.

9. Попов П. М. Ксилографічні дошки Лаврського музею / П. М. Попов. – К., 1927 – С. 10–12.

10. Попов П. М. Матеріали до словника українських граверів / П. М. Попов. – К., 1926. – 141 с.

11. Ровинский Д. А. Подробный словарь русских граверов XVI–XIX веков / Д. А. Ровинский. – СПб., 1895. – Т. 1–2.

12. Ровинский Д. А. Русские граверы и их произведения с 1564 года до основания Академии художеств. – М., 1870. – С. 130, 185, 315.

13. Степовик Д. В. Українська графіка XVI–XVIII століть. Еволюція образної системи / Д. В. Степовик. – К. : Наук. думка, 1982. – 332 с.

УДК 094.5:655.11

Наталія Заболотна,

старш. наук. співробітник НБУВ,

канд. філол. наук

МАРГІНАЛІЇ ТА ВИДАВНИЧІ ОПРАВИ СТАРОДРУКІВ – ДОДАТКОВІ ДЖЕРЕЛА ДО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ДІЯЛЬНОСТІ ДРУКАРЕНЬ

Маргіналії (покрайні записи) й видавничі оправи почаївських кириличних стародруків є додатковими джерелами до вивчення історії Почаївської друкарні й історії друкарень XVIII ст. Маргіналії можуть містити відомості про купівлю книжок безпосередньо в друкарні, ціни на такі книжки, навіть інформацію про осіб, чия діяльність була пов'язана з друкарнею. Видавничі оправи свідчать про рівень розвитку палітурної справи в друкарнях XVIII ст. Вага цих свідчень зростає у тих випадках, коли не збереглися архівні матеріали, що в повній мірі стосуються друкарні Почаївського Успенського монастиря XVIII ст.

Ключові слова: додаткові джерела до вивчення історії друкарень, маргіналії (покрайні записи), видавничі оправи, Друкарня Почаївського Успенського монастиря, кириличні стародруки XVIII ст.

Вивчення історії діяльності друкарень XV–XVIII ст. має спиратися на різноманітні джерела, детальний перелік видів і їхній аналіз представлено у праці Я. Ісаєвича «Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми» (Л., 2002).

Предметами цієї статті обрано два, на перший погляд, цілком різні пласти – маргіналії, або ж покрайні записи, та видавничі оправи. Проте насправді такий вибір цілком виправданий, адже обидва ці комплекси дають додаткову інформацію про історію друкарні, в цьому разі – про діяльність Друкарні Почаївського Успенського монастиря о. василіян у XVIII ст. Джерельною базою для дослідження стали почаївські кириличні стародруки з фондів відділу стародруків та рідкісних видань НБУВ, аналізований матеріал був здобутий *de visu* в ході здійснення попримірникових описів цих пам'яток для друкованого наукового каталогу.

Через те, що архів Почаївської друкарні XVIII ст. не зберігся, для досліджень діяльності друкарні цього періоду зростає вага будь-яких

додаткових джерел, що можуть пролити світло на її діяльність від початку заснування і до XIX ст. Такими джерелами можуть стати як друковані тексти – продукція Почаївської друкарні (наприклад, підписи передмов, які засвідчують, хто і в який час був причетний до підготовки та видання друком певної книжки), так і покрайні записи на книжках, а також видавничі оправи.

Джерелами цієї розвідки є саме ті записи, що містять інформацію про діяльність друкарні в галузях книготорговлі та палітурної справи, виявлені на кириличних виданнях друкарні Почаївського Успенського монастиря оо. василіян XVIII ст. з фондів НБУВ. Видавничі оправи дають інформацію двох планів. По-перше, під час досліджень великого масиву примірників одного й того ж самого видання можна, власне, виявити видавничі оправи (однакові або майже однакові візуально: подібні за оформленням і виготовлені за ідентичною технологією) й тим самим підтвердити факт оправлення книжки в друкарні, реалізації її вже оправленою, а також підтвердити наявність палітурної майстерні при друкарні. По-друге, як показала практика досліджень, частина видавничих оправ є підписана (за ймовірний підпис палітурника прийнято літеру – ініціал, проставлену у правому нижньому кутку нижнього форзаца). Це дає змогу простежити приблизний час праці певного – все ж анонімного – майстра у видавничій палітурні, ідентифікувати його працю: наскільки якісно виготовляв він оправи, були це оправи для книжок якогось одного певного формату чи різних, чи існувала спеціалізація фахівців на певних матеріалах (вибір матеріалів для основ і покриття кришок, використання тиснення тощо). І таким чином можна буде доповнити картину відомостей про діяльність Почаївської друкарні.

Завдяки тій обставині, що у відділі багато видань почаївських кириличних стародруків представлено великою кількістю примірників, зіставним методом можна виявити оправи, які з великою ймовірністю є видавничими. Такі оправи характеризуються однотипним оздобленням та підбором матеріалів – виконані з дощок або картону, вкритих шкірою, часто первісно мають по дві застібки, оздоблені тисненою орнаментальною (одинарною чи подвійною) лінійною рамкою, видання у 2° часто мають тиснені середники на обох кришках, також на верхній кришці може бути витиснена назва книжки в'язю. Оправи з картону, обклеєного шпалерним папером з різноманітними варіантами рослинного орнаменту, переважно двоколірного (чорний візерунок на світлому – первісно білому або світлосірому – тлі або бежево-теракотова, червоняста гама), у більшості мають шкіряні корінці. В усіх варіантах видавничих оправ шкіряні корінці

часто мають тиснення у вигляді поперечних лінійок, дрібних прикрас із рослинними мотивами, трапляються тиснені назви видань у поперек корінця. Тиснення на видавничих оправах Почаївської друкарні переважно золоте. Питання, чи виготовляли почаївські майстри шати для напестольних Євангелій, ще потребує дослідження (переважна більшість таких пам'яток із фондів відділу не має оправ або ж має оправи із дощок у шкірі з тисненням, у тому числі видавничі, а примірників у шатах, тим більше збережених, одиниці), принаймні почаївські напестольні Євангелія мають золоті обрізи з орнаментальним тисненням.

Розгляньмо продукцію почаївських палітурників на прикладі примірників двох видань – «Сѣмя слова Божія» 1772 р. та «Егхирідіон о священствѣ» 1775 р., – що зберігаються у відділі стародруків та рідкісних видань НБУВ.

Багато видавничих оправ почаївських кириличних стародруків є невідписаними зовсім. Але серед примірників видання «Сѣмя слова Божія» 1772 р. – великої за обсягом і форматом (у 2°) книжки, – оправлених у видавничі оправи, є книжки з підписом палітурника – ініціалом у правому нижньому кутку нижнього форзаца. Так, примірник із шифром Кир. 1356п (оправлений у дошки в шкірі з тисненою рамкою, зі слідами двох застібок, на корінці золотом витиснено назву: «ПОУЧЕНІЄ») підписано ініціалом «К», цим же ініціалом підписано примірник Кир. 1357п (оправлений у дошки в шкірі з тисненою рамкою, з рештками двох застібок). Примірник Кир. 1358п (оправлений у дошки в шкірі з тисненою рамкою, з двома uszkodженими застібками) підписано ініціалами «Н О».

Видання «Егхирідіон о священствѣ» 1775 р. є малоформатною книжечкою (у 8°), переважна більшість його примірників у відділі має видавничі оправи. Примірник цієї книжки під шифром Кир. 1397п оправив (у картон у шкірі з тисненою рамкою) палітурник, що підписувався ініціалом «Р». Підпис «g.» поставив майстер, що оправив примірник «Егхирідіона» Кир. 1398п (картон у шкірі з тисненою рамкою, на корінці витиснено назву: «КНИГА / Ѡ СВА- / ЩЕНСТВѣ»). Оправу примірника Кир. 1395п виготовив палітурник, який підписувався «А» (книжка оправлена в картон у шкірі з тисненою рамкою, на корінці витиснено назву: «КНИГА / Ѡ СВА- / ЩЕНСТВѣ»), має червоний крапчатий обріз; на верхньому та нижньому форзацах наявні дзеркальні відбитки тексту з прилеглих аркушів «Егхирідіона», це свідчить про те, що книжку оправляли «щойно з верстата», не дочекавшись, доки остаточно висохне фарба). Примірники Кир. 1393п та Кир. 1396п (обидва оправлені в картон у шкірі з тисненою рамкою, на корінці витиснено назву:

«КНИГА / **W** **СВА**- / **ЩЕНСТВ**», мають червоний крапчатий обріз) опрацював і підписав уже згаданий нами палітурник з ініціалом «К». Він же виготовив оправи для примірників Євангелія 1771 р. та Октоїха 1774 р. – великоформатних видань (у 2°). Євангеліє (шифр примірника в НБУВ – Кир.1347п) опрацювано в дошки у шкірі з золотим тисненням, оправа має дві застібки, обріз примірника золотий, з орнаментальним тисненням. Оправа Октоїха також виготовлена з дошок у шкірі, вона має сліди двох застібок, які не збереглися.

Майстер, що підписувався «Р», опрацював інший примірник Євангелія 1771 р. (шифр книжки в НБУВ – Кир.1348п). Видавнича оправа з дошок у шкірі з золотим тисненням також має сліди двох застібок, обріз книжки золотий, з орнаментальним тисненням. На верхній кришці цієї книжки сліди від кріплень металевих оздоб, це свідчить про те, що наступні власники книжки (можливо, згадані у вкладному записі Трохим Микитюк, мешканець Раствки Малої *, або парох тамтешньої церкви о. Федір Радчук чи їхні наступники) давали оздобити (сницарові, срібляреві чи навіть золотареві) вже опрацювану книжку. Факт наявності такої «подвійної» оправи є загалом нехарактерним, але яскравим свідченням про долю книжки та ставлення до книжки в минулі віки.

Палітурник з ініціалом «А» опрацював Євангеліє 1768 р. – невеличку форматом (у 8°) книжечку в досить скромну зовні опрацю з картону в шкірі з тисненою лінійною рамкою. На відміну від ошатних напестольних, це невеличке Євангеліє було зручним у використуванні для приватного читання, воно потребувало легкої на вагу, але надійної й охайної оправи, саме такої, які залюбки робили почаївські палітурники для малоформатних книжок.

Таким чином, частину видавничих опрацю почаївських кирилических стародруків можна ідентифікувати як виріб того чи іншого майстра завдяки ініціалам, котрими деякі палітурники маркували свою продукцію. Очевидно й те, що всі ініціали написані латинським письмом, а не кирилицею.

Повне ім'я почаївського палітурника вдалося виявити лише на примірнику «П» видання Мінеї святкової й загальної (Трефологіона) 1777 р. з шифром Кир.1463п – це «Stefan Syczynski introligator» (запис на нижньому форзаці; книгу опрацювано в дошки у шкірі, є залишки двох застібок).

У крайніх записях (маргіналіях) можна також виявити інформацію,

* Нині – село Мала Раствка Оратівського району Вінницької області.

пов'язану з діяльністю друкарні, насамперед – це зазначення друкарні як місця купівлі книжки та видавничої ціни книжки. Записи не можуть містити відомостей про безпосередньо друкарський процес, хіба що книжка згодом переходила б працівнику друкарні у приватну власність. Адже, цілком ясно, маргіналії виникали після того, як книжка була віддрукована, зшита, опрацювана і продана якомусь конкретному власнику.

Інформацію, що стосується діяльності друкарні, виявлено в такій категорії маргіналії, як вкладні записи. Серед різноманітних відомостей про вкладника та його сім'ю, локалізацію церкви, до якої даровано книжку, ціну книжки, свідків, присутніх при акті дарування, дату події, а також інші обставини, ці записи можуть містити відомості про місце, де було куплено цю книжку. Ця позиція не обов'язково згадується у вкладних записях, навпаки, вона є порівняно нечастою. Напевне, в деяких ситуаціях дарівники бажали особливо відзначити, де саме вони купили книжку – в якому місті, монастирі чи безпосередньо в друкарні, особливо коли це стосувалося такого духовного осередку, як Почаївська святиня.

Так, у Почаївській друкарні було куплено «П» видання Мінеї святкової й загальної 1777 р. (шифр НБУВ – Кир.5507п), книжка була придбана дарівником Іваном Чернюхом з с. Бедрихівців* 1787 р. – через десять років після виходу в світ – і коштувала на той час 90 золотих. Про це свідчить запис на лицевих боках арк. 1–30 П рах.: «Во им'я Отця і Сина и Святого Духа. Аминь. Я, Иван Чернюх, купил книгу сію Трафолой в **друкарні Почаївській** за золотих дев'ятдесять до храму святого великомученика Христова Димитрія в селі Бедрихівцях за спасіння души моеї жони і чад моїх. А якби хто забажав відторгнути (цю книжку. – Н. З.) від церкви цієї, нехай будет проклятий мною, священним іереєм Іваном Соколовским, парохом бедриковецьким. Підписана року 1787, місяця лютого, дня 6». З огляду на незалежність від автора технічні причини цей та наступні записи наводяться в адаптації сучасною українською мовою (крім зазначених далі винятків).

Тріодь пісню 1784 р. (шифр НБУВ – Кир.1585п) придбано було «в Почаївському монастирі», без вказівки на друкарню, за 30 золотих, через рік чи два після виходу книжки. Це засвідчує запис на лицевих боках арк. 1–15 П рах.: «Сію книгу названу Тріодь Пісню купил раб Божий Семеон Савіцький, за котру дав золотих тридцять, офірував її до храму Святої Трійці в селі Яроміріці** на многії літа. А то за відпущення гріхів своїх і здравіє.

* С. Бедриківці, нині – в Городецькому районі Хмельницької області.

** Нині с. Велика Яромірка Городецького району Хмельницької області.

На той час будучи на бакалярії в селі Яромірці року Божого 1785 і 1786. А хто б її міг від тієї церкви [...]ти (заклеєно. – Н. З.), нехай буде проклятий, анафема. Аминь. Купив її у **монастирі Почаївському** місяця липня, дня 24, за професора Спиридона Коберського. Року того води всюди добувалися і гори осувалися». У маргіналії згадується тодішній префект Почаївської друкарні Спиридон Коберський.

Через два роки після виходу в світ було придбано дарівником Октоїх 1758 р. (шифр НБУВ – Кир.2248п). Текст запису: «[арк. 13–17, 20, 24–25, 27–28, 30, 32 П рах., на лицевих боках аркушів] Купив книгу сію названу Октоїх з **друкарні Почаївської** до граду Соколяця*, до храму Покрови Святої. За відпущення гріхів своїх на вічні часи. А хто б мав віддалити (що книжку. – Н. З.) або відняти, нехай буде проклятий і араманафа. Аминь. Року 1760, місяця грудня, дня 8».

Видавничий конволют із книжок «Богословіе нравоучительное из Богословія Антоїне, Турнели и Реїффенстувель...» 1779 р. та «Краткое на краткія вопросы и отвѣты способом катихізма Богословія о тайнах церковных и ценсурах собраніе... со отсыланіем к пространному описанію тѣх же таин в книзѣ нареченной: Богословіе нравоучительное» [1781] р. також можна було придбати просто в друкарні. На момент купівлі її власником книжка коштувала 14 злотих і 24 гроші (шифр НБУВ – Кир.1527п; запис починається на титулі й завершується на арк. 101 першого алігата (переклад з польської): «Ця книжка є уродженого Андрія Братчанського, куплена в **друкарні Почаївській** за злотих польських 14 і грошів 20 і 4»). Із семи примірників другого алігата цієї книжки у фондах відділу п'ять входять до складу таких конволютів.

Очевидно в Почаївській друкарні було придбано примірник «П» видання Мінеї святкової й загальної 1777 р. (шифр НБУВ – Кир.1480п), а саме окремо оправлену загальну частину Мінеї, як свідчить ушкоджений запис на вільному аркуші верхнього форзаца: «Сія книга Община до Святомихайловської [...] належить; друку почаївського [...] в **типографії у граді Почасві** [...] що нам невідомо про неї, що [...] вона переоправлена в 1822 році місяця липня 23 числа».

Без вказівки на друкарню було придбано в Почаївській лаврі – у період, коли святиня вже знову діяла як православна, – конволют, що містить почаївські видання Канони Богородиці... 1774 р., Акафісти св. Антонію і Феодосію Печерським [1819] р., Акафіст святій великомучениці Варварі... Йоасафа Кроковського [1788] р. та рукописний Акафіст преп. Йову

* Нині це містечко – с. Сокилець Дунаєвського району Хмельницької області.

Почаївському, переписаний 1838 р. укладачем конволюта послушником Почаївської лаври Михайлом Алешком (шифр НБУВ – Кол. Попова 28). Цей факт зафіксовано у записі на верхньому форзаці (переклад з російської): «Сей Повечерник належить послушнику Михайлу Алешкову, **заплачено в Почаївській Лаврі**, 50 копійок сріблом, у 1838 році, місяця січня, 9 дня». Арк. 22 четвертого (рукописного) алігата містить колофон: «З Божою поміччю написав сей Акафіст п:[реподобному] о:[тцю] І:[ову] і пом'яник, послушник Михайл Алешко, в Почаївській Лаврі: 1838 року, місяця січня, 30 дня».

Наведені приклади не є вичерпними, проте і вони яскраво ілюструють собою деякі сторони діяльності Почаївської друкарні. Наявність видавничих оправ у почаївських кириличних стародруків, фіксація в покрайніх записах відомостей про придбання цих книжок безпосередньо в друкарні засвідчують, що діяльність друкарні Почаївського Успенського монастиря оо. василіян охоплювала весь цикл виробництва книжки – від складання і друку до оправлення та реалізації готової продукції (хоча частину книжок продавали також у зшитках, як засвідчує і «Такса книг, в Типографії святія обители Почаевскія обрѣтающхся» 16. III. 1760 р.). Згадаймо також, що ченці Почаївського монастиря укладали збірки власних проповідей, активно перекладали іншомовну духовну літературу, що в Почаївській друкарні працювали видатні художники-гравери, що друкарі греко-католицького – «уніатського» монастиря випускали книжки на замовлення старообрядницьких громад, демонструючи дивовижну для XVIII ст. конфесійну толерантність, – і отримуємо «портрет» друкарні – джерела духовності, культури й освіти, яке поширювало свої життєдайні струмені далеко за межі українських земель.

Продукція інших друкарень також чекає на дослідження у подібному напрямі: навіть там, де архівні джерела збережені, є ймовірність здобути нові, додаткові відомості про друкарську діяльність з маргінальних записів та видавничих оправ.

Список використаної літератури

1. *Бондар Н. П.* Кириличні стародруки XVI–XVII століть із фондів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, що походять зі збірок Рівного та Рівненщини // Актуальні питання культурології: Альманах наукового товариства «Афіна» кафедри культурології РДГУ. – Рівне, 2010. – Вип. 9. – С. 18–22.

2. *Бондар Н. П.* Провенієнції віленських видань Євангелія 1575 і 1600 років з фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського як джерело історико-книгознавчих досліджень // Вісник Львівського університету. Серія книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології. – Л., 2008. – Вип. 3. – С. 31–37.

Список використаних джерел

3. *Заболотна Н.* Маргіналії у почаївських кириличних стародруках (на матеріалах фондів відділу стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського) // *Українська історична та діалектна лексика: зб. наук. праць.* – Вип. 5. – Л., 2007. – С. 100–110.
4. *Заболотна Н.* Пам'ятки південнослов'янського кириличного книгодрукування у відділі стародруків та рідкісних видань НБУВ // *Бібліотечний вісник.* – 2006. – № 3. – С. 11–20.
5. *Заболотна Н.* Побутування почаївських кириличних стародруків на Волині XVIII – початку XIX ст. за пограничними записами (на матеріалах фондів Відділу стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського) // *Актуальні питання культурології: Альм. наук. т-ва «Афіна» каф. культурології РДГУ.* – Рівне, 2010. – Вип. 9. – С. 22–27.
6. *Заболотна Н.* Покрайні записи – свідчення про шляхи придбання почаївських кириличних стародруків // *Матеріали III Волинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції (Житомир, 12–13 листопада 2010 р.).* – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2010. – С. 293–295.
7. *Ісаєвич Я. Д.* Літературна спадщина Івана Федорова. – Львів, 1989.
8. *Ісаєвич Я.* Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. – Л., 2002.
9. *Качур І.* Маргінальні записи як джерело дослідження історії читачтва Західної України XVIII – XIX ст. // *Записки Львів. наук. б-ки ім. В. Стефаніка: зб. наук. праць.* – Л., 2008. – Вип. 1 (16). – С. 3–25.
10. *Панькевич І.* Матеріали для історії південнокарпатських українців // *Наук. зб. Музею української культури у Свиднику.* – Пряшів, 1970. – Т. 4. – Кн. 2.
11. *Панькевич І.* Покрайні записи на підкарпатських церковних книгах // *Наук. зб. т-ва «Просвіта».* – Ужгород, 1929. – Річ. VI. – С. 129–196; 1935. – Річ. XII. – С. 1–36.
12. *Панькевич І.* Покрайні записи на закарпатсько-українських церковних книгах з додатком чотирьох монастирських грамот. – Прага, 1947.
13. *Ціборовська-Римарович І. О.* Книжковий фонд Відділу стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського як джерельна база історичних досліджень // *Рукописна та книжкова спадщина України.* – К., 2007. – Вип. 12. – С. 52–69.
14. *Ціборовська-Римарович І.* Маргінальні записи стародруків із книгозбірень католицьких монастирів XVI–XVIII ст. на етнічних українських землях як джерело до історії формування монастирських бібліотечних фондів // *Наук. праці Нац. б-ки України імені В. І. Вернадського.* – К., 2010. – Вип. 28. – С. 266–287.
15. *Шамрай М.* Маргіналії в стародруках кириличного шрифту 15–17 ст. з фонду Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. – К., 2005. – 333 с.
16. *Шамрай М. А.* Маргиналии в старопечатных книгах кириллического шрифта XV–XVII вв. как исторический источник // *Федоровские чтения.* – М., 2007. – С. 166–173.

1. Акафісти св. Антонію і Феодосію Печерським. – Почаїв: Друкарня Успенського монастиря, [1819] р. Шифр НБУВ – Кол. Попова 28(2).
2. Акафіст преп. Йову Почаївському (рукопис). – [Почаїв], 1838. Шифр НБУВ – Кол. Попова 28(4).
3. Богословіє нравоучительное из Богословія Антоїне, Турнели и Реїффенстувель... – Почаїв: Друкарня Успенського монастиря, 1779. Шифр НБУВ – Кир.1527п(1).
4. Егхїрїдїон о священствѣ. – Почаїв: Друкарня Успенського монастиря, 1775. Шифр НБУВ – Кир.1393п.
5. Егхїрїдїон о священствѣ. – Почаїв: Друкарня Успенського монастиря, 1775. Шифр НБУВ – Кир.1395п.
6. Егхїрїдїон о священствѣ. – Почаїв: Друкарня Успенського монастиря, 1775. Шифр НБУВ – Кир.1396п.
7. Егхїрїдїон о священствѣ. – Почаїв: Друкарня Успенського монастиря, 1775. Шифр НБУВ – Кир.1397п.
8. Егхїрїдїон о священствѣ. – Почаїв: Друкарня Успенського монастиря, 1775. Шифр НБУВ – Кир.1398п.
9. Євангеліє. – Почаїв: Друкарня Успенського монастиря, 1771. Шифр НБУВ – Кир.1347п.
10. Євангеліє. – Почаїв: Друкарня Успенського монастиря, 1768. Шифр НБУВ – Кир.2405п.
11. Євангеліє. – Почаїв: Друкарня Успенського монастиря, 1771. Шифр НБУВ – Кир.1348п.
12. Канони Богородиці... – Почаїв: Друкарня Успенського монастиря, 1774. Шифр НБУВ – Кол. Попова 28(1).
13. Краткое на краткія вопросы и отвѣты способом катихісіа Богословія о тайнах церковных и ценсурах собраніе... со отсыланіем к пространному описанію тѣх же таин в книзѣ нареченной: Богословіє нравоучительное. – Почаїв: Друкарня Успенського монастиря, [1781]. Шифр НБУВ – Кир.1527п(2).
14. Кроковський Й. Акафіст святих великомучениці Варварі... – Почаїв: Друкарня Успенського монастиря, [1788]. Шифр НБУВ – Кол. Попова 28(3).
15. Мінея святкова й загальна = Трефологіон... – Почаїв: Друкарня Успенського монастиря, 1777. Шифр НБУВ – Кир.1463п.
16. Мінея святкова й загальна = Трефологіон... – Почаїв: Друкарня Успенського монастиря, 1777. Шифр НБУВ – Кир.5507п.
17. Мінея святкова й загальна = Трефологіон... – Почаїв: Друкарня Успенського монастиря, 1777. Шифр НБУВ – Кир.1480п.
18. Октоїх. – Почаїв: Друкарня Успенського монастиря, 1758. Шифр НБУВ – Кир.2248п.
19. Октоїх. – Почаїв: Друкарня Успенського монастиря, 1774. Шифр НБУВ – Кир.1380п.

²⁰ Сѣмя слова Божія. – Почаїв: Друкарня Успенського монастиря, 1772.
Шифр НБУВ – Кир.1356п.

²¹ Сѣмя слова Божія. – Почаїв: Друкарня Успенського монастиря, 1772.
Шифр НБУВ – Кир.1357п.

²² Сѣмя слова Божія. – Почаїв: Друкарня Успенського монастиря, 1772.
Шифр НБУВ – Кир.1358п.

²³ Тріодь пісна. – Почаїв: Друкарня Успенського монастиря, 1784. Шифр
НБУВ – Кир.1585п.

УДК 021.7(0.068):004

Галина Ковальчук,

зав. відділу НБУВ, д-р іст. наук

Ганна Губко,

мол. наук. співробітник НБУВ

Оксана Тіхненко,

провідний бібліотекар НБУВ

Катерина Лобузїна,

зав. відділу НБУВ, канд. техн. наук

КОЛЕКЦІЯ ІСТОРИЧНИХ ЛИСТІВОК НБУВ І СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ ВВЕДЕННЯ ЇЇ В ЕЛЕКТРОННИЙ ПРОСТІР

У статті розглядаються листівки як специфічний вид видання. Розкрито історію формування колекції історичних листівок НБУВ. За різними параметрами охарактеризовано масив збережених документів у колекції листівок Відділу стародруків та рідкісних видань НБУВ. Наголошено на проблемах збереження цього унікального історичного джерела та створення електронного каталогу колекції.

Ключові слова: листівки, «Волянська», колекція НБУВ, електронний каталог.

Завдання об'єктивного й всебічного осмислення історичного шляху, який пройшла наша країна, гостро вимагає розширення інформаційної бази наукових досліджень, уважного вивчення недостатньо ще освоєних джерел з метою створення дійсно наукової історії.

До числа таких недостатньо вивчених, а в багатьох випадках просто незатребуваних джерел належать листівки. Саме вони є наймасовішим, найоперативнішим і, нерідко, найдостовірнішим видом друку переломних періодів розвитку держави і суспільства. До речі, листівки завжди висуваються на перший план у зламні періоди історії держави. Проте через їх недовговічність як особливого виду друку листівки зберігаються, як правило, погано, значно гірше, ніж скажімо, книги. І дослідники традиційно звергають на них мало уваги. Проте кожне наступне покоління науковців прагне осмислити, розкрити в деталях різні історичні події,

відтворюючи минуле та узагальнюючи його історичний досвід. Листівка є саме таким джерелом, яке безпосередньо відбиває події та факти реального історичного процесу в світлі політичних, економічних, ідеологічних, естетичних та інших суспільних поглядів та інтересів людей, в результаті діяльності яких дане джерело з'явилося. Більшовицьким листівкам поталанило, з відомих причин, краще: в радянський час їх збирали в архівах, музеях і бібліотеках, описували, видавали друковані каталоги. Значно гіршою є справа з листівками «нерадянськими». Величезна їх кількість назавжди загинула у вирі революції та громадянської війни, була знищена з ідеологічних та політичних міркувань. У наш час існує не так багато збережених колекцій листівок, скажімо, першої половини ХХ ст., але, мабуть, ніхто впевнено не зможе вказати їх кількість, де вони зберігаються, видання яких це партій, рухів, організацій, як розкрито ці колекції для користувачів тощо.

Під терміном «листівка» ми розуміємо неперіодичне аркушеве (як правило, текстове) видання агітаційного, рекламного чи інформаційного змісту обсягом від 1 до 4 сторінок [18, с. 87]. В Україні для таких видань застосовувались також інші назви: «метелики», «аркушівки», «летючки». Такі видання є способом оперативного поширення інформації, вони розраховані на масове, але не тривале застосування.

Як вид друку листівки з'явилися незабаром після винаходу книгодрукування і використовувалися спочатку для розповсюдження урядових розпоряджень. Із ХVІІІ ст. у різних країнах листівки стають однією з дієвих форм масової революційної пропаганди, а пізніше широко використовуються в партійній боротьбі. Масовий випуск революційних листівок у Росії практикувався під час революцій 1905–1907 і 1917 рр., в роки Першої світової та громадянської війни 1918–1920 рр. Наступний сплеск масового випуску листівок відбувся під час Великої Вітчизняної війни, і безперечно, листівки відіграли важливу роль в ідейній боротьбі проти німецько-фашистської пропаганди (яка теж розповсюджувалась у вигляді листівок на окупованих територіях, на фронті і в радянському тилу). Легкість сприйняття інформації та дешевизна друку загалом робили їх незамінними для пропаганди ідей серед радянського народу.

Збирання листівок в Україні почалося відразу ж після створення Національної бібліотеки Української держави. 26 січня 1919 року Рада Народних Міністрів УНР ухвалила «Закон про друковані видання», в якому йшлося «Про обов'язкову надсилку ... до повітових комісарів примірників всіх видань». Серед перерахованих видів друкованої продукції згадувалися також відозви, афіші, оголошення тощо [19]. З 11 обов'язкових примірників

усіх друків, що надсилалися до повітових комісарів, надалі свої примірники одержували Національна, згодом Всенародна бібліотека України (ВБУ) і Головна книжна палата в Києві, створена також в січні 1919 р. (у подальшому Український науковий інститут книгознавства – УНІК). Навесні того ж року Тимчасовий комітет ВБУ звернувся з проханням до вчених, музейних та архівних працівників, громадськості, організацій України збирати всі відозви, прокламації, газети та інші матеріали, що друкувалися, та пересилати їх до ВБУ, і вже у травні бібліотека одержала значну кількість таких видань [6].

Для зберігання аркушівок було намічено створити спеціалізований відділ, до фонду якого, крім листівок і відозв, потрапляли плакати, оголошення тощо [12, с. 14]. Рада ВБУ на своїх засіданнях неодноразово порушувала питання про виділення штатних одиниць та приміщення для відділу Волянсії (від фр. «volatil» – летючий), про комплектування та збереження цих документів. Але відсутність коштів, персоналу, розпорощеність фондів по окремих будинках міста не дозволяли розгорнути роботу відділу. У звіті бібліотеки за 1923/24 рр. зазначено, що відділам стародруків, сходознавства, графіки та волянсії не пощастило розгорнути свою роботу за браком персоналу – обмежились лише збиранням матеріалу [8]. Протягом 20-х років комплектування відділу здійснювалося через загальний відділ Бібліотеки. Наприкінці 1930 р. колекція нараховувала 286 355 документів [4, с. 162].

Відділ Волянсії розпочав своє фактичне існування тільки з 1 серпня 1932 року [9], коли сюди було призначено штатного співробітника. Основне завдання, яке перед собою ставив відділ Волянсії у початковий період свого існування, полягало в експериментальному сортуванні частини масиву аркушевих матеріалів та у підготовці статуту та інструкції відділу. Йшлося про опрацювання «революційних аркушівок часів громадянської війни та історії Жовтневої революції», що було вкрай актуальним після звинувачень ВБУ в аполітичності та буржуазному націоналізмі [4]. До кінця року було «посортовано» 16 314 примірників листівок, на які складено тимчасовий покажчик; керівником відділу П. Ф. Іноземцевим (1888–1934) розроблено проект схеми систематизації документів, підготовлено й зачитано на засіданні Науково-дослідної комісії з бібліотекознавства (НДКБ) доповідь на тему «Наукові підвалини організації відділу Волянсія». У радянській бібліографічній та бібліотечній практиці було визнане соціальне значення та історична вартість листівок, прокламацій, відозв і почалася систематична робота стосовно їх опрацювання й вивчення, хоча інструкція з обліку і опису листівок не була затверджена. Для збільшення фонду бібліотека

зверталася до різних сховищ, які збирали листівки і прокламації, видані на території України і присвячені історії громадської війни (від УНІКу, зокрема, було одержано 109 од., з Бердичівської друкарні – 114 од.); з відповідною метою було обстежено ряд бібліотек. Упродовж 1932 р. ВБУ загалом одержала 42 264 листівок, з них обов'язкових примірників 40 104, подарунків 2094, через купівлю – 35, по обміну – 31 [9]. Обсяг фонду «волянсії» на 01.01.1933 становив уже 373 931 од.; з них опрацьовано було 16 314, не опрацьовано – 367 617.

Безперечно, за короткий час свого існування відділ Волянсії не встиг широко розгорнути свою роботу, хоча цифри фонду вражають. Спостерігалася нестача робочої сили, приміщень та устаткування [9]. У 1933 р. персонал відділу складався з трьох співробітників: старшого бібліотекаря, бібліотекаря та технічного бібліотечного службовця. В 1936 р. співробітників залишилося лише двоє: старший бібліотекар та помічник бібліотекаря [14].

Цей рік для Бібліотеки був дуже складним. Пожежа, що трапилася на хорах Софійського собору, де тимчасово зберігалися фонди газетного відділу, та вода, якою гасили пожежу, знищили значну кількість дореволюційних газет та листівок. У травні 1936 р. з роботи було звільнено директора Бібліотеки В. М. Іванушкіна, а згодом і кількох інших співробітників, звинувачених у контрреволюційній діяльності. Після реорганізації ВУАН у лютому 1936 р. був оновлений і Статут Бібліотеки, що знаменувало черговий період у житті установи [4, с. 261]. У Бібліотеці Академії наук УСРР (БАН), як тоді називалася установа, відбулася структурна реорганізація: крім основних секторів та спеціалізованих відділів були створені «кабінети», що відображали актуальні для радянської влади того часу напрями розвитку суспільства і дозволяли оперативно реагувати на потреби в спеціальній літературі [4, с. 249–250]. Зокрема, наприкінці 1936 р. розпочав свою роботу Кабінет революційної преси БАН [10], складником фонду якого стали листівки та прокламації, що були виділені з фонду Газетного відділу бібліотеки, та фонд Волянсії (керівник К. А. Розенберг).

Тим не менш, діяльність з опрацювання листівок тривала. Слід зазначити, що в 30-х роках у Бібліотеці готували до друку капітальне бібліографічне видання – анований каталог «Більшовицькі листівки УСРР 1917–1920 рр.» обсягом 25 др. арк. [15]. До 1939 р. було складено хронологічний каталог прокламацій 1917–1921 рр.

Перервала цю роботу Велика Вітчизняна війна, під час якої безслідно зникла величезна картотека та загинула більшість аркушевих видань. У

1954 р. Кабінет революційної преси було ліквідовано, а його фонди, в т. ч. колекцію листівок, вірніше, її залишки, передано до відділу рідкісних видань (колишній відділ стародруків) [10], адже листівки, не зважаючи на їх колись великий тираж, зберігаються дуже погано, тому є дійсно рідкісними.

У 50–60-х рр., за заповітом колишнього завідуючого відділом стародруків С. І. Маслова, Бібліотека одержала в дар його особисту бібліотеку і архів. Серед цих матеріалів були й листівки перших років Радянської влади [1], що суттєво поповнило колекцію листівок, проте масив таких видань й досі зберігається в архіві С. І. Маслова в Інституті рукопису НБУВ (фонд 33, од. зб. 7255–7450). У той же час до газетного відділу була передана так звана революційна преса, що тоді користувалася у читачів підвищеним попитом, у тому числі масив листівок періоду революцій [5]. У 1969 р. навпаки, з газетного відділу було передано до колекції 150 листівок 1919–1920 рр., надрукованих іноземними мовами в Україні в роки іноземної інтервенції, зі зверненнями до солдатів окупаційних армій. Ці листівки мали таку ж систему шифрів, як і ті, що зберігалися у відділі рідкісних видань [11, арк. 124].

Опис листівок відділу було розпочато 1968 р. Саме в 1968–1969 рр. була проведена обробка і каталогізація значного масиву колекції, переважно листівок періоду Жовтневої революції і перших пореволюційних років. У плані роботи на 1969 р. були передбачені норми опису листівок: 30 одиниць на день [11, арк. 107]. Це передбачало, крім іншого, такі види робіт: сформулювати заголовок, відшукати в енциклопедичних виданнях потрібну інформацію про партію, подію, особу чи ін.; визначити таким чином рік видання, якщо він не позначений на листівці; вказати розмір тексту листівки (адже її береги на папері можуть бути відрізані). Алфавітний картковий каталог колекції (рукописний) складався на кінець 1969 р. з 3292 карток [11, арк. 125]. При виконанні описів перед укладачами постало багато науково-методичних питань. Зокрема, у звіті зазначалося: «Відділ не міг врахувати всіх особливостей опису цього типу видань. У процесі визначення форми заголовку опису дуже важко було формулювати точну історичну назву організації чи установи, яка випустила листівку. В таких випадках наводилась аббревіатурна назва, тобто така, як вона була зазначена на листівці, щоб потім, при редагуванні описів, замінити її новою назвою» [11, арк. 125].

У 1970 р. було складено інструкцію «Опис листівок» та розроблено і затверджено Вченою радою Бібліотеки проспект майбутнього друкованого каталогу «Листівки революційних робітничих союзів, соціал-демократичних і більшовицьких організацій (1897–1920)», здійснено опис

ще 785 листівок. У середині 70-х рр. були пропозиції видати тексти листівок, випущених в Україні, де надруковані статті В. І. Леніна (в колекції відділу їх нарахувалось 50) [13]. Активно працювала в цьому напрямі тодішня співробітниця відділу М. Ф. Дмитрієнко: 1980 р. виходить друком її монографія «Листівки більшовицьких організацій України 1917–1920 рр. як історичне джерело». У цій праці вперше в українській історіографії розглядається такий вид друку (а саме більшовицької преси), як листівка. 1985 р. дослідниця за цією ж темою захистила докторську дисертацію.

У 80–90-х рр. тривала підготовка анованого каталогу «Колекція листівок ЦНБ імені В. І. Вернадського АН України». Упорядниками каталогу були співробітники відділу стародруків та рідкісних видань Л. П. Маркітан та Л. С. Воловник, проте роботу не було завершено. Певний масив листівок, заборонених раніше, біло передано до колекції після розформування спецхрану. Наприкінці 90-х рр. розпочалося укладання електронної бази даних колекції в програмі Allegro, в якій створювалися в НБУВ електронні каталоги.

На сьогодні фонд історичних листівок НБУВ складає близько 8000 одиниць зберігання, понад 4 700 назв видань з 1808 по 1945 рік. Ці документи містять інформацію і самі є свідками важливих історичних подій: російсько-японської війни, першої російської революції 1905–1907 рр., громадянської війни в Україні 1917–1921 рр., війни радянської України за підтримки РСФРР проти УНР 1917–1918 рр., війни РСФРР і УНР 1918–1919 рр., голодомору 1932–1933 рр., Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. Під час цих переломних подій в історії держави, суспільства, громадську думку формували, серед іншого, і листівки.

Весь масив документів, збережених у колекції, можна охарактеризувати за різними параметрами.

За змістом листівки поділяються на суспільно-політичні, нормативно-регламентуючі, інструктивні, інформаційні та учбові [2, с. 66]. Суспільно-політичні листівки, у свою чергу, мають такі форми: прокламація, відозва, заклик, звернення, стаття, оголошення, памфлет, вірш, пісня тощо. Цей тип листівок передає здебільшого ідеологічні, партійно-політичні тексти, матеріали політичних кампаній, документи різних партій. Нормативно-регламентуючі листівки включають в себе публікації таких груп документів, як тексти резолюцій, статутів, маніфестів, рішень з'їздів партій, конгресів, постанов пленумів, законодавчих актів і декретів, звітів, рішень тощо.

Інструктивні листівки містять медичні санітарні інструкції, відомчо-директивні постанови. Частиною колекції складають листівки санітарно-гігієнічного змісту, які були випущені переважно у 1918–1920-х рр. Вони

стали реакцією на особливі проблеми населення соціально-епідеміологічного характеру. Популяризація особистої та громадської гігієни багатьма методами розглядалася як найбільш ефективний спосіб попередження страшних епідемій. У листівках переважно піднімається питання боротьби з різними хворобами: холерою, тифом, віспою, туберкульозом, венеричними захворюваннями (сифілісом, гонореею). Частина аркушівок містить рекомендації породіллям стосовно догляду за немовлям, попередження жінок про небезпечність онкологічних захворювань. Також порушується питання про перереєстрацію інвалідів та надання їм допомоги. Привертають увагу листівки з порадами про те, як збирати лікарські трави, додається перелік самих рослин. Важлива увага приділяється особистій гігієні, ризику зараження інфекційними захворюваннями від комах та необхідності чистоти питної води.

Інформаційні листівки містять довідково-інформаційні матеріали, звіти, повідомлення про події. До учбових листівок відносять програми, навчальні плани, тексти, вірші тощо.

Більшовицькі листівки за цільовим призначенням традиційно поділялися на партійні, радянські, профспілкові, армійські, молодіжні, видання культурно-освітніх установ. За читацьким призначенням листівки були розраховані на окремі групи: військовослужбовців, робітників, селян, жінок, віруючих, молодь та ін.

Для істориків значний інтерес становлять листівки 1917–1920 рр. Як не дивно, незважаючи на радянську цензуру, більшість листівок 1917–1918 рр. у колекції НБУВ за тематикою є антибільшовицькими. Так, за 1917 р. в колекції нарахується 505 листівок, виданих в Україні – в Києві, Харкові, Одесі, Полтаві крайовими організаціями політичних партій, суспільних організацій, губернськими земськими управами. Переважна більшість розкриває діяльність Центральної Ради, у тому числі представлено всі чотири Універсали Центральної Ради. Багато листівок присвячено виборам до Київської міської Думи, до «Учредительного собрания», вони закликають до демократизації, автономії України. Листівки 1917 р. містять заклики до продовження війни з німцями, інформацію про створення українських національних шкіл. Загальна тематика листівок цього року – антибільшовицька агітація і підтримка Центральної Ради.

За 1918 р. маємо 285 назв, у більшості це листівки від галузевих міністерств, насамперед Міністерства внутрішніх справ, а також листівки армії УНР і Директорії. Є тексти із закликами проти влади гетьмана Скоропадського, проти польської шляхти, проти більшовиків.

Листівок 1919 р. в колекції 1200 назв, видані переважно в Києві, Вінниці,

Кам'янець-Подільському та інших українських містах. Це документи повітових комісаріатів, Добровольчої армії Денікіна, Інформбюро армії УНР, Ради Народних Міністрів, Департаменту преси та пропаганди, Української Галицької армії, а також листівки атамана військ УНР С. Петлюри, Української соціал-демократичної робітничої партії, Української партії самостійників-соціалістів. Загальна направленість антибільшовицька.

А от за 1920 р. серед 1200 назв листівок нашої колекції більшість становлять радянські листівки, підписані Головою Всеукраїнського ревкому Г. Петровським, Головою Ради народних комісарів Х. Раковським. Тут декрети Ради народних комісарів, накази політвідділу Реввоенради щодо Червоної армії, заклики до боротьби з Добровольчою армією Денікіна, збройними формуваннями Махна, Зеленого, Григор'єва, Струка, армією УНР, а також листівки політуправління Київського військового округу, повітових революційних комітетів, Київського комітету Комуністичної партії більшовиків. За тематикою в листівках розкривається продовольча політика радянського уряду, повідомляється про організацію комітетів бідноти на селі, про закон, яким регулювалися норми здачі зерна губерніями України; міститься заклик до загальної трудової повинності тощо. Меншу частину масиву листівок цього періоду складають листівки, видані урядом УНР: біографічні відомості про членів уряду, заклики до боротьби проти більшовиків та Добровольчої армії Денікіна, звернення до народу В. Винниченка та С. Петлюри; є також листівки армії Денікіна та «Союзу відродження Росії».

У відділі зберігається близько 950 назв видань листівок, виданих під час Великої Вітчизняної війни. Серед них: розпорядження, агітація і пропаганда німецького і радянського урядів, заклики Організації українських націоналістів (ОУН). Меншу частину складають листівки інформативного характеру, які повідомляли про події на фронті, проте не досить повно, іноді тенденційно. На відміну від аркушівок революційного періоду, більшість листівок періоду Великої Вітчизняної війни не містять відомостей про друкарні.

Для історії друкарства інтерес можуть становити конкретні друкарні, що випускали листівки. Серед аркушевих видань, що зберігаються у відділі, біля 1100 назв – це листівки, видані в Києві за 1889–1943 рр. Серед цього масиву є листівки, видані в друкарнях Г. Т. Корчак-Новицького (1889 р.), К. Н. Милевського (1891 р.), Київського комітету РСДРП (1900 р.), типолітографії «Прогресс» (1900–1902 рр.), І. Крижановського і В. Авдошенко (1903–1904 рр.), Бунду (1904 р.), 1-ї та 2-ї Київської артілі

«Печатного дела» (1905 р.), «Дніпро» (1917–1919 рр.), М. Заєзного (1917 р.), типолітографії братів Каплун (1917–1919 рр.), т-ва С. П. Яковлева (1917 р.), т-ва М. А. Барщевського (1917 р.), С. В. Кульженка (1917 р.), В. Бондаренка та П. Гніздовського (1917 р.), А. О. Штерензона (1917 р.), Києво-Печерської лаври (1919 р.), «Польза» (1919 р.), т-ва «Криниця» (1919 р.), Р. К. Лубковського (1917–1919 рр.), «Товариства І. Н. Кушнерьова та Спілки» (1894–1919 рр.). У 20-х роках листівки випускають Радянські друкарні № 1–9, друкарня штабу Київського воєнного округу (1921 р.), Наркомвоєна № 1–5, Держтресту «Київ-Друк», «Більшовик» (1919–1921 рр.). Під час Великої Вітчизняної війни в Києві видавались листівки у друкарнях «Німецька Друкарня для Київського Генеральбецирку» (1941–1942 рр.), «Газетно-журнальна друкарня» (1942 р.).

Близько 250 назв листівок видано у Харкові в друкарнях «Харьковского губернского правления» (1905 р.), «Харьковского комитета РСДРП» (1905 р.), «Електротиполітографії С. А. Шмерковича» (1906 р.), типолітографії Р. Радомишельського (1915 р.), «Печатное искусство» (1917 р.), «Утро» (1917 р.), «Культура» (1917 р.), А. І. Ткаченка (1917 р.), «М. Дрейшпуль і сини» (1917–1920 рр.), «Посвящение» (1917 р.), «Работник» (1917 р.), Кооперативній (1917 р.), «Харківського губернского земства» (1917 р.), Н. М. Шайнберга (1918–1919 рр.), «Печатное дело» (1918 р.), «Державного видавництва України ім. Г. І. Петровського» (1919 р.), «Харківського Воєнно-Окружного Штаба» (1919 р.), «Комуніст» ЦК КП(б)У (1920 р.), Радянські друкарні № 1–5 (1919–1920 рр.), агіт-поїзда «Більшовик» (1920 р.), Харківського Губсоюзу (1921 р.), ВУЦВКа (1921–1923 рр.), Наркомпроса (1922 р.).

У колекції є листівки, видані в друкарнях Львова: «Вільна Україна» (1939 р.), «Звезда Советов», «Druckerei und Lithographische anstalt Lemberg» (1942 р.). У Могильові-Подільському в 1917–1919 рр. листівки друкувались в друкарні Акслера, в Олександрії – у друкарнях: «Ш. М. Фонберга» (1917 р.) та Радянській друкарні (1919 р.). У м. Прилуки – в друкарнях А. Я. Мірова (1918 р.), Я. М. Лінкова (1919 р.), Радянській друкарні (1921 р.), у держдрукарні ім. Раковського (1926 р.). У Тернополі – в Подільській друкарні Осипа Степка (1915–1917 рр.), М. Каганого (1919 р.), в похідній польовій друкарні Політвідділу Реввоенради XIV армії (1920 р.). В Одесі листівки друкувались в «Типохромолітографії Д. Плющеєва» (1896 р.), друкарні Єпархіального дому (1917 р.), радянських друкарнях № 4–9 (1920 р.), економічній друкарні «Одеса» (1920 р.). Під час Великої Вітчизняної війни листівки друкувались в друкарнях «Од. газ.» (1942 р.) та «Чорноморець» (1944 р.).

Серед листівок колекції є видання, надруковані в м. Рівному, але це аркушівки періоду Великої Вітчизняної війни, випущені німецькою владою, і лише на одній зазначено назву друкарні – «Волинь» (1941 р.). Впродовж 1941–1943 рр. листівки німецького уряду видавались також у Черкаській друкарні.

Є в колекції листівки не українського походження: накази Сталіна було надруковано у місті Тбілісі в друкарні ім. А. Ф. Мяснікова видавництва «Заря Востока» (1943 р.). Повідомлення про події на фронті у 1941–1945 рр. друкувались також у місті Грозному чеченською мовою і у Воронежі російською мовою в друкарні видавництва «Комуна». Також зберігається близько 100 назв листівок, виданих у Москві, та біля 70 назв – у Санкт-Петербурзі (1899–1944).

У багатьох випадках у листівках не наводиться вказівок на місце видання. Особливо це стосується листівок, випущених армійськими пересувними друкарнями, в яких місце видання штабних та корпусних листівок навмисно не зазначалося, щоб не розкривати дислокацію військових підрозділів та їх друкарень. Деякі листівки містять печатки тих організацій, які їх видавали, а саме: «Донской комитет российской социал-демократической рабочей партии», «Українська партія соціалістів-революціонерів * КИЇВСЬКА ГРУПА», «Комитет партии Академической свободы * КПАС». Всі листівки мають також печатки тих організацій, де вони зберігались раніше.

Листівки випускалися різними мовами, що певним чином залежало від мови місцевих жителів та від певного історичного періоду. Багато і таких видань, в яких текст друкувався паралельно двома чи трьома мовами. В цілому переважають українська, російська та польська мови, на території окупованої Галичини – «Дистрикт Галичина» – ще й німецька мова, а на Півдні України під час румунської окупації – в «Трансністрії» – листівки друкувались російською, румунською та німецькою мовами.

Папір, на якому надруковані листівки з колекції, – найрізноманітніший, починаючи від паперу ручного виробництва початку XIX ст. з лініями верже і понтюзо, що добре проглядаються на просвіт. Деякі інші містять рельєфні штемпелі у кутику аркуша, що, за твердженням спеціалістів [7], є промисловими знаками у вигляді штампа сліпого тиснення, котрі проставлялися холодним способом спеціальним пресом на продукції паперових фабрик після зміни технології і матеріалів виробництва паперу. Зокрема, на деяких листівках колекції є штемпелі фабрики «Гончарова», «князя Паскевича», «Дидятковського товарищества», «Общества Мирковъ».

Варто підкреслити, що в часи дефіциту паперу листівки друкувались на підручному матеріалі: на зворотах афіш, книжкових аркушів, зразків

етикеток, рукописних актів, різних бланків, листівок інших партій чи організацій, листівок минулих років. Листівки зі зверненням до населення друкувались, як правило, на одній стороні аркуша, не дивлячись на дефіцит паперу, бо одним із методів поширення було розвішування та розклеювання їх на стінах будинків, деревах, парканах тощо. Військові, особливо фронтові обставини, під час яких випускалися певні листівки, змушували використовувати дешевий газетний папір; друкували навіть на збережених з дореволюційних часів талонах на продукти харчування та обкладинках шкільних зошитів. Довговічність листівки як одиниці зберігання передусім залежить від міцності паперу – основного носія інформації. Усім фондоутримувачам добре відомо, що ганчір'яний папір ручного виробництва, при дотриманні нормативних умов, зберігається в часі дуже добре. Але більшість листівок надрукована на виготовленому з деревини в кінці XIX – першій пол. XX ст. кислому дешевому папері. Наші спостереження за станом аркушевого матеріалу доводять, що поступово відбувається пожовтіння паперу із збільшенням інтенсивності кольору ближче до країв аркуша, що є ознакою його старіння та руйнації. Занепокоєння викликає підвищена крихкість і ламкість паперу, а також процеси вицвітання фарб і чорнила. Наприклад, гектографи з рукописів потребують негайного оцифрування, оскільки чорнила, якими вони були надруковані, поступово вицвітають і через декілька років уже буде неможливим прочитати тексти цих документів. Друга, більша частина – це машинописні та друковані листівки, тексти яких збереглися краще, проте більшість листівок потребує реставрації.

Формат листівок у колекції дуже різний, від найменшого – 7,5 x 11 см, до найбільшого – 99 x 65 см, звідси виникають певні труднощі для їхнього зберігання. Великий формат мали листівки переважно агітаційного характеру, що дозволяло використовувати різноманіття шрифтів різних гарнітур та розмірів з метою полегшення сприйняття тексту, розвішаного на стінах.

Способи відтворення листівок могли бути різними. Так, у колекції є листівки, створені за допомогою мімеографа, гектографа, літографії, друкарського набору, є фотокопії цінних за змістом листівок з інших сховищ тощо. Зокрема, маємо бл. 80 назв гектографованих листівок, які були створені з 1889 по 1918 р., проте більшість з них датується 1902 і 1905 рр. Половина з них київські, а решта були створені в Санкт-Петербурзі, Москві, Харкові, Катеринославі. Організаціями, що їх видали, зазначені: «Киевский союзный совет объединенных землячеств и организаций», «Киевская касса помощи политическим ссыльным и заключенным» (Красный Крест),

«Партия социалистов–революционеров», «Группа студентов–революционеров», «Российская социал-демократическая рабочая партия», «Українська партія соціалістів-революціонерів», «Союз студентов Киевской духовной академии».

Видавниче та поліграфічне оформлення листівок зумовлювалось їхньою метою та завданням і безпосередньо залежало від особливостей і умов публікації. Якщо переважна більшість листівок у колекції лише текстова, то в окупаційних листівках періоду війни (1941–1943 рр.) переважають ілюстровані видання, часто ще й з використанням червоної фарби.

Важливим кроком до забезпечення збереження цілісності листівок та, водночас, оперативності надання їх зображень користувачам є створення електронних копій листівок та перехід від традиційної паперової каталогізації до електронного каталогу. Електронний каталог є невід’ємною частиною сучасної бібліотеки та важливим складником електронних бібліотек. Це динамічна система, яка потребує постійного вдосконалення. Від того, наскільки електронний каталог розкриває фонд бібліотеки, є зручним у користуванні (розрахований на роботу непередготовленого користувача), максимально відповідає інформаційним запитам читачів, – залежить його ефективність, залучення нових читачів, а звідси і зростання престижу бібліотеки.

На початку 2000-х рр. співробітники НБУВ, спеціалісти з каталогізації Є. Сидиченко та О. Ісаєва, на замовлення Відділу стародруків та рідкісних видань (ВСРВ), розробили в прийнятій тоді в НБУВ програмі «ALLEGRO» спеціальний робочий аркуш для опису листівок. А введенням даних та створенням електронного каталогу листівок займалися безпосередньо співробітники ВСРВ.

Впровадження у НБУВ системи автоматизації бібліотек «ІРБІС-64», розпочате у 2009 р., створило перспективи автоматизації всіх галузей бібліотечно-інформаційної діяльності. Робота САБ «ІРБІС-64» основана на клієнт-серверній платформі, що надає можливість організувати одночасну роботу із бібліографічною базою даних багатьох користувачів, налагодити клієнтські профілі у відповідності до спеціалізованих завдань співробітників.

Бібліографічна база даних «Листівки», конвертована з «ALLEGRO» К. В. Лобузіною, створена у середовищі системи автоматизації бібліотек САБ «ІРБІС-64» [17], що підтримує UNIMARC-формат [20] обміну бібліографічними даними. Для ведення та редагування бібліографічної бази даних було, знов-таки, розроблено спеціальний робочий аркуш, що враховує специфіку бібліографічного опису (БО) листівок [3]. Для

зручності роботи з листівками було створено додаткові пошукові словники: техніка друку, розмір документа, політична партія, що відповідає особливостям бібліографічного опису цього виду документів.

Таким чином, до формату бібліографічного опису листівок було включено такі основні структурні елементи та поля:

Основний опис

АВТОР

АВТОР – КОЛЕКТИВ

Інші колективи

Співавтори

Редактори, укладачі ...

НАЗВА, перші слова

Різноманітні назви

Слова перед назвою

Епіграф

Гасло

Звернення

Вихідні дані

Кількісні характеристики, розмір

Загальні примітки

Анотація

Примірки

Систематизація

Політична партія

Імена, згадані у тексті

Колективи, згадані у тексті

Ключові слова

Географічна рубрика

Зміст

Індивідуальні особливості примірника

Підписи

Печатки

Техніка друку

Збереженість, стан документа

Індивідуальні особливості

Для полегшення сприйняття інформації бібліографічного опису листівки було розроблено спеціальний формат перегляду, розділений на окремі зони: шифр, зона заголовка, основний бібліографічний опис, анотація, зона систематизації, зона додаткових заголовків (слова перед назвою, епіграф, гасло, звернення), зона індивідуальних особливостей примірника.

Приклад БО листівки:

Кл 0597

[Объединенная губернская организация Российской соц[иал]-демократической] рабочей партии (РСДРП), Всеобщего еврейского рабочего союза (БУНД) и Польского «Единения»].

ТОВАРИЩИ РАБОЧИЕ И ГРАЖДАНЕ! : «Если вы хотите, чтобы наша страна избавилась от ужасов кошмарной мировой войны ...» / [Объединенная губернская организация Российской соц[иал]-демократической] рабочей партии (РСДРП), Всеобщего еврейского рабочего союза (БУНД) и Польского «Единения». – Кременчуг: Тип. Совета рабочих депутатов, [1917, верес. - жовт.]. – 1 арк. в 1 стп.; 49 x 31 см.

Анотація:

Заклик до виборців голосувати за список №10 [під час виборів до Установчих зборів].

Ключові слова: Установчі Збори; вибори.

Партії: **Объединенная Губернская организация РСДРП, Всеобщего Евр. Рабочего Союза (БУНД) и Польского «Единения».**

Слова перед назвою:

Голосуйте за список № 10 ; Объединенная губернская организация Российской соц[иал]-демократической] рабочей партии (РСДРП), Всеобщего еврейского рабочего союза (БУНД) и Польского «Единения».

Гасло:

Пролетарии всех стран, соединяйтесь!

Підписи: Без підпису.

Печатки: ЦАОР МВД УССР * Харьков * БИБЛИОТЕКА ;
Центрально-наукова БІБЛІОТЕКА АН УРСР № 2455.

Дефекти: Листівка деф.

Нові технології вимагають від бібліотечних працівників, перш за все, постійного вдосконалення своїх професійних навичок. Потрібно вчитися буквально на ходу, вивчаючи нові програмні продукти, оскільки протягом щоденної роботи виникають різні питання, що потребують вирішення. Проте впровадження інновацій в бібліотеках не закреслює досвід попередніх поколінь бібліотекарів і дослідників, набуті практикою підходи до опису листівок. Для зручності читачів, які працюють з листівками безпосередньо в читальному залі ВСРВ, продовжено ведення традиційних карткових каталогів, але редагування електронної бази даних колекції має на меті уже найближчим часом виставлення цієї інформації on-line.

Список використаних джерел

1. *Вядро Ш.* Дар ученого / Ш. Вядро // Библиотекарь. – 1958. – № 12. – С. 59–60.
2. *Дмитрієнко М. Ф.* Листівки більшовицьких організацій України 1917–1920 рр. як історичне джерело / М. Ф. Дмитрієнко. – К. : Наукова думка, 1980. – 302 с.
3. ДСТУ (ГОСТ 7.1:2006) Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання. (ГОСТ 7.1-2003, IDT). – Введ. 2007–07–01. – К.: Держспоживстандарт України, 2007. – 47 с.
4. *Дубровіна Л. А., Ошищенко О. С.* Історія Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: 1918–1941. – К. : НБУВ, 1998. – 337 с.
5. Звіт роботи Бібліотеки за 1959 рік : Архів НБУВ, оп. 1, № 1032, арк. 58.
6. История Центральной научной библиотеки Академии наук Украинской ССР. – К.: Наукова думка, 1979. – С. 29.
7. *Клепиков С. А.* Филигрانی и штемпели на бумаге русского и иностранного производства XVII–XX века / С. А. Клепиков. – М.: Всесоюзная книжная палата, 1959. – С. 12, 27; *Бударагин В. П.* «А потом были штемпели?» / В. П. Бударагин // Актуальные вопросы истории бумаги и бумажного производства : Сб. докладов и сообщений. – СПб.: Историческая иллюстрация, 2003. – С. 69.
8. Отчет библиотеки за 1923/1924 года : Архів НБУВ, спр. 86, арк. 13.
9. Отчет о работе библиотеки за 1932 год : Архів НБУВ, оп. 1, спр. 378, арк. 64.
10. Отчеты о работе отделов библиотеки за 1939 год: Архів НБУВ, оп. 1, спр. 591, арк. 54.
11. План и отчет о работе отделов за 1969 г. П т. : Архів НБУВ, оп. 1, од. зб. 1415, арк. 124.
12. *Постернак С.* Всенародна Бібліотека України (До п'ятирічного ювілею) / С. Постернак // Бібліологічні вісті. – К., 1923. – № 4. – С. 13–18.
13. Протоколи засідань відділу за 1974 р.: Архів НБУВ, оп. 1, № 1580, арк. 18, 41.
14. Проект увеличения штата библиотеки в течение II-й пятилетки (1933–1937). Переписка с УАН Наркомпросом УССР и их отделами по вопросам комплектования и учета кадров : Архів НБУВ, оп. 1, спр. 428, арк. 7.
15. *Розенберг К. А.* Кабинет революционной прессы Библиотеки АН УРСР / К. А. Розенберг // Журнал библиотеки АН УРСР. – 1946. – № 1. – С. 29.
16. Российские правила каталогизации: [в 2 ч. / авт. коллектив: Н. Н. Каспарова (рук.) и др.]; Рос. библ. ассоц., Межрегион. ком. по каталогизации. – М. : [б. и.], 2007. – Ч. 2 : Специальные правила каталогизации отдельных видов документов. – Раздел 15. <http://www.nilc.ru>.
17. Система автоматизации библиотек ИРБИС64. Общее описание системы. – М.: ГПНТБ России, 2004. – 259 с.
18. Словник книгознавчих термінів / В. Я. Буран, В. М. Медведєва, Г. І. Ковальчук, М. І. Сенченко. – К. : Книжкова палата України, 2003. – С. 87.

19. Урядові накази і розпорядження // Книжний вісник. – 1919. – № 1. – С. 27.
20. UNIMARC Manual. Bibliographic Format : Руководство по применению UNIMARC для библиографических данных : Фрагменты 2-го изд. : Изм. и доп. к 1-му изд. / Международная федерация библиотечных ассоциаций и учреждений (ИФЛА) ; ГПНТБ России. – М. : ГПНТБ России, 1998. – 52 с.

УДК 37+023.5(477.83/86)''189/191''

Наталія Кунанець,

заст. директора з наукової роботи НТБ
Національного університету «Львівська політехніка»,
канд. іст. наук

ФАХОВА ПІДГОТОВКА БІБЛІОТЕКАРІВ У ГАЛИЧИНІ НАПРИКІНЦІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті розглядаються особливості підготовки бібліотечних кадрів у Галичині під час Австро-Угорського та Польського панування. Окреслено основні шляхи отримання фахової освіти працівниками бібліотек на прикладі бібліотек товариства «Просвіта».

Ключові слова: бібліотеки, бібліотечна освіта, товариство «Просвіта», вища бібліотечна школа.

У кінці ХІХ на початку ХХ ст. побутувала думка, «що робота в бібліотеці, робота з книгою не вимагає ніякої поважнішої праці над собою, не вимагає науки»¹. На жаль, така думка часом виникає у відвідувачів бібліотеки і сьогодні. Та все ж бібліотекарі завжди прагнули отримати фахову освіту, щоб організувати роботу «своїх» бібліотек з використанням передових засад бібліотечної техніки.

До розгляду цього питання зверталися В. Левицький, Н. Дорошенко, але вони розглядали лише окремі аспекти фахового навчання бібліотекарів, комплексного дослідження не проводилося.

Ми розглянемо стан забезпечення фахівцями бібліотек Галичини наприкінці ХІХ – поч. ХХ ст., зупинившись детальніше на вирішенні цієї проблеми у бібліотеках товариства «Просвіта».

Як свідчить історія бібліотечної справи Львова кінця ХІХ – поч. ХХ ст., у бібліотеках працювали талановиті, високоосвічені співробітники, з широким спектром зацікавлень. Більшість з них згодом стали відомими діячами науки і культури. Поряд з цим керівництво установ ставило дуже високі вимоги до бібліотекарів. Так, для кожної посади у штаті бібліотеки Народного дому було розроблено кваліфікаційні вимоги – «Состав

¹ *Левицький В.* Про найнижчий ступінь бібліотекарської освіти / В. Левицький // Життя і знання. – Львів, 1934. – р. VII. – Ч. 11 (86). – С. 321. – (Бібліотечний порадник. – Ч. 22).

бібліотечного персонала, его квалификационные обязанности»². Посади бібліотекаря та кустоса³ вимагали ступеня доктора філософії чи кваліфікації вчителя середньої школи. Аналогічними були і вимоги до бібліотекарів книгозбірні НТШ. Перед бібліотекарем товариства «Просвіта» не ставилося таких високих вимог, хоча широта світогляду, обізнаність з професією притаманна була і претендентам на посаду бібліотекаря цієї бібліотеки.

Про високий кадровий потенціал наукових бібліотек Львова, що діяли у XIX – на початку XX ст. свідчить і те, що керівництво бібліотеки Львівської політехніки здійснював на громадських засадах обранець Колегії професорів⁴, що одразу ж визначило її статус, а співробітників зобов'язало організувати роботу згідно з потребами навчального закладу та провідних засад бібліотекознавства. 1895 р. у бібліотеці НТШ працював Михайло Грушевський, який «був управителем бібліотеки і до помочі мав платного помічника»⁵, а В. Дорошенко зазначав, що М. Грушевського треба «вважати справжнім основником і навіть першим бібліотекарем бібліотеки НТШ»⁶. Маючи досвід бібліотечної роботи, Михайло Сергійович трактував «працівників бібліотеки як науковців і не збільшував годин праці, щоб дати їм змогу працювати поза службою на полі науки та літератури. Він притягував їх до співробітництва в «Записках» та інших видавництвах НТШ і в «Літературно-науковому віснику»⁷. Багатьма бібліотеками Галичини керували доктори наук. Так бібліотека Наукового богословського товариства діяла під керівництвом доктора Й. Сліпого, який заклав основи її майбутнього розвитку, приділив багато уваги формуванню її фондів. Бібліотекою Львівського університету впродовж тривалого часу керували професори університету, призначені ректором, що ставило певні вимоги перед кадровим складом книгозбірні. При прийомі на роботу у бібліотеку «кандидат» на посаду проходив «кваліфікаційний іспит»⁸.

² ЦДІА у Львові. – Ф. 130. – Оп. 1. – Спр. 816. – 42 арк.

³ Бібліотечна посада середньої ланки.

⁴ *Боровик Р.* Науково-технічній бібліотеці Державного університету «Львівська політехніка» –150 років / Р. Боровик // *Вузивська бібліотека : Історія. Теорія. Досвід роботи.* – Вип. 3. – Львів, 1994. – С. 92.

⁵ ЦДІА України у Львові. – Ф. 309. – Оп. 1 од. зб. 21. – Арк. 2 ; од. зб. 33. – Арк. 26 зв. ; *Справоздане // Записки НТШ.* – Т. X, кн. 2. – Львів, 1896. – С. 1.

⁶ В. Дорошенко у Львові // *Записки НТШ.* – Т. 171. – Львів, 1961. – С. 10.

⁷ *Дорошенко В.* Бібліотека НТШ у Львові / В. Дорошенко // *Записки НТШ.* – Т. 171. – Львів, 1961. – С. 16.

⁸ ЦДІА України у Львові. – Ф. 130. – Оп. 1, спр. 815. – Арк. 3.

Але були і певні проблеми. У Галичині цього історичного періоду не було навчального закладу, який готував би фахових бібліотекарів. Співробітники книгозбірень інтуїтивно визначали напрями розвитку бібліотек, засади раціонального розміщення фондів, організації каталогів та шляхи удосконалення обслуговування читачів, використовуючи накопичений досвід, але щоразу шукали нові шляхи вирішення проблем. Це вимагало індивідуального творчого ставлення, самоосвіти, професіоналізму.

Значне сприяння у цьому напрямі надавав доктор слов'янської філології та історії З. Кузеля, відомий науковець, талант якого проявився у багатьох галузях наук – етнографії, фольклористиці, мовознавстві, педагогіці. Йому вдалося набути фахової бібліотечної освіти, освоївши теорію бібліотечної справи⁹, поряд з основною спеціальністю під час навчання у Віденському університеті та відвідування слов'янського семінару при кафедрі професора Віденського університету Ватрослава Ягіча. 1906 р. З. Кузеля успішно склав іспит за фахом бібліотекаря та згодом займався питаннями бібліографічної техніки, організації бібліотек і читалень. Слід віддати належне професору Ватрославу Ягічу, добре знаному у наукових колах хорватському лінгвісту, палеографу і археографу, літературознавцю, історичному філологу, який, досліджуючи давньоукраїнські пам'ятки, присвятивши їм низку праць, приділяв значну увагу вивченню граматики Лаврентія Зизанія, Мелетія Смотрицького, щоб мати «відповідний матеріал для обґрунтування староукраїнської редакції»¹⁰, та заохочував до наукових досліджень талановиту українську молодь.

Бібліотекарі самі шукали шляхи до здобуття фахових знань. Деякі з них працювали у бібліотеках як читачі, знайомилися із їхньою структурою та організацією роботи, вивчали різні бібліотечні системи, організацією та впорядкуванням фондів європейських бібліотек. Використовувався досвід німецьких, французьких та американських бібліотек. Працівники бібліотеки Львівського університету проходили навчання (бібліотечну практику) в Національній прусській бібліотеці в Берліні.

У архівних матеріалах збереглися згадки, що претенденти на посаду бібліотекаря у бібліотеці Народного дому просили відправити їх на стажування у німецькі бібліотеки, оскільки лише при Берлінському

⁹ *Дорошенко В.* Професор д-р Зенон Кузеля як бібліограф / В. Дорошенко // *Збірник на пошану З. Кузеля.* – Париж ; Нью-Йорк ; Мюнхен ; Торонто ; Сідней, 1962. – С. 89.

¹⁰ *Кисілевський К.* Іван Панькевич / К. Кисілевський – Вінніпег, 1958. – С. 8. – (Серія «Українські вчені»).

університеті на базі його бібліотеки діяла Вища бібліотечна школа ¹¹, яка аж до Першої світової війни залишалася відомим в Європі вищим навчальним закладом, що готував професійних бібліотекарів.

Згодом дехто із львівських бібліотекарів мав можливість здобути фахові знання у Державній школі бібліотекарів у Празі ¹² та Вищій книгарській школі ¹³, заснованій організацією польських книгарів при Педагогічному Виділі Вільного університету у Варшаві на чолі з доктором Яном Мушковським. Ця школа була доступна лише для слухачів, що задовольняли умови вступу в польський університет та мали «книгарську» практику.

1925 року виникає Студія соціально-освітньої роботи при Загальному вільному університеті у Варшаві – перша аналогічна вища школа в Польщі, заснована Оленою Радлінською, що серед інших напрямів готував фахівців з бібліотекознавства. Школа давала теоретичні та практичні знання і постійно здійснювала пошук кращих форм навчання бібліотекарів. Через високі вимоги до неї могли потрапити лише співробітники польських книгозбірень.

Вже на початку ХХ ст. було закладено певні основи бібліотечної освіти поза навчальними закладами. Мінімум бібліотечної техніки подавалося на курсах бібліотекознавства різноманітних громадських товариств. Дещо детальніше зупинимось на організації цього процесу товариством «Просвіта», яке розгорнуло діяльність великої мережі бібліотек ¹⁴.

Ситуація, що склалася у бібліотеках товариства «Просвіта» у 30-х роках ХХ ст. з фаховою підготовкою бібліотекарів, свідчила, що переважна більшість працівників книгозбірень не відповідали кваліфікаційним вимогам до бібліотекарів. У проекті Бібліотечного закону Міністерства освіти Польщі (розділ 15) наголошується на необхідності обов'язкового фахового «вишколення» бібліотекарів для громадських бібліотек ¹⁵. Таких позицій, що стосуються фахової освіти у цьому проекті, достатньо, бо влада добре розуміла, що «ця освіта стане однією з перших підвалин у будові

¹¹ Володин Б. Д. Всемирная история библиотек / Б. Д. Володин. – СПб. : Профессия, 2002. – С. 156.

¹² Державна школа бібліотекарів у Празі // Книголюб. – 1927. – Кн. 2. – С. 31–32.

¹³ Вища школа для книгарів // Нова зоря. – 1930. – Ч. 40. – С. 5.

¹⁴ Кунанець Н. Бібліотеки товариства «Просвіта»: особливості діяльності / Наталя Кунанець // Записки ЛНБ ім. В. Стефаніка : зб. наук. пр. / НАН України. ЛНБ ім. В. Стефаніка. – Львів, 2003. – Вип. 11. – С. 181–188.

¹⁵ Збільшуймо ряди фахових бібліотекарів / В. Ф. ? // Життя і знання. – 1934. – р. VII. – Ч. 6. – С. 177. – (Бібліотечний порадник ; Ч. 18).

бібліотечної справи в Польщі, зокрема на наших землях», – вважав Віталій Левицький ¹⁶.

Віталій Левицький наголошував, що стан освіти бібліотекарів товариства «Просвіта» є «тим кільцем у довгому ланцюгу обставин, що без сумніву спиняє розвиток бібліотек». На його думку, причин, що заважали розвитку бібліотек, було декілька.

Перша – велика кількість читальняних бібліотек. Достатньої можливості здійснювати ними методичне керівництво не було, хоча при Головному Виділі Товариства «Просвіта» та при філіях вдалося сформувати інструкторсько-організаційний апарат, але його робота не досягала потрібних масштабів. Пропорція між кількістю бібліотек та числом фахових бібліотекарів була не на користь останніх.

Друга – якість бібліотек. Кожна з них мала свої особливості щодо організації роботи та умов, у яких працювали та зберігалися фонди, а також їх обсяг. Ці критерії стали підставою для класифікаційного поділу бібліотек, здійсненого В. Левицьким і спроектованим ним на рівень підготовки бібліотекарів для кожного з цих видів.

Дослідник поділяє бібліотеки на чотири роди – «ступені». До найнижчого роду бібліотек віднесені найменші, або «зародневі», з незначною кількістю книжок. До них ще не можна було ставити вимоги щодо належної організації роботи з фондом. Водночас це не означає, що кожна бібліотека мала б перейти через цю стадію формування фондів. При правильній організації роботи читальні її бібліотека відразу ж могла перейти на вищий ступінь своєї діяльності. Та все ж більшість бібліотек розпочинали саме із найнижчого ступеня. Далі – малі, середні та «нормальні» бібліотеки, що відповідали усім вимогам бібліотечної справи. Малими вважалися бібліотеки, що нараховували до 100–200 прим., середніми – понад 200 прим. Саме цей поділ зумовлював рівень підготовки бібліотекаря та кваліфікаційні вимоги до нього. Кожний «ступінь» бібліотек ставив диференційовані вимоги до підготовки бібліотечних фахівців.

Бібліотекарі «зародневих» бібліотек повинні були пропагувати бібліотеку та книги, здійснювати «розбудження смаку й охоти до читання, плекання у зв'язку з читанням благородних почувань, ствердження по змозі наочне безпосередніх чи посередніх користей від читання, використання здобутих знань» ¹⁷. Тобто бібліотекар таких книгозбірень –

¹⁶ Там само.

¹⁷ Левицький В. Про освіту бібліотекарів / В. Левицький // Життя і знання. – 1934. – Р. VII. – Ч. 10 (85). – С. 289. – (Бібліотечний порадник. – Ч. 21).

це не типовий «освітник-бібліотекар», який ще недалеко «відбіг від свого середовища і не високо піднявся на рівень своїх читачів»¹⁸. Вони були певним різновидом читачів, але ще не «повноцінні» бібліотекарі, «це тільки матеріал для бібліотекаря, кандидат на нього»¹⁹. Із них потрібно було виховувати доброго фахівця. Незначна кількість фонду також не давала можливості застосовувати в повному обсязі бібліотечну техніку. Важливо було виховувати такі риси, як любов до книжки, точність, «нахил до ладу». Бібліотекар цієї бібліотеки мусив бути «живим» зразком доброго читання, дорадником і провідником у самоосвіті для членів читальняних бібліотек.

Основні кваліфікаційні вимоги до бібліотекаря «зародневих» книгозбірень враховувалися при формуванні вимог до організації фахової підготовки, яка здійснювалася у двох напрямках:

1) «виховати і виробити у бібліотекарі прикмети пильного, взірцевого читача і пропагандиста книжки в громаді»;

2) «вишкелати в ньому особливі духовні прикмети і звички доброго (у майбутньому) бібліотекаря».

Тобто бібліотекарю надавалися основні, початкові, найнеобхідніші для роботи в бібліотеці відомості, які закладали основу для зростання «знання, що входять у розуміння бібліотечної освіти». Ці знання подавалися рівномірно, крок за кроком, поступово збільшуючи обсяг з кожної галузі із зростанням рівня освіти. При цьому на кожному ступені бібліотекар мусив бути організатором і керманічем читачів, звичайно з допомогою тих засобів, які йому надавала бібліотека. На початковому ступені переважали пропагандистські завдання: пропаганда серед членів читальні книжки, читання, бібліотеки. Саме на це була спрямована підготовка бібліотекарів «зародневих» бібліотек, головна мета якої окреслювалася як пробудження глибшого зацікавлення, запалу та любові до праці у бібліотеці та з книжкою²⁰.

Бібліотекарям цих бібліотек на курсах подавалися відомості, представлені у програмах таким чином:

«I. Найдавніші відомості про книжку»

1. про освітні вартості книги;

¹⁸ *Левицький В.* Про освіту бібліотекарів / В. Левицький // *Життя і знання.* – 1934. – Р. VII. – Ч. 10 (85). – 289. – (Бібліотечний порадник. – Ч. 21).

¹⁹ Там само.

²⁰ *Левицький В.* Про найнижчий ступінь бібліотекарської освіти / В. Левицький // *Життя і знання.* – Львів, 1934. – Р. VII. – Ч. 11 (86). – С. 321–322. – (Бібліотечний порадник. – Ч. 22).

2. про виховний вплив книжки на людину, її моральний, корисний чи шкідливий вплив;

3. вага книжки в розвитку культури народу і в збереженні нації.

II. Книжка як матеріальний предмет

1. її зовнішні ознаки й головні складники, потрібні для того, щоб загально ознайомитися з книжкою (найважливіші відомості з теорії книги);

2. для чого вони в книжці та як і коли з них користати.

III. Читання і користання з книжки

1. як розуміти зміст книжки (належне зрозуміння прочитаного) і послідовність читання (як, що і коли читати);

2. як зятати собі зміст книжки (як учитися, методи);

3. придатність книжки у практичному житті;

4. які книжки купувати на власність (власна книжка й бібліотечна книга, власна й товариська бібліотека).

IV. Які є роди книжок, котрі з них трудніші, а котрі придатні для читачів (головні відомості з історії красного й науково-популярного письменства, та дещо з засад доповнюваних бібліотек).

V. Бібліотеки

1. як шанувати книжку, як з нею поводитися;

2. в бібліотеці має бути лад; найпростіші засади упорядкованої праці; усе на своєму місці, все у своєму часі і т.п.

VI. Пропаганда книжки і читання: як заохочувати й спонукати та викликати зацікавлення до книжки (відповідні способи й методи).

VII. Пізнання середовища праці бібліотекаря: хто чим живе й чим цікавиться (потреби й зацікавлення співгромадян).

VIII. Ознайомлення в головних рисах з існуючою організацією позашкільної освіти : які є українські освітні установи в краю, їх відношення поміж собою, яка з них користь для даної бібліотеки й читачів (умови живого зв'язку бібліотекаря з ними)²¹.

Саме такі відомості подавалися на фахових «бібліотекарських» курсах для найнижчого ступеня освіти. За порадою В. Левицького, курси не відбувалися у формі звичайного навчання, оскільки лекційні виклади не були надто прийнятними. Навчання проходило у формі співбесід, що зорієнтовували на самоосвіту й ініціативність самих бібліотекарів. Підготовці фахових бібліотекарів сприяло створення в кожному окрузі зразкової маленької бібліотеки для інструктивно-показових цілей.

Другий ступінь «бібліотекарської» освіти відповідав другому і третьому типу малих і середніх бібліотек. Звичайно, перехід від «зародкових» до малих,

²¹ Там само.

а згодом – середніх бібліотек пов'язаний із зростанням кількості книг, що розширює рамки завдань та обов'язків бібліотекаря. При цьому бібліотекар отримував більші можливості щодо організації читальні, хоча значна частина обов'язків «лягала на плечі» його самого. Поставало питання розумного технічного впорядкування книгозбірні для виконання головного завдання, яке покладається на бібліотеку дещо вищого типу, одночасно зі збільшенням фондів розширювалися форми та зміст її роботи.

Цей ступінь для бібліотеки є також перехідним для досягнення «нормального» організаційного рівня, який би відповідав вимогам даної місцевості та діяльності товариства. На перший план виходили провідні засади бібліотечної справи, завдяки яким досягається досконала внутрішня організація роботи бібліотеки, детально опрацьовані і удосконалені технології. Зміст роботи передбачав не лише перегляд та контроль майна, а й всіх технологічних засад роботи бібліотеки, застосування засобів, що полегшували виконання бібліотекарем ролі просвітника, помічника та порадики. Розпочиналося створення найнеобхідніших каталогів та вироблення навичок користування ними. І це було передумовою нового, дещо вищого рівня бібліотечної освіти. На цьому етапі перед бібліотекарем стояли два найважливіших завдання:

- вивчити основи бібліотечної технології – мінімум бібліотечної техніки;
- «навчитися розбиратися в літературних та інших освітніх засобах» з метою керування читанням.

Різниця між вищим і нижчим ступенями освіти полягала в різних засадах використання мінімуму бібліотечної техніки – робота «зародневих» бібліотек базувалася на практичних аспектах, а у малих та середніх бібліотеках отримувала теоретичне обґрунтування з використанням основних відомостей із галузі книгознавства та бібліотекознавства. Крім того надавалося глибше теоретичне підґрунтя знайомству з літературою, історією, суспільствознавством, психологією читачів і технікою читання.

Навчання проводилося для бібліотечних працівників Головної бібліотеки спілки та масових бібліотек, що діяли при читальнях філій та сільських громад цього товариства. У Галичині проводилися бібліотечні курси для бібліотек різних ступенів. «Бібліотекарські» курси організували філії для бібліотечних працівників своїх районів. Головний Відділ товариства «Просвіти» виробив зразок програми, приблизний план занять та інструкцію із вказівками як їх проводити. Курси були короткотермінові і розраховані на 21 годину занять. У програму як обов'язкові були занесені предмети:

1. «бібліотекознавство з практичними вправами при бібліотеці – 14 год.;
2. красне письмо, його значіння й літературні твори в бібліотеці – 1 год.;
3. історія (у зв'язку з історичною літературою) – 1 год.;
4. вправи в читкому писанні, згідно з бібліотекарськими вимогами – 1 год.;
5. як виразно і природно читати – 1 год.»²².

Ця програма у кожній філії доповнювалася деякими предметами на розгляд організаторів.

Під час проведення курсів у найбільшій бібліотеці філії організувалися книжкові виставки, оскільки на її базі проводилися практичні заняття в межах курсів для демонстрації зразково поставленої роботи. Курси завершувалися спільними зборами слухачів та викладачів, що давало можливість поспілкуватися у неформальних обставинах та з'ясувати, чи вся отримана інформація засвоєна.

Предмети з галузі бібліотекознавства (з поданням відомостей з історії книги, бібліотек, історії України, історії письменства, історії української драми) викладала відома просвітня діячка Н. Дорошенко-Савченко. Такі курси успішно відбулися з 15 по 17 листопада 1935 року при рогатинській філії товариства «Просвіта». В межах курсів подавалися лекції товариства «Відродження» про боротьбу з алкоголем. Слухачами курсів були молоді члени товариств «Просвіта» та «Рідна школа», «Союз українок», «Сокіл», «Українська бесіда», селяни, освіта яких коливалася від шкільного курсу, декількох класів гімназії, незначна кількість студентів вищих шкіл. Крім бібліотекарів у роботі курсів взяли участь бажаючі у майбутньому обійняти цю посаду.

Як відзначали викладачі курсів у Рогатині, слухачі «були цілком свідомі, досить розвинені, щоб сприймати всі предмети»²³ і ставилися до навчання відповідально. Організатори навчання намагалися забезпечити слухачів помешканням у місті. У роботі курсів брало участь багато селян, які «залишили дома роботу і пішки добиралися» щодня на курси (часто долаючи по 40 км), незважаючи на негоду, щоб не залишати «без нагляду й праці» господарство. Звичайно, це вимагало «великого завзяття», щоб ходити здалеку болотом, нищити чоботи та одяг «заради громадських обов'язків». При значній незасібності селян це «неабияка посвята».

²² *Дорошенко-Савченко Н.* Перші ластівки вишколу бібліотекарів по наших філіях / Н. Дорошенко-Савченко // *Життя і знання.* – 1936. – Ч. 10. – С. 278.

²³ Там само. – С. 279.

Аналогічна ситуація складалася і у інших філіях. Під час проведення курсів Радехівською філією один селянин залишав удома тяжко хвору дружину, щодня відвідував заняття, переконливо стверджуючи, що «нікому заступити його, а не можна ж, щоб із їх села ніхто не вивчився на бібліотекаря»²⁴.

У філії Белзу слухачі зрозуміли, що не встигнуть за три дні досягнути весь матеріал, запропонований викладачами курсів, і вмовили лекторів залишитися ще на один день, який припадав на неділю. У суботу ніхто із слухачів додому не повертався, щоб через сильний дощ не спізнитися на заняття, вранці після першої служби Божої о 9 годині взялися до роботи. Передбачалося зробити двогодинну перерву на обід та по 5 хвилин між годинами. Але від п'ятихвилинних перерв відмовилися, а перерву на обід скоротили до години. Вся увага була спрямована на досягнення інформації.

Скупі відомості залишилися про курси, проведені у філії товариства у Копичинцях. У більшості філій курс бібліотекознавства викладала Н. Дорошенко-Савченко²⁵.

Філія товариства «Просвіта» у Перемишлі бібліотечні курси організувала щорічно. Слухачами курсів були члени товариства «Просвіта» та «Союзу Українок». Серед предметів у програмі курсів були бібліотекознавство, історія, дикція, діловодство²⁶. Курси закінчили 68 представників від 57 читалень та 19 представниць «Союзу Українок». Бібліотекарі товариства «Союз українок» брали також участь у роботі курсів, організованих своєю спілкою, зокрема тих, що проходили з 15 січня до 2 липня 1927 року з викладанням предметів: культурно-освітньої праці (лектор М. Галушинський – 2 год. щотижня), основи бібліотекознавства (викладач І. Квасниця – 1 год. щотижня)²⁷.

Заходом філії товариства «Просвіти» відбулися 3-денні курси для бібліотекарів у Дубі і Перегінську, на яких були присутні 12 бібліотекарів²⁸.

Крім периферійних філій, підготовкою кадрів для своїх бібліотек займалася і філія товариства у Львові²⁹. Філія «Львів-місто» організувала

²⁴ *Дорошенко-Савченко Н.* Перші ластівки вишколу бібліотекарів по наших філіях / Н. Дорошенко-Савченко // *Життя і знання.* – 1936. – Ч. 10. – С. 279.

²⁵ *Бібліотечний курс у Кочинцях* // *Діло.* – 1937. – 26 лют. (чис. 42). – С. 9.

²⁶ *Бібліотекарський курс* // *Діло.* – 1938. – 6 берез. (чис. 49) – С. 13.

²⁷ *Курс інструкторок на села* / І. М-х. // *Жіноча Доля.* – 1927. – 1 верес. (чис. 17). – С. 2–3.

²⁸ *Освітня праця в Рожнівщині* // *Діло.* – 1937. – 28 квіт. (чис. 93). – С. 8. – (Дописи).

²⁹ *Бібліотекарські курси* // *Вісті з Філії Т-ва «Просвіта» ім. М. Шашкевича у Львові.* – Львів, 1935. – 15 квіт. (Ч. 3/4). – С. 2.

з 20.10.1932 року курси для 30 бібліотекарів³⁰. Викладали на курсах проф. І. Свенціцький, В. Радзикович, О. Терлецький та Н. Дорошенко. У Львові навчання бібліотекарів читалень відбувалося з 28 по 31 січня 1938 р.³¹

Наведені факти ще раз підтверджують високу свідомість та прагнення до знань, які згодом можна використати для освіти своїх односельчан. Упродовж трьох років курси для бібліотекарів були проведені у 84 філіях товариства «Просвіта»³².

Всього на курсах, організованих при філіях, отримало знання із основних засад бібліотечної справи 327 осіб. Відрадно, що курси фінансувалися коштом філій.

Застосовувалась і така форма навчання бібліотекарів, як курси молодих просвітянських провідників. Показовими в цьому сенсі були заходи, проведені з 23 листопада до 3 грудня 1936 року філією товариства «Просвіта» у Жовкві³³. У роботі курсів взяло участь 76 осіб, з них – 69 членів читалень «Просвіта», 7 членів місцевих гуртків «Рідна Школа».

У програму цих курсів входили предмети: «значення релігії в суспільній праці, освіті та вихованні, історія України, загальний погляд на знання, гігієна та фізичне виховання, праця в читальнях, бібліотекознавство, книгознавство в освітніх товариствах, спів, ігри і забави, мистецтвознавство, патріотизм»³⁴.

Під час проведення курсів дотримувалися жорсткої дисципліни і впродовж всіх 10 днів не було жодних порушень. Навчання завершилося підсумковим іспитом, що містив питання із таких предметів – бібліотекознавства, історії України та загального погляду на знання, результати якого були цілком задовільними. 8 слухачів за визначні досягнення були нагороджені книжками. Підсумки проведених курсів підводилися на урочистій академії, організованій самими слухачами.

Крім курсів, дієвим засобом навчання було постійне інструктування, взаємозв'язок і нагляд за діяльністю, особливо невеличких бібліотек, не лише під час люстрації та офіційних об'їздах, але за можливості та за потреби. Лише постійна та фахова опіка сприяла налагодженню роботи книгозбірень.

³⁰ *Курси бібліотекознавства* // *Життя і знання.* – 1932. – Ч. 3. – С. 96.

³¹ *Курс для вишколу бібліотекарів* // *Бюлетин філії «Просвіти» в Дрогобичі для читалень «Просвіти» міста й повіту.* – Дрогобич, 1937. – Р. 5. – Ч. 11–12. – С. 2.

³² *Бібліотекарські курси* // *Просвіта.* – 1939. – Ч. 3/4. – С. 60–61.

³³ *Курс молодих просвітянських провідників у Жовкві* // *Життя і знання.* – 1937. – Р. X. – Ч. 2 (113). – С. 56.

³⁴ Там само.

Серед форм фахової освіти, що сприяли розвитку читалень, слід назвати такі заходи як анкети³⁵ та конференції, присвячені обговоренню практичних питань роботи бібліотек.

Координували цю роботу фахово освічені районні бібліотечні інструктори, що дало можливість «бібліотечну справу вирвати із застою й посунути наперед».

Деяким бібліотекам, зокрема Народного дому, Міської публічної, для налагодження якісного та оперативного опрацювання її фондів доводилося запрошувати фахівців інших бібліотек, зокрема університетської книгозбірні³⁶. Проте ці заходи були тимчасовими. Великі за обсягом і цінні книжкові фонди потребували систематичної роботи з ними. А такої можливості у жодній з львівських наукових бібліотек не було.

На допомогу бібліотекарям готувалися науково-методичні розробки, які публікувалися на сторінках періодичних видань товариств. Певні теоретичні виклади друкувалися у низці статей та підручників. Перекладалися українською мовою підручники з бібліотекознавства закордонних фахівців. Наприклад, Головний відділ товариства «Просвіти» рекомендував бібліотекарям замовити і використовувати як порадишник у практичній роботі підручник Вальтера – Гофманна «Die Praxis der Bücherei»³⁷, що містить основи бібліотечної справи. Пізніше було видано переклад українською мовою окремих найважливіших частин цього підручника³⁸ та перевидано книгу Ст. Сірополка «Короткий курс бібліотекознавства»³⁹.

Розроблялися власні методичні матеріали. Для бібліотекарів книгозбірень товариства «Рідна школа» 1913 р. М. Коць розробив методичні

³⁵ Анкета читалень філії Львів[ського] повіт[у] : Курси бібліотекознавства і режисерів // Життя і знання. – 1931. – Р. V. – Ч. 3. – С. 94–96. – (Вісті з «Просвіти»).

³⁶ Барвинский Б. А. Библиотека и музей «народного дому» с 1 января 1920 г. по 1 июля 1921 г. / Б. А. Барвинский // Вісник Народного дому. – 1921. – № 1. – С. 26.

³⁷ Walter – Hofmann. Die Praxis der Bücherei : Ein Ratgeber für die Einrichtung und Verwaltung kleiner volkstümlicher Bucherei / Walter – Hofmann. – Leipzig: Verlag von Quelle u. Meyer, 1926. – 91 s.

³⁸ Порадишник для бібліотекарів // Бюлетин Філії товариства «Просвіта» в Дрогобичі для читалень «Просвіти» міста й повіту Дрогобича. – 1939. – Ч. 5. – С. 1–4.

³⁹ Сірополко С. Короткий курс бібліотекознавства: Історія, теорія та практика бібліотечної справи / С. Сірополко. – Львів : Накл. фонду «Учітеся, брати мої», 1924. – 127 с.

поради щодо організації їх роботи⁴⁰. 1934 р. для бібліотек цього ж товариства Л. Ясінчук написав інструктивні матеріали з основних засад організації роботи бібліотек⁴¹.

Для нових працівників бібліотеки Народного дому А. Генсьорським були складені «Настановлення для новопоставленого бібліотекаря Інститута Народного дома»⁴². Це була технологічна інструкція, що регламентувала основні засади роботи в бібліотеці. Більша частина постулатів цього документа торкалася опрацювання видань, складання бібліографічних описів, застосування кріпосної розстановки книг, ведення інвентарної книги та тощо. Для складання бібліографічних описів на каталожних картках використовувалися німецькі правила бібліографування⁴³. Бібліографічні описи на видання складалися під надзаголовком, що містив «клич» (ключове слово). Сам «клич» формувався із прізвища автора чи першого іменника назви видання. При записі до інвентарної книги вони розподілялися на формати, що характерно для великих сучасних бібліотек. Ці настанови мали як позитивні, так і негативні моменти.

Для уніфікування опрацювання фондів бібліотеки НТШ І. Кревецьким було розроблено методичні рекомендації та правила, обов'язкові для всіх бібліотекарів. У рекомендаціях враховано цінність фондів бібліотеки та встановлено пріоритетність при їх опрацюванні. Згодом член товариства З. Кузеля⁴⁴ розробив докладну інструкцію каталогування книг⁴⁵.

З. Кузеля написав для бібліотек студентських товариств методичний посібник «Ціль і значіння студентських (кружкових) бібліотек», який містить основні рекомендації щодо організації роботи бібліотеки студентської

⁴⁰ Коць М. Про основуване і ведене прилюдних бібліотек кружків Українського Педагогічного Товариства / Коць М. – Львів, 1913. – 16 с.

⁴¹ Ясінчук Л. Рідна школа в ідеї і житті : підручник для різношкілних організацій і діячів / Л. Ясінчук. – Львів : Накл. «Рідної школи», 1934. – 206 с.

⁴² ЦДІА України у Львові. – Ф. 130. – Оп. 1, спр. 815. – Арк. 3.

⁴³ Кунанець Н. Організаційно-управлінська документація бібліотеки Народного дому / Наталія Кунанець // Бібл. вісник. – 2007. – № 1. – С. 32–34.

⁴⁴ Королевич Н. Ф. Бібліографічна діяльність В. В. Дорошенка (1879–1963): Біобібліографічний нарис / Н. Ф. Королевич. – К., 1995. – С. 89.

⁴⁵ Ільницька Л. І. Україніка НТШ як джерело національної бібліографії / Л. І. Ільницька // Бібліотека Наукового Товариства ім. Т. Шевченка : книги і люди: Матеріали круглого столу / НАН України, Львівська наук. б-ка ім. В. Стефаніка, НТШ у Львові ; упоряд. та загал. ред. Л. І. Ільницької. – Львів, 1996. – С. 67–77.

спілки⁴⁶. Патріархом слов'янського відродження П. Шафариком⁴⁷ укладені практичні посібники, зокрема з каталогізації видань, запозичуючи досвід Мюнхенської бібліотеки, Імператорської та королівської бібліотек у Відні, з урахуванням помічених недоліків у її роботі, а також бібліотеки в Парижі.

На сторінках видань товариств подавалися теоретичні виклади з основ бібліотекознавства. Яскравим прикладом такої публікації є стаття В. Левицького «Як «читати» ділові бібліотечні книжки», де автор зазначає, що «вся діяльність бібліотеки мусить як у дзеркалі відбиватися у ділових паперах»⁴⁸, і подає основні засади ведення облікової документації бібліотеки. У документах повинна фіксуватися кожна подія у житті бібліотеки, кожен важливий вчинок бібліотекаря, бо відомості «пропадутъ без сліду», забудеться і про досягнення бібліотеки, – бібліотекар не матиме чим звітувати. Бібліотекарям пояснюється, для чого існує інвентарна книга, детально розповідається як її заповнювати, переконливо доводиться, що записи свідчать про розвиток або занепад бібліотеки, вказують, з яких джерел надходить книга.

Отже, цілком упевнено можна сказати, що за відсутності навчальних закладів, які б готували фахівців для бібліотек, ініціативу у цій галузі перебрали громадські спілки, що формували мережі своїх книгозбірень. Їх керівники організували навчання бібліотекарів на достатньо високому рівні та здійснювали диференціацію навчальних курсів. Це сприяло активному розвитку бібліотечної справи у Галичині та залученню до читання широких верств населення.

⁴⁶ Кузеля З. Ціль і значіння студентських (кружкових) бібліотек / З. Кузеля. – Львів, 1910. – 9 с.

⁴⁷ Черв'якова О. В. Взаємодія слов'янських будителів у справі формування національних бібліотек / О. В. Черв'якова // Міжнародні зв'язки України : наукові пошуки і знахідки. – Вип. 11: Міжвідомчий збірник наукових праць / відп. ред. С. В. Віднянський. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2002. – С. 36.

⁴⁸ Левицький В. Як «читати» ділові бібліотечні книжки / В. Левицький // Життя і знання. – 1934. – Р. VII. – Ч. 4 (79). – С. 113. – (Бібліотечний порадник. – Ч. 16).

УДК 930.253(054)

Станіслав Малюк,

бібліотекар I категорії,
аспірант НБУВ

ДЖЕРЕЛА ДО ДОСЛІДЖЕННЯ ФОНДІВ ГАЗЕТНОГО ВІДДІЛУ НБУВ

Статтю присвячено актуальній, але мало вивченій проблемі джерел дослідження фондів газетного відділу НБУВ. Подано огляд друкованих каталогів відділу газетних фондів, класифіковано джерела дослідження фондів відділу.

Ключові слова: відділ газетних фондів (ВГФ) НБУВ, газетні фонди, друковані каталоги.

Фонди газетного відділу Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського – найповніше в країні зібрання газет з кінця XVIII ст. до сучасності.

Джерела дослідження фондів відділу можна поділити на три групи:

1. *Офіційні документи* органів державної влади УНР (Центральної Ради), Гетьманату та органів влади УСРР–УРСР щодо створення фонду Національної бібліотеки Української держави, надання бібліотекам обов'язкового примірника документів тощо.

2. *Рукописні (неопубліковані) джерела*, основний масив яких зберігається в архіві Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, фонди якого організаційно входять до складу Інституту рукопису, зокрема: «Обращение Временного комитета по созданию Всенародной (Национальной) библиотеки Украины и переписка по вопросам основания библиотеки, ее комплектования» [1], «Список газет, выписанных библиотекой в 1918 году» [2], «Устав Национальной библиотеки Украинской державы в г. Киеве» [3], «Протоколы заседаний Совета библиотекарей» [4], «Отчет о работе Библиотеки за 1918 год» [5], «Переписка Временного комитета по основанию библиотеки по вопросам комплектования библиотеки» [6], «Переписка Временного комитета по основанию библиотеки с частными лицами о приобретении частных коллекций» [7], «Описание систематического, алфавитного и хронологического каталогов украинских периодических столичных и провинциальных изданий за 1809–1900 гг.» [8]; щоденники бібліотеки, де

фіксувався прийом книг, журналів, іншої друкованої продукції, зокрема й газет за декілька років [9], звіти відділів бібліотеки за кожні півроку й рік [10], звіти по всій бібліотеці, доповіді та доповідні записки директорів бібліотеки, розпорядження по бібліотеці тощо. Безпосередньо газетного відділу стосуються такі справи: «План хранилища газетного отдела. Переписка с Государственной книжной палатой, Украинским Центральным архивом революции, библиотекой имени Ленина и др. по вопросам комплектования и организации работы газетного отдела. 14.02.1932 – 22.12.1932 г.» [11], «Переписка с библиотекой Маркса-Энгельса-Ленина, Украинским Центральным архивом революции... по вопросам комплектования фонда, организации работы газетного отдела» [12], «Переписка с Президиумом ВУАН, библиотекой института Маркса-Энгельса-Ленина, редакциями газет, музеями и др. по вопросам комплектования и организации работы Газетного отдела» [13], «Докладные записки директору библиотеки о пожаре в газетном отделе, происшедшем 25.11.1933 г.» [14], «Инструкция о пользовании фондом и имуществом газетного отдела» [15].

3. *Друковані каталоги* також є цінними джерелами дослідження фондів ВГФ: «Каталог дореволюційних газет, що видавалися на Україні» [16], «Газети Радянської України 1917–1920 рр.» [17], «Газети Радянської України 1921–1925 рр.» [18], «Газети Радянської України 1926–1929 рр.» [19], «Газети України 1930–1934 рр. у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського» [20], «Газети України 1941–1945 рр. у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського» [21].

Розглянемо докладніше саме друковані каталоги відділу газетних фондів, адже аналізувалися вони мало. Так, про їх видання є лише згадка в «Історії Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського» Л. А. Дубровіної та О. С. Онищенко [22].

Мета статті – проаналізувати друковані каталоги відділу газетних фондів, дослідити проблеми їх підготовки та вказати шляхи їх вирішення у подальшому.

Виданням друкованих каталогів відділ газетних фондів НБУВ займається з 1970-х рр. У 1971 р. вийшов «Каталог дореволюційних газет, що видавалися на Україні (1822–1916). Публікація фонду ЦНБ АН УРСР». До нього увійшло 320 назв газет, які виходили на українських землях, що входили до Російської та Австро-Угорської імперій, незалежно від мови видання. Каталог мав довідковий апарат: а) географічний покажчик з хронологічним розташуванням матеріалу; б) покажчик видавничих колективів; в) іменний покажчик.

Бібліографічний опис газет містив такі відомості: заголовок,

підзаголовок (надзаголовок) – в прямих дужках, якщо взято не з першої полоси газети, періодичність зі збереженням формулювання видання (щоденно, 2 рази на тиждень тощо), місце видання, рік видання, редактор / видавець (іноді вказано звання та посаду), таблицю наявності номерів, примітки, додатки, попередня назва, наступна назва, послідовність перейменувань тощо [23].

На нашу думку, каталог дореволюційних газет, що видавалися у період 1822–1916 рр., потребує суттєвого доопрацювання і перевидання. Станом на 1971 рік у каталозі якнайповніше представлено відповідний фонд газет, але після видання цієї праці пройшло декілька звірок зазначеного фонду. Деякі видання, відсутні у каталозі, пізніше докомплектовані відділом, і навпаки, є невеликий відсоток газет, включених до каталогу 1971 р., які нині втрачено. Отже, каталог 1971 р. не розкриває повністю склад фонду. Також за 30 років значно змінилася методика бібліографічного опису. В каталозі використана методика згідно з першими радянськими стандартами каталогізації – ГОСТ 7.1-69 «Описание произведений печати для библиографических и информационных изданий» та ГОСТ 7.2-69 «Описание периодических изданий для каталогов». Ці стандарти були досить спрощеними: не було поділу на області опису, розділові знаки не несли ідентифікуючого навантаження. Вже за 8 років вони застаріли, оскільки ІФЛА було розроблено Міжнародний стандартний бібліографічний опис (ISBD) [24].

1979 р. опубліковано каталог «Газети Радянської України 1917–1920 рр. (за матеріалами газетних фондів ЦНБ АН УРСР)», куди внесено 400 назв газет, у тому числі одноденні й стінні. У випадках зміни газетою назви (зі збереженням наступності нумерації та років видання) – вона розглядалася як одне видання.

Газети, що продовжували виходити, позначалися словом *продовж.* з вказівкою теперішньої назви й джерела, з якого взято відомості.

У додатках до цього каталогу подається топографічний покажчик, де відображено перейменування міст, районів та губерній, список скорочених назв установ, список основних використаних джерел. Цей каталог також вимагає доповнень, адже зі здобуттям Україною незалежності відбулися зміни у складі фонду того періоду (включення до загального фонду газет колишнього фонду спеціального зберігання (газети часів української національно-демократичної революції 1917–1922 рр. та видання української діаспори), з якими раніше можна було працювати лише за спеціальним дозволом, втрата або знаходження окремих газет). «Каталог дореволюційних газет, що видавалися на Україні (1822–1916). Публікація фонду ЦНБ АН

УРСР» та «Газети радянської України 1917–1920 рр. (за матеріалами газетних фондів ЦНБ АН УРСР)» мають заголовок «Бібліографічний покажчик», хоча це неправильно з точки зору бібліографії, оскільки описувався лише фонд ВГФ НБУВ і тому обидва видання коректніше називати каталогами.

1981 р. вийшов каталог «Газети Радянської України 1921–1925 рр. (за матеріалами газетних фондів ЦНБ АН УРСР)». До нього включено навіть додатки, що друкувалися на сторінках інших видань (усього – 682 назви), у тому числі й опис газети «Карпатська правда», що виходила на Закарпатті, яке перебувало тоді у складі Чехословаччини. Видання містить географічний покажчик, список скорочень, перелік використаних джерел. 1985 р. опубліковано каталог «Газети Радянської України 1926–1929 рр. (за матеріалами газетних фондів ЦНБ АН УРСР)», що містить 984 назви, включно з газетами Кримської області, яка входила до 1954 р. до Росії, та «Карпатською правдою». Обидва каталоги потребують перевидання з метою включення до них газет колишнього спеціального фонду та з причини переміщення фондів.

1991 р. Інститутом історії АН УРСР та ВГФ НБУВ здійснено спробу видання бібліографічного покажчика «Газеты Советской Украины (1917–1920)». Автори акцентували увагу на тому, що покажчик створювався з метою забезпечення первинною інформацією студентів, дослідників історії революції 1917–1920 рр., громадянської війни, а також тих, кому необхідні дані про всі періодичні видання, що виходили в Україні у перші роки радянської влади, і всіх, хто цікавиться історією преси. Укладачі мали на меті створити покажчик, у якому здійснено спробу бібліографічного опису всіх відомих на той час видань, розкиданих по різних газетних сховищах Радянського Союзу. Це мав бути зведений бібліографічний покажчик. Основною метою роботи над ним було з вичерпно повнотою подати всі видання, що зберігаються в п'яти типах сховищ: партійних та державних архівах, музеях, наукових бібліотеках та Книжковій палаті УРСР імені І. Федорова. Покажчик повинен був містити дані з наукової історичної літератури, бібліографічних довідників «Газеты СССР. 1917–1960» та «Періодичні видання УРСР. Газети 1917–1960», документальних джерел, а також мемуарів колишніх співробітників та редакторів про вихід окремих періодичних друкованих органів, які на час підготовки покажчика не були знайдені. Автори мали на меті охопити газети місцевостей, які входили до складу УРСР до 1991 р., видання, що виходили на українських етнічних територіях протягом 1917–1920 рр.; планувалося навіть внести дані про більшовицькі газети, започатковані ще до революції.

У пунктах бібліографічного запису передбачалося відбити заголовок, (з даними про перейменування газети), підзаголовок (зі змінами, пов'язаними з реорганізацією газети або зміною організації-видавця), місце видання, де відбивалися б зміни місць видання, мова видання (дані про мови, якими виходили газети).

У процесі роботи над покажчиком співробітники Відділу зверталися до організацій, що мали справу зі збереженням газет вказаного періоду та тих, в кого, можливо, є достовірні дані про вихід та функціонування газет 1917–1920 рр. з проханням інформувати про місцезнаходження незнайдених у ВГФ видань. До створення покажчика було залучено доцента Одеського державного університету, канд. іст. наук Т. Н. Попову (преса газетних фондів м. Одеси), Я. О. Васильєву (комсомольсько-молодіжна преса), співробітників ВГФ О. А. Заварзину та О. С. Залізнюк. Допоміжні покажчики склали М. Ф. Дмитрієнко, Л. А. Ковальчук (адреси місць зберігання), О. С. Лук'яничук. Планувалося окремо видати додаток, що містив би довідковий апарат до покажчика і включав:

- 1) місце, час видання та кількість газет, що виходили на Україні 1917–1920 рр.;
- 2) географічний покажчик;
- 3) адреси архівів, музеїв, наукових бібліотек з фондами зберігання газет 1917–1920 рр.;
- 4) список скорочених назв організацій та їх повних найменувань;
- 5) список скорочень, застосованих у довіднику;
- 6) список основних використаних джерел.

Допоміжний апарат давав би можливість досліднику отримати дані про регіони видання газет, кількість їх у певній місцевості певного року, про перейменування населених пунктів та їх сучасну назву й приналежність за адміністративно-територіальним поділом 1991 р. Газети прагнули розташувати за абеткою за першим словом заголовка з посиланням на відповідний номер запису в покажчику. Перелік газет без зазначеного місця видання планували вмістити наприкінці покажчика під рубрикою «Без місця видання», а «Список основних використаних джерел» мав би допомогти досліднику ознайомитися з основними джерелами інформації з історії окремих видань та інформацією щодо їх реорганізації.

Співробітницею Інституту історії АН УРСР М. Ф. Дмитрієнко було проведено величезну роботу з виявлення газет періоду 1917–1920 рр. Нею отримано відповіді на подані запити щодо наявності у фондах таких газет від архівів та музеїв України і навіть від Таганрозького архіву та архіву Ростова-на-Дону. Але задум такого бібліографічного покажчика через

розпад Радянського Союзу та подальші події (обмеженість фінансування, зміни у висвітленні історичного періоду 1917–1922 років в Україні) так і не було реалізовано.

Вважаємо, що необхідно провести додаткові пошуки газет часів Центральної Ради, Гетьманату та Директорії УНР у архівах та музеях України і на основі віднайдених документів та вже підготовлених матеріалів видати покажчик «Газети Української революції 1917–1920 років». Крім того, варто було б видати і покажчик дореволюційних газет, які також зберігаються в багатьох сховищах на території України.

2004 р. вийшов каталог із 2 частин – «Газети України 1930–1934 рр. у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського». Він містить 9177 найменувань, у тому числі газети, що виходили українською мовою у Польщі, Чехословаччині та Румунії. Сюди увійшли навіть додатки до газет, які містили постанови РНК СРСР та ЦК ВКП(б), відповідних органів УРСР, обкомів та райкомів партії та додано географічний покажчик. Але через такий об'єм інформації каталог став громіздким і з довідкового видання перетворився майже на енциклопедичне. Наприклад, на нашу думку, зайвою в ньому є інформація про додатки до газет, в яких публікувалися постанови обкомів та райкомів партії. Такими виданнями читачі цікавляться мало, а якщо їм це буде потрібно – можна знайти необхідну інформацію у відповідних районних чи обласних газетах.

2009 р. вийшов каталог «Газети України 1941–1945 рр. у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського», що містить 2119 назв, в тому числі 184 назви газет українського опору та тих, що видавалися німецькою окупаційною адміністрацією. Каталог має географічний покажчик. Зазначене видання якнайповніше розкриває фонд періоду 1941–1945 рр. і при цьому не перевантажене зайвою інформацією.

Отже, фонди ВГФ досить добре відбиті в друкованих каталогах. Проте, проаналізувавши каталоги відділу, можна дійти висновків:

- 1) всі каталоги відділу, видані до незалежності України, потребують перевидання через зміни у складі фонду;
- 2) в друкованих каталогах відділу поки що не відбито склад українських фондів відділу періоду з 1945 р. до сучасності;
- 3) протягом останніх років не велася робота з опису фондів російських та іноземних газет.

Важливою проблемою у підготовці друкованих каталогів відділу є визначення об'ємів інформації про окрему газету – її повинно бути достатньо для ідентифікації та опису газетного видання, але каталоги не мусять перетворюватися на енциклопедію. Бібліографічні записи, з яких

потім формується каталог відповідного фонду ВГФ, набираються в програмі каталогізації ІРБІС, спеціально адаптованій для опису газет.

Відділ працює над електронними перевиданнями своїх каталогів, створює та публікує на сайті бібліотеки бази даних. Приміром, уже опубліковано базу даних «Газети України 1818–1922 років» [25]. У ній можливий пошук:

- за першою літерою з назви газети. Доступні українська та латинська абетки. Пошук здійснюється шляхом вибору першої літери з назви видання в одному з вікон меню;
- за словом з назви;
- за роком видання.

Пошукові терміни у вікні «Слова з назви» за замовчуванням об'єднуються логічним сполучником «and». Для їх об'єднання логічним сполучником «чи» слід ввести «or» або «+».

Символ \$ дозволяє проводити пошук за коренем слова. Якщо задати, наприклад, термін «віс\$», то буде знайдено документи, що містять терміни «вісник», «вісті» тощо.

Для пошуку слід ввести дані хоча б у одне вікно та натиснути «Знайти».

Триває робота зі створення бази даних українських газет 1923–1929 років.

На сторінці бібліотеки в мережі Інтернет також опубліковано електронні версії каталогів «Газети України 1930–1934 рр. у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського» та «Газети України 1941–1945 рр. у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського» й бібліографічний покажчик «Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського на сторінках газет (1918–2008)» [26].

Відділ і далі працює над виданням друкованих наукових каталогів та публікацією їх електронних версій, створенням електронних бібліографічних баз даних. Зокрема, готуються до друку каталоги газет 1935–1940 та 1946–1950 років.

Наявність друкованих та електронних каталогів є одним з основних чинників активного використання газетних фондів.

Список використаних джерел

1. Архів НБУВ, оп. 1, спр. 2. – 16 арк.
2. Там само, спр. 3. – 10 арк.
3. Там само, спр. 4. – 12 арк.
4. Там само, спр. 5. – 151 арк.
5. Там само, спр. 7. – 1 арк.

6. Там само, спр. 11. – 259 арк.
7. Там само, спр. 13. – 139 арк.
8. Там само, спр. 14. – 180 арк.
9. Дневник библиотеки. Прием книг, журналов, печатной продукции за 1919–1922 гг. – Архів НБУВ, оп. 1, спр. 16. – 78 арк.
10. Отчеты о работе отделов библиотеки за 1921 год. – Арх. НБУВ, оп. 1, спр. 35. – 10 арк.
Годовой отчет о работе отдела периодики за 1 полугодие 1922 г. – Там само, спр. 52. – 16 арк.
Отчеты о работе отделов Библиотеки за 1923 г. – Там само, спр. 67. – 61 арк.
Отчеты о работе отделов периодики, общего за 1924 г. – Там само, спр. 87. – 29 арк. тощо.
11. Арх. НБУВ, оп.1, спр. 407. – 31 арк.
12. Арх. НБУВ, оп. 1, спр. 444. – 38 арк.
13. Арх. НБУВ, оп.1, спр. 481. – 49 арк.
14. Арх. НБУВ, оп. 1, спр. 508. – 68 арк.
15. Арх. НБУВ, оп. 1, спр. 539. – 44 арк.
16. Каталог дореволюційних газет, що видавалися на Україні (1822–1916). Публікація фонду ЦНБ АН УРСР / уклад. : О. М. Пузирьова [та ін.], ред. Т. Ю. Лещенко – К., «Наукова думка», 1971. – 183 с.
17. Газети радянської України 1917–1920 рр. (За матеріалами газетних фондів ЦНБ АН УРСР) : бібліографічний покажчик / уклад. : Л. В. Пахуча (керівник роботи), О. С. Лук'янчук, І. В. Сіра. – К., «Наукова думка», 1979. – 111 с.
18. Газети радянської України 1921–1925 рр. (За матеріалами газетних фондів ЦНБ АН УРСР) : каталог / уклад. : Л. В. Пахуча (керівник роботи), О. С. Лук'янчук, І. В. Сіра, наук. ред. д-р. філол. наук, проф. В. А. Рубан. – К., «Наукова думка», 1981. – 229 с.
19. Газети Радянської України 1926–1929 рр. у фондах ЦНБ АН УРСР : каталог / уклад. : Л. В. Пахуча (керівник роботи), О. С. Лук'янчук, І. В. Сіра, наук. ред. : д-р. філол. наук, проф. В. А. Рубан. – К., Наукова думка, 1985. – 305 с.
20. Газети України 1930–1934 рр. у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського : каталог. У 2 ч. / НАН України. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського; авт.-уклад. : Т. О. Борисенко, О. С. Залізнюк, О. С. Лук'янчук ; ред. кол. : О. С. Онищенко (голова) [та ін.] – К., НБУВ 2004. – Ч. 1. – 853 с. Ч. 2. – 986 с.
21. Газети України 1941–1945 рр. у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: кат. / авт.-уклад. : Н. Ф. Самохіна (кер.), Т. О. Борисенко, О. С. Залізнюк, О. С. Лук'янчук ; ред.-бібліографи : Н. Ф. Криворучко, О. С. Лук'янчук ; НАН України, Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, ред. кол. О. С. Онищенко (голова) [та ін.] – К., НБУВ, 2009. – 504 с.
22. Л. А. Дубровіна, О. С. Онищенко. Історія Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. 1964–1991. – К., НБУВ, 2008. – 373 с.

23. Каталог дореволюційних газет, що видавалися на Україні (1822–1916). Публікація фонду ЦНБ АН УРСР. – К., 1971. – С. 10–12.

24. Пленарное заседание. Лобанова Э. Ш. Государственные стандарты по библиографическому описанию [Электронный ресурс] / Э. Ш. Лобанова. – Государственная публичная научно-техническая библиотека России, Москва, Россия. – Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, Київ. – Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua/articles/crimea/2004/doc/63.pdf>. Мова : російська. Заголовок з екрану.

25. Пошук у базі даних «Газети України» (2 тис. записів про видання 1818–1922 років) [Електронний ресурс] / Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, Київ. – Режим доступу : <http://nbuv.gov.ua/divisions/vgf/db/gzu.html>. Мова : українська. Заголовок з екрану.

26. Каталоги спеціалізованих фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського [Електронний ресурс] / Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, Київ. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/spec_fond/cat.html#14. Мова : українська. Заголовок з екрану.

Тетяна Мяскова,

ст. наук. співробітник НБУВ,
канд. іст. наук

ВАРВАРА МИКОЛАЇВНА ХАΝЕНКО ТА ДОЛЯ ЇЇ БІБЛІОТЕКИ

Статтю присвячено талановитій українці, меценатці та колекціонерці Варвари Миколаївни Ханенко (Терещенко). Розглянуто долю її бібліотеки, рештки якої нині зберігаються у Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського.

Ключові слова: В. М. Ханенко, меценатство, особова бібліотека, історико-книгознавча реконструкція.

В останні десятиріччя збільшилась кількість наукових досліджень, присвячених вивченню особових бібліотек [1]. Особові бібліотечні зібрання [2, с. 556] видатних діячів науки, культури, мистецтва, представників громадських, релігійних та державних установ, сформованих на теренах нашої країни у різні проміжки часу, належать до історико-культурних пам'яток, що є прикрасою та гордістю будь-якої бібліотеки. Кожне з цих книжкових зібрань є відображенням життєвого та творчого шляху фондозасновника, джерелом його характеристики як особистості, а також подає багатоаспектне уявлення про епоху, в якій сформувалась бібліотека. До особових бібліотек має бути віднесена і бібліотека відомої української меценатки та колекціонерки Варвари Миколаївни Ханенко. Поштовхом до дослідження стало виявлення серед книг, отриманих із обмінно-резервного фонду Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – НБУВ), значної кількості примірників, що мають ознаки приналежності до особової бібліотеки Варвари Миколаївни Ханенко. У цій статті – основі опублікованих та архівних матеріалів, зроблено спробу дати характеристику особистості В. М. Ханенко, відомої колекціонерки та меценатки. А також провести історико-книгознавчу характеристику книг із бібліотеки Варвари Миколаївни Ханенко, рештки бібліотеки якої зберігаються нині у відділі бібліотечних зібрань та історичних колекцій НБУВ.

В Україні меценатство [3] як спосіб служіння суспільству має свою історію та традиції. Ще з часів Київської Русі Володимир Хреститель віддавав десятю частину своїх доходів на розвиток культури. Давня традиція меценатства та благодійності набула особливого поширення у другій

половині XIX ст. – на початку XX ст., коли в Російській імперії, до складу якої входила і Україна, відбувся промисловий переворот і з'явилися заможні люди, новий капіталістичний клас. Певну частину своїх доходів ці люди передавали на благодійні цілі, підтримуючи матеріально розвиток культури, науки, освіти. Слід зазначити, що після відкриття 1834 р. імператорського Університету Св. Володимира Київ із звичайного провінційного міста початку XIX ст. поступово перетворився на промисловий, науковий та культурний центр Східної Європи. Найбільш відомими меценатами Києва кінця XIX – початку XX ст. стало подружжя Ханенків.

9 серпня 1852 року у м. Глухові, родовому маєтку відомого мецената і колекціонера, підприємця Миколи Артемійовича Терещенка народилась перша дочка Варвара [4, с. 19]. Дівчина отримала, як належало представниці нового капіталістичного класу, домашню освіту. Вона також успадкувала сімейні традиції колекціонування та благодійності. Шлюб Варвари Терещенко (1852–1922) та Богдана Івановича Ханенка (1849–1917), випускника юридичного факультету ім. Московського університету, а потім – працівника департаменту юстиції в Санкт-Петербурзі, – виявився вдалим сімейним союзом двох небайдужих до мистецтва людей.

Після того як 32-річний Богдан Іванович залишив державну службу (до цього він працював в окружному суді Варшави, а потім подружжя подорожувало Європою), він разом із дружиною оселився у Києві. Саме там Богдан Ханенко уславився як успішний підприємець. Він володів кількома великими родовими маєтками, очолював «Землеробський синдикат» та Київський комітет торгівлі та мануфактур, був членом Київського біржового товариства цукрозаводчиків і рад у кількох київських банків. Крім того, Богдан Іванович працював директором-розпорядником, а згодом і головою правління Товариства цукробурякових та рафінадних заводів братів Терещенків. Богдан Ханенко займав багато наукових (член Імператорської археологічної комісії, член Академії мистецтв у Санкт-Петербурзі, член Імператорського Археологічного товариства, Імператорського Одеського товариства історії та старожитностей, Історичного товариства Нестора Літописця, Церковного археологічного товариства при Київській духовній академії, член-кореспондент Антропологічного товариства в Парижі, голова правління Київського товариства старожитностей і мистецтв), державних та громадських посад (член Державної ради від промисловців, Партії октябристів), тощо [5, с. 357–383]. Крім того, Богдан Іванович був відомим на той час колекціонером творів мистецтва та меценатом. Неодноразово фінансував і брав участь

у проведенні археологічних розкопок. Як віще-голова, потім – голова правління Київського товариства старожитностей і мистецтв, був одним із засновників Київського художньо-промислового й наукового музею ім. государя Миколи Олександровича, офіційно відкритого 1904 р. Основу експозиції музею тоді складала археологічна колекція Ханенка, що нараховувала 3145 предметів.

Варвара Ханенко ніколи не була дружиною «при чоловіку», як було прийнято на той час. Вона стала для Богдана Івановича вірною помічницею у всіх його справах. Досить яскраво описана особистість Варвари Миколаївни у статті Наталії Крутенюк [6] та Марії Грищенко [7]. Дослідниці стверджують, що Микола Артемійович Терещенко передав справу всього свого життя – меценатство, як і любов до мистецтва, своїй старшій доньці Варварі [6, с. 22].

Першою спробою меценатської діяльності Варвари Миколаївни було створення двокласного селянського училища у їхньому маєтку в селі Райгородці Черкаського повіту. В родовому маєтку Оленівка Васильківського повіту Київської губернії Варвара Миколаївна підтримувала церковнопарафіяльну школу. Особлива увага в школі приділялась вихованню дівчат. Загалом Варвара Ханенко заснувала і утримувала на Київщині 6 майстерень народних художніх промислів та організувала Київське кустарне товариство. Роботи Оленівської майстерні продавалися в спеціальному магазині у Лондоні, що відкрила Варвара Миколаївна. Видатна українка перетворила своє дітище на майстерню мистецького промислу – роботи займали перші місця на виставках, а Варвара Миколаївна була нагороджена золотою медаллю [8]. Отже, Варвара Миколаївна займалась не тільки меценатством, а й популяризацією українського мистецтва, залучаючи до співпраці професійних художників.

Звичайно, справжньою мрією подружжя Ханенків було створення музею. Після того, як родина Терещенків оселилась у Києві, Варвара Миколаївна отримала від батька Миколи Артемовича у спадок шматок землі поряд із університетським парком. На цьому місці було побудовано особняк у стилі італійського палаццо. Основна частина приміщень будівлі Ханенків була призначена для зберігання та виставки картин (на той час їх вже нараховувалося близько 1200 (роботи Белліні, Перуджино, Сурбарана, Давіда, Енгра, Ван Дейка, Веронезе, Джотто, Караваджо). Крім того, там розміщувалася колекція книг (близько трьох тисяч томів) переважно з мистецтвознавства. Особняк подружжя Ханенків справедливо називали Київським Ермітажем. Зібрану з такою любов'ю колекцію книг та картин було вирішено передати, як було прийнято на той час, місту Києву для

того, щоб вона стала основою загальнодоступного громадського музею. Музей Богдана Івановича та Варвари Миколаївни Ханенків став об'єктом дослідження багатьох науковців [9]. Проте було відомо, що у подружжя була досить велика бібліотека, близько 3000 тисяч книг із мистецтвознавства. Як стверджує Олена Рославець, заступник директора з науково-дослідної роботи Музею мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків, під час служби в Петербурзі Богдан Ханенко посилено вивчав історію мистецтва, починає збирати мистецьку літературу. Згодом подружжя Ханенків збере бібліотеку, подібної до якої за змістом та кількістю книжок (три тисячі видань) не буде в жодній приватній колекції [10]. У другій половині 90-х років XIX ст. Богдан Іванович встановив постійний та тривалий зв'язок за кордоном, що дало змогу стежити за європейським художнім та книжковим ринком. Джерелами поповнення фондів стали антикварні магазини, букіністичні лавки, аукціони. На жаль, вивчення джерел комплектування бібліотеки Ханенків, її тематичний, хронологічний, мовний склад ще мало досліджені.

Зібрану за понад сорок років невтомної праці, безперервних пошуків і великих матеріальних затрат цінну колекцію живопису і скульптури, гравюр, порцеляни і майоліку, старовинні меблі, великокняже і візантійське золото, колекцію російських ікон та українського ужиткового мистецтва та оформлений для неї особняк Ханенко заповів Києву. Заповіт про передачу Музею та бібліотеки був складений вже важкохворим Богданом Івановичем ще 1916 р.

Після смерті Богдана Івановича його справу – створення у Києві художнього музею – продовжила невтомна помічниця та одностудниця Варвара Миколаївна. Мужності цієї тендітної жінки можна позаздрити. Вона зуміла повернути до Києва частину колекції, що знаходилась у Петрограді. Рішуче відхилила пропозицію німецького командування про вивезення колекції до Німеччини з метою відкриття там музею. 15 грудня 1918 року, на другий день по вступі до Києва війська Директорії, Варвара Ханенко склала дарчу, за якою подарувала свій палац, колекцію та бібліотеку щойно заснованій новій інституції – Українській Академії Наук. Вона висловила також побажання, щоб при Музеї був створений Інститут історії мистецтв, і щоб Музей носив ім'я Ханенків. Цей документ зараз зберігається у Інституті рукопису НБУВ [11]. Основними вимогами дарувальниці було, щоб Музей носив ім'я його засновників – Богдана і Варвари Ханенків, а також був би загальнодоступним закладом зі створеним при ньому Інститутом історії мистецтва, а Варвара Миколаївна до кінця життя працювала б при Музеї.

Після захоплення Києва більшовиками відповідно до декрету Раднаркому України від 23 червня 1919 року про приватизацію приватних зібрань колекції Ханенків надано статусу державної музейної установи. Музей Ханенків було фактично конфісковано. Згодом був виданий декрет про націоналізацію зібрань та перетворення на II Державний музей, підпорядкований Всеукраїнському комітету охорони пам'яток мистецтва й старовини. Було введено посаду політичного керівника, який заходився встановлювати більшовицькі порядки, вкрай образливі й принизливі для вчорашньої власниці. Про те, як складно доводилось дружині колись одного із найзаможніших людей Києва під час громадянської війни, написано у другому листі Варвари Ханенко до А. Кримського [11, арк. 3–4].

Лише 1921 р. Всеукраїнська Академія наук вступає у володіння Музеєм. Було затверджено статут Музею мистецтв імені Б. І. і В. Н. Ханенків Української Академії наук, створено Раду для керування роботою Музею, і Варвара Миколаївна увійшла у її склад. Очолив музей професор М. Макаренко [12, арк. 1–2 зв.], якому вдалося повернути з Московського історичного музею лише частину з того, що там зберігалось з волі Б. Ханенка з 1915 р. [13, арк. 1–2]. М. Макаренко довгий час працював у Ермітажі і був призначений на посаду завідувача Музею на прохання Варвари Миколаївни. [13, арк. 1–2]. Як бачимо з цього документа, бібліотека мала окремий штат у складі завідувача бібліотеки, його помічника та каталогізатора [12, арк. 2 зв.].

Варвара Ханенко померла 7 травня 1922 року і була похована на цвинтарі Видубицького монастиря поряд із чоловіком. А вже за півтора роки більшовицьке керівництво примусило Академію Наук прибрати з назви Музею прізвища його засновників, власників і дарувальників.

У середині двадцятих років одне із засідань Музею мистецтв ВУАН було спеціально присвячене подружжю Ханенків. З доповідями на ньому виступали чільні українські мистецтвознавці, які добре знали Варвару Миколаївну. На жаль, тодішні життєві умови не дали змоги опублікувати матеріали цього засідання [14]. Всупереч волі Варвари та Богдана Ханенко за роки Радянської влади колекція та бібліотека не зберегла свою цілісність [3, с. 99–104]. Ім'я колишніх засновників було повернуто Музею не так давно, теперішня його назва – Національний музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків.

В останні десятиріччя відділом бібліотечних зібрань та історичних колекцій проводиться наукова реконструкція тих колекцій та зібрань, які довго зберігалися в резервних книгосховищах Києва. Нещодавно серед цього багатотисячного масиву документів було виокремлено книги, що

мали ознаки приналежності до бібліотеки Варвари Миколаївни Ханенко (печатка «Бібліотека В. Н. Ханенко»). Оскільки не всі шифри збереглися, книги розміщені за алфавітом, і після цього заінвентаризовані. Сформувавши історико-культурний фонд за ознаками колекції, був виконаний книгознавчий та джерелознавчий аналіз знайдених видань, що допомогло встановити їх хронологічну, географічну, мовну характеристику, а також тематичний склад. Всього нами було виокремлено 113 книг, переважно французькою мовою, виданих у кінці XVIII – початку XIX ст. Як відомо, особисті мистецькі вподобання Варвари Миколаївни охоплювали такі галузі, як стародавній іконопис, італійську майоліку та французький живопис. Після проведення книгознавчого дослідження реконструйованої частини бібліотеки встановлено, що Варвара Миколаївна захоплювалась творами французьких філософів-просвітителів. У її бібліотеці було повне зібрання творів Вольтера (Französisch-Marie Arouet): *Oeuvres complètes de Voltaire / Voltaire de – Paris : Typogr. De l'imprimerie de la Société littéraire, 1784. – 1–14, 17–19, 21–28, 32–34, 36–39, 41–44, 47–49, 51 (t. 1, 2), 52–55, 57–61, 63–64, 67–68; L'homme aux quarante écus by Voltaire. – Londres : Close Email This Record, 1768. – 126 p.* та Дідро (Denis Diderot): *Oeuvres Choies de Diderot: Précédée de sa vie par Mme De Vandeuil et D'une introduction par Francois Tulou / Diderot – Paris : Imp Charles Hérisset, Evreux, 1800. – 1; Oeuvres de Denis Diderot. T. 1–5, 7–9, 11, 13–15 / Jacques-André Naigeon. – Paris : Chez. Deterville A Versailles, de L'imprimerie de Leblang, 1800.* Можна також назвати такі видання: французького письменника, композитора та філософа Жан-Жака Руссо (Jean-Jacques Rousseau): *Oeuvres complètes de J. J. Rousseau: classée par ordre de matières, et ornée: de quatre-vingt-dix Gravures / Jean Jacques Rousseau J. J. – Nouvelle Edition. – Paris : [б. у.], 1788–1793. T. 1–17, 20–37;* книгу французького історика літератури, мистецтвознавця Тена Іполита (Taine, Hippolyte-Adolphe). *Les Origines de la France contemporaine / Hippolyte-Adolphe Taine. – [Б. м. : б. у.], Б. г. – VIII, 553 p.;* видання французького письменника, публіциста Константа де Ребека Бенжамена Анрі (Constant de Rebecque): *De la Religion, considerée dans sa source, ses formes et ses développements / Benjamin Constant. – Bruxelles : Imprimeur Libraire de L'Academie, 1825. – (Cours de l'histoire de la philosophie / Victor Cousin). T. 2, 5;* твори французького письменника і дипломата, засновника романтизму у французькій літературі Франсуа-Рене де Шатообріана (François-René, vicomte de Chateaubriand): *Le génie du christianisme : par M. de Viconte de Chateaubriand suivi de la de fense du Genie du Christianisme et de lettre A. M. de Nontames. – Paris : Impr. typ. de*

Giroux et Vialat, 1847. T. 2. – 394 p.; Le génie du christianisme : par M. de Viconte de Chateaubriand suivi de la de fense du Genie du Christianisme et de lettre A. M. de Nontames. – Paris : Impr. typ. de Giroux et Vialat, 1847. T. 2. – 394 p.; видання французького драматурга XVII ст. Жана Батиста Расіна: Oeuvres de Jean Racine, de L'Academie francoise. Plus correcte & plus ample que toutes les précédentes / Jean Racine. – Nouvelle Edition. – Paris : Par la Compagnie des libraires, 1779. T. 10. – XXXV, 362 p., il.; La vie du Pape Alexandre VI et de son fils Cesar Borgia: Contenant les guerres de Charles VIII et Louis XII : trad. de L'Aned / Alexander Gordon. – Amsterdam : Chez. Pierre Mortier, 1751. T. 1–2. На книжках збереглися порядкові номери, присвоєні документам ще за життя власниці. Бібліографічний опис всіх книг уведений у АБІС IRBIS64, розроблену Державною публічною науково-технічною бібліотекою Росії. Новостворена бібліографічна база даних містить не тільки повноцінний бібліографічний опис документів за правилами сучасної орфографії, але й зображення печаток, штампів та маргінальних записів на документах, що дасть можливість пошуку книг в інших науково-дослідних та культурних установах.

Листи Варвари Миколаївни Ханенко до Української Академії наук та персонально до А. Ю. Кримського, що зберігаються в Інституті рукопису НБУВ, розкривають такі риси характеру меценатки, як наполегливість та жертвовність, що яскраво виявилися під час громадянської війни. Витяг з протоколу спільного зібрання Української Академії наук та додатки до нього знайомлять зі Статутом Музею Мистецтв імені Б. І. і В. І. Ханенків, завданнями Музею та бібліотеки, їх устроєм, упорядкуванням, штатним розкладом, тощо. Тексти документів, що друкуються нижче, подаються зі збереженням особливостей правопису.

№ 1

Заява Варвари Ханенко до Української Академії

В Украинскую Академию Наук
Вдовы Действительного Статского Советника
Варвары Николаевны Ханенко, жительствующей
в городе Киеве по Терещенковской улице в д. 15

Заявление

Мною принято решение принести в дар Украинской Академии:

а) принадлежащее мне собрание памятников искусства и старины и имеющуюся при нем библиотеку, находящиеся в городе Киеве по Терещенковской улице в

доме моем под номером 15; б) означенный дом и в) принадлежащие мне предметы искусства и старины, хранящиеся на складах в Петербурге и в Историческом музее в Москве.

Дар этот я предлагаю принять Академии наук на нижеследующих условиях:

1. Означенное собрание памятников искусства и старины и имеющаяся при нем библиотека должны носить название «Музей имени Б. И. и В. Н. Ханенко».

2. Означенное собрание предметов искусства и старины за исключением библиотеки при нем, которая будет иметь отдельный капитал для своего пополнения, не должно быть пополняемо помимо меня новыми приобретениями предметов искусства и старины, а должно сохраняться в том же составе, в каком оно поступит от меня в Украинскую Академию Наук.

3. Означенное собрание предметов искусства и старины и библиотека при нем должны вечно находиться в том же доме № 15 по улице Терещенковской в городе Киеве, в котором оно находится и ныне.

4. Ни означенное собрание памятников искусства и старины в целом, ни отдельные предметы, ни библиотека при нем, ни отдельные книги, ни в коем случае не могут быть вывозимы из Киева, и даже выносимы из означенного дома по улице Терещенковской куда бы то ни было, хотя бы и на кратчайший срок, ни тем более отчуждаемы ни в пользу каких-либо учреждений, ни в пользу частных или юридических лиц.

5. Если бы было осуществлено мое желание, чтобы в Киеве при означенном музее был устроен Институт Истории Искусств, то на Украинскую Академию Наук возлагаются обязанности в полной мере удовлетворять потребность Института в использовании и означенных памятников искусства и старины и имеющейся при собрании библиотеки.

6. Означенное собрание памятников искусства и старины должно быть открыто в определенные часы и дни для публичного обозрения. Дни эти и часы устанавливаются по согласованию со мной.

7. С разрешения Академии наук должно быть предоставлено право научных занятий в музее по изучению составляющих означенное собрание предметов искусства и старины, а равно и библиотеки при нем лицам, которые этим интересуются. Правила таких научных занятий устанавливаются Академией Наук по согласованию со мной.

8. Я оставляю за собой право до моей смерти занимать для жилья в доме № 15 по Терещенковской улице помещения по моему усмотрению.

9. На все памятники искусства и старины и другие предметы, которые будут мною приобретены для вышеозначенного собрания и библиотеки после настоящего моего заявления распространяются в полной мере все изложенные выше условия.

10. Выражаю пожелание, чтобы хранитель вышеозначенного собрания памятников искусства и старины, а равно и библиотеки при нем, назначался по согласованию со мной.

Доволя об этом до сведения Украинской Академии наук, прошу уведомить меня, согласна ли академия Наук на принятие дара на указанных мною условиях, и при утвердительном решении вопроса – предлагаю принять музей под свою охрану и вступить в непосредственное управление и заведывание им.

Киев, 1918 года, декабря 15 дня
Варвара Ханенко

ІР НБУВ, ф. 1, спр. 26173. – Арк. 1–2.

№ 2

Заява Варвари Ханенко стосовно хранителя музею

Милостивый государь Агафангел Ефимович, В дополнении к заявлению моему от 15 декабря 1918 года позволяю себе сообщить Вам мое большое желание, относительно лица, которое будет назначено Академией Наук, хранителем Музея, передаваемого мной ей. Таким хранителем я желала-бы видеть, живущего ныне в Петрограде Н. Е. Макаренко (хранителя Эрмитажа) которому известен мой (зв.) Музей во всех деталях, и который имеет в этом деле громадный опыт. Прошу Вас принять уверение в моем глубоком уважении и преданности.

Варвара Ханенко

Отписанное мною заявление я передала профессору Птухе, он вероятно уже доставил его Вам.

ІР НБУВ, ф. 1, спр. 24461–24462. – Арк. 1–2.

№ 3

Заява Варвари Ханенко стосовно її виселення з приміщення музею

«Киев, мал. Подвальная ул. дом 5. кв. 3,
Крымскому Агафангелу Ефимовичу

Добрейший Агафангел Ефимович!

Надо мною стражася беда и я прошу участия Академии Наук, чтобы за меня заступиться. Сегодня был в музее Ефим Спиридонович Михайлов и при встрече со мной сказал, что получил распоряжение от г. Приходько выселить меня из музея и из единственной комнаты, которую я занимаю, мотивируя это тем, что в Музее должны жить только люди, которые служат музею. Я ответила, что состою консультантом при музее, что только при моей помощи (имея под рукой все материалы) могла быть в сравнительно скорое время сделана вся эта огромная работа по приведению музея в тот готовый вид, который позволил его, также и

306

библиотеку открыть для публики. Я нужна музею. Как для его охраны, так и для порядка. И, любя музей, как свое детище, которому было отдано столько лет жизни, я, сознавая пользу, которую приношу, оставаясь в его стенах, не уехала из Киева, и отнюдь не заслуживаю, чтобы меня позорно выселили из музея, который я передала государству в таком идеальном состоянии и порядке. Я заявила г. Михайлову категорично, что добровольно не уйду из единственной комнаты, которую занимаю в музее и где я провела большую часть моей жизни, и что они только мертвой меня смогут взять оттуда. То есть – заставить прибегнуть меня к самоубийству.

Г. Вольский уезжает завтра в Харьков и обещал поговорить обо мне с г. Раковским, и обещал поддержать ходатайство Академии Наук, если она с таким же отношением обратится к г. Раковскому.

Г. Приходько меня не знает и, будучи несколько раз у г. Вольского, он не интересовался посмотреть музей; ему может быть неизвестно, что это собрание – результат любви и трудов целой жизни моего мужа и моей, которые мы для этой цели посвятили, и что поэтому выдворить меня из музея невозможно без того, чтобы они не навлекли на себя общее осуждение. Говорят, г. Приходько очень тверд в своих решениях, и я боюсь, что угроза эта может быть выполнена.

Конечно, это будет только в ущерб Музею. Но если музей не интересуется, то мое участие в нем теряет значение. Если бы осуществился ваш проект, то музей сослужил бы людям большую службу. Но, признаюсь, я не надеюсь, что проект этот может быть принят, так как за тем, чтобы он был принят, нужно упрашивать и хлопотать, а все так заняты. Было бы очень важно сейчас поехать в Харьков и провести это дело, иначе оно канет в воду.

Позвольте мне завтра утром в 12 часу повидать вас в Академии и лично переговорить.

Сердечно преданная В. Ханенко.

P. S. Вольский посоветовал мне стать в этом деле под защиту Академии Наук, и я усердно Вас об этом прошу».

ІР НБУВ, ф. 1, спр. 26173. – Арк. 3.

№ 4

Витяг з протоколу спільного зібрання Української Академії Наук і додатки до нього

ПРОТОКОЛ Ч-87

Спільного Зібрання Української Академії Наук від 28-го лютого 1921 року
ПОСТАНОВЛЕНО:

6. За докладом акад. М. П. Василенка, затверджено вироблений спеціальною комісією статут Художньо-Археологічного Музею імені Ханенків (друкується в додатку до протоколу). Доки обрано буде склад музейного комітету на підставі

307

затвердженого статуту, тимчасово доручено акад. М. Т. Біляшівському та М. П. Василенкові виконувати функції тих двох членів комітету, яких потім має згідно з тим статуту, обирати Спільне Зібрання Академії наук, а проф. М. О. Макаренкові керувати справами музею аж до переведення виборів штатного директора музею.

Д О Д А Т О К

2 арк.

До протоколу ч. 87

С Т А Т У Т

Музею Мистецтв імені Б. І. і В. Н. Ханенків Української Академії Наук

ЗАВДАННЯ МУЗЕЮ ТА БІБЛІОТЕКИ ПРИ НЬОМУ

Музей ставить своєю метою допомагати народові в його художніх змаганнях, знайомитися з пам'ятками творів минулого, а спеціалістам і вченим зокрема допомагати в їхніх студіях над різними галузями історико-мистецьких і археологічних дисциплін.

Всі речі, що їх зібрано в Музеї, повинні бути приступні вченим спеціалістам для їхніх студій та вивчення, а широким колам людності – для огляду й ознайомлення.

Музей ставить собі за мету поширювати ознайомлення людності з творами минулого через свої видання, лекції і т. і.

Книгозбірня при Музеї, що складається з творів по мистецтву, його різних відділів, повинна дати кожному читачеві відповідний його бажанню матеріал, який є в бібліотеці, і дати вказівки, в яких саме виданнях може він знайти потрібний його фахові матеріал.

УСТРІЙ МУЗЕЮ ТА БІБЛІОТЕКИ

Музей є власність Української Академії Наук і складається з збірки картин, малюнків і різних художніх творів: з дерева, кераміки, каміння, металу, тканин і т. і.

Музей має назву «Музей мистецтва імені Б. І. і В. М. Ханенків Української Академії Наук».

Музей міститься у власному будинкові, що належить Українській Академії Наук, у м. Києві, по Терещенківській вул. буд. ч. 15.

Жодної речі з музею не можна виносити, або переносити в інше приміщення.

Щоб користуватись збірками Музею та бібліотеки, про те мають бути вироблені окремі правила.

ПОРЯДКУВАННЯ МУЗЕЄМ ТА БІБЛІОТЕКОЮ

Загальне керування музеєм та бібліотекою належить Комітетові, що складається: з двох представників Академії Наук, яких обирає Спільне Зібрання на три роки, Директора Музею, Представника Української Академії Мистецтв,

що його обирають на строки, та фундаторки Музею В. М. Ханенчихи ... Комітет обирає на 3 роки з свого гурту Голову Комітету, що його затверджує Спільне Зібрання Української Академії Наук. Комітет що до службового стану та утримання його членів прирівнюється до Постійних Комісій Української Академії Наук. Чергові засідання Комітету призначаються на 8 року наперед.

Музей та бібліотека при ньому перебувають під управою Директора, що стежить за правильним ходом життя. Він є представник музею та бібліотеки. Через нього провадяться всі зносини музею та бібліотеки. Директора обирає та звільняє Спільне Зібрання Української Академії Наук. Директор вкупі з службовим персоналом та консерватором відповідають за цілісність музею та бібліотеки.

При музеї є консерватор, при бібліотеці – бібліотекар.

Службовців музею та бібліотеки обирає Комітет на подання до директора, а затверджує Академія Наук.

Примітка: Розподіл праці поміж службовцями призначається інструкцією, яку виробляє директор музею і затверджує Комітет. Всі офіційні звідомлення Музею та Бібліотеки, все діловодство провадяться українською мовою.

ПРАВА МУЗЕЮ ТА БІБЛІОТЕКИ

Музей має свій окремий обрахунок та штати.

Музей має право безпосередньо зноситися з усіма відомствами та громадськими установами.

Музей має право випускати з-за кордону всі видання і речі мистецтва.

Музей на підставі статуту Академії Наук видає звідомлення, каталоги, та різні наукові праці що торкаються речей музею, або дисциплін, зв'язаних з ними.

Музей має свою власну печатку з таким написом українською мовою: «Музей Мистецтва імені Б. І. і В. Н. Ханенків Української Академії Наук».

ШТАТИ МУЗЕЮ ТА БІБЛІОТЕКИ

Директор – 1.

Помічник Директора – 1.

Консерватор – 1.

Бібліотекар – 1.

Пом. бібліотекаря – 1.

Вчений секретар – 1.

Друкарниця – 1.

Каталогізатор музею – 1.

Каталогізатор Бібліотеки – 2.

Служник – 4.

Швейцар – 1.

Двірник – 1.

Гід (провідник) – 2.

Комітет Бібліотеки:

Представник Академії Наук – 2.

Представник Академії Мистецтв – 1.

ІР НБУВ, ф. 1, спр. 26199. – Арк. 1 зв. – 2 зв.

Примітки

¹ Булатова С. О. Книжкове зібрання роду польських магнатів Яблонівських у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського / НАН України; НБУ ім. В. І. Вернадського; Ін-т рукопису. – К.: 2006. – 333 с.; Дениско Л. М. Бібліотека та архів Олексія Захаровича Попельницького / НАН України; Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського; наук. ред.: О. С. Онищенко. – К., 2009. – 476 с.; Ціборовська-Римарович І. О. Родові шляхетські бібліотеки Правобережної України XVIII ст. (Вишневецьких-Мнішеків, Потоцьких, Мікошевських): історична доля та сучасний стан / І. О. Ціборовська-Римарович; відп. ред.: О. С. Онищенко; Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – Київ: НБУВ, 2006. – 396 с., та ін.

² Ковальчук Г. І. Книжкові пам'ятки (рідкісні та цінні книжки) в бібліотечних фондах. – К.: НБУВ, 2004. – 644 с.

³ Меценат – багатий покровитель наук і мистецтв, особа, що безкорисливо матеріально підтримує розвиток культури, освіти та будь-які інші аспекти гуманітарної сфери. Слово походить від прізвища римського багатія Мецената, котрий допомагав митцям.

⁴ Спогади колекціонера / Б. І. Ханенко; авт.-упоряд. Н. І. Корнієнко [та ін.]; заг. ред.: В. І. Виноградова; Музей мистецтв ім. Богдана та Варвари Ханенків. – К.: Дзеркало світу, 2008. – 160 с.: іл.

⁵ Ковалінский В. В. Меценаты Киева. – К.: Кий, 1998. – 528 с.

⁶ Крутенко Н. Варвара Ханенко // Жінка. – 1993. – № 5. – С. 12–13; Крутенко Н. Ханенки // «Пам'ятки України». – 1997. – № 1. – С. 62–72.

⁷ Гриценко М. Варвара Ханенко: Жінка з великої літери // Історія України. Шкільний світ. – 2010. – № 19 (659), травень. – С. 21–24; Там само. – 2010. – № 31 (671), серпень. – С. 22–24.

⁸ Крутенко Н. Варвара Ханенко – життя, події, факти // До 150-річчя з дня народження Богдана Івановича Ханенка, мецената, колекціонера, фундатора музею: матеріали наук.-практ. конф. / Київський музей західного та східного мистецтва. – К.: Кий, 1999. – С. 38–41.

⁹ Киевский музей западного и восточного искусства: Фотопутеводитель. – К.: Мистецтво, 1986. – 159 с.

¹⁰ Рославец О. Богдан Іванович Ханенко – засновник Київського музею західного та східного мистецтва // До 150-річчя з дня народження Богдана Івановича Ханенка, мецената, колекціонера, фундатора музею: матеріали наук.-практ. конф. / Київський музей західного та східного мистецтва. – К.: Кий, 1999. – С. 5–13.

¹¹ ІР НБУВ, ф. 1, спр. 26173 «Заявление Ханенко Варвары Николаевны в Украинскую Академию Наук о принесении в дар А. Н. памятников искусств, библиотеки, здания и условия передачи. 15 декабря 1918 г. Киев. Печат. На машинке» 6 арк. + 1 конв.

¹² ІР НБУВ, ф. 1, спр. 26199 [Арх. Крымского] [Протокол № 87 общего собрания АН УССР 28 февраля 1921 г. О праздновании 600 лет юбилея Данте. О ходе работы Комиссии по составлению энциклопедического словаря; утверждение состава президиума экономич. общества А. Н. О статуте Художественно-Археологического Музея им. Ханенков.] [черновик – автограф Крымского и оригинал печатанный на машинке] – 13 арк.

¹³ ІР НБУВ, Ф. 1, спр. 24461–24462. «Ханенко Варвара – Кримському Агафангелу Юхимовичу [1919]? з [Києва] в []». – 6 арк.

¹⁴ Білокін С. Варвара Ханенко у спогадах сучасників // Матеріали науково-практичної конференції з нагоди 150-річчя від дня народження Б. І. Ханенка, мецената, колекціонера, фундатора музею. – Київ: Кий, 1999. – С. 48–50.

Анатолій Матвієнко,

директор Київського технікуму готельного господарства

ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА У СФЕРІ ТУРИЗМУ: ДОКУМЕНТАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

У статті проаналізовано законодавство України, що регламентує відносини у сфері туризму, досліджено структурну ієрархію нормативно-правових актів.

Ключові слова: документ, документознавство, документальне забезпечення, нормативно-правовий акт, офіційний документ.

Аналіз наукової літератури дає змогу виділити такі напрями дослідження туризму, як соціальний, культурний, історичний, економічний, правовий, міжнародний та ін. Теоретико-методологічні аспекти туризму, історію його розвитку як в Україні, так і за кордоном, актуальні проблеми становлення і розвитку правового регулювання туризму вивчали вітчизняні вчені та практики В. К. Федорченко, В. І. Цибух, М. П. Крачило, В. С. Пазенок, В. Г. Герасименко, В. А. Зінченко, Я. А. Дубенюк, Е. В. Слободенюк, В. О. Полюга та інші. Проте на сьогодні недостатньо досліджено аспекти здійснення державної політики в сфері туризму, її нормативно-правового та документального забезпечення.

Залежно від історіографічної бази такі вчені, як Г. М. Швецова-Водка, Д. М. Михайлович, С. Г. Кулешов, В. В. Бездрабко, Н. М. Кушнарєнко дають різне визначення дефініції «нормативно-правовий акт», оскільки в наукових працях, статтях і у практичній діяльності декілька визначень нормативно-правового акта розглядаються як синоніми – правовий акт, державний акт, юридичний акт, нормативно-правовий акт, офіційний документ, управлінський документ. Відомий вітчизняний вчений С. Г. Кулешов визначає дефініцію «офіційний документ» як документ, який має юридичну силу, поділяючи цей вид документів на групи, серед яких найбільша і найголовніша – нормативно-правові акти [6]. Низка управлінських документів, на думку С. Г. Кулешова, спрямована на керування різними сферами діяльності (галузями) у масштабі всієї країни [6]. В. В. Бездрабко під «управлінським» / «службовим документом» розуміє документ, який містить інформацію для прийняття управлінського

рішення, тобто управлінську інформацію, її функціонування у документованій формі у межах органів державної влади, місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації, інших соціальних об'єктів [1, с. 43–44].

У процесі дослідження нормативно-правових актів Є. А. Плешкевич застосував функціональний метод, оскільки він дозволяє визначити цей вид юридичних документів як діючий феномен.

У документознавстві під функцією документа мається на увазі його суспільна роль, соціальне призначення, цілі, завдання, які він виконує в рамках інформаційно-документаційної системи [13].

Визначення функцій документа відбувалося у процесі розширення його трактування, сфери застосування багатьма вченими: М. П. Глюшенко [4], С. М. Каштановим [5], К. Г. Мітяєвим [10], П. Отле [11], М. Г. Гаазе-Рапопорт та А. Н. Соковою [2].

На початку ХХІ століття питання функцій документів розглядалися документознавцями Н. Б. Зинов'євою [3], М. С. Ларьковим [7], С. І. Семілетовим [14], Г. М. Швецовою-Водкою [15].

Документи як інструмент у системі соціальних комунікацій, за допомогою яких створюється, накопичується, обробляється, систематизується, зберігається, розповсюджується і надається відповідна інформація, виконують важливу роль як в існуванні та розвитку суспільства в цілому, так і кожної людини зокрема.

У документознавстві нагромаджено низку теоретичних положень, які суттєво впливають на проблематику дослідження реалізації державної політики в галузі туризму, зокрема:

- подолання важливих недоліків національного законодавства про туризм;
- забезпечення співвідношення норм окремих нормативно-правових актів у сфері туризму;
- досягнення єдиної концептуальної спрямованості норм;
- документаційне забезпечення діяльності суб'єктів туристичної діяльності;
- оформлення туристичних формальностей;
- електронний документообіг у галузі туризму;
- уніфікація документів, що забезпечують функціонування туристичної галузі в державі і світовому просторі тощо.

Слід зауважити, що проблеми документального забезпечення державної політики в сфері туризму досі залишаються недослідженими.

Цінним джерелом для вивчення питання документаційного

забезпечення державної політики в галузі туризму є періодичні видання з документознавства, правознавства, туризмології та ін. Сучасний характер вивчення цього питання необхідно досліджувати з використання інформаційних ресурсів мережі Інтернет.

Зміни у політичній, економічній та інших соціальних сферах життя України, її інтеграція у світове співтовариство, впровадження засобів інформатизації зумовлюють необхідність реформування й удосконалення всіх напрямів інформаційного та документального забезпечення управління туристичною галуззю, – від державних органів до підприємств, низових установ та організацій. Реалізація цих процесів пов'язана з підвищенням культури створення та організації функціонування нормативних та службових документів.

Система законодавства України про туризм складається з системи нормативно-правових актів, до яких входить Конституція України, закони України, укази Президента України, постанови Кабінету Міністрів України та інші документи. Цю систему також формують й окремі норми актів адміністративного, цивільного, господарського, міжнародного та інших галузей права, що регулюють відносини в сфері туризму. На сьогодні фактично створена документальна база, яка передбачає впорядкування функціонування складного й багатогранного явища «туризм».

За юридичною силою нормативно-правових актів законодавство, що регулює туризм, є вертикальною ієрархічною системою, структура якої зумовлена структурою органів державної влади, що мають нормотворчі повноваження з регулювання питань у сфері туризму. На підставі трирівневого підходу, що застосовується наукою, виділяються три рівні конституційно-правового регулювання туризму залежно від юридичної сили нормативно-правових актів: конституційні, законодавчі та підзаконні.

Крім того, за предметом регулювання нормативно-правові акти України у сфері туризму поділяються на загальні й спеціальні: загальні характеризуються тим, що предмет їх регулювання досить широкий та охоплює як туристичні, так і інші суспільні відносини; спеціальні – акти, які цілком присвячені питанням туризму. За характером правового регулювання – на матеріальні та процесуальні. Нормативно-правові акти України у сфері туризму матеріального характеру – це акти, що містять матеріальні норми права: встановлюють права й обов'язки, а також відповідальність учасників відповідних відносин. Джерела системи законодавства України про туризм процесуального характеру регулюють процесуальні відносини у сфері туризму: надання дозволів на право здійснення туристичного супроводу, ліцензування діяльності у сфері туризму, сертифікацію послуг, порядок

в'їзду та виїзду громадян України, іноземних громадян та осіб без громадянства з метою туризму, захист прав і свобод людини та громадянина в сфері туризму тощо.

За своїм характером нормативно-правові акти також умовно можна поділити на кодифіковані та некодифіковані.

На думку Н. А. Опанасюк, нормативно-правові акти з питань туризму поділяються на чотири групи: Конституція України, законодавство України про туризм загальної дії, спеціальне законодавство України про туризм (Закон України «Про туризм», постанови Верховної Ради України з питань туризму, Укази Президента України та постанови Кабінету Міністрів України щодо туризму, відомчі акти державних компетентних органів з питань туризму). В окрему (четверту) групу виділено міжнародно-правові акти в сфері туризму (міжнародні договори (двосторонні) України у сфері туризму, міжнародні конвенції, що регламентують порядок надання туристичних послуг, здійснення туристичних формальностей, рішення міжнародних недержавних організацій з питань туризму тощо) [12].

Важливо також дослідити структурну ієрархію нормативно-правових актів у сфері туризму.

На сьогодні жодним документом, в т. ч. Конституцією України, безпосередньо не визначено ієрархію законодавчих актів. Однак, керуючись нормами Конституції України (ст. 8), можна констатувати – найвищу юридичну силу в законодавстві туризму мають норми Конституції України.

Виходячи із юридичної сили правових норм, а також положень ст. 8 Конституції України, в ієрархії законодавства Конституція України має найвищу юридичну силу, а закони та інші нормативно-правові акти, що приймаються на основі діючої Конституції України, повинні відповідати їй. Безпосередньо Конституція України не є актом законодавства про туризм у спеціальному значенні цього слова, оскільки вона є основою для формування всього національного законодавства і містить різні норми, визначаючи основи не тільки законодавства туризму, а й цивільного, трудового, господарського, процесуального та інших видів законодавства. Одночасно положення Конституції України є нормами прямої дії (ст. 8), що застосовуються і у сфері туризму, прямо встановлюють відносини в галузі туризму та можуть застосовуватися судами для захисту прав та інтересів як передбачених, так і не передбачених спеціальним законодавством.

Для прикладу, у Конституції України задекларовано низку положень, що безпосередньо стосуються галузі туризму. Зокрема, ст. 45 Конституції України гарантує кожному право на відпочинок, ст. 49 – право на охорону

здоров'я, зайняття фізичною культурою та спортом, санітарно-епідемічне благополуччя, ст. 50 – право на безпечне для життя і здоров'я довкілля.

Особливе місце в ієрархії нормативно-правових актів займають кодекси як законодавчі акти, які поєднують і систематизують норми права, що регулюють певну сферу суспільних відносин. Кодекси найчастіше регулюють відносини в конкретній галузі законодавства (Цивільний кодекс, Господарський кодекс, Сімейний кодекс, Кримінальний кодекс, Кодекс законів про працю тощо). Роль кодексів у системі законодавства полягає в тому, що норми права, які містяться в інших законах, повинні відповідати нормам кодексів. Під час застосування норм туристичного законодавства в першу чергу слід враховувати норми Цивільного та Господарського кодексів України.

Наступними за юридичною силою нормативно-правовими актами після Конституції України є закони. Згідно зі ст. 92 Конституції України виключно законами України визначаються: права і свободи людини і громадянина, громадянство, правосуб'єктність громадян, статус іноземців та осіб без громадянства; правові засади і гарантії підприємництва; засади зовнішніх зносин, зовнішньоекономічної діяльності та деякі інші питання.

Серед законів базовим для функціонування туристичної галузі є Закон України «Про туризм», який визначає загальні правові, організаційні та соціально-економічні засади реалізації державної політики України в галузі туризму та спрямований на забезпечення закріплених Конституцією України прав громадян на відпочинок, свободу пересування, охорону здоров'я, на безпечне для життя і здоров'я довкілля, задоволення духовних потреб та інших прав при здійсненні туристичних подорожей. Він встановлює засади раціонального використання туристичних ресурсів та регулює відносини, пов'язані з організацією і здійсненням туризму на території України.

Відповідно до преамбули Закон визначає загальні правові, організаційні та соціально-економічні засади реалізації державної політики України в галузі туризму. Отже, йдеться про сферу застосування Закону при реалізації державної політики саме в галузі туризму, хоча визначення терміна «галузь туризму» безпосередньо Законом не наведено.

Норми Закону в галузі туризму поширюються на всіх можливих суб'єктів правовідносин – державні органи, підприємницькі структури, громадські організації, громадян тощо.

Крім того, Законом визначено максимально можливі особливості правового регулювання туризму, хоча і не всі. Решта норм регулюється цивільним, господарським та іншим законодавством [8].

При застосуванні норм Закону слід враховувати, що саме він є визначальним у регулюванні відносин, що виникають безпосередньо під час організації та здійснення туризму на території України. Законодавство України містить низку інших законів, що регулюють та регламентують окремі аспекти відносин, у тому числі в галузі туризму, серед них – Закони України «Про курорти», «Про концесії», «Про охорону культурної спадщини», «Про державний кордон України», «Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України»; «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства», «Про страхування», «Про ліцензування певних видів господарської діяльності», «Про захист прав споживачів», «Про рекламу», «Про охорону навколишнього природного середовища», «Про особисте селянське господарство», «Про аварійно-рятувальні служби», закони в галузі оподаткування та інші, що безпосередньо впливають на здійснення туристичної діяльності.

Не менш важливим для галузі туризму є прийняття підзаконних нормативно-правових актів, що видаються на виконання відповідних законів. Переважну більшість таких актів становлять акти Президента України, Кабінету Міністрів України, центрального органу виконавчої влади в галузі туризму та інші.

Важливими документами, які забезпечують функціонування туристичної галузі, є програми розвитку туризму. Програма розвитку туризму в державі – це стратегія всебічного розвитку туристичної галузі. Створення конкурентоспроможного на міжнародному ринку національного турпродукту, здатного максимально задовольнити туристичні потреби громадян, забезпечення на цій основі комплексного розвитку регіонів за умови збереження екологічної рівноваги та культурної спадщини потребує прийняття цільових, регіональних та інших програм розвитку туризму.

Згідно із Законом України «Про державні цільові програми» державною цільовою програмою є комплекс взаємопов'язаних завдань і заходів, спрямованих на розв'язання найважливіших проблем розвитку держави, окремих галузей економіки або адміністративно-територіальних одиниць, що здійснюються з використанням коштів Державного бюджету України та узгоджені за строками виконання, складом виконавців, ресурсним забезпеченням.

Державні цільові програми поділяються на:

- загальнодержавні – це програми, які охоплюють всю територію держави або значну кількість її регіонів, мають довгостроковий період виконання і здійснюються центральними та місцевими органами виконавчої влади;

▪ інші програми, метою яких є розв'язання окремих проблем розвитку економіки і суспільства, а також проблем розвитку окремих галузей економіки та адміністративно-територіальних одиниць, що потребують державної підтримки.

На сьогодні в галузі туризму діючих Державних програм не існує, оскільки остання «Державна програма розвитку туризму на 2002–2010 роки», затверджена постановою Кабінету Міністрів від 29 квітня 2002 р. № 583, завершила свою дію, а нового документа до цього часу не затверджено.

Слід мати на увазі, що згідно з Законом України «Про державні цільові програми» загальнодержавні програми економічного, науково-технічного, соціального, національно-культурного розвитку, охорони довкілля за поданням Кабінету Міністрів України затверджуються законом. Інші цільові програми за поданням державних замовників затверджуються постановою Кабінету Міністрів України.

На регіональному рівні відповідні місцеві органи державної влади затверджують регіональні програми розвитку туризму.

Закон України «Про туризм» наголошує, що програми розвитку туризму затверджуються з метою реалізації довгострокових пріоритетів країни в галузі туризму (5–10 років), адже стимулювання розвитку галузі туризму – це довготривалий процес.

Заходи програм розвитку туризму реалізуються за рахунок коштів державного та місцевих бюджетів, суб'єктів підприємництва усіх форм власності, громадських організацій, цільових кредитів, міжнародної технічної допомоги, інвестиційних коштів, інших джерел, не заборонених законодавством. Фінансове забезпечення заходів щодо державної підтримки виконання загальнодержавної програми здійснюється в межах видатків центрального органу виконавчої влади в галузі туризму, передбачених у державному бюджеті на відповідний рік.

Слід зазначити, що за рахунок коштів Державного бюджету фінансуються загальнодержавні програми розвитку туризму, що реалізуються на всій території України. Місцеві програми розвитку туризму, які приймаються органами місцевого самоврядування, реалізуються на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці та фінансуються за рахунок відповідних місцевих бюджетів.

Окреме місце в ієрархії нормативно-правових актів займають стандарти. Згідно з Законом України «Про стандартизацію» стандарт – це документ, що встановлює призначені для загального і багаторазового використання правила, інструкції або характеристики, які стосуються діяльності чи її

результатів, включаючи продукцію, процеси або послуги. Залежно від рівня органу, який приймає чи схвалює нормативні документи із стандартизації, вони поділяються на національні стандарти та технічні умови. На сьогодні в галузі туризму діє шість державних стандартів, які регулюють питання екскурсійної діяльності та готельного господарства.

Не менш важливим в законодавстві туризму є нормативно-правові акти органів місцевого самоврядування, які приймають рішення в межах повноважень, визначених Конституцією України та Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні» і є обов'язковими для виконання на відповідній території. Акти рад, сільського, селищного, міського голови, голови районної в місті ради, виконавчого комітету сільської, селищної, міської, районної ради у місті (у разі її створення), прийняті в межах наданих їм повноважень, є обов'язковими для виконання всіма розташованими на відповідній території органами виконавчої влади об'єднаннями громадян, підприємствами, установами та організаціями, посадовими особами, а також громадянами, які постійно або тимчасово проживають на відповідній території.

Органи виконавчої влади в областях і районах, м. Києві та м. Севастополі – місцеві державні адміністрації в межах своєї компетенції здійснюють повноваження на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці, а також реалізують інші повноваження, делеговані їм відповідними радами. На виконання Конституції України, законів України, актів Президента України, Кабінету Міністрів України, міністерств та інших центральних органів виконавчої влади, власних і делегованих повноважень голова місцевої державної адміністрації в межах своїх повноважень видає розпорядження, а керівники управлінь, відділів та інших структурних підрозділів – накази. Розпорядження голів місцевих державних адміністрацій, прийняті в межах їх компетенції, є обов'язковими для виконання на відповідній території всіма органами, підприємствами, установами та організаціями, посадовими особами та громадянами.

Міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, згідно із ст. 9 Конституції України є частиною національного законодавства. В Законі України «Про туризм» закріплено надзвичайно важливу норму про співвідношення норм міжнародних договорів України та норм внутрішнього законодавства. Слід мати на увазі, що у Законі мова йде про чинні міжнародні договори України. По-перше, це означає, що наведене формулювання стосується виключно міжнародних публічно-правових договорів. Інші міжнародні акти (резолуції міжнародних організацій, декларації, заяви, заключні акти тощо) хоча і можуть мати правове значення, але властивостей міжнародного публічно-правового

договору не набувають. По-друге, у коментованій статті йдеться про чинні міжнародні договори, тому не може виникати питання про дію міжнародного договору у внутрішньому правопорядку, якщо договір є нечинним у міжнародному праві (не набрав чинності, втратив чинність). По-третє, йдеться про такі чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України з дотриманням вимог ст. 2 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 року, положень Закону України «Про міжнародні договори України».

До інших міжнародних документів, які не належать до нормативно-правових актів у галузі туризму, але функціонують у галузі та носять рекомендаційний характер, слід віднести в першу чергу Декларації та рекомендації ВТО і Директиви ЄС з питань туризму. До документів, які функціонують та рекомендовані ВТО для використання на території країн, членів ВТО, також слід віднести Глобальний етичний кодекс туризму, Хартію Туризму, Кодекс туриста, Міжнародний туристичний ваучер та інші.

За предметом правового регулювання відносини, що виникають у процесі здійснення туристичної діяльності, є досить різноманітними (управлінські, фінансові, цивільні тощо). Проте найбільш важливе місце серед зазначених правових зв'язків займають цивільні правовідносини, засновані на таких визначальних принципах, як рівність їх учасників, автономія волі та майнова самостійність. Загальні засади регулювання майнових відносин регламентовані Цивільним та Господарським кодексами України.

Співвідношення між актами загального та спеціального законодавства виражається в тому, що насамперед підлягає застосуванню акт спеціального законодавства (тобто Закон) у тій частині, яка не суперечить Цивільному та Господарському кодексам України, і у тих випадках, коли спеціальний акт не містить регламентації відповідних відносин. Субсидіарно слід застосовувати загальні положення, закріплені у Цивільному та Господарському кодексах України.

Для нормативно-правових актів, що прийняті органами державної влади у процесі регулювання галузі туризму, характерна така правова властивість, як дія у часі, просторі та за колом осіб.

Дія нормативно-правових актів у часі визначається за загальними правилами. Зокрема, зазначені акти регулюють відносини, які виникли з дня набрання ними чинності.

За загальним правилом дія закону не обмежена строком, якщо в самому законі не зазначено інше, або якщо зміст закону не припускає можливості його дії протягом певного строку.

Така властивість нормативно-правових актів як дія у просторі означає,

що їх регулятивний вплив поширюється на визначену територію. Дія актів органів державної влади (Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, Президента України, міністерств та інших органів) поширюється на всю територію держави. Акти місцевих державних адміністрацій, органів місцевого самоврядування, їх виконавчих органів, прийняті в межах наданих повноважень, поширюють свою дію лише на відповідну територію (область або район), де знаходиться орган, що прийняв нормативний акт. Наприклад, на регіональному рівні відповідні місцеві органи державної влади затверджують регіональні програми розвитку туризму.

Нормативно-правові акти можуть також діяти за колом осіб. Дія Закону «Про туризм» поширюється на органи державної влади та учасників відносин, що виникають під час здійснення туристичної діяльності, якими є юридичні та фізичні особи, що створюють турпродукт, надають туристичні послуги (перевезення, тимчасове розміщення, харчування, екскурсійне, курортне, спортивне, розважальне та інше обслуговування) чи здійснюють посередницьку діяльність із надання характерних та супутніх послуг, а також громадяни України, іноземні громадяни та особи без громадянства (туристи, екскурсанти, відвідувачі та інші), в інтересах яких здійснюється туристична діяльність [8].

Розглянувши нормативно-правові акти як основу державної політики в галузі туризму, слід відзначити, що як соціокомунікативний чинник туризм, мабуть, одна з небагатьох галузей суспільної діяльності, яка функціонує не тільки на підставі власне галузевих нормативно-правових актів, але й актів інших галузей суспільної діяльності. За даними ВТО (Всесвітньої туристичної організації) туристична діяльність впливає на діяльність більш ніж 40 галузей господарського комплексу будь-якої держави. Відповідно і узгодженість між величезним масивом нормативно-правових актів з різних сфер суспільного життя повинно враховувати і таку специфіку туризму. Крім того, туризм має свої власні, специфічні ознаки, які також потребують прийняття відповідних нормативно-правових актів, особливо зважаючи на те, що туризм передбачає постійне функціонування умовно трьох учасників: туристів – споживачів туристичних послуг; суб'єктів туристичної діяльності – виробників та реалізаторів туристичних послуг; держави в особі державних органів, які виконують регуляторні функції, приймають нормативно-правові акти згідно з компетенцією, забезпечують виконання інших функцій, які притаманні виключно державним органам.

Функціонування зазначеного «трикутника» в кожній країні, зокрема в Україні, забезпечується наявністю певного масиву документів, у першу

чергу – нормативно-правових актів. Залежно від рівня правової культури в державі функціонуючі документи мають більш деталізований характер.

Постійне функціонування трьох учасників під час здійснення туристичної діяльності впливає на діяльність суб'єктів господарювання інших галузей економіки та культури, що потребує також міжгалузевого узгодження документів як нормативно-правового характеру, так і документів, які забезпечують безпосереднє функціонування відповідних галузей економіки та культури.

Перехід до інформаційного суспільства набуває особливого значення для функціонування сфери туризму. З розвитком комп'ютерних технологій, інформаційних мереж туризм відкриває для туристів інший, віртуальний світ, який, крім уявлення про майбутню подорож, дає можливість сприймати послуги, що пропонуються для придбання уже у візуальному режимі, а інколи і в режимі реального часу.

Тобто організація тимчасового виїзду громадян з постійного місця проживання та безпосереднє надання послуг повинні бути відповідно документально забезпечені як гарантія надання послуг, їх безпечності, дотримання прав і свобод громадян, що користуються туристичними подорожами.

При цьому роль і місце державних органів, які відповідають за формування державної політики у сфері туризму, зростає разом з підвищенням вимог до документаційного забезпечення з точки зору якісного і професійного підходу до підготовки та прийняття нормативних актів у сфері туризму.

Кінцевим результатом документального забезпечення реалізації державної політики у сфері туризму є забезпеченість дотримання прав і свобод громадян України та іноземців під час організації та здійсненні туристичної діяльності [9].

Крім того, переміщення людей з постійного місця проживання до місця безпосереднього надання послуг потребує великого масиву документів (білети, ваучери, договори тощо), які забезпечують або є гарантією надання послуг. До того ж, усі вказані документи повинні мати як єдиний формат, так і нести встановлений змістовий аспект, що забезпечує їх безперервне функціонування як на території України, так і за кордоном.

Список використаних джерел

1. *Бездрабко В. В.* Управлінське документознавство : навч. посіб. – К., 2006. – 204 с.
2. *Гаазе-Рапопорт М. Г., Сокова А. Н.* Психологические факторы в документации и их использование / М. Г. Гаазе-Рапопорт, А. Н. Сокова // Вопросы

кибернетики : документалистика и психология. – М., 1978. – Вып. 39. – С. 27–40.

3. *Зиновьева Н. Б.* Документоведение : учеб.-метод. пособие / Н. Б. Зиновьева. – М. : Профиздат, 2001. – 208 с.

4. *Илюшенко М. П.* К вопросу о функциях документа / М. П. Илюшенко // Советские архивы. – 1973. – № 5. – С. 10.

5. *Каштанов С. М.* Очерки русской дипломатии / С. М. Каштанов. – М., 1970. – 498 с.

6. *Кулешиов С. Г.* Офіційний документ // Українська архівна енциклопедія / Державний комітет архівів України. УНДІАСД. – К., 2008. – 636 с.

7. *Ларьков Н. С.* Документоведение : учеб. пособие / Н. С. Ларьков. – М. : АСТ Восток – Запад, 2006. – 427 с.

8. *Матвієнко А. Т., Приячук І. В., Лесик М. А., Андрейцев В. В.* Науково-практичний коментар до Закону України «Про туризм». – К. : Науково-дослідний інститут туризму та курортів, 2006. – 212 с.

9. *Матвієнко А. Т.* Туризм як об'єкт документального забезпечення // Зб. матеріалів VII Міжнарод. наук.-практ. конф., Київ, 25–27 травня 2010 р. – К. : НАККІМ, 2010. – С. 113–115.

10. *Митяев К. Г.* Документоведение, его задачи и перспективы развития / К. Г. Митяев // Вопросы архивоведения. – 1964. – № 2. – С. 27–37.

11. *Отле П.* Библиотека, библиография, документация : избр. труды пионера информатики. – М. : ФАИР-ПРЕСС ; Пашков дом, 2004. – 349 с.

12. *Опанасюк Н. А.* Конституційно-правові основи туризму в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 [Електронний ресурс] / Н. А. Опанасюк ; НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корещького. – К., 2005. – 20 с.

13. *Плешкевич Е. В.* Основы общей теории документа / Е. А. Плешкевич. – Саратов : Науч. кн., 2005. – 244 с.

14. *Семилетов С. И.* Документ как продукт технологического процесса документирования / С. И. Семилетов // Документация в информационном обществе : проблемы госрегулирования документационного обеспечения управления при переходе на электронные технологии : доклады и сообщения на восьмой Международной научно-практической конференции, 21–22 ноября, 2001 г. – М. : Всероссийский научно-исследовательский институт документоведения и архивного дела (ВНИИДАД), 2003. – С. 221–228.

15. *Швецова-Водка Г. Н.* Общая история документа и книги : учеб. пособие / Г. Н. Швецова-Водка. – М. : Рыбари ; К. : Знання, 2009. – 487 с.

Ілона Олексів,

Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника

**НАУКОВА СПАДЩИНА СЕРБЬСЬКОГО ВЧЕНОГО
С. НОВАКОВИЧА (1842–1915)
У КНИГОЗБІРНЯХ ГАЛИЧИНИ
У КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКО-СЕРБЬСЬКИХ
КНИЖКОВИХ ВЗАЄМИН ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.**

У статті висвітлено постать видатного сербського діяча, вченого, політика та дипломата С. Новаковича, подано характеристику його праць, що побутують на теренах Галичини, а також розкрито шлях їхнього надходження до книгозбірень. На підставі розвідок вченого розглянуто основні напрями його наукової діяльності.

Ключові слова: сербська книжкова спадщина, С. Новакович, дарчі написи, приватні бібліотеки, галицькі культурні діячі, книгообмін.

У контексті досліджень, пов'язаних зі створенням національних бібліографій, особлива увага науковців (літературознавців, істориків, книгознавців) спрямована на пошук інформації про склад та зміст писемної спадщини національними мовами у світі. Оскільки провідну роль у цьому напрямі виконують бібліотеки, насамперед ті, у чиїх фондоховища зберігаються документи, що висвітлюють національно-культурні здобутки різних народів, – саме їхні зібрання є підґрунтям у справі популяризації окремих книжкових культур в чужомовному середовищі у контексті ще маловідомих аспектів міжнародних культурних зв'язків.

Акцент саме на сербській книжковій спадщині зумовлений схожою історичною долею, давньою спільною писемною традицією двох народів, які, не маючи спільного кордону, змогли впродовж віків підтримувати культурні та освітні стосунки, які міцніли чи послаблювалися залежно від конкретних історичних умов [9].

Серед масиву сербських видань, що зберігаються у книгозбірнях Галичини, виокремлення і представлення наукової спадщини сербського вченого та громадського діяча К.-С. Новаковича видається нам актуальним з огляду на його внесок у розвиток українсько-сербських культурних взаємин через налагодження книгообміну з галицькими науковими

культурно-просвітницькими інституціями та популяризацією української літератури у сербському середовищі. Відомий український літературознавець М. Гольберг назвав К.-С. Новаковича пропагандистом української літератури і мав рацію, адже в другій половині ХІХ ст. саме він був головним ініціатором процесів українсько-сербської культурної співпраці [5, с. 12].

Окрім того, як слушно зауважив В. Попик, (щоправда у контексті українсько-російських взаємин) великим конструктивом для сучасних історичних досліджень є вивчення і аналіз українських міжкультурних зв'язків і взаємодій крізь призму біографістики [36].

Постать одного з найвидатніших сербських вчених другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Кости-Стояна Новаковича залишається на сьогодні «terra incognita» для українського соціуму (за винятком фахівців у галузі славістики). Значно краще висвітлена його громадсько-політична та наукова діяльність у російській історіографії [10]. Окрім того, що проблематика російсько-сербських відносин завжди була актуальною для російських досліджень, свою позитивну роль тут відіграла і дипломатична місія, з якою С. Новакович перебував у Петрограді протягом 1900–1905 рр. Сумлінно виконуючи покладені на нього обов'язки, сербський вчений використовував кожну нагоду, щоб попрацювати в російських архівах та бібліотеках, розшукуючи та вивчаючи цінні матеріали, що стосувалися історії Сербії та інших південнослов'янських земель. Праці К.-С. Новаковича були відомі видатним російським філологам та історикам і використовувалися ними для написання власних монографічних досліджень [7].

У Галичині за науковою діяльністю сербського вченого уважно стежив відомий письменник, вчений, громадський діяч І. Франко і достатньо часто посилався на результати його досліджень у своїх наукових студіях. Про високий авторитет С. Новаковича як науковця у І. Франка свідчить і факт наявності його видань у приватній бібліотеці українського літературознавця та епістолярна спадщина останнього [4]. Так, у листі до М. Драгоманова від 14 січня 1893 р. І. Франко запитує адресу С. Новаковича для сербської виписки [40]. У іншому випадку (лист від 22 серпня 1891 р.) просить допомогти придбати одну з фундаментальних праць Новаковича «Історія сербської літератури» (1868, 1871) [5, с. 38]. У своїх публікаціях І. Франко часто згадував сербського вченого як видатного дослідника апокрифів та старослов'янського письменства.

Український політик, громадський діяч Олександр Барвінський у «Споминах» розповідав про своє листування з діячем сербського відродження С. Новаковичем, називаючи його щирим і дуже прихильним

до русинів. «Він сербам пояснює нашу справу на нашу користь, навчився нашої мови і багато дечого з Вовчка і Шевченка поперекладав на сербське, і з Стороженка, Гоголя і [інших]. Дуже працюючий і щирий чоловік» [2, с. 99, 135–136, с. 214].

Через С. Новаковича О. Барвінський отримував сербські книжки, часописи. Їхнє листування загалом, хоч і з перервами, тривало понад десять років. Особисто познайомитись їм не пощастило, хоча можливість була. «При нагоді перенесення мощей словінського філолога Копитара (до Любляни) і В. С. Караджича (до Београду) з Відня (обидва були там поховані), на сім торжестві, де заступав я Наукове товариство імені Шевченка, бачив я С. Новаковича, котрий мав на кладовищі промову по-сербськи. Після торжеств був я у нього, але не застав, бо він зразу виїхав» [2, с. 99].

Коротеньку біографічну довідку про сербського діяча знаходимо в «Українській загальній енциклопедії», де він представлений передусім як літератор, а також славіст, бібліограф, поет, письменник, член багатьох слов'янських академій та НТШ, політичний діяч [39].

Розгорнута довідка про життєвий та творчий шлях з акцентом на наукову діяльність видатного сербського діяча другої половини XIX ст. зберігається у документах управи Наукового товариства ім. Шевченка, що знаходяться у львівському історичному архіві. [43]. Згодом цей матеріал про особу С. Новаковича з незначними змінами та його світлиною було опубліковано у «Хроніці Наукового товариства імені Шевченка» [42].

У більшості українських радянських довідкових видань інформація про С. Новаковича відсутня. У цьому контексті можемо лише згадати про гасло з Шевченківського словника (1977 р.) [33]. Серед сучасних досліджень варто відзначити публікацію Ю. Орел, присвячену аналізу праць С. Новаковича про Перше сербське повстання і висвітленню значення його творів для розвитку югославської історіографії XX ст. [35].

Отже, недостатнє висвітлення персоналії сербського вченого та громадського діяча, палкого прихильника української культури в українській науці і наявність в галицьких книгозбірнях низки його праць, які у комплексі ще не становили об'єкт історико-книгознавчого дослідження, зумовили вибір теми.

Мета нашого дослідження – на підставі наукових праць С. Новаковича розкрити персоналію вченого та основні напрямки наукової діяльності вченого в контексті українсько-сербських книжкових зв'язків.

Коста Стоян Новакович народився у Шабаці, у листопаді 1842 р. у скромній ремісничій родині переселенців з Боснії та Герцеговини. У

рідному місті закінчив початкову школу і перші чотири гімназійні класи, а три наступні – в Белграді. Під час студій в гімназії Шабаца Новаковичу пощастило навчатись у видатного історика, професора, ректора Великої школи (1878 / 79–1880 / 81) С. Бошковича [38], який відіграв вирішальну роль у продовженні освіти обдарованого студента. Після закінчення гімназії юнак вступив 1860 р. до ліцею в Белграді, де студіював право і філософію, відвідуючи лекції видатних науковців свого часу: Й. Панчича, Я. Шафарика, Д. Даничича та ін. У студентські роки С. Новакович активно займався громадською діяльністю: заснував з товаришами рукописну газету, яка виходила двічі на тиждень у дні, вільні від занять, а також належав до співзасновників Студентського літературного товариства з досить суворими правилами членства: обов'язком кожного члена було щотижневне виконання певного обсягу перекладу або написання оригінального тексту. Товариство проіснувало до 1861 р. і впродовж цього періоду його учасники провели близько 50 засідань, де було заслухано і обговорено значну кількість студентських доповідей та повідомлень. Окремі члени товариства в майбутньому стали відомими вченими та громадськими діячами.

1862 р. упродовж навчання в ліцеї юнак на хвилі національного піднесення, що охопило сербське суспільство в 60-х рр. XIX ст., змінує своє «несербське ім'я» Коста на «сербське» Стоян. Цей вчинок був викликаний передусім духом романтизму, який панував серед молоді Сербії. Сербські романтики, окрилені ідеєю Ж.-Ж. Руссо, почали сповідувати культ простого народу, надаючи йому найвищих моральних духовних та національних рис. Пропагується зміна звертання «господин, господжя» на «брате Сербє, сестро Сербко», відмова від ввічливої форми «Ви» на користь «ти», повернення до народних назв релігійних свят замість церковних (Вознесеніє – Спасовдан, Рождество – Божич, Воскресеніє – Ускрс тощо). Новонародженим дають народні імена, проти яких раніше гостро виступала церква, а ті, хто при хрещенні отримали церковні імена, змінюють їх на народні. Окрім С. Новаковича, нові імена взяли собі такі відомі літератори як Бранко (Алексіє) Радічевич, Джура Даничич (Джордже Попович), Милан (Яничіє) Куюнджич. Після 1862 р. Новакович свої праці підписує лише зміненим іменем Стоян, яке зберіг до кінця життя.

Отримавши диплом, С. Новакович на протигагу усталеним тогочасним традиціям відмовився продовжувати навчання за кордоном і вступив на державну службу, де спочатку отримав місце чиновника при Міністерстві фінансів, а невдовзі став писарем у Державній друкарні. На державній службі Новакович зробив блискавичну кар'єру. Уже 1875 р. став Міністром освіти в кабінеті Й. Рістича. Згодом на аналогічну посаду його обирали

тричі на різний термін. Міністром освіти С. Новакович був понад п'ять років. Окрім того 12 років провів на дипломатичній службі: двічі представляв свій край у Константинополі (1886–1891, 1887–1899), в Парижі (1900) і в Петрограді (1900–1905). У статусі державного діяча С. Новакович багато зробив для реформи освіти в Сербському королівстві, видав сотні постанов та декретів, підготував кілька законопроектів тощо. Найбільшим своїм досягненням у політиці С. Новакович вважав прийняття закону про обов'язкове навчання і продовження його терміну від 4 до 6 років (1882). Автор так пишався цим законом, що навіть вніс його до своєї бібліографії. Впродовж усієї політичної діяльності С. Новакович сприяв розвитку Великої школи (попередниці університету), Національного театру, бібліотек, шкіл та релігійних установ [48].

Оригінальні політичні та законодавчі матеріали сербського діяча, на жаль, до Галичини не потрапили, натомість добірка його наукових праць у хронології представляє основні напрямки п'ятдесятилітнього доробку сербського вченого.

Наукову діяльність С. Новакович розпочав як філолог. Ще студентом він опублікував працю про німі голосні старослов'янської мови Ъ і Ь, яка ознаменувала початок його наукових студій. Згодом молодий науковець захопився історією літератури. Усвідомлюючи катастрофічність ситуації, що склалася в сербській літературі з монографіями з історії літератури, С. Новакович узявся заповнювати цю прогалину численними працями, які друкувалися у виданнях Югославської академії в Загребі та Сербського наукового товариства у Белграді. Результатом напрацювань стали дві книжки: «*Мали извод из историје српске књижевности за вишу женску школу*» [22] з додатком: таблицями відмінностей між старослов'янською, сербсько-словенською та русько-словенською редакціями сербської мови і прикладами старослов'янської мови та значно більша за обсягом «*Историја српске књижевности: преглед угађен за школску употребу*» [21], а невдовзі перевидана 1871 р. – «*Српске књижевности: преглед угађен за школску употребу*» [28].

Ця велика синтетична праця, добре розроблена методологічно, хоча на думку Й. Деретича, дещо монотонна, загалом була надзвичайним явищем у сербському літературознавстві. Неоцінена заслуга видання полягає передусім у спробі автора подати у цілісності процес сербського літературного поступу [8]. З огляду на новизну викладу матеріалу та значимість для історії сербської літератури розвідка також посіла гідне місце у сербській науці, ставши на один щабель з граматикою сербської мови В. Караджича та історіографією Й. Раїча. Обидва видання зберігаються у

фонді відділу рідкісної книги Львівської Національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника (далі – ЛННБУ).

Наукова спадщина С. Новаковича у галузі історичного літературознавства не обмежується згаданими виданнями. Ґрунтовно вивчаючи старовинні рукописи, він прагнув науково довести існування світської романтичної літератури в середніх віках сербського побуту. Результати своїх досліджень, а інколи й оригінальні апокрифічні тексти, вчений оголошував друком у виданнях Сербського наукового товариства та Югославської академії наук. З-поміж низки розвідок цього циклу треба згадати про такі, як: «*Приповетка о Александру Великом у старој српској књижевности*» [25], «*Први основи словенске књижевности међу Балканским словенима. Легенда о Владимиру и Косари*» [23], «*Ваарлам и Иоасаф. Прилог к познавању упоредне литер. историје и хришћанске белетристике у Срба, Бугара и Руса*» [16].

Остання праця викликала найбільше зацікавлення в наукових колах Сербії і Галичини. Високо оцінив працю І. Франко, вказуючи на заслуги слов'янських вчених, зокрема С. Новаковича у вивченні і публікації нечисленних південнослов'янських рукописів роману, що здебільшого збереглися лише у фрагментах. «Дуже важливим є шишатовацький рукопис, написаний в 1518 р., який С. Новакович порівнює з іншими текстами і частково опублікував...» [41].

У своїй розвідці І. Франко посилається на публікацію С. Новаковича, надруковану в «Гласнику српског ученог друштва» (далі – ГСУД) (Белград, 1881). Окрім вказаного джерела, у відділі рідкісної книги (далі – РК) ЛННБУ зберігається окрема відбитка згаданої розвідки сербського філолога, що потрапила у бібліотеку з фондами Народного Дому. На титульному аркуші видання у назві пропущене слово «історія», вписане від руки автором. Відкривається змістом, який у більшості сербських видань ХІХ ст. традиційно мав назву «Где є шта». (Принагідно зазначимо, що при укладанні систематичного каталогу власної бібліотеки І. Франко так само у заголовку використав цю назву «Де є що») [5, с. 37].

Весь матеріал С. Новакович структурував у п'ять розділів, з яких перший – «Письменник і історія написання твору» знайомить читача з побутованням літературної пам'ятки середньовіччя у різних народів, яку, з огляду на мову тексту різних редакцій, відносять до окремих літератур середньовіччя. У двох варіантах твір читали слов'яни східного і західного обрядів. Далі автор намагається обґрунтувати причини надзвичайної популярності пам'ятки, яку не можна вважати суто релігійною, швидше «еретичною», оскільки це легенда про вигаданих персонажів, і як зразок

апокрифічної літератури мала б бути заборонена церквою. Своїм збереженням у первинному вигляді оповідка завдячує, на думку автора, чітким моральним спрямуванням і силою християнських повчань. Домінантами твору є возвеличення християнства як найкращої і єдино правдивої віри, покликаної боротися з безбожністю та глорифікація чернецького життя як особливого блаженного стану людського буття.

Окрему увагу С. Новакович зосередив на з'ясуванні авторства пам'ятки, ставлячи під сумнів усталену думку, що існувала впродовж усього середньовіччя, про відомого церковного письменника, творця християнської догматики Йоанна Дамаскіна як автора на підставі писемних джерел XIII ст. С. Новакович мав сумніви щодо авторства, посилаючись на грецький текст і старослов'янський переклад, де йдеться лише про Йоанна-монаха. Тільки в пізніших латинських і слов'янських перекладах згадується ім'я Йоанна Дамаскіна. С. Новакович також звертав увагу на зміст твору, який, попри релігійне спрямування, все-таки більше нагадує поетичний твір. А цей жанр не був властивим для такого розважливого письменника, яким був Йоанн Дамаскін. Подальший зміст книжки визначає джерела твору шляхом аналізу кожної притчі та з'ясування її походження. З усього видання саме перший розділ, на нашу думку, наповнений інформацією, прийнятною для пересічного читача, подальші ж розділи (Шишатовський рукопис, «Повість про Варлама і Йосафата у старослов'янській редакції») призначені для вузького кола науковців.

Перебуваючи на посаді професора сербської мови та літератури Белградської гімназії, С. Новакович відчув гостру нестачу навчальної літератури і взявся за написання шкільних підручників з сербської мови та літератури, граматики та хрестоматії, які згодом неодноразово перевидавалися. Найважливішою прикладною філологічною працею вченого вважається шкільна грамика літературної мови «*Српска грамика*», у якій автор зібрав, систематизував і подав у доступній формі як цілісний твір напрацювання своїх вчителів Ф. Міклошича і Д. Даничича.

Примірник, що зберігається у відділі РК ЛННБУ (друге видання 1902 р.), викликає окреме зацікавлення не лише як результат наукової праці сербського вченого, а ще й як власність українського філолога, вченого-славіста І. Свенціцького (1876–1956). Форзаци видання списані ретроспективною бібліографією сербських грамастик і словників, серед яких – оригінальні праці С. Новаковича [37], Д. Даничича [6], Т. Маретича [46], Івековича [45], видання Югославської академії наук [47], переклад згаданого підручника російською мовою, а також посібники та словники сербської мови російських авторів [13].

Окрім оригінальних видань сербського вченого, в ЛННБУ зберігаються кілька перекладів, серед яких – «*Грамматика сербского языка*» [18]. Російський перекладач праці С. Новаковича А. Григор'єв у передмові, яку назвав «вместо предисловия», вказав на причини, що спонукали його до перекладу саме цього твору. З метою популяризації вивчення сербської мови в російському суспільстві автор вирішив перекласти одну з існуючих на той час сербських грамастик і обрав, на його думку, кращу. Перевагами граматики Новаковича він вважав її змістовність та доступність подання матеріалу. Перекладач зробив деякі зміни в праці сербського автора: вилучив загальновідомі, на його погляд, факти, виключив другу частину, присвячену аналізу утворення основ, а натомість доповнив підручник короткою хрестоматією зі зразками давньої і нової сербської літератури та невеличким словником. Примірник у задовільному стані збереження до відділу РК ЛННБУ потрапив з книгозбірні І. Свенціцького.

Низка статей і розвідок про загальні теоретичні проблеми філології та конкретні питання історичного мовознавства посіли гідне місце в сербській мовознавчій науці та сприяли науковому дискурсу з проблематики сучасної сербської мови та історії її розвитку. Серед праць окресленої тематики, наявних у фондах ЛННБУ та наукової бібліотеки Національного університету імені І. Франка, можемо виокремити «*Примери књижевности и језика старога и српскогословенскога*» [24], «*Акценти штампаних српскословенских књига црногорских и млетачких*» [15]. Стан збереження останнього примірника, в якого обкладинка водночас є і титульним аркушем, свідчить про те, що книжка мало була у вжитку з огляду на вузькість наукової проблематики змісту.

1869 р. С. Новакович покидає белградську гімназію і займає посаду бібліотекаря Національної бібліотеки та хранителя Музею в Белграді і наполегливо займається вивченням та дослідженням бібліології та її об'єкта – книги. Завдячуючи опублікованим бібліографічним працям, наприкінці 1869 р. С. Новакович отримав посаду директора Національної бібліотеки у Белграді, на якій перебував до кінця 1874 р. (з перервою 1873 р.). У такому статусі сербський діяч подорожує Європою, переймаючи досвід організації діяльності іноземних бібліотек та музеїв. З діяльністю Новаковича, за висловом Д. Барача, розпочався якісно новий період розвитку сербської бібліології як науки. Вчений зосередився на дослідженні культурної писемної спадщини шляхом фіксування та опису ретроспективної і поточної бібліографії сербських джерел кирилицею та латиною і забезпеченні законодавчої бази для розвитку бібліотечної справи (обов'язковий примірник, статус працівника бібліотеки та музею) [1].

Проаналізувавши репертуар фонду Національної бібліотеки, С. Новакович зробив висновок про незадовільну укомплектованість виданнями з технічних галузей, славистичної літератури, а щодо окремих наук – і цілковиту їхню відсутність.

Найважливішим твором цього періоду є «*Српска библиографија 1741–1867 р.*» [26]. Книжка містить лише сербський матеріал, оскільки хорватську бібліографію у той час вже видав у Загребі І. Кукулевич. До того ж у Белграді С. Новаковичу бракувало матеріалів для укладання хорватської бібліографії. Згодом сербський вчений продовжив свою працю, зібравши бібліографію до 1876 р., долучивши і хорватські видання. Окреслене джерело є складником багатьох наукових книгозбірень Львова, почасти і в кількох примірниках (до прикладу, у ЛННБУ їх – три).

У руслі краєзнавчої бібліології написана праця «*Српска књига. Њени продавци и читаоци у XIX веку*» [27], у якій С. Новакович «на зорі ХХ ст. розглянув і записав» основні віхи історії сербської книжки від середніх віків до кінця ХІХ ст. і визначив роль та завдання друкованого слова у сербському літературно-просвітньому розвитку. У праці, насиченій цікавим фактажем: описом перших літературних осередків, складу сербської читацької аудиторії та її літературних уподобань, перших видавців сербських книг, способів розповсюдження видань, автор мав намір представити книжку як засіб духовного національного об'єднання народу, який у його час перебував під владою різних імперій. Тож, на думку С. Новаковича, саме друковане слово, яке не має кордонів, покликане оповістити сербам про те, що вони є «рівноправними членами загальнолюдської спільноти, тож як люди і народність теж мають права» [27, с. 4].

Книжка складається зі семи розділів та додатку, де відображено стан передплати на різні сербські видання. Значну увагу приділено висвітленню процесу організації книжкової торгівлі, персоналій видавців та розповсюджувачів книг, успіхів та невдач цих починань.

До розвідок бібліологічно-краєзнавчого циклу наукової спадщини вченого належить доповідь «*Српски историјско-етнографски музеј*» [29], яка зберігається у ЛННБУ окремою відбиткою з ГСУД (Гласник Сербског ученог друштва). У ній С. Новакович вперше у сербській науці висвітлив роль та значення трьох інституцій – бібліотеки, архіву та музею – у збереженні культурної спадщини Сербії. Учений вважав, що для ґрунтовного дослідження минувшини народу у всіх її проявах необхідне функціонування добре укомплектованої бібліотеки, історичного архіву та історико-етнографічного музею як осередку наочної реконструкції особливостей народного життя та побуту. Зосередивши увагу на останній

інституції, С. Новакович послідовно і методично виклав своє бачення структури музею, тематики експозицій. Найдоцільнішим принципом систематизації експонатів вчений вважав хронологічно-етнографічний: представлення окремого регіону в історичному розвитку. Такий спосіб класифікації, на думку С. Новаковича, мав сприяти збільшенню історичної ваги та наукового значення зібрань [29, с. 9].

Наукові студії С. Новаковича посіли вагоме місце і в історичній науці. Важливість і необхідність дослідження історії сербський вчений обґрунтував у своєму заповіті нащадкам 1913 р.: «Сьогодні маємо споглядати минуле лише для того, щоб усвідомлювати і не повторювати наших власних помилок. Вчімося рухатися назустріч новим вогням цього століття й наслідуймо приклади великих народів і цивілізацій. Це єдиний правильний шлях до нашого порятунку» [44].

Історичні розвідки С. Новаковича вирізнялись ґрунтовністю викладу матеріалу, глибиною концепцій та потужною джерельною базою дослідження і охоплювали різноманітні аспекти минулого життя південних слов'ян. Проте особливу увагу вчений зосереджував на проблематиці розвитку сербського середньовічного феодального суспільства і відродження державності в ХІХ ст.

Внаслідок багаторічної титанічної праці в історично-філологічній площині з середньовічними грамотами, законами, аґіографічними та апокрифічними списками, хроніками, С. Новакович збагатив сербську історичну науку такими публікаціями як «*Законник Стефана Душана цара српског 1349 и 1354*» [19], «*Законска споменница српских држава среднег века*» [20], «*Византијски чиновни и титуле у српским земљама ХІ–ХV века*» [17], «*Удава самовласно апшење за дуг у староме српском законодавству и у народним обичајима. Прилог к познавању средњовековног парничког поступка у Србији*» [31] та ін. Окремі з них і до сьогодні не втратили своєї актуальності і активно використовуються сучасними дослідниками середньовічної сербської історії. До прикладу, друге видання «*Законника цара Душана*» (першу публікацію кодексу, обсягом 129 сторінок, вчений здійснив 1870 р.), яке С. Новакович опублікував на основі призренського списку зі значними доповненнями, адаптацією складних для розуміння статей та численними коментарями, було і залишається незмінним атрибутом до вивчення публічного, карного та звичаєвого права, також соціального життя народу в середньовічній сербській державі*.

* «Законник цара Стефана Душана» – найважливіший правничий документ середньовічної Сербії, ухвалений сабором, який відбувся 1349 р. у м. Скопле.

У збірнику «*Законски споменици српских држава средњег века*», опублікованому як окреме видання Сербської королівської академії, С. Новакович дослідив статuti сербських володарів Венеціанської республіки та Дубровника, законодавчі документи на спадкове володіння приватною нерухомістю, статuti монастирів, листи, грамоти та інші правові акти сербської середньовічної держави. Надрукований корпус правових актів, які сербський вчений збирав впродовж 27 років, незважаючи на певні недоліки активно використовують у своїх дослідженнях науковці різних напрямків – філологів, істориків, правників.

Розвідка «*Хералдички обичаји у Срба*» [30] вводить галицького читача у ще одну площину наукового доробку великого історика своєї доби – дослідження геральдики сербського середньовіччя. Праця є результатом трирічних досліджень, зумовлених розпорядженням короля Мілана про створення зразка герба для оновленого королівства. До виконання поставленого завдання С. Новакович підійшов із властивою йому відповідальністю: ґрунтовно опрацював джерела та літературу про сербську геральдику від початку XVII ст., пояснив походження слова «герб», історію появи геральдичних звичаїв у Європі та впровадження їх у середовище сербської «владели», дослідив зразки гербів, що збереглися на сербських монетах та печатках раннього середньовіччя, а також герби оновлених балканських держав, простежив історію геральдичних звичаїв від витоків до занепаду держави. Опрацьовані відомості науковець опублікував у згаданій праці, яка вийшла друком 1884 р. у Белграді накладом 50 примірників.

Незважаючи на раннє зацікавлення новою сербською історією, фундаментальні праці з дослідження національної революції (1804–1830 рр.), турецького царства напередодні повстання 1774–1804 рр., відродження сербської держави С. Новакович написав вже у похилому віці. З п'яти книг, виданих вченим за чотири роки, до Галичини потрапило лише дві: оригінальний твір «*Уставно питање и закони Карађорђева времена. Студија о постању и развињу врховне и средишње власти у Србији 1805–1811*» [32] та російський переклад «*Из дипломатической истории Сербии. Мир Петра Ичко. Попытка непосредственного соглашения Сербии с Турцией 1806–1807 гг.*» [34].

Варто зазначити, що цій публікації, перекладеній як «етюд. член-кореспондента Ст. И. Новаковича», присвячено один з номерів 75-го тому «Сборника отделения русского языка и словесности императорской академии наук». У праці, надрукованій за розпорядженням Імператорської академії наук Санкт-Петербурга, сербський історик висвітлив постать Петра

Ічко, дипломата і Константинопольського депутата першого сербського повстання, про якого «так мало відомо, а водночас, який так заслужив на визнання» [34, с. 1].

Автор подав відомості про життєвий шлях П. Ічко, його перебування на дипломатичній службі, представив текст договору з коментарем, розкрив його значення для сербської політики.

На думку С. Новаковича, П. Ічко був «саме той знаменитий чоловік, який своїх гострим розумом розпізнав і майстерно скористався зручною нагодою в Константинополі, щоб звести сербські справи у окрему формулу. У його формулі відтворено одну з фаз першого повстання» [34, с. 1–2].

Переговори Петра Ічка 1806 р. стали завершальною стадією усіх попередніх спроб укласти угоду між Портою і Белградським пашаликом. З огляду на те, що турки погодилися на умови переговорів завдяки намаганням П. Ічко саме 1806 р., досягнута домовленість отримала назву Мир П. Ічко (Ичков мир). І хоча через рік сербські старійшини розірвали мирну угоду, пам'ять про неї зберігалась у народі довгі роки. Цей договір певною мірою став програмним документом васальної Сербії.

Загалом бібліографія С. Новаковича складає понад 400 наукових розвідок та повідомлень, серед яких близько 50 – книги. У цьому контексті сербський науковець Д. Джоржевич, вдаючись до статистики, зазначав, що науковий доробок вченого в середньому становив одну монографію та вісім розвідок на рік. Іншими словами, він одноосібно виконував працю цілого інституту [12].

Книжки С. Новаковича були в приватних бібліотеках як українських, так і польських (галицьких) вчених, а також в книгозбірнях культурних осередків, редакцій, музеїв обох націй. Видання С. Новаковича мали в приватних бібліотек О. Огоновський, О. Барвінський, І. Свінцицький, А. Петрушевич, В. Копитчак, В. Семкович (син відомого історика-медієвіста та редактора «*Kwartalnika Historycznego*» А. Семковича (1850–1923), Л. Зеновіча. На обкладинці «*Историји српске књижевности*» зберігся дарчий напис «*Szanow[nej] redakcji Dziennika literackiego. Pisac*». Примірник пошкоджений: бракує верхньої частини титульного аркуша. Перевидання 1871 р. у значно кращому стані зі збереженою на титульному аркуші провінційною книгозбірні І. Свенціцького та підписом власника книжки.

Великий відсоток книг С. Новаковича належав Науковому товариству імені Шевченка (попередньо до «Просвіти»), дійсним членом якого вчений став за рік до смерті 18 лютого 1914 р. [42, с. 28, 60–62].

Окремі книжки містять дарчі написи автора на зразок «*Szanownej redakcji...od pisca*», «*Pani od autora*», «*Gospodinu... за спомен на*

Београд». Так, на титульному аркуші невеликого збірника доповідей та повідомлень вченого під назвою «*С археолошке изложбе у Кијеву 21 августа 1874*» зберігся дарчий напис: «*Panu A. Barwińskiemu na pamiątkę od autora*», який свідчить про ближче знайомство галицького громадського та культурного діяча з сербським вченим [11].

Сербський діяч добре володів польською, російською, а також вивчав українську мову. Протягом свідомого життя намагався поширювати відомості про свій край, його народ, традиції, і водночас прагнув донести сербам культуру близьких слов'янських етносів, популяризував їхні літератури, перекладаючи кращі, на його думку, твори. Свої переклади з коментарями, у яких висловлював жаль з приводу слабкого зацікавлення сербської інтелігенції слов'янськими мовами, С. Новакович друкував у «Вілі» – часописі, котрий у сербських наукових колах вважався одним з кращих сербських літературно-просвітніх періодичних видань 60–70-х рр. XIX ст. [3].

На посаді секретаря Сербського наукового товариства, не полишаючи викладання в белградській гімназії та працю в редакції «Вілі», С. Новакович знаходив час для кореспонденції з львівськими науково-культурними закладами, видавництвами, бібліотеками з метою встановлення двосторонніх контактів у сфері книгообміну та культурної співпраці. У відділі рукописів ЛННБУ збереглося листування С. Новаковича, тодішнього секретаря Сербського наукового товариства із Закладом імені Осолінських у Львові про започаткування книгообміну науковими та літературними виданнями, список відісланих до Львова сербських книг, квитанції бандеролей з Белграда [14].

С. Новакович належав до наймолодшої генерації науковців, які склали тріумвірат сербської національної науки на етапі її формування, розвитку та подальшого утвердження, оскільки був кращим учнем видатного філолога Д. Данічича – наступника, палкого прихильника і послідовника ідей сербського просвітителя В. Караджича.

Збірка праць С. Новаковича, збережених у Галичині, складає незначний, але, без сумніву, якісний відсоток його наукової спадщини, оскільки майже всі книги потрапили на українські терени через приватні контакти автора з галицькими культурними та громадськими діячами або шляхом книгообміну між культурно-просвітніми інституціями обох народів. Лише поодинокі видання було придбано через віденську (антикварна книгарня Карла Гельфа) та львівську книготорговельну мережу (книгарня Яна Міліковського та Карла Вільда).

Збережена в Галичині наукова спадщина С. Новаковича є свідченням існування однієї з форм українсько-сербських культурних зв'язків, що знай-

шла своє відображення у колекціонуванні і популяризації книжкової продукції сербських письменників у галицькому соціокультурному просторі.

Список використаних джерел

1. *Бараћ Д.* Основе теорије библиотекарства Стојана Новаковића. – [Електронний ресурс] / Д. Бараћ. – Режим доступу : 03:03:2007: http://www.comunikacija.org.yu/komunikacija/casopisi/glasnikNBS/II_1/d001/download. – Заголовок з екрану. – Мова серб.
2. *Барвінський О.* Спомини з мого життя / [Упор. : А. Шацька, О. Федорук ; ред. : Л. Винар, І. Гирич. – К. : Смолоскип, 2004. – С. 99, 135–136, 214.
3. *Вила.* Лист за забаву, књижевност и науку / уредио и издао Стојан Новаковић. – Београд : Државна штампарија, 1868. – Г. IV. – Бр. 12. – С. 274–295.
4. *Гольберг М. Я.* Південні слов'яни в особистій бібліотеці І. Я. Франка / М. Я. Гольберг // Радянське літературознавство. – 1960. – Вип. 2. – С. 120–126.
5. *Гольберг М. Я.* Іван Франко і українсько-сербські культурні зв'язки / М. Я. Гольберг. – Львів : Світ, 1991. – 141 с.
6. *Данчић Ђ.* Речник из књижевних старина српских. – Београд, 1863 / 4.
7. *Данченко С. И.* Русско-сербские общественные связи : 70–80 гг. XIX в. / С. И. Данченко / Отв. ред. док. ист. наук И. В. Чуркина. – М. : Наука, 1989. – С. 117–120.
8. *Деретић Ј.* Историја српске књижевности / Јован Деретић. – 2-изд. – Београд : Требник, 1996. – С. 297.
9. Сербські фольклор і література в українських перекладах та дослідженнях (1837–2004) : матеріали до бібліографії / НАН України. Національна б-ка України ім. В. І. Вернадського ; редкол. : О. Онищенко (голова) та ін. ; уклад. : Д. Айдачич, Н. Данькова, Т. Добко, Н. Мойсеєнко та ін. – К., 2005. – С. 70–84.
10. *Дмитриев П. А., Сафронов Г. И.* Из истории русско-югославянских литературных и научных связей. – Ленинград : Изд. Ленингр. ун-та, 1975. – 200 с.
11. *Олексів І.* Листи Стояна Новаковича до Олександра Барвінського – документальне джерело до історії сербської книжки в Галичині в другій половині XIX ст. / Олексів Ілона // Народознавчі зошити. – Львів, 2007. – Вип. 3–4. – С. 382–397.
12. *Ђорђевић Д.* Портрети из новије српске историје / Димитрије Ђорђевић. – Београд : БИГЗ, 1997. – С. 116.
13. *Лавров П.* Краткая сербская грамматика, 1903 р. ; Лавровецкий Сербско-русский словарь. – Спб., 1870 ; *Кулабакин С. М.* Сербский язык, фонетика и морфология. пособие к лекциям. – Харьков, 1915.
14. ЛННБУ ім. В. Стефаніка, відділ рукописів. – Ф. 54. – Оп. І. – Спр. 50. – Арк. 241–359.
15. *Новаковић С.* Акценти штампаних српскословенских књига црногорских и млетачких. – Београд : Државна штампарија, 1877. – 152 с.
16. *Новаковић С.* Ваарлам и Иоасаф. Прилог к познавању упоредне литер. историје и хршићанске белетристике у Срба, Бугара и Руса / од. – Београд : Државна штампарија, 1881. – 121 с.

17. *Новаковић С.* Византијски чиновни и титуле у српским земљама XI–XV века. Приказано на састанку Академије Наука 11 фебруара, 1908 године. Видбитка без р.
18. *Новаковић С.* Грамматика сербскога языка / пер. съ сербскога А. Григорьевъ. – Спб., 1890. – 224 с.
19. *Новаковић С.* Законник Стефана Душана цара српског 1349 и 1354 / на ново издао и објаснио. – У Београду : штампано у државној штампарији, 1898. – 309 с.
20. *Новаковић С.* Законски споменици српских држава средњега века / прикупио и уредио... – Београд, 1912. – Т. 5. – 912 с. (Награђена из задужбине д-ра Н. Крестића).
21. *Новаковић С.* Историја српске књижевности : преглед угађен за школску потребу / написао С. Новаковић. – Београд, 1867. – XII, 327 с.
22. *Новаковић С.* Мали извод из историје српске књижевности за вишу женску школу. – Београд : Државна штампарија, 1867. – 124 с. [4].
23. *Новаковић С.* Први основи словенске књижевности међу Балканским словенима. Легенда о Владимиру и Косари. Културно-историјске студије. – Београд, 1893. – VIII, 299 с. (Српска Крал. Акад.).
24. *Новаковић С.* Примери књижевности и језика старог и српскогословенскога. 3-е изд. прегл. и поправљ. – Београд, 1904. – 674 с.
25. *Новаковић С.* Приповетка о Александру Великом у старој српској књижевности. Критички текст... – Београд, 1878. – 150 с. (Гласник ученог друштва. – Књ. 9. – Отд. 2.).
26. *Новаковић С.* Српска библиографија за новију књижевност 1741–1867 / Саставио С. Новаковић. – Београд : Српско учено друштво, 1869. – XXIV, 644 с.
27. *Новаковић С.* Српска књига. Њени продавци и читаоци у XIX веку. – Београд : Државна штампарија Краљевине Србије, 1900. – 118 с. Там само. – С. 4.
28. *Новаковић С.* Српске књижевности: преглед угађен за школску употребу. – Београд : Изд. и штампа државне штампарије, 1871. – 332 с.
29. *Новаковић С.* Српски историјско-етнографски музеј. – Београд, 1872. – 23 с. Из Гласника српског ученог друштва. – Т. 34.
30. *Новаковић С.* Хералдички обичаји у Срба. У примену у књижевности / од. – Београд, 1884. – 140 с.
31. *Новаковић Ст.* Удава самовласно апшење за дуг у староме српском законодавству и у народним обичајима. Прилог к познавању средњовековног парничког поступка у Србији. – У Београду : у штампарији Краљевине Србије, 1892. – 19 с.
32. *Новаковић Ст.* Уставно питање и закони Карађорђевога времена. Студија о постању и развињу врховне и средишње власти у Србији 1805–1811. – Београд: Нова штампарија «Давидовић», 1907. – 131 с.
33. *Новакович (Новаковић) Стојан* // Шевченківський словник : У 2 т. – К., 1977. – Т. 2. – С. 53.
34. *Новакович С.* Из дипломатической истории Сербии. Мир Петра Ичко. Попытка непосредственного соглашения Сербии с Турцией 1806–1807 гг. – Спб,

1903. – 117 с. (В изд. АН СССР, отд. русского языка и словесности. Сборник. – Т. 75. – № 3).

35. *Орел Ю. В.* Идея відродження сербської державності в працях Стояна Новаковича / Ю. В. Орел // Наукові записки / Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія». – К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2004. – Т. 27 : Історичні науки. – С. 72–78.

36. *Попик В. І.* Біографістика та дослідження українсько-російських історичних і культурних взаємоз'язків / Володимир Іванович Попик // Українська біографістика = Biographistica Ucrainica : зб. наук. праць / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського ; редкол. : Т. І. Ківшар (гол. ред.) та ін. – К., 2009. – Вип. 5. – С. 7–49.

37. Српска граматика за прве гимназије-реалне. – Београд, 1872.

38. Српски биографски речник / [главни уредник Чедомир Попов...]. – Нови Сад : Матица српска, 2004. – Т. 1 : А – Б. – С. 759–760.

39. Українська загальна енциклопедія : Книга знання в 3-х томах багато ілюстрована, з кольоровими таблицями, мапами та образками / Під гол. ред. І. Раковського. – Т. 2 : З – Р. – Львів ; Станіславів ; Коломия : Рідна школа, 1933. – С. 866.

40. *Франко І. Я.* / Іван Франко // Зібрання творів : у 50 т. / [редкол. : Ф. В. Погребенник (відп. секр.) та ін. ; АН УРСР, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка]. – К. : Наук. думка, 1981. – Т. 49. – С. 375.

41. *Франко І. Я.* Варлаам і Йоасаф. Старохристиянський духовний роман і його літературна історія / Іван Франко // Зібрання творів : у 50 т. / [редкол. : Ф. В. Погребенник (відп. секр.) та ін. ; АН УРСР, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка]. – К. : Наук. думка, 1981. – Т. 30 : Літературно-критичні праці (1895–1897). – С. 467–468.

42. Хроніка наукового товариства імені Шевченка у Львові : справозданє за час від 1 / 7 1914 – 1 / 7 1918 р. – Львів : Друкарня Наукового Товариства імені Шевченка, 1918. – С. 78–85 (Біографія Новаковича зі світлиною. Члени-чужинці.).

43. Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДАЛУ), ф. 309. Оп. 1. Спр. 389. – Арк. 3–20.

44. Цит. за : *Dorđević D.* Portreti iz novije srpske istoriji. – [Електронний ресурс] / D. Dorđević. – Режим доступу: 30:01:2011: http://www.suc.org/culture/library/Portreti/naucnici_u_politici/stojan.html. – Заголовок з екрану. – Мова серб.

45. *Iveković.* Rječnik hrvatskoga jezika. Zagreb, 1901.

46. *Maretić T.* Gramatika illirska hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika. Zagreb, 1899.

47. Rečnik hrvatskoga ili srpskoga jezika / Jugoslovenska akademija nauk. – Zagreb, 1880; Диалектолошки зборник / Српска краљевска академија. – Београд, б. г. – Св. 1–2.

48. *Šašić B.* Znameniti šapđani i podrinci [Електронний ресурс] / Branko Šašić. – Режим доступу: http://www.suc.org/culture/library/Portreti/naucnici_u_politici/stojan.html. – Назва з екрана. – Дата перегляду: 17 квітня 2010 р.

Валентина Петрикова,

доцент Харківської державної академії дизайну і мистецтв,
канд. іст. наук

**АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ БІБЛІОГРАФІЧНОЇ КОМІСІЇ УАН
В КОНТЕКСТІ СУЧАСНОЇ ТЕОРІЇ
ІНФОРМАЦІЙНОЇ КУЛЬТУРИ**

Розглянуто діяльність Бібліографічної комісії УАН у 20-ті роки ХХ століття з точки зору сучасної філософської концепції інформаційної культури, а саме: методологічні засади функціональних завдань Комісії в межах новоствореної Академії наук України, методи і форми роботи в напрямках підсумування, аналізу та прогнозування стану національної науки, особливостей визначення системних явищ на етапі становлення організаційних і змістовних структур української науки.

Ключові слова: УАН, Бібліографічна комісія, інформаційна культура, методи наукового прогнозування, наукові ресурси.

Історія створення Української академії наук є вже визнаним громадськістю значним досягненням нації в межах єдиного цивілізаційного простору ХХ століття. Вагомості цьому історичному досягненню надають особливості процесу національно-культурної розбудови. Перш за все, додержуючись світових критеріїв щодо організаційного структурування науки, АН України в своїх проектних завданнях в роки заснування була позбавлена ознаки політичності. Зовнішні умови, пов'язані з революційними змаганнями, в організаційний період не домінували при визначенні соціальних завдань. Базовими чинниками організаційної розбудови УАН було визначено світові тенденції цивілізаційного розвитку, що відтворюють об'єктивність еволюційного процесу культурогенезу.

Наука як структурний елемент цивілізаційного розвитку містить в собі ціннісні орієнтири суспільства. Для України в 20-ті роки ХХ століття було важливо декларувати ціннісні орієнтири новоутвореної держави, щоб позиціонувати себе для світової наукової спільноти в контексті революційної (інноваційної) парадигми. Найбільш змістовно означена парадигма була сформульована В. І. Вернадським на засіданні, присвяченому початку діяльності Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української Академії наук у Києві: «З національного

погляду є неминуча потреба, щоб Українську Академію наук визнала міжнародна спілка академій. Цим досягається всесвітнє визнання української культури в одній із найважливіших паростей людської діяльності. До того ж, тільки оце уможливить для Київської Академії участь у всесвітній організації і в спільній праці людськості. Через те вона найперше повинна вдовольняти своїм складом, так і організацією тим умовам наукової сили, які ставляться статутом всесвітньої академічної організації» [1, с. 73].

Організаційні новації, застосовані при структуруванні УАН, випереджали час у напрямі прогнозування статусу науки в процесі еволюціонування мисленевої діяльності людства. Таке твердження можливе для декларування за ознаками інформаційного суспільства ХХІ ст., оскільки вимоги сьогодення щодо соціальних інститутів, яким є наука, підкреслюють інформаційну спроможність кожного у справі процесу пізнання істини. З позицій філософії культури вагомість кожного соціального інституту визначається рівнем інформаційної культури, яка номінується як методологічний апарат процесу пізнання. З таких позицій при організації УАН було визначено одночасно два складники наукової діяльності, спрямовані на результативність національної науки в багато-масштабному вимірі світової культури більш ніж на 100 років [2, с. 232]. На УАН покладалась функція цивілізаційного зрушення для української нації. Такі зрушення забезпечувалися створенням наукових ресурсів через структуру відділень, інститутів, кафедр та напрацювання інформаційно-аналітичного потенціалу в межах національних потреб за умов діяльності постійних комісій як об'єднуючих та методологічних центрів у системі УАН і місцевих наукових структур. Стратегічне завдання таких комісій визначилося ще в липні 1918 року: «...при Академії негайно закласти усякі великі постійні комісії, які зв'язували б в одну цілість із Академією всі наукові сили України і притягували б до її роботи сотні вчених» [1, с. 76].

Заслужують на увагу через новаційні методи своєї роботи всі постійні комісії УАН, організовані вже на початку існування Академії 1918 р. та створені за потреб національної науки протягом 20-х років, у період інтенсивного організаційного структурування УАН.

Ціннісні орієнтири української науки, закладені в особливостях організаційного структурування УАН у 20-ті роки ХХ ст., сьогодні можемо вважати базовими чинниками емпіричного дослідження феномену інформаційної культури у напрямках визначення методологічного апарату науки, а також як стилю мисленевої діяльності особистості науковця і особливого типу культури в межах етногенезу.

Спільне зібрання УАН, активно розробляючи стратегію діяльності, було

обізнане в світових тенденціях процесу селективного оцінювання знання. Виявлення національного наукового ресурсного потенціалу було першочерговим завданням для всіх новоутворених інституцій, більше того – на рубежі XIX–XX століть відбулось друге подвоєння кількості інформаційних джерел у світовому суспільстві [2, с. 76]. Ознаки такого подвоєння для України констатував академік С. Єфремов: «З кожним роком росте і множитья література з українознавства і на книгарський ринок викидаються все нові та нові видання, в яких не завжди може ладу дійти звичайний читальник» [3, с. 3]. Селекція системного знання в Україні, через процеси накопичення інформаційної сировини у вигляді множини друкованих джерел та їх інформаційно-ціннісний аналіз визначалась в якості статутних завдань УАН для багатьох структурних підрозділів. Крім того, постала потреба існування в структурі УАН об'єднуючого центру, який вирішував би питання щодо стану інформаційно-ресурсного забезпечення національної науки.

Створення Бібліографічної комісії у складі УАН стало необхідним кроком на шляху оцінювання інформаційного потенціалу науки, а головне, – виходило із змісту системотворчого принципу наукознавства часів становлення держави в її територіальній цілісності. Одночасно необхідність формування наукового центру з опису і оцінювання друкованих джерел в Україні продиктована суто національними особливостями – швидкими темпами росту показників наукової діяльності і розповсюдження її у найвіддаленіших від центру містах і містечках. Регіональні особливості нової української науки позначилися не тільки на питаннях побудови, але й переважно на змістовому наповненні наукової праці за ознакою демократизації наукового життя.

Процеси розбудови в державі дали можливість для Бібліографічній комісії УАН (БК УАН) накреслити широкий спектр завдань в царині інформаційно-бібліографічної діяльності. Першим завданням національної ваги було декларовано внаслідок колективної роботи всіх наукових та спеціальних установ УСРР створити всеукраїнський бібліографічний репертуар як бібліографічну основу, щоб вивчити розвиток і сучасне становище української культури та, зокрема, вивчати виробничі сили України. Було наголошено на виділенні регіональної бібліографії, щоб всебічно вивчати Україну з соціально-економічного погляду (економіки, історії, етнографії), розробити інструкції збирання матеріалів та бібліографічного їх оформлення, допомагати організації цієї роботи на місцях і сприяти виданню складних покажчиків [4, с. 31–37]. Програмні завдання БК УАН виявились логічним наслідком усвідомлення

суспільством, в першу чергу науковими колами через структуру Академії, ролі інформаційно-селекційної роботи в становленні сфер людської діяльності, що складають багатозмістовне поняття «національна культура».

Конкретна історична ситуація в Україні періоду революційних змагань та 20-х років XX ст. сформувала умови прояву функціональних можливостей інформаційної селекції джерел, яка у хаосі видавничої продукції по регіонах сприяла оцінюванню цих друків і доведенню інформації про них до споживача з метою використання в повсякденній діяльності.

За рішенням наукової громадськості такий єдиний координаційний центр було затверджено і 1926 р. розпочато діяльність окремого структурного підрозділу при Президії УАН запланованої Бібліографічної комісії.

На першому етапі своєї організаційної діяльності БК УАН започаткувала анкетування наукових, дослідних, освітянських, бібліотечних, музейних, бібліографічних установ. Пленум БК УАН 1927 р. визнав, що насамперед треба провести генеральний облік методом детально всебічно розробленої анкети [5, с. 12]. Відповіді на анкети допоможуть утворити «вихідний пункт і базу конкретної роботи» про всю бібліографічну описову працю в межах України. Крім того, Пленум наполягав на щорічному проведенні анкетного обліку, щоб мати поточну інформацію, «на підставі якої подаватимуться огляди і звіти». Анкетний облік був необхідною умовою складання координаційного плану бібліографічної роботи в Україні за територіальною ознакою.

Комісією була розроблена «Анкета для генерального обліку бібліографічної роботи на Україні і про Україну» та супроводжувальний лист до неї. Питання анкети передбачали всебічне охоплення різних напрямків бібліографічної діяльності як у минулому, так і у сучасному (на той період). Всього питань в анкеті було 13. Деякі з них, що стосувалися змістових напрямів роботи і впливали на її обсяг, мали систему уточнювальних запитань [6].

Уточнення стосувалися територіального аспекту бібліографічної діяльності, мовних ознак та хронологічних меж опрацьованих документів. У результаті проведеної роботи уточнювалась кількість надрукованих праць, а також підготовлених до друку, запланованих на поточний рік та стан їх виконання. Оскільки всі питання анкети були відкритими, БК УАН у зверненні до установ наполягала на розширених відповідях на кожне питання. За даними періодичних видань тих років, у 1927 році було розіслано 928 анкет у «наукові і науково дослідчі установи УАН, науково-

дослідчі установи іншого підпорядкування, науково-дослідчі кафедри, вищі школи (інститути і технікуми), центральні і окружні книгозбірні, бібліотеки вищих шкіл, наркоматів, центральні установи з бібліотеками, бібліографічні відділи, музеї, архіви, редакції газет, окрплани, окрстатбюро, краєзнавчі організації, наукові товариства, тощо» [7, с. 32–33].

Анкетування проходило повільно, з постійним нагадуванням установам про необхідність заповнити і надіслати анкету до БК УАН. Дані про бібліографічну діяльність з території всієї України збиралися протягом 1927–1931 років. Перші спроби систематизувати подані анкетні відомості було зроблено 1929 р. За результатами аналізу анкет БК УАН підготувала «Бюлетень», який давав інформаційне повідомлення про стан бібліографічної роботи в Україні на 1 жовтня 1929 року. Підсумковий документ констатував, що за два роки анкетування відповіді надійшли від 93 установ, з яких 73 дали позитивні пояснення з «більш-менш докладними відомостями про свою бібліографічну роботу» [8]. Будучи впевненими у масовому характері використання бібліографічних методів у науковій роботі, члени БК УАН наголосили в підсумковій частині «Бюлетеня», що ці цифри не можна вважати остаточними.

Тривалість самого процесу анкетування та реорганізаційні зміни, що відбулись в УАН протягом 1931–1933 рр., не дали змоги всебічно проаналізувати фактографічну інформацію, вміщену в анкетах. Кілька статей тих років подали тільки узагальнюючу характеристику анкет, описуючи переважно недоліки організаційної роботи БК УАН [9; 10]. Історією було визначено, щоб ці анкети збереглися у їх первинному вигляді і кількості до нашого часу в архівах УАН та були проаналізовані з позицій сучасної концепції інформаційної культури суспільства. Оскільки анкети містять дані про всі напрями бібліографічної діяльності, слід констатувати, що в Україні ще в 20-ті роки ХХ століття бібліографічна діяльність розглядалась як методологічний апарат виявлення та оцінювання стану української науки.

Всього в архівах УАН за період 1927–1931 рр. збереглося 325 анкет, з яких до БК УАН 1927 р. надійшло 90, 1928 р. – 69, 1929 р. – 69, 1930 р. – 8, 1931 р. – 89. Аналіз змістовних напрямків бібліографічної діяльності, зафіксованих в анкетах, виявив, що в них відтворено майже всі напрями бібліографічної діяльності, які класифікувались на той час: реєстраційна, наукова, краєзнавча, книготорговельна.

Стосовно анкет від установ, слід виділити первинні анкети та анкети, що повторюються. Первинні анкети мають характер інформаційних повідомлень про факт існування конкретної установи, її завдання і напрями

бібліографічного оцінювання. Кількість таких анкет складає 73 %. Деякі організації та установи надсилали анкети щорічно. Такі анкети поряд з новою інформацією мали детальні змістовні плани з обсягу роботи, конструктивні методичні розробки в царині теорії і практики. 27 % анкет складають саме ті, що надійшли до БК УАН повторно.

Видовий склад організацій, які проводили роботу в різних напрямках бібліографії, досить різноманітний. В цілому вони започаткували організаційну структуру інформаційної культури на етапі становлення УАН. Соціальні орієнтири визначили домінуючі напрями в діяльності державних, наукових, громадських організацій.

Такі установи, як Геологічний кабінет УАН, Постійна комісія історико-географічного словника при УАН, Постійна комісія для видання біографічного словника діячів України при УАН, Етнографічна комісія, Постійна комісія УАН по вивченню продукційних сил України, Комісія Старого Києва, розробляючи загальноукраїнську тематику досліджень, використовували в основі її реалізації регіональний метод пошуку, опису та оцінювання джерел.

Постійна комісія історико-географічного словника в анкеті на питання про метод роботи відзначила: «... виявлення і використання джерел по певному плану (по Київській, або Харківській губернії, або Галичині, або ін.)» [11]. За планом роботи Геологічного кабінету УАН «скласти точний бібліографічний перелік усіх геологічних праць за кожен рік» в Україні, починаючи з 1900 року, передбачалось окремо видати покажчик місцевостей як допоміжну пошукову базу геологічної літератури [12, с. 33].

Виконання народногосподарських завдань Постійної комісії по вивченню продукційних сил України почалось з опрацювання «наукових робіт установ, що працюють у Києві в галузі розвитку продукційних сил» та їх бібліографічного упорядкування. Комісія планувала випуск довідника з «визначенням друкованих чи виготовлених наукових праць за 1917–1927 рр. по кожній установі» [12, с. 1]. З метою повноти збирання надрукованих матеріалів із провінцій Комісією були розіслані запити до філіалів і наукових організацій на місцях з проханням провести відповідну пошукову працю і надіслати її результати до Києва.

Бібліографічну інформацію про архівні документи збирала Постійна комісія для складання біографічного словника діячів України, Етнографічна комісія та Комісія Старого Києва історичної секції УАН. Результатом запланованої ще 1924 р. бібліографічної роботи Комісії Старого Києва повинен був стати систематичний опис праць з історії Києва у місцевих бібліотеках та музеях [14, с. 108]. Підготовча робота проводилася за

координаційним планом і єдиними методичними порадами серед установ міста Києва, що мали фонди документів, змістовно пов'язаних з містом.

З 1924 року Етнографічна комісія стала самостійним підрозділом УАН. Програма Комісії відзначала: «З метою полегшити працівникам в галузі народного життя ознайомлення й орієнтацію в літературі Етнографічна комісія розпочала справу з складання покажчика українського фольклору» [15, с. 217]. Багатоаспектна за змістом тема покажчика передбачала розкриття етнографічних особливостей історико-культурних територіальних формувань України, тобто країв і регіонів. Обмежені наукові сили Комісії примусили сформувати мережу кореспондентів по території України для опрацювання поточних друкованих видань. Своєрідністю кореспондентської мережі Етнографічної комісії були краєзнавчі студентські гуртки по місцевостях України, організовані та керовані членами Комісії.

Розширені відомості про організацію бібліографічної роботи з джерелами по окремих місцевостях подала в анкетах Постійна комісія для видання біографічного словника діячів України. Заснована 1919 р., Комісія декларувала: «Бібліографічний словник діячів української землі мусить поповнити прогалину в нашій історичній літературі, переважно в біо- та бібліографічній» [16, с. 70]. Серед аргументів доречності і важливості проведення такої роботи були посилання на краєзнавчі бібліографічні словники І. Ф. Павловського про визначних діячів Полтавщини. Умовою такого «складного і великого завдання, що його не може виконати окрема людина» є «координована праця багатьох наукових сил та громадських, а не приватних засобів». На підставі визначення осіб, які належали до категорії «діячі України», була поділена робота між крайовими організаціями за місцем народження і діяльності визначних діячів. Великою заслугою у розробленні науково обґрунтованого плану дослідження на першому етапі роботи Комісії у 1919–1921 рр. стала діяльність голови Комісії Д. І. Багалія та керівника науковими працями Комісії В. П. Модзалевського.

Організація єдиного методичного керівництва з боку комісії УАН сприяла чіткій орієнтації інформаційно-селекційної роботи для потреб національної науки по місцевих установах.

Українське ботанічне товариство у Києві, організоване 1919 року, планувало «зібрати ботанічну літературу, в першу чергу з 1917 року, що стосується територій України» [12, с. 146].

Науково-дослідні інститути представлені в анкетах центральними установами: Український науково-дослідний геологічний інститут, УНІК, Науково-дослідний інститут ім. Т. Г. Шевченка, кафедра історії української

культури ім. Д. І. Багалія, Український науково-дослідний інститут економіки і організації сільського господарства, Український інститут марксизму-ленінізму. Бібліографічне опрацювання документів за місцем їх походження проводилось відповідно до наукової тематики інститутів за проблемами «Політично-економічна література до Західної України за 1917–1929 рр.», «Бібліографія революції 1848 р. на Західній Україні», «Підземні води природогеологічних районів України», «Бібліографія Донбасу», «Київська преса 50–60-х років XIX ст.», «Преса України за територіальними поділами 1917–1919 роки».

Систематичність проведення інформаційної роботи з метою ціннісного орієнтування в масивах документів у науково-дослідних інститутах забезпечувалась виділенням у їх структурі спеціальних підрозділів – «бібліографічне бюро» (Інститут марксизму-ленінізму), «секція бібліографії» (УНІК), «комісія бібліографії» (Науково-дослідний інститут ім. Т. Г. Шевченка). Український науково-дослідний інститут економіки і організації сільського господарства одержав у спадщину бібліографічні матеріали по всіх природноекономічних зонах України Бібліографічно-бібліотечного бюро Сільського господарського Наукового комітету при Наркомземі України, ліквідованого 1928 року. На бібліографічну діяльність було покладено масштабні завдання національної ваги. Засобами бібліографії підсумовувалися наукові досягнення в Україні, оцінювалися кількісні показники розвитку науки та, що є найважливішим, створювалися можливості для ціннісного орієнтування в документованих масивах, які відтворювали наукову культуру нації в різних часових вимірах. Мова також ішла про можливість прогнозування засобами бібліографії подальшого розвитку науки в Україні. Отже, 1919 р. стало очевидним, що «при сучасному розвитку знання... бібліографія неминуче повинна стати працею колективною, без цього їй не піднятися на належну височінь» [17].

Список використаних джерел

1. Історія Академії наук України. 1818–1923. Документи і матеріали. – К. : Наукова думка, 1993. – 345 с.
2. Теория культуры : учебное пособие / под ред. : С. Н. Иконниковой, В. П. Большакова. – СПб. ; Питер, 2008. – 592 с.
3. *Єфремов С.* Українознавство : покажч. потрібнішої для самоосвіти літ. – К. ; Всеук. кооп. видав. союз, 1920. – 64 с.
4. Бібліографічна комісія ВУАН. Звідом на доповідь на засіданні Президії ВУАН // Вісті ВУАН. – 1929. – 3, 9–10. – С. 27–42.

5. Сагарда М. І. Організація бібліографії на Україні. Заснування Бібліографічної Комісії УАН // Журн. Бібліотекознавство та бібліогр. – 1927. – № 1. – С. 1–13.
6. Анкета для генерального обліку бібліографічної роботи на Україні і про Україну. – Архів НБУВ, ф. 1, оп. 1, спр. 201, арк. 1–2.
7. Сагарда М. І. Бібліографічна комісія при УАН. Звідомна доповідь на засіданні Президії ВУАН // Вісті ВУАН. – 1929. – № 9–10. – С. 27–42.
8. Анкети для генерального обліку бібліографічної праці на Україні та про Україну за 1927 рік. – Архів НБУВ, ф. 1, оп. 1, спр. 201, арк. 3–5.
9. Козоріс М. Стан бібліографічної праці // Життя і революція. – 1930. – Кн. 2. – С. 164–168.
10. Сагарда М. В. Бібліографічній Комісії ВУАН // Журн. Бібліотекознавства та бібліогр. – 1926. – № 2. – С. 122.
11. Відповідь на анкету для генерального обліку бібліографічної роботи на Україні та про Україну. Постійна комісія історико-географічного словника. – IP. НБУВ, ф. X ; Архів НАН, оп. 31422.
12. Анкети генерального обліку бібліографічної праці на Україні за 1927 рік. – Архів НБУВ, ф. 1, оп. 1, спр. 201, 146 арк.
13. Відомості про стан бібліографічної праці наукових установ і бібліотек України за 1928 рік. – Архів НБУВ, ф. 1, оп. 1, спр. 252, 180 арк.
14. Максименко Ф. П. Матеріали до краєзнавчої бібліографії України, 1847–1929 рр. Список бібліографічних праць, що стосуються до окремих місцевостей УРСР : Бессарабії, Дону, Криму / ВБУ при УАН. – К., 1930. – XX, 264 с.
15. Етнографічна комісія УАН // Червоний шлях. – 1925. – № 8. – С. 217–219.
16. Перший рік існування Української Академії наук у Києві та начерк її праці до кінця 1919 р. – К., 1919. – 176 с.
17. Бем А. Суб'єктивний характер бібліографії // Книгар. – 1919. – № 27. – С. 1815–1819.

УДК 091.1”17/183”:002.2.001

Юлія Рудакова,

мол. наук. співробітник НБУВ

**НАВЧАЛЬНА ЛІТЕРАТУРА, ВИДАНА В ДРУКАРНІ
ПОЧАЇВСЬКОЇ ЛАВРИ У XVIII – ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ XIX ст.:
ТЕМАТИКА, ІСТОРИКО-КНИГОЗНАВЧА
ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВЧА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРИМІРНИКІВ
(З ФОНДІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ
імені В. І. ВЕРНАДСЬКОГО)**

У публікації розглядається навчальна література, що видавалася у друкарні Почаївського Свято-Успенського монастиря у XVIII – першій третині XIX ст. латинським шрифтом або з використанням латинського шрифту. Подано історико-книгознавчий аналіз представлених у НБУВ видань, їх репрезентативність у фондах бібліотеки, особливості збережених примірників. На основі аналізу складу і змісту видань проведено їхню видову систематизацію, висвітлено тематику та коло читачів.

Ключові слова: Почаївська друкарня, підручник, посібник, латинський шрифт, латинська мова, примірник.

Друкарня Почаївського Свято-Успенського монастиря, що розпочала свою діяльність у 1730-х рр., була у XVIII ст. єдиним великим видавничим підприємством на Волині і на початку XIX ст. значною мірою зберігала свої позиції. Її видавничий репертуар¹ у перше століття її діяльності був досить різноманітним. Поряд з літургійною літературою та виданнями, в яких висвітлювалися ті чи інші аспекти історії, організації та функціонування Церкви та церковних інституцій, у монастирській друкарні видавалися також твори світського характеру, зокрема підручники та література навчального змісту. На прикладах видань, які зберігаються у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – НБУВ), розглянемо підручники та посібники, видані у друкарні Почаївської Лаври до 1830 р. латинським шрифтом або з використанням латинського шрифту.

¹ До розгляду беруться книжки, надруковані латинським шрифтом, або ті, в яких латинський шрифт використано як паралельний або допоміжний. Твори, видані лише кириличним шрифтом, не розглядаються.

Почаївські василіани приділяли значну увагу друкуванню навчальної літератури, зокрема для шкіл або колегіумів, які при василіанських монастирях давали можливість отримати освіту ченцям і світській молоді. При деяких таких колегіумах було засновано «студії» для філософсько-богословської освіти ченців; для навчання на них потрібні були посібники з філософії, теології, поетики, риторики². Крім того, за угодою з луцьким єпископом Сильвестром Любенецьким-Рудницьким, підписаною в Рожищах 3 грудня 1772 р., Почаївська друкарня набула статусу офіційної дієцезіальної та повинна була видавати, зокрема, навчальну та виховну літературу³. Саме для освітянських потреб у Почаєві виходили друком підручники та посібники з таких дисциплін як риторика, логіка, філософія, математика, історія, латинська та російська мова тощо. Пізніше, після приєднання території Правобережної України до Російської імперії протягом 1793–1795 рр., підручники у Почаївському монастирі друкувалися також для потреб Волинської гімназії (з 1819 р. – Кременецького ліцею). У 1803–1832 рр. правобережні українські губернії входили до складу Віленського навчального округу, і Віленський університет як вищий навчально-адміністративний заклад округу повинен був, окрім іншого, контролювати друкарні на території округу, цензурувати їхню продукцію, а також забезпечувати усі підпорядковані йому школи різних рівнів навчальною літературою⁴. Однак значна віддаленість навчальних закладів Правобережної України від Вільно, недостатній рівень організації торговельних зв'язків у постачанні книжкової продукції практично унеможливлювали виконання функції віленського освітнього центру із забезпечення провінції підручниками. Крім того, завдяки активній діяльності візитатора шкіл Волинської, Подільської та Київської губерній Тадеуша Чацького (1765–1813) на Волині великого впливу набуло (хоч і на короткий термін) організоване 1800 р. у Варшаві Товариство друзів наук, і почаївські василіани, наприклад, погодилися друкувати дидактичні матеріали, рекомендовані Товариством⁵. З огляду на всі чинники на

² Ісаєвич Я. Д. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми.– Л.: Світ, 2002. – С. 278.

³ Drukarze Dawnej Polski od XV do XVIII wieku / oprac. A. Kawecka-Gryczowa, K. Korotajowa, W. Krajewski. – Wrocław ; Kraków : Wydawnictwo PAN, 1960. Zesz. 6 : Małopolska–Ziemie Ruskie. S. 61.

⁴ Beauvois D. Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich 1803–1832. Lublin : Wydawnictwo KUL, 1991. – Т. 1: Uniwersytet Wileński. – S. 162, 178; т. 2: Szkoły podstawowe i średnie. – S. 299–300.

⁵ Beauvois D. Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich 1803–1832. – Т. 2. – S. 300.

початку ХІХ ст. друкарня Почаївського монастиря зберігала свої позиції як виробник друкарської продукції для навчальних потреб.

Репертуар Почаївської друкарні, зокрема навчальна література, що видавалася в ній, досліджені недостатньо. У працях, де висвітлюється розвиток друкарської справи на українських теренах або досліджується історія Почаївського монастиря та його друкарні, у кращому випадку зазначається факт виготовлення друкарської продукції навчального змісту та перераховуються окремі видання⁶. Деякі видання навчального характеру проаналізовано у статтях Р. Кисельова⁷.

У ХVІІІ ст. на території Правобережної України латинська мова залишалася мовою викладання в навчальних закладах різного рівня, відповідно нею друкувалися підручники, насамперед з таких класичних дисциплін як риторика та логіка. Так, 1764 та 1771 рр. в Почаєві було видано підручник з риторики під назвою «Erithome praeceptorum rhetoricorum selectissimis exemplis distinctorum in gratiam et commodiorem usum iuventutis scholarum Ordinis S. V. M. facta...». У НБУВ у відділі бібліотечних зібрань

⁶ Див., наприклад: Білик В. Волинські видання в бібліотечній збірці Кременецького василіанського монастиря станом на 1823 рік // Волинська книга: історія, дослідження, колекціонування : наук. зб. – Острог, 2005. – Вип. 1. – С. 23–29; Запаско Я. П. Мистецтво книги на Україні. – Л.: Вид-во Львів. ун-ту, 1971. – С. 238; Ісаєвич Я. Д. Українське книговидання... – С. 278–282; Книга і друкарство на Україні. – К.: Наукова думка, 1965. – С. 68; Маслов С. І. Етюди з історії стародруків. ХІ–ХІІ. – К., 1928. – С. 25–51; Петрушевич А. С. Историческое известие о древней Почаевской обители чину Св. Василия Великого и типографии ее, с росписью в той печатанным книгам // Галичанин : литературный сборник, издаваемый Б. А. Дидецим.– Л., 1863. – Кн. 1, вып. 3, 4. – С. 158–181; Романова А. А. Книгоиздательская деятельность Почаевского монастыря (1732–1830) // Почаевский сборник / отв. ред. : Н. В. Колпакова. – СПб.: Альфарет, 2007. – С. 12; Тиховский Ю. Мнимая типография Почаевского монастыря (с к. ХVІ до 1-й четв. ХVІІІ в.). – К., 1895. – [2], 68 с. – (Оттиск из журн.: Киевская старина. – 1895. – № 7. – С. 1–35; № 9. – С. 248–281); Drukarze Dawnej Polski od XV do XVIII wieku. – S. 62.

⁷ Див., наприклад: Киселев Р. Е. Издания Почаевского Успенского монастыря в отделе старопечатных и редких книг Национальной библиотеки Украины им. В. И. Вернадского // Федоровские чтения. – М.: Наука, 2005. – С. 380–387; Його ж. Жанровий репертуар україномовних видань Почаївського Успенського монастиря ХVІІІ – першої третини ХІХ століття // Вісн. Львів. ун-ту ім. Івана Франка. – Л., 2006. – Вип. 1. – С. 72–88; Його ж. Україномовні категорії почаївського друку та їх лексика // Актуальні проблеми української лінгвістики. Теорія і практика. – К., 2002. – Вип. 6. – С. 64–74.

та історичних колекцій (далі – ВБЗІК) у складі колекції бібліотеки Київської духовної академії (далі – КДА) є примірник видання 1771 р.: фоліація [1], 124, [2] арк.; формат 12°; бібліографія: Estreicher, t. 16, s. 79; Запаско, Ісаєвич, 2620⁸. 1778 р. цей підручник перевидався під дещо зміненою назвою: «Summula præceptorum rhetoricorum selectissimis exemplis distinctorum in gratiam et commodiorem usum juventutis scholasticæ facta»: фоліація [3], 80 арк.; формат 8°; бібліографія: Estreicher, t. 30, s. 55; Запаско, Ісаєвич, 2955. У НБУВ у відділі стародруків та рідкісних видань (далі – ВСРВ) зберігається п'ять примірників цього видання, з них два мають шифри бібліотеки Волинської духовної семінарії, один – запис про приналежність до зібрання бібліотеки Загорівського монастиря отців василіан (нині в Локачинському районі Волинської області), два – записи про приналежність приватним особам – отцю Симону (F. Simones) та отцю василіанину Ігнатію Микульському («R. F. Ignacius Mikulski O. S. V. M.»).

«Rhetorica ecclesiastica ad tyronum institutionem. Auctore D. Thoma Vari sacerdote campiensi» (1776) – підручник з церковної риторики військового священника Ф. Барі, передрукований з неапольського видання 1724 р.: пагінація [8], 1–128, 124–248 [i. e. 253], [13] с.; формат 8°; бібліографія: Estreicher, t. 12, s. 373; Запаско, Ісаєвич, 2820. У ВСРВ зберігається два примірники цього видання зі старими шифрами бібліотеки Волинської духовної семінарії; на одному з них є також напис попереднього власника: «Ex Libris L. Kięsicki» («Екслібрис Л. Кенцицького»).

Для потреб молоді, що вивчала риторику, 1771 р. було перевидано дві промови Цицерона «Mowy Cucerona przeciwko Katyline i za Markiem Marcellem»: пагінація [33], 275 [i. e. 273] с. [остання колонцифра помилкова]; формат 8°; бібліографія: Estreicher, t. 14, s. 256; Запаско, Ісаєвич, 2616. Текст надруковано паралельно латинською та польською мовами. Переклад з латинської мови здійснив професор риторики у Collegium Nobilium Товариства Ісуса у Варшаві отець Ігнацій Нагурчевський (Ignacy Nagurczewski; 1725–1811). Промовам передує загальний вступ, у якому перекладач розмірковує над прийомами ораторського мистецтва загалом, а також порівнює риторику Цицерона та Демосфена. У невеличких передмовах до кожної промови висвітлюється історичний контекст виголошення цих промов. До тексту додано наукові посилання та примітки.

⁸ Бібліографія подається скороченою такими виданнями: *Estreicher K. Bibliografia Polska*. Т. 1–35. – Кракув, 1872–2007; *Запаско Я. П., Ісаєвич Я. Д. Пам'ятки книжкового мистецтва*: Каталог стародруків, виданих на Україні: у 2-х кн., 3-х ч. – Л.: Вища школа, 1981–1984; *Почаевский сборник* / отв. ред. Н. В. Колпакова. – СПб.: Альфарет, 2007. – 216 с.

Видання оздоблене смужками з виливних прикрас, ініціалами⁹. У ВСРВ зберігається два примірники цього видання зі старими шифрами бібліотеки Волинської духовної семінарії.

Підручник з логіки у Почаєві було видано 1780 р.: «Institutiones logicæ seu dialectica alumnis philosophicæ pernecessaria brevissime collecta»: пагінація [4], 1–62, 73–93 [i. e. 83] с.: 1 грав.; формат 8°; бібліографія: Estreicher, t. 18, s. 583; Запаско, Ісаєвич, 3038. Книгу присвячено кафедральному архідиякону та офіціалу Луцької дієцезії Я. К. Б. Подгороденському (Jan Kanty Bożydar Podhorodeński). Видання оздоблено кінцівкою з рослинним орнаментом, ініціалами та двома схемами, перша з яких є гравюрою схеми, яка у формі дерева ілюструє співвідношення між категоріями, а друга – графічною схемою, яка демонструє протилежність і підпорядкованість суджень. У ВСРВ зберігається три примірники цього видання. Всі вони містять власницькі записи та інші написи різного змісту. Наприклад, на зовнішньому форзацному аркуші верхньої кришки оправи одного з примірників коричневим чорнилом написано: «Нас dialectica est Josephi Maniecki Anno 1802 Die 21 Noebrij. Kto ię ukradnie temu ręka upadnie. Kto ię schowa pod futro to go oburzę dzis albo iutro ato nie zawadnie. Dał w Łucku Die 21 Noebri». Ця діалектика – Йозефа Манецького, 21 листопада 1802 р. Хто її вкраде, тому рука всохне. Хто її сховає в себе, той швидко пожалкує. Дано в Луцьку 21 листопада»¹⁰. Поряд, на внутрішньому форзацному аркуші, напис тим же почерком: «Ja tez przyłączam. Nayswiętsza Panno formuj mi ręke abym mógł opisać Syna twego męke Przed zaczęciem iakiey sprawy odday Bogu chonor prawy In primis Deo Suplica» Також додаю. Пресвята Діво, керуй мою рукою, щоб я зміг описати Страсті твого Сина. Перед початком будь-якої справи вшануй Господа. Насамперед помолись». Перша частина вислову повторюється на звороті внутрішнього форзацного аркуша нижньої кришки оправи, а поряд – інший напис, характерний своїм повчальним звучанням: «Kto naukę miewa Ubogim niebuwa» («Учений бідним не буває»). В іншому примірнику на зовнішньому форзацному аркуші верхньої кришки оправи містяться два власницькі написи: «Ad Usus Sewiecki», «Ad Usus Witalis Malewicz» («Належить Севецькому»; «Належить Віталію Малевичу»). На титульному аркуші – запис про

⁹ Усі ініціали, про які буде згадано, є гравюрою-обрамленням для заголовної букви більшого, ніж основний текст, розміру.

¹⁰ Записи подаються з оригінальною орфографією та пунктуацією. При перекладі передано зміст висловів, а не дослівне тлумачення слів.

приналежність до бібліотеки Луцької кафедральної семінарії та відтиск власницької печатки з зображенням гербу Лещиц (Leszczyc). Третій примірник видання, на відміну від попередніх, має паперову обкладинку (не оправу), від якої збереглася лише нижня частина. На його титульному аркуші містяться старі бібліотечні шифри та запис власника, найімовірніше ченця: «P. F. M. á S. M.».

Один з найпопулярніших підручників Нового часу – латинську граматику отця єзуїта Еммануеля Альвареса (Manuel Alvarez) «De institutione grammatica libri tres» – у Почаєві надрукували 1782 р. з латинсько-польського каліського видання 1773 р. Почаївське видання Альвара (Alwar), як на польських землях називали цей підручник, складалося імовірно лише з першої книги, наприкінці якої додавався невеликий розділ у формі запитань і відповідей для практичної перевірки знань учнів – «Zaprawa gramatyczna»: пагінація: 322, [30] с.: 1 грав.; формат 8°; бібліографія: Запаско, Ісаєвич, 3124; у «Bibliografii Polskiej» К. Естрайхера (t. 12, s. 126–129) зазначено низку інших видань, аналізованого немає. Видання оздоблене гравюрою із зображенням стопи Почаївської Божої Матері (на звороті титульного аркуша). Цей підручник латинської граматики, в якому втілено принцип заучування матеріалу напам'ять, був розрахований на декілька років навчання та використовувався в усіх єзуїтських школах з 70-х рр. XVI ст. до, щонайменше, середини XIX ст. Після скасування Ордену єзуїтів 1773 р. деякі ордени, наприклад піари, запровадили у своїх школах свій підручник. Однак Альвар продовжував передруковуватися ще у першій половині XIX ст. У ВСРВ зберігається чотири примірники почаївського видання цього підручника, а три з них складені так, як зазначено вище; у четвертому примірнику до першої приплетено другу та третю книги з іншого, імовірно каліського видання 1773 р., а також Катехізис Петра Канізія (Petrus Canisius; 1521–1597), що входив до складу зазначеного каліського видання. Всі примірники містять ті чи інші написи, що засвідчують власницьку принадлежність підручників. Так, примірником, у якому переплетено всі три частини підручника, користувався якийсь Йосафат (Josafat). На одному з примірників, які містять лише першу частину підручника, є напис, з якого стає відомо про те, що у січні 1864 р. він належав монаху василіанину Мартисію Варавському (Martysy Warawski); також на ньому є штамп бібліотеки Обласного науково-дослідного краєзнавчого музею в м. Житомирі. На форзацах двох інших примірників багато записів типу «проби пера». Форзаці цих двох книжок цікаві ще й тим, що при оправленні для них використано фрагменти почаївського видання про садівництво

«Zabawa ogrodowa», що видавалося принаймні двічі – 1798 та 1808 рр.: формат 8°; бібліографія: Estreicher, t. 5, s. 216, t. 14, s. 522, t. 34, z. 1, s. 6 (рік помилковий); Запаско, Ісаєвич, 4006; Почаевский сборник, 172. Можна припустити, що частина накладу Альвара затрималася на складі друкарні та була оправлена (з використанням фрагментів пізніших видань) та пушена в обіг пізніше.

Серед інших «мовних» підручників популярними у почаївських друкарів були російські та російсько-польські букварі та граматики. Так, 1778 р. було видано російську граматику, яку її автор, М. Любович (M. Lubowicz), уклав на замовлення та присвятив впливовому політику та письменнику, князю Адамові Казиміру Чарториському (książe Adam Kazimierz Czartoryski; 1734–1823): «Grammatyka Rosyjska»; пагінація [8], 1–48, 48–193 [i. e. 194], [3] с.; формат 4°; бібліографія: Estreicher, t. 17, s. 328, t. 21, s. 486; Запаско, Ісаєвич, 2941. Прізвище автора вказано наприкінці присвяти. У передмові до читача підкреслюється, що основою для підручника стала граматика Михайла Ломоносова. У книзі використовуються латинський, гражданський і кириличний шрифти. Вона оздоблена гравюрою на титульному аркуші, ініціалами, кінцівками. У НБУВ примірник цього видання зберігається у ВБЗІК у складі колекції бібліотеки КДА. При його оправленні у друкарні для форзаців використано фрагменти видання твору Саллюстія «Historia o wojnie z Katyliną» (1776), про яке буде мова нижче.

Ще одна російська граматика побачила світ у Почаєві 1809 р. під двомовною назвою «Грамматика російського языка в пользу польского юношества в Волынской гимназии изданная Михаилом Бутовским = Grammatyka języka rossyjskiego dla użytku młodzi polskiej w Gymnazjum Wołyńskiem wydana przez Michała Butowskiego»: пагінація [16], [4], 5–342, [9] с.; формат 8°; бібліографія: Estreicher, t. 1, s. 171. Текст у цьому підручнику подається паралельно російською та польською мовами, вірші у прикладах наводяться російською мовою без перекладу. Акцент зроблено на гражданську абетку, але також подаються кириличні букви та цифри. У ВБЗІК у складі колекції бібліотеки КДА зберігається два примірники цієї граматики. На одному з них є запис про дарування книги у бібліотеку КДА 2 липня 18[7]4 р. Зовнішній вигляд примірника свідчить про активне користування книжкою у минулому.

1828 р. вийшов друком «Букварь для обучения юношества чтению по російски, по польски и по славенски, с присовокуплением наставления, как учить вместе читать и писать: также молитв, нравочения, басен, слов и проч. = Elementarz dla uczenia młodzi czytać po rossyysku, po-polsku i po

słowieńsku; z dodaniem przepisu, iak łatwiej iest nauczać razem czytać i pisać: tudzież modlitw, nauki obyczaiowej, baiek, wokabuł, i t. d.» пагінація [2], 71 [і. е. 70] с. [остання колонцифра помилкова]; формат 8°; бібліографія: Estreicher, t. 6, s. 90. Текст у підручнику подається паралельно російською та польською мовами, а також церковнослов'янською та польською мовами; приклади – прислів'я, молитви тощо – наводяться також паралельно, але другою мовою подається не переклад, а відповідні аналоги. Наприкінці книжки вміщено російсько-польський словничок, таблицю чисел («церковні», тобто букви кириличного шрифту з титлами, арабські, римські, а також «гражданські», тобто передані словами гражданським шрифтом), таблицю множення. Отже, як видно з назви книжки та її змісту, це видання має більш універсальний характер, ніж просто буквар. Для полегшення сприйняття матеріалу крім прийому паралельної подачі тексту використано курсив для виділення термінів, пояснень, також більшим шрифтом надруковано літери в абетках. У НБУВ зберігається два примірники цього видання у ВБЗІК у складі колекції бібліотеки КДА. Один з примірників цікавий своїми форзацами, на які при опрацюванні у друкарні використано фрагменти польськомовного видання молитов. Розмір основного тексту, що складається з дев'яти рядків, становить 49x38 мм, висота всього набору (колонцифра, 9 рядків і кустод) становить 59 мм; формат, можливо, 24°. Відомості про це видання поки що не вдалося відшукати в бібліографічних покажчиках.

Наступне видання букваря було невеликим за розміром, але за своїм змістом ще універсальнішим: «Nauka czytania pisma polskiego dla małych dzieci z różnem nabożeństwem i katechizmem katolickim» 1830 року видання: фоліація [20] арк.; формат 8°; у «Bibliografii Polskiej» К. Естрайхера немає. Склад видання: абетка, склади, молитви, катехізис, таблиця чисел арабських і римських, наприкінці колядка «Koleśda dla małych dzieci». У ВБЗІК у складі колекції бібліотеки КДА зберігається два примірники цього видання. В них обох для форзаців при опрацюванні у друкарні використано фрагменти першої частини видання «Nauki powszechnie w sposób katechizmowy» (1807), про яке буде мова нижче.

Схожу структуру має підручник «Elementa puerilis institutionis pluribus in locis reformata, piisq[ue] orationibus ac Doctrina Christiana aucta», виданий у XVIII ст. без зазначення року: фоліація [42] арк.: грав.; формат 8°; бібліографія: Запаско, Ісаєвич, 4147; у «Bibliografii Polskiej» К. Естрайхера (t. 16, s. 39) зазначено низку інших видань, аналізованого немає. Склад видання: абетка, склади, молитви паралельно латинською та польською мовами (через рядок), літанія Діви Марії, латинсько-польський словничок,

прислів'я – вправи для маленьких дітей, виклад засад християнського вчення у формі запитань і відповідей, арабські та римські числа від 1 до 100, віршики-поради, – як вчитися гарно писати та приклади гарного написання літер, наприкінці – вірш-порада дітям добре себе поводити та навчатися, оскільки наука – це скарб. У виданні широко використано курсив для полегшення зорового сприйняття матеріалу: ним виділено підзаголовки, польськомовний (на відміну від латиномовного) варіант молитов і прислів'їв, польські слова у словничку. Для ілюстрації того, як правильно та гарно писати, вміщено зображення руки, що тримає перо (чомусь догори ногами до тексту-пояснення). Видання має форту, оздоблене гравюрою з зображенням Розп'яття, кінцівкою. У НБУВ примірник видання зберігається у ВСПВ.

До категорії проаналізованих граматик і букварів за змістом дотичний також «Лексікон, сиречь словесник славенскій, имеющ в себе словеса первее славенская азбучная, посем же полская благопотребный к виразумению словес славенских обретающихся в книгах церковных» 1804 року видання: фоліація [88] арк.; формат 8°; бібліографія: Почаевський збірник, 118; у «Bibliografii Polskiej» К. Естрайхера немає. Це окреме видання лексикону, вміщеного в «Богословіи нравоучительной» (про неї буде мова нижче) 1751 та 1756 рр. Як бачимо з назви, це церковнослов'янсько-польський словник. У НБУВ два примірники «Лексікону» зберігаються у ВСПВ і у ВБЗІК у складі колекції бібліотеки КДА.

3-поміж інших підручників і допоміжної літератури, що друкувалася у Почаєві, можна виділити підручники з історії та географії.

1776 р. «для подвійної користі шкільної молоді» було перевидано історичний твір Саллюстія «Kaja Krispa Sallustiusza historia o woynie z Katyliną»: пагінація [9], 207 с.; формат 8°; бібліографія: Estreicher, t. 27, s. 35; Запаско, Ісаєвич, 2850. Текст надруковано паралельно латинською та польською мовами. У передмові перекладач – отець єзуїт Давид Пільховський (Dawid Zygmunt Pilchowski (1735–1803), з 1783 р. – професор літератури у Віленському університеті) – підкреслює, з одного боку, користь вивчення стародавньої історії, а з іншого – складність латинської мови Саллюстія і, відповідно, зручність вивчення мови за наявності перекладу. Крім того, для кращого розуміння як перекладу, так і змісту до тексту додано наукові посилання та примітки. Видання оздоблене смужками з виливних прикрас, ініціалами. У ВСПВ зберігається два примірники цього видання, на одному з них – запис про приналежність кременецьким отцям василіанам, а також старі шифри бібліотеки Волинської духовної семінарії.

1801 р. у Почаєві анонімно вийшов популярний, багато разів передрукований (з 1786 р.) шкільний підручник з історії Давньої Греції отця піара Вінцентія Скретуського (Wincenty Skrzetuski; 1745–1791) «Historia powszechna dla szkół narodowych na klasę IV. Dzieje greckie zawierająca»: пагінація [3], 109, [3] с.; формат 8°; у «Bibliografii Polskiej» К. Естрайхера немає, зазначено інші видання кінця XVIII – початку XIX ст. (t. 28, s. 207; t. 4, s. 272). У ВБЗІК у складі колекції бібліотеки КДА зберігається примірник цього видання, переплетений разом з підручником зі стародавньої історії, без титульного аркуша; очевидно, це видання: [Skrzetuski, Józef Kajetan; 1743–1806]. «Historia powszechna dla szkół narodowych na klasę III»: друк не почаївський; пагінація [1], 3–69, [1], 74–114, [2] с.; формат 8°; бібліографія: Estreicher, t. 28, s. 204; t. 4, s. 272. Ці підручники для третього-четвертого класів народних шкіл, за інформацією з «Bibliografii Polskiej» К. Естрайхера, часто видавалися разом, але в цьому примірнику переплетено видання різних друкарень.

У 1817 р. було видано «Dzieje od stworzenia świata aż do roku 1816. czyli rys historyi powszechnej wszystkich narodów, chronologicznie ułożony z przydatkiem wynalazków uczonych ludzi i opisaniem dokładnem batalij w ostatniej epoce zaszł» доктора теології, історика отця В. Марчинського (Wawrzyniec Marczyński; 1778–1845): пагінація [8], 1–209, 300–304 [i. e. 215] с.; формат 8°; бібліографія: Estreicher, t. 3, s. 68, t. 6, s. 493. Ім'я автора вказано наприкінці присвяти. Видання присвячене єпископу Кам'янецько-Подільської дієцезії ксьондзу Боргіашові Мацкевичу (Franciszek Borgiasz Lukasz Mackiewicz; 1765–1842). На звороті титульного аркуша вміщено цензурний дозвіл, підписаний у Вільно 17 жовтня 1816 р., згідно з яким 6 примірників видання спершу повинні були надійти до Цензурного комітету: один примірник – для самого комітету, два – для Департаменту Міністерства освіти, два – для Імператорської публічної бібліотеки та один – для Імператорської Академії наук. Після цього книжки можна було розповсюджувати. Для зручності читання тексту великими літерами набрано назви розділів, на поля винесено хронологію подій. У ВБЗІК зберігається два примірники цього видання у складі колекції бібліотеки КДА. На одному з примірників є запис про приналежність до бібліотеки почаївських василіан.

Підручник з географії «Geografia starożytna stosowana do dzisiejszej, z krótką wiadomością o chronologii podług przedniejszych w tym względzie wzorów, dla pożytku uczącej się młodzie, językiem polskim ogłoszona» професора історії Кременецького ліцея Юзефа Ульдинського (Juzef Uldyski; 1792–1863) вийшов друком, як зазначено на титульному аркуші,

в Почаєві та Кременці 1819 р.: пагінація [20], 1–90, 100–329, 329–415, 417–418, 418–419, 421–422, 422–423, 425–467 [i. e. 458], [79] с.; формат 8°; бібліографія: Estreicher, t. 4, s. 598. На звороті титульного аркуша вміщено цензурний дозвіл, схожий на той, що у підручнику з історії 1817 року видання. На примірнику, що зберігається у ВБЗІК у складі колекції бібліотеки КДА, є запис про приналежність до бібліотеки кременецьких василіан.

Крім шкільних підручників і посібників, букварів, почаївські василіани друкували у значних кількостях книжки для християнського виховання та вивчення засад християнського віровчення. Протягом другої половини XVIII ст. вийшли друком кириличним шрифтом шість різних видань поширеного катехізиса «Богословія нравоучителная», в якому викладалися засади греко-католицької теології та обрядовості; ще два видання аналога цього твору було надруковано польською мовою. Ця книжка, за словами П. Г. Житецького, стала «настільною книгою уніатського священства, що замінила йому шкільну науку»¹¹. Латинський шрифт використано у виданнях «Богословія нравоучителной» 1751, 1756, 1787 рр. як другий у паралельному тексті староукраїнською та польською мовами (зокрема у перших двох – у лексиконі), у виданнях 1776, 1779, 1793 рр. – як допоміжний у посиланнях: формат усіх видань 4°; бібліографія: Estreicher, t. 13, s. 232; Запаско, Ісаєвич, 1738, 1956, 2804, 2961, 3375, 3679; Почаевский сборник, 6, 8, 82, 97. У ВСРВ ці видання представлені багатьма примірниками: 1751 р. – 6 примірників, 1756 р. – 11 повних примірників і 4 фрагменти, 1776 р. – 5 примірників, 1779 р. – 13 повних примірників і 1 фрагмент, 1787 р. – 16 повних примірників і 3 фрагменти, 1793 р. – 7 примірників. У ВБЗІК у складі колекції бібліотеки КДА зберігаються примірники видань 1751, 1756 і 1787 рр.

Польською мовою (окремі слова – латинською та церковнослов'янською мовами) твір був укладений коректором Почаївської друкарні отцем Пантелеймоном Кульчицьким (Pantaleon Kulczycki) і мав назву «Treść teologiczney nauki obyczajney z autorów klassycznych Antoine i innych łacińskich przez rozmowy na kształt katechizmu dla łatwiejszego uczenia się i pojęcia osobom duchownym oyczystym językiem... wybrana»: 1787 р. – пагінація [2], 1–29, 1–591, 591–644 [i. e. 645], [6] с.: 1 грав.; формат 4°; бібліографія: Estreicher, t. 20, s. 369; Запаско, Ісаєвич, 3404; 1792 р. – пагінація [2], 1–262, 270–331, 331–435 [i. e. 429], [4] с.: 1 грав.; формат 4°; бібліографія: Estreicher, t. 20, s. 369; Запаско, Ісаєвич, 3660. Видання оздоблене

¹¹ Цит. за: Кисельов Р. С. Жанровий репертуар... – С. 77.

гравійованою схемою родинних зв'язків і співвідношення між поколіннями родичів. Примірник книжки «Teść teologiczney nauki obuczayney» 1787 року видання, що зберігається у ВСПВ, має запис про приналежність до книгозбірні Любарського Свято-Георгієвського монастиря отців василіан (нині у Житомирській області). У ВБЗІК є два примірники стародруку зазначеного року видання: у складі колекції бібліотеки КДА, що містить запис «Ex Libris Leonis Kięcicki Ord. S. V. M. 1791 Anno [...]» («Екслібрис Леона Кенцицького Чину Св. Василя Великого 1791 р. [...]»), та колекції бібліотеки Університету Св. Володимира. Видання 1792 р. представлено у ВСПВ сімома примірниками. На трьох з них є власницькі записи, зокрема один примірник належав до бібліотеки Загорівського монастиря отців василіан (нині в Локачинському районі Волинської області), два інші – отцю василіанину Тарасу Гунчаковському (Tarazy Hunczakowski) та отцю Ноплеру Тишкевичу (Nopler Tyszkiewicz).

За матеріалами лекцій, що читалися у дієцезіальному училищі для майбутніх священиків, викладач і управитель Луцької семінарії Федір Басарабський підготував до друку та опублікував 1771 р. підручник з догматичного та морального богослів'я для дієцезіальних училищ під назвою «Писмена си есть начатки догмато-нравоучителныя богословіи образом народовещанія... Т. 1»: пагінація [50], 922, [2] с.; формат 4°; бібліографія: Estreicher, t. 9, s. 399; Запаско, Ісаєвич, 2603 (=2573). Основний текст підручника написано книжною українською мовою, латинський шрифт використано у кінцевих після глав примітках. У ВСПВ зберігається 6 примірників цього видання. Два з них мають старі шифри та наліпки бібліотеки Волинської духовної семінарії, один – бібліотеки Подільської духовної семінарії; один примірник (без титульного аркуша) за записом 1854 р. був у складі Почаївської лаврської бібліотеки; один примірник згідно з записом на титульному аркуші належав Фомі Більському («Ex Libris Thomae [Bilski A. C. P. R. D. L.] mpp.»).

У 1780–1781 рр. вийшли два видання (відрізнялися лише титульним аркушем, його зворотом і дозволом на друк) перекладеного з французької мови твору про церковні таїнства, призначеного для навчання священиків, котрі виховували та вчили свою паству: «Pasterz w powinnościach urzędu swego objaśniony, albo nauka o sakramentach kapłanowi staraniem dusz ludzkich obowiązany, i innym ludziom wielce pożyteczna. Т. 1» та «Zbiór wiadomości o sakramentach śś. u innych powinnościach kapłanów służenie dusz powierzone mających... , dla pożytku tak tychże kapłanów, iak u wiernych chrystusowych. Т. 1»: пагінація однакова: [12], 1–169, 190–214 [i. e. 194] с.; формат 8°; бібліографія: Estreicher, t. 24, s. 108, t. 35, s. 102; Запаско, Ісаєвич,

3113. Стародруки оздоблені кінцівками, ініціалами, виливними прикрасами. У ВСПВ зберігається по два примірники обох видань. На книжках «Pasterz'a» є власницькі записи та екслібриси: на одному – записи «Ad Eclesicum Humanensem Liber Imis» («Уманської церкви книга перша») та «Dobrzeiewski» («Добжеєвський»), на другому – запис і шрифтовий екслібрис отців домініканців: «RR. PP. Missionarior. OP.» («Отці місіонери Ордену братів-проповідників») та «Ex Bibliotheca Conventus Lubarensis Ordinis Predicatorum 1808» («Бібліотека Любарського монастиря Ордену братів-проповідників 1808»; нині – у Житомирській області).

1807 р. у трьох частинах вийшов перекладений з французької мови неназваним ченцем-василіанином великий за обсягом, складений у формі катехізиса підручник «Nauki powszechne w sposób katechizmu, w których tłumacza się krótko z pisma i z tradycyi historia, fundamenta religii, obyczajność chrześcijańska, sakramenta, modlitwy, ceremonie, i zwyczaje kościoła. Napisane... do uzycia tak dawnych, iak nowotnych katolików, a oraz i dla tych, którzy są obowiązani do nauczania; z dwoma katechizmami skroconymi dla dzieci»: пагінація: Ч. 1. – [16], 1–101, 103–113, 111–227, 227–317, 317–345, 345–459, 500–502, 502–671, 671–684 [i. e. 651], [9] с.; Ч. 2. – [2], 1–71, 71–78, [1], 81–186, 188–281, 283–409, 500–508, 508–509, 600–609, 700–707 [i. e. 436], [5] с.; Ч. 3. – [2], 1–86, 67–206, 306–318, 309–372, 372–467, 467–488, 479 [i. e. 417], [9] с.; формат 8°; бібліографія: Estreicher, t. 3, s. 217. До тексту додано посторінкові примітки. Як видно з назви, у цьому творі викладаються засади християнського життя та обов'язки християнина; він призначений для широкого кола читачів (учнів) різного віку. У НБУВ два примірники другої частини видання зберігаються у ВСПВ, натомість два примірники всіх трьох частин знаходяться у фондах ВБЗІК у складі колекції бібліотеки КДА.

Ще одним різновидом церковної навчальної літератури, який варто виділити, є катехізиси. Вище зазначалося, що вони входили як складники до букварів, але почаївські василіани друкували їх також як самостійні видання. 1756 р. вийшов друком двомовний, перекладений «з різних мов» отцем василіанином Макарієм Нероновичем (Makary Neronowicz) твір «Краткій катихізм історическій, от писаній Ветхаго и Новаго Завета избранный, не токмо правоверным христіаном, но наипаче всем іереєм парохіальным, обучения ради себе в історіях писаній святых всепотребный... = Krótki katechizm historyczny z Pisma świętego tak Starego iako u Nowego Zakonu wybrany, nie tylko prawowiernym chrześcianom, lecz osobliwie wszystkim kapłanom parochialnym, dla ćwiczenia się w historyi Pisma Bożego wielce potrzebny...»: фоліація 98, [4] арк.; формат 4°; бібліографія: Estreicher, t. 23, z. 1, s. 83–84; Запаско, Ісаєвич, 1960; Почаевский сборник, 10.

Польськомовний титул з вихідними даними надруковано на звороті титульного аркуша у рамці з виливних прикрас. Натомість текст катехізиса, а також зміст книжки подано у дві колонки паралельно українською та польською мовами. Текст твору складається з двох частин, кожна з яких ділиться на 29 тематичних лекцій. Останні поділяються на частину текстову та частину питань і відповідей. Для полегшення сприйняття матеріалу всі лекції мають короткі назви, їхні заголовки виділено більшим шрифтом і курсивом. У ВСРВ зберігається три примірники цього видання, один з них у минулому був у фондах бібліотеки КДА, другий має запис про приналежність до бібліотеки Тригирського Преображенського монастиря (нині у Житомирській області), третій (без титульного аркуша), судячи з численних записів на форзацах, був у власності чи користуванні значної кількості осіб духовного сану. Ще один примірник видання зберігається у ВБЗІК у складі колекції бібліотеки КДА; він має запис про приналежність до бібліотеки Почаївської Лаври у 1854 р.

1772 р. вийшов друком твір Корнелія Срочинського (Cornelius Sroczyński) «Methodus Peragendi Missiones Apostolicas in Provincia Ruthena O. S. Basilii Magni...», частина якого «Katechizm krótko zebrany: Przednieysze wiadomości do zbawienia potrzebne w sobie zawieraiący na missyach Zakonu S. Bazylego Wielkiego Prowincyi Koronney zwyczajny» має власний титульний аркуш: фоліація: арк. 84–115, [3]; формат 8°; бібліографія: Запаско, Ісаєвич, 2672, 2673; Почаевский сборник, 168, 169; у «Bibliografii Polskiej» К. Естрайхера немає. Власне катехізис у виданні займає арк. 86–99, решту – молитви, поради християнам, «Pieśni nabożne». У НБУВ примірник видання зберігається у ВБЗІК у складі колекції бібліотеки КДА. Переклади цього катехізиса церковнослов'янською та українською мовами виходили у Почаєві 1790 та 1819 рр.¹²

Для широкого кола читачів призначено укладений холмським уніатським єпископом Порфирієм Скарбком Важинським (Porfiry Skarbek Ważyński; 1730–1804) і виданий 1792 р. «Katechizm albo Krótkie zebranie nauki chrześcijańskiej, dla pożytku dusz ludzkich spisane, do druku podane i na dwie klasy podzielone»: пагінація [3], 4–208 с.: 1 грав.; формат 8°; бібліографія: Estreicher, t. 32, s. 267, t. 19, s. 186; Запаско, Ісаєвич, 3673. Ім'я автора вказано у вступі. Також там зазначається, що всі парафіяни у віці від семи років кожного святого дня повинні ходити до церкви (у холодну пору – до школи) на навчання за цією книжкою. Вони всі вважаються учнями першого класу, а коли «учні» засвоять матеріал і складуть іспит –

¹² Див.: Кисельов Р. С. Жанровий репертуар... – С. 79–80.

перейдуть у другий клас. Видання прикрашено він'єтками та кінцівками, на звороті титульного аркуша вміщено гравюру із зображенням св. Миколая та підписом «S. Mikołaj Biskup Mirenski Cudotworca». У ВБЗІК у складі колекції бібліотеки КДА зберігається два примірники цього видання. На одному з них є печатка бібліотеки Полоцької уніатської духовної семінарії, на іншому – запис латинською мовою про при належність монаху-василіанину А. Нарбуту («Hujus Libri Successor est A. Narbutt. Ord. S. B. M. Monachus»).

1806 р. почаївські василіани надрукували «Katechizm rzymski, z wyroku Synodu Trydentskiego ułożony, z rozkazu Piusa V papieża po łacinie wydany, na różne języki w różnych krajach przełożony, potym od Klemensa XIII osobliwie zalecony dla iednostayney nauki chrześcijańskiej»: пагінація [7], 1–115, 114–206, 210–265, 259–266, 275–276, 276–297, 299–407 [i. e. 404], [58] с.; формат 4°; у «Bibliografii Polskiej» К. Естрайхера немає, зазначено інші видання XVII – початку XIX ст. (t. 19, s. 181–183; t. 2, s. 365). Цей катехізис укладено з метою протиставити «справжню науку святої віри» лютеранській і кальвінській «ересі» та усунути розбіжності, що виникли у катехізисах, виданих у різні роки. Книжка призначалася для плебанів (парафіальних священиків), які повинні були демонструвати перед церковним начальством свої знання цього катехізиса, а також читати його парафіянам під час проповідей. У виданні широко використано великі літери та курсив для виділення частин і підрозділів. Його оздоблено заставками, кінцівками, виливними прикрасами. У ВСРВ зберігається один примірник видання з записом про приналежність василіанській школі в Умані.

1815 р. вийшов друком «Katechizm mały dla dzieci»: фоліація [32] арк.; формат 8°; у «Bibliografii Polskiej» К. Естрайхера немає. У НБУВ примірник цього видання зберігається у ВБЗІК у складі колекції бібліотеки КДА.

Видання 1783 р. «Regiuy nowiciackie» (пагінація [12], 40 с.; формат 4°; у каталозі Я. Запаска, Я. Ісаєвича та у «Bibliografii Polskiej» К. Естрайхера немає) не є в точному значенні підручником, але його можна віднести до категорії навчальних посібників, оскільки воно містить обов'язкові для заучування та виконання правила поведінки та розпорядок дня послушників. До польськомовного тексту вставлено церковнослов'янською та латинською мовами без перекладу окремі слова та словосполучення, що є назвами молитов, ритуальних дій тощо, а також цитати зі Святого Письма. У ВСРВ зберігається один примірник цього видання з записом про приналежність новіціату Білостоцького василіанського монастиря («Pro noviciatu Białostocensi Ord. S. B. M.»), а також власницькою печаткою з написом «Елисей Кипріянович Тругубовъ».

У Почаєві друкувалися твори, що не належать до категорії підручників або посібників, але безпосередньо стосуються навчального процесу. Це тези доповідей з філософії, логіки, догматичної та моральної теології та інших дисциплін, які виголошувалися у школах або монастирях Володимира, Підгірців, Луцька тощо. Так, 1762 р. було надруковано «Propositiones philosophicae, de triplici cogitationis specie, ex libris elementorum desumptae, artis logicae» учня василіанської школи у Володимирі А. Б. Марковського (Aloisy Bartłomiej Markowski): фоліація [13] арк.; формат 4°; у каталозі Я. Запаса, Я. Ісаєвича та у «Bibliografii Polskiej» К. Естрайхера немає. У ВСРБ зберігається два примірники цього видання. На одному з них є цікавий посторінковий дарчий запис дерманського та дубенського архімандрита василіанина Олександра Йодка бібліотеці Дубенського монастиря від 29 квітня 1763 р.: «Ego Alexander Jodko ODBMi Archimandrita Dermanensis Dubnensis et Sanctæ Crucis Hunc Libellum Applico Bibliothæcæ Monasterij Dubnensis Archimandritatis In Perennom Sanctæ Matri Religioni Gratitude A. 1763 D. 29 Aprilis»¹³.

Приблизно в той самий час було надруковано тези доповіді ієромонаха Підгорецького василіанського монастиря (нині у Бродівському районі Львівської області) Граціана Парницького (Gracyan Parnicki), присвячені сину краківського воєводи Вацлава Жевуського Северину (Wacław Piotr Rzewuski; 1706–1779; Seweryn Rzewuski; 1743–1811), «Propositiones ex theologia dogmatico-liturgico-scholari [i. e. morali]»: фоліація [14] арк.; формат 4°; бібліографія: Estreicher, t. 26, s. I–II; Запаско, Ісаєвич, 2782. У примірнику, що зберігається у ВСРБ, на титульному аркуші у назві слово *scholari* виправлено на слово *morali*. Рік видання не вказано, але за біографічними відомостями про меценатів, наведеними у присвяті, тези було виголошено та надруковано між 1762 і 1768 рр., можливо в 1765 р., як написано чорнилом внизу на титульному аркуші.

Імовірно, 1780 р. вийшла друком збірка тез доповідей монахів Підгорецького монастиря Ордену василіан, присвячена Юзефові Жевуському (Józef Rzewuski; 1739–1816), «Propositiones ex universa recenti

¹³ С. Мишук подає інформацію, що кількома днями пізніше, 3 травня, названий архімандрит подарував тому самому монастирю два рукописні теологічні трактати XVIII ст., на сторінках яких було зроблено відповідні записи. Див.: *Мишук С. М.* Рукописні конфесійні пам'ятки XVII–XIX ст. Волинського державного крайознавчого музею в Житомирі кін. XIX – поч. XX ст.: короткий огляд матеріалів з фондів Інституту рукопису НБУВ // *Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. Міжвід. зб. наук. пр. – К., 2002. – Вип. 5. – С. 125–133.*

eclectica philosophia selectæ», видана без зазначення місця та року видання (за бібліографією – видано в Почаєві): фоліація [32] арк.; формат 4°; бібліографія: Запаско, Ісаєвич, 3052; у «Bibliografii Polskiej» К. Естрайхера немає. До збірки увійшли тези з логіки, онтології, психології, теології, фізики, астрономії, захист яких повинен був відбутися в Підгорецькому монастирі 12 травня 1780 р. Примірник цього видання зберігається у ВСРБ.

Огляд представлених у НБУВ латиношрифтих видань навчального змісту, надрукованих у Почаєві у перше століття діяльності монастирської друкарні, дає підстави зробити висновок про досить широкий спектр навчальної літератури, що друкували почаївські василіани на потреби навчальних закладів, парафіяльних священників і пастви. Для шкіл, колегій, гімназій друкувалися підручники та посібники з різних дисциплін: філософії, риторики, латинської та інших мов, історії, географії, математики, фізики (дві останні у НБУВ не представлені) тощо. Для християнського виховання парафіян різного віку видавалися катехізиси та різноманітні збірники під назвою букварів, до складу яких входили молитви, релігійні пісні та інші необхідні відомості. Характерною особливістю європейської друкарської продукції навчального змісту в аналізованій період, більшою мірою у XVIII ст., меншою – на початку XIX ст., було те, що значну кількість видань складала передруки старих підручників. Почаївські василіани також підтримували цю традицію. Однак дидактичний матеріал з часом поступово оновлювався, що можна прослідкувати на прикладі проаналізованих видань, особливо тих, які з'являлися на вимогу часу зі змінами адміністративно-політичного характеру. Репертуар Почаївської друкарні потребує подальшого вивчення, а наявні у НБУВ примірники – продовження їх всебічного історико-книгознавчого аналізу.

Ірина Швець,

мол. наук. співробітник НБУВ

ГАЗЕТНИЙ ФОНД НБУВ : ФОРМУВАННЯ, СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

У статті розглянуто основні етапи розвитку газетних фондів НБУВ, а також проблеми збереження, періодизації та каталогізації газет.

Ключові слова: газетний фонд, видання, електронні каталоги, періодизація.

Третє тисячоліття характеризується появою принципово нової соціальної концепції розвитку людської цивілізації, важливим фактором існування якої стає наповнення інформаційного ринку та удосконалення технологічних можливостей. Це свідчить про зародження глобальної інформаційної інфраструктури, що потребує надійності збереження, гнучкого пошуку, якісного та швидкого оброблення та передачі інформації, максимальної інтерактивності. Стрімкий розвиток інформаційних технологій змінює погляд на газетні видання та на центри їх збереження – газетні фонди нашої держави, оскільки саме газети поряд з телебаченням, інтернетом та радіо інформують про останні події сучасності через максимально короткі регулярні проміжки часу найбільш масову читацьку аудиторію. Поточні газети дають оперативну інформацію про сучасні події, а ретроспективні є літописами, що дозволяють дослідити, як розгорталися події у минулі часи.

Свою назву газети отримали чотири століття тому від найменування дрібної італійської монети. 1556 року у Венеції вийшло перше друковане видання («Письмові вісті») вартістю в одну «gazetty». Перші дослідження газет в Україні почали з'являтися в другій половині XIX – на початку XX ст. Це були окремі статті або невеличкі замітки з нагоди ювілейних дат заснування часописів, перші спроби бібліографічного опису періодичних видань [1; 2] і статті оглядового характеру [3]. Вивченням історії української преси займалися В. Владимиров, В. Габор, С. Кость, І. Михайлин, О. Мукомела, М. Нечиталюк, І. Павлюк, М. Присяжний, серед діаспори – О. Бочковський, А. Животко, М. Шлемкевич, І. Кедрин-Рудницький.

Основне завдання газетних фондів нашої держави і газетного фонду НБУВ зокрема – забезпечення інформаційних потреб суспільства та

збереження документальної спадщини. Щоб максимально використати інформаційні ресурси, потрібно виконувати основні вимоги функціонування фонду: вчасне та повне комплектування й оброблення документів, доступність для користувачів, збереження.

Людство завжди дбало про збереження свого документального спадку. Перший книгознавчий трактат «Про необхідну повагу до зберігання книжок» Річарда де Бері було вміщено у відомому «Філобібліоні» (1345). На сьогодні питання збереження документів, у нашому випадку – газет, стає ще актуальнішим. Адже, по-перше, на відміну від глиняних табличок, пергаменту, оксамиту та інших матеріальних носіїв інформації минулих поколінь, якість сучасного паперу вже з середини XIX ст. значно погіршилась. По-друге, збільшився шкідливий вплив забрудненого навколишнього середовища. По-третє, на збереження фондів негативно впливають і форс-мажорні обставини (пожежі, потопи, техногенні катастрофи тощо).

1998 р. Міжнародна федерація бібліотечних асоціацій та установ (IFLA) започаткувала програму збереження фондів як основну умову виживання культури та науки.

Роботу зі збереження фондів можна проводити в двох основних напрямках:

1. оперативний ремонт та реставрація;
2. поцифрування документів або перенесення на мікрофіші.

Важливим фактором впливу на збереження бібліотечних фондів є додержання температурного режиму та рівня вологості в приміщеннях, постійний нагляд за системами пожежної безпеки та захист фондів від шкідників.

Обсяг газетного фонду Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського – понад 200 тис. річних комплектів газет. Він містить зібрання вітчизняних та зарубіжних часописів. Газетний фонд НБУВ почав формуватися ще 1919 р. 1920 р. до фонду почали надходити обов'язкові примірники. Особливо багато часописів надійшло через «Агітвидав». 1926 р. до газетного фонду НБУВ надійшли фонди Київського інституту народної освіти (115 назв газет). 1945 р. – 92 тис. примірників із Всесоюзної книжкової палати та 69 тис. – з Книжкової палати України. 1955 р. бібліотека почала передплачувати газети країн соціалістичного табору. А з 1965 року в газетний фонд надходять обов'язкові примірники усіх республіканських видань. На сьогодні бібліотека отримує всі газети, що видаються в Україні, видання української діаспори, російськомовні видання держав СНД та іноземні газети.

З самого початку існування газетного фонду важливим джерелом його поповнення стає газетообмін і дарунки різних установ та приватних осіб. Так, комплектувати фонд іноземних газет допомагають Міністерство закордонних справ (9627 номерів за період з 1968–1988 рр.), посольства багатьох країн світу, Представництво Європейської комісії в Україні. 1985 р. 254 річні комплекти газет передав Інститут досліджень діаспори. 1988 р. Народний Рух України подарував колекцію перших «неформальних» видань. Товариство культурних зв'язків з українцями за кордоном подарувало газети, видані протягом 1926–1995 рр. 2001 р. від української діаспори з Канади надійшли газети за 1940–2000 рр. Газети зі свого фонду передала також Служба безпеки України. Щодня газетний фонд отримує близько 2,5 тис. примірників різних газет. Щорічно фонд зростає на 4 тис. одиниць зберігання (комплектів). Контроль за надходженнями періодичних видань здійснюється за допомогою комп'ютерної програми «Access».

До 1917 р. в Україні випускалося 1200 назв газет. У газетному фонді зберігається їх четверта частина – близько 320 назв. Зараз до фонду щорічно надходить 2325 назв газет.

За сферою розповсюдження та типами газетні видання поділяються на загальнодержавні, регіональні (республіканські та обласні), місцеві (міські, районні, низові, приватні), рекламно-інформаційні та інші. У фонді також зберігаються колгоспні видання з 1957 по 1985 роки.

Для радянської влади та більшовицької партії періодична преса була могутнім чинником пропаганди та агітації за здійснення своїх програмних завдань. Численні газети, що видавалися масовими накладками, коштували дуже дешево і надходили до кожної хати-читальні у найвіддаленішому селі. Відділ друку, відділ агітації і пропаганди (агітпроп) контролювали агітаційну та пропагандистську роботу партії через пресу. Кооперативні видання існували тільки до 1928 року. Потім можливість видавати свою, невідконтрольовану Комуністичній партії пресу, зникла. Газети стали одноманітними, заповлітованими, схожими одна на одну. Горбачовська епоха, часи перебудови призвели до виникнення різних неформальних організацій, товариств, об'єднань, партій, релігійних конфесій і майже всі вони намагалися пропагувати свої ідеї через власні незалежні видання. Відбулася лібералізація преси. На відміну від «офіційної преси», з 1988 року в Україні з'являються так звані «неформальні видання». У газетному фонді НБУВ зберігається значна колекція «неформальної преси» та газет, виданих болгарською, вірменською, грецькою, єврейською, кримсько-татарською, німецькою меншинами в Україні.

За тематичними розділами газетні видання поділяються на універсальні

та спеціалізовані. Спеціалізовані діляться, у свою чергу, на загальнополітичні, профспілкові, юридичні, економічні, ділові, екологічні, педагогічні, релігійні, медичні, військові, з питань транспорту, сільського господарства, культури, літератури та спорту, видання для дозвілля. Газетному відділу, на нашу думку, потрібно більше уваги приділяти систематизації газетної преси. Це допоможе при створенні пошукової системи електронних каталогів, оскільки з назви газети не завжди можна зрозуміти про її зміст, що надто ускладнює пошук потрібної інформації.

За цей час у газетному фонді НБУВ сформувалися колекції таких видань:

1. Рідкісні російські газети 1732–1917 рр.
2. Рідкісні українські газетні видання 1818–1917 рр.
3. Нелегальні газети кінця XIX – початку XX ст. (1897–1918 рр.).
4. Газети періоду Української національно-демократичної революції (1917–1921 рр.).
5. Газети СРСР періоду 1920–1941 рр.
6. Газети періоду Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.).
7. Неформальні газети 1988–2001 рр.
8. Зарубіжні газети 1760–2008 рр.
9. Газети української діаспори (1902–2006 рр.) [4].

За хронологічним принципом у Газетному фонді НБУВ зберігаються:

1. Газети Росії з 1732 р. Це «Примечания» до газети «Санкт-Петербургские ведомости». Вони виходили протягом 1728–1742 рр. щомісячно і містили статті на історичні, генеалогічні, географічні, природознавчі, політичні, економічні та соціальні теми. «Примечания» друкувала Академія наук. У фонді зберігаються видання за 1732, 1733, 1738, 1739, 1741, 1742 роки.

2. Іноземні часописи з 1760 р.: «Suplement z gazet cydzoziemskich». За І. Кривецьким, українська преса починається з іноземної періодики. Особливо в Галичині іноземна преса цілком задовольняла українського читача, що негативно впливало на розвиток національного друкованого слова. Саме французьку «Gazette de Leopol» («Львівську газету») автор вважав першою українською газетою. Щодо Східної України, то першою газетою у Харкові він називає російськомовний «Харьковский еженедельник» (1812), у Києві – «Киевскую газету» (1834) [5].

3. Газети України з 1818 р. Їх відлік починається з часопису «Харьковские известия», який видавала рада Харківського університету під керівництвом відомого українського письменника, ректора університету Петра Петровича Гулака-Артемовського. Перша російська

революція 1905–1907 рр. відмінила заборону на видання українських періодичних видань, що діяли в Росії від часу запровадження таємного Валувського циркуляру (1863) та Емського указу (1879). З першої україномовної газети «Хлібороб», яка вийшла 12 листопада 1905 р. у м. Лубни на Полтавщині, народжується суто національна періодика. Газету видавала Лубенська Українська громада. Українські газети стали виходити хоч і вільно, та не в такій кількості, як на початку легалізації публічного українського слова. Українські часописи надмірно обкладалися штрафами [6].

Відомий український бібліограф, історик і теоретик преси В. Ігнатієнко у працях: «Українська преса (1816–1923): історико-бібліографічний етюд» (1936) та «Бібліографія української преси (1816–1916)» пише: «...до визначення «що вважати за українську пресу» мусимо прикласти принцип територіально-етнографічний, комбінований з принципом мови... можемо вважати за українську пресу всю пресу, що виходила на території України та по інших землях, заселених українцями, друковану всіма українськими діалектами, говорами та всіма правописами (ярижкою, фонетикою). Але до цього треба додати й ту пресу, що виходила іншими мовами (російською, французькою, німецькою, англійською) та обстоювала і відбивала інтереси української культури» і уточнює, що пресу іншими мовами або двомовну «треба вилучити в окрему групу і розглядати як окреме явище українського життя» [7; 8].

Багато дискусій навколо періодизації української преси. Адже після проголошення незалежності нашої держави значно зросла увага до її історії. Радянські дослідники преси дотримувалися переважно ленінської періодизації (принцип періодизації визвольного руху в Росії). Сучасні дослідники преси пропонують враховувати мовний, регіональний, тематично-проблемний та хронологічний принципи.

Отже, аналіз українських періодичних газетних видань епохи тоталітаризму, перебудови, її сучасного стану та перспективи розвитку залишається вкрай необхідним та актуальним [9].

Для більш повного розкриття документального складу фонду та полегшення пошуку потрібної інформації у читальній залі Газетного відділу знаходяться видання довідкового характеру: словники, бібліографічні покажчики, енциклопедії, «Літопис газетних статей» (виходить з 1937 року) та різноманітна профільна література. Замовлення користувачів можуть прийматися у режимі віддаленого доступу. Надаються платні послуги ксеро- та фотокопіювання. Організуються тематичні виставки.

Інформацію про склад фонду надають карткові та друковані каталоги,

електронна бібліографічна база «Газети України у фондах НБУВ (1818–1922 рр.)» та картотеки. Сукупність каталогів та картотек різних типів становить єдину інформаційно-пошукову систему Газетного відділу.

Відділ газетних фондів готує нові електронні бібліографічні бази даних «Газети України 1923–1929 рр. у фондах НБУВ» та «Українські газети за межами України». Готуються до виходу в Інтернет такі електронні каталоги:

1. Газети України 1935–1940 рр. у фондах НБУВ.
2. Газети України 1946–1950 рр. у фондах НБУВ.

Електронний каталог допомагає відобразити всю параметральність пошуку інформаційних ресурсів фонду (автор, назва, місце видання, мова, хронологічні межі, ключові слова). Електронні каталоги створені за допомогою системи ІРБІС, вони більш функціональні та зручні, ніж їх друкований аналог, як для каталогізатора, так і для користувача.

Ще на початку 60-х років на мікрофіші була перенесена частина газетного фонду НБУВ, а саме – видання 1917–1920-х років. 1995 р. мініатюризували газети політичних партій, рухів, релігійних конфесій та національних меншин, що проживали на території нашої держави у період 1989–1993 років та центральні видання 1991–1993 рр., «Відродження» 1918 р. та «Державний вісник» 1918 р. було перенесено на мікрофіші вже в 2003–2004 роках.

З 2005 року перенесли на CD-R газети «Буковина» 1897 р., «Киевская мысль» – ілюстрований додаток 1910 р., «Краківські вісті» 1940–1945 рр., «Культура і побут» 1927 р., «Радянська Україна» 1943–1944 рр., «Нова Рада» 1917–1919 рр. та інші найбільш цінні видання [9]. Так, за допомогою поцифрування видань можливе одночасне вирішення двох протилежних завдань – збереження фондів і розкриття їх для необмеженого загального користування, а ера цифрових технологій вимагає вільного доступу до документальних масивів. Газетні фонди традиційно перебувають на паперових носіях, вони доступні лише для локального користування, наприклад, у читальній залі і для обмеженого кола користувачів. Та навіть таке обмежене користування згубно впливає на стан документа (газети). Внаслідок реалізації проекту з поцифрування фонду буде отримано електронний архів, пошуковою системою якого стане електронний каталог. Електронний архів дасть змогу накопичувати та зберігати документи незалежно від того, як часто вони затребовані. А багаторівневе програмне архівування даних дозволить зекономити час пошуку потрібної інформації в електронному просторі. Разом з тим буде забезпечено онлайнвий доступ до будь-якого документа і в будь-який час.

2010 р. компанія LG презентувала гнучкий електронний папір в розмірі звичайного газетного аркуша формату А3. Вже розроблена перша електронна газета, яка максимально наближена до звичайної газети (її можна навіть згортати) та газета в 3D форматі. Інформація в такому виданні організована за принципами горизонтальної подачі, коли за допомогою гіперпосилань користувач переходить від теми до теми, та вертикальної системи, де всі матеріали тематично структуровані.

В майбутньому людство не зможе охопити та зберегти весь масив інформації. Єдиним виходом буде реферування найбільш цінних інформаційних потоків. Та реферувати газету майже неможливо, бо, на відміну від інших носіїв інформації, газетні видання комплексно відображають зріз певного часу. Для дослідника цікаво все – і реклама, і ціни, і стан безробіття, і політичні події, і погодні умови у певній країні і в даний момент. Тому зберігати бажано всі видання (на будь-якому матеріальному носії інформації), оскільки газетний фонд охоплює життя суспільства в різні історичні періоди, а обов'язковий примірник, що надходить у бібліотечний фонд, гарантує збереження культурного та інтелектуального спадку для майбутніх поколінь.

Список використаних джерел

1. Биографический указатель замечательных уроженцев и деятелей Харьковской губернии // Харьковский календарь на 1884 год. – Х., 1883. – Отд. 4. – С. 404–439.
2. *Кеппен П. О.* О составлении словаря харьковских писателей (Письмо к издателю «Московского телеграфа») / О. П. Кеппен // Московский телеграф. – М., 1828. – № 11. – С. 410–419.
3. Історія української преси ХХ століття. Хрестоматія : навчальний посібник / Упоряд., автор іст.-біогр. нарису та приміт. О. Г. Мукомела. – К. : Наша культура і наука, 2001. – 352 с.
4. *Самохіна Н. Ф.* Колекційні зібрання газетних видань в Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського / Н. Ф. Самохіна // Документознавство. Бібліотекознавство. Інформаційна діяльність : проблеми науки, освіти, практики : зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 19–21 травня 2009 р. – К., 2009. – С. 300–302.
5. *Кревецький І.* Початки преси на Україні : 1776–1850 / І. Кревецький. – Л., 1927. – 26 с.
6. *Грінченко Б.* Тяжким шляхом (Про українську пресу) / Б. Грінченко. – К. : Друк. 1-ої Київської друкарської спілки Трьох свят, 1912. – 74 с.
7. *Ігнатієнко В.* Українська преса (1816–1923) : Історико-бібліографічний етюд [Текст] / В. Ігнатієнко. – К. : Держвидав України, 1926. – 76 с.

8. *Ігнатієнко В.* Бібліографія української преси (1816–1916) / В. Ігнатієнко. – Х. ; К. : Держвидав України, 1930. – 288 с.

9. *Романюк М. М.* Здобутки і прорахунки дослідників української преси: погляд у ХХІ ст. / М. М. Романюк // Вісник Львівського університету. Серія журналістика. – Л., 2001, – Вип. 21. – С. 77–86.

10. *Біліменко Л. А.* Впровадження інноваційних технологій у Відділі газетних фондів Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського / Л. А. Біліменко // Документознавство. Бібліотекознавство. Інформаційна діяльність : проблеми науки, освіти, практики : зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 20–22 травня 2008 р. – К., 2007. – С. 46–47.

Ірина Шекера,

мол. наук. співробітник НБУВ

**ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ У КОЛЕКЦІЇ
«БІБЛІОТЕКА КИЇВСЬКОГО МИХАЙЛІВСЬКОГО
ЗОЛОТОВЕРХОГО МОНАСТІРЯ»**

У статті на базі архівних джерел подано кількісну характеристику назв періодичних видань, які зберігалися у бібліотеці Київського Михайлівського Золотоверхого монастиря у XIX ст. Виявлено та проаналізовано кількість журналів та газет за їх назвами на початок 2011 р. у колекції «Бібліотека Київського Михайлівського Золотоверхого монастиря» та інших книжкових зібраннях відділу Бібліотечних зібрань та історичних колекцій Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

Ключові слова: Бібліотека Київського Михайлівського Золотоверхого монастиря, колекція, монастирська бібліотека, періодика, журнали, газети.

У відділі Бібліотечних зібрань та історичних колекцій Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – НБУВ) зберігається 78 самостійних колекцій та книжкових зібрань. Серед них – бібліотека колишнього Київського Михайлівського Золотоверхого монастиря, яку 1925 р. управою Всеукраїнської Академії наук було передано до Всенародної Бібліотеки України (далі – ВБУ). На сьогодні ця колекція є самостійною одиницею зберігання під назвою – «Бібліотека Київського Михайлівського Золотоверхого монастиря» (далі – КМЗМ). До неї, окрім книжкових зібрань різними мовами, входять також і періодичні видання, які становлять майже сорок відсотків від її складу. У запропонованій статті об'єктом дослідження стали саме журнали з названої колекції. Ця частина преси на сьогодні є менш дослідженою фахівцями в галузі книгознавства та бібліотекознавства.

Для проведення більш результативного та об'єктивного дослідження до уваги було взято каталоги XIX ст., в яких міститься інформація про періодику монастирської книгозбірні, а також опрацьовано сучасну колекцію. Першим документом, відомим на сьогодні, який був вивчений у процесі роботи, є каталог (реєстр) 1808 р., укладений настоятелем КМЗМ

єпископом Чигиринським Іринеем Фальковським за алфавітом назв документів та їх форматом [1]. До нього внесено книги, рукописи, періодичні видання та цінні папери, що належали монастирю. Про цей документ також згадує у своїй роботі «Старожитня бібліотека Михайлівського Золотоверхого монастиря (спроба реконструкції кириличної збірки)» (К., 2008) доктор історичних наук В. І. Ульяновський. У розділі «8. 2. Проблема каталогу бібліотеки», де подано інформацію про довідково-бібліографічний апарат бібліотеки, автор акцентує увагу на тому, що наступний каталог Михайлівської книгозбірні, укладений бібліотекарем Іраклієм, склався методом звірки книг з рукописним реєстром 1808 р. [2, с. 73]. Книги до реєстру І. Фальковський вносив самостійно до першої половини 1823 р. (останній рік життя І. Фальковського), а після смерті єпископа записи до каталогу зроблені особами, які відповідали за монастирську книгозбірню. За цим документом у бібліотеці зберігалися такі періодичні видання: «Христианское чтение» – православний науково-богословський журнал, що виходив з 1821 р., «Воскресное чтение» – щотижневий загальнодоступний журнал, друкувався при Київській духовній академії протягом 1837–1912 рр. та «Труды вольного экономического общества» – видавалися «Вольным экономическим обществом» у Санкт-Петербурзі з 1766 р. під назвою «Труд Вольного Экономического Общества к поощрению в России земледелия и домостроительства», кількість журналів складала 104 книжкові одиниці зберігання. З газет у фонді бібліотеки була «Земледельческая газета» (СПб., 1853 р.) – офіційне щотижневє видання (до 1860 р. виходила два рази на тиждень) відомства «Государственных имуществ» (пізніше – «Землеустройства и земледелия»). В ній публікували законодавчі матеріали та інші офіційні акти, статті про найновіші досягнення в галузі агрономії та інших допоміжних наук.

У порівнянні з реєстром 1808 р., за каталогом 1876 р. під назвою «Каталог периодических изданий с 1821 года и далее, находящихся в читальне Михайловского монастиря», кількість назв журналів збільшилася [3]. На період ведення документу у бібліотеці монастиря їх зафіксовано 16, загальною кількістю 434 одиниці зберігання. Духовні журнали за кількістю назв домінували над світськими: духовних – 11, світських – 5. Серед зафіксованих 16-ти назв 3 належали газетам: вище згадана «Земледельческая газета», газета «Колокол» (виходила з 1857 р.) як додаток до літературного та суспільно-політичного альманаху «Полярная звезда» та «Киевские губернские ведомости» – офіційний урядовий орган, що виходив з 1838 по 1917 р. у Києві. Спочатку газета друкувалася один раз на тиждень, а з

1866 р. – тричі. Вона складалася з двох частин: офіційної і неофіційної. У першій частині публікували розпорядження керівництва держави та місцевої влади, різноманітні об'яви, у другій друкували місцеві, всеросійські та світові новини, статті з історії, археології, економіки Київської та інших губерній, повідомлення щодо ведення сільського та домашнього господарства, медицини, різноманітні приватні та комерційні оголошення.

До каталогу (реєстру) 1890 р., який складається з чотирьох об'ємних рукописних документів, внесено журнали за 29 назвами [4]. Така кількість говорить про збільшення назв періодичних видань у замовленнях, а також про зростання їх надходжень до монастирської книгозбірні. При складанні списків перевага, звісно, віддавалася духовній періодиці, про що говорять опрацьовані документи. Тому інформація, надана у статті, базується лише на результатах дослідження опрацьованих рукописних джерел, до яких внесено духовні періодичні видання.

У процесі роботи щодо виявлення періодичних видань у каталогах XIX–початку XX ст. було опрацьоване ще одне рукописне джерело, яке знаходиться в інституті рукопису НБУВ [5]. Цей каталог не датований, але слід зазначити, що до нього, окрім книг XVII–XIX ст., внесені видання початку XX ст. Разом з книгами у рукописі значаться і періодичні видання за 46 назвами. Як і у попередніх каталогах, у названому документі переважна більшість періодичних видань духовного змісту. Серед світських журналів слід назвати «Вестник Западной России», «Вестник Юго-Западной России», «Журнал Министерства народного просвещения», «Исторический вестник», «Киевская старина», «Русская мысль», «Русская старина», «Русский вестник» та інші.

Про збільшення з роками обсягу надходжень журналів за їх назвами до бібліотеки зазначає у своїй публікації «Благодійницькі та просвітительські заклади на території Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря (XIX – поч. XX ст.)» В. Клос. Торкаючись питання бібліотеки, автор акцентує увагу на тому, що завідуючим монастирською читальнею, священиком Олександром Михайловичем Виханським був складений список для передплати періодичних видань на 1917 р., до якого входили 47 назв журналів загальною вартістю 260 крб. У списку, окрім духовної та світської періодици, значилися ще й газети. 1916 р. О. М. Виханським були замовлені такі духовні журнали, як «Труды Киевской Духовной Академии», «Руководство для сельских пастырей», «Киевские епархиальные ведомости», «Воскрестный благовест», «Западно-Русская начальная школа», «Отдых христианина», «Церковные ведомости», «Русский паломник», «Духовная беседа», «Миссионерское обозрение»,

«Проповеднический листок», «Церковный вестник», «Музыка и пение», «Хоровое и регентское дело», «Свет Печерский», «Христианская мысль» та інші [6]. За тематикою журнали розподілялись на проповідницькі та релігійно-повчальні; для релігійно-морального читання; педагогічні; журнали художньої белетристики, в яких відображали всі явища релігійно-філософської думки та життя, літературних та церковно-суспільних течій; нотні журнали, в яких розміщували твори для співу (хорового та одноголосного), для фортепіано та інших музичних інструментів тощо. Періодика друкувалася при Київській духовній семінарії, Київській духовній академії, Санкт-Петербурзькій духовній семінарії та Санкт-Петербурзькій духовній академії, при Святішому Правлячому Синоді, «Александровском обществе трезвости».

Упродовж багатьох років з моменту заснування журналу 1821 р. до монастиря щорічно надходив примірник «Христианского чтения». Але на 1917 р. передплати на це видання, а також на «Христианин» та «Странник» наприкінці 1916 року зроблено не було у зв'язку з тим, що редакція 1916 р. повністю не виконала свої обов'язки стосовно замовника. Тому передплата на них була відкладена на невизначений термін.

Зі світських журналів у списку значилися «Исторический вестник», «Русская старина» та інші видання, а з газет – «Киевлянин» та «Киевская мысль».

Це лише незначна частина періодици, замовленої О. М. Виханським для монастирської бібліотеки на 1917 р. [7].

Окрім офіційних замовлень на періодику від монастиря були й приватні. Журнали й газети виписували також настоятелі та ченці релігійної установи, а згодом ці примірники потрапляли до книгозбірні. Це був ще один із шляхів надходження періодичних видань до монастирської бібліотеки.

Після опрацювання зазначених каталогів та списку було зафіксовано 98 назв періодичних видань.

На сьогодні у колекції зафіксовано 38 назв періодичних видань загальною кількістю 571 од. зберігання, з яких 532 одиниці – духовні видання і всього 39 од. світські. За цими показниками у колекції «Бібліотека Київського Михайлівського Золотоверхого монастиря» періодичних видань зберігається на 4 назви менше, ніж було зазначено завідуючим бібліотекою О. М. Виханським у заяві на 1917 р. і на 60 назв менше визначених нами. Жодне з них не є повним комплектом, журнали представлені окремими примірниками номерів чи томів за різні роки. Слід зазначити, що точної кількості назв періодичних друкувань із колекції КМЗМ, які зберігаються сьогодні у відділі бібліотечних зібрань та історичних колекцій, поки що

назвати неможливо через часткову їх розпорошеність. Такий стан речей був викликаний тим, що при створенні фондів періодичних видань (до першого входять світські та незначна кількість духовних журналів під назвою «Періодичні видання до 1917 року», а до іншого лише духовні – «Духовні періодичні видання до 1917 року») в кінці 50-х р. ХХ ст. із бібліотек різних навчальних закладів, а також монастирських бібліотек, в тому числі з колекції «Бібліотека Київського Михайлівського Золотоверхого монастиря», вилучили журнали, які були необхідні для організації названих нами, штучно сформованих зібрань. Але частина періодики залишилася у складі колекції.

На момент написання статті у зібранні «Духовних періодичних видань до 1917 року» нараховується понад сто одиниць зберігання журналів за двадцятьма двома назвами із «Бібліотеки Київського Михайлівського Золотоверхого монастиря». Дев'ять з цих назв у колекції взагалі не значаться.

Такі журнали, як «Киевская старина» та «Русская старина» є складником фонду «Періодичних видань до 1917 року».

Періодичні видання з монастирської книгозбірні також є у фонді «Університету св. Володимира». Серед них – «Журнал Министерства народного просвещения», «Киевская старина», «Русская старина» та «Исторический вестник». Шляхи надходження цих журналів до університетської бібліотеки поки що залишаються нез'ясованими.

Порівнюючи кількісні дані назв журналів, можна сказати, що на сьогодні їх кількість порівняно з кінцем ХІХ – початком ХХ ст. зменшилася майже наполовину. Такий стан речей може бути зумовлений декількома причинами. Перша – це часткова розпорошеність колекції, зокрема вилучення з неї саме періодичних видань і створення нових книжкових зібрань та газетного фонду. Друга – знаходження газет та журналів в обмінно-резервному фонді. І третя можлива причина – часткова втрата преси після ліквідації монастиря на початку 20-х років ХХ ст., спричинених революційними подіями 1917 р., коли монастирська бібліотека перед надходженням до Всенародної бібліотеки України залишалася без належного нагляду.

Підсумовуючи сказане, слід зазначити, що фонди «Університету св. Володимира» та «Періодичних видань до 1917 року» до кінця ще не опрацьовані щодо виявлення книг з Михайлівської бібліотеки. Тому при подальшому їх дослідженні є сподівання, що кількість назв журналів може бути більшою. На превеликий жаль, кількісні показники періодичних видань

у самій колекції залишаться без змін. Єдиним джерелом надходжень на сьогодні може бути лише обмінно-резервний фонд НБУВ.

Отже, у результаті проведеної роботи складено список всіх періодичних видань, які вдалося виявити під час дослідження, проведено порівняльний аналіз щодо кількості назв видань ХІХ – початку ХХ ст. та їх наявності у колекції на початок 2011 р.

Список використаних джерел

1. ІР НБУВ, П. 580 / 1765 «Каталог книгам, принадлежащим к библиотеке Киевского Золотоверхо-Михайловского монастыря, по пересмотрении оной Иринеем, Епископом Чигиринским, и по приведении в новый порядок, переписанный им же самим, 1808 года, месяца октября». – 85 арк.

2. Ульяновський В. Старожитня бібліотека Михайлівського Золотоверхого монастиря (спроба реконструкції кириличної збірки) / В. Ульяновський, О. Кошіль. – К. : НКПІКЗ, «Фенікс», 2008. – 191 с.

3. ЦДІАК України, ф. 169, оп. 6, спр. 267 «Каталог периодических изданий с 1821 года и далее, находящихся в читальне Михайловского монастыря. г. Киев 1876». – 5 арк.

4. ЦДІАК України, ф. 169, оп. 6, спр. 307, 308, 309 «Каталог книг библиотеки Киевского Михайловского Золотоверхого монастыря 1890».

5. ІР НБУВ, ф. 397, № 16 «Каталог [] книг библиотеки Киевского Михайловского Золотоверхого монастыря [189?] г. Киев. Рукописный текст». – 428 арк.

6. Клос В. Благодійницькі та просвітительські заклади на території Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря (ХІХ – поч. ХХ ст.) / В. Клос // Культурна спадщина Києва : дослідження та охорона історичного середовища. Михайлівський Золотоверхий монастир : ювілейн. вип., присвяч. 900-річчю. – К. : Фенікс, 2008. – С. 20–24.

7. ЦДІАК України, ф. 169, Оп. 6, спр. 581 «Список журналов для библиотеки Киевского Михайловского Золотоверхого монастыря на 1917 г.». – 2 арк.

І. Тарасенко,

наук. співробітник Інституту української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України,
канд. іст. наук

**ВИДАННЯ ТВОРІВ САМУЕЛЯ ТВАРДОВСЬКОГО
У КНИГОСХОВИЩАХ
НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ
ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Самуель Твардовський (бл. 1595–1661 рр.) – видатний польський поет і хроніст доби бароко, який ще прижиттєво зажив слави «польського Вергілія». Його твори використовували польські хроністи та історики XVII–XVIII ст., в першу чергу В. Коховський, В. Потоцький, невідомий автор «Віршованої хроніки» (1682) та ін. Його уважно читав польський письменник XIX ст. Г. Сенкевич при створенні своєї Трилогії, навіть назвав другу її частину терміном, запровадженим у обіг саме Твардовським – «Потоп».

С. Твардовський походив з небагатої шляхетської родини з Великопольщі. Після навчання в єзуїтському колегіумі у Каліші він перебував на військовій службі, брав участь у Хотинській війні 1621 р., потім – у посольстві на чолі з князем Криштофом Збараським до Туреччини (1622–1623). Пізніше він служив різним магнатам, насамперед Збараським, Вишневецьким, Сенютам, тривалий час жив в Україні, мав тут, в т. ч. й на Поділлі, невеликі маєтності. З вибухом національно-визвольної війни 1648 р. Твардовський виїхав до Великопольщі. У роки «потопу» схилився, як і значна частина великопольської шляхти, до підтримки шведського короля Карла X Густава, але пізніше повернувся до лав прихильників короля Яна-Казимира, врешті відійшов від активної політичної діяльності чи то через похилий вік, чи то через хвороби, зайнявся своєю маєтністю і творчими справами.

С. Твардовський один з найбільш плідних польських поетів, майже всі значні його твори побачили світ неодноразово. Його твори дуже різноманітні за жанрами і тематикою. Серед них – поеми на міфологічні сюжети античного часу, переклади з Горація, ліричні вірші, елегії, панегірики, епітафії.

Для істориків України особливу цінність мають епічні поеми С. Твардовського, насамперед поема-хроніка під назвою «**Wojna domowa**» («Громадянська війна»). Вона виходила у світ частинами: перша у Кракові в друкарні вдови Л. Купіша під заголовком «Громадянська війна з козаками й татарами, московітами, а потім із шведами та угорцями, яка точиться протягом 12 років до цього часу, на 4 частини розділена. Книга 1 писана вітчизняною музою Самуелем зі Скшипни Твардовським» і охоплювала події 1648–1651 рр. (1651–1655, 1660 рр.), а повністю вийшла вже після смерті поета (видрукувана у Каліші у 1681 р.). В ній висвітлювалися події військово-політичної історії 1648–1660 рр., насамперед національно-визвольна війна українського народу 1648–1658 рр. Тут є дані про Жовтоводську, Корсунську, Пилявецьку, Зборівську, Збараську, Загальську, Лоївську, Берестецьку та ін. битви. Одній тільки Берестецькій битві поет-хроніст присвятив близько 20 сторінок тексту. Цей твір був дуже популярний в Україні, Білорусі, Московській державі та ін. У Гетьманщині XVIII ст. він перекладався українською мовою (переклад 1718 р. Стефана Савицького, незбережений переклад прилуцького полкового обозного Стефана Лукомського (1701–1779 рр.). «Wojnu Domowu» активно використовували українські літописці, в першу чергу Самійло Величко. У фондах НБУВ зберігаються кілька примірників саме повного видання 1681 р. (in 197, in 198, відділ стародруків, та у загальному каталозі з колекції Попова № 19891). Ще один примірник є у Науковій бібліотеці ім. Михайла Максимовича Київського Національного університету імені Тараса Шевченка (С 168124). Вони всі тотожні, але два останні примірники дефектні, в них бракує початку: в примірнику з КНУ 22 сторінки, а у примірнику з колекції А. Попова 20 сторінок. Зате цей дефект останнього компенсований рукописною копією відповідних сторінок, виконаний у першій пол. XVIII ст. Ще один екземпляр «Wojny Domowej» числиться у каталозі історичної бібліотеки на території Лаври (картка 40–50-х років), але у фондах його немає.

Як сказано вище, С. Твардовський був учасником польського посольства до Туреччини у 1621 р., під час цієї подорожі на схід, молодий хроніст занотовував свої враження. 1633 р. книга, що розповідала про посольство Збараського і називалася «**Надзвичайно важливе посольство...**», побачила світ у Кракові власним коштом мецената Ян. Вишневецького. Написана у жанрі віршованої реляції, вона містила багато цікавої інформації про Близький Схід для читача XVII ст. Тут також згадуються українські міста і країни Балканського півострова. Ця книга була дуже популярною свого часу і видавалась кілька разів за життя автора (1633,

1639 рр.), третє видання вийшло вже по смерті хроніста у Вільні в 1706 р. (прозою і у віршах). У фондах НБУВ зберігається один примірник видання 1706 р. у відділі стародруків (ін 485).

Гучну славу поету принесла і велика поема **«Дафна, яка стала лавровим деревом...»**, надрукована 1638 р. у Любліні в друкарні Анни, вдови Конрада і присвячена магнатській парі молодят Янушу Вишневецькому та Євгенії Тишкевич. Це драматизована пастораль, в основі якої лежить відомий давньогрецький міф про кохання Аполлона до німфи Дафни. Поема була схвалена читачами, довгий час користувалася популярністю, витримала кілька видань (1638, 1661, 1702, 1955, 1976 рр.) і вважається одним із шедеврів польського бароко. У фондах НБУВ мається два видання 1955 р., зокрема одне з колекції того ж Попова. (В265270а/В6, Попов 18358.)

Ще одна романтична історія – переклад, точніше вільна переробка іспанського романсу **«Прекрасна Паскваліна»**, видана поетом 1655 р. в Кракові у друкарні Лукаша Купіша і присвячена магнату Криштофу Опалінському. 1955 р. зразково видана Яном Окунем у Вроцлаві.

Поет уславився і панегіриками. Найвідоміший з них **«Палац Лещинських»**, який він видав у Лешні в друкарні Данієля Веттеруса у 1643 р., за два роки перевидав там само. У цьому творі знаходимо цікаву історію роду Лещинських, починаючи з XII ст., тут були вказані важливі події, в яких брали активну участь Лещинські, згадано про зв'язки цього роду з іншими князівськими та магнатськими родами Речі Посполитої, в т. ч. й українськими, є цікаві й оригінальні звістки. 2002 р. панегірик перевиданий у Варшаві. 1638 р. хроніст написав поему-панегірик **«Владислав IV, король польський і шведський»** (надрукована у Лешно в друкарні Данієля Веттеруса 1649 р., та ще раз 1650 р.) Цей твір, присвячений правлячому тоді королеві Яну Казиміру, братові покійного Владислава VI. Автор всіляко оспівував військові подвиги покійного короля, порівнював його з Ахіллою. Книга мала великий успіх.

На жаль, ні «Прекрасної Паскваліни», ні «Палаца Лещинських», ні «Владислава IV» немає у фондах НБУВ.

С. Твардовський є автором багатьох од. Назвемо кілька виданих: «Oda winszująca...» (1632 р.), присвячена Станіславу Лубенському, полоцькому біскупу (це перший друкований твір), Станіславу Конєцпольському «Серадзь свтиться...» (1633 р.), «Щаслива московська експедиція найяснішого Владислава VI короля польського і шведського» (Варшава, 1634), «Владислав VI», «Князь Януш Вишневецький» (1636) та ін.

Ймовірно, 1634 р. хроніст одружився з шляхтянкою Ельжбетою з Гаю

(Гаєвською) або Оборницькою. Напевно, їхньою дитиною була єдина дочка Маріанна, яка померла в ранньому дитинстві і якій поет присвятив вірш-плач (**«Трени»**) (його улюбленого поета XVII ст. Яна Кохановського спіткало схоже лихо і він віршами висловив свій глибокий біль за невиправною втратою). (Переклад цього вірша є у збірнику поезій польських поетів «Польська поезія», Л-д., 1977 р. у НБУВ).

Самуель Твардовський брав активну участь у політичному житті Речі Посполитої. Ще 1639 р. він прибув до Варшави, очевидно, щоб взяти участь у роботі сейму. Але цей сейм був зірваний внаслідок скандалу, що виник через образу коронним канцлером Єжі Оссолінським одного з депутатів (дрогицького підкоморія Станіслава Барановського). Цей випадок спонукав поета до написання вірша **«На зірваний сейм»**. У ньому відчувалося посилення громадсько-політичних мотивів у творчості поета, вболівання за долю вітчизни, прогресуючий розлад якої відчувався все більше. У вищезгаданому збірнику «Польська поезія» є переклад цього вірша. 1640 р. він знову спробував свої сили у жанрі сатири, написавши й видавши під псевдонімом S.T.Z.S. (тобто Самуель Твардовський з Скшипни) поему «Сатира на обличчя Речі Посполитої», що перевидавалася кілька разів до 1645 р., але мало хто знав справжнє ім'я автора поеми. Тільки у II пол. XIX ст. було його встановлено.

У фондах НБУВ є також збірник **«Poezye Samuela z Skszyzny Twardowskiego»** (Краків, 1861 р.), куди ввійшли вищезгадані поезії (ІВ 59537).

Таким чином, головні праці Твардовського були, в основному, видані, навіть дворазово, що для XVII ст. виглядає як справжня винятковість. Але дійшла до нашого часу зовсім невелика кількість його видань і ці раритетні книги слід ревню берегти.

Тетяна Дзюба,

докторант кафедри історії журналістики
Інституту журналістики КНУ імені Тараса Шевченка

**МОВА ЯК ФОРМАНТ МОДЕЛІ
НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПУБЛІЦИСТИКИ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст. – ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ ст.)**

У статті досліджується атрибутивна складова національної ідентичності – мова. Вичленовуються основні мовні питання та конотації, які інтерпретувалися у публіцистичному дискурсі означеного періоду.

Ключові слова: мова, ідентичність, концепція, публіцистика, дискусія, лексика, сфера функціонування.

Актуальність нашого дослідження зумовлена параметрами, які лежать у різних площинах: суспільній, соціально-комунікативній, медійній. Збереження власної національної самототожності набуває особливої значущості в умовах розширення панросійської та європейської надідентичностей. У цьому контексті першочергове місце належить мові як індикатору національного, культурного коду, засобу комунікації членів «уявленої спільноти». Єдиний інформаційно-комунікаційний простір витворюється передусім завдяки функціонуванню національної мови. Обравши об'єктом дослідження публіцистику другої половини ХІХ ст. – першої третини ХХ ст., ми маємо можливість з погляду історичної ретроспективи розглянути питання, які не втратили свого значення і сьогодні. У нашій розвідці плануємо проаналізувати комплекс проблем, об'єднаних довкола головної – про місце мови у моделі національної ідентичності, про те, чи є мовний чинник її абсолютним визначником.

Мова в контексті національної проблематики досліджувалася Ю. Шевельовим (Шерехом), В. Лизанчуком, І. Михайлиним, І. Ющуком, Л. Масенко, В. Іванишиним і Я. Радевичем-Винницьким, І. Фаріон, К. Шудрею та ін. Дотичний до нашого дослідження аспект – мови ЗМК – був предметом вивчення, зокрема, таких науковців як М. Жовтобрюх, А. Коваль, О. Сербенська, В. Різун, А. Мамалига. Однак спеціальної, синтетичної праці за матеріалами публіцистики означеного періоду не

створено. Найважливіші мовні концепції, які у той час дискутувалися в публіцистичному дискурсі, – концепції М. Костомарова, П. Куліша, М. Драгоманова, Б. Грінченка, І. Франка, М. Скрипника. Серед питань, які стали об'єктом рефлексій у публіцистиці:

- ✓ ексклюзивності української мови, її зв'язку з національним характером, світоглядом, мисленням тощо;
 - ✓ інтерпретації та опротестування цензурних заборон українського слова;
 - ✓ визнання спільності мови Східної України і Червоної Русі – Галичини;
 - ✓ легітимації рідного слова в контексті національного самоототожнення;
 - ✓ дискусії про ценз української мови, який був зредукований до статусу наріччя, провінціалізму, мови нижчих верств, тобто набув соціального, а не національного трактування; сфера мистецького вжитку української мови виявилася також звуженою до комедійних жанрів; відтак існувала потреба кодифікувати ці уявлення, розкрити ейдологічну перспективність рідного слова та його потенціал у цілому;
 - ✓ пресові полеміки щодо сфери вжитку української мови – у суспільних інституціях, церкві, школі;
 - ✓ дебати у медійному секторі про діапазон використання української мови в освітній галузі: запровадження її лише в початкових навчальних закладах, уведення в українські школи як допоміжної, затвердження у статусі викладової;
 - ✓ «архаїзації» розбіжностей української та російської, віддиференціювання її від польської;
 - ✓ «азбучні війни», правописні проблеми у ширшому розумінні, в проекціях лінгвістичній, культурній, політичній;
 - ✓ гомогенізації мовного простору – з огляду на відмінність діалектів, вербальні особливості різних станів;
 - ✓ лексичного складу української мови (її основи, уведення росіянізмів, галицизмів, іншомовних термінів, застосування стратегій мовного пуризму, кування слів);
 - ✓ словарництва;
 - ✓ кореляції розвитку мови та словесності;
 - ✓ мовно-літературної спадщини;
 - ✓ національної мови як культурного коду;
 - ✓ мови преси в контексті проблеми національної ідентичності, зокрема гіпотези про вищу медіаефективність завдяки застосуванню рідної мови.
- Особливе місце в моделі національної ідентичності належить мовному

чиннику. Мова – елемент глибинної структури національної самототожності. Соціальна природа мови, застосування мовних політик (зокрема з метою зміни наявної мовної ситуації), в яких іманентно виявляються соціоконструктивістські підходи, спільні онтологічні риси мови та національної ідентичності, в цілому відкривають широкий простір для мотивації та застосування обраних нами методологічних засад аналізу. Природа мови, як і самоототожнення, не одразу була визнана суспільною. Відомо, що як явище біологічне мову інтерпретували, приміром, А. Шлейхер, М. Мюллер. Згідно з теоріями Г. Штейнталя, В. Гумбольдта, О. Потебні, мова – явище психічне [8, с. 156]. (В інтерпретації О. Потебні: «мова – містичне ядро нації, тобто щось об'єктивно дане, що живе у підсвідомих глибинах етнографічної маси, те, що може видобутися на поверхню свідомості й стати керманічем усіх національних змагань у всіх ділянках життя» [14, с. 3]). Однак соціальний характер мови не заперечує наявності у ній біологічного та психічного аспектів [8, с. 157].

Мовознавці з певними відміностями констатували функції мови, які також підкреслюють її соціокультурний характер: комунікативну, когнітивну (гносеологічну, пізнавальну, мислетворчу), емотивну (експресивну), метамовну, кумулятивну (історико-культурну), номінативну (референтну, репрезентативну), фатичну, конативну, волонтеративну, перформативну, демонстративну, магично-містичну.

Комунікація в уявленій спільноті, якою є нація, здійснюється за допомогою спільної мови. Сюжетно-тематична лінія публіцистики від початків національного самоусвідомлення до часу примусового згортання українського культурного дискурсу наприкінці першої третини ХХ ст. інтегрує спектр проблем, які пов'язані зі сферою вживання, умовами функціонування національної мови у соціумі, юридичним та реальним становищем, підвищенням національного статусу української мови, кореляцією мовних та культурних явищ, кодифікацією правопису тощо.

Цензурні заходи російського уряду, блокування культурного самоусвідомлення на ґрунті «української ідеї» були не чим іншим як і політикою ідентичності: шляхом заборон різноманітних чинників українського національного самоозначення (мовного, культурного, інформаційного та ін.) штучно створювались умови для самоототожнення з державним російським народом. Відтак опублікування у «ЛНВ» 1905 р. документів, які стосувалися виєлімінування всього українського з культурного простору, у перекладах В. Гнатюка та І. Франка, також було контраверсійним чинником формування української ідентичності, оскільки надавало чимало роз'яснень щодо неї.

У подоланні колоніальної мовної ситуації, легітимації прав національного слова спостерігається акумулювання різноманітних протестних векторів. На шпальтах видань вони вербалізуються у формі імперативних вимог національносвідомої інтелігенції, заяв земств, запізної кодифікації цензурної діяльності російськими вченими і навіть у вигляді інфантильних апеляцій представників місцевої адміністрації. У хрестоматійному колективному листі української громадськості «О нуждах украинской печати» за підписом 99 провідних діячів національного руху, серед яких – Леся Українка, В. Винниченко, Б. Грінченко, І. Нечуй-Левицький, С. Єфремов, – аргументується необхідність утвердження у правах рідної мови в усіх галузях, першочергово – у періодиці.

Аналогічна вимога висловлена у «Рефераті комісії у справі знесення заборон українського друкованого слова» (Ф. Корш, О. Фаміцин, В. Зеленський, П. Фортунатов, ак. О. Шахматов, О. Лаппо-Данилевський, С. Ольденбург). Цей реферат (за влучною характеристикою М. Грушевського, «дуже інтересний, не тільки з публіцистично-політичного становища документ, а й цінний із наукового погляду твір»), вияв запізної підтримки російських вчених [4, с. 24–25]).

Як уже йшлося, змістовим акцентом пресових полемік другої половини ХІХ ст. стає питання про діапазон використання української мови: впровадження її лише в нижчих навчальних закладах, уведення в українські школи як допоміжної, затвердження у статусі викладової.

У мові закарбована соціокультурна пам'ять народу: «життя народу [...] виявляється [...] в слові, виразнику думки, виявнику чуття, втіленню людського духу» [11, с. 51]. Мова як чинник, що зберігає культурно-історичну інформацію, забезпечує самототожність нації, її буття, тяглість, завжди була предметом рефлексій представників національних еліт, завдяки яким нація й оформлюється в єдиний культурний, суспільний організм. Мовна проблематика у різних конфігураціях наявна у творчій спадщині переважної більшості українських публіцистів (П. Куліша, Б. Грінченка, М. Драгоманова, К. Михальчука, П. Житецького, Панаса Мирного, І. Нечуя-Левицького, М. Коцюбинського, І. Огієнка, С. Смоль-Стоцького, І. Білика, О. Огоновського, І. Франка, Т. Зіньківського, М. Міхновського та ін.). З-поміж інших вирізняються публікації: П. Житецького «Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII в.», В. Антоновича «Записка в справі обмежень української мови», статті Н. Григоріїва (Григор'єва), присвячені питанням запровадження в школах української мови, Б. Грінченка «Неосторожность в важном деле (об украинской стилистике)», його ж (за підписом П. Вартовий) «Листи з України

Наддніпрянської», М. Грушевського «Мова українська і руська», Д. Дорошенка «Про українську літературну мову», Г. Коваленка «В справі про нашу мову», М. Коцюбинського «К полемике о самостоятельности малорусского языка», «Русский язык в Галиции», І. Огієнка «Наука про рідномовні обов'язки». До помітних явищ журналістики належать праці: А. Кримського «Замітки в справі української літературної мови», «Практический курс для изучения малорусского языка», «Українські часописи в Москві», «Права української мови на археологічному з'їзді в Чернігові...», «Критично-філологічні уваги про ложки дьогтю в бочках меду...»; брошури М. Левицького «Дещо про сучасну стадію української літературної мови», «Про рідну українську мову та круті слова», «Рідна мова»; полемічні статті К. Михальчука «Филологическое недоразумение», «Что такое малорусская (южнорусская) речь?»; В. Науменка «До історії указу про заборону українського письменства», «Обзор фонетических особенностей малорусской речи»; І. Нечуя-Левицького «Сьогочасне літературне прямування», «Українство на літературних позвах з Московщиною», «Криве дзеркало української мови»; Леся Українка інтерес до згаданої проблематики засвідчила перекладом розвідки Ф. Фегі «Справа ірландської мови», Є. Чикаленко – у замітці «Про мову».

Те, що мова – найвиразніший маркер національного, чітко проартикульовано у «Profession de foi молодих українців» – програмових засадах «Братства тарасівців», де його засновники (Михайло Базькевич, Микола Байздренко, Віталій Боровик та Іван Липа) зманіфестували свої переконання: «ми знаємо, що мова єсть одною з *найважливіших прикмет, що найдужче виявляє внутрішній зміст національний*, що мова орган духу і виявляє психології народної. Нарід, що не має письменства на рідній мові, не становить і нації. Тим дбаємо про те, щоб українська мова запанувала скрізь на Україні: в родині, в усяких справах, як приватних, так і загальносуспільних, у громаді, у літературі і навіть у зносинах з усіма іншими народами, що живуть на Україні. Так кожен з нас, свідомих Українців, має промовляти в родині, в товаристві і взагалі скрізь, де його зрозуміють, по-українському».

Виховуючи свої діти, кожен свідомий Українець повинен вживати української мови, яко мови викладової з початку вчення, а як дитина піде до офіційної школи, вчити її української мови, історії, літератури дома окремо, щоб діти наші були вже стихійними (природними. – Т. Д.) Українцями» [15].

Відомо, що свідченням репрезентативності мови як національної ознаки є злитість у певних конотаціях понять *мова* і *народ*.

Мову як чинник національного усвідомлення інтерпретував І. Огієнко. Провідний дослідник його спадщини М. С. Тимошик, аналізуючи співпрацю публіциста з часописами «Громадська думка» та «Рада», звертає увагу на низку науково-публіцистичних творів, «спрямованих на захист української мови (зокрема одне з перших серйозних українознавчих досліджень І. Огієнка «Українська філологічна наука за 1909 рік», стрижнем якого є авторська теза: «Мова – це одне з найболочіших місць нашого культурного життя. Про мову ми стараємось, мовою нам дорікають. Мовою ми доводимо своє право на самостійне існування і, покликаючись на мову ж, з другого боку нам доводять, що права такого ми не маємо») [12, с. 11]. Погляди І. Огієнка з національно-мовної тематики експлікуються також у його резонансних публікаціях: «Як Москва знищила волю друку Києво-Печерської Лаври», «Мова українська була вже мовою церкви» та ін.

У контексті проблеми «мови й національної індивідуальності», – за містким визначенням Й. Г. Гердера, простежуються змістові акценти, пов'язані з ревізією уявлень про мову як ознаку соціальну, а не національну, – діалект, наріччя, придатне лише для вжитку нижчими суспільними прошарками. Приміром, Т. Зіньківський у праці «Молода Україна, її становище і шлях» (1890) писав: «Для більшості українського культурного шару, вигодуваного московською мовою, звичаями та думками і в школі, і в хаті, український народ – зневажене мужицтво, *українська мова – мужицький жаргон*, котрий вона від щирого серця зневажа, соромлячись навіть признатись до своєї української крові». І підсумовував: відтак «усе московське – ознака культури; усе українське – мужицтва» [6, с. 79].

На те, що українська мова не стала мовою суспільних інституцій (освітні заклади, церква не послуговуються нею, престиж її вкрай низький) вказував Іван Білик: «Не впускають мови нашого бідного люду ні в школу, не чуємо ми її ні в церкві божій, ні серед громади освітньої...» [2, с. 22]. У той же час публіцист порушував і проблему мовної компетенції її носіїв, відзначав нелегітимованість фонетичних, лексичних, граматичних норм української мови, брак довідкових видань: «Голосна наша мова дубеніє, нівечиться між темнотою, не впорядкована у граматику, не заведена до словаря» [2, с. 22].

Маргінальне становище української мови, її пониження, у конгломераті інших національно-мовних питань зауважив М. Грушевський («Не порозумнійшали», «Не дозволяти!», «Російська Академія Наук про українську мову»).

Мова – фактор самовідтворення та самоорганізації суспільства. На інтеграційний характер мови в діяхронному – історичному – зрізі вказував

К. Ушинський. Мова об'єднує індивідів у суспільний організм і в синхронному вимірі, створюючи єдиний комунікативний простір. «Поєднуючи національний організм у часі й просторі, забезпечуючи нації духовну й культурну безперервність, певний життєвий уклад, світоглядну систему, орієнтацію у світі, моральний закон, мова ідентифікує націю», – наголошує сучасний журналістикознавець В. Лизанчук [9, с. 22].

У публіцистичному корпусі текстів досліджуваного нами періоду національна ідентичність визначається комплексом чинників. До основних системотворчих компонентів, як уже зауважувалося, належать: мова, культура та самосвідомість (остання є домінантною).

І. Нечуй-Левицький виокремлює два зрізи вияву національного – зовнішній та внутрішній: «Принцип національності складається з двох прикмет: з надвірної, зверхньої – народного язика, і осередкової – глибокого національного психічного характеру народу. Народний язик – то тіло національності, національний психічний характер – то її душа» [10, с. 436].

Детально відтворюючи у статті «Непотрібність великоруської літератури для України і для Слов'янщини (Сьогочасне літературне прямування)» еволюцію у виробленні літературної української мови, публіцист акцентує на тому, що саме мова була одним із перших виявів національного. Розвиток мови, в інтерпретації літератора, корелюється зі становленням словесності, де перша знайшла найповніше втілення. У найдавніший період – візантійсько-болгарський – «літературний язик був не народний, а чужий, болгарський, він був разом з тим і церковним язиком, як на Україні, так і Великоросії» [10, с. 428], – пише І. Нечуй-Левицький, – однак «ясні сліди українського язика й народного духу в «Слові о полку Ігоревім», літописі Нестора і в інших українських літописях» [10, с. 429]. Характеризуючи другий період писемності в Україні – церковно-слов'янський, автор статті зауважує: «на Україні вже дуже пробивалась національність в літературі, хоч не по ідеях, але по мові» [10, с. 430]. Література XVI – XVII ст. і навіть почасті XVIII ст. була ще спільною в Україні та Москви, але її національно маркована, українська за формою частина, не йшла на північ, як інші твори.

І. Нечуй-Левицький порушує проблему привласнення інтелектуальної спадщини Києворуської доби – не лише російською метрополією, а й польською: «Треба пригадати ще чудніший факт: в Польщі декотрі учителі польської словесности були загарбали собі в свою літературу «Слово о полку Ігореві», Нестора і весь київський період, маючи його за польський, але як москалі наїхали в польські гімназії і навезли в своїх великоруських «Історіях літератури» того самого Нестора й «Слово о полку Ігореві», то

польські учителі хоч-не-хоч мусли повикидати київський період з польської літератури. [...] й поляки і великороси просто граблять українську літературу то в границях 1772 року, то XI віку. Се виходить якась географічна література! Так само роблять великоруські історики з українською історією!» [10, с. 486]. Журналіст констатує, що формування російської літератури відбувалося за підтримки уряду (у ній і класичний період увиразнений чіткіше (Ломоносов, Сумароков, Херасков, Державін), аніж в українській, демократичній, яка розвивалася поза офіційним дискурсом, точніше б мовити, – усупереч йому. – Т. Д.). На аналогічну особливість у генезі української журналістики звернув увагу знаний дослідник преси І. Михайлин. Несприятливі умови для розвитку української писаної словесності І. Нечуй-Левицький пов'язував з асиміляторською мовною політикою російської імперії: «А тим часом в Росії українську літературу за недовгий час покарали три царські укази, котрі забороняли й тепер забороняють друкувати українські книжки і навіть ноти з українськими піснями. Між заборонаю царською на цілі десятки літ траплялося всього по три-чотири роки, коли можна було друкувати не всякі, а деякі українські книжки» [10, с. 448].

Перетворюючи роль друкованого слова І. Нечуй-Левицький також проаналізував на основі літератури, яка задля широкого масового впливу повинна створюватись українською: «Тільки на українській мові література може піти широко й глибоко в українську масу і зробити свою цивілізуючу місію» [10, с. 436]. Українська література «повинна обсягати етнографічну границю української породи і на тім ґрунті добувати собі матеріал і впливати на громадянство; вона повинна промовляти до нації її природним живим язиком, а не чужим або позиченим з інших старих язиків, не трухлятиною, вишкребаною з старих паперів, переїдених мишами, якою пишуть люди старої партії святоюрців та москвофілів галицької та угорської Руси» [10, с. 447].

Відомо, що мова, думка і культурне буття перебувають в органічному зв'язку. Свідченням тому і неоднакова образність та мовна специфіка, асоціативна матриця у різних народів. (Думки і почуття українця можуть бути висловлені своєю мовою [11, с. 43]). У публіцистичному масиві другої половини XIX – першої третини XX ст. ця взаємозалежність, репрезентована складним переплетенням психічних, психологічних, соціальних, етнічних, історико-культурних складових, знаходить свої інтерпретаційні проєкції. Мова нероздільно пов'язана зі світоглядом народу, механізми цього зв'язку в українській науково-публіцистичній думці вперше проаналізував О. Потебня. У своїй етнопсихолінгвістичній

концепції вчений також звернув увагу на сигнітивну сконструйованість картини дійсності та відмінності у відтворенні реальності різними етносами, окреслив явище так званого мовного релятивізму [7].

Мова – «генетичний код нації», важливий компонент її національно-культурної парадигми, історико-культурна праформа, ключ до дешифрування культурних знаків, у мові акумульований національний етико-аксіологічний аспект.

На значення автентичної мови в етосі особистості, аморальність нехтування своєю національним засобом комунікації вказувалося у «Рефераті комісії у справі знесення заборон українського друкованого слова», який публікувався у «ЛНВ» (1905. – Т. XXX. – Кн. 1–3), «Украинской жизни» (1912. – № 10) та ін. виданнях: «відміна заборони друкованого українського слова вплине не лише на зріст знання у народних верствах [...], а й на загальне піднесення культурного вигляду народу. [...] зневажливе ставлення до рідної мови тягне за собою негативне ставлення і до сім'ї, і до родини, а це не може не відбиватися і то якнайшкідливіше на моральному стані сільської людності України» [11, с. 57]. Це міркування експлікується І. Дзюбою у його знаковій праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?». У коментарі публіцист доводить, «що всяка культура починається із знання рідної мови, що зневага до рідної мови є формою знеособлення і самозречення; що по ставленню до рідної мови можна судити про моральний та інтелектуальний рівень людини; що мова – це живий символ збірної особистості народу; що занепад національної мови є безпосереднє свідчення занепаду нації і, отже, величезна втрата для духовної скарбниці людства; що для всякої духовно цілісної людини будь-яке ущемлення її мови є посяганням на її «я», на її народ, і вона неминуче буде такому посяганню протівитися» [5, с. 146].

Тому на противагу асиміляційній політиці, яка цілеспрямовано зреалізовувалася урядами метрополій, репрезентанти української еліти у публіцистичному дискурсі обговорюють проблеми окремішності української мови, ведуть дискусії щодо правописних норм (і безпосередньо створюють системи правил передавання мови на письмі, адже саме у XIX ст. укладені найістотніші українські правописи – О. Павловського, М. Максимовича, «Русалки Дністрової», П. Куліша, М. Драгоманова, Є. Желехівського та ін.), специфіки перекладацької діяльності, літературної мови та мови ЗМК, стильового діапазону й функціональної її спроможності, параметрів застосування її в освітніх закладах (використання лише у початковій школі чи під час подальшого здобуття освіти).

Вибір правописного інваріанту зафіксований у полемічному дискурсі

періодики. З приводу обговорення цього лінгвістичного питання В. Антонович у основ'янській статті «Про українофілів та українофільство (Відповідь на напади «Вестника Южной и Юго-Западной России»)» зазначав: «українофіли до цього часу не встановили одного спільного правопису для свого наріччя: до цього часу всі згодні визнавати недоліки правопису, який використовує п. Куліш, називати археологічним мотлохом правопис п. Максимовича і музичними нотами правопис п. Гатцука; жартувати над дзетою, дзетою і комами, поставленими у середині слова п. Шейковським, заперечувати правопис «Галицького Слова», проте ніхто ще не придумав правопису загальноприйнятого, ніхто не підкорився мовчці одному з існуючих проєктів» [1, с. 306].

Культурні війни за правопис були «революційними», у тому сенсі, що скеровані на подолання цензурних заборон, відстоювання українського простору. У «Циркулярному листі № 3570 Головного управління у справах друку Міністерства внутрішніх справ Російської імперії до начальників губерній про заборону ввезення з-за кордону, друкування і поширення в імперії творів українською мовою, а також театральних вистав українською мовою» від 23 червня 1876 р. внесені корекції щодо правопису: історичні пам'ятки вимагається друкувати, зберігаючи правопис оригіналів, інші тексти – згідно з російським правописом. Коментар до таких абсурдних вимог поданий у «Рефераті комісії у справі знесення заборон українського друкованого слова». Його автори – російські вчені – зокрема пишуть, що дозволити, з одного боку, видання українського словника, а з іншого – залишити чинною заборону українського правопису – «неможлива вигадка тому, що правопис неодмінно підпорядковується фонетиці, а в лінгвістичних працях, як словник, виявляється просто немислимою річчю і через те спробу укладення українського словника за таких умов можна зрівняти із [...] укладенням великоруського словника кулішівкою. Щодо вживання «правописання, употреблявшегося в Малороссии не позже XVIII века», то не говорячи вже про сваволю такого обов'язку, згаданий тут правопис – величина зовсім міфічна тому, що в ту пору писав кожний більш або менш по-своєму» [11, с. 39]. Так само невмотивованою була і цензурна вимога щодо вживання церковного письма у малоросійських творах. З приводу чого репрезентанти наукових інституцій висловлюють спостереження, що якби «приміром, з'явилася б пісня на кшталт «Ой, Семене, Семене, чом не ходиш ти до мене» надрукована буквами св. Письма і богослужбних книг, така суперечність форми зі змістом викликала би, певно, репресію з боку тієї самої цензури, яка добачила би в ньому – і зовсім справедливо – щось дуже схоже на богохульство» [11,

с. 37]. Правописна неунормованість гальмує видавничий процес. «Тим часом накидування мові неприродного їй правопису відбивається надзвичайно фатально на книжковім обороті; такий правопис спиняє вихід книжки і придавлює через те набагато сильніше вільну думку, вільну творчість, ніж усякі цензурні обмеження», – висновують творці «Реферату...» [11, с. 53]. Водночас, на думку представників російської науки, дозвіл друкувати документи з історії України мовою оригіналу засвідчив, що національна мова українців має власну генезу, а не є вигадкою «польської інтриги», як її намагаються трактувати.

Ще один сюжет, який віднайшов оприявлення у публіцистиці, – словарництво як напрям українофільської діяльності, акцентування в інформаційно-комунікаційному просторі на важливості лексикографічних праць, у яких зафіксовані норми літературної мови.

Слід зауважити, що над створенням лінгвістичних словників працювали не лише укладачі, імена яких увійшли до історії галузі (В. Науменко, Б. Грінченко, М. Комаров, А. Ніковський, Є. Чикаленко, В. Шемет), а й велика кількість імперсональних безоплатних трудівників. За свідченням одного з біографів П. Білецького-Носенка (1774–1856), літератор тривалий час збирав матеріали для «Словаря юго-восточного русского языка», який нібито був згодом надісланий до «Основи», де «остался в портфеле редактора», оскільки часопис припинив своє існування (кн. В. Машенка «Прилукщина. Историческое и статистическое описание территории Прилукского уезда Полтавской губернии», Ромны, 1888); за іншими джерелами, рукописом користувалися В. Даль, коли готував «Толковый словарь великого русского языка», та Б. Грінченко, створюючи «Словник української мови». В історично несприятливих умовах здійснював свою «Спробу південноруського словника» і Каленик Шейковський, перший том його лексикону опублікований у 1861 р., згадки про цей словник живої народної мови містить, зокрема, медійний корпус текстів В. Антоновича. Праця діячів українського громадського руху відзначалася синтетичністю, більшість словарників, передусім, блискучі публіцисти.

Серед мовних проблем, які активно обговорюються на шпальтах періодики досліджуваного нами періоду – питання лексичного складу національної мови. У контексті розгляду проблеми формування української мовної ідентичності Гнат Хоткевич окреслює джерела лексичного збагачення мови, які, передусім, вбачає у говорах та діалектах: «Наша мова – багата, цвітита, розмаїта; скільки відтінків, скільки краси в її говорах – і скільки перед літераторами лежить вдячної, хорошої роботи – з'єднати то все в одну багату, красиву, могутню мову!» [13, с. 442].

Суголосні міркування висловив І. Нечуй-Левицький, для котрого основа літературної – жива народна мова: «Книжний літературний язык повинен вироблюватись на ґрунті живого сільського языка, вигрібаючи з його нову термінологію, змінюючи суфікси, приставляючи їх до кореня народного языка, він не повинен шукати нових слів в інших слов'янських языках, хоч би і в церковнослов'янському, а розвиватись на основі народних українських вимов: наддніпрянської, галицької, поліської, навіть чорноруської (коло Вільна) і білоруської (коло Могилева, Мінська та Вітебська), котрі мають один, спільний з українським лексикон слів. Народні провінціяльні вимови дають часом несподівано дуже добрі терміни для літературного українського языка» [10, с. 439 – 440].

Друге важливе джерело української літературної мови – усна словесність. «В прозаїчній мові і в народних усних поетичних творах є свої ідіоми, свої епічні та ліричні форми, і в кожній національності свої окромні, часом зовсім непохожі на інші» [10, с. 440].

Б. Грінченко, коментуючи розмаїті погляди на лексичну будову української мови («одні казатимуть: «одкиньте всю Галичину», другі говоритимуть про «ковані» слова, треті – про москалізми і т. д., і т. д.» [3, с. 89]), зауважував, що у концептуальному протиставленні криється тенденція складнішої пов'язаності формантів. Літературна мова українців, на думку публіциста, мусить ґрунтуватися на народній мові Наддніпрянської України «з потрібними додатками з народної мови буковинців та галичан, коли в ній буде якомога менше тієї штучної й недотепної літературщини, якої так багато натворили галичани на польський копил, а ми на московський» [3, с. 89]. Джерела, до яких належить звертатися, за Б. Грінченком, – усне мовлення селян, фольклорні взірці та красне письменство. У творах класиків – «старих письменників» (І. Котляревський, П. Гулак-Артемівський, Г. Квітка, Є. Гребінка, М. Макаровський, Т. Шевченко, Марко Вовчок, П. Куліш, Ганна Барвінок) «часто є москалізми в лексиці, але зате склад фрази більш народний, ніж у пізніших авторів» [3, с. 89].

Таким чином, серед шляхів лексичного розвитку, які дискутуються в інформаційно-комунікаційному просторі, – мовний пуризм, «кування» слів, запозичення зі старослов'янської, уведення до словникового складу іншомовної лексики. Мовні інвестиції з російської викликали особливий полемічний запал.

Межі статті не дозволяють детальніше зупинитися на згаданих на початку розвідки мовних концепціях. Хоча з огляду на них коригуються певні стереотипи, у тому числі щодо світогляду авторів. Приміром, синтез

і послідовність у П. Куліша засвідчує саме його позиція у мовному питанні, яка експлікувалася літератором у теоретичних працях; ілюстрацією до неї була і його практична діяльність – журналістська, літературна, перекладацька, видавнича. Уточнення і переінтерпретації, врахування складної еволюції, з чіткішим окресленням українських інтенцій (а вони були!) потребує рецепція мовного питання у публіцистичному доробку М. Драгоманова. Ним проартикульований з-поміж інших такий неоднозначний аспект, як мова і патріотизм; реінтегрований до української культури пласт словесності, писаний «не на нашій етнографічній мові» (зокрема польській, латинській), що обумовлювалося історичним часом, регіональними особливостями, несформованістю української літературної мови. Найдискусійнішою виявилася (слід зауважити, згодом переглянута вченим) теза про уведення української мови в початкових освітніх осередках, літератури українською для нижчих верств та викладання російською в університетах. Утім слід враховувати її первісну відмінність від концепції М. Костомарова чи ідеології російських слов'янофілів. М. Драгомановим окреслювалися не межі функціонування, а послідовність запровадження української мови. У статті «Гёте и Шекспир в переводе на украинский язык» публіцист засвідчує придатність української мови для використання в науковій сфері, здійснення перекладів класики. Власне і в його концепції так званого «українського соціалізму» важливе місце відведено мові. Вимога застосування рідної мови еманується у вченого і на релігійну літературу.

Отже, можемо підсумувати: мова – перший етноідентифікуючий чинник, визначальна категорія у моделі національної ідентичності, проте вербальний фактор повинен розглядатися у цілокупності з іншими формантами самоототожнення, особливо, коли йдеться про період національного становлення.

Список використаних джерел

1. Антонович В. Про українофілів та українофільство (Відповідь на напади «Вестника Южной и Юго-Западной России») / В. Антонович // Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. – К. : Дніпро, 2001. – Т. 5, кн. 1: XIX ст. / передм., упор., прим. О. Сліпушко. – С. 303–310.
2. Білик І. Перегляд літературних новин / І. Білик // Історія української літературної критики та літературознавства. Хрестоматія. У 3-х кн. Кн. 2: [Навч. посібник] / упоряд П. М. Федченко. – К. : Либідь, 1998. – С. 352.
3. Грінченко Б. Тяжким шляхом / Б. Грінченко // Матеріали з історії національної журналістики Східної України початку XX століття / уклад.

Н. М. Сидоренко, О. І. Сидоренко. – К. : Дослідн. центр історії укр. преси. – 1999. – С. 70–90.

4. Грушевський М. Меморіал Петербурзької Академії у справі свободи української мови в Росії / М. Грушевський // Матеріали з історії національної журналістики Східної України початку XX століття / уклад. Н. М. Сидоренко, О. І. Сидоренко. – К. : Дослідн. центр історії укр. преси. – 1999. – С. 23–25.

5. Дзюба І. М. Інтернаціоналізм чи русифікація? / І. М. Дзюба. – К. : Видавничий дім «KM Academia», 1998. – 276 с.

6. Зінківський Т. Молода Україна, її становище і шлях / Т. Зінківський // Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. – К. : Дніпро, 2001. – Т. 5. – Кн. 2 (Кінець XIX – початок XX ст.) / упор., прим. О. Сліпушко. – С. 75–88.

7. Кісь Роман Мова, думка і культурна реальність (від Олександра Потебні до теорії мовного релятивізму) / Роман Кісь. – Л. : Літопис, 2002. – 304 с.

8. Кочерган М. П. Загальне мовознавство: [підручник для студентів філологічних спеціальностей вищих закладів освіти] / М. П. Кочерган. – К. : Видавничий центр «Академія», 1999. – 288 с. (серія «Альма-матер»).

9. Лизанчук В. Творімо разом Україну! : [Монографія] / В. Лизанчук. – Львів: ПАІС, 2009. – 452 с.

10. Нечуй-Левицький І. Непотрібність великоруської літератури для України і для Слов'янщини (Сьогочасне літературне прямування) / І. Нечуй-Левицький // Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. – К. : Дніпро, 2001. – Т. 5, кн. 1: XIX ст. / передм., упор., прим. О. Сліпушко. – С. 427–490.

11. Реферат комісії у справі знесення заборон українського друкованого слова / пер. В. Гнатюка // Матеріали з історії національної журналістики Східної України початку XX століття / уклад. Н. М. Сидоренко, О. І. Сидоренко. – К. : Дослідн. центр історії укр. преси. – 1999. – С. 26–58.

12. Тимошик Микола. Іван Огієнко як співробітник газет «Громадська думка» та «Рада» / Микола Тимошик // Національна періодика початку XX століття: розвиток і реалізація української ідеї державотворення: Матеріали міжнародної наукової конференції. Київ, 8–9 грудня 2006 р. / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Ін-т журналістики; за ред. Н. М. Сидоренко. – К., 2006. – С. 10–11.

13. Хоткевич Гнат. Рецензія на збірку Юрія Кміта «З гір» / Гнат Хоткевич // Літературно-науковий вісник. – 1908. – Т. 41. – С. 442.

14. Чехович К. Думки О. Потебні про національність / К. Чехович. – Львів, 1931. – С. 3.

15. Profession de foi молодих українців (Читане на Тарасові роковини 1893 р. в університетському місті на Україні) // Правда. – 1893. – Т. XVII. – Випуск L. – Квітень. – С. 201–207.

16. Shore C. «In uno plures» (?) EU Cultural Policy and the Governance of Europe // Cultural Analysis. – 2006. – Vol. 5 // http://socrates.berkeley.edu/~caforum/volume5/vol5_article1.html.

Людмила Гнатенко,
ст. наук. співробітник НБУВ, канд. філол. наук
Тетяна Добрянська,
аспірантка НБУВ

**НОВИЙ ЗАВІТ У ПЕРЕКЛАДІ УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ
В. НЕГАЛЕВСЬКОГО 1581 РОКУ:
ОПИС КОДЕКСУ
ТА КОДИКОЛОГО-ОРФОГРАФІЧНА РОЗВІДКА**

Уперше рукопису Нового Завіту в перекладі українською мовою В. Негалецького 1581 р. присвячено, як кодексу, окреме кодиколого-палеографічне та графіко-орфографічне дослідження. Подано розширений археографічний опис та основні елементи графіко-орфографічної системи пам'ятки.

Ключові слова: В. Негалецький, Новий Завіт, кодекс, кодиколого-палеографічне та графіко-орфографічне дослідження, ділова писемність, узус, орфограма.

У 1581 році Валентином Негалецьким на Волині було здійснено переклад текстів Нового Завіту староукраїнською мовою з польського соцініанського перекладу Мартина Чеховича (виданий у м. Ракові в 1577 р.). Це найраніший, із відомих, перекладів Нового Завіту з польської на староукраїнську мову. В. Негалецький був добре освіченою й знаючою в той час людиною, походив із шляхетного волинського роду [17, с. 488].

Із середини XVI ст. в книгописних скрипторіях Волині починає активно відбуватися впровадження в богослужбову книгу живої народної мови, кодекси перекладаються староукраїнською книжною та народною мовами. Сміливі починання майстрів Пересопницького Євангелія 1556–1561 рр. [19] стали поштовхом для послідовників¹. Так, В. Негалецький у передмові «До ласкавого чителника», арк. 1, вказав, що переклад Нового Завіту ним було зроблено «за намовою и

¹ Порівняльний аналіз лексичних особливостей Євангелій Пересопницького та Негалецького проводилося свого часу І. П. Чепігою [27; 29].

напоминачем многих ученых», бо люди «языка словенского (тобто церковнослов'янського. – *Я. Запаско*) не розуміють» [12, с. 94].

Чорновий (робочий) рукопис перекладу до нашого часу не дійшов, на відміну від Крехівського апостола 60–70-х рр. XVI ст.² (переклад якого було здійснено на основі польського протестанського видання т. зв. Радзивиллівської Біблії 1563 р., вірогідно, також на Волині³). Зберігся оригінал чистового перепису тексту Нового Завіту, виконаний самим перекладачем на Волині в селі Хорошеві, біля м. Острогу (тепер – Білогірський район Хмельницької області), робота над яким була завершена 20 липня 1581 р. Зараз кодекс зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського під шифром: ф. 307 (Золот.-Мих.), № 421 п [20, с. 135].

Кодекс у 2° (305 x 205), складений із 12 зошитів, які містять в сумі 261 паперовий аркуш (чисті арк. 87 зв. та 145 зв., з пізнішим записом). Оправлений він був на початку 80-х рр. XVI ст. (315 x 210 x 40), а в XVIII ст. перешивався книжний блок: дошки обтягнуті шкірою темно-коричневого кольору з ролевим тисненням простого орнаменту, на верхній кришці – маленький середник рослинного орнаменту. До нашого часу кодекс зберігся майже повністю (втрачено два аркуша після арк. 4 та один аркуш після арк. 111), але в тяжкому фізичному стані: значно пошкоджений вологою, внаслідок чого тексти вицвіли в першій його половині та в кінці, важко читаються; поля аркушів на початку та в кінці рукопису ветхі, покручені й розірвані, на початку рукопису аркуші частково підклеєні; деякі аркуші випадають з блока книги; кришки оправи тріснули по довжині на дві частини й тримаються разом лише за рахунок покриття, корінець розірваний і в дірках, від застібок збереглися тільки замки, на нижній кришці наявні від металевих накладок сліди та отвори.

На папері кодексу наявні філіграні, які підтверджують дату його написання: герб «Еліта», арк. 2, 3, 82–111 [13, № 137 (1578–1583 рр.); 31, № 1522 (1581–1582 рр.)]; герб «Габданк», арк. 4–81 [31, № 1040 (1589 р.)]; підкова, арк. 112–160, 197–261 [13, № 18 (1581 р.)]; хрест з літерою «W»⁴, арк. 161–196 [30, № 5603 (1575 р.)].

² Апостол написано не раніше 1563 р. та не пізніше інтралігаторського відтиску на оправі 1581 р.

³ Крехівський апостол зберігається у відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України [14, с. 76–78, № 72].

⁴ Рисунок філіграні подано в роботі О. Назаревського [16, с. 16].

Текст перекладу розміщено у текстовому полі 250–265 x 140–150 у 34–38 рядках на сторінці; на верхньому полі – колонтигули, на бічних полях – покажчики читань.

Складається пам'ятка з передмови «До ласкавого чите^нника» (1–3 зв.), Євангелія чотирьох євангелістів (4–111 зв.), Діянь (112–145) та Послань св. апостолів (146–245 зв.) і Апокаліпсиса (246–261 зв.). Текст поділено на глави, які названо «капітулами», на зачала та вірші.

У кодексі переважно наявні різночасові кодикологічні записи, які стосуються його історії, зроблені українським скорописом темно-коричневим чорнилом, яке з часом вицвіло.

В. Негалевським зроблено записи, які містять вихідні дані щодо часу й місця створення кодексу, роботу над яким ним було розпочато з перекладу Євангелія від Івана. Так, 30 травня 1581 р. В. Негалевський у кінці цього Євангелія, на арк. 111 зв., дрібними літерами вказав час завершення роботи над ним: «року аѳѳа мѣца маа тридцатого дѣа написанъ». Далі перекладачем уписано молитовне звернення до Бога: «Богу несмерте^нному; Богу мешкаючому в све^тле неприступномъ; Богу невидомому самому мудрому, самому доброму, Богу А ѿ^тд пана а збавителя нашего Ездса Х^са сына Бо^жего тисеча па^тсотъ ѿсмь десатъ первого», а нижче, на правій половині аркуша, вказав: «Всего блг^сослове^нства божого дѣхо^нного черезъ Ис^са Х^са сына Бо^жего ве^рне зычи^т. Вале^нты^н Некгалевски^н. вла^ст^на рѣка». Після того, як робота над самим кодексом уже була завершена. У кінці передмови, на арк. 3 зв., він записав: «З Хорошова два^тцатого дѣа июла року ѿ нароже^нна Ездса Х^са сына Бо^жего тисеча па^тсотъ ѿсмь десатъ первого», а нижче, на правій половині аркуша, вказав: «Всего блг^сослове^нства божого дѣхо^нного черезъ Ис^са Х^са сына Бо^жего ве^рне зычи^т. Вале^нты^н Некгалевски^н. вла^ст^на рѣка».

У рукопису є й інші кодикологічні записи. Так, у кінці XVI ст. пресвітером Леонтієм, імовірно, власником рукопису, записано в кінці Першого Соборного послання св. апостола Петра до коринф'ян на арк. 152 зв.: «Лео^нте^н недо^сто^нны^н пре^звѣте^н». Трохи пізніше було зроблено в кінці Євангелія від Марка на арк. 55 зв. поминальний чи вкладний (?) запис: «за ра^б бжи^н Лео^нти^н Сидорови^н». У кінці цього століття занотовано на звороті верхньої кришки оправи польським та повторено українським скорописом: «Жикгимо^н трети^н бо^жю мл^чтию коро^н по^нски^н велики^н кна^з лито^вски^н». У 1610 р. зроблено власницький запис козаком Гаврилом Крутневичем, арк. 145 зв.: «Гаврие^н Кру^невичь, козакъ

запоро^жки^н мешкаючо^н в Каневѣ в року аѳѳи, писа^н». Цього часу писано на арк. 35 польським скорописом: «Panie Boze wszechmogacy iz troica iedinemu», та українським: «Помилу^н мѣа Бо^же по велице^н милос^ти твоє^н»; нижче, іншим почерком: «Милостивы^н Бо^же буди на мѣа грѣшны^н бы^т ласку^н и милос^ти^н». До цього часу належить і власницький запис попа Сапонова, арк. 261 зв.: «Попова книга, мо^лю я то що попова Сапонова книга», та вписаний на форзаці верхньої кришки оправи витяг із Книги пророка Єремії XXXI, 31–33, поч.: «Ѡто дни приду^т мови^т па^т, в которы^х д^чино». У XVII ст., вгорі форзаца верхньої кришки оправи, відмічено: «З митрополитомъ киевскимъ прише^нши пере^н мене Іан[а] по^нстаро^того ки[евского]. На зворотах кришок оправи та на арк. 261 наявні різночасові проби пера останньої чверті XVI–XVIII ст.

Переклад В. Негалевського українською мовою Нового Завіту був виявлений у 1881 р. у Київському Михайлівському Золотоверхому монастирі й уведений до наукового обігу [8, с. 282]. У кодексі збереглися шифри, штамп і наклейка монастирської бібліотеки: «Отд. 2. гл. 1. № 2568-2», «б», «№ 1636», на арк. 111 зв. наклейка: «XVI в. (1581) Новый Завѣтъ, въ переводе на южно-русский языкъ Валентина Негалевскаго. Кіево-Михайлов. Монастирь». До початку 1930 р. кодекс знаходився в приміщенні монастиря, на базі фондів якого було створено в 1919 р. Михайлівську філію Всеукраїнської бібліотеки України (ВБУ), потім, у складі монастирського зібрання, був переданий на постійне зберігання до відділу рукописів ВБУ.

З часу відкриття пам'ятка археографічно та кодикологічно розглядалася й вивчалася вченими, публікувалися записи та уривки текстів. У 80–90-х рр. XIX до неї зверталися: О. Левицький [15, с. 200–202]; П. Житецкий [8, с. 282–283; 9, с. 166]; М. Петров [5, с. 107–108; 20, с. 135]; П. Владіміров [2, с. 40; 3, с. 107, 128]; К. Харлампович [26, с. 176]; І. Каманін [18, с. 12, 13]. У першій чверті XX ст. – Ю. Тиховський [24, с. 145 (помилково вказано 1571 р.)]; О. Соболевський [21, с. 90]; Ф. Тітов [23, с. 100]; О. Назаревський [16]; М. Возняк [4, с. 17]. Тривалий час пам'ятка, як окремий кодекс, не вивчалася. Інтерес до праці В. Негалевського поживався тільки з 90-х рр. XX ст. – М. Боянівська [1, с. 5]; Я. Запаско [12, с. 94]; І. Чепіга [27; 28; 29] та ін. Мовний матеріал кодексу використовується в історичних мовознавчих студіях, зокрема в академічних [10; 11, с. 25, 311 та ін.]. Проте ще й до сьогодні немає монографічного дослідження й публікації пам'ятки (Текст до видання вже підготовлений у відділі історії української мови Інституту української мови НАН України).

Тільки в 1911 р. О. Назаревським, в окремій студії, було подано більш розширений опис кодексу, розглянуто історіографію питання й проведено спеціальне дослідження перекладу Нового Завіту В. Негалевським та мови тексту Євангелія; автор побіжно торкнувся й деяких його графіко-орфографічних питань [16].

Повний археографічний опис кодексу був підготовлений і опублікований нами в 2010 р. [22, с. 285–288, № 162], а також проведено його кодиколого-палеографічний та графіко-орфографічний аналіз.

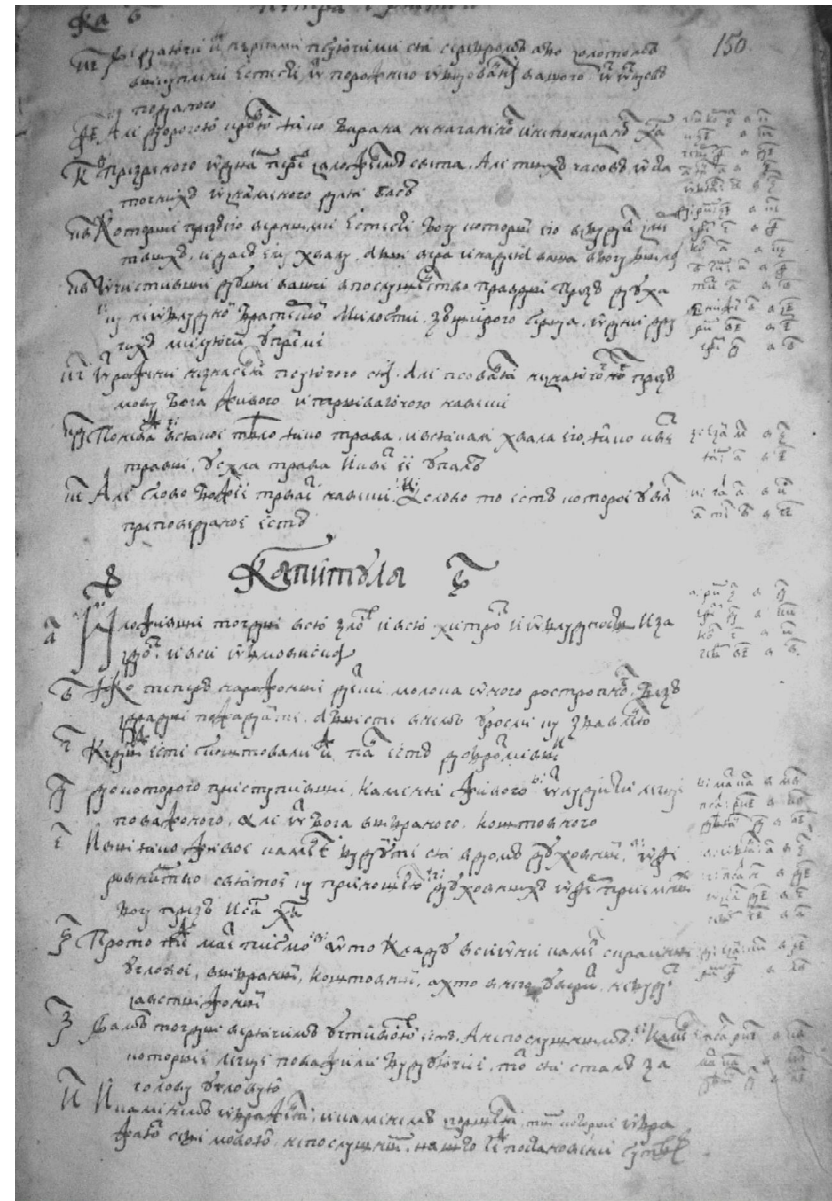
Текст кодексу писаний В. Негалевським українським скорописом темно-коричневим чорнилом, заголовки статей, виписані великими літерами, та великі ініціали обведено суриком. Перекладачем було проведено й редакторську правку тексту.

Як показало проведене дослідження, тексти Нового Завіту писані за правописом українського ділового письменства другої половини – кінця XVI ст. Перекладачем, у своїй роботі, було використано писемну практику волинських скрипторіїв.

Далі розглянемо основні узусні орфограми, використані перекладачем у контексті тогочасного правописного узусу ділового письменства, зосередивши основну увагу на системі голосних, беручи за основу проведене нами, свого часу, порівняльно-історичне та статистичне дослідження староукраїнського ділового письменства [6] за оригіналами, що зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України та за фотокопіями з видань І. Каманіна, М. Пещак, В. Русанівського [18; 7; 25] та ін. Проведена робота дала можливість, зокрема, виявити певні тенденції розвитку ділової орфографічної системи останньої чверті XIV – першої чверті XVII ст. в передачі голосних звуків, які ґрунтувалися на давньоукраїнській орфографічній традиції, зокрема те, що з другої половини XVI ст. правопис активних пам'яток більш-менш унормується, сполучаючи в собі як традиційні, так і новітні елементи.

При дослідженні текстів Нового Завіту в перекладі В. Негалевського нами були встановлені загальні правописні особливості й окремі орфограми:

Звук **А** на початку слів, після твердих приголосних, шиплячих та **Ц** традиційно передається буквою **А**: *абы* 119, *амє*^т 103, *трава* 15, *мужа* 91, *слышали* 32, *щє*^т *ливье* 5, *служебница* 32, *в сердца*^х 119. У позиції після м'яких приголосних В. Негалевським використовується нове орфографічне правило – писати букву **я** на місці традиційної **А**: *для* 11, *принцали* 119, *мовачи* 81, *всакого* 229, яке в українських скрипторіях в останній чверті XVI ст. починає сприйматися вже як норма, остаточно



Арк. 150

закріплюючись до кінця століття. Проте, перекладачем ще значно використовуються й написання з буквою **А**, яка в ділових пам'ятках узусно писалася після м'яких приголосних буква **А** тільки до кінця XV ст.: *хота чи* 3, *мова чого* 13, *взати*^н 119; наявні й паралельні написання: *си* – *са* 3, 185, *мовачи* – *мовачи* 32. Йотація звука **А** Негалевським послідовно позначається на початку слів та після голосних за давньоукраїнською традицією буквою **я**: *языка* 3, *я* 91, *я*^к 235, *христианину* 3, *праваа б*, *таа* 30, проте поширені у позиції після голосних й написання з **А**: *такаа* 3, *приступиаши* 9, *будбчаа* 96, та паралельні написання: *котораа* *котораа* 185. Вживання Негалевським букви **я** в цій позиції відбиває процес унормування орфографії ділової писемності, який у цей час відбувався в українських скрипторіях. У діловій писемності буква **я** після голосних вживалася послідовно тільки до останньої чверті XIV ст., а під дією другого південнослов'янського впливу до кінця XVI ст. використовувалася в цій позиції і буква **А**, і тільки під кінець XVI ст. закріплюються написання з **я**. Проте В. Негалевським у передачі звука **А** та його йотації ще чітко не витримуються орфографічні інновації,

У передачі звука **Е** та його йотації перекладач використовує орфографічне правило, яке набуло в діловій писемності узусного закріплення в середині XVI ст. – передавати звук **Е** буквою **е** після приголосних: *греческихъ* 3, *надетє* 48, *верѣ* 235; йотований **Е** на початку слів та після голосних: *есмо* 3, *ес'тєствє* 161, *ѣченє* 27, *наследующие* 48, *поведає* 96, *которыє* 185. (з *Єрузалє*^н 125, з *кролевско*^н 125, *ты*^н 222). В актах буква **е** стала вживатися після приголосних на місці **Є** вузької, поступово замінюючи її з початку XVI ст. У позиціях на початку слів та після голосних **е** пишеться на місці **Є** широкої. Ця заміна починає широко викопистовуватися з другої чверті XVI ст. До кінця XVI ст. **Є** широка майже виходить з ужитку, проте, в текстах Негалевського вона трапляється доволі часто у позиціях на початку слів та після голосних, більше використовуючись саме в кінці рядків: *Єхаль* 137, *Єсть* 224 зв., *заражонь*^н 5, *небє*^н *но*^н 5, *первши*^н 154, *розделєны*^н 185.

Середньопередній звук **И** передається у Новому Завіті буквами **Ы** та **И** між приголосними та після приголосних у кінці слів, які було прийнято за давньоукраїнською традицією писати за етимологією, хоча трапляються написання й проти етимології (переважно після глухих та шиплячих): *выслухани* 7, *которыє* 9, *слышали* 48, *приходи*^н 39. Після глухих **Г**, **К**, **Х**, як і в правописі ділових пам'яток, використовуються написання з **И**, які замінили з другої половини XV ст. давньоукраїнські

написання з **Ы**: *другие* 39, *рѣки* 9, *навеки* 48, *хитро*^н 150, *архиппови* 222. Після шиплячих та **Ц** також пишеться буква **И**: *межи* 96, *бежавши* 125, *мешкаючи* 112, *правци* 96, проте, в орфографії Нового Завіту, спорадично фіксується й буква **Ы**: *оказанымъ чыномъ* 161, *по правици боже*^н 119, вживання якої в цих позиціях помітно поширювалося в актових джерелах з останньої чверті ХХІ ст.

Звук **І** на початку слів передається буквою **И** (у власних назвах незалежно від їхнього походження – іншомовного чи слов'янського): *израе*^н *скихъ* 11, *и*^н *шихъ* 1, *идите* 23, *имени* 129. У власних назвах іншомовного походження у цій позиції вживається, часто й паралельно, і буква **е**: *израе*^н *скихъ* 11, *мовиль езу*^н 15, *ездсови* 32, *ерѣзалемъ* 48 – до *Єрѣзалемъ* 137, *езусє* – *Исуса* 179. В актах цього періоду на початку власних назв іншомовного походження поширеним було вживання букви **І**, проте ця орфограма Негалевським не використана. Перед голосними та **Й** за давньоукраїнською традицією актової писемності пишеться **И**: *приемне* 185, *при*^н *ми* 235. В актах такі написання були узусно поширені тільки до останньої чверті XIV ст., а початку XV ст. і до середини цього століття писарі відійшли від традиції і за середньоболгарською нормою в цих позиціях стали вживаютьи букву **І**, і тільки з середини XV ст. спостерігається повернення до традиції й закріплення цієї орфограми в діловому письменстві XVI ст., що й відбито у тексті перекладу Нового Завіту Негалевським. У позиції між приголосними уживається **И**: *выходили* 48, *терпите* 244. Спорадично, як і в актах цього періоду, вживається за етимологією **Ѣ**: *в томъ мѣсте* 11, *три мѣсци* 1, в *тѣлє* 185, перевага надається вживанню у цій позиції **е**: *была вечерная година* 48, *на веки* 48, *респоведалъ имъ* 125, *по всимъ свєтє* 161, *вера* 161, *навеки вековъ* 261 зв. Йотація звука **І** передається через **И** зі спіритусом, проставленим, при скорописному написанні, як крапка: *до ихъ* 103, 136 зв., *правъ свойхъ* 3, *взялъ шаты свой* 103, *служу духомъ моймъ* 161, і пишеться переважно в рядку, лише зрідка – над рядком: *а другие сонны*^н 39. Рідше йотація цього звука позначається через **є**, іноді і через **Є**: *на добрудю землю су*^н *посєканыє* 39, *видєли єсмо хвалу єє* 88, *Єхаль* 137.

У передачі звука **О** В. Негалевським використано орфографічний узус ділового письменства, який уже був закріплений до часу перекладу. На початку слів унормовано вживається **Ѡ**: *одєнь* 3, *Ѡгледаю* 106, *Ѡбразъ* 254, в інших позиціях в слові – буква **о** маленька: *товаришомъ* 12, *вєчного* 127, *своєму* 25. Послідовно використана **Ѡ** в лігатурі **ѠТ**: *Ѡвєли* 33 зв., *Ѡшоль* 38 зв., *Ѡповєди* 81.

Перекладачем послідовно передається звук **У** буквою **Ѡ** тільки на початку слова: *Ѡчни* єго 48, *Ѡчинили* 137, *Ѡшли* 244, що набуло узусного закріплення в актах до середини XVI ст. Ця орфограма почала поширюватися з другої чверті цього століття, а до цього переважно писали сполуку **ОУ**. Після голосних у XV – першій половині XVI ст. пишеться **ОУ**, хоча іноді зустрічається й **Ѡ**, а з середини XVI ст. також відбувається заміна в цій позиції **ОУ** на **Ѡ**, що також використано в досліджуваному кодексі: *надчѠти* 3, *надчѠючи* 129, *подѠкали* 32. Після приголосних В. Негалевський уживає, як і в актах, букви **У** та **Ѡ**, більше використовуючи букву **У**: *слугѠ* 24 зв., *божѠю* 173, *седѠчому* 192, *идѠчи* 88, *пшеницѠ* 15, *водѠ* 91, і, часто, – чергуючи їх в одному слові: *судѠ* 5 зв., *дѠшу* 11 зв. Поширені й паралельні написання: *будѠ* 51 зв. – *будѠчи* 217, *розумѠемѠ* – *розѠмена* 217. В актовій писемності останньої чверті XIV ст. послідовно використовується вживання букви **У**, потім писці стали залучати й сполуку **ОУ**, вживання якої збільшується в першій половині XVI ст., а з середини цього століття вона виходить з ужитку. З початку XV ст. в цій позиції починає використовуватися й буква **Ѡ**. Її вживання набуває панівного становища з середини XV ст. і продовжується до середини XVI ст., проте в другій половині цього століття писарі знову повертаються до традиційних написань з **У**, але **Ѡ** також поширена, що й відбито в тексті Нового Завіту в перекладі В. Негалевського. Йотація звука **У** передається, як і було прийнято в актах цього періоду, тільки через **Ю**: *юдѠ* 63, *дорогѠю* 3, *рѠкою* 222, *людѠ* 38.

Йот передається парком, як і в діловій писемності цього часу: *слухѠте* 17, *поѠди* 43, *приѠмуєти* 244, *каждѠ деѠ* 32, *котѠрыѠ ѠстаѠ* 129, *закѠѠ єсть дѠховныѠ* 168. Проте, переважно в кінці рядків Негалевським виписується з винесенням над рядок буква **И** лежача на боці, наявні й паралельні написання: *вѠчьѠ* / 110, *людѠ* / 150 зв., *котѠрыѠ* – *котѠрыѠ* 8.

Особливістю орфографії В. Негалевського є проставлення в кінці слів буквеного знаку **Ѣ**, незалежно від твердої чи м'якої вимови попереднього приголосного: *домѢ* 8 зв., *вѠчѠрьѢ* 34 зв., *страхѢ* 64, *єстьѢ* 7, *звѠрхнѠстьѢ* 9 зв., *брѠльѢ* прощѢ 63, *пѠѠнѢ* 255 зв. Лише зрідка пишеться **Б**: *неправѠстьѢ* 15 зв., *бридѠкѠстьѢ* 50 зв., *теперѢ* 103. Наявні й поодинокі вживання **Б** замість **Ѣ**: *члѢкъ* 9, *петрѢ* 44, *свѠтьѢ* 105 зв.

З приголосних звуків, наприклад, **Г** (лат. **g**) передається сполукою **КГ**: *фикѠгу* 48, *кѠгруѠту* 63 зв., *кѠвалѠвного* 112.

Також, як і в діловому письменстві, скорочене написання слів відбувається з винесенням приголосних (усіх букв) та складів над рядок, причому титлою переважно покриваються, наприклад, такі букви як **В**,

Н, **С**, **Ш**, спорадично і **Л**: *ѠсышаѠши* 144 зв., *напоминаѠтя* 244, *пѠѠнѢ* 255 зв., *прогланѠѠ* 8, *вѠзѠѠ* 140 зв. – *ѠказаѠ* 4 зв.; *перѠ.* 211, *тогдѠѠ* 109, *божѠѠ* 222, *одѠѠ жѠли* 198, *браѠтя* 118, *богаѠтва* 173 зв; *годиѠѠ* 91, *щѠѠливѠѠ* 256, *вѠпровѠдиѠѠ* 171 зв., *слухѠѠѠ* 14 зв.

З діакритичних знаків В. Негалевським використовується спірітус та, на позначення наголосу, оксія. Переважно на їх місці він, для швидкості письма, проставляє крапку, яка в тексті наявна над голосними буквами в будь-якій позиції в слові, переважно на початку слів та після голосних над йотованими голосними. Часто крапка стоїть над кожною голосною буквою в слові.

Отже, переклад українською мовою тексту Нового Завіту було здійснено на Волині Валентином Негалевським у 1581 р. для потреби української громади. Перекладачем особисто було зроблено чистовий перепис із чорновика перекладу. Кодекс писаний українським скорописом, із використанням узусних орфограм, які використовувалися в українському діловому письменстві, на відміну від релігійних кодексів, писаних уставом і півуставом орфографічним узусом, який використовувався в конфесійному письменстві.

Список використаних джерел

1. *Боянівська М.* Переписувачі книжок як культурні діячі України. XV – перша половина XVII ст. – Львів: Ін-т українознавства ім. Івана Крип'якевича, 1994. – 43 с.
2. *Владимиров П.В.* Доктор Франциск Скорына, его переводы, печатные издания и язык. – СПб., 1888. – XXVI, 351 с.
3. *Владимиров П.В.* Обзор южнорусских и западнорусских памятников письменности от XI до XVII ст. // Чтения в Историческом Обществе Нестора Летописца. – К., 1890. – Кн. 4. – С. 101–139.
4. *Возняк М.* Історія української літератури: У 3-х т. – Львів, 1921. – Т. 2, ч. 1: Віки XVI–XVIII. – 416 с., 46 іл.
5. *Вольный.* Исторические судьбы Юго-западного края / Сост. Н.И. Петров. Изд. П.Н. Батюшковым. – СПб., 1888. – 126 с, 16 с., 288 с.
6. *Гнатенко Л.А.* Передача голосних звуків у староукраїнських ділових пам'ятках останньої чверті XIV – першій чверті XVII ст. // Східні слов'яни. Мова. Історія. Культура. За матеріалами пам'яток писемності XI–XVIII століть. Збірник присвячений 90-річчю академіка Б.О. Рибаківа. – К.: Київський інститут «Слов'янський університет», 1999. – Вип. 3. – С. 153–161.
7. Грамоти XIV ст. / Упорядкування, вступна стаття, коментарі і словникопоказники М.М. Пешак. – К., 1974. – 256 с.
8. *Житецкий П.* Старинные воззрения русских людей на русский язык // Киевская старина. – К., 1882. – Т. 4, ноябрь. – С. 277–291.

9. *Житецкий П.И.* Очерк литературной истории молорусского наречия в XVII в. // Киевская старина. – К., 1888. – Т. 20, январь–март. – С. 162–179.
10. *Жовтобрюх М.А., Русанівський В.М., Склярєнко В.Г.* Історія української мови: Фонетика. – К.: Наукова думка, 1979. – 367 с.
11. *Жовтобрюх М.А., Волох О.Т., Самійленко С.П., Слинко І.І.* Історична граMATика української мови. – К.: Вища школа, 1980. – 320 с.
12. *Запаско Я.П.* Українська рукописна книга. – Львів, 1995. – 480 с.: іл. – (Сер.: Пам'ятки книжкового мистецтва).
13. *Каманін І., Вітвіцька О.* Водяні знаки на папері українських документів XVI–XVII ст. (1566–1651). – К., 1923. – 144 с.
14. Кириличні рукописні книги у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка НАН України: Каталог. – Т. 1: XI–XVI ст. / Уклад.: М. М. Кольбух, Т. М. Гуцаленко, О.О. Дзьобан та ін.; Передм. М. М. Кольбух; Уклад. наук.-довід. апарату: М. М. Кольбух, Я. П. Сенік. – Львів, 2007. – XLVI, 522 с., 24 кол. іл.
15. *Левицкий О.* Социнианство в Польше и Югозападной Руси // Киевская старина. – К., 1882, – Т. 2, май. – С. 191–224.
16. *Назаревский А. А.* Язык Евангелия 1581 года в переводе В. Негалевского. – К., 1911. – 136 с.
17. *Новицкий И. П.* Указатель к изданиям Киевской комиссии для разбора древних актов. – К., 1913. – Т. 1. – 832 с.
18. Палеографический изборник: Материалы по истории южнорусского письма в XV–XVIII вв. / Состав., вступит. статья И. Каманина. – К., 1899. – Вып. 1. – 19 с., 81 табл., 27 с.
19. Пересопницьке Євангеліє 1556–1561 рр. Дослідження. Транслітерований текст. Словопоказчик / Видання підготувала І. П. Чепіга за участю Л. А. Гнатенко. Вступне слово О. С. Онищенко. Дослідження І. П. Чепіги, Л. А. Гнатенко, Л. А. Дубровіної. – К., 2001. – 703 с. : 24 вкл. (48 іл.).
20. *Петров Н.И.* Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве. – М., 1896. – Вып. 2: Собрания рукописей Киево-Печерской лавры, Киевских монастырей Златоверхо-Михайловского, Пустынно-Никольского, Выдубицкого и женского Флоровского и Десятинной церкви. – 294 с.
21. Славяно-русская палеография / Лекции А. И. Соболевского. – 2-е изд. – СПб., 1908. – 220 с., 20 табл.
22. Слов'янська кирилична рукописна книга XVI ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського : наук. кат. : палеогр. альбом / Уклад. О. А. Іванова, О. М. Гальченко, Л. А. Гнатенко; редкол. : Л. А. Дубровіна (голова) та ін. К., 2010. 791 с.: іл.
23. *Титов Ф.* Очерки по истории русского книгописания и книгопечатания // Искусство и печатное дело. – К., 1910. – № 6–7; *Он же.* Очерки по истории русского книгописания и книгопечатания. Вып. 1: Русское книгописание XI–XVIII вв. (с LXXIV рисунками). – К., 1911. – 48 с., 74 рис. (Отт. из журнала «Искусство и печатное д'бло» за 1910 г.).
24. *Тиховский Ю.* Новые данные о западно-русских переводах священного

писания XVI века. Доклад // Известия XIV Археологического съезда в городе Чернігове. – 1–15 августа 1908 г. – № 8. – С. 144–145.

25. Українські грамоти XV ст. / Підготовка тексту, вступна стаття і коментарі В. М. Русанівського. – К., 1965. – 163 с.

26. *Харламович К.* Западнорусские православные школы XVI и начала XVII в. – Казань, 1898. – XIII, 524, LXII с.

27. *Чепіга І. П.* Перекладні конфесійні пам'ятки XVI ст. – джерело вивчення історії української лексики // Рукописна та книжкова спадщина України. – Київ, 1994. – Вип. 2. – С. 3–7.

28. *Чепіга І. П.* Негалевського Євангеліє // Українська Літературна Енциклопедія : в 5 т. – К. : «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1995. – Т. 3. – С. 474.

29. *Чепіга І. П.* Взаємодія української і церковнослов'янської мов XVI століття (На матеріалах перекладів Євангелія) // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1995. – Т. 229: Праці Філологічної секції. – С. 276–288.

30. *Briquet C. M.* Les filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier des leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600.– Leipzig, 1923.

31. *Laucevicius E.* Popierius Lituvoje XV–XVIII a. Atlasas. – Vilnius, 1967. – 577 S.

Володимир Ковальчук,

доцент кафедри економічної теорії
Національного університету державної податкової служби України,
канд. іст. наук

**КНИЖКОВИЙ РЕПЕРТУАР
КООПЕРАТИВНИХ НАРОДНИХ БІБЛІОТЕК-ЧИТАЛЕНЬ
РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ СТАНОМ НА ПОЧАТОК ХХ ст.
(ЗА ДАНИМИ «ОТЧЕТА О ДЕЯТЕЛЬНОСТИ
1-й БЕСПЛАТНОЙ НАРОДНОЙ ЧИТАЛЬНИ-БИБЛИОТЕКИ
ХАРЬКОВСКОГО ОБЩЕСТВА
РАСПРОСТРАНЕНИЯ В НАРОДЕ ГРАМОТНОСТИ
ЗА 1904 год»)**

Висвітлено історію започаткування безплатних народних читалень-бібліотек у м. Харкові. Репрезентовано публікацію документа «Отчет о деятельности 1-й бесплатной народной читальни-библиотеки Харьковского общества распространения в народе грамотности за 1904 год», що зберігається у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

Ключові слова: Харківське товариство грамотності, М. П. Баллін, кооперативні безплатні читальні-бібліотеки, книжковий репертуар.

Особовий архівний фонд М. П. Балліна, піонера української кооперації, який зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, широко репрезентує документи, що висвітлюють його багатогранну діяльність, яка, окрім суто економічного, кооперативного напрямку, охоплювала книготорговельну, видавничу та бібліотечну галузі, засновані на кооперативній ідеології.

Важливий, з огляду на висвітлення стану книжкового репертуару народних бібліотек на початку ХХ ст. в Російській імперії, звіт про діяльність першої безплатної народної читальні-бібліотеки Харківського товариства розповсюдження в народі грамотності за 1904 рік вперше вводить у науковий обіг.

На початку 1890-х років член правління Харківської громадської

бібліотеки В. Данилевський запропонував відкрити при цьому культурно-просвітницькому закладі безплатну народну бібліотеку [1, с. 151]. Його задум не знайшов підтримки серед членів правління, що вважали його несвоечасним, і тоді за ініціативи іншого члена правління – В. Гредескула було організоване «особливо дешево» відділення для простого населення. Незабаром, коли загострилися стосунки між діячами дешевого відділення громадської бібліотеки і більшістю членів її правління, це утворення полишило громадську бібліотеку і почало працювати в Харківському товаристві грамотності, одним з основних статутних завдань якого було створення в містах та селах дешевих, доступних народних бібліотек.

31 березня 1891 р., коли на загальних зборах членів Товариства було заслухано доповідь про необхідність заснування безплатної народної читальні-бібліотеки в Харкові, розпочав діяльність перший заклад такого типу в Харківській губернії.

Перший внесок у розмірі 100 руб. був зроблений відомою українською письменницею, патріоткою та меценаткою Христиною Алчевською вже на другий день після фундації книгозбірні. 7 квітня 1891 р. обрали комітет (О. Єфімович, В. Гредескул, В. Данилевський), що і організував читальню, заведши ремонт щойно пристосованого для її потреб приміщення по Василівському провулку м. Харкова. Завідуючою закладом була обрана О. Єфімович, яка протягом багатьох років перебувала на цій посаді [2, с. 759].

1895 р., виступаючи на загальних зборах Харківського товариства грамотності, один з його засновників, видатний український кооператор М. П. Баллін спробував проаналізувати п'ятирічний результат роботи безплатних народних бібліотек-читалень у Харкові, яких на той час вже було три.

На думку М. П. Балліна, головні завдання бібліотек та читалень полягали в наданні всім, хто володіє грамотою, корисних книг; в організації управління бібліотеками-читальнями; у сприянні засвоєнню читачами загальнонародної літератури; у диференціації бібліотек на загальноосвітні та спеціальні і заснуванні їх скрізь, де є школи та грамотні люди. Проте, як констатував М. П. Баллін, і ці невибагливі задачі на той час були важко здійсненними: народ переважно був неграмотним, а відповідна вітчизняна література мала вкрай бідний репертуар. Видатного діяча просвітницького та кооперативного руху обурювало те, що ще в 1890 р. Міністерство народної освіти штучно поділило бібліотеки на громадські та народні. Перші потрапили під відомче підпорядкування Міністерства народної освіти, другі – під нагляд Міністерства внутрішніх справ. Внаслідок цього народні бібліотеки могли користуватися лише книгами, що увійшли до

списку, затвержденного «Правилами о бесплатных народных читальнях и о порядке надзора за ними». Фактически з понад 100 тис. книг, схвалених до друку імперською цензурою, для народних бібліотек відведено було ледь 7 тис., та й то, на думку М. П. Балліна, тільки 2–3 тис. з них були дійсно корисними [3].

І все ж популярність безплатних народних читалень зростала з кожним роком, про що свідчить той факт, що у 1903 р. лише в Харкові їх було вже п'ять. На жаль, проблеми з книжковим репертуаром залишалися, про що свідчить документ, який ми пропонуємо до публікації.

*Ходатайство, возбужденное перед г. министром внутренних дел
общим собранием Харьковскаго о[бщества] г[рамотности]
в 1904 г. по инициативе комитета [библиотеки-читальни].*

Его сиятельству, господину министру внутренних дел.

Бесплатные народные библиотеки-читальни представляют наряду со школой главнейшее средство просвещения широких слоев населения. Основным условием успешного развития и плодотворной деятельности является возможность свободного и непрерывного доступа в народные библиотеки всего, что появляется лучшего из литературы. Между тем, «Правила о бесплатных народных читальнях и порядке надзора за ними», утвержденные г. министром внутренних дел 15-го мая 1890 г., ограничили книжный состав народных библиотек только теми произведениями печати, которые специально были одобрены для этой цели особым отделом Ученого комитета Министерства народного просвещения и помещены в особых каталогах. Такой порядок допущения книги заранее исключает доступ в народные библиотеки большого количества книг, так как относительно малочисленная коллегия (Министерства народного образования. – В. К.) не имеет физической возможности рассмотреть все произведения текущей литературы. Как следствие, отсюда вытекает отсталость и бедность каталога книг для народных библиотек. Другим препятствием успешному развитию деятельности народных библиотек является недопущение большинства современных изданий, из которых допущены лишь немногие и мало распространенные газеты и журналы. Вследствие этих причин население, обращаясь в народные библиотеки, не находит удовлетворения своим духовным и внутренним запросам.

«Правила о бесплатных библиотеках-читальнях и порядке надзора за ними» от 15-го мая 1890 г. противоречат существующим на сей предмет законоположениям, которые вовсе не требуют специального одобрения книг для каких бы то ни было библиотек, но, наоборот, открывают

свободный доступ во все библиотеки, как платные, так и бесплатные, всем книгам, кроме особенно указанных министром внутренних дел.

«...» В настоящее время действует 3-е дополненное издание каталога изд. 1900 г. и дополнение к каталогу изд. 1903 г. Если обратиться к каталогу и рассмотреть отдел словесности, то окажется, что он содержит лишь 495 авторов, представленных в 1531 названии, и 91 книгу без имени автора. Но из числа этих авторов лишь 57 занимают более или менее видное положение в русской и иностранной литературе, что составляет лишь 11,5 % общего числа авторов этого отдела. (К авторам, занимающим видное место, отнесены: Андерсен, Батюшков, Бичер-Стоу, Байрон, Вагнер, В. Скотт, Бр. Гримм, Гюго, Гете, Грибоедов, Гончаров, Григорович, Гоголь, Достоевский, Державин, Данте, Диккенс, Жуковский, Золя, Крылов, Кольцов, Кот-Мурлыка, Карамзин, Костомаров, Лермонтов, Лесков, Мамин-Сибиряк, М. Твен, Мильтон, Мольер, Немирович-Данченко, Никитин, Некрасов, Островский, Пушкин, Плещеев, Писемский, Полонский, Потапенко, Потехин, Рубакин, Сенкевич, Сервантес, Станюкевич, Свифт, Толстой А., Толстой Л., Тургенев, Фонвизин, Чехов, Шиллер, Шекспир, Шевченко, Эзоп, Эркман, Шабриан.)

В дополнении изд. 1903 г. в отдел словесности помещен 261 автор с 696 произведениями, причем из них 239 повторных изданий. Следовательно, за три года было разрешено лишь 457 новых книг, громадное большинство которых составляют детские книги и брошюры до 100 стр.

При этом нельзя не заметить, что из сочинений Мамина-Сибиряка для взрослых допущены лишь «Летные» ц. 10 коп. и «Уральские рассказы»; из сочинений Золя – брошюра «Любовь к животным» в 32 стр. и «Наводнение» ц. 3 коп.; из сочинений Некрасова – сборник стихотворений для детей ценою в 10 коп., изданный Петербургским Комитетом грамотности в 1882 г. и в том же году распроданный; из всех произведений Глеба Успенского в дополнении 1903 г. помещен рассказ «Нужда песенки поет» в 16 стр. Вообще за три года, протекшие со времени издания каталога до издания дополнения из известных русских писателей, были разрешены лишь сочинения Помяловского. Из произведений известных писателей, выше перечисленных, вошли в каталог или отдельные тома собраний сочинений, или отдельные произведения.

Такая бедность и отсталость отдела словесности от современной литературы делаются вполне понятными, если обратить внимание на то, как незначительно количество книг, ежегодно одобряемых Ученым комитетом для народных читален, и с какой излишней осторожностью, выражающейся, между прочим, в медленности, допускаются в читальню книги.

В промежутке 3-х лет, протекших со времени издания каталога в 1897 г. до нового издания 1900 г., по отделу словесности было одобрено лишь 224 названия и три портрета Пушкина, помещенных в том же отделе словесности. Медленность допущения книг видна из следующих примеров:

1 издание одобрено через 19 лет со времени его выпуска в свет, 7 – через 18,3 – через 17, 4 – через 16, 1 – через 15, 2 – через 14, 4 – через 13, 3 – через 12, 8 – через 11, 6 – через 10, 8 – через 9, 27 – через 8, 13 – через 7, 27 – через 6, 69 – через 5, 177 – через 4.

К числу книг, допущенных с такой осторожностью и медленностью, относятся такие, как «М. Д. Скобелев 2 изд. «Досуг и дело», одобренная через 18 лет по выходе в свет, А Круглов «Разными дорогами», повесть для юношества, одобренная через 12 лет, или «Альбом иллюстраций к сочинениям Гоголя» изд. 1874–1876 гг. ценой в 20 руб, попавший впервые в Дополнение 1903 г., т. е. через 27 лет.

Кроме того, система одобрения издания, а не произведения приводит к тому, что «Тарас Бульба» Гоголя одобряется 25 раз как в полных изданиях сочинений, так и в целом ряде отдельных изданий. То же можно сказать об отдельных произведениях Пушкина, Лермонтова и многих других авторов.

Но по той же причине нередко допускаются дорогие, с дурной печатью, на скверной бумаге издания при существовании более дешевых, изящных и прочных.

«...» По историческому отделу Ученым комитетом одобряется еще меньше книг, чем по литературному. Книги по истории также запаздывают с одобрением, как и по другим отделам. Так, из 29 книг, одобренных с 1887 по 1900 г., 1 книга одобрена через 20 лет после выхода в свет, 2 – через 13, 3 – через 12, 2 – через 11, 2 – через 10, 8 – через 4 года. В Дополнении 1903 г. впервые одобрена книга Добрякова «Русские исторические памятники» изд. 1880 г., т. е. через 23 года; книга «Праведная кончина Царя-Миротворца и погребение тела его», изданная в 1894 г., одобрена лишь в 1903 г.

Даже такая книга, как Преображенского «Учебник русской гражданской истории по программе женских епархиальных училищ», одобряется через 4 г. по выходе в свет.

Исторический отдел отличается особой бедностью более или менее известными авторами – их всего 21 из 334. Сюда могут быть отнесены: Шлоссер, Гиляров, Гизо, Виноградов, Водовозов, Бестужев-Рюмин, Басистов, Устрялов, Стасюлевич, Соловьев, Сиповский, Полевой, Рождественский, Погодин, Плутарх, Петрушевский, Милютин, Мельгунов, Карамзин, Грановский, Фюстель де Куланж.

Отдел географии страдает теми же недостатками, как и отделы словесности и истории. Так, книга Штейнгауера «Землеведение. Предварительные сведения из географии физической, математической и политической» изд. 1877 г. одобрена лишь в 1900 г. Насколько должны устареть сведения по политической географии в книге, изданной 1887 г.! В Дополнение 1903 г. разрешена книга Семенова «Россия по рассказам путешественников и ученых изысканиям. Т. VII. Туркестанский край», изданная в 1887 г. Кроме того, в этом отделе имеются книги, не имеющие прямого отношения к географии, например Мостовский: «История храма Христа Спасителя в Москве». Вообще, примеры таких ошибочных распределений по отделам в каталоге не редки.

Приведем еще два примера, не лишенных интереса. В дополнение 1903 г. была допущена в народные библиотеки брошюра д-ра Ивановского о сифилисе под заглавием «Худая болезнь», изданная в 1893 г. Между тем, она еще в 1891 г. была удостоена денежной премии медицинским советом Министерства внутренних дел, т. е. высшим медицинским авторитетом.

Еще дольше пришлось ждать допущения в народные библиотеки брошюры Ильинского «О дифтерии», которая была издана в 1882 г. и впервые попала в Дополнение 1903 г., т. е. через 21 год по напечатании, когда она, несомненно, устарела.

Быстро сравнительно допускаются только не измененные издания книг, бывших уже ранее на рассмотрении Ученого комитета, и книги вроде: «Приготовление белевской чисто яблочной пастилы», «Практическое руководство по мыловарению», «карты Европейской Сарматии по Птоломею», допущенные в год выхода в свет.

Еще несколько слов относительно периодических изданий. В списке, помещенном на стр. 107–110 дополнения 1903 г., перечислено 72 издания. Из них 42 носят специальный характер, 9 изданий предназначено для детей, 2 духовно-нравственных журнала. Из ежедневных газет допущены только: «Новое время», «Свет», «Московские ведомости», «Московский листок», «Варшавский дневник». В 1904 г. были разрешены «Биржевые ведомости». Из ежемесячных журналов один «Русский вестник».

Итак, рассмотрение каталога книг, допущенных в народные читальни, выясняет следующие недостатки: бедность книгами, случайность их подбора и отсталость от современной литературы. Этим вполне объясняется, почему народная библиотека не может удовлетворять запросы своих более развитых читателей. С другой стороны, ясно, что при существующей системе допущения книг в народные библиотеки, невозможно ожидать существенного улучшения их состава, пока книги в

них будут допускаться лишь с разрешения Ученого комитета, а не общей цензуры.

В 1901 г. в России было издано 10 318 названий. Вполне естественно, что Ученый комитет не в силах рассмотреть всю текущую русскую литературу, тем более, что на нем, кроме одобрения книг для народных библиотек, лежат и другие сложные обязанности. Но, к сожалению, такое положение вещей приводит к тому печальному и нежелательному последствию, что около 90% всей русской литературы остаются за порогом народных читален. Ни в одном отделе каталога нет систематического подбора книг для последовательного чтения по какой-либо отрасли знания. Литературный отдел так беден книгами для взрослых, что читатель, прочитавши в 1–2 года все подходящее, покидает народную библиотеку, чтобы искать книгу на стороне. Между тем взрослые читатели составляют в 5 народных библиотеках г. Харькова Общества распространения в народе грамотности 37,9 % всех читателей. И это число было бы значительно больше при ином составе книги. При требованиях на сочинения Чехова, Некрасова, Салтыкова и многих других современных писателей, приходится отвечать отказом.

Принимая во внимание все вышеизложенное, Харьковское Общество распространения в народе грамотности, согласно постановлению общего собрания членов вышеуказанного Общества 14 октября 1904 г., имеет честь ходатайствовать перед Вашим Сиятельством о признании за народными библиотеками-читальнями права свободного обращения в них книг, разрешенных цензурой согласно ст. 175 и примечания к ней и ст. 179 Устава о цензуре и печати».

Институт рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, ф. 326, № 1037, 33 с.

Список використаних джерел

1. Исторический обзор деятельности Харьковского общества распространения в народе грамотности. 1869–1909. – М., 1911. – 264 с.

2. Багалея Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655 по 1905-й год), в 2-х томах. – Репринтное издание 1993 г. – Том. II. – Х., 1912. – 973 с.

3. Институт рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, ф. 326, № 923–957 «Матеріали діяльності в Харківському товаристві поширення грамотності в народі: положення, звіти, інструкції бібліотекам-читальням», 88 арк.

УДК 303.64[347.781.5+7.071.1].001.3

Люція Тупчієнко-Кадирова,

ст. викладач кафедри документознавства

Кіровоградського факультету менеджменту та бізнесу КНУКіМ,
канд. іст. наук

СТРУКТУРНИЙ АНАЛІЗ ІНФОРМАЦІЙНОГО СКЛАДНИКА ОСОБИСТИХ ЛИСТІВ КОМПОЗИТОРА Ю. С. МЕЙТУСА: ДОКУМЕНТОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ

У результаті структурного аналізу виділені типові структурні елементи документної інформації: Адресат, Адресант, Мета написання, Привітання, Звернення, Побажання, Персона, Дата написання, Оцінка відносин до адресата, Оцінка творчості, Події, Оцінка емоційного стану, Рівень відносин між персонами та інші, які проілюстровані відповідними фрагментами тексту листа.

Ключові слова: документ, лист, фрагмент, рівні інформації, адресат, композиторська діяльність, родина.

Спадщина композитора налічує багато різних документів, у т. ч. листів, як офіційних, так і особистих. Дослідження їх інформаційного складника є не тільки цікавим, але й *актуальним*. Адже в листах розкривається сама людина – автор документа. В них часто міститься важлива інформація щодо творчої «кухні» митця. В листах до композитора-фондоутворювача часто містяться оцінки його творів. Через листи розкриваються різноманітні зв'язки автора з іншими особами, офіційними установами, суспільством у цілому. Містяться важливі факти життя особи й суспільства.

В системі виділених нами рівнів відносин суб'єктів документа до фондоутворювача – ці рівні визначають відносини: сімейно-родинні, міжособистісні, професійні, творчі, офіційні¹, – перші два позначимо як групу особистих відносин, іншою групою є професійно-творчі, третьою – офіційні відносини. Отже, *об'єктом* нашого дослідження оберемо особисті листи Ю. С. Мейтуса та листи до нього. *А предметом* – визначення складу структурних елементів (СЕ) документної інформації цих листів. При цьому застосовується структурний аналіз із визначенням СЕ (або типів відносин текстових фрагментів (ТФ), як основний *метод* дослідження (базується на структуризації та систематизації знань В. Г. Овчиннікова²), здійснюється також узагальнення проаналізованих даних.

Отже, *метою* є структуризація інформації кількох листів – визначення

СЕ та ілюстрація їх текстовими фрагментами, групування СЕ та виділення тих, в яких проявляється специфіка особистих листів.

Визначені нами рівні відносин суб'єктів документа до фондоутворювача (сімейно-родинні, міжособистісні, професійні, творчі, офіційні) цілком можна переорієнтувати на відносини автора листа до адресата.

Цікавим, однак, є те, що часто один і той самий лист може відноситись до більш ніж одного рівня відносин – містить інформацію, яку можна віднести до різних рівнів. Тобто деякі рівні перетинаються, деякі рівні – ні. Так, перший рівень може перетинатися з третім та четвертим рівнями, другий – також із третім та четвертим. Але перший, другий і п'ятий рівні між собою не перетинаються. І нарешті, п'ятий рівень, на наш погляд, не перетинається ні з яким іншим рівнем, тобто тут спостерігається більш жорстке притримання основної мети повідомлення – відзначення особи, констатація суспільного статусу адресанта. Всі інші рівні метою мають підтримувати взаємини: родинні, міжособистісні, професійні, творчі.

Але професійні і творчі мають й інші головні цілі. Родинні та особистісні не можуть перетинатися, оскільки взаємно виключають одне одного і можуть вступати в контакт з професійним та творчим рівнями, доповнюючи їх і/або доповнюючись ними. Крім того, цікавим є те, що особа – представник офіційної інституції – може в інших листах проявляти інші стосунки з адресантом (наприклад, І. С. Паторжинський, котрий в одному з листів проявляється як офіційна особа, в іншому – як близька Ю. С. Мейтусу людина).

Рівень сімейно-родинних відносин у першу чергу представлений відносинами Ю. С. Мейтуса з дружиною. Васильєва Олександра Іванівна була, як відомо, й творчим соратником композитора – написала кілька лібрето до його опер. Для прикладу ми обрали два документи, основна мета яких – привітання з днем народження; вони належать до особистих вітальних листів.

Рівень міжособистісних взаємин, до яких віднесемо дружні, близькі стосунки, представлений багатьма іменами; нами обрано кілька листів, два з яких проаналізовано у тексті статті. Метою цих листів є підтримка дружніх стосунків, повідомлення про особисте життя, про важливі для адресатів події, прохання.

Стосовно проведеного нижче структурного аналізу текстів зауважимо таке. СЕ (типи відносин) виділені жирним шрифтом. Структурний аналіз здійснюється послідовно, відповідно до тексту. ТФ взяті в лапки. Знаки оклику та запитання в кінці речень зберігаються. В середині ТФ і поза ним розшифрування береться у квадратні дужки. Один і той же ТФ або його

частина може ілюструватися двома і більше СЕ, між ними ставиться кома.

Відмінки текстових фрагментів, як правило, зберігаються. В іменному відмінку можуть наводитись прізвище, ім'я, по-батькові (ПІБ), назви колективів, установ, творів, жанрів та ін., тобто невеликі за обсягом ТФ, в яких ці предмети – ПІБ й назви – не пов'язані з іншими словами. В цьому ж випадку вони наводяться українською мовою і без лапок, але в лапках залишаються ПІБ й назви в іменному відмінку, якщо вони в цьому відмінку використані у листі.

Повний текст і текстові фрагменти у структурному аналізі приводяться мовою оригіналу. Якщо текст листа написано українською мовою – ПІБ й назви в іменному відмінку подаються українською. Якщо російською – відповідно, російською. Якщо в одному листі використано дві мови (наприклад, текст бланку – українською, текст власне листа – російською), в структурному аналізі ми зберегли відповідне написання.

Якщо ТФ ілюструє два і більше СЕ, назви останніх наводяться разом (через прийменник «та»); другий і наступні типи відносин наводяться з великої літери.

Документну інформацію конверта і листа розглядаємо як єдине ціле, тобто інформацією на конверті доповнюємо ціле, причому порядок структуризації відповідає порядку нумерації: конверт, лист³.

В повному тексті листів збережено написання великими літерами або великими та малими відповідно до тексту листа; збережено й авторські помилки у написанні слів. У структурному аналізі використання великих та малих літер у назві (наприклад, установи та посади) виправлено на загальноприйняте. В квадратні дужки взяті дані, додані автором статті, в т.ч. виправлення. В повному тексті листів збережено написання великими літерами відповідно до тексту листа і авторські помилки у написанні слів. У наведених повних текстах конвертів збережено розділення на рядки, в повних текстах листів – не збережено. Адже текст листа – єдине ціле, а текст конверта пов'язаний з бланком та його заповненням, із зменшенням або відсутністю синтаксичних знаків (ком, крапок). Для повноти структурного аналізу можуть бути використані дані з бланку, якщо відповідних даних немає в тексті листа або конверта, наприклад: «Країна», «Установа», «Адреса», «Телефон», «Номер реєстрації документа», «Напис на бланку» (для економії місця у структурному аналізі ці СЕ приводяться частково). Дані з бланку відносимо до документної інформації умовно, але для повноти інформації ці дані важливі. У праці⁴ є таке визначення: «Бланк службового документа – уніфікована форма службового документа з фіксованою друком постійною частиною інформації реквізитів і наявністю

місця для фіксації її змінної частини». Ми ж розглядаємо не службовий документ, а особистий лист, написаний на аркуші паперу, спеціально оформленому для листів, які пересилалися без конвертів (у часи Великої Вітчизняної війни). Якщо з визначення прибрати слово «службовий», тоді воно за змістом підходить і до інших документів. Отже, «бланк документа – уніфікована форма документа з фіксованою друком постійною частиною інформації реквізитів і наявністю місця для фіксації її змінної частини».

Деякі відмінності у формулюванні СЕ свідчать про їх варіативність, звичайно, для пошукових списків баз даних вибирається один, від інших робиться посилання на обраний.

У ТФ порядок ПБ не змінюється. Крім того, ПБ може мати повну або скорочену форми, або інше ім'я (прийняте в колі родинних і/або особистісних відносин). Варіанти узагальнюємо аббревіатурою «ПБ» у СЕ «Персона» (або «Адресат», або «Адресант»).

«Персоною» є особа, яка має відношення до листа або про яку в ньому йдеться: автор, адресат, особа, про яку йдеться у листі, герої творів. Під «твором» розуміється назва твору.

Стосовно подій і фактів позиція така: можна, на наш погляд, розділити їх таким чином: «Подіями» називати СЕ, які ілюструються ТФ, а «Фактами» – перефразовані, інверсовані, скорочені варіанти цих ТФ. Для СЕ «Події» краще використовувати форму множини, яка є більш широким варіантом, ніж типовий СЕ.

В описаннях використані скорочення: КММКШ – Кіровоградський музей музичної культури ім. К. Шимановського, КНМММ – Кіровоградський народний меморіальний музей Ю. С. Мейтуса (при міській музичній школі № 2 ім. Ю. С. Мейтуса).

Описання документа включає: бібліографічний опис, анотацію, повний текст, структурний аналіз тексту.

Документ № 1

Лист вітальний Мейтуса Юлія Сергійовича до дружини – Васильєвої Олександрі Іванівни з привітанням до дня народження від 12 березня 1979 р. На художньому бланку у незапечатаному конверті, конверт без марки. Рукопис. Рос. мовою. 20,8 x 15,4 см; конверт 11,2 x 16,2 // КММКШ. – Фонд Ю. С. Мейтуса. – Док. № 2559. – 1 арк. + 1 к.⁵

Лист написано на одному аркуші тисненого щільного трохи пожовклого паперу блакитними чорнилами. Аркуш складений. Текст написано з одного боку аркуша. Конверт – з такого ж паперу, в середині – папіросний папір синього кольору. Кути прим'яті. На конверті:

«Александре Ивановне Васильевой Заслуженной артистке УССР, оперному либреттисту».

Анотація. Текст містить привітання, освідчення у коханні, висловлені надії на подальшу творчу співпрацю та взаємодопомогу.

Текст

Моя родная, ласковая, любимая Масанька!

Я поздравляю тебя с Днем рождения. Чем дальше мы вместе с тобой, тем ближе и дороже становишься ты для меня. Проходят годы, но время не стирает моего чувства, оно все сильнее и ярче звучит во мне. Оно меня и радует, и согревает. Мое желание, моя мечта, чтобы ты своим талантом помогала мне в нашей трудной и, как мне иногда кажется, неблагодарной работе. Я же помогал бы тебе и чтобы мы создавали произведения для нашего народа, которые, возможно, надолго переживут нас.

Крепко, крепко тебя целую и люблю.

Твой Ю.

12 марта 1979.

Структурний аналіз документної інформації

Адресат (ПБ) та Звернення: «Александре Ивановне Васильевой».

Адресат (звання, роль або рід діяльності): «Заслуженной артистке УССР, оперному либреттисту».

Звернення: «Моя родная, ласковая, любимая Масанька».

Оцінка відносин до адресата: «Чем дальше мы вместе с тобой, тем ближе и дороже становишься ты для меня. Проходят годы, но время не стирает моего чувства, оно все сильнее и ярче звучит во мне», «Крепко, крепко тебя целую и люблю», «Твой».

Оцінка відносин до адресата та Оцінка відносин між персонами: «Крепко, крепко тебя целую и люблю».

Тема (привітання): «Я поздравляю тебя с Днем рождения».

Тема (бажання): «Мое желание, моя мечта, чтобы ты своим талантом помогала мне в нашей трудной и, как мне иногда кажется, неблагодарной работе. Я же помогал бы тебе и чтобы мы создавали произведения для нашего народа, которые, возможно, надолго переживут нас».

Оцінка спільної діяльності: «в нашей трудной и, как мне иногда кажется, неблагодарной работе».

Мета спільної з адресатом діяльності: «мы создавали произведения для нашего народа».

Оцінка спільної творчості: «создавали произведения... которые, возможно, надолго переживут нас».

Адресант: «Ю.» [Юлий Сергеевич Мейтус].

Дата створення документа: «12 марта 1979».

Рівень відносин між адресантом і адресатом: сімейно-родинний (подружжя), творчий.

Документ № 2

Лист від Васильєвої Олександри Іванівни (Алли) до Юлія Сергійовича Мейтуса від 28 січня 1993 року. Рукопис. Рос. мовою. 28,6 x 20,2 см. Конверт: 11,3 x 16 см // КММКШ. – Фонд Ю. С. Мейтуса. – Док. № 761. – 1 арк., 1 конверт⁶.

Лист написаний на одному аркуші паперу з обох боків шариковою ручкою пастою синього кольору. Папір білий, щільний, напівпрозорий, без пошкоджень і забруднень. Папір конверта білий, щільний, гладенький, текст написано чорними чорнилами. На конверті написано ПІБ адресата «Юлію Сергеевичу Мейтусу».

Анотація. Лист від дружини Ю. С. Мейтуса містить привітання з днем народження та ювілеєм.

Текст листа (орфографія збережена)

Дорогой мой, любимый и глубоко уважаемый Юлинька!

Поздравляю тебя с днем рождения и с юбилеем, но не хочу подсчитывать сколько тебе лет, ты для меня всегда молодой, как и в первую нашу встречу. Повторяю, уже много лет, как я счастлива быть с тобой рядом, это великая награда за все наши огорчения. Это действительно огромное счастье, посланное богом, которое редко кому выпадает: жить, любить, работать с таким человеком как ты. Иногда меня охватывает отчаяние – как мне справиться с той огромной работой, которую я должна выпол[н]ять. Но когда я вспоминаю, что все, что я делаю, это для тебя у меня появляются силы. Ты не только идеальный человек: добрый, честный, отзывчивый, правдивый, интеллигентный, но и выдающийся композитор XX века. Придет время когда люди всего мира будут восхищаться твоей музыкой и удивляться, как в такое тяжелое время ты смог написать столько классической музыки; удивительной[,] красивой, яркой, мелодичной, философской и глубоко психологичной. Меня всегда поро[а]жает как ты глубоко раскрываешь психологию и чувства своих героев. Твоя музыка настолько отражает и обогащает действующий персонаж, что трудно представить, что можно сделать как[-]то иначе. Причем твои оперы и камерно-вокальные произведения написанные 20-30 и более лет звучат как-будто только что созданы. Они отвечают современному времени, как по музыкальному языку так и по содержанию и интонационному строю

– это и есть признак классики – она всегда во все времена современна. Я рада, что ты завершил работу над «Антонием и Клеопатрой». Эта опера, как и все предыдущие, останется навсегда, будет жить, радовать и восхищать людей. Такую оперу мог создать только великий мастер. И твои произведения и при нашей жизни и после нас никогда не умрут.

Я всем сердцем, всей душой, всем своим еством хочу, чтобы ты жил много, много лет, был здоров, творчески вдохновенным и писал свою неповторимую, прекрасную музыку.

Дорогой мой Юлинька, крепко тебя обнимаю, целую и люблю.

Твоя Алла.

1993 год 28 января.

Структурний аналіз документної інформації

Адресат: «Юлію Сергеевичу Мейтусу».

Оцінка відносин до адресата: «Дорогой мой, любимый и глубоко уважаемый Юлинька!», «идеальный человек», «Дорогой мой Юлинька, крепко тебя обнимаю, целую и люблю», «Твоя Алла».

Тема (привітання) та оцінка відносин до адресата: «Поздравляю тебя с днем рождения и с юбилеем, но не хочу подсчитывать сколько тебе лет, ты для меня всегда молодой, как и в первую нашу встречу».

Подія: День народження та ювілей: «Поздравляю тебя с днем рождения и с юбилеем».

Оцінка відносин до адресата та Оцінка відносин між персонами: «Повторяю, уже много лет, как я счастлива быть с тобой рядом, это великая награда за все наши огорчения. Это действительно огромное счастье, посланное богом, которое редко кому выпадает: жить, любить, работать с таким человеком как ты».

Оцінка й описання емоційного стану спільної діяльності: «Иногда меня охватывает отчаяние – как мне справиться с той огромной работой, которую я должна выпол[н]ять. Но когда я вспоминаю, что все, что я делаю, это для тебя у меня появляются силы».

Оцінка людських якостей адресата: «Ты не только идеальный человек: добрый, честный, отзывчивый, правдивый, интеллигентный».

Оцінка творчості: «но и выдающийся композитор XX века. Придет время когда люди всего мира будут восхищаться твоей музыкой и удивляться, как в такое тяжелое время ты смог написать столько классической музыки».

Констатація суспільного статусу адресата: «выдающийся композитор XX века».

Оцінка творчості (музики): «написать столько классической музыки; удивительной[?] красивой, яркой, мелодичной, философской и глубоко психологичной. Меня всегда поро[а]жает как ты глубоко раскрываешь психологию и чувства своих героев. Твоя музыка настолько отражает и обогащает действующий персонаж, что трудно представить, что можно сделать как[-]то иначе. Причем твои оперы и камерно-вокальные произведения написанные 20-30 и более лет звучат как-будто только что созданы. Они отвечают современному времени, как по музыкальному языку так и по содержанию и интонационному строю – это и есть признак классики – она всегда во все времена современна».

Оцінка події та Подія: «Я рада», «что ты завершил работу над «Антонием и Клеопатрой».

Оцінка творів: «Эта опера [«Антоний и Клеопатра»], как и все предыдущие, останется навсегда, будет жить, радовать и восхищать людей. Таковую оперу мог создать только великий мастер».

Твір та жанр: Антоний и Клеопатра, опера.

Твір та автор: Антоний и Клеопатра, опера, Мейтус Юлий Сергеевич.

Автор лібрето опери: [Васильева Александра Ивановна] (опера «Антоний и Клеопатра»)

Оцінка рівня майстерності адресата: «Таковую оперу мог создать только великий мастер».

Оцінка творчості: «И твои произведения и при нашей жизни и после нас никогда не умрут».

Тема (побажання): «Я всем сердцем, всей душой, всем своим еством хочу, чтобы ты жил много, много лет, был здоров, творчески вдохновенным и писал свою неповторимую, прекрасную музыку».

Адресант: Алла [Васильева Александра Ивановна].

Рівень відносин між персонами: сімейно-родинний (подружжя), творчий.

Документ № 3

Лист Ю. С. Мейтуса від Штогаренка * Андрія Я[ковича]. від 10 серпня 1943 р. з Москви до Ашхабаду. Рос. мовою. Рукопис. 22,1 x 15 см // ММКШ. – Фонд Ю. С. Мейтуса. – Док. № 733. – 1 арк. ⁷

Лист написаний на бланку, папір пожовклий, прим'ятий, краї з розривами, є сліди склеювання, простежується місце згинання посередині.

* Штогаренко Андрій Якович – (1902–1992), укр. композитор, педагог, н. а. СРСР з 1972, Герой Соц. Праці (1982). 1968–1989 – голова правління Спілки композиторів України. Держ пр. УРСР ім. Т. Г. Шевченка (1974).

Лист написаний чорнилами фіолетового кольору, чорнила на першій сторінці (з адресою) дещо згасли, мають синій колір. Позначка Ю. С. Мейтуса (дата отримання та абrevіатура адресата) – рожевого кольору. Марка бланку – синього кольору.

Анотація. Лист містить деякі важливі факти музичного життя в період Великої Вітчизняної війни.

Бланк і текст

Перша сторінка з адресою.

В лівому куті: герб СРСР.

В правому куті: марка (почта СССР, 30 коп.), штемпель: «СССР Москва 25 1484313», позначка Ю. С. Мейтуса: «2/ [IX?] 43 ЮС»

Куда: «Ашхабад

Главпочтамт. До востребования».

Кому: «Мейтусу Юлию Сергеевичу».

Нижче текст бланку: «Враг будет уничтожен! Победа будет за нами!»

Адрес отправителя: «Москва 9. До востребования Штогаренко А. Я.»

Під текстом праворуч штемпель «Туркм.ССР АШХАБАД АШГАБАТ 27843-[0? чи П?]»

Нижче посередині: герб СССР, під ним напис: «ПРОСМОТРЕНО Военной цензурой 21101».

Текст листа

Выше черты не писать [напис на бланку]

Москва 10/VIII-43г. №2

Дорогой Юля!

Занимаюся шалтаем-болтаем: сценарий до сих пор не закончен, все начальство (вплоть до Р[К]озе[н]цкого) выехало на фронт а отсюда некоторая неясность своего пребывания в Москве, хотя много заманчивого и интересного. Москва живет полнокровной, творческой жизнью, организованность чувствуется вплоть до бытовых дел. В никакое сравнение нельзя поставить нашу жизнь с Ашхабадом. Намечено подтянуть поближе к Украине целый ряд организаций и отдельных людей в Москву, в частности ты входишь в этот счет. Возможно, что ты в ближайшее время получишь вызов. 5 концертов Укр.[аинской] музыки за период Отеч.[ественной] войны организуемый Укр.[аинским] Управл.[ением] по делам искусств налаживается, намечены в один из концертов твои вокальные произведения и 4-я сюита. 28-го августа – I-й концерт открывается «Украиной моей», но к сожалению мне не придется присутствовать по причине отъезда на фронт, (вызов Никиты Сергееича) очевидно буду в Харькове, не радость ли, а? Юлинька, убедительно прошу

телеграфно сообщит о моих детях, я ничего не знаю, меня это очень беспокоит. Доклад о Туркм. музыке витает в воздухе (интерес ка[зен]ный). Пурли Сар[або д?]ьеву вышлют материальную помощь. Привет Алочке, соскучился по вас, мои дорогие.

Ваш Андрей.

Пишите немедленно.

Ниже черты не писать [напис на бланку]

Структура документної інформації

Країна та місто відправлення: «СССР Москва».

Дата відправлення: «25 1484313» [14 августа 1943 г.]

Дата одержання та Позначка одержувача: «2/ [IX?] 43 ЮС» [2 сентября 1943 г. Юлий Мейтус], [позначка зроблена Ю. С. Мейтусом].

Адреса адресата: «Ашхабад Главпочтамт. До востребования».

Адресат: «Мейтусу Юлию Сергеевичу».

Девіз листа (текст бланку): «Враг будет уничтожен! Победа будет за нами!»

Адреса відправника: «Москва 9. До востребования».

Адресант: Штогаренко А[ндрей]. Я[ковлевич], «Андрей».

Країна та місто одержання: «Туркм[енская]. ССР АШХАБАД АШГАБАТ

Дата надходження до призначеного міста: «27843-[0? чи П?]» [27 августа 1943 г.]

Місце та дата створення документа: Москва 10/VIII-43г.

Номер авторської нумерації (?): № 2

Адресат та Звернення: «Дорогой Юля!», «Юлинька».

Оцінка відносин до адресата: «Дорогой».

Оцінка та Події особистого життя: «Занимаюся шалтаем-болтаем: сценарий до сих пор не закончен, все начальство (вплоть до Р[К]озе[н]цкого) выехало на фронт а отсюда некоторая неясность своего пребывания в Москве, хотя много заманчивого и интересного».

Персона: [Р? К?]озе[н?]цкий.

Оцінка [події] життя у місцях проживання (Москві та Ашхабаді): «Москва живет полнокровной, творческой жизнью, организованность чувствуется вплоть до бытовых дел. В никакое сравнение нельзя поставить нашу жизнь с Ашхабадом».

Події суспільного життя та Події, які стосуються адресата: «Намечено подтянуть поближе к Украине целый ряд организаций и отдельных людей

в Москву, в частности тыходишь в этот счет. Возможно, что ты в ближайшее время получишь вызов».

Події суспільного життя та Події, які стосуються адресата й адресанта: «5 концертов Укр.[аинской] музыки за период Отеч.[ественной] войны организуемый Укр.[аинским] Управл.[ением] по делам искусств налаживается, намечены в один из концертов твои вокальные произведения и 4-я сюита. 28-го августа – I-й концерт открывается «Украиной моей».

Часовий період листа: «период [Великой] Отеч.[ественной] войны».

Події, які стосуються адресата: «намечены в один из концертов твои вокальные произведения и 4-я сюита».

Офіційна установа: «Укр.[аинским] Управл.[ением] по делам искусств».

Події: «28-го августа – I-й [первый] концерт открывается «Украиной моей».

Події: «намечены в один из концертов твои [Ю. С. Мейтуса] вокальные произведения и 4-я сюита» [в Москве?].

Твір та автор: «вокальные произведения», Мейтус Ю. С.

Твір та автор: «4-я сюита», Мейтус Ю. С.

Твір та автор: «Украина моя», Штогаренко А. Я.

Оцінка подій та Події: «но к сожалению мне не придется присутствовать по причине отъезда на фронт, (вызов Никиты Сергееича) очевидно буду в Харькове, не радость ли, а?».

Персона: [Хрущев] Никита Сергеевич.

Тема (прохання особистісне): «Юлинька, убедительно прошу телеграфно сообщит о моих детях, я ничего не знаю, меня это очень беспокоит».

Подія: «Доклад о Туркм. музыке витает в воздухе (интерес ка[зен]ный)».

Подія: «Пурли Сар[або д?]ьеву вышлют материальную помощь».

Персона: Сар[д?]ьев Пурли.

Тема (привітання третьої особи): «Привет Алочке».

Оцінка (відносин між персонами, відносин до адресата): «Дорогой Юля!» «Юлинька». «Привет Алочке, соскучился по вас, мои дорогие», «Ваш Андрей».

Звернення: «мои дорогие».

Тема (прохання): «Пишите немедленно».

Персона: Алочка [Васильева Александра Ивановна].

Рівень відносин: міжособистісний.

Документ № 4

Лист від Крушельницького М[ар'яна Михайловича] до подружжя Ю. С. Мейтуса – О. І. Васильєва з Кисловодська до [Києва?] від 11 вересня 1956 р. Рукопис. Укр. мовою. 28,7 x 20 см // КНМММ. – Фонд Ю. С. Мейтуса. – Док. № 254. – 1 арк.⁸

Лист написаний на щільному шерохватому тісненому папері, колір білий, з пожовкло-рожевим відтінком. Згіни вертикальний та горизонтальний. Текст займає півтори сторінки. У задовільному стані, не пошкоджений, є кілька світло-коричневих плям (діаметром 1 мм). Лист написаний чорнилами синього кольору, чорнила не яскраві. Два рядка у кінці першої сторінки написані простим олівцем (працівником музею?) «реже[и]сер н.а. СССР М. М. Крушельницкий». Зверху у лівому куті простежуються сліди від скріпки.

Анотація. В листі містяться факти особистого життя автора – перебування на відпочинку в Кисловодську, що супроводжується не веселим емоційним станом.

Текст

Кисловодск 11. IX. 1956 р.

Дорогі друзі!

Сердечно дякую за пам'ять, за листа! На жаль Вашого листа я отримав дуже пізно 10. IX., і очевидно мій лист вже Вас не застане в Києві.

Радий за Вас, що чуєте себе добре. Що до мене, то в Железноводську мене лікували доволі кріпко, і після такого лікування трудно покищо чувати себе добре. Зараз в Кисловодську погода змінилась – холодно і непривітно. А взагалі невесело!

Я вже два місяці «молчальником» живу. Говорити немає з ким. Правда і це має свої хороші сторони. Єсть така дисципліна в деяких католицьких школах за кордоном: «silentium» et «meditationos» – (мовчання і роздумування) – дає хороший ефект. Людина мовчить і природньо посилено починає думати. От так думає, думає, і от гляди – і до чогонебудь додумається! Відпочинок для мене в цьому році, треба сказати, неважний. Путівка моя кінчається 28-ого, але очевидно виїду раніше 26-ого. Ну, бажаю Вам провести хороше час, – набратись сил, і хорошого творчого самопочуття! До побачення в Києві!

М. Крушельницьк [Підпис]

Структура документної інформації

Місце створення листа та Місце перебування адресанта: «Кисловодск».

Дата створення листа: «11. IX. 1956 р.»

Звернення та Оцінка ((відносин між персонами, відносин до адресатів): «Дорогі друзі!»

Адресат: «друзі»: Мейтус Юлій Сергійович.

Адресат: «друзі»: Васильєва Олександра Іванівна.

Адресант: Крушельницькій М[ар'ян Михайлович *].

Тема (подяка): «Сердечно дякую за пам'ять, за листа!»

Події міжособистого листування: «На жаль Вашого листа я отримав дуже пізно 10. IX., і очевидно мій лист вже Вас не застане в Києві».

Оцінка відношення до події в листі адресата: «Радий за Вас, що чуєте себе добре».

Події особистого життя та Описання емоційних станів автора листа:

«Що до мене, то в Железноводську мене лікували доволі кріпко, і після такого лікування трудно поки що чувати себе добре. Зараз в Кисловодську погода змінилась – холодно і непривітно. А взагалі невесело! Я вже два місяці «молчальником» живу. Говорити немає з ким. Правда і це має свої хороші сторони. Єсть така дисципліна в деяких католицьких школах за кордоном: «silentium» et «meditationos» – (мовчання і роздумування) – дає хороший ефект. Людина мовчить і природньо посилено починає думати. От так думає, думає, і от гляди – і до чогонебудь додумається! Відпочинок для мене в цьому році, треба сказати, неважний. Путівка моя кінчається 28-ого, але очевидно виїду раніше 26-ого».

Події особистого життя автора: «в Железноводську мене лікували доволі кріпко, і після такого лікування трудно покищо чувати себе добре. Зараз в Кисловодську», «Путівка моя кінчається 28-ого, але очевидно виїду раніше 26-ого».

Оцінка та Події особистого життя: «Відпочинок для мене в цьому році, треба сказати, неважний».

Місце перебування адресанта: Железноводськ.

Дата закінчення путівки адресанта: «Путівка моя кінчається 28-ого» [вересня].

Дата можливого виїзду адресанта: «очевидно виїду раніше 26-ого» [вересня].

Тема (побажання): «Ну, бажаю Вам провести хороше час, – набратись сил, і хорошого творчого самопочуття!»

* Крушельницькій М. М. (1897–1963), укр. актор, режисер, педагог, н. а. СРСР з 1944 р., з 1924 р. – актор, а з 1933 худож. керівник, режисер і актор театру «Березиль» (з 1935 р. Харків. укр. драм. театр ім. Т. Г. Шевченка). Ю. С. Мейтус писав музику до вистав театру «Березиль».

Прощання і зазначення місця майбутньої зустрічі: «До побачення в Києві!».

Підпис: «МКрушельниця».

Рівень відносин: міжособистісний.

Приклади проведеного структурного аналізу можуть свідчити про можливість складання як повного набору структурних елементів, так і згрупування окремих СЕ (наприклад, твори, персони, події, тощо), які можна проілюструвати цитатами. Можливості інформаційних технологій також можуть дозволити створити базу взаємопов'язаних даних.

В особистих листах (до яких ми віднесли сімейно-родинний та особистісний рівні відносин) можна виділити кілька груп СЕ, які можуть містити відповідні ТФ. СЕ відділяються крапкою з комою.

Так, про **сімейно-родинні відносини можуть свідчити такі СЕ:** адресант та адресат (ПБ); звернення; оцінка відносин до адресата; оцінка відносин між персонами; рівень відносин між адресантом і адресатом.

Про **особистісні відносини можуть свідчити такі СЕ:** адресант та адресат (ПБ); звернення; оцінка відносин до адресата; оцінка відносин між персонами; оцінка та події особистого життя; події, які стосуються адресата; прохання особистісне; тема (подяка); події міжособистісного листування; оцінка відношення до події в листі адресата; описання емоційних станів автора листа; тема (побажання); тема (прощання); зазначення місця майбутньої зустрічі; рівень відносин між адресантом і адресатом.

Групу відомостей щодо особи-адресата складають такі СЕ: звернення (ступінь відношення до адресата); ПБ; посада, звання, професія або рід (сфера) діяльності (наприклад, автор лібрето опери); оцінка життя; оцінка людських якостей; відношення до людських якостей; тема (привітання); оцінка рівня майстерності адресата.

Групу відомостей щодо особи-адресанта (автора) складають такі СЕ: ПБ; посада, звання, професія або рід (сфера) діяльності; місце перебування адресанта.

Група СЕ щодо суспільного життя: оцінка життя (наприклад, у місцях проживання (Москві та Ашхабаді); події суспільного життя; події, які стосуються адресата й адресанта; персона; офіційна установа.

Група СЕ щодо особистого життя адресата та адресанта: тема (привітання); тема (бажання); тема (прохання особистісне); подія; оцінка та події особистого життя; тема (привітання третьої особи); звернення; події міжособистісного листування; оцінка відношення до події в листі адресата.

До групи СЕ щодо творчості та діяльності віднесемо такі: оцінка спільної діяльності; мета спільної з адресатом діяльності; оцінка спільної

творчості; оцінка й описання емоційного стану спільної діяльності; оцінка творчості (музики); оцінка події; подія; твір та жанр; твір та автор.

До групи особливостей стилю й змісту листа: мета, привід звернення; часовий період (характеристика часу написання листа); побажання; очікування та характеристика очікування; оцінка відносин автора до адресата.

Група СЕ з **оформлення** включає: елементи бланку (девиз листа та інші); адреси відправника та адресата; номер документа; дата і місце створення; підпис.

Щоб підтвердити висновки щодо специфіки особистих листів (які містяться наприкінці статті), додамо цитати з інших проаналізованих нами листів, повні тексти та результати аналізу яких тут не приводяться. Після кожної додаткової цитати робимо посилання на номер примітки.

Отже, специфіка особистого листа проявляється у наявності таких СЕ.

Наступні СЕ пов'язані з підтримкою відносин з адресатом. **Звернення** («Моя родная, ласковая, любимая», «Масанька», «Дорогой Юля!», «Юлинька», «мои дорогие», «дорогі друзі!», Здравствуй, дорогой Юля!»⁹, «Дорогой Юлий Сергеевич!»¹⁰, «Милый Юлий Сергеевич!»¹¹ свідчать про те, що в них яскраво проявляється ступінь близьких або просто дружніх відносин (міжособисті не дружні відносини у цій спадщині не мають прикладів). Тут сполучення повного імені й по-батькові зустрічається або на конвертах листів подружжя або поруч із «дружнім» прикметником. У інших листах використовуються або варіанти імен, зокрема, із зменшувально-пестливими формами, які прийняті між учасниками дружніх відносин, або назва відношення, наприклад, «друзі». У вітальних листах – **Привітання** («Я поздравляю тебя с Днем рождения», «Поздравляю тебя с днем рождения и с юбилеем», «Привет Алочке») – наявні стандартні фрази привітання із знаменними подіями, в іншому листі – форма привітання та імені свідчить про підтримку дружніх стосунків.

Побажання («Я всем сердцем, всей душой, всем своим еством хочу, чтобы ты жил много, много лет, был здоров, творчески вдохновенным и писал свою неповторимую, прекрасную музыку», «Ну, бажаю Вам провести хорошее час, – набратись сил, і хорошего творчого самопочуття!») мають загальний характер, є у вітальному і в іншому листі. **Прохання** («Юлинька, убедительно прошу телеграфно сообщить о моих детях, я ничего не знаю, меня это очень беспокоит», «Пишите немедленно», «Как мне ни не хотелось бы злоупотреблять Вашей добротой, всё же прошу Вас сделать все возможное, чтобы романы мои попали в первую же закупку»¹², «Еще раз прошу Вас помочь жене. Я думаю что она обратится к Вам с

аналогичной просьбой»¹³), **Подяка** («Сердечно дякую за память, за листа!», «Спасибо Вам за Ваше обнадеживающее меня письмо»¹⁴) та **Прощання** («До побачення в Києві!», «Привет Вашей жене. Ваш Г. Майбород»¹⁵, «Привет Вашей супруге, а Вас искренне обнимаю. Ваш Г. Майборода»)¹⁶ мають особистісний характер.

Наступні СЕ, пов'язані з оцінками або характеристиками людини та міжособистих відносин. **Оцінка відносин до адресата та Оцінка відносин між персонами**: («Чем дольше мы вместе с тобой, тем ближе и дороже становишься ты для меня. Проходят годы, но время не стирает моего чувства, оно все сильнее и ярче звучит во мне», «Крепко, крепко тебя целую и люблю», «Твой», «Крепко, крепко тебя целую и люблю» «Дорогой мой, любимый и глубоко уважаемый Юлинька!», «идеальный человек», «Дорогой мой Юлинька, крепко тебя обнимаю, целую и люблю», «Твоя Алла», «Повторяю, уже много лет, как я счастлива быть с тобой рядом, это великая награда за все наши огорчения. Это действительно огромное счастье, посланное богом, которое редко кому выпадает: жить, любить, работать с таким человеком как ты», «Дорогой», «Мне очень дорого Ваше искреннее, человеческое участие, и хотелось бы сделать для Вас что нибудь такое, от чего и у Вас стало бы тепло на душе...»¹⁷). **Оцінка людських якостей адресата**: «Ты не только идеальный человек: добрый, честный, отзывчивый, правдивый, интеллигентный», **або адресанта**: «но ты меня знаешь, как я сам отношусь к «похвалям»¹⁸.

Наступні СЕ, пов'язані з оцінками або характеристиками творчості або діяльності та творчого процесу. **Оцінка спільної діяльності, творчості**: «в нашей трудной и, как мне иногда кажется, неблагоприятной работе», «создавали произведения... которые, возможно, надолго переживут нас». **Оцінка й описання емоційного стану спільної діяльності**: «Иногда меня охватывает отчаяние – как мне справиться с той огромной работой, которую я должна выпол[н]ять. Но когда я вспоминаю, что все, что я делаю, это для тебя у меня появляются силы». **Оцінка творчості**: «но и выдающийся композитор XX века. Придет время когда люди всего мира будут восхищаться твоей музыкой и удивляться, как в такое тяжелое время ты смог написать столько классической музыки», «И твои произведения и при нашей жизни и после нас никогда не умрут»). **Оцінка творчості (музики)**: «написать столько классической музыки; удивительной[?] красивой, яркой, мелодичной, философской и глубоко психологичной. Меня всегда поро[а]жает как ты глубоко раскрываешь психологию и чувства своих героев. Твоя музыка настолько отражает и обогащает действующий персонаж, что трудно представить, что можно сделать как[-]то иначе.

Причем твои оперы и камерно-вокальные произведения написанные 20-30 и более лет звучат как-будто только что созданы. Они отвечают современному времени, как по музыкальному языку так и по содержанию и интонационному строю – это и есть признак классики – она всегда во все времена современна», «Оцінка музичних творів «В Москве жизнь кипит ключом, много пишут но мало интересного»¹⁹, «Мне было очень приятно слышать единодушное, и хорошее мнение об Вашей опере в частности, и об украинской музыке вообще. Необходимо, очень необходимо по возможности чаще подогревать этот всеобщий интерес к нашему творчеству»²⁰. **Констатація суспільного статусу адресата**: «выдающийся композитор XX века». **Оцінка творів**: «Эта опера [«Антоний и Клеопатра»], как и все предыдущие, останется навсегда, будет жить, радовать и восхищать людей. Такую оперу мог создать только великий мастер», «Україну Мою на прослушивании в моем исполнении весьма похвалили»²¹. **Оцінка рівня майстерності адресата**: «Такую оперу мог создать только великий мастер». **Оцінка творчого процесу адресанта**: «К сожалению, даже работа моя движется очень медленно и я скоро возвращаюсь в Киев, не сделал и половины того, что надеялся сделать. Причиной тому отсутствие либретто (это конфиденциально). Я вынужден сам сочинять все, а обе музы (и поэзии и прозы) обошли меня своим ласковым вниманием... Больше мучаюсь чем сочиняю»²². **Оцінка творчого процесу інших осіб**: «Все живущие здесь, попутно с восторгами, говорят и о большом количестве работы, которую они, якобы, умудряются делать. Это меня очень расстраивает. Только и слышишь! ... написал 20 страниц партитуры,... закончил 1-ю часть... и т.д.»²³. **Оцінка творчого процесу адресанта та його Емоційного стану**: «Мрачно и на душе у меня: работа движется не так скоро как хотелось бы»²⁴. Увесь цей блок СЕ – узагальнені оцінки творчості, діяльності або спільної діяльності – містяться у двох перших вітальних листах, у двох наступних – відсутній, у додатковому листі описується особистий конкретний творчий процес. Отже, узагальнені оцінки є у вітальних листах.

Наступні СЕ, пов'язані з оцінками або характеристиками описуваних подій, окремо далі подамо події, які не увійшли в цей блок, тобто які описані без оцінок. **Оцінка події та Подія**: «Я рада», «что ты завершил работу над «Антонием и Клеопатрой», «Москва живет полнокровной, творческой жизнью, организованность чувствуется вплоть до бытовых дел. В никакое сравнение нельзя поставить нашу жизнь с Ашхабадом», «но к сожалению мне не придется присутствовать по причине отъезда на фронт, (вызов Никиты Сергеевича) очевидно буду в Харькове, не радость ли, а?». **Оцінка**

та Події особистого життя: «Занимаюся шалтаем-болтаем: сценарий до сих пор не закончен, все начальство (вплоть до Р[К]озе[н]цкого) выехало на фронт а отсюда некоторая неясность своего пребывания в Москве, хотя много заманчивого и интересного», «Відпочинок для мене в цьому році, треба сказати, неважний». **Оцінка відношення до події в листі адресата:** «Радий за Вас, що почуваєте себе добре». Дані СЕ присутні в усіх листах, але у вітальному листі – короткий текст, в інших листах – описані різноманітні події, текст – значно більший за обсягом. Події описані авторами листів – очевидцями цих подій.

СЕ, які описують події. **Події суспільного життя та Події, які стосуються адресата і/або адресанта:** «Намечено подтянуть поближе к Украине целый ряд организаций и отдельных людей в Москву, в частности тыходишь в этот счет. Возможно, что ты в ближайшее время получишь вызов», «5 концертов Укр.[аинской] музыки за период Отеч.[ественной] войны организуемый Укр.[аинским] Управл.[ением] по делам искусств налаживается, намечены в один из концертов твои вокальные произведения и 4-я сюита. 28-го августа – I-й концерт открывается «Украиной моей», «Доклад о Туркм. музыке витает в воздухе (интерес ка[зен]ный)», «Пурли Сар[або д?]ыеву вышлют материальную помощь», «Добрался до Москвы очень удачно. Вызван я был в связи с кино-концертом – с одной стороны, и как член Укр.[аинского] правления – с другой стороны. С сценарием фильма как и полагается в Кино – задержка а с моим пребыванием в Москве в руководстве Укр.[аинского] правления некому заниматься / тт. Бар[?]саи[?], Казицкий выехали на фронт. Фильм поручили писать мне и Клебанову, почему так, – не знаю. Намечается вызов в Москву следующих композиторов: Ревуцкого, Данькевича, Вед[Вр?Вер?]аи[й?]ковского, Лятошинского, Мейтуса, Борисова, Штогаренко и Таранова, – что с этого получится – не знаю т.к. ситуация на фронте может перевернуть все кверху ногами, – возможно переезд то конечно состоится, только не в Москву а в Харьков»²⁵. **Події міжособистого листування:** «На жаль Вашего листа я отримав дуже пізно 10. IX., і очевидно мій лист вже Вас не застане в Києві». **Події особистого життя та Описання емоційних станів автора листа:** «Що до мене, то в Железноводську мене лікували доволі кріпко, і після такого лікування трудно поки що почувати себе добре. Зараз в Кисловодську погода змінилась – холодно і непривітно. А взагалі невесело! Я вже два місяці «молчальником» живу. Говорити немає з ким. Правда і це має свої хороші сторони. Есть така дисципліна в деяких католицьких школах за кордоном: «silentium» et «meditationos» – (мовчання і роздумування) – дає хороший

ефект. Людина мовчить і природньо посилено починає думати. От так думає, думає, і от гляди – і до чогонебудь додумається! Відпочинок для мене в цьому році, треба сказати, неважний. Путівка моя кінчається 28-ого, але очевидно виїду раніше 26-ого», «Живу в гост.[инице] «Москва» болею за семьею, да и по тебе и Алочке соскучился, ведь мы так привыкли друг к другу»²⁶, «Как мне ни не хотелось бы злоупотреблять Вашей добротой, всё же прошу Вас сделать все возможное, чтобы романы мои попали в первую же закупку. Меня мороз пробирает когда подумаю, что это может быть не так то и скоро...»²⁷. **Події особистого життя:** «Уезжая из Киева я оставил жене 4 романа, которые она должна реализовать, иначе положение будет весьма плачевным»²⁸, «Кроме этого я еще и проболел некоторое время. Появилась какая то непонятная отечность ног. Правда, она больше действовала мне на психику чем на физическое состояние. Но все же, знаете, meno sano in cogroge sano»²⁹. Описані різноманітні конкретні події особистого та суспільного життя.

Щоб з'ясувати специфічні риси ОСЛ порівняймо їх з ОФЛ, структурний аналіз яких проведено³⁰.

Відмінність між ОФЛ та ОСЛ (відповідний порядок подається через тире) проявляється у таких СЕ (або в їх наявності/відсутності): **мета створення** (встановлення та підтримка офіційних відносин – підтримка дружніх відносин); **звернення** (офіційне, повне загальноприйняте ім'я та по-батькові, прикметники «Вельмишановний» або «Шановний» свідчать про відсторонено-офіційне поважне ставлення – зменшувально-пестлива форма імен, або назва відношення («друзі»), або повне загальноприйняте ім'я та по-батькові з прикметниками, які свідчать про близькі дружні стосунки); **характер повідомлень** (узагальнений, стриманий у емоціях – і узагальнений, і конкретний щодо адресанта і адресата, емоційно більш яскравий); **констатація суспільного статусу** простежується лише у вітальних листах, отже, в офіційних вітальних вона є обов'язково, в особистих – лише у вітальних; **стиль** листів (емоційно-стриманий – емоційно-насичений), хоча вітальні ОФЛ і ОСЛ мають піднесений настрій; **констатація емоційного стану адресанта** (відсутня – присутня); наказовий тон **прохання** – «Пишите немедленно» (не допускається – допускається); **події й емоції** особистого життя (відсутні – присутні); **прощання** (відсутнє – присутнє), **оформлення** (обов'язкова наявність печатки, підпису – печатки немає, підпис є).

Отже спостерігається схожість між вітальним офіційним і вітальним особистим листом у наявності привітання, у формі звернення, у піднесеному настрої стилю листів, у наявності оцінки творчості, діяльності

або спільної діяльності, людських якостей, у констатації суспільного статусу адресата.

Саме у зверненнях і проханнях проявляється специфіка особистих відносин – проявляється ступінь близькості між особами. Оцінки та описання подій особистого життя, суспільних подій, які мають відношення до конкретних осіб, описання емоційного стану є специфічними рисами особистих листів, хоча у вітальних особистих воно простежується у меншій мірі. Простежується також різноманіття тематики та зв'язків (даного документа з попереднім, автора / кореспондента листа – з особами, автора / кореспондента – з подіями).

В подальшій перспективі – дослідження листів, в яких простежуються творчі та професійні відносини.

Примітки

¹ Тупчієнко-Кадирова Л. Г. Музичний документ: визначення поняття, класифікація та методика описування (на прикладі творчої спадщини композитора Ю. С. Мейтуса (1903–1997) : автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. істор. наук, спеціальність 07.00.10 – документознавство, архівознавство / Люція Георгіївна Тупчієнко-Кадирова. – К., 2005. – С. 111.

² Овчинников В. Г. Построение самоорганизующейся автоматизированной системы информационного обеспечения на гипертекстовой основе: науч. доклад / В. Г. Овчинников. – М. : Изд-во МГИК, 1993. – 140 с.

³ Беспяньска Г. В. Діловодство : навч. посіб. для дистанційного навчання / Г. В. Беспяньска ; за наук. ред. В. Г. Бездрабко. – К. : Ун-т «Україна», 2007. – С. 346.

⁴ Кулешов С. Г. Управлінське документознавство : навч. посіб. / С. Г. Кулешов. – К. : ДАКККіМ, 2003. – С. 22.

⁵ Лист вітальний Мейтуса Юлія Сергійовича до дружини – Васильєвої Олександри Іванівни з привітанням до дня народження від 12 березня 1979 р. На художньому бланку у незапечатаному конверті, конверт без марки. Рукопис. Рос. мовою. 20,8 x 15,4 см; конверт 11,2 x 16,2 // КММКШ. – Фонд Ю. С. Мейтуса. – Док. № 2559. – 1 арк. + 1 к.

⁶ Лист від Васильєвої Олександри Іванівни (Алли) до Юлія Сергійовича Мейтуса від 28 січня 1993 року. Рукопис. Рос. мовою. 28,6 x 20,2 см. Конверт: 11,3 x 16 см // КММКШ. – Фонд Ю. С. Мейтуса. – Док. № 761. – 1 арк., 1 конверт.

⁷ Лист Ю. С. Мейтуса від Штогаренка Андрія Яковича. від 10 серпня 1943 р. з Москви до Ашхабаду. Рос. мовою. Рукопис. 22,1 x 15 см // ММКШ. – Фонд Ю. С. Мейтуса. – Док. № 733. – 1 арк.

⁸ Лист від Крушельницького М[ар'яна Михайловича] до подружжя Ю. С. Мейтуса – О. І. Васильєва з Кисловодська до [Києва?] від 11 вересня 1956 р. Рукопис. Укр. мовою. 28,7 x 20 см // КНМММ. – Фонд Ю. С. Мейтуса. – Док. № 254. – 1 арк.

⁹ Лист Ю. С. Мейтуса від [Штогаренка Андрія Яковича] від 5 серпня 1943 р. з Москви до Ашхабаду. Рос. мовою. Рукопис. Розміри: 19,8 x 15,6 см // КНМММ. – Фонд Ю. С. Мейтуса. – Док. № 151. – 1 арк.

Анотація. Описуються події музичного життя у Москві 1943 р.

Лист написаний на бланку – папері жовто-коричневого кольору, пожовклому. Папір шерохватий. Внизу з внутрішньої сторони листа простежуються місця склеювання. Верхній край з надривами. Авторський текст написаний чорнилами фіолетового кольору, яскравість збережена з внутрішньої сторони листа, на лицевому боці чорнила згасли, слова адреси та тексту листа майже не прочитуються. Лист написаний на спеціальному розлінованому крапками папері [для листів] з відповідним текстом, зробленим типографським способом.

Нами визначено автора цього листа (досі не визначеного) – А. Я. Штогаренко при зіставленні двох листів за збігом таких однакових/подібних фактів: особливість написання місця створення й дати («Москва 10/VIII-43г. № 2» – «Москва 5/ VIII – 43»), написання літер «М, Д, К та ін.», нахил, інші особливості почерка, звернення до Ю. С. Мейтуса («Юля»), до його дружини («Алочка»), перебування разом в Ашхабаді, в обох листах згадується твір А. Я. Штогаренко «Україна моя».

¹⁰ Лист композитора Г[еоргія]. І[ларіоновича]. Майбороди * до Мейтуса Юлія Сергійовича від 9 вересня 1950 р. з Москви до Києва У конверті. Рукопис. Рос. мовою. 18,5 x 14,3 см. Розміри конверта: 15,5 x 11,1 см // КНМММ. – Фонд Ю. С. Мейтуса. – Док. № 187 а. – 2 арк., 1 к.

Лист написано фіолетовими чорнилами на двох аркушах (чотирьох сторінках) паперу. Папір плотний, білий, шероховато-гладкий. Аркуші вирвані із блокнота (верхній край нерівний). Два аркуші повністю зайняті текстом автора. Перегін посередині горизонтальний.

Анотація. Текст містить прохання до Ю. С. Мейтуса щодо сприяння закупки романсів Майбороди, деякі факти перебування у Будинку творчості композиторів у Старій Рузі Московської області та свідчення про добру думку щодо опери Ю. С. Мейтуса та про українську музику взагалі інших композиторів.

¹¹ Лист композитора Г[еоргія]. І[ларіоновича]. Майбороди до Мейтуса Юлія Сергійовича від 8 жовтня 1950 р. з Москви до Києва. У конверті. Рукопис. Рос. мовою. Розміри: 19,7 x 14,3 см. Розміри конверта: 15,5 x 11,3 см // КНМММ. – Фонд Ю. С. Мейтуса. – Док. № 187 б. – 2 арк., 1 к.

Анотація. У листі міститься подяка за участь Ю. С. Мейтуса у справах автора листа, описані факти його перебування у Будинку творчості композиторів у Старій Рузі Московської області (труднощі у творчій роботі, хвороба). Автор двічі прослухав уривки з опери Ю. С. Мейтуса.

Лист написано фіолетовими чорнилами на білому, прозорому папері. Аркуші акуратно вирвані з блокнота (верхній край зі слідами кріплення), перегін посередині горизонтальний.

* Майборода Георгій Іларіонович – композитор, н. а. СРСР з 1960 р., 1967–1968 рр. – голова правління Спілки композиторів України.

¹² Лист композитора Г[еоргія]. І[ларіоновича]. Майбороди до Мейтуса Юлія Сергійовича від 9 вересня 1950 р. з Москви до Києва У конверті. Рукопис. Рос. мовою. 18,5 x 14,3 см. Розміри конверта: 15,5 x 11,1 см // КНМММ. – Фонд Ю. С. Мейтуса. – Док. № 187 а. – 2 арк., 1 к.

¹³ Там само.

¹⁴ Лист композитора Г[еоргія]. І[ларіоновича]. Майбороди до Мейтуса Юлія Сергійовича від 8 жовтня 1950 р. з Москви до Києва У конверті. Рукопис. Рос. мовою. Розміри: 19,7 x 14,3 см. Розміри конверта: 15,5 x 11,3 см // КНМММ. – Фонд Ю. С. Мейтуса. – Док. № 187 б. – 2 арк., 1 к.

¹⁵ Лист композитора Г[еоргія]. І[ларіоновича]. Майбороди до Мейтуса Юлія Сергійовича від 9 вересня 1950 р. з Москви до Києва У конверті. Рукопис. Рос. мовою. 18,5 x 14,3 см. Розміри конверта: 15,5 x 11,1 см // КНМММ. – Фонд Ю. С. Мейтуса. – Док. № 187 а. – 2 арк., 1 к.

¹⁶ Лист композитора Г[еоргія]. І[ларіоновича]. Майбороди до Мейтуса Юлія Сергійовича від 8 жовтня 1950 р. з Москви до Києва. У конверті. Рукопис. Рос. мовою. Розміри: 19,7 x 14,3 см. Розміри конверта: 15,5 x 11,3 см // КНМММ. – Фонд Ю. С. Мейтуса. – Док. № 187 б. – 2 арк., 1 к.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Лист Ю. С. Мейтусу від [Штогаренка Андрія Яковича] від 5 серпня 1943 р. з Москви до Ашхабаду. Рос. мовою. Рукопис. Розміри: 19,8 x 15,6 см // КНМММ. – Фонд Ю. С. Мейтуса. – Док. № 151. – 1 арк.

¹⁹ Там само.

Лист композитора Г[еоргія]. І[ларіоновича]. Майбороди до Мейтуса Юлія Сергійовича від 9 вересня 1950 р. з Москви до Києва У конверті. Рукопис. Рос. мовою. 18,5 x 14,3 см. Розміри конверта: 15,5 x 11,1 см // КНМММ. – Фонд Ю. С. Мейтуса. – Док. № 187 а. – 2 арк., 1 к.

²⁰ Лист композитора Г[еоргія]. І[ларіоновича]. Майбороди до Мейтуса Юлія Сергійовича від 9 вересня 1950 р. з Москви до Києва У конверті. Рукопис. Рос. мовою. 18,5 x 14,3 см. Розміри конверта: 15,5 x 11,1 см // КНМММ. – Фонд Ю. С. Мейтуса. – Док. № 187 а. – 2 арк., 1 к.

²¹ Лист Ю. С. Мейтусу від [Штогаренка Андрія Яковича] від 5 серпня 1943 р. з Москви до Ашхабаду. Рос. мовою. Рукопис. Розміри: 19,8 x 15,6 см // КНМММ. – Фонд Ю. С. Мейтуса. – Док. № 151. – 1 арк.

²² Лист композитора Г[еоргія]. І[ларіоновича]. Майбороди до Мейтуса Юлія Сергійовича від 8 жовтня 1950 р. з Москви до Києва. У конверті. Рукопис. Рос. мовою. Розміри: 19,7 x 14,3 см. Розміри конверта: 15,5 x 11,3 см // КНМММ. – Фонд Ю. С. Мейтуса. – Док. № 187 б. – 2 арк., 1 к.

²³ Там само.

²⁴ Лист композитора Г[еоргія]. І[ларіоновича]. Майбороди до Мейтуса Юлія Сергійовича від 9 вересня 1950 р. з Москви до Києва У конверті. Рукопис. Рос. мовою. 18,5 x 14,3 см. Розміри конверта: 15,5 x 11,1 см // КНМММ. – Фонд Ю. С. Мейтуса. – Док. № 187 а. – 2 арк., 1 к.

²⁵ Лист Ю. С. Мейтусу від [Штогаренка Андрія Яковича] від 5 серпня 1943 р.

з Москви до Ашхабаду. Рос. мовою. Рукопис. Розміри: 19,8 x 15,6 см // КНМММ. – Фонд Ю. С. Мейтуса. – Док. № 151. – 1 арк.

²⁶ Там само.

²⁷ Лист композитора Г[еоргія]. І[ларіоновича]. Майбороди до Мейтуса Юлія Сергійовича від 9 вересня 1950 р. з Москви до Києва У конверті. Рукопис. Рос. мовою. 18,5 x 14,3 см. Розміри конверта: 15,5 x 11,1 см // КНМММ. – Фонд Ю. С. Мейтуса. – Док. № 187 а. – 2 арк., 1 к.

²⁸ Там само.

²⁹ Лист композитора Г[еоргія]. І[ларіоновича]. Майбороди до Мейтуса Юлія Сергійовича від 8 жовтня 1950 р. з Москви до Києва. У конверті. Рукопис. Рос. мовою. Розміри: 19,7 x 14,3 см. Розміри конверта: 15,5 x 11,3 см // КНМММ. – Фонд Ю. С. Мейтуса. – Док. № 187 б. – 2 арк., 1 к.

³⁰ *Тупчієнко-Кадирова Л. Г.* Структурний аналіз інформаційної складової офіційних листів / Л. Г. Тупчієнко-Кадирова // Рукописна та книжкова спадщина України : археогр. дослідження унікальних арх. та бібл. фондів. – К., 2010. – Вип. 14. – С. 358–376.

Розділ IV

**Біографіка
і новітні інформаційні технології**

УДК 929(477)

Володимир Попик,

перший заступник генерального директора НБУВ,
канд. іст. наук

УКРАЇНСЬКА БІОГРАФІСТИКА НА ЗЛАМІ СТОЛІТЬ: ЗМІНА ДОСЛІДНИЦЬКИХ ПАРАДИГМ

Висвітлено зміну дослідницької парадигми української біографіки, пов'язану з впливом новітньої інформаційної революції. Простежено розвиток нових тенденцій у наукових дослідженнях і видавничій діяльності, які суттєво впливають на формування електронних біографічних інформаційних ресурсів.

Ключові слова: українська біографіка, інформаційна революція, Український національний біографічний архів.

Біографіка як широке поле дослідницької, літературної, видавничої, пропагандистської діяльності є нині тією галуззю гуманітаристики, здобутки якої все частіше викликають суспільний інтерес. Біографічні праці науковців та літературно-художні твори, популярні історико-біографічні видання, сучасна персоналістика, довідкові біографічні видання користуються настільки значним попитом, що його книжковий друк вже не в змозі задовольнити. За таких обставин розміщення електронних версій біографічних, зокрема – довідково-біографічних видань у мережі Інтернет та тиражування їх на твердих носіях, без сумніву, сприяє донесенню здобутків сучасної біографіки не лише до спеціалістів, але й до широкого загалу. Адже поширення історико-меморіальної біографічної інформації є важливою суспільною справою, – в соціально-культурному плані воно формує принципово нову атмосферу інтенсивного інтелектуального і духовного спілкування сучасної людини з попередніми поколіннями.

Однак слід розуміти не лише подальший суто екстенсивний розвиток цього процесу. Він має поступово переходити у нову якість. Нам уже доводилося висловлювати думку, що нинішній бум книжкових та електронних публікацій в Україні слід оцінювати виключно як початковий етап на шляху до глибокої інтеграції здобутків української біографіки у вітчизняний і світовий гуманітарний інформаційний простір, який формуватиметься перш за все як простір віртуальний, мережевий. А тому українським дослідникам-біографістам і спеціалістам з інформаційної

справи доведеться все більше вдаватися до повномасштабного використання всіх потенційних можливостей новітніх інформаційних технологій, які вже демонструє передова зарубіжна інформаційна практика. Проте йдеться не лише про інтеграцію друкованого слова у віртуальний простір. Не менш важливо опанувати й тими новими дослідницькими знаряддями, які формуються на перетині біографіки і соціоісторичних, соціокультурних, соціопсихологічних студій, педагогіки, теорії та практики розвитку соціальних комунікацій, книжкової та бібліотечної справи. Наприклад, формування великих баз історико-біографічної інформації і застосування для їх оброблення математичного апарату може дозволити вийти на новий рівень аналізу динаміки соціальних змін у суспільстві, вивчення проблем міжпоколінної передачі традицій, зміни етнокультурних орієнтацій окремих прошарків населення під впливом соціальних і політичних чинників тощо. Це дасть змогу впевнено перейти від «ілюстрування» подій минулого на прикладах окремих життєписів, – ролі, яку біографіка тривалий час відігравала, до її активної участі у розробленні актуальної історичної проблематики.

Завдання визначення пріоритетів розвитку біографічних досліджень, пошуку нових плідних спрямувань і дослідницьких підходів вимагає розгляду стану і перспектив еволюції вітчизняної біографіки і біографістики як її теоретико-методичної частини у найширшому комплексі проблем формування новітньої інформаційної парадигми суспільства XXI століття, а одночасно – у площині взаємодії цієї парадигми з вимогами сучасного гуманітарного поступу. Лише це дозволить вийти за межі традиційних статичних уявлень, які оцінюють майбутнє вітчизняної біографіки виключно у співвіднесенні з її попередніми здобутками, усталеними традиціями, тенденціями, що вже виразно виявилися. Ґрунтовних досліджень у цій галузі поки що бракує. Певне значення для їх окреслення хоча б у загальному вигляді, виокремлення напрямів, які вимагають першочергового поглибленого розроблення, мають праці фахівців з різних галузей гуманітаристики та проблем наукової інформації, інформаційно-бібліотечної справи.

Одним з актуальних дослідницьких завдань, на наш погляд, є виявлення взаємодій і взаємовпливів у паралельному розвитку, з одного боку – біографічних досліджень з їх власним визначенням пріоритетів, специфічним перебігом етапів еволюції теоретичних уявлень і методичних підходів та проблемно-тематичної спрямованості дослідницької роботи, баченням перспектив і, з іншого боку, – інформаційно-видавничої сфери (як у її традиційній, так і в електронній іпостасях) з притаманними їй

підходами до розкриття людського потенціалу України. Реалії формування сучасного інформаційного простору, принаймні вже упродовж першого десятиліття XXI століття, безпосередньо або опосередковано справляють вплив на всю вітчизняну гуманітаристику. Її потреби, у свою чергу, стимулюють пошук оптимальних шляхів інформаційного забезпечення з використанням новітніх технологій. Це стосується біографіки, яка за своєю природою є однією з галузей гуманітарного знання, найбільш спрямованих на широкий громадський загал, а, отже – на безпосередній інформаційний результат.

Саме з такого погляду аналіз практики біографічних досліджень, розвитку теоретичних і методичних уявлень, організаційних підходів може дати об'єктивне уявлення про відповідність чи невідповідність здійснюваних наукових, видавничих та інформаційних проектів сучасним досягненням і вимогам до формування національного соціогуманітарного простору. І навпаки, аналіз можливостей інформаційних технологій здатний націлити вчених-біографістів на шляхи їх плідного практичного використання. В умовах України це є дуже важливим для відходу від застарілих консервативних і кустарницьких підходів, подолання значного відставання від дослідницької та інформаційно-видавничої практики зарубіжних країн, досягнення дієвої координації зусиль вчених-біографістів і спеціалістів інформаційної галузі, зосередження їх на масштабних проектах, реалізація котрих справді має перспективи на майбутнє.

Для визначення перспектив на майбутнє вкрай необхідною є об'єктивна картина розвитку української біографіки упродовж двадцятиріччя незалежності. Її здобутки за цей період справедливо оцінюються фахівцями як такі, що значно перевершують все зроблене вітчизняними дослідниками і видавцями у попередні часи. Однак такий висновок враховує не лише досягнуте нині, але й констатує складність умов, у яких працювали наші попередники і зумовлену цим обмеженість одержаних ними результатів. Крім того, поступ вітчизняної біографіки останнього двадцятиріччя був позначений не лише вагомими здобутками, але подекуди і тупцюванням на місці та нагромадженням невирішених проблем, нереалізованих планів, певним зосередженням на дрібних, другорядних і короткотермінових проектах на шкоду реалізації насправді необхідних для гуманітаристики європейської держави завдань.

Слід врахувати, що розвиток української біографіки свого часу був штучно загальмований і наслідки цього даються взнаки ще й досі. По суті, було втрачено кілька десятиліть як для опрацювання і введення у науковий обіг величезних обсягів фактографічних біографічних матеріалів,

написання монографічних праць та підготовки і видання ґрунтовних біографічних словників, так і для розвитку методичного інструментарію, формування українського наукового співтовариства дослідників-біографістів з його досвідом і традиціями. Коли зі здобуттям незалежності суспільно-політична та інтелектуальна ситуація в Україні змінилася, необхідно було насамперед надолужувати втрачене. Через об'єктивні обставини розвиток біографічних досліджень і біографічно-довідкової справи мусив стати насамперед наздоганяючим – стосовно тих завдань, які мала, але ще не змогла вирішити вітчизняна гуманітаристика в цілому, і стосовно європейської і світової біографіки, яка плідно розвивалася протягом усього ХХ століття. При цьому вітчизняні вчені у 90-х роках у своїх працях могли спиратися перш за все на досягнення української біографіки кінця ХІХ – початку ХХ ст. У їх активі були також здобутки десятиліття «відлиги» після ХХ партійного з'їзду, коли, попри ідеологічні обмеження і неможливість публікації матеріалів про більшу частину діячів української історії і культури, все ж формувалися нові ідеї, підходи, плани на майбутнє. Наступне прискорене зростання вітчизняної біографіки почалося саме від цих рубежів. При цьому воно супроводжувалося досить несистематичним, а значною мірою – й недостатньо критичним засвоєнням, наслідуванням і копіюванням здобутків зарубіжної біографічної науки ХХ ст., зокрема й напрацювань вчених української діаспори, багато у чому далеких від передових досягнень світової біографіки.

У 90-х рр. ХХ ст. вітчизняна біографіка заново змушена була звернутися насамперед до «збирання імен» забутих і замовчуваних співвітчизників – етапу у інших країнах давно вже пройденого, до публікації перших біографічних розвідок і ширших нарисів, популярних одно- і двотомних збірників біографій видатних діячів («сто імен», «двісті імен»), меморіальних альманахів. Патріотичний пафос цієї роботи полягав у сприянні національному самоствердженню. Проте поряд з безсумнівними здобутками він зумовив і відродження зайвої романтичної ідеалізації та героїзації постатей вітчизняної історії, значною мірою – сприяв домінуванню вибіркового кон'юнктурного підходу у відборі імен до дослідницьких і видавничих проєктів – переважно лише крізь призму внеску особи у розвиток українського національного руху, боротьбу за державність. Не сприяло вирішенню сучасних наукових завдань і певне консервування нарисово-описових, «лінійних» підходів у біографічних публікаціях. Зрозуміло, такий етап був необхідним і швидко пройти «повз нього» було б неможливим. Але для світової біографіки, яка наприкінці

ХХ ст. перебувала вже у зовсім інших інтелектуальних і культурних вимірах, це було значною мірою поверненням до «архаїки» ХІХ – початку ХХ ст.

Саме через брак необхідного новітнього вітчизняного теоретичного досвіду, недостатнє врахування величезної часової і методологічної, методичної дистанції, при заснуванні Інституту біографічних досліджень НБУВ як першого і єдиного спеціалізованого академічного підрозділу у царині біографіки було обрано не досить оптимальні шляхи розгортання його діяльності. Це жодною мірою не принижує зусилля і досягнення його засновників, швидше – наші оцінки доповнюють характеристику тогочасного стану наукового співтовариства, часу пошуків і проб, які здійснювалися у середині 90-х у колі досить традиційних, консервативних і романтичних уявлень, але з упевненістю у неодмінному досягненні позитивних результатів.

У чому полягала певна невідповідність вимогам часу, якої ніхто тоді не помічав? По суті, Інститутом біографічних досліджень НБУВ, який у 90-х рр. ХХ ст. поставив перед собою завдання створення фундаментального багатотомного національного біографічного словника, було обрано за модель повторення того, що вже робилося у Росії та в Україні у довідково-біографічній справі наприкінці ХІХ – у перших десятиліттях ХХ ст. За орієнтири у підготовці національного біографічного зводу взяли «Російський біографічний словник» за редакцією О. О. Половцова, що готувався і виходив друком упродовж останніх десятиліть ХІХ – перших десятиліть ХХ ст., напрацювання Біографічної комісії УАН-ВУАН 20-х рр. ХХ ст., але чи не найбільшою мірою – багатотомний «Польський біографічний словник», який видається ще з середини 30-х рр. ХХ ст. і до цього часу є далеким до завершення, а за своїми засадами є вже відчутно застарілим.

Прорахунків при цьому було припущено кілька. Чи не головним з них стало неврахування загрози розтягнути розпочатий проєкт на довгі десятиліття. На зорі інформаційної революції це вже було неприпустимим, але заради справедливості слід зазначити, що у середині 90-х рр. в Україні можливість «інформаційного вибуху», що шалено прискорив ритм суспільного, а, отже, і науково-технологічного розвитку, висунув принципово нові вимоги до взаємодії дослідника і читача з інформаційними продуктами, з гостротою ще не відчувалася. Однак навіть за наявності ідеальних умов фінансового, кадрового і матеріально-технічного забезпечення справа підготовки абеткового багатотомного «Українського біографічного словника» могла б зайняти десятиліття, а його інформація необхідна сферам науки, освіти і культури вже сьогодні.

З позиції новітніх інформаційних реалій далеко не виправдали себе й вироблені на той час уявлення про загальну побудову словника, представлення у ньому персоналій, відбір імен. Насамперед запропоновані для «Українського біографічного словника» принципи визначення імен, які мають увійти до нього, за допомогою системи об'єктивних критеріїв, хоча й повністю відповідали світовим правилам і практиці підготовки багатотомних друкованих видань і були необхідними – адже книжковий словник завжди жорстко обмежений певними обсягами, одразу вступали у різке протиріччя з нагальними інформаційними потребами новітньої доби, які зумовлювали введення у науковий обіг якомога більшої кількості імен співвітчизників. До того ж, як показали розробки С. М. Ляшко з проблеми критеріїв відбору імен до біографічних словників, будь-які критерії самі по собі не можуть бути ідеальними, до кінця витриманими на певних наукових об'єктивних принципах – навпаки, вони самі залежать від наперед визначеного обсягу того чи іншого видання і, відповідно, мусять підлаштовуватися під нього¹.

Уже на рубежі тисячоліть, а особливо у першому десятилітті ХХІ ст. поява необмежених програмно-технічних можливостей збору і представлення історико-біографічних матеріалів і даних про наших сучасників (як за кількістю імен, так і за обсягами матеріалів) у електронних інформаційних ресурсах непомітно відсунула на другий план питання про критерії відбору імен. Причому за часом це співпало з поширенням у самій біографіці переконання про важливість збору даних про якомога ширше коло діячів минулих поколінь незалежно від формалізованих параметрів оцінки їх здобутків. Цьому сприяла як загальна демократизація життя, утвердження у суспільній свідомості уявлень про цінність і самостійність людини, а, отже – необхідність збереження пам'яті про будь-яку особу, яка заслуговує на шану нащадків. Не випадково саме у цей час у всьому світі розгорнулося збирання пересічними громадянами даних про своїх пращурів, пошук родинних родоводів, що швидко втілювалося у розбудову велетенських міжнародних мережевих баз родинної генеалогічної інформації.

Не зовсім виправдали себе і запропоновані у 90-х рр. при обговоренні проблем створення майбутнього «Українського біографічного словника» принципи жорсткого поділу персоналій на певні категорії і пов'язані з ними уявлення щодо необхідності написання для словника розлогіх за обсягами біографічних статей, присвячених найбільш важливим постатям вітчизняної історії і культури. Відмінність історичних умов, за яких створювалися класичні біографічні словники і у яких працюють сучасні упорядники

довідкових видань, полягає у тому, що в минулому словники і енциклопедії були справді одним із найважливіх джерел наукових знань для освічених верств населення. Колись біографічні словники прочитувалися буквально том за томом. Інформація, подана у них про ту чи іншу особу, була нерідко першою і єдиною доступною для широкого кола читачів. На противагу цьому в сучасних умовах довідкова біографічна література має вже дещо інші функції. Вона слугує насамперед одержанню стислої, вивіреної за фактичним матеріалом довідки, яка здебільшого є лише відправною точкою, «ключем» для ознайомлення з широким колом опублікованих у наш час документальних джерел і наукових досліджень. За таких обставин нагальної необхідності у написанні великих довідкових біографічних статей більше не існує. Натомість пріоритетного значення набувають новизна і точність інформації, компетентність авторів, урахування у словниках і енциклопедіях найновіших здобутків дослідників, наявність цілісного концептуального погляду: на добу, покоління, політичний напрям, мистецьке угруповання тощо. Цього у результаті складного і тривалого процесу підготовки багатотомних книжкових видань досягти нині вже практично неможливо. На прикладі цілої низки нових книжкових біографічних довідкових видань можна переконатися, що спроби підготувати їх одночасно швидко і якісно, особливо – шляхом залучення значної кількості авторів, котрі не завжди достатньо володіють матеріалом, не призводять до очікуваного результату.

Недостатньо відповідними історичним і культурним реаліям України виявилися і наші уявлення щодо форм і способів відображення у фундаментальному національному біографічному зводі персоналій діячів неукраїнського походження, критеріїв відбору їх імен. У середині 90-х рр. питання щодо обґрунтування умов, за яких імена неукраїнських за етнічним походженням діячів і іноземців можуть включатися до українських біографічних словників (внесок до української науки і культури, інтегрованість в українське національне життя тощо), було значною мірою зумовлене боротьбою проти негативістських позицій стосовно зазначеної проблеми прихильників «етнічно чистих» підходів, які мали певне поширення в суспільстві. Тоді необхідно було доводити, що в українських біографічних виданнях може бути місце і для «неукраїців» за походженням. Лише пізніше це стало сприйматися адекватно – і дискусія припинилася. Розвиток української суспільно-політичної думки визначив необхідність якомога повнішого відображення в українській історико-біографічній літературі всього етнічного і культурного розмаїття українського суспільства, глибини зв'язків і взаємодії українців з етнічними

меншинами на території України, народами і культурами інших країн, явищ бі- і полікультуралізму, «плинності» особи у її етнонаціональному самоусвідомленні, культурних і суспільно-політичних орієнтаціях. Без всебічного відображення цих явищ у біографічній літературі, зокрема у довідкових біографічних виданнях, «колективний портрет» нації був би неповним і однобічним.

Певна невідповідність здійснюваних на рубежі тисячоліть дрібних, розрізнених та однотипних науково-видавничих проектів справжнім вагомим завданням, що об'єктивно постали перед біографічною наукою в Україні як молодій незалежній європейській державі, відчувалася науковим співтовариством. Особливо це стосувалося продовження видань популярних збірників типу «сто імен», «двісті імен», випуску офіційних меморіальних альманахів, присвячених «золотим іменам», а також подібних до них регіональних збірників, ключові засади створення яких здебільшого визначалися структурами, далекими від науки і культури. Історико-меморіальним частинам цих видань, як правило, був притаманний формалізований абетковий принцип побудови, підкреслена політична нейтральність і «політкоректність» у вилученні імен, котрі можуть викликати нарікання з боку різних суспільно-політичних таборів, «парадний» уніфікований стиль подання біографій. Такі книги були суто компілятивними, за суттю – «заробітчанськими» для науковців, які брали участь у їх створенні. Авторство біографічних нарисів для таких видань не мало значення: вони могли бути або безіменними, або випускалися від імені певного автора – спонсора проекту.

Згадані книги не вносили в українську біографіку нічого принципово нового, не рухали її вперед. Для початку – середини 90-х рр. вони були навіть необхідними, але, зрештою, мусили «залишитися» у тій добі. Продовження їх випуску у першому десятилітті XXI ст. сприймається вже як виразна ознака тупцювання на місці. Цікаво, що досить неоднозначним було ставлення до подібних опусів і серед вчених та громадських діячів української діаспори. Наприклад, історико-меморіальний альманах «Видатні діячі України минулих століть» здобув в одному з українських зарубіжних часописів характеристику «типово совєцького видання».

Одночасно навіть у дуже скрутних з матеріального і організаційного погляду умовах окремі дослідники і творчі колективи у Києві і у всіх регіонах України наполегливо шукали шляхи реального просування біографічних досліджень уперед. Перш за все українська біографіка знайшла своїх «головних героїв», найбільш відповідних як реаліям вітчизняної історії, ментальним і патріотичним уявленням народу, так і інтелектуальним та

громадянським запитам сучасного урбанізованого та глобалізованого суспільства. Ними стали, з одного боку, діячі героїчної козацької доби, з іншого – провідники і учасники боротьби за утвердження української державності нової і новітньої доби, інтелектуали, діячі освіти, науки і культури. Розгорнулося інтенсивне, з виявленням і введенням у науковий обіг багатьох нових імен історико-біографічне, красназавче дослідження регіонів². З'явилися оригінально побудовані науково-популярні, розраховані на широкі кола інтелігенції, продовжувані історико-меморіальні збірники. Серед них – такі знані, як «Хроніка 2000» (з 1992 р.), альманах «Молода нація» (з 1996 р.). Біографіка відійшла від героїчної ідеалізації і романтизації, одномірної нарисової портретності, стала жанрово більш різноманітною, збагатилася новими прийомами подання матеріалів, що враховують сучасну психологію читацького сприйняття.

Одночасно широко розгорнулося видання докладних проблемно-тематичних біографічних і біобібліографічних словників і довідників, досліджень, присвячених діячам різних історичних епох³, регіонів, професій⁴, вченим провідних наукових центрів і галузей науки⁵, викладачам славетних навчальних закладів⁶.

Якісні перетворення у вітчизняній біографіці були остаточно закріплені виходом у світ фундаментальних монографічних досліджень провідних вчених про видатних діячів вітчизняної історії, культури, науки і освіти⁷, появою все численніших з кожним роком досліджень, присвячених постатям менш відомим⁸, дисертацій історико-біографічної спрямованості.

Згадані праці принесли в науку нову методологію, детальний масштаб досліджень, уявлення про багатовимірність особи, складність її життєвого шляху, невпинну еволюцію поглядів і громадянських позицій.

В цілому ж переосмислення завдань вітчизняної біографіки крізь призму відповідності їх загальному поступу вітчизняної гуманітаристики, пошук адекватних дослідницько-методичних і організаційно-видавничих підходів відбувалися у науковому середовищі у перші роки XXI ст. досить повільно, непомітно. Воно виявлялося радше у практичній роботі, визначенні тематики пошукових досліджень, дисертаційних робіт, ніж на рівні широких теоретичних узагальнень. Проте і в цій царині були певні зрушення, які знайшли відображення перш за все у дискусіях, організованих Інститутом біографічних досліджень НБУВ у рамках «Чишківських читань» з історичної біографістики та міжнародних конференцій з інформаційно-бібліотечної справи.

Головне ж, що зумовлювало необхідність суттєвих змін у теоретичних

і методичних підходах та практиці української біографіки, полягало у тому, що на рубежі ХХ–ХХІ ст. світова біографічна наука та інформаційно-видавничі справи почали переходити до принципово нового за своїми визначальними характеристиками етапу розвитку. Ці новачки не лише хронологічно співпали з інформаційною революцією сучасності, але, на наше переконання, почасти були підтримані і стимульовані нею. Новітня інформаційна парадигма, народжена осягненням комп'ютерних технологій і розвитком комунікаційних мереж, у сфері біографічних досліджень і біографічної інформації висунула напровагу принципу знання фундаментального і «монументально-застиглого» у друкованих багатотомних словниках і енциклопедіях – принцип репрезентації знання найновішого, постійно і динамічно – в окремих своїх частинах – оновлюваного, розосередженого у безлічі взаємодоповнюваних наукових праць і документальних джерел. Можливості зручної навігації у інформаційному просторі, оперативного пошуку, порівняння, паралельного використання різноманітних текстів багато у чому (безпосередньо чи опосередковано) сприяють прискоренню переходу біографіки від одномірної описовості «лінійної» біографії до багатовекторного, «стереоскопічного» зображення особистості на основі широкого комплексу джерел з відображенням при цьому різних поглядів на одну й ту саму особу, різних її характеристик тощо.

Саме під впливом цих новітніх реалій в Інституті біографічних досліджень НБУВ відбулася трансформація ідеї створення багатотомного книжкового «Українського біографічного словника» у концепцію формування безперервно доповнюваного і оновлюваного фундаментального електронного біографічного зводу – «Українського національного біографічного архіву» як комплексу, що має охопити довідковий (словниковий) ресурс, біобібліографію, повнотекстову електронну бібліотеку біографічних текстів і праць з теорії та методики біографістики, базу даних з української іконографії.

Проте ідеї «стереоскопічного», нелінійного подання комплексів, різних за характером, походженням, оцінками матеріалів для всебічного, різновекторного розкриття біографічної проблематики втілювалися не лише у «комп'ютерних» проєктах, але й у книжкових виданнях новітньої доби. Зрештою, у практиці наукової роботи і книговидавання вони плідно використовувалися і раніше, чому є чимало зразкових за своїм рівнем, пам'ятних для наукової спільноти прикладів. Проте в Україні такі підходи були рідкістю і лише в наш час почали рік за роком все більш послідовно реалізовуватися у книгах-семінаріумах, збірниках праць, спогадів і

документів. Цікаву спробу їх застосування у нових умовах можна побачити вже в опублікованому 2003 р. збірнику документальних матеріалів і досліджень про діяльність Біографічної комісії УАН–ВУАН, упорядкованому С. М. Ляшко⁹. Ця книга немовби запропонувала читачам участь у подальшій реконструкції напрацювань науковців Біографічної комісії на основі «калейдоскопа» різноманітних і досить неповних документів та уривчастих даних, яким пощастило зберегтися до нашого часу. У наступні роки принципи такої «мозаїчної», різновекторної реконструкції подій, пов'язаних з особою, її діяннями, на основі поєднання досліджень і публікацій спогадів, листування, документів, були втілені у виданнях, присвячених видатним діячам науки – В. І. Вернадському¹⁰, В. В. Докучаєву¹¹, М. В. Келдишу¹². Вони широко використані у підготовлених Н. І. Миронець книгах творів, спогадів і листування поетеси Олени Теліги¹³; у збірниках документів і матеріалів про дочку С. В. Петлюри Лесю та історика, діяча пам'яткоохоронної справи С. З. Зарембу, упорядкованих Т. І. Ківшар¹⁴; у тематичній добірці спогадів, досліджень і документів про письменника, вченого і радянського розвідника В. П. Петрова (Домонтовича), вміщеній у четвертому випуску наукового збірника «Українська біографістика»¹⁵; у нещодавно опублікованій книжковій діалогії О. К. Супронюк, присвяченій молодому Миколі Гоголю та його оточенню¹⁶.

Згадані вище принципи «колажної» побудови окремих книжкових видань і продовжуваних серій багато у чому співзвучні засадам формування електронного «Українського національного біографічного архіву», і не лише його. У наш час вони вже втілені у цілій низці інформаційних ресурсів культурологічного, пізнавального спрямування, зокрема таких оригінальних за своєю побудовою, як «Мислене дерево»¹⁷, «1000 років української культури»¹⁸. Запропоновані їх упорядниками підходи дозволяють представити особу всебічно, в усій повноті і багатоманітності проявів особистості, з урахуванням особливостей, що зумовлюють доцільність застосування того чи іншого конкретного способу репрезентації документів залежно від специфіки діяльності, характеру творчих здобутків. Вони дозволяють також доповнювати інформаційний ресурс повсякчасно і «асиметрично» – в міру опрацювання тих чи інших нових матеріалів, не чекаючи одночасного опрацювання матеріалів по інших персоналіях.

Великого значення для представлення постатей історичних діячів у їх живому спілкуванні з сучасниками, в полеміці, набула також започаткована ще у 90-х роках ХХ ст.¹⁹ практика «парних» публікацій листування

визначних українських діячів, наприклад – Є. Чикаленка зі П. Стебницьким²⁰, В. Винниченком²¹, С. Єфремовим²², А. Ніковським²³. Видання такого типу, розкриваючи всю багатогранність діячів минулого, повноту їх творчих і громадських зв'язків та взаємодій з однодумцями і опонентами, допомагають відтворити загальну картину доби, її стрижневі події та історичне тло, «колективний портрет» її представників, а тому досить співзвучні за своєю природою з принципами розкриття взаємопов'язаності людей та подій, яскраво реалізованими мережевими гіперпосиланнями новітніх електронних інформаційних ресурсів. Тут так само спостерігаємо явище паралельного розвитку біографіки як гуманітарної науки і засобів її програмно-технічної підтримки у інформаційному просторі.

Не менш знаменним явищем для біографіки новітньої доби стало одночасне з переходом дослідників-істориків від «лінійного» життєпису до прагнення розкривати людську долю у всій її складності і суперечливості посилення інтересу вчених-філософів до осмислення буття особи в історії і культурному процесі. Зросло значення широких філософських узагальнень, синтезу різноманітних підходів, напрямів біографічної творчості, напрацьованих у попередні часи. Філософська, літературна та історична біографіка відчутно зблизилися. Представники різних дисциплін розпочали діалог, пошук спільних орієнтирів, вироблення універсального дослідницького інструментарію. Свідченням цього є поява в останнє десятиліття яскравих і оригінальних праць С. Д. Павличко²⁴, М. В. Поповича²⁵, І. В. Голубович²⁶, В. І. Менжуліна²⁷, Л. С. Генералюк²⁸.

Так само, втілюючи гуманістичні філософські ідеї цінності людського життя, самостійності особи, яскраво визріла у книжкових виданнях останніх десятиліть ідея представлення «масового» біографічного матеріалу – даних про численні прошарки учасників історичних подій, які тривалий час залишалися поза увагою дослідників вітчизняного минулого. Слідом за археографічним виданням ще 1995 р. «Реєстру Війська Запорозького 1649 року»²⁹, у наступні роки почали публікуватися військові та полкові козацькі реєстри середини XVII – початку XVIII ст.³⁰, упорядковані дослідниками списки шляхти та українського дворянства³¹. Велику серію праць з історії та генеалогії козацької старшини (більше 20 книжкових видань та десятки статей) створено зусиллями В. В. Кривошеї³². Багато у чому ці видання стали своєрідним ретроспективним доповненням до меморіалу, розбудованому учасникам історичних подій XX століття – багатотомними книжковими документальними серіями «Книга пам'яті» та «Реабілітовані історією».

Проте зрозуміло, що надійну систематизацію та навігацію подібні ресурси можуть здобути лише у електронному вигляді, що забезпечує швидкий і необмежений доступ до них. Перехід від простого відтворення у електронному вигляді друкованих списків, анкет чи біографічних статей до побудови структурованих баз індексованих для машинного пошуку персональних даних стане ефективним для науки, з'явиться можливість оперування інформаційними базами для вивчення на великих масивах персоналій певних історичних періодів, регіонів, долі цілих поколінь, динаміки соціокультурних перетворень тощо.

Ідея формування фундаментального вітчизняного зводу історико-біографічної інформації пройшла впродовж двадцятиріччя незалежності складну еволюцію. Вона зародилася на зорі комп'ютерної доби як проект створення багатотомного книжкового «Українського біографічного словника» із застосуванням при цьому допоміжних, суто службових баз машинної інформації. Під впливом новітньої інформаційної революції таке бачення в середині першого десятиліття XXI ст. переросло в уявлення про необхідність створення «живого», постійно наповнюваного електронного ресурсу – «Українського національного біографічного архіву» (УНБА). У процесі його формування Інститутом біографічних досліджень нагромаджено дані про понад 50 тисяч співвітчизників. Ці дані поєднуються нині з повнотекстовими довідковими та дослідницькими публікаціями, документами, іконографічними матеріалами. Проте і на нинішньому етапі інтенсивного наповнення контентом проект зазнає певної подальшої модифікації. Нині він мислиться вже не як єдиний в Україні центральний ресурс біографічної інформації, а як поєднання електронного словника, повнотекстової біографічної бібліотеки з центром науково-методичної інформації і координації досліджень, а також віртуальною дослідницькою лабораторією, здатною завдяки своєму інструментарію об'єднати зусилля дослідників-професіоналів і аматорів, які працюють у різних регіонах України та за кордоном. За таких умов веб-сайт УНБА перетворюється на портал, що охоплює великий дослідницький простір.

Однак впевнено говорити про успішне створення вітчизняних ресурсів історико-біографічної інформації як важливого складника формування національного гуманітарного простору можна буде лише тоді, коли результати фундаментальних академічних напрацювань знайдуть втілення у добротних інформаційних продуктах, призначених для широкого громадського загалу – сфер освіти і виховання, культури. Необхідним є заснування популярних журнальних біографічних видань, серій біографічних нарисів, розрахованих на різну за віком, рівнем освіти,

інтересами аудиторію. Важливе і створення та поширення мультимедійних біографічних інформаційних збірників, схожих на ті, що широко продукуються у зарубіжних країнах. Лише за таких умов український інформаційний простір зможе набути самостійності та окреслити справжні обшири нашої національної спадщини.

Примітки

¹ Ляшко С. М. Українські біографічні довідкові видання XIX–XX століття : історичні та теоретико-методичні засади. – Запоріжжя, 2010. – С. 139–151.

² Література і культура Полісся. – Ніжин, 1990–2001. – Вип. 1–15; *Калібаба Д. О.* Відомі діячі культури, науки, політики Чернігівщини. – Чернігів, 1998. – 256 с.

³ *Верстюк В. Ф., Осташко Т. С.* Діячі Української Центральної Ради : Біографічний довідник. – К., 1998. – 255 с. ; *Уряди України у XX ст. : Науково-документальне видання.* – К., 2001. – 608 с.

⁴ *Андрухів І. О.* Українські правники у національному відродженні Галичини : 1848–1939 рр. – Івано-Франківськ : [б. в.], 1996. – 79 с. ; *Бендас С. М.* Священники – мученики, сповідники вірності. – Ужгород: 1999. – 412 с. ; *Побірченко М. С.* Короткий біографічний словник членів Київської старої громади (друга половина XIX – початок XX ст.). – К., 1999. – 72 с. ; *Романюк М. М.* Оратаї журналістської ниви : українські редактори, видавці, публіцисти : у 2 кн. – Л., 2002–2004.

⁵ Члени-засновники Національної академії наук України : зб. нарисів. – К., 1998. – 375 с. ; *Вчені Інституту історії України : біобібліографічний довідник.* – К., 1998. – 425 с. (Українські історики ; Вип. 1) ; *Українські історики XX століття : біобібліографічний довідник.* – Вип. 2, ч. 1–3. К., 2003–2006. (Серія «Українські історики») ; *Матеріали до біографій етнологів і народознавців України : автори-упорядники : С. М. Ляшко, С. П. Залозна.* – К., Запоріжжя, 2001. – 174 с. ; *Ганіткевич Я.* Українські лікарі-вчені першої половини XX століття і їх наукові школи : Біографічні нариси і бібліографія. – Л., 2002. – 544 с.

⁶ Викладачі Ніжинської вищої школи. Біобібліогр. покажчик. У 3-х ч. – Ніжин, 1998–2000 ; Київський національний університет імені Тараса Шевченка : незабутні постаті. – К., 2005. – 464 с. ; Професори Одеського (Новоросійського) університету : біографічний словник. – О., 2000. Т. 1–4 ; Біографічний словник завідуючих кафедр і професорів Національного медичного університету імені О. О. Богомольця (1841–2006). – Вид. 3-тє. – К., 2006. – 303 с. ; Професори Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна : Біобібліографічний довідник. – Х., 2009. – 372 с.

⁷ *Смолій В. А., Степанков В. С.* Богдан Хмельницький : соц.-політ. портрет. – 2 вид. – К., 1995. – 624 с. ; *Даниленко В. М., Добржанський О. В.* Академік Степан Смаль-Стоцький : життя і діяльність 1859–1938 рр. – К., Чернівці, 1996. – 207 с. ; *Сарбей В. Г., Москвич Л. Г.* Академік УАН Орест Іванович Левицький (1848–1922 рр.) : Життєпис, бібліографія його праць і праць про нього – К., 1998. – 151 с. ; *Матяш І. Б.* Катерина Грушевська : життєпис, бібліографія, архіви – К.,

1997. – 223 с. ; *Мельник Я. І.* З останнього десятиліття Івана Франка. – Л., 1999. – 207 с. ; *Павличко С.* Націоналізм, сексуальність, орієнталізм. Складний світ Агатангела Кримського. – К., 2000. – 328 с. ; *Апанович О. М.* Федір Павлович Шевченко : історик, архівіст, історіограф, джерелознавець, археограф, організатор науки, Людина : Спогади і історіографічний аналіз. – К., 2000. – 180 с.

⁸ *Даниленко В. М., Кравченко О. О.* Володимир Дурдуківський – педагог, критик, громадський діяч (1874–1938). – К., 2000. – 72 с. ; *Матвєєва Л. В.* Юліан Кулаківський : життєпис. – К., 2002. – 482 с. ; *Матвєєва Л. В.* Владислав Бузескул – історик своєї доби. – К., 2008. – 713 с. ; *Український історик Сергій Заремба : Документи і матеріали до біографії / упор., життєп., бібліогр.* Т. І. Ківшар. – К., 2007. – 204 с.

⁹ Постійна комісія УАН-ВУАН для складання біографічного словника діячів України. 1918–1933 : документи. Матеріали. Дослідження / авт.-упоряд. : С. М. Ляшко ; НАН України, Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. Інститут біографічних досліджень. Інститут рукопису. – К. : НБУВ, 2003. – 688 с.

¹⁰ В. І. Вернадский и Крым : люди, места, события... / Н. В. Багров [и др.]. – К. : Либідь, 2004. – 312 с. ; *Ситник К. М., Шмиговська В. В.* Володимир Вернадський і Академія / НАН України. – К. : Наукова думка, 2006. – 312 с., 8 арк. фотоіл. – (Серія «Президенти Академії наук України»). – Бібліогр. : с. 308–309 ; В. І. Вернадський і Полтавщина : факти, документи, бібліографія / Полтавська держ. аграрна академія, Полтавський краєзнавчий музей, Полтавське відділення Українського ботанічного товариства ; уклад. : В. М. Самородов, С. Л. Кигим ; наук. ред. : К. М. Ситник. – Полтава : Полтавський літератор, 2008. – 260 с. : іл. – (Історико-бібліографічна серія «Постаті аграрної та біологічної науки Полтавщини : факти, документи, бібліографія» ; кн. 5).

¹¹ В. В. Докучаев і Полтавщина : факти, документи, бібліографія / уклад. : В. М. Самородов, С. Л. Кигим ; наук. ред. : К. М. Ситник ; Полтавська держ. аграрна академія, Полтавський краєзнавчий музей, Полтавське відділення Українського ботанічного товариства. – Полтава : Верстка, 2007. – 171 с., [7] арк. іл. – (Історико-бібліографічна серія «Постаті аграрної та біологічної науки Полтавщини : факти, документи, бібліографія» ; кн. 2).

¹² М. В. Келдиш та українська наука : до 100-річчя від дня народження вченого / ред. кол. : Б. Є. Патон (голова) та ін. ; авт.-укл. : О. С. Онищенко (керівник) та ін. ; Нац. б-ка України імені В. І. Вернадського НАН України. – К. : Академперіодика, 2011. – 272 с., 24 с. іл.

¹³ *Теліга О. І.* Листи. Спогади / О. І. Теліга ; упорядкув., вступ. ст., прим., комент. Н. Миронець ; наук. ред. Л. А. Дубровіна. – К. : Видавництво ім. Олени Теліги, 2003. – 399 с. : фотоіл., портр. ; *Теліга О. І.* О краю мій... : Твори. Документи. Біографічний нарис / О. І. Теліга ; упоряд. : Н. Миронець ; ред. кол. : С. Гальченко [та ін.] ; НАН України, Інститут української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Фондація ім. О. Ольжича в Канаді. – 2 вид., виправ. і доп. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2006. – 496 с. : фот.

¹⁴ Український історик Сергій Заремба : документи та матеріали до біографії /

упоряд., авт. життєопису та уклад. бібліогр. Т. І. Ківшар. – К. : Жнець, 2007. – 204 с. : фотогр. ; Народе мій, улюблений... / Л. С. Петлюра ; підгот., перед. сл., упоряд., життєпис та комент. С. Ківшар ; ред. кол. О. С. Онищенко [та ін.] ; НАН України, Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. – К. : НБУВ, 2009. – 668 с. + 48 с. вкл.

¹⁵ Віктор Петров (Домонтович) у документах та спогадах сучасників / упоряд. В. М. Корпусова та ін. // Українська біографістика. Зб. наук. праць. – К., 2008. – Вип. 4. – С. 308–442.

¹⁶ *Супронюк О. К.* Н. В. Гоголь и его окружение в Нежинской гимназии [Текст] : биобиблиограф. словарь / О. К. Супронюк ; НАН Украины, Национальная библиотека Украины им. В. И. Вернадского. – К. : Академперіодика, 2009. – 252 с. ; Там само. Литературная среда раннего Гоголя / О. К. Супронюк ; отв. ред. : А. С. Онищенко ; НАН Украины, Национальная библиотека Украины им. В. И. Вернадского, Институт русской литературы (Пушкинский Дом) РАН. – К. : Академперіодика, 2009. – 177 с.

¹⁷ Мислене древо : Українські інформаційні ресурси для освіти і науки [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.myslenedrevo.com.ua>

¹⁸ 1000 років української культури [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://1000years.uazone.net/index.html>

¹⁹ Діалоги про українську національну справу / Б. Д. Грінченко, М. П. Драгоманов ; упоряд. : А. Жуковський ; НАН України, Інститут української археографії. – К. : [б. в.], 1994. – 286 с. – (Джерела з історії суспільно-політичного руху в Україні IX – поч. XX ст. ; вип. 1).

²⁰ С. Чикаленко, П. Стебницький. Листування. 1901–1922 роки / С. Чикаленко, П. Стебницький ; упоряд. : Н. Миронець [та ін.] ; наук. ред. : І. Гирич ; вступ. ст. Н. Миронець, І. Старовойтенко ; НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К. : Темпора, 2008. – 628 с. : фото.

²¹ С. Чикаленко, В. Винниченко. Листування. 1902–1929 роки / Євген Чикаленко, Володимир Винниченко ; [упоряд., авт. передм. та комент. Н. Миронець] ; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського [та ін.]. – К. : Темпора, 2010. – 447 с. : фотогр.

²² С. Чикаленко, С. Єфремов. Листування, 1903–1928 роки / Євген Чикаленко, Сергій Єфремов ; упоряд. та вступ. ст. І. Старовойтенко ; наук. ред. : Н. Миронець ; НАН України [та ін.]. – К. : Темпора, 2010. – 384 с. : рис., табл.

²³ Чикаленко С. Х. Листування. 1908–1921 роки / Євген Чикаленко, Андрій Ніковський ; упоряд. : Н. Миронець [та ін.] ; вступ. ст. Ю. Середенко, І. Старовойтенко ; наук. ред. : Л. Дубровіна ; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознав. ім. М. С. Грушевського, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т рукопису. – К. : Темпора, 2010. – 447 с. : рис.

²⁴ *Павличко С.* Націоналізм, сексуальність, орієнталізм : складний світ Агатангела Кримського / Соломія Павличко. – К. : Основи, 2000. – 328, [8] с. : фотогр.

²⁵ *Попович М.* Григорій Сковорода : філософія свободи / М. Попович. – 2-е вид. – К. : Майстерня Білецьких, 2008. – 256 с.

²⁶ *Голубович І. В.* Біографія : силует на фоні Humanities (методологія аналізу в соціогуманитарному знанні). – Одеса : ЧП «Фридман», 2008. – 372 с.

²⁷ *Менжулін В. І.* Біографічний підхід у історико-філософському пізнанні. – К. : НаУКМА, Аграр-Медіа груп, 2010. – 455 с.

²⁸ *Генералюк Л. С.* Універсалізм Шевченка : взаємодія літератури і мистецтва / Л. Генералюк ; НАН України, Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наукова думка, 2008. – 544 с.

²⁹ Реєстр Війська Запорозького 1649 року : транслітерація тексту / підгот. О. В. Тодійчук ; відп. ред. : Ф. П. Шевченко ; НАН України, Інститут історії України. – К. : Наукова думка, 1995. – 592 с. – (Джерела з історії українського козацтва).

³⁰ Архів Коша Нової Запорозької Січі. 1734–1775 : корпус документів / ред. кол. : П. С. Сохань [та ін.] ; Центральний держ. історичний архів України, НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 1998. – (Джерела з історії українського козацтва). – ISBN 966-02-0104-4. Т. 5 : Реєстр Війська Запорозького Низового 1756 року / ст. упоряд. тому Л. З. Гісцова ; наук. ред. тому І. Л. Бутич. – [б. в.]. : [б. в.], 2008. – 526 с. ; Джерела з історії Полтавського полку (середина XVII–XVIII ст.) / Управління культури і туризму Полтавської облдержадміністрації, Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПШ, Полтавський краєзнавчий музей. – Полтава : АСМІ, 2007. Т. 1 : Компюти та ревізії Полтавського полку : компут 1649 р., компут 1718 р. / упорядкув., підгот. до друку та передм. В. О. Мокляк ; ред. кол. Ю. В. Волошин [та ін.]. – Полтава : [б. в.], 2007. – 399 с.

³¹ Легітимована правобережна шляхта (кінець XVIII – середина XIX ст.) : довідник / уклад. С. Лисенко, Є. Чернецький ; Державний комітет архівів України, Центральний держ. історичний архів України, м. Київ. – Біла Церква : Видавець Олександр Пшонківський, 2006. – (Серія «Шляхта України») (Архівні зібрання. Спеціальні довідники). Т. 2 : Список легітимованої шляхти Київської губернії. – [б. м.] : [б. в.], 2006. – 224 с. ; Т. 3 : Список легітимованої шляхти Волинської губернії. – [б. м.] : [б. в.], 2006. – 240 с. ; Т. 4 : Список легітимованої шляхти Волинської губернії. – [б. м.] : [б. в.], 2006. – 224 с. Т. 5 : Список легітимованої шляхти Волинської губернії. – [б. м.] : [б. в.], 2006. – 240 с.

³² Найважливіші публікації В. В. Кривошеї : Національна еліта Гетьманщини (Персональний склад і генеалогія козацької старшини. (1648–1782 рр.) / В. В. Кривошея. – К. : НАН України, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень. Музей гетьманства, 1998. – (Бібліотека українця). Ч. 1. – [б. м.] : [б. в.], 1998. – 270 с. ; Ч. 2. – [б. м.] : [б. в.], 1998. – 344 с. ; Генеалогія українського козацтва; Переяславський полк / В. В. Кривошея ; НАН України, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Музей гетьманства. – К. : Видавничий дім «Стилос», 2004. – 417 с. ; Українська козацька старшина / В. В. Кривошея. – К. : НАН України, Інститут національних відносин і політології, 1997. Ч. 1 : Урядники гетьманської адміністрації: – 2 вид., доп., уточ. і випр. – [б. м.] : [б. в.],

2005. – 259 с. ; Ч. 2. Синодики як джерело козацько-старшинської генеалогії. – К., 1998. ; Ч. 3, кн. 1 : Значкове військово товариство. Бунчукове товариство. – [б. м.] : [б. в.], 2008. – 154 с. ; Ч. 3, кн. 2 : Військово товариство – [б. м.] : [б. в.], 2008. – 126 с. ; Ч. 3, кн. 3 : Значкове товариство. – [б. м.] : [б. в.], 2008. – 170 с. ; Неурядова старшина Гетьманщини [Текст] : [довідник] / Кривошея В. В., Кривошея І. І., Кривошея О. В. ; НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса [та ін.]. – К. : Стило, 2009. – 431 с.

УДК 016:929(477)

Олег Яценко,

ст. наук. співробітник НБУВ,
канд. іст. наук

ПЕРСОНАЛЬНІ БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОКАЖЧИКИ – ВАЖЛИВИЙ СКЛАДНИК У ВІДТВОРЕННІ ЖИТТЯ І ТВОРЧОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ДІЯЧІВ

Розглянуто становлення та шляхи розвитку української персональної бібліографії як складника частини біобібліографії. Проаналізовано найважливіші праці цього виду бібліографії – від першої, що укладена на території України у другій половині XVI ст., до сучасних серій персональних бібліографічних покажчиків. Акцентовано увагу на роль Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського у підготовці та виданні персональної бібліографічної продукції.

Спеціальну увагу приділено особливостям структури персональних бібліографічних покажчиків: їх поділу за будовою, способам розташування матеріалу.

Зазначено, що упродовж останніх десятиліть в Україні спостерігається помітний інтерес до біобібліографії, а також відмічено стрімке зростання випуску персональних бібліографічних покажчиків, які популяризують діяльність та досягнення українських фахівців у різних галузях науки, літератури, освіти, виробництва, культури, громадської діяльності.

Ключові слова: біобібліографія, персональні бібліографічні покажчики, Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського.

Нині жанр біографії є одним із найпопулярніших у світі. Засобами бібліографії людство реконструює минулі епохи та історичне середовище. Основою такого відтворення є персональна бібліографія. Від її максимальної повноти залежить об'єктивність наукових висновків та передбачень. Пріоритет персональної бібліографії у науковому дослідженні очевидний: центральною фігурою будь-якого наукового процесу є людина, її творчі надбання.

Мета статті – дослідити становлення та шляхи розвитку української персональної бібліографічної інформації, її форм, змісту з моменту виникнення до наших днів; особливості структури та сучасні форми персональних покажчиків.

Поняття біобібліографії охоплює два різновиди посібників: персональні

показчики, предметом яких є життя і діяльність окремої особи, і біобібліографічні словники, що містять матеріал про визначені групи осіб (спеціальні словники) або найрізноманітніші за діяльністю і часом життя діячів однієї країни (національні словники) [1, с. 78–79].

Найбільшу групу біобібліографічних видань складають персональні бібліографічні показчики. Крім літератури, присвяченої певній особі, вони можуть містити і твори, написані цією особою. Нерідко персональні показчики обмежені лише творами даної особи. Досить часто вони включають біографічний нарис (статтю), що містить оцінку діяльності та вклад особи до культурної спадщини, відомості про використані джерела, їх хронологічні межі. Персональні бібліографічні видання, що не містять спеціально біографічних відомостей, завжди мають безсумнівне біографічне значення.

* * *

Виникнення персональних показчиків в Україні пов'язано з ім'ям російського князя А. М. Курбського (1528–1583). «Каталогус албо реєстр всех книг божественного Иоана Златоустаго архиепископа Константинопольского: который суть главы переведены и которые не переведены...», що увійшов до його рукописного збірника «Новый Маргарить» – перша в нашій країні персональна бібліографія, що була укладена у другій половині XVI ст. Літературна спадщина відомого діяча грецької православної церкви поділена у показчику на п'ять груп творів: до першої увійшли книги про Старий завіт, до другої – тлумачення Євангелій Матфея і Луки, третя група присвячена Іоанну Хрестителю, четверта містить бесіди про послання апостола Павла, а п'ята – твори з різних питань [4, с. 19–20].

В українській бібліографії майже до кінця XVIII ст. зберігались церковні традиції, які поволі і непомітно відходили. З середини 50-х рр. XIX ст., вивчаючи історію культурного життя України, почав розробляти персональні показчики письменник Г. П. Данилевський (1829–1890). Він додав до біографій Г. С. Сковороди¹, Г. Ф. Квітки-Основ'яненка² і В. Н. Каразіна³ бібліографічні списки їх творів та літературу про них. Ці

¹ *Халаявський Орест* (псевдонім). Сковорода, украинский деятель XVIII века / Г. Данилевский // Основа. – 1862. – Октябрь(сентябрь). – С. 78–96.

² *Данилевский Г.* Перечень сочинений Основ'яненка (с 1816 по 1849 г.) / Г. Данилевский // Данилевский Г. Основ'яненко. – СПб., 1856. – С. 119–128.

³ *Данилевский Г.* Список сочинений В. Н. Каразина с 1807 по 1842 г. (с кратким содержанием главнейших из них) / Г. Данилевский // Харьк. губернские ведомости. – 1860. – № 76–78. – Прибавления.

матеріали пізніше увійшли до його книги «Українська старовина»⁴. Незважаючи на те, що Данилевському не вдалося уникнути у своїх показчиках деяких хиб і помилок (слабкіше за інших опрацьована бібліографія Квітки-Основ'яненка), він вважається одним із зачинателів персональної бібліографії в Україні [4, с. 116].

На кінець XIX – початок XX ст. частіше за все в Україні розроблялася персональна бібліографія Т. Г. Шевченка: це бібліографічні видання В. Лукича (справжнє – Левинський Володимир Лукич; 1856–1938)⁵; П. А. Грабовського (1864–1902) критико-бібліографічний огляд «Московські переклади творів Шевченкових»⁶ та ін. У 1886 р. у зв'язку з 25-річчям зі дня смерті поета М. Ф. Комаров (1844–1913) опублікував у «Киевской старине» свій «Библиографический указатель материалов для изучения жизни и произведений Т. Г. Шевченко», а в наступному році там же вмістив і доповнення до нього⁷. Це була перша спроба всебічного бібліографічного охоплення друкованих матеріалів, пов'язаних із Шевченком – видань із журнальних публікацій його творів, перекладів на інші мови, малюнків до творів і музики до них, переробок із «Кобзаря» і різних статей про поета і його спадщину – літературно-критичних, біографічних, спогадів тощо. У 1903 р. в Одесі був виданий М. Ф. Комаровим показчик «Т. Шевченко в литературе и искусстве»⁸ – одна з найбільших на той час бібліографічних праць, присвячених поету. Складач зафіксував творчу спадщину Т. Г. Шевченка – зібрання творів, окремі видання, публікації в журналах і збірниках, малюнки, листування;

⁴ *Данилевский Г.* Украинская старина : материалы для ист. укр. лит. и нар. образования. – Х. : Зеленский и Любарский, 1866. – 8, 403 с.

⁵ *Січовик В.* (псевдонім). Показчик листів Тараса Шевченка / В. Л. Левинський // Правда. – 1889. – Т. 2, вип. 5. – С. 371–372; Т. 3, вип. 7. – С. 78–83; *Лукич В.* (псевдонім). Музика до поезій Т. Шевченка / В. Л. Левинський // Зоря. – 1891. – № 5. – С. 96–97; *Лукич В.* (псевдонім). Нові переклади Т. Шевченка / В. Л. Левинський // Там само. – 1889. – № 6–7. – С. 116–117; *Його ж.* Польські переклади поезій Т. Шевченка / В. Л. Левинський // Там само. – 1891. – № 5. – С. 97.

⁶ *Граб П.* (псевдонім). Московські переклади творів Шевченкових / П. А. Грабовський. – Зоря. – 1896. – № 5. – С. 93–95; 1897. – № 14. – С. 276–278.

⁷ *Комаров М. Ф.* Библиографический указатель материалов для изучения жизни и произведения Т. Г. Шевченко / М. Ф. Комаров // Киев. старина. – 1886. – Т. 14, № 3. – С. 570–582; № 4. – С. 778–786; 1887. – № 5. – С. 180–184.

⁸ *Комаров М. Т.* Шевченко в литературе и искусстве : библиогр. указ. материалов для изучения жизни и произведений Т. Шевченко / М. Ф. Комаров. – О., 1903. – 144 с.

переклади його творів на різні мови; критико-біографічну літературу про поета; твори композиторів, художників і драматургів, написані на пошану Шевченка або за мотивами його творчості; хронікальний матеріал.

З інших діячів української культури і літератури увагою бібліографів користувалися зачинателі нової літератури на західноукраїнських землях – М. С. Шашкевич, І. М. Вагилевич і Я. Ф. Головацький (В. М. Коцовський, 1860–1921)⁹; С. В. Руданський (І. Я. Франко, 1856–1916; В. Лукич і М. Ф. Комаров та ін.)¹⁰.

Варто звернути увагу бібліографічну працю М. Ф. Комарова, присвячену І. П. Котляревському¹¹. Цей покажчик був складений сумлінно і довгий час залишався основним бібліографічним довідником про письменника [4, с. 297].

Вагомий внесок у розвиток української персональної бібліографії зробив М. І. Павлик (1853–1915). У 1894 р. до 30-річчя громадсько-політичної і літературно-наукової діяльності М. П. Драгоманова було вирішено випустити у Львові ювілейний збірник. Спочатку укладач хотів написати біографію М. П. Драгоманова, але потім за порадою останнього¹² зайнявся бібліографією. Покажчик «Михайло Петрович Драгоманов. 1841–1895»¹³ готувався за допомогою ювіляра, який надіслав укладачеві через Лесю Українку списки своїх робіт. Він знайомив з деякими своїми анонімними і псевдонімними публікаціями і виданнями. Незабаром, вже після смерті М. П. Драгоманова, М. І. Павлик звернувся

⁹ Коцовський В. М. Бібліографія / В. М. Коцовський // Шашкевич М. Писання / М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький. – Л. : б. в., 1884. – С. XXIX–XXXVIII.

¹⁰ Ф.[ранко] І. Бібліографічний список творів Руданського / І. Франко // Зоря. – 1886. – № 6. – С. 95–96; Ф.[ранко] І. До бібліографії творів Ст. Руданського // Там само. – 1886. – № 7. – С. 120; Лукич В. (псевдонім). До бібліографії творів Ст. В. Руданського / В. Л. Левинський // Там само. – 1886. – № 8. – С. 136; Комаров М. Бібліографічний покажчик творів С. Руданського і знадобів до його життєпису / М. Ф. Комаров // Руданський С. Твори. – Л. : б. в., 1895. – Т. 1. – С. 167–174.

¹¹ Комаров М. Бібліографічний покажчик видань творів Котляревського та писань про його / М. Ф. Комаров // На вічну пам'ять Котляревському : літ. збірник. – К. : Вік, 1904. – С. 467–494.

¹² Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. – Чернівці, 1911. – С. 243.

¹³ Павлик М. Михайло Петрович Драгоманов. 1841–1895 : его юбилей, смерть, автобіографія і список творів / зладив і видав М. Павлик. – Л. : друк. В. Манецкого, 1896. – [2], 442, XXXIV, [6] с.; портр.

до його архіву і вніс окремі уточнення і доповнення у список. Певний інтерес у покажчику становили вступні замітки до робіт однієї тематики або надрукованих в одному і тому ж виданні численні примітки до бібліографічних записів, наведення окремих висловлювань та ін. Все це мусило сприяти популяризації літературної спадщини і деяких прогресивних ідей М. П. Драгоманова [4, с. 225].

Не менш важливим є опублікований М. І. Павликом «Спис творів Івана Франка за перше 25-ліття його літературної діяльності»¹⁴. Це було перше велике бібліографічне видання, присвячене сучасному українському діячу. У ньому з чималою повнотою відбилася різноманітна літературна продукція письменника – його оригінальна творчість українською, російською, польською, німецькою та іншими мовами: вірші, поеми, повісті, оповідання, нариси, п'єси, літературно-критичні і публіцистичні статті, рецензії, огляди, дописи і дослідження; його переклади творів різних авторів, бібліографічні списки і покажчики; реферати, оповідання, програмні документи, написані за його участю. Реєструвалися окремі видання і публікації з журналів, газет і збірників, у тому числі передруки. Бібліограф зарахував деякі переклади творів І. Франка російською і угорською мовами, а також частково послався на відгуки критики.

Однією з характерних особливостей покажчика є точність бібліографічних описів. До багатьох із них подавалися цінні примітки – вони містили відомості про характер видання і його конфіскації, про мову і час написання окремих творів і т. д.; іноді в них виправлялися помилки, допущені на титульній сторінці щодо місця видання, або уточнювалися незрозумілі заголовки робіт. Незважаючи на деякі недоліки, «Спис» М. І. Павлика й досі зберігає своє практичне значення. Складений найближчим другом і соратником І. Франка, він є джерелом вірогідної інформації про численні анонімні і псевдонімні тексти письменника [4, с. 298–299].

Розроблялася бібліографія Г. С. Сковороди¹⁵ (Д. І. Багалій, 1857–1932;

¹⁴ Павлик М. Список творів Івана Франка за перше 25-ліття його літературної діяльності, 1874–1898 / М. Павлик. – Л., 1898. – 127 с.

¹⁵ Л. Ч. Г. Сковорода : проба бібліографії / Л. А. Чижиков // Записки Наук. т-ва ім. Шевченка. – 1899. – Т. 30, кн. 4. – С. 1–4; Чижиков Л. А. Григорій Саввич Сковорода : библиогр. о нем материалы // Известия Одес. библиогр. о-ва. – 1913. – Т. 2, вып. 1. – С. 30–48; Багалей Д. И. Издания сочинений Г. С. Сковороды и стоящие в связи с ними исследования о нем : к 120 годовщине со времени его кончины 1794–1914 г. / Д. И. Багалей // Изв. отд-ния рус. яз. и словесности Акад. наук. – 1914. – Т. 19, кн., 3. – С. 1–58.

Л. А. Чижиков) і Г. Ф. Квітки-Основ'яненка¹⁶ (М. М. Баженов, 1885–1962). З'явилися перші покажчики творів П. О. Куліша¹⁷ (А. Балака) і О. Я. Кониського¹⁸ (В. М. Доманицький, 1877–1910), матеріали до бібліографії П. П. Гулака-Артемівського¹⁹, Ю. А. Федьковича²⁰, М. Ф. Сумцова²¹, М. Ф. Комарова²² та інших літературних діячів.

До персональної бібліографії української художньої літератури виявляла інтерес Бібліографічна комісія Наукового товариства імені Т. Шевченка у Львові. Вона ухвалила скласти і видати до 100-річного ювілею з дня народження Т. Г. Шевченка повну бібліографію його творів і літератури про нього. В основу цього видання мав бути покладений покажчик М. Ф. Комарова «Т. Шевченко в литературе и искусстве». Комісія мала намір скористатися також пізнішими доповненнями Комарова і подати свій бібліографічний матеріал. Перша світова війна стала на перешкоді здійсненню цих планів. Вона стала на заваді й своєчасному завершенню і друкуванню іншої бібліографічної персоналії, задуманої Комісією, – нового покажчика творів І. Франка до 40-річчя його літературної і громадської діяльності, що готувався за допомогою самого письменника [4, с. 299].

¹⁶ Баженов Н. М. Григорій Квитка-Основьяненко : библиогр. указатель / Н. М. Баженов. – СПб., 1910. – 53 с. – Отд. оттиск из «Известий отделения рус. яз. и словесности имп. Академии наук» (Т. 15, 1910).

¹⁷ Балака А. Бібліографічний покажчик писанів П. Куліша / А. Балака // Дубові листя : альманах на згадку про П. О. Куліша. – К., 1903. – С. 245–276.

¹⁸ Доманицкий В. Библиографический указатель сочинений А. Я. Конисского, написанных по-малорусски / В. Доманицкий // Киев. старина. – 1901. – № 1. – С. 131–151.

¹⁹ Багалеї Д. И. Самостоятельные статьи и переводы Гулак-Артемовского на русском языке. Малороссийские произведения Гулак-Артемовского в хронологическом порядке их написания : библиография / Д. И. Багалеї // Сб. ист.-филол. о-ва при Харьк. ун-те. – 1911. – Т. 20. – С. 365–366.

²⁰ Маковей О. Покажчик друкованих уже статей про Федьковича / О. Маковей // Маковей О. Життєпис Осипа Юрія Гординського-Федьковича. – Л., 1911. – С. 25–32 ; Лч Д. Видання Федьковичевих творів і важніші праці про Федьковича / Д. Лукіянович // Ілюстративна Україна. – 1913. – № 5. – С. 8–9.

²¹ Родин Е. К. Список сочинений Н. Ф. Сумцова за 1878–1909 гг. / Е. К. Родин // Тр. Пед. отдела Ист.-филол. о-ва при Харьк. ун-те. – Х., 1909. – Т. 18. – С. 25–29 ; С. 31–33.

²² Библиографический указатель к литературной деятельности М. Ф. Комарова (1865–1913) // Известия Одес. библиогр. о-ва. – 1913. – Т. 2, вып. 7. – С. 325–336.

Невеликим на той час був доробок із персональної бібліографії діячів українського мистецтва. До визначних робіт цього періоду можна віднести «Библиографический указатель музыкальной и литературной деятельности Н. В. Лысенко»²³, складений С. Ф. Комаровим.

Праця українських бібліографів кінця XIX – початку XX ст. була, без перебільшення, подвижницькою. Важко працюючи, щоб заробити на прожиття, вони знаходили час для безкорисливих копітких досліджень у галузі бібліографії, яку вважали складником культури народу. В тодішніх умовах їхня праця мала важливе значення в боротьбі проти переслідувань українського слова, за розвиток демократичних течій у літературі, мистецтві та науковому житті, а також для створення бібліографічної бази в гуманітарній сфері.

У 20-і роки XX ст. побачили світ окремі персональні біобібліографічні покажчики. У 1921 р. М. Ф. Яшек (1883–1966) уклав покажчик «Т. Шевченко : матеріали до біографії (1903–1921)»²⁴. Безсумнівним достоїнством його було те, що він хронологічно межував з одним із найбільш повних бібліографічних покажчиків шевченківської літератури, створений до революції Ф. М. Комаровим [8, с. 68].

Укладені О. М. Горецьким (1902–?) покажчики «Михайло Коцюбинський : бібліографія (1917–1927)»²⁵ і «Іван Котляревський : бібліографія (1904–1928)»²⁶ були видані у 1928 р. Укладач прагнув знайти наукові критерії добору найважливіших праць про письменників й дати їм оцінку. Бібліографія ця не може претендувати на абсолютну повноту, бо укладач збирав матеріал до неї тільки по одеських бібліотеках. Весь матеріал розподілено за такими рубриками:

«Михайло Коцюбинський : бібліографія за 10 років (1917–1927)»

- I. Видання творів (повних та поодиноких).
- II. Інценізації творів Коцюбинського.
- III. Листування.

²³ Комаров М. Библиографический указатель музыкальной и литературной деятельности Н. В. Лысенко (1868–1907 гг.) / М. Комаров. – К. : б. в., 1904. – (2), 25, (2) с.

²⁴ Тарас Шевченко : матеріали до бібліографії (рр. 1903–1921) / упоряд. М. Яшек. – Х. : ДВУ, 1921. – Вип. 1. – 110 с.

²⁵ Михайло Коцюбинський : бібліогр. за 10 років (1917–1927) / склав О. М. Горецький. – О., 1928. – 22 с. – (Праці / Одес. цент-р. наук. б-ка; Т. 2, вип. 1).

²⁶ Іван Котляревський : бібліографія (1904–1928) / склав О. М. Горецький. – О., 1928. – 20 с. – (Праці / Одес. цент-р. наук. б-ка; Т. 2, вип. 2).

IV. Розвідки, статті та матеріали до біографії.

V. Критика творчості.

«Іван Котляревський : бібліографія (1904–1928)».

I. Видання творів:

а) повні збірки;

б) окремі твори.

II. Розвідки, статті та матеріали до біографії.

III. Статті та публікації щодо увічнення пам'яті.

IV. Критика творчості:

а) загальні огляди творчості;

б) розвідки та статті про «Енеїду»;

в) розвідки та статті про драматичні твори.

Наприкінці додано покажчики: 1) скорочень в тексті; 2) періодичні видання, які використано для бібліографії; 3) алфавітний список авторів, які писали про Котляревського.

У розробці персональних покажчиків переважали тенденції вичерпної бібліографії, основним завданням якої був максимальний облік усіх публікацій творів і праць про автора. Найбільш яскравим прикладом такого підходу до обліку всіх без винятку матеріалів був покажчик Вадима Тарнавського «Г. Ф. Квітка-Основ'яненко : бібліографічна розвідка»²⁷.

Пріоритет у бібліографічній діяльності Івана Калиновича (1884–1927) належить персональним покажчикам, різним за структурою, обсягом, наповненням. Перша його біобібліографічна розвідка була присвячена І. Франку – «Преса з приводу смерті І. Франка»²⁸. Наступні персональні праці були пов'язані з його видавництвом «Всесвітня бібліотека».

Особливу увагу варто звернути на рукопис великого бібліографічного покажчика «Володимир Винниченко» (обсяг 404 аркуші), який знаходиться у Львівському обласному архіві. Він складається з таких розділів: «Твори» (за 1907–1923 рр.), «Оповідання і романи»; «Драматичні твори», «Поезії», «Літературно-критичні твори», «Політичні писання», «Твори на чужих мовах» (німецькій, російській, чеській), «Матеріали про В. Винниченка», «Голоси преси про політичну діяльність В. Винниченка», «Ілюстрації». На кожному аркуші він подає повний ретельно оформлений бібліографічний опис, вказує формат, рецензії, частково анотує збірники творів

²⁷ Тарнавський В. Г. Ф. Квітка-Основ'яненко : бібліогр. розвідка : з нагоди 150-х роковин народження письменника (1778–1928) / Вадим Тарнавський. – Х., 1929. – XVIII, 354 с. – (Зб. Іст.-філолог. відділу / ВУАН ; № 87).

²⁸ Преса з приводу смерті І. Франка : бібліогр. замітки / склав І. Калинович // Шляхи. – 1916. – № 17–18. – С. 594–597 ; № 19–20. – С. 690–691.

письменника. Покажчик не був остаточно підготовленим до друку, до нього не було складено допоміжного апарату [5, с. 101–102].

На початку своєї бібліографічної діяльності у Львівській науковій бібліотеці бібліограф О. П. Куш (1914–1984) найбільше уваги приділяв укладанню персональних покажчиків. Ці праці було присвячено переважно західноукраїнським письменникам: І. Франку, О. Кобилянській, О. Маковею, В. Стефанику, В. Бобинському, О. Гаврилюку, Я. Галану та ін. Скажімо основним бібліографічним джерелом у дослідженні життя і творчості видатного українського письменника і критика О. Маковея донині залишається укладений О. Кушем ще у 1958 р. перший повний бібліографічний покажчик «Осип Маковей»²⁹. Корисним є те, що після окремих бібліографічних описів подаються короткі анотації про архівні джерела, що стосуються О. Маковея. Покажчик починається з «Основних дат життя і літературної діяльності О. Маковея»; далі – в хронологічній послідовності представлені видання і публікації творів письменника, список перекладів О. Маковея; хронологічно побудовано покажчик літератури про письменника.

Друга велика бібліографічна праця О. Куша – «Ольга Кобилянська»³⁰, яка була першим науково-допоміжним покажчиком, присвяченим видатній українській письменниці кінця XIX – початку XX ст. У ряді методичних рішень цей покажчик нагадує попередній. Проте принципова різниця полягала у тому, що в основних розділах література розташована в алфавітному порядку – і твори письменниці, й історико-літературні, й біографічні матеріали. Останні подаються в алфавіті авторів на 40 сторінках покажчика, що, по-перше, ускладнює пошук потрібної літератури, а по-друге, таке розташування (на відміну від хронологічного) не дає бібліографічної картини історії вивчення творчості письменниці від перших критичних заміток до часу виходу покажчика у світ. У даних випадках повинен бути добре розроблений довідковий апарат, що і намагався зробити бібліограф [5, с. 222–223].

Інакше побудовано покажчик О. Куша «Василь Стефаник»³¹, який став помітним явищем у бібліографії. У ньому зафіксовано 1039 бібліографічних записів. Матеріал охоплює 1890–1960 рр. У розділі «Видання та

²⁹ Осип Маковей : бібліогр. покажчик [анотов.] / скл. О. П. Куш ; Львів. б-ка АН УРСР. – Л., 1958. – 155 с.

³⁰ Ольга Кобилянська : бібліогр. покажчик. [анотов.] / скл. О. П. Куш. – К. : Вид-во АН УРСР, 1960. – 113 с., 1 л. портр.

³¹ Василь Стефаник : бібліогр. покажчик / скл. О. П. Куш ; Львів. б-ка АН УРСР. – Л., 1961. – 168 с.

публікації творів» (виданих до 1960 р.) матеріал розташовано за хронологією: наявні публікації одного твору подаються послідовно під тим роком, коли він був уперше опублікований або передрукований. Сюди включено як окремо видані твори, так і публікації в періодиці, збірниках, альманахах українською мовою, а також переклади російською, білоруською, азербайджанською, грузинською, естонською, литовською, татарською та іншими мовами народів СРСР. Література про життя і творчість В. Стефаніка також згрупована в хронологічній послідовності. Тобто у покажчику автор дотримується єдиного принципу групування матеріалу, що робить його структуру більш стрункою і зручною для користування.

Хронологічне розташування матеріалу в основних розділах покажчика вимагало відповідної організації допоміжних ключів: алфавітного покажчика творів письменника українською мовою, перекладів на мови народів СРСР, перекладів іноземними мовами; іменного покажчика; списку періодичних видань, використаних у покажчику. Ці допоміжні покажчики сприяють пошуку бібліографічної інформації про зв'язки В. Стефаніка з іншими літературами. Покажчик частково анотований і нерідко окремі анотації носять дослідницький характер.

У переважній більшості рецензій на персональні бібліографічні покажчики, укладені О. Кушем, відзначена їх належна бібліографічна культура, копітка пошукова робота бібліографа-вченого [5, с. 223–224].

Незважаючи на те, що в радянський період українська бібліографія переживала тяжкі часи, коли під ніж, бувало, йшли вже випущені довідники про письменників тільки тому, що в них відповідні органи знаходили якесь небажане ім'я, коли на десятках решіт пересівалися бібліографічні джерела, все ж таки вийшло чимало цінних персональних бібліографічних покажчиків. Серед них – найсолідніші і найгрунтовніші про Т. Шевченка, І. Франка, Лесю Українку, М. Коцюбинського та інших письменників, які актуалізували наукову роботу в цій галузі ³².

³² М. М. Коцюбинський : бібліогр. покажчик / склала Г. М. Гімельфарб ; АН УРСР, Держ. публічна б-ка. – К. : б. в., 1954 ; Іван Франко : бібліогр. покажч. / уклад. І. З. Бойко ; АН УРСР, Держ. публічна б-ка. – 2-е вид., перероб. і доп. – К. : б. в., 1956. – 288 с. ; Леся Українка : бібліогр. покажчик / уклад. М. В. Булавицька ; АН УРСР, Держ. публічна б-ка. – К. : б. в., 1956. – 108 с. ; Осип Маковей : бібліогр. покажчик [анот.] / скл. О. П. Куш ; Львів. б-ка АН УРСР. – Л. : б. в., 1958. – 155 с. ; Ольга Кобилянська : бібліогр. покажчик. [анотов.] / скл. О. П. Куш. – К. : Вид-во АН УРСР, 1960. – 113 с. ; Василь Стефанік : бібліогр. покажчик / скл. О. П. Куш ; АН УРСР. Львів. б-ка АН УРСР. – Л. : б. в., 1961. – 168 с. ; Т. Г. Шевченко : бібліогр. літ. про життя і творчість (1839–1959) : у 2 т. / уклад. : І. З. Бойко, М. В. Булавицька та ін. – К. : Вид-во АН УРСР, 1963. – Т. 1–2.

З 50-х років ХХ ст. вперше в Україні у світ виходить низка біобібліографічних серій. Так, Одеська державна наукова бібліотека імені М. Горького у 1957 р. заснувала серію «Вчені Одеси» ³³. Покажчики цієї серії присвячені видатним представникам вітчизняної науки, життя і діяльність яких пов'язані з Одесою. Це здебільшого представники природничих наук: зоолог О. О. Браунер ³⁴, геофізик О. В. Клоссовський ³⁵ та ін.

У 1956 р. Президія АН УРСР прийняла постанову про видання бібліографічної серії «Вчені Української РСР». У 60–70-ті рр. було видано більше двох десятків біобібліографічних покажчиків цієї серії, присвячених діяльності провідних учених України [2, с. 181–182]. Серед них важливе місце посіли праці присвячені В. І. Липському ³⁶, В. В. Данилевському ³⁷, О. І. Білецькому ³⁸, М. В. Луговцову ³⁹ та іншим вченим. Вони були підготовлені фахівцями Державної публічної бібліотеки УРСР (нині Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, далі НБУВ) за участю науковців і бібліографів відповідних інститутів АН УРСР.

Важливе місце у розвитку біобібліографії в Україні займає діяльність у цій галузі НБУВ. За час існування бібліотеки її працівниками підготовлено та випущено близько 150 біобібліографічних праць. Різноманітні структура й тематика цих документів. Бібліотека не тільки займалась укладанням окремих біобібліографічних матеріалів, а також була науково-методичним центром із організації цього типу видань для бібліотек та установ системи АН УРСР. Методичні рекомендації, підготовлені фахівцями бібліотеки ⁴⁰,

³³ На сьогоднішній день опубліковано 41 випуск цієї серії.

³⁴ Олександр Олександрович Браунер, 1857–1957 : біобібліогр. матеріали / укл. : В. М. Конський, Л. П. Котова ; М-во культури УРСР. Одес. держ. наук. б-ка ім. О. М. Горького. – О., 1957. – 32 с. – (Вчені Одеси ; вип. 1).

³⁵ Олександр Вікентійович Клоссовський : бібліогр. матеріали / скл. Л. В. Кліментов ; М-во культури УРСР. Одес. держ. наук. б-ка ім. О. М. Горького. – О., 1959. – 56 с. – (Вчені Одеси).

³⁶ Барбарич А. І. Володимир Іполитович Липський / А. І. Барбарич. – К. : Вид-во АН УРСР, 1958. – 40 с. – (Вчені УРСР).

³⁷ Хренов К. К. Віктор Васильович Данилевський / К. К. Хренов, П. І. Гнип. – К. : б. в., 1963. – 45 с., 1 л. портр. – (Вчені УРСР).

³⁸ Гудзій М. К. Олександр Іванович Білецький / М. К. Гудзій ; бібліогр. скл. Л. В. Беляєва. – К. : б. в., 1959. – 50 с. – (Вчені УРСР).

³⁹ Белякова Є. П. Максим Власович Луговцов / Є. П. Белякова, І. М. Францевич. – К. : Вид-во АН УРСР, 1958. – 37 с. – (Вчені УРСР).

⁴⁰ Биобиблиографические указатели / сост. : Ю. В. Альберт, Н. Н. Деркач, Н. Г. Дмитренко ; отв. ред. Л. В. Беляєва. – К. : ЦНБ АН УРСР, 1981. – 49 с. ; То

регламентували структуру, редакційно-технічне оформлення та поліграфічне виконання випусків серії, розглядали особливості бібліографічних описів різних видів документів.

У 1968 р. видавництвом «Наукова думка» засновано серію «Біо-бібліографія вчених Української РСР» (від 1992 – «Біобібліографія вчених України»), у якій опубліковано більш як 200 видань про академіків та членів-кореспондентів НАН України. Виходить українською та російською мовами. Серія складається з випусків персональних бібліографічних покажчиків присвячених видатним науковцям. Матеріали видавалися, як правило, до їх ювілейних дат, починаючи зі шістдесятиріччя з дня народження, а також з метою увіковічення пам'яті учених, як зазначено в Положенні про видання праць у серії, затвердженому постановою Президії АН УРСР від 9 липня 1986 р. [3; 6; 8].

У цій серії віддзеркалено весь комплекс наукових праць вчених, представлено біографічні відомості. У цілому серія є джерелом інформації для науковців та фахівців у відповідних галузях науки та виробництва. Вона висвітлює внесок учених НАН України у розвиток вітчизняної та світової науки.

Вже більше сорока років виходять випуски, присвячені видатним науковцям України, що свідчить про популярність серії «Біобібліографія вчених України».

Інші провідні бібліотеки України сьогодні також проводять роботу з підготовки та випуску персональних бібліографічних покажчиків. Так Національною парламентською бібліотекою України від 1993 р. у серії «Видатні діячі української книги» укладено більше 20 персональних бібліографічних покажчиків присвячених вітчизняним бібліотекознавцям, книгознавцям, бібліографам. Центральна наукова сільськогосподарська бібліотека у 1998 р. започаткувала біобібліографічну серію «Академіки Української академії аграрних наук» та «Українські вчені-аграрії ХХ століття». Державна науково-педагогічна бібліотека України ім. В. О. Сухомлинського підготувала 17 біобібліографічних покажчиків у рамках серії «Академіки АПН України» та 6 видань із серії «Видатні педагоги світу».

Упродовж останніх десятиліть в Україні спостерігається помітний інтерес до біобібліографічної продукції, а також відмічено стрімке зростання випуску персональних бібліографічних покажчиків, які популяризують діяльність та досягнення українських фахівців у різних

же. Рекомендации по сост. и оформлению / сост. Ю. В. Альберт, В. С. Кобкова ; отв. ред. И. Г. Шовкопляс. – 2-е изд., перераб. и доп. – К. : Наук. думка, 1988. – 60 с.

галузях науки, літератури, освіти, виробництва, культури, громадської діяльності; формують імідж установ та організацій, в яких вони працювали або працюють. Особливе місце належить краєзнавчим біобібліографічним виданням, які розширюють уявлення та знання про край та її славетних діячів.

Питанням пошуку, збирання та упорядкування інформації про персональні бібліографічні покажчики посідають особливе місце у роботі Інституту біографічних досліджень НБУВ, фахівці якого здійснюють розшукування та наповнення біобібліографічними матеріалами комп'ютерної бази даних (БД) «Український біографічний архів». Використання в цій роботі персональних бібліографічних покажчиків допоможуть користувачам, окрім основних біографічних відомостей, отримати додаткову ґрунтовну інформацію для розширення та поглиблення знань про осіб причетних до історії та культури України.

Проаналізувавши вітчизняні персональні бібліографічні покажчики, необхідно відзначити, що, з'явившись у ХVІ ст., справжнього розвитку вони набули лише у кінці ХІХ ст. Із окремих статей (розділів) у періодичних виданнях (монографіях) присвячених видатним українським діячам вони поступово перетворилися в окремі ґрунтовні праці з розвиненим допоміжним апаратом, в яких переважали тенденції вичерпної бібліографії, основним завданням якої був максимальний облік усіх публікацій творів і праць про особу. Наступним етапом у розвитку вітчизняної персональної бібліографії стали 50–70-ті роки ХХ ст. коли в Україні було започатковано низку біобібліографічних серій присвячених видатним вченим країни. З середини 90-х років в Україні відмічено стрімке зростання випуску персональних бібліографічних покажчиків, які популяризують діяльність та досягнення українських фахівців у різних галузях науки, літератури, освіти, виробництва, культури, громадської діяльності, розширюють уявлення та знання про край та її славетних діячів.

Підґрунтям для створення всіх біобібліографічних праць є пошук. У процесі складання персональних покажчиків дослідники вивчають біографію особи. Основні дати життя і діяльності визначаються з опублікованих та неопублікованих біографічних матеріалів (автобіографія, особиста справа, звіти тощо). Крім біографічних даних, основу біобібліографії складає бібліографічний матеріал: твори особи (якщо вона пише), винаходи, патенти, авторські свідоцтва тощо, а також література про її життя та діяльність. Особлива увага приділяється підбору та оформленню бібліографічного матеріалу. Адже він скеровує читачький пошук до додаткових матеріалів із певної теми, дає можливість вичерпно ознайомитися з тим чи іншим питанням, яке зацікавило читача.

Персональні бібліографічні покажчики мають два способи розташування матеріалу. *Перший* – розміщення бібліографії за двома розділами:

- 1) список праць особи;
- 2) література про неї.

Бібліографія групується за хронологічно-алфавітним порядком. Це дає можливість досліднику оцінити розвиток поглядів особи, прослідкувати динаміку її творчих надбань. Такий прийом застосовується до постатей, які займаються одним-двома видами наукової діяльності.

Другий спосіб розміщення матеріалу за тематичним принципом. Він використовується, коли діяльність людини багатоманітна і вагома для багатьох галузей.

Важливе значення при укладанні персональних покажчиків приділяється довідковому апарату, який не тільки допомагає зорієнтуватися у досить великому обсязі бібліографічних записів, а й всебічно розкриває діяльність діяча. Для цього до бібліографічного посібника додається список умовних скорочень, іменний покажчик, назв творів та досліджень автора, а у деяких випадках предметний (тематичний) покажчик.

Сучасні персональні бібліографічні покажчики, як правило, мають такі розділи: передмова, біографічний нарис, основні дати життя та діяльності, список праць діяча, література про нього та допоміжні покажчики. Біографічний нарис готує, зазвичай, фахівець із даної галузі. Хронологічний перелік основних дат життя та діяльності, список праць діяча, література про нього та допоміжні покажчики складає бібліограф.

Персональні бібліографічні покажчики, присвячені видатним особистостям, окрім перерахованих позицій до своєї структури включають матеріали щодо увічнення пам'яті особи, її спадщини в електронних ресурсах, ілюстрації тощо.

Підсумовуючи, треба відмітити характерні риси персональних бібліографічних покажчиків.

- ◎ За будовою вони поділяються на:
 - покажчики обмежені творами даної особи;
 - видання з літературою, присвяченої певній особі;
 - ті що включають і твори, написані цією особою, і літературу, присвячену їй;
 - ті що містять біографічний нарис (статтю), і ті що їх не мають.
- ◎ За способом розташування матеріалу діляться на:
 - хронологічно-алфавітний порядок;

- систематичний порядок.

◎ Сучасні персональні бібліографічні покажчики, як правило, мають такі розділи: передмова, біографічний нарис, основні дати життя та діяльності, список праць діяча, література про нього та допоміжні покажчики.

Список використаних джерел

1. Библиография : общий курс / под ред. М. А. Бриксмана, А. Д. Эйхенгольца. – М. : Книга, 1969. – 560 с.
2. История Центральной научной библиотеки им. В. И. Вернадского Академии наук Украинской ССР. – К. : Наук. думка, 1979. – 226 с.
3. Колесник Є. О. «Біобібліографія вчених України»/ Є. О. Колесник // Енцикл. сучасної України. – К. : б. в., 2003. – Т. 2. – С. 864.
4. Корнейчик І. І. Історія української бібліографії : дожовтневий період : нариси / І. І. Корнейчик. – Х., 1971. – 374 с.
5. Королевич Н. Ф. Українські бібліографи ХХ століття : навч. посібн. для ін-тів культури України / Н. Ф. Королевич. – К. : Кн. палата України, 1998. – 327 с.
6. Положение Президии АН УССР «Об издании работ в серии «Биобиблиография ученых Украинской ССР» от 09.07.1986 № 276. – Арх. Президії НАН України. – Ф. 251-р. – Оп. 7. – Од. зб. 4 (діловодна).
7. Радченко А. Академічні книжкові серії / А. Радченко, О. Вакаренко // Вісник НАН України. – 2008. – № 10. – С. 51–54.
8. Українська радянська бібліографія / за ред. Ф. К. Сарани, Д. Д. Тараманова. – К. : Вища шк. – 1980. – 263 с.

Надія Любовець,

ст. наук. співробітник НБУВ,
канд. іст. наук

СПОГАДИ НА СТОРІНКАХ ЧАСОПISУ «КИЕВСКАЯ СТАРИНА» В КОНТЕКСТІ ЕВОЛЮЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МЕМУАРИСТИКИ

Розглянуто розвиток мемуарної традиції в культурно-історичному розвитку України II пол. XIX ст. (на прикладі публікацій в журналі «Киевская старина»). Визначено її основні жанрові різновиди та тематичне спрямування. Зазначено, що IX ст. стало новим етапом у розвитку української мемуаристики.

Ключові слова: мемуари, часопис «Киевская старина», еволюція української мемуаристики, національна свідомість, історична свідомість.

Сьогодні, з огляду на потреби української гуманітаристики, актуальними є завдання як публікації історичних джерел (до яких відносяться і мемуари), так і створення інформаційних ресурсів (колекцій), що дозволить ввести до наукового вжитку критичну масу джерел, необхідну для формування самодостатньої джерельної бази дослідження різноманітних аспектів української історії, вивчення біографій її діячів та, в цілому, сприятиме якісному прориву в гуманітарних дослідженнях. Саме активна публікація джерел з історії України в кінці XX – на поч. XXI ст. «... уможливила перехід, у першу чергу, вчених-істориків з екстенсивної парадигми, яка передбачала тривалу й виснажливу працю в архівах на шлях інтенсивних досліджень, коли архів відіграє допоміжну роль порівняно з бібліотекою, і навпаки» [9]. До цього слід додати, що в сучасних умовах розвитку інформаційних мереж, всі публікації джерелознавчого характеру мають бути автоматично доступними в світовому та вітчизняному інформаційному просторі.

Джерела особового походження, зокрема мемуарна література¹ (що є носієм історичної та національної свідомості та самосвідомості окремої особи) завжди користувалися підвищеною увагою дослідників. Сьогодні мемуарна література розглядається дослідниками не лише як джерело

¹ Терміни «мемуарна література», «мемуари», «спогади» використовуються як синоніми, що означають сукупність мемуарів – виданих та рукописних.

фактичної інформації, а й як важливий чинник культурно-історичного, літературного процесу, пам'ятка суспільно-політичної думки епохи створення. Мемуари стають предметом і об'єктом вивчення багатьох гуманітарних дисциплін: історії, культурології, літературознавства, філософії, психології, сімейної та повсякденної історії. Якраз такий широкий міждисциплінарний зріз є найбільш цікавим для сучасного науковця, який розуміє важливість відходу від лінійного вивчення історичних процесів та однобокого трактування творчої спадщини авторів спогадів.

Метою даного дослідження є виявлення всіх мемуарних публікацій, вміщених на сторінках часопису «Киевская старина» та їх значення в еволюції української мемуаристики². Практичним завданням є створення тематичної електронної колекції (яка буде розміщена на сайті НБУВ) «Мемуари на сторінках часопису «Киевская старина» 1882–1906 рр.», що буде включати список (реєстр) всіх спогадів, опублікованих на сторінках журналу та, з часом, створення повнотекстових матеріалів до реєстру.

XIX ст. стало для України часом відродження української національної свідомості та самосвідомості. Національну самосвідомість розуміємо не тільки як усвідомлення людиною своєї етнічної належності, а як соціальне явище, що виявляється не тільки в усвідомленні певним колом людей своєї належності до окремої нації, а й через спирання на досвід пращурів, власну суспільну практику, формує прагнення спільного майбутнього для представників різних етнонаціональних спільнот у межах єдиного поліетнічного соціуму. Хоча в еволюції національної свідомості кожного суспільства спостерігалися значні розбіжності, сучасні вчені вирізняють у розвитку національних рухів Східної Європи три головні етапи, між якими є ряд спільних рис. Зокрема виділяють: ностальгичний етап (туга за минулим, за втраченими можливостями), що позначений дещо ностальгичними настроями, коли невелика група вчених-інтелектуалів збирала історичні документи, фольклор, предмети старовини, вважаючи, що незабаром самотність їхнього народу зникне під навалом імперської культури; культурницький («відродження»), який, як правило, ставав періодом несподіваного «відродження» місцевих мов, їх дедалі ширшого використання в літературі та освіті; політичний (дія) – відбувалося зростання національних організацій і висування національно орієнтованих вимог, за якими у більшій чи меншій мірі крилося прагнення до самоврядування

² Під мемуаристикою ми розуміємо, перш за все, сукупність джерел особового походження та спеціальну історичну дисципліну, що її вивчає. Як спеціальна історична дисципліна мемуаристика в українській історіографії виокремилась на поч. 90-х років XX ст.

[9, с. 185–186]. В Україні цей процес йшов паралельно з оформленням національної української історіографії, яка у першій чверті XIX ст. набула рис критичної історії (Д. Бантиш-Каменський, Денис Зубрицький), в 20–60-х роках XIX ст. розвивається як романтичний напрям (М. Максимович, М. Костомаров, І. Срезневський та ін.), в II пол. XIX ст. – на поч. XX ст. домінував народницький напрям (М. Костомаров, В. Антонович, О. Лазаревський, М. Драгоманов, П. Куліш та ін.).

Увага до мемуарів була характерною як для романтичного, так і для народницького періоду розвитку української історіографії. У першому випадку це проявлялося у підвищеному інтересі української знаті (як нащадків знатних козацьких родів) до історії своєї родини (створення родинних архівів та збирання всіляких відомостей – фамільні архіви Апостолів, Бакуринських, Білозерських, Галаганів, Капністів, Марковичів та ін.), у другому – спостерігається інтерес серед української інтелігенції (сформувалася у XIX ст. і розуміла свою роль у справі відродження національної свідомості) до національної історії та культури як основних факторів національної ідентичності, що потребувало, в свою чергу, створення наукових історичних товариств, археографічних комісій, часописів, музеїв.

Часопис «Киевская старина» можна вважати першим в Україні журналом науково-просвітницького характеру³. Він почав виходити у Києві з 1882 р., а остання – груднева – книжка журналу вийшла у 1906 р.⁴ Журнал був заснований з ініціативи Київської Старої громади для оперативного висвітлення здобутків історичної науки, поширення історичних знань, мав знайомити широкий читацький загал з історико-культурною спадщиною українського народу. Відмовившись від будь-якої політичної діяльності, члени громади зосередили свої зусилля на формуванні в суспільстві національної свідомості за допомогою культурно-освітньої та наукової роботи. Часопис мав широкий тематичний і хронологічний діапазон, який охоплював цілий комплекс гуманітарних дисциплін (історію,

³ Трохи раніше в Україні почали виходити періодичні та серійні видання наукових установ та товариств – «Архив Юго-Западной России» (1844–1914); «Чтения в Историческом обществе Нестора летописца» (1879–1914); «Записки Одесского общества истории и древностей» (1844–1919); «Сборники Харьковского историко-филологического общества» (1886–1914) та ін.

⁴ 1907 р. друкувався українською мовою під назвою «Україна». У 1972 р. було зроблено спробу реанімувати журнал, але вдалося видрукувати лише два номери. 1992 р. за ініціативою академіка НАН України П. П. Толочка видання журналу поновлено.

культурологію, літературознавство, фольклористику, етнографію, мовознавство тощо). Він видавався за рахунок передплати та на кошти від жертвувачів громадянців та меценатів. Доробок часопису «Киевская старина» в розвитку українській історіографії досить неоднозначно оцінювався як сучасниками, так і наступниками. Незаперечним є, однак, факт визнання українськими дослідниками часопису, з одного боку – як феномену етнокультурного життя, осередку культурно-національного руху України кінця XIX – поч. XX ст. та прояву українського патріотизму, з іншого – фундаментальної джерелознавчої бази з історії України, літературознавства, археології, етнографії, фольклористики та констатація того, що опубліковані на сторінках журналу статті мають різну ступінь науковості й глибини дослідження та не позбавлені впливу царської цензури [1–8; 10; 13]. В той же час, російський історик Сергій Щеголев дає оцінку часопису як «тенденційній українофільській стряпні» [15, 74]. Такий погляд на журнал є, на нашу думку, підтвердженням того, що він займав свою нішу у культурно-просвітницькому житті України того часу.

Історія виникнення та роль часопису «Киевская старина» в громадсько-політичному, культурному та науковому житті України кінця XIX – поч. XX ст. була предметом наукового зацікавлення ряду науковців та відображена у спогадах співробітників журналу та сучасників [1–5; 14]. Однак, на нашу думку, заслуговує на окреме висвітлення питання оприлюднення на його сторінках мемуарів, у першу чергу тих, в основі яких лежать біографічні (автобіографічні) матеріали. На сторінках «Киевской старины» ми знайдемо представлення всієї палітри жанрових різновидів мемуарів, а саме: спогади про окремі історичні події; мемуари з історії освіти, релігії, війська тощо; автобіографічні (життєписи) та біографічні мемуари (спогади про окремі особи); історико-мемуарні повісті; щоденники та записки.

Видання мемуарів стало одним із програмних напрямів роботи часопису, де зазначалося, що на його сторінках найдуть місце як «...самостійні дослідження з історії південної Росії, так і зібрані матеріали для неї – у вигляді особливо цінних історичних документів, мемуарів, хронік, щоденників, записок, спогадів, повістей, біографій, некрологів...» [10, с. 158]. Цей процес розвивався на фоні кардинальних змін у політичному та національно-культурному житті України, які відбувалися після реформ Олександра II (послаблення політичного та соціально-економічного тиску), Емського указу 1876 р. (заборона видання оригінальних книг на «малоросійському наріччі», за винятком історичних документів і пам'яток та творів красного письменства). Тому українська громадськість відчувала

необхідність у створенні історичного журналу наукового за змістом і національного за духом. Навколо ідеї створення такого видання об'єдналися провідні українські науковці та громадські діячі: Володимир Антонович, Олександр Лазаревський, Микола Петров, П. Г. Житецький, О. Ф. Кістяківський, Орест Левицький, Петро Лебединцев, Сергій Голубев, П. О. Терновський, І. Г. Малишевський та ін. Тому заснування журналу «Киевская старина» можна вважати колективною справою української інтелігенції, яка розуміла важливість популяризації української історії та у справі формування національної самосвідомості та пам'яті. Публікація мемуарів, основним критерієм еволюції яких є історична та національна свідомість та самототожність, на нашу думку, стала адекватною відповіддю на підвищений інтерес українського читача до своєї національної історії.

В цілому, на сторінках часопису «Киевская старина» за 1882–1906 рр. було надруковано більш як 280 мемуарних джерел, які розрізняються як за своєю тематикою, обсягами, формами (автобіографії, щоденники, спогади, записки), повнотою, так і за наявністю чи відсутністю у них довідково-наукового апарату⁵. Дослідники виокремлюють три періоди в діяльності «Киевской старини», які пов'язані зі зміною головних редакторів часопису: 1882–1887 (редактор Феофан Лебединцев), 1888–1892 (Олександр Лашкевич, а згодом – Євген Кивлицький); 1893–1906 (Володимир Науменко) [10; 6]. Загалом, мемуарній складовій журналу приділялась значна увага, але кожний етап мав свої особливості в питаннях публікації спогадів. Тематичне спрямування мемуарних публікацій на сторінках часопису багато в чому залежав від суспільно-політичних умов, особистих уподобань та громадської позиції редакторів. За поміркованого редакторства Феофана Лебединцева мемуарній літературі приділялося найбільше уваги, оскільки в умовах жорсткого цензурного тиску було неможливо публікувати україномовні та українофільські документи або дослідження. А вміщена мемуаристика не мала громадсько-політичної спрямованості та друкувалася російською мовою. Такий підхід до змісту журналу був єдиноможливим та свідчив про адекватну політику редакції часопису. Тим не менше, науковий підхід до історичних студій, якого дотримувалися автори, сприяв утвердженню загальнонаціональних цілей, оскільки незаперечним був їх вплив на формування національної самосвідомості. В цей період було надруковано найбільше мемуарів різноманітних за жанром та тематикою. Їм було присвячено більш як 100 публікацій (біля 17 публікацій на рік). В другий період (редактори

⁵ Для підрахунку ми використовували довідкові видання М. Г. Палієнко [11; 12].

Олександр Степанович Лашкевич та Євген Олександрович Кивлицький) прослідковується тенденція до зниження кількості самих мемуарних матеріалів (біля 10 публікацій на рік), та змінюється тенденція їх публікації: деяке підвищення інтересу можна прослідкувати до 1889 р., з подальшим різким спадом. З'явилася практика публікації мемуарів одного автора протягом цілого року (записки Михайла Чайковського, А. Я. Солтановського, щоденник Якова Марковича тощо). За редакторства В. П. Науменка посилилась українофільська спрямованість журналу, що було пов'язане з позицією редактора, який орієнтувався на видання якомога більшої кількості українських літературних творів. Його позиція співпала з активною боротьбою за право друкування художніх творів українською мовою в умовах зменшення цензурного тиску, а сам часопис у цей час набуває більш громадсько-політичного спрямування. Щодо мемуарних публікацій, то продовжується тенденція до зменшення їх кількості (приблизно 9 на рік) на фоні збільшення видання художніх творів (удвічі) [10, с. 76].

Як зазначалося вище, публікації мемуарного характеру на сторінках «Киевской старини» були представлені такими жанрами як: автобіографії, щоденник, власне спогади (мемуари) та записки. Розглянемо кожну з цих груп окремо з точки зору соціального стану авторів, тематики та археографічного опрацювання текстів.

За нашими підрахунками у 1882–1906 рр. на сторінках журналу було надруковано 9 автобіографій. (Додаток 1). Авторами були як добре знані, так і маловідомі особи. До перших відносяться О. Ф. Кістяківський, О. М. Лазаревський, М. О. Максимович, Т. Г. Шевченко, до других – С. Л. Геєвський⁶, А. Д. Сендутьський⁷, І. І. Сердюков⁸, Я. І. Щоголів⁹,

⁶ Геєвський Степан Лукич (28.11.1813–26.01.1862) – письменник. Навчався у Харківському ун-ті на юридичному ф-ті. Автор кількох повістей, віршів (не принесли йому визнання) та «Описания Зеньковского уезда Полтавской губернии».

⁷ Сендутьський Аполлон Дорофійович (Сендутьський Аполлоній) (17.10.1830, с. Садки Кременецький повіт, Волинська губернія (нині Шумського району Тернопільської області) – 7.01.1882, Сивки) – громадсько-культурний і освітній діяч, краєзнавець Волині, священник. Автор статей з історії, археології та етнографії Волині, чим започаткував волинознавство.

⁸ Сердюков Іван Іванович (1803–1886) – письменник. Навчався в Харківському ун-ті, автор ряду статей з сільського господарства, які були надруковані в «Земледельческой газете», за 1844–49 рр. та в «Трудах Вольно-экономического общества» за 1850 рр., декількох комедій та повістей, автобіографії.

⁹ Щоголев (Щоголів) Яків Іванович (1824–1898) – письменник, представник Харківської школи романтиків. Під час навчання в Харківському ун-ті

І. М. Турчиновський¹⁰, С. В. Лукомський¹¹. Слід зазначити, що жанр автобіографії до XIX ст. був непопулярним в Україні. Відомо лише три їх зразки – автобіографія з «Повчання» Володимира Мономаха (XII ст.), автобіографічна повість «В пам'ять дітям своїм і внукам, і всему потомству» Турчиновського Іллі. (XVIII ст.) та «Автобіографічна «сказка» малоросійського літописця Стефана Лукомського» (XVIII ст.). Тому поява значної кількості автобіографій на сторінках лише одного часопису засвідчила інтерес суспільства до цього жанру і розуміння редакційною колегією (яка виступала ініціатором їх написання сучасниками та віднаходила їх у сімейних архівах) значення їх публікацій у справі виховання (на прикладі основних подій життя в контексті суспільно-політичних та культурних рухів) в суспільстві патріотизму та інтересу до національної історії.

Публікація кожної із зазначених вище автобіографій є цікавою як з точки зору дослідження біографій їх авторів (окремих періодів життя), так і важливим джерелом вивчення внутрішнього світу і переживань (автобіографії не носили офіційно-ділового характеру (Curriculum Vitae). представників різних прошарків українського суспільства XVII–XIX ст. (письменник, краєзнавець, історик, представник козацької старшини, священник, поміщик тощо). Вивчення автобіографій становить інтерес як для історика, так і для літературознавця. Історик знайде там відображення історичного досвіду окремої особистості в конкретний час, і чим цікавішою і глибшою була людина, тим цікавішим буде опис її життя, в якому вона постає не як пасивний реєстратор подій, а як активний діяч, людина свого часу. Звичайно, слід пам'ятати, що автобіографії притаманний суб'єктивізм, який проявляється в тому, що все, що

познайомився з професорами та викладачами, зокрема з І. І. Срезневським, А. Метлинським та М. І. Костомаровим. Автор збірок поезій «Ворскла» (1883) та «Слобожанщина» (1898).

¹⁰ Турчиновський Ілля Михайлович (20.07.1695, Березань на Полтавщині – не раніше травня 1725) – письменник. Учився в місцевій школі, потім у Києво-Могилянській Академії, якої не закінчив. З 1710 р. мандрував по Україні й Білорусі, був писарем, учителем, співаком, актором, дяком, регентом, з 1718 р. – священник у Березані. Історію свого життя письменник виклав у автобіографічній повісті «Моє життя і страждання...». Вперше надруковано як «Автобіографія южнорусского священника 1-й половины XVIII ст.» в ж. «Киевская старина» (1885).

¹¹ Лукомський Степан (Стефан) Васильович (1701 – бл. 1779) – прилуцький полковий обозний, український історик, письменник та перекладач. Освіту одержав у Київській академії, служив канцеляристом Генеральної військової канцелярії,

описується, здобуває оцінку автора, який має право трактувати події по-своєму. Для літературознавця автобіографія є цікавою з точки зору відображення процесу становлення особистості, еволюції моральних пошуків автора, у яких виражені головні тенденції розвитку духовної культури українського суспільства XIX ст.

Не менш інформаційно насиченими з точки зору біографічних матеріалів були надруковані в часописі щоденники. Всі щоденникові публікації готовились до друку і археографічно опрацьовувалися (переклад, історія написання, примітки) відомими істориками. Так О. М. Лазаревський віднайшов та підготував до друку щоденники представників козацької старшини XVIII ст. – П. Д. Апостола, Якова Марковича, Миколи Ханенка (за 1727–1753 pp.), любителя та збирача українських старожитностей В. Я. Ломиковського; В. Б. Антонович – щоденники Федора Євлашевського¹² та Станіслава Освенцима¹³; А. О. Титов – Миколи Ханенка (за 1719–1723, 1754 pp.). Були опубліковані також щоденники А. Н. Грібовського¹⁴ та С. Опольського; Ф. Д. Николайчик зробив переклад з польської щоденника невідомого автора про події 1625 р. (Додаток 2). З огляду на те, що щоденник характеризується регулярним веденням записів, спонтанністю та необробленістю, відсутністю інтервалу між часом написання й часом зафіксованих подій, він стає саме тим джерелом, що дозволяє читачеві та досліднику отримати виклад історичних

сотником в козацьких полках Лівобережжя. Знаний як укладач хроніки з історії України XIV–XVI ст. – «Собрание историческое» (1770), що мала компілятивний характер. Переклав у 1738 р. на українську мову видані в Замості (1638–1639) «Щоденники» польського мемуариста Симеона Окольського (про події в Україні 1638 р.) та твір польського дипломата і хроніста Матвія Титловського (Титлевського) «Розповідь про битви між поляками і турками 1620–1621 pp.» (1622). Переклади вперше було опубліковано в додатках до «Літопису» Самуїла Величка (1864. – Т. 4).

¹² Євлашевський Федір Михайлович (1546–1604) – білоруський мемуарист, кальвініст (з 1566 р.), письменник. В його щоденнику вміщено Н. 1544 або 1546, Ляховичі, Пин. Батько Є. – турово-пин. інформацію про культурно-релігійне середовище та політичне життя Білорусії того часу.

¹³ Освенцім Станіслав (Oświęcim Stanislaw) – польський мемуарист XVII ст., був вихованцем дітей та секретарем коронного гетьмана Станіслава Конецпольського, автор щоденника про події в Україні 1643–1647, 1650–1651 pp.

¹⁴ Грібовський Адріан Моїсейович (1766–1833) – державний діяч, статс-секретар Катерини II. Походив із старовинного українського роду Сулим. Автор «Записок о Екатерине Великой кавалера А. М. Грибовского» (М., 1847). В останні роки життя вів щоденник.

подій з різних точок зору. Будучи документом особового походження, щоденник фіксує, як правило, також особисті враження автора, його оточення – учасників суспільних і культурних знакових подій, охоплюючи різні сторони діяльності та передає найбільш достовірний виклад історії, висвітлюючи різнобічно культурно-історичну епоху. Інтерес читачів та науковців до цього виду мемуарної літератури пояснюється ще й тим, що до XIX ст. цей жанр був представлений виключно в рукописах. Систематичне видання щоденників пов'язане з інтересом до наукових історичних студій на тлі нових суспільно-політичних умов XIX ст. Великою заслугою редакції журналу «Киевская старина» стало те, що вони публікували на сторінках часопису щоденники не лише українських авторів, але й сусідів (поляків, білорусів, росіян), які описували свої враження від побаченого на українських землях у контексті свого розуміння місця та ролі України в світовій історії та культурі. Такий підхід давав можливість читачеві самостійно визначитися з оцінкою тих чи інших історичних подій та осіб.

Цікавим різновидом мемуарної літератури є записки (подорожні нотатки), які також були представлені у часописі «Киевская старина». Цей жанр був відомий в Україні з XII ст., але свого розвитку знайшов у XIX ст. За 1882–1906 рр. на сторінках «Киевской старины» їх було опубліковано, за нашими підрахунками – 36 (Додаток 3). Авторами записок були як українці (Н. Д. Іванішев, М. І. Костомаров, А. Я. Солтановський, М. Чайковський, П. Могила та ін.), так і іноземні автори (росіяни – І. Я. Акінфієв, І. Й. Острожський-Лохвицький, Е. Л. Марков; венеціанець Альберт Вімін; поляки – Ян Станіслав Яблоновський, Карл Хоєцький, Ед. Хлопицький, Яків Собеський; чеський етнограф Франц Ржегорж; француз – барон Тотт та ін.). У них відображалися моменти з історії та побуту українців (Франц Ржегорж, А. Я. Солтановський, Ед. Хлопицький, М. Д. Іванішев, М. І. Петров); порядки в державних закладах Російської імперії та звичаїв малоросійських дворян (І. Й. Острожський-Лохвицький, В. Г. Полетика та ін.); розповіді про окремі історичні події та місце авторів записок у тих чи інших подіях (Яків Собеський, Ян Яблоновський, барон Тотт, Божко Балака, Хоєцький Карл, Альберт Вімін, І. М. Сбітнєв, Л. Д. Падалка, М. С. Чайковський (Садик-паша) та ін.), про окремі товариства, кружки на українських теренах XIX ст. (М. І. Костомаров, В. І. Ярославський) та окремих осіб (П. Д. Селецький, А. П. Рудиковський, Н. В. [Стороженко М. В. (?)]. Як бачимо, «Записки» були досить різнобічні за своєю проблематикою, соціальним та національним складом авторів та автобіографічним складником. Вони є досить цікавим і ґрунтовним

джерелом для дослідження творчої лабораторії (якщо це стосується письменників та науковців), перебігу історичних подій та їх оцінка представниками різних держав та політичних партій, обставин особистого життя авторів записок.

Найбільш численною групою мемуарних джерел, представлених в часописі «Киевская старина» були власне спогади (мемуари). (Додаток 4¹⁵), що стало, на нашу думку, проявом зростання історичної та національної свідомості українців. Цю групу джерел можна поділити на історичні мемуари (про окремі події, з історії освіти, релігії, війська тощо) та біографічні мемуари (спогади про окремі особи). Найбільш цікавими для нас є останні. Значний масив спогадів, надрукованих на сторінках «Киевской старины», був присвячений Т. Г. Шевченку. В часописі друкувались спогади сучасників – українських істориків, письменників, художників, видавців, які були особисто знайомі з поетом (Г. М. Честахівський¹⁶, Ф. М. Лазаревський¹⁷, М. К. Чалий¹⁸, В. Л. Беренштам¹⁹ та ін.); тих, чиє життя лише епізодично стикалося з життям Тараса Григоровича

¹⁵ З огляду на те, що це найбільш численна група мемуарів та обмеженістю місця, в додатку подано лише ті мемуари, які стосуються спогадів окремих видатних осіб про своє життя, та спогади про видатних історичних діячів.

¹⁶ Честахівський Григорій Миколайович (1820–1893) – український художник. Познайомився з Шевченком 1858 р. у Петербурзі, часто бачився з ним в останні роки його життя. Друкуючи запис Честахівського, редакція журналу «Киевская старина» в примітці характеризувала цього художника як одного «з невеликого гуртка приятелів Т. Г. Шевченка в останні два роки його життя». Весною 1861 р. Честахівський супроводив (разом з О. Лазаревським) труну з тілом поета з Петербурга до Києва та з Києва до Канева і був одним з організаторів поховання його на Чернечій горі біля Канева, де притягався до відповідальності за «підбурливі розмови» серед селян.

¹⁷ Лазаревський Федір Матвійович (1820–1890) – один із шести братів Лазаревських, з якими приятелював Шевченко. Познайомився з поетом 1847 р. в Оренбурзі (де з 1845 по 1854 р. був чиновником Прикордонної комісії), багато допомагав йому під час заслання, згодом зустрічався з ним у Петербурзі й в Україні.

¹⁸ Чалий Микола Корнійович – педагог, культурно-освітній діяч, директор Ліцею князя безбородька (Ніжин), бібліограф Т. Г. Шевченка. Залишив свої спогади та збирав спогади про Т. Г. Шевченка, з яким познайомився 1859 р. у Києві. Одним із перших почав збирати мемуарні, епістолярні та інші матеріали до біографії Шевченка, видав книжку «Жизнь и произведения Тараса Шевченко (Свод материалов для его биографии)» (К., 1882) – одну з перших біографій поета.

¹⁹ Беренштам Вільям Людвігович (1839–1904) – археолог, педагог, громадський діяч. Редактор петербурзьких видань «Кобзаря» 1883 і 1884 років.

(Б. Г. Суханов-Подколзін²⁰, К. М. Оберучев²¹, Олексій Груновський²², Егор Косарев²³ т ін.); його особистих знайомих (В. Я. Карташевська²⁴, З. Ф. Недоборовський²⁵, Н. І. Ускової²⁶); тих, хто знав його за розповідями своїх близьких (Н. М. Кибальчич²⁷, К. Ф. Юнге²⁸); хто цікавився його життям та спадком після його смерті (М. Ф. Біляшівський²⁹, Ф. Г. Лебединцев³⁰, М. М. Белозерський³¹).

²⁰ Суханов-Подколзін Борис Гаврилович (1847–1904) – полковник. Хлопчиком (1858–1860) брав у Т. Г. Шевченка уроки малювання.

²¹ Оберучев Костянтин Михайлович (нар. 1864 р.) – офіцер, співробітник журналу «Киевская старина».

²² Груновський Олексій – відставний солдат, який служив разом з Т. Г. Шевченком у Новопетровському укріпленні.

²³ Косарев Егор Михайлович (1818–1891) – штабс-капітан, командир роти І Оренбурзького лінійного батальйону, в якому Т. Г. Шевченко служив в Новопетровському укріпленні. Його мемуари були надруковані К. Оберучевим. Дослідники відзначають перебільшення автором у спогадах, які були написані через багато років після смерті поета, своєї ролі в його долі.

²⁴ Карташевська Варвара Яківна (1832–1902) – петербурзька знайома Шевченка. Родом з Чернігівщини, сестра М. Макарова. Шевченко познайомився з нею 14 квітня 1858 р., бував у неї на літературних вечорах, намалював портрет її дочки Надії.

²⁵ Недоборовський Зосим Федорович – чиновник митниці Петербурзької комісаріатської комісії. Познайомився з Т. Г. Шевченком у Петербурзі наприкінці його життя через С. Гулака-Артемовського, брав участь в описі поетового майна.

²⁶ Ускова Наталія Іракліївна (1853–1918) – старша дочка коменданта Новопетровського укріплення І. Ускова. Народилася в Новопетровському укріпленні зразу ж після приїзду туди сім'ї коменданта. Т. Г. Шевченко був дуже привязаний до неї, малював її портрети. Оскільки її спогади були записані і надруковані її чоловіком М. С. Зарянко, то авторство належить йому.

²⁷ Кибальчич (Симонова) Надія Матвіївна (псевдонім – Наталка Полтавка) (1857–1918) – українська письменниця. Спогади про Шевченка написані нею за розповідями її матері, Забіли Надії Михайлівни (нар. 1822 р.), яка знала Шевченка з 1847 р., згодом зустрічалася з ним у Петербурзі.

²⁸ Юнге (Толстая) Катерина Федорівна (1843–1913) – російська художниця, дочка віце-президента Академії мистецтв Ф. Толстого. Спогади написано 1883 р. в Києві, де мемуаристка жила (після одруження з професором Медико-хірургічної академії Е. Юнге) до 1887 р. і керувала створеною нею 1882 р. жіночою рисувальною школою.

²⁹ Біляшівський Микола Федотович (1867–1926) – український етнограф, мистецтвознавець, археолог і музеєзнавець, академік АН УРСР з 1919 р. Збирав автографи, малярські твори Т. Г. Шевченка та матеріали про нього. Одним із перших записав і опублікував народні перекази про Шевченка.

Постійний автор часопису Шугуров Микола Васильович, юрист за освітою, співпрацював з журналом у 1882–1901 рр., був автором кількох документальних публікацій про Т. Г. Шевченка, зокрема спогадів В. Я. Карташової, М. М. Лазаревського та Ф. М. Лазаревського про поета; підготував до друку спогади Є. Ф. Тимківського та спогади М. Максимовича про Тимківських, спогади про А. В. Марковича. Окремі публікації були присвячені редактору журналу «Киевская старина» Олександру Степановичу Лашкевичу (автор – В. Л. Беренштам), професору Київського університету – М. Д. Іванішеву (автор – Ф. Лобода [Лебединцев Феодан Гаврилович]).

Значну кількість мемуарних публікацій присвячено й іншому знаменитому громадському діячу, історичу і мислителю, одному із засновників Кирило-Мефодіївського братства – М. І. Костомарову, який один із перших при вивченні історії надавав перевагу не опису подій і осіб, а зображенню народу в його соціокультурній цілісності і єдності найрізноманітніших сфер життя. Свої спогади про різні періоди його життя залишили: дружина – Костомарова Аліна Леонтіївна (Крагельська), приятелі – Вашкевич Григорій Станіславович, Беренштам Вільям Людвігович, Катерина Юнге, Д. К. Мороз.

Як бачимо, редакція журналу «Киевская старина» приклала чимало зусиль для того, щоб на її сторінках публікувалися мемуари сучасників та мемуари про відомих діячів української історії та культури. Так непересічне значення мало те, що на сторінках часопису вперше було надруковано спогади М. І. Ковалинського – друга, учня та біографа Г. С. Сковороди (з передмовою М. Ф. Сумцова). До цього науковці та біографи Г. С. Сковороди (І. М. Снегирев, Г. П. Данилевський, В. І. Аскоченський та ін.) користувалися рукописом твору.

Слід зазначити, що авторами та редакторами часопису були відомі українські дослідники, що відобразилося і на рівні археологічного опрацювання мемуарів. Як правило, публікації мемуарів супро-

³⁰ Лебединцев Феодан Гаврилович (літ. псевдонім Ф. Лобода; 1828–1888) – український історик. Видавець і редактор журналу «Киевская старина» (1882–1887); опублікував ряд дослідницьких і документальних матеріалів про Т. Г. Шевченка.

³¹ Белозерський (Білозерський) Микола Михайлович (1833–1896) – фольклорист, етнограф.

³² Коментарі див.: Номис М. [Симонов М.] Несколько заметок к автобиографической записке И. И. Сердюкова, помещенной в ноябрьской книжке «Киевской старины» за 1896 г. // 1897. – Т. 57. – № 4. – Отд. 1. – С. 157–162.

воджувалися передмовами (археографічна характеристика документа) та підрядковими анотаціями й коментарями (давалася характеристика автора, наводилося місце зберігання рукопису, повнота і збереженість оригінальних документів). Це мало велике значення, оскільки публікація мемуарів (великих масивів) була ускладнена обсягами журналу та вимогами цензури і тому вони часто друкувалися у скороченому вигляді, а в коментарях була вміщена інформація про реальні розміри і цінність тих чи інших спогадів.

На нашу думку, публікація на сторінках часопису «Киевская старина» мемуарних джерел стала початком нового етапу у розвитку української мемуаристики. По-перше, було започатковано практику ознайомлення з мемуарієм широкого кола читачів, позаяк до цього часу, мемуари, у своїй більшості, зберігалися у сімейних архівах та приватних колекціях, доступ до яких був обмежений. По-друге – значно розширювалося коло авторів-мемуаристів різного соціального стану, ними були громадські діячі, історики, міщани, священники, письменники, військові. По-третє, мемуари почали розглядатися в українській історіографії як історичне джерело. Все це свідчило про зацікавленість широких верств українського суспільства у мемуарній літературі, виявлено не лише їх інтерес до національної історії, а й зростання національної свідомості на тлі нових суспільно-політичних умов. Тематично мемуарій XIX ст., у своїй більшості, був спрямований на висвітлення знакових історичних подій (козаччина), українських звичаїв та традицій (записки з етнографії) та життя видатних українських історико-культурних діячів.

Список використаних джерел

1. Грушевський М. С. Спомины / М.С. Грушевський // Київ. – 1998. – № 12. – С. 119–123.
2. Данилов В. Литературные поминки / В. Данилов // Исторический вестник. – 1907. – т. 109. – кн. VII. – С. 211–235.
3. Житецький Іг. «Киевская старина» сорок років тому / Іг. Житецький // За сто років. Матеріали з громадсько й літературного життя України XIX і початків XX століття. – К., 1928. – Кн. 3. – С. 125–146.
4. Житецький Іг. «Киевская Сарина» за часи Ф. Лебединцева (1882–1887) / Іг. Житецький // Україна. – 1925. – Кн. 3. – С. 125–146.
5. Житецький Іг. Перші роки «Киевской старины» та М. І. Костомаров / Іг. Житецький // Україна. – 1926. – Кн. 4. – С. 97–120.
6. Забіяка М. І. Матеріали журналу «Киевская старина» – першоджерело і прівід для роздумів (постановка проблеми) / М. І. Забіяка // Вісник Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка. Журналістика. – 2004. – № 12. – С. 10–11.

7. Замлинський В. О. Журнал «Киевская старина» під царською цензурою / В. О. Замлинський // В. О. Замлинський, М. Г. Палієнко // УДЖ. – 1993. – № 10. – С. 62–76.

8. Лазаревський Г. «Киевская старина»: спогади / Г. Лазаревський // Українська література. – 1943. – № 7–12; 1944. – № 1–11.

9. Маврін О. Завдання археографії та джерелознавства в програмі соціогуманітарних досліджень вітчизняної академічної науки [Електронний ресурс] / О. Маврін // Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua / portal / Soc_Gum / Nzppmv / 2008_16 / S5-16.pdf. – Назва з екрану.

10. Палієнко М. Г. «Киевская старина» у громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.) / М. Г. Палієнко ; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К. : Темпора, 2005. – 384 с. Програма історичного журналу «Киевская старина», затверджена міністром внутрішніх справ М. І. Ігнат'євим 17 жовтня 1881 р. // Палієнко М. «Киевская старина» в громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.). – К. : Темпора, 2005. – С. 157–160.

11. Палієнко М. Г. «Киевская старина» (1882–1906) : Системат. покажчик змісту журналу / М. Г. Палієнко ; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка – К. : Темпора, 2005. – 606 с.

12. Палієнко М. Г. «Киевская старина» (1882–1906) : Хронологічний покажчик змісту журналу / М. Г. Палієнко ; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К. : Темпора, 2005. – 480 с.

13. Поліщук Т. В. Публікація мемуарів на сторінках часопису «Киевская старина»: проблематика, систематизація, аналіз / Т. В. Поліщук // Гілея : зб. наук. праць. – 2009. – № 19. – С. 1–15.

14. Стороженко Микола Володимирович. З мого життя / М. В. Стороженко ; упоряд тексту та іл., авт. вступ. ст. В. Ульяновський ; голов. ред. С. Головки. – К. : Либідь, 2005. – 432 с.: іл.

15. Щеголев С. Н. История украинского сепаратизма / С. Н. Щеголев. – М., 2004. – 472 с.

16. Феномен української культури: методологічні засади осмислення / НАН України, Інститут філософії; відп.ред. В. Шинкарук, Є. Бистрицький. – К. : Фенікс, 1996. – 477 с.

Автобіографії

1. Автобіографічна записка Я. Щоголева // Киев. старина. – 1904. – Т. 87. – № 10. – Отд. 2. – С. 7–9.
2. Автобіографічна записка И. И. Сердюкова [Додаток: «Заметка о последних годах жизни И. И. Сердюкова и его супруги – А. Н. Сердюковой»] // Киев. старина. – 1896. – Т. 55. – № 11. – Отд. 1. – С. 178–224; № 12. – Отд. 1. – С. 337–373*.
3. Автобіографія Михайла Александровича Максимовича // Киев. старина. – 1904. – Т. 86. – № 9. – Отд. 1. – С. 322–346.
4. Автобіографія южнорусского священника 1-й половины ХУІІІ ст. [Іллі Турниновського] // Киев. старина. – 1885. – Т. 11. – № 2. – С. 318–332.
5. *Багалей Д. И.* Автобіографія Степана Лукича Геевского (1813–1862) / Д. И. Багалей // Киев. старина. – 1893. – Т. 42. – № 9. – С. 375–400; Т. 43. – № 10. – С. 91–111; № 12. – С. 427–443; 1894. – Т. 45. – № 4. – С. 26–48; № 6. – С. 514–534.
6. *Кулиш П.* Автобіографія Т. Гр. Шевченка, писанна для «Народного чтения» / П. Кулиш // Киев. старина. – 1885. – Т. 13. – № 11. – С. 431–435.
7. *Левицкий О.* Автобіографічна «сказка» малороссийского летописателя Стефана Лукомского / О. Левицкий // Киев. старина. – 1890. – Т. 30. – № 9. – С. 477–485.
8. *Мацевеи Л.* Автобіографія священника А. Сендульского / Л. Мацевеич // Киев. старина. – 1896. – Т. 52. – № 1. – С. 58–77.
9. *Науменко В.* Александр Федорович Кистяковский (Биографический очерк с отрывком из рукописной автобиографии его) [Додаток: Бібліографічний покажчик праць О. Ф. Кістяківського] / В. Науменко // Киев. старина. – 1895. – Т. 48. – № 1. – Отд. 1. – С. 1–43.

Щоденники

1. *А. Л. [Лазаревський О.]* Воспоминания и дневники Анд. Мойс. Грибовского (Русский архив, 1898, № 1, с. 1–166) / [О. М. Лазаревський] // Киев. старина. – 1899. – Т. 64. – № 2. – Отд. 2. – С. 124–126.
2. *А. Л. [Лазаревський О. М.]* Дневник гетманяча Апостола / [О. М. Лазаревський] // Киев. старина. – 1894. – Т. 47. – № 11. – С. 300–303; 1895. – Т. 50. – № 7/8. – С. 100–155.
3. *А. Л. [Лазаревський О. М.]* Дневник Петра Даниловича Апостола (май 1725 г. – май 1727 г.) / [О. М. Лазаревський] // Киев. старина. – 1895. – Т. 50. – № 7/8. – Отд. 1. – С. 100–155.
4. *А. Л. [Лазаревський О.]* Отрывок из дневника В. Я. Ломиковского (октябрь

* Коментарі див.: *Номис М. [Симонов М.]* Несколько заметок к автобіографічній записке И. И. Сердюкова, помещенной в ноябрьской книжке «Киевской старины» за 1896 г. // 1897. – Т. 57. – № 4. – Отд. 1. – С. 157–162.

1822 г.) / [О. М. Лазаревський] // Киев. старина. – 1895. – Т. 51. – № 11. – С. 230–243.

5. *Ал. Л. [Лазаревський О.]* Отрывок из дневника полтавского помещика (1834–35 гг.) / [О. М. Лазаревський] // Киев. старина. – 1893. – Т. 41. – № 6. – С. 398–427.

6. *В. А. [Антонович В.]* Дневник новгородського подсудка Фёдора Евлашевского, новгородского подсудка. (1564–1604 г.) / [В. Б. Антонович] // Киев. старина. – 1886. – Т. 14. – № 1. – С. 124–160.

7. *В. А. [Антонович В. Б.]* Дневник Станислава Освецима (в извлечении). 1643–1651 г. / [В. Б. Антонович] // Киев. старина. – 1882. – Т. 1. – № 1. – С. 126–151; № 2. – С. 366–385; Т. 2. – № 5. – С. 257–275; № 6. – С. 433–450; Т. 3. – № 9. – С. 503–522; Т. 4. – № 11. – С. 328–348; № 12. – С. 538–556.

8. *Лазаревський А.* Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко. 1727–1753 / А. Лазаревський // Киев. старина. – Приложение. – 1884. – Т. 8. – № 3. – С. CI–XY, 1–32; Т. 9. – № 5. – С. 33–48; № 6. – С. 49–64; № 8. – С. 65–80; Т. 10. – № 9. – С. 81–96; № 10. – С. 97–112; № 11. – С. 113–128; 1885. – Т. 11. – № 3. – С. 129–144; № 4. – С. 145–160; Т. 12. – № 6. – С. 161–176; № 7. – С. 177–192; Т. 13. – № 9. – С. 193–208; № 10. – С. 209–224; № 11. – С. 225–240; № 12. – С. 241–256; 1886. – Т. 14. – № 1. – С. 257–272; № 4. – С. 273–288; Т. 15. – № 5. – С. 289–304; № 7. – С. 305–320; № 8. – С. 321–352; Т. 16. – № 9. – С. 353–384; № 10. – С. 385–416; № 11. – С. 417–464; № 12. – С. 465–514.

9. *Лазаревський А.* Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717–1767) / А. Лазаревський // Киев. старина. – 1891. – Т. 33. – № 4. – С. 1–16; № 5. – С. 17–32; № 6. – С. 33–48; Т. 34. – № 7. – С. 49–64; № 8. – С. 65–80; № 9. – С. 81–96; Т. 35. – № 10. – С. 97–112; № 11. – С. 113–128; № 12. – С. 129–144; 1892. – Т. 36. – № 1. – С. 145–160; № 2. – С. 161–176; № 3. – С. 177–192; Т. 37. – № 4. – С. 193–208; № 5. – С. 209–224; № 6. – С. 225–240; Т. 38. – № 7. – С. 241–256; № 8. – С. 257–272; № 9. – С. 273–288; Т. 39. – № 10. – С. 289–304; № 11. – С. 305–320; № 12. – С. I–XVI, 321–329; 1893. – Т. 40. – № 1. – С. 1–16; № 2. – С. 17–32; № 3. – С. 33–48; Т. 41. – № 4. – С. 49–64; № 5. – С. 65–80; № 6. – С. 81–96; Т. 42. – № 7. – С. 97–112; № 8. – С. 113–128; № 9. – С. 129–144; Т. 43. – № 10. – С. 145–160; № 11. – С. 161–176; № 12. – С. 177–192; 1894. – Т. 44. – № 1. – С. 193–208; № 2. – С. 209–224; № 3. – С. 225–240; Т. 45. – № 4. – С. 241–256; № 5. – С. 257–272; № 6. – С. 273–288; Т. 46. – № 7. – С. 289–304; № 8. – С. 305–320; № 9. – С. 321–336; Т. 47. – № 10. – С. 337–342; № 11. – С. 1–16; № 12. – С. 17–32; 1895. – Т. 48. – № 1. – Отд. 2. – С. 33–48; № 2. – Отд. 2. – С. 49–64; № 3. – Отд. 2. – С. 65–80; Т. 49. – № 4. – Отд. 2. – С. 81–96; № 5. – С. 97–112; № 6. – С. 113–128; Т. 50. – № 9. – Отд. 2. – С. 129–160; Т. 51. – № 10. – Отд. 2. – С. 161–176; № 11. – С. 177–192; № 12. – С. 193–208; 1896. – Т. 52. – № 1. – Отд. 2. – С. 209–224; № 2. – Отд. 2. – С. 225–240; № 3. – Отд. 2. – С. 241–256; Т. 53. – № 4. – Отд. 2. – С. 257–272; № 5. – Отд. 2. – С. 273–288; № 6. – Отд. 2. – С. 289–304; Т. 54. – № 7/8. – Отд. 2. – С. 305–336; № 9. – Отд. 2. – С. 337–352; Т. 55. – № 10. – Отд. 2. – С. 353–368; № 11. – Отд. 2. – С. 369–400; № 12. – Отд. 2. – С. 401–418.

10. *Николайчик Ф. Д.* Новый источник о казачком восстании 1625 г. и место заключения Куруковского договора (с картой) [Опубликовано «Щоденник комісії або експедиції проти війська запорізького» під начальством гетьмана С. Конецпольського за 15.09 – 23.11.1625 р., в т. ч. битва під Куруковим та укладення Куруковської угоди] / Ф. Николайчик // Киев. старина. – 1889. – Т. 27. – № 10. – С. 52–69.

11. *Николайчик Ф.* Род Лашкевичей и дневник одного из них / Ф. Николайчик // Киев. старина. – 1887. – Т. 19. – № 12. – С. 696–716.

12. *Титов А.* Дневник Николая Ханенко. 1719–1723, и 1754 г. / А. Титов // Киев. старина. – 1896. – Т. 54. – № 7/8. – Отд. 1. – С. 151–196.

13. Хроника киевской общественной жизни по дневнику митрополита Серapiaона 1804–1824) // Киев. старина. – 1884. – Т. 9. – № 7. – С. 423–446.

Додаток 3

Записки

1. *Акинфиев И. Я.* Путешествие по югу России и Северному Кавказу. Екатеринослав, 1893. / И. Я. Акинфиев // Киев. старина. – 1894. – Т. 44. – № 2. – С. 356.

2. *Антонович В.* Прилуцкий полковой асаул и его записная книжка / [В. Б. Антонович] // Киев. старина. – 1885. – Т. 11. – № 1. – С. 57–84.

3. *В. А. [Антонович В. Б.]* Записки Карла Хоецкого (1768–1776) / [В. Б. Антонович] // Киев. старина. – 1883. – Т. 5. – № 1. – С. 145–160; № 3. – С. 630–646; Т. 7. – № 11. – С. 433–451; № 12. – С. 593–608.

4. *В. А. [Антонович В. Б.]* Записки киевского мещанина Божка Балыки о московской осаде 1612 г. (Из летописного сборника Ильи Кошаковского) / [В. Б. Антонович] // Киев. старина. – 1882. – Т. 3. – № 7. – С. 97–105.

5. *В. А. [Антонович В. Б.]* Из записной книжки южнорусского священника 1725 г. / [В. Б. Антонович] // Киев. старина. – 1886. – Т. 16. – № 9. – С. 191–194.

6. *В. Г.* Племянница Потемкина [Графиня Браницька. Уривок із записів англійського мандрівника, опублікованих у «Revue Britanigue»? 1847? № 2] / [Горленко В.] // Киев. старина. – 1888. – Т. 23. – № 11. – Отд. 3. – С. 72–77.

7. *В. Я.* От Киева до Бриндизи. Путевые очерки Е. Л. Маркова. («Русское обозрение», 1897, февраль) / [В. Ястребов] // Киев. старина. – 1897. – Т. 58. – № 7/8. – Отд. 2. – С. 45–50.

8. *Василенко В.* Приключение английского путешественника в Миргородщине, в 1888 г. [Лист ученого секретаря Лондонского королевского географического товариства п. Делмар-Моргана] / В. Василенко // Киев. старина. – 1899. – Т. 64. – № 3. – Отд. 2. – С. 135–138.

9. Записка о малороссийских чинах Адриана Ивановича Чепы (1809 г.) А. И. Чепы // Киев. старина. – Приложение. – 1897. – Т. 57. – № 4. – С. 23–32; № 5. – С. 33–39.

10. Записка о малороссийском дворянстве маршала Роменского повета Василия Полетики 1809 г. В. Полетика // Киев. старина. – Приложение. – 1893. – Т. 40. – № 1. – С. 1–14.

11. Записки В. И. Ярославского / В. И. Ярославского // Киев. старина. – 1887. – Т. 19. – № 9. – С. 109–152; № 10. – С. 289–330; № 11. – С. 506–528.

12. Записки Ивана Матвеевича Сбитнева (Из времен утверждения на Волыни и Подолии, после восстания 1831 г., русских школ взамен польских) И. М. Сбитнев // Киев. старина. – 1887. – Т. 17. – № 2. – С. 285–312; № 3. – С. 439–468; № 4. – С. 649–666; Т. 18. – С. № 5. – С. 52–72.

13. Записки Михаила Чайковского (Садык-паши) / М. Чайковского // Киев. старина. – 1891. – Т. 32. – № 1. – С. 40–72; № 2. – С. 254–268; № 3. – С. 463–477; Т. 33. – № 4. – С. 117–130; № 5. – С. 273–287; № 6. – С. 446–457; Т. 34. – № 7. – С. 85–96; № 8. – С. 195–211; № 9. – С. 466–477; Т. 35. – № 10. – С. 98–107; № 11. – С. 276–291; № 12. – С. 430–449.

14. Записки Петра Дмитриевича Селецкого. Ч. 1. 1821–1846 гг. П. Д. Селецкий // Киев. старина. – 1884. – Т. 8. – № 2. – С. 247–296; № 3. – С. 443–464; № 4. – С. 609–504; Т. 9. – № 5. – С. 77–87; № 6. – С. 239–266; № 7. – С. 485–504; № 8. – С. 609–626; Т. 10. – № 9. – С. 82–103.

15. Из Львова в Коломыю (Из путевых заметок Фр. Регоря [Регоржа]) / Фр. Регор // Киев. старина. – 1896. – Т. 52. – № 1. – Отд. 1. – С. 10–31.

16. *Комаров М.* Из записной книжки [М. И. Костомаров про кирило-мефодіївців] / М. Комаров // Киев. старина. – 1887. – Т. 17. – № 3. – С. 579–581.

17. *Леонид архимандритархіандрит.* [Кавелін Л. О.] Отрывок из записок русского паломника первой половины XVII века о Киеве / [Л. О. Кавелін] // Киев. старина. – 1890. – Т. 28. – № 2. – С. 344–346.

18. *Молчановский Н. В.* Донесение венецианца Альберта Вимина о казаках и Богдане Хмельницком (1656 г.) [Записка про посольство 1650 р.] / Н. В. Молчановский // Киев. старина. – 1900. – Т. 68. – № 1. – С. 62–75.

19. *Н. В.* Из записной книжки [Декалька епізодів із життя О. П. Стороженка] / [Стороженко М. В. (?)] // Киев. старина. – 1886. – Т. 15. – № 5. – С. 178–181.

20. *Н. В.* Из записной книжки [Про Надію Андріївну Дурову] / Н. В. // Киев. старина. – 1886. – Т. 14. – № 2. – С. 398–402.

21. *Н. В.* Из записной книжки / Н. В. // Киев. старина. – 1886. – Т. 14. – № 3. – С. 621–625; № 4. – С. 814–818.

22. *Н. М.* От Случа до Буга. Путевые заметки Эд. Хлопицкого (С польского) / [Н. Молчановский] // КС. – 1890. – Т. 29. – № 5. – С. 342–363.

23. *О. Л.* Путевые заметки Н. Д. Иванишева (бывшего вице-президента Киевской археографической комиссии, ректора и профессора Киевского университета) / [О. Левицкий] // Киев. старина. – 1882. – Т. 4. – № 10. – С. 78–88.

24. Отрывки из записок Автонома Акимовича Солтановского / А. А. Солтановский // Киев. старина. – 1892. – Т. 37. – № 4. – С. 71–88; № 5. – С. 231–248; № 6. – С. 420–437; Т. 38. – № 7. – С. 95–108; № 8. – С. 199–212; № 9. – С. 389–404; Т. 39. – № 11. – С. 232–246; № 12. – С. 409–425; 1893. – Т. 40. – № 3. – С. 470–484; Т. 41. – № 4. – С. 120–133; № 5. – С. 292–307; № 6. – С. 474–490; Т. 42. – № 7. – С. 100–125; № 9. – С. 401–417; Т. 43. – № 11. – С. 262–279; № 12. – С. 385–407; 1894. – Т. 44. – № 1. – С. 75–92; № 3. – С. 459–479.

25. *Падалка Л.* Над великим лугом днепровским (Из путевых заметок) / Л. Падалка // Киев. старина. – 1897. – Т. 57. – № 5. – Отд. 1. – С. 300–315.

26. Пётр I в Русской Раве в 1698 г. [Записки руського воєводи Яна-Станіслава Яблоновського 1698–1700 рр.] / [В. Б. Антонович] // Киев. старина. – 1882. – Т. 1. – № 1. – С. 214–218.

27. *Петров Н.* Из путешествия в северо-западный край / Н. Петров // Киев. старина. – 1889. – Т. 24. – № 2. – С. 464–476; № 3. – С. 705–716; Т. 25. – № 4. – С. 174–184.

28. *Писарев С.* Путевые заметки от Смоленска до Киева / С. Писарев // Киев. старина. – 1887. – Т. 17. – № 3. – С. 537–544.

29. Путешествие в Малороссию академика Гильденштеда и кн. И. М. Долгорукого // Киев. старина. – 1893. – Т. 40. – № 2. – С. 274–292; № 3. – С. 412–441; 1893. – Т. 36. – № 2. – С. 226–259.

30. *С. Е.* Записки барона Тотта о татарском набеге 1769 г. на Ново-Сербию / [С. Стунова–Щербина] // Киев. старина. – 1883. – Т. 7. – № 9/10. – С. 135–198.

31. *Синицкий Л.* Малороссия по рассказам путешественников конца прошлого и начала нынешнего столетия [Путешественные записки Василья Зуева от С.-Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 г. СПб, 1787; Путешествие в Малороссию, изданное К.П. Шаликовым. М., 1803; Другое путешествие в Малороссию, его же. М., 1804; Досуги крымского судьи или 2-е путешествие в Тавриду Павла Сумарокова. СПб., 1803; Поверхностные замечания по дороге от Москвы до Малороссии. 3 части. О. фон Гунна, перевод с нем. М., 1806; Письма из Малороссии, писанные Алексеем Левшиным. Харьков, 1816; Записки русского путешественника А. Глаголева (путешествие 1823 года). Т. 1. СПб., 1837] / Л. Синицкий // Киев. старина. – 1892. – Т. 36. – № 2. – С. 226–259.

32. Собор вместо собора [Записка священника Кирилы Ивановича про Успенську церкву на Подолі в Києві та її реставрацію 1613 р.] / Кирило Иванович // Киев. старина. – 1882. – Т. ? – № 2. – С. 413–417.

33. *Степович А.* Из Коломыи в Косов [Из нотаток під час подорожі Галичиною чеського етнографа Фр. Ржегоржа] / А. Степович // Киев. старина. – 1896. – Т. 54. – № 9. – Отд. 1. – С. 295–310.

34. *Ф. Н.* Записки новооскольского дворянина И. О. Острожского-Лохвицкого (с добавлением заметок сына его Петра Ивановича) (1771 – 1846 гг.) / [Ф. Николайчик] // Киев. старина. – 1886. – Т. 14. – № 2. – С. 350–370; № 3. – С. 561–569; № 4. – С. 729–762; Т. 15. – № 5. – С. 130–154; Т. 16. – № 10. – С. 330–368; № 11. – С. 472–499; № 12. – С. 627–663.

35. *Щербина В.* Из семейного архива. I. Записки Андрея Петровича Рудыковского (1796–1874) / В. Щербина // Киев. старина. – 1892. – Т. 37. – № 4. – С. 1–21.

36. *И.* На пуги в Иерусалим (Листок из путевых заметок 1744 г.) / [В. Горленко] // Киев. старина. – 1887. – Т. 18. – № 5. – С. 204–206.

Спогади

1. Случай с Марковичем, историком Малороссии, в Лебедине (Из рассказов старожила) // Киев. старина. – 1897. – Т. 56. – № 1. – Отд. 2. – С. 4–7.

2. *А. Л.* Воспоминания и дневники Анд. Мойс. Грибовского (Русский архив, 1898, № 1, с. 1–166) / [Лазаревский О. М.] // Киев. старина. – 1899. – Т. 64. – № 2. – Отд. 2. – С. 124–126.

3. *А. Р.* Мемуары К. А. Рощаховского времени освобождения крестьян / [К. Рощаховский] // Киев. старина. – 1887. – Т. 18. – № 6/7. – С. 396–450.

4. *А. Ш.* Из воспоминаний о П. П. Гулаке-Артемьевском (Письмо в редакцию) / [Шиманов А.] // Киев. старина. – 1889. – Т. 24. – № 2. – С. 499–503.

5. *Белозерский Н.* Тарас Григорьевич Шевченко, по воспоминаниям разных лиц (1831–1861 г.) / Н. Белозерский // Киев. старина. – 1882. – Т. 4. – № 10. – С. 66–77.

6. *Беляшевский Н. Ф.* Рассказы крестьян с. Пекарей о Т. Г. Шевченке / Н. Ф. Беляшевский // Киев. старина. – 1894. – Т. 44. – № 2. – С. 165–182.

7. *Берега К.* Архирейские печали [Спогади архієпископа Анатолія Мартиновського] / [Ганицький М.] // Киев. старина. – 1882. – Т. 2. – № 5. – С. 225–240.

8. *Беренштам В.* Воспоминания о последних годах жизни Н. И. Костомарова / В. Беренштам // Киев. старина. – 1885. – Т. 12. – № 6. – С. 219–237.

9. *Беренштам В.* Из школьных лет А. С. Лашкевича / В. Беренштам // Киев. старина. – 1899. – Т. 67. – № 11. – Отд. 1. – С. 249–269.

10. *Беренштам В.* Т. Г. Шевченко и простолудины, его знакомцы (Из встреч и воспоминаний) / В. Беренштам // Киев. старина. – 1900. – Т. 68. – № 2. – Отд. 1. – С. 248–260.

11. *Бранденбург Н.* Памяти Н. Я. Тарновского [Спогади] // Киев. старина. – 1899. – Т. 67. – № 11. – Отд. 2. – С. 110–116.

12. *Василенко В.* Из народных воспоминаний об О. М. Гладком и возвратившихся с ним запорожцах / В. Василенко // Киев. старина. – 1885. – Т. 12. – № 6. – С. 344–350.

13. *Вашкевич Г.* Из воспоминаний о Николае Ивановиче Костомарове / Г. Вашкевич // Киев. старина. – 1895. – Т. 49. – № 4. – Отд. 1. – С. 34–62.

14. *Вашкевич Г.* К биографии Николая Ивановича Костомарова / Г. Вашкевич // Киев. старина. – 1898. – Т. 63. – № 11. – Отд. 1. – С. 207–217.

15. *Веселовский А.* Воспоминания об А. А. Котляревском / А. Веселовский // Киев. старина. – 1888. – Т. 22. – № 9. – Отд. 1. – С. 395–414.

16. Воспоминания современника о Т. Г. Шевченко [Відставного солдата Олексія Груновського, який служив разом з Т. Г. Шевченком у Новопетровському укріпленні] / [О. Груновский] // Киев. старина. – 1900. – Т. 71. – № 12. – Отд. 2. – С. 154–155.

17. Воспоминания детства о дяде П. А. Кулише Леси и Гали // Киев. старина. – 1905. – Т. 88. – № 2. – Отд. 1. – С. 342–248.

18. Воспоминания Иосифа Самчевского (1800–1886 гг.) / И. Самчевский // Киев. старина. – 1893. – Т. 43. – № 10. – С. 1–28; № 11. – С. 185–213; № 12. –

С. 353–375; 1894. – Т. 44. – № 1. – С. 21–51; № 2. – С. 267–281; Т. 45. – № 4. – С. 74–90; № 5. – С. 214–235; № 6. – С. 414–438; Т. 46. – № 7. – С. 61–78; № 8. – С. 133–151; № 9. – С. 326–353.

19. Воспоминания М. К. Чалого / М. К. Чалый // Киев. старина. – 1894. – Т. 45. – № 5. – С. 277–307; № 6. – 462–495; Т. 46. – № 7. – С. 1–9; № 8. – С. 176–186; № 9. – С. 396–414; Т. 47. – № 10. – С. 1–19; № 11. – С. 190–206; № 12. – С. 333–348.

20. Воспоминания о покойном А. А. Потебне [«Лекции А. А. Потебни: Из воспоминаний бывшего слушателя» А. Горнфельда. Передрук із «Харьковских ведомостей». 1891. №332] / [А. Горнфельд] // Киев. старина. – 1892. – Т. 36. – № 2. – С. 324–331.

21. Воспоминания священника о. Феодора Кистяковского (1807–185... г.) / Ф. Кистяковский // Киев. старина. – 1895. – Т. 48. – № 1. – Отд. 1. – С. 44–63; № 2. – Отд. 1. – С. 218–233; Т. 49. – № 4. – Отд. 1. – С. 114–130; Т. 50. – № 7/8. – Отд. 1. – С. 185–210; № 9. – Отд. 1. – С. 346–366; Т. 51. – № 10. – Отд. 1. – С. 97–112; № 11. – Отд. 1. – С. 244–258; № 12. – Отд. 1. – С. 380–396.

22. *Г-ко, В.* Воспоминания г-жи Смирновой о Гоголе / [В. Горленко] // Киев. старина. – 1886. – Т. 14. – № 2. – С. 381–387.

23. *Д. К. М.* Воспоминания о Н. И. Костомарове (Письмо в редакцию) / [Д. Мороз] // Киев. старина. – 1891. – Т. 34. – № 7. – С. 75–84.

24. *Дворжецкий-Богданович П. В.* Воспоминания о бывшем курском губернаторе Дене П. В. Дворжецкий-Богданович // Киев. старина. – 1889. – Т. 26. – № 7. – С. 275–280.

25. *Е. К.* Свидетельство современника о Наливайке / [С. Кивлицкий] // Киев. старина. – 1895. – Т. 48. – № 2. – Отд. 2. – С. 54–55.

26. *Заряно Н.* Воспоминания Н. И. Усковой о Т. Г. Шевченко. С примечаниями М. К. Чалого / Н. Заряно // Киев. старина. – 1889. – Т. 24. – № 2. – С. 297–313.

27. Из воспоминаний Г. Н. Честаховского о Т. Г. Шевченко // Киев. старина. – 1895. – Т. 48. – № 2. – Отд. 1. – С. 142–144.

28. Из воспоминаний о Т. Г. Шевченко (Запись Г. Н. Честаховского) // Киев. старина. – 1895. – Т. 48. – № 2. – Отд. 1. – С. 139–141.

29. К биографии А. В. Марковича (Из воспоминаний М. К. Чалого) // Киев. старина. – 1894. – Т. 45. – № 5. – С. 342–345.

30. *Каминский Ф.* Еще щепотка на могилу Шевченка / Ф. Каминский // Киев. старина. – 1885. – Т. 11. – № 3. – С. 519–530.

31. *Кибальчич Н. М.* Коротенькое воспоминание о Т. Г. Шевченко / Н. М. Кибальчич // Киев. старина. – 1887. – Т. 17. – № 3. – С. 585–586.

32. *Кибальчич Над. М.* Воспоминания о Т. Г. Шевченко (Из рассказов моей матери) [Додаток: Листи Т. Г. Шевченка до Н. М. Кибальчич] / Н. М. Кибальчич // Киев. старина. – 1890. – Т. 28. – № 2. – С. 174–184.

33. *Костомаров Н.* Из прочитых на Вольни дней / Н. Костомаров // Киев. старина. – 1884. – Т. 8. – № 2. – С. 324–332.

34. *Костомарова А.* Последние дни жизни Николая Ивановича Костомарова / А. Костомарова // Киев. старина. – 1895. – Т. 49. – № 4. – Отд. 1. – С. 1–19.

35. *Л.* Из воспоминаний о былом (Со слов рассказчика) / [О. М. Лазаревский] // Киев. старина. – 1889. – Т. 26. – № 8. – С. 527–531.

36. *Л. С. М.* Воспоминания и автобиография одесского протоирея Николая Ивановича Соколова / [Л. Мацевич] // Киев. старина. – 1906. – Т. 92. – № 1. – Отд. 1. – С. 36–63; № 2. – Отд. 1. – С. 213–230; № 3/4. – Отд. 1. – С. 276–298; Т. 93. – № 5/6. – Отд. 1. – С. 43–62; № 7/8. – Отд. 1. – С. 406–435; Т. 94. – № 9. – Отд. 1. – С. 124–136; № 10. – С. 155–197; № 11/12. – С. 565–588.

37. *Лебединцев Андрей.* Мои воспоминания // А. Лебединцев // Киев. старина. – 1900. – Т. 70. – № 7–8. – Отд. 1. – С. 142–210.

38. *Лобода Ф.* Из воспоминаний о Н. Д. Иванишеве / [Ф. Лебединцев] // Киев. старина. – 1887. – Т. 19. – № 12. – С. 788–794.

39. *Лобода Ф.* Мимолетное знакомство мое с Т. Г. Шевченко и мои о нем воспоминания / [Ф. Лебединцев] // Киев. старина. – 1887. – Т. 19. – № 11. – С. 563–577.

40. *Маркович Дмитрий.* Заметки и воспоминания об Афанасии Васильевиче Марковиче / Д. Маркович // Киев. старина. – 1893. – Т. 41. – № 4. – С. 50–77.

41. Мелочи из жизни Шевченка / [В. В. Тарновский] // Киев. старина. – 1897. – Т. 57. – № 2. – Отд. 2. – С. 31–35.

42. *Мороз Д.* Из моего давнопрошедшего / Д. Мороз // Киев. старина. – 1895. – Т. 49. – 35. – Отд. 1. – С. 131–164; № 6. – Отд. 1. – С. 301–322.

43. *Н. Ш.* Из воспоминаний В. Я. Карташевской о Т. Г. Шевченко / [М. Шугуров] // Киев. старина. – 1900. – Т. 68. – № 2. – С. 61–63.

44. *Н. Ш.* Еще из воспоминаний Ф. М. Лазаревского о Шевченко / [М. Шугуров] // Киев. старина. – 1899. – Т. 65. – № 4. – Отд. 1. – С. 1–7.

45. *Н. Ш.* Из воспоминаний М. М. Лазаревского о Т. Г. Шевченко / [М. Шугуров] // Киев. старина. – 1899. – Т. 65. – № 6. – Отд. 1. – С. 433–439.

46. *Недоборовский Зосим.* Мои воспоминания [Про М. И. Костомарова] / Зосим Недоборовский // Киев. старина. – 1893. – Т. 40. – № 2. – С. 189–208.

47. *Недоборовский Зосим.* Несколько страничек из моих воспоминаний / Зосим Недоборовский // Киев. старина. – 1894. – Т. 46. – № 7. – с. 46–70.

48. *Н-ко В.* Воспомяна о Т. Г. Шевченко Е. Б. Пиуновой (Шмидгоф) / [В. Науменко] // Киев. старина. – 1892. – Т. 36. – № 2. – С. 321–323.

49. *Нос Степан.* Страничка из моих воспоминаний / С. Нос // Киев. старина. – 1893. – Т. 41. – № 6. – С. 509–513.

50. *О. Л.* Путевые заметки Н. Д. Иванишева (бывшего вице-председателя Киевской археографической комиссии, ректора и профессора Киевского университета) / [О. Левицкий] // Киев. старина. – 1882. – Т. 4. – № 10. – С. 78–88.

51. *Оберучев К. М.* К биографии Т. Г. Шевченка (Пребывание его в Новопетровском укреплении) / К. М. Оберучев // Киев. старина. – 1900. – Т. 68. – № 2. – Отд. 1. – С. 157–162.

52. *Олтаржевский Юрий.* Воспоминания старожила о Кармелюке / Ю. Олтаржевский // Киев. старина. – 1886. – Т. 15. – № 6. – с. 371–378.

53. *Пирожков Н.* Воспомяна об архиепископе могилевском и мстиславском Анатолие // Киев. старина. – 1883. – Т. 6. – № 7. – С. 573–578.

54. *Подорожний Н.* Из памятной книжки (Воспоминание о Н. И. Костомарове) / Н. Подорожний // Киев. старина. – 1895. – Т. 49. – № 4. – Отд. 1. – С. 20–33.
55. *Подорожний, Н.* Из памятной книжки (Воспоминания о Н. И. Костомарове) / Н. Подорожний // Киев. старина. – 1895. – Т. 49. – № 4. – Отд. 1. С. 20–33.
56. *Пулевич Н. А.* Воспомяная об Африкане Александровиче Шпире, философе, уроженце Херсонской губернии / Н. А. Пулевич // Киев. Старина. – 1895. – Т. 50. – № 7/8. – Отд. 1. – С. 50–66.
57. *Симонов М. (М. Номис)* Несколько слов к воспоминаниям об А. В. Марковиче / [М. Номис] // Киев. старина. – 1893. – Т. 42. – № 9. – С. 450–451.
58. *С-ко Н. В.* Стороженки (фамильная летопись) / [М. В. Стороженко] // Киев. старина. – 1884. – Т. 8. – № 2. – С. 205–222.
59. *С-ко.* Из фамильных преданий [М. И. Голенищев-Кутузов і Уляна Александрович] / [М. В. Стороженко] // Киев. старина. – 1885. – Т. 11. – № 4. – С. 782–783.
60. *С-ко.* Эпизод из жизни Т. Г. Шевченко / [М. В. Стороженко] // Киев. старина. – 1885. – Т. 13. – № 12. – С. 718–720.
61. *Смоктий А.* Воспоминание о Шевченке / А. Смоктий // Киев. старина. – 1883. – Т. 7. – № 9/10. – с. 320–321.
62. *Ст. фон-Нос. [Ніс С.]* Украинский Соломон, его кейф и суд (По фамильным воспоминаниям) / [С. Ніс] // Киев. старина. – 1883. – Т. 6. – № 7. – С. 492–505.
63. *Старицкий М. К.* К биографии Н. В. Лисенко (Воспоминания) / М. К. Старицкий // Киев. старина. – 1903. – Т. 83. – № 12. – Отд. 1. – С. 441–482.
64. *Степович, А. К.* Биографическому материалу о А. А. Котляревском [Спогади] / А. Степович // Киев. старина. – 1892. – Т. 369. – № 3. – С. 441–482.
65. *Сумцов Н.* Житие Сквороды, описанное другом его, М. И. Ковалинским / Н. Сумцов // Киев. старина. – 1886. – Т. 16. – № 9. – С. 103–150.
66. *Суханов-Подколзин Б.* Воспоминание о Т. Шевченко его случайного ученика / Б. Суханов-Подколзин // Киев. старина. – 1885. – Т. 11. – № 2. – С. 229–240.
67. *Суханов-Подколзин Б. Г.* Что вспомнилось о Тарасе Григорьевиче Шевченко ученика / Б. Г. Суханов-Подколзин // Киевская старина. – 1885. – Т. 11. – № 2. – С. 229–240.
68. *Т. Г. Шевченко по воспоминаниям полковника Косырева* [3 газеты «Русские ведомости», 1897. – № 199] // Киев. старина. – 1898. – Т. 60. – № 2. – Отд. 2. – С. 35–41.
69. *Терновский Ф. А.* Семейная хроника и воспоминания князя Бориса Ивановича Куракина (1676–1727) / Ф. А. Терновский // Киев. старина. – 1884. – Т. 10. – № 9. – С. 104–128; № 10. – С. 369; № 11. – С. 478–498; № 12. – С. 621–638.
70. *Чалый М.* Воспоминания / М. В. Чалый // Киев. старина. – 1889. – Т. 24. – № 1. – Отд. 1. – С. 1–40; № 2. – С. 388–402; № 3. – С. 613–644; Т. 25. – № 4. – С. 74–91; № 5/6. – С. 295–331; Т. 26. – № 7. – С. 149–187; № 8. – С. 436–467; № 9. – С. 709–726; Т. 27. – № 10. – С. 121–142; № 11. – С. 257–280; № 12. – С. 495–545.

71. *Чалый М.* Из воспоминаний Ф. М. Лазаревского о Шевченко / М. В. Чалый // Киев. старина. – 1899. – Т. 64. – № 2. – Отд. 1. – С. 151–167.
72. *Чалый М.* Посещение Т. Г. Шевченком сахарного завода Яхненка и Смиренка / М. В. Чалый // Киев. старина. – 1889. – Т. 24. – № 2. – С. 459–464.
73. *Ш-вь Н. [Шугуров М.]* К воспоминаниям об Аф. Вас. Марковиче / [М. Шугуров] // Киев. старина. – 1893. – Т. 41. – № 5. – С. 263–271.
74. *Шугуров Н.* Воспоминание о Тимковских [М. Максимовича] / М. Шугуров // Киев. старина. – 1898. – Т. 63. – № 11. – Отд. 1. – С. 254–272.
75. *Шугуров Н.* Воспоминания Егора Федоровича Тимковского / М. Шугуров // Киев. старина. – 1894. – Т. 44. – № 3. – С. 359–381; Т. 45. – № 4. – С. 1–25.
76. Эпизод на могиле Тараса Шевченко (Записка художника Честаховского) // Киев. старина. – 1896. – Т. 56. – № 2. – С. 230–241.
77. *Юнге Екатерина.* Воспоминания о Н. И. Костомарове / Екатерина Юнге // Киев. старина. – 1890. – Т. 28. – № 1. – С. 22–34.

Максим Гончаренко,

доцент КНУКіМ,
канд. архітектури

ХАРАКТЕР ВІДОБРАЖЕННЯ АРХІТЕКТУРНОЇ СПАДЩИНИ В УКРАЇНСЬКІЙ БІОГРАФІСТИЦІ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

У статті розглядаються типи представлення біографічних матеріалів про архітекторів, їхні характерні ознаки і принципи вибору того або іншого типу та структура представлення біографій архітекторів в електронній базі. Також ідеться про ті особливості подачі біографічних даних архітекторів, які дозволять виявити роль фахівця в розвитку містобудування, архітектурних стилів, будівельних технологій, у дослідженні історії архітектури, і, опосередковано, – у розвитку естетичного світовідчуття суспільства.

Ключові слова: біографістика, архітектори, особливості відображення, роль, розвиток, стилістика, технології, інформаційні мережі, історія, наука, естетика.

Усталені жанри написання біографічних матеріалів напрацьовувалися упродовж тривалого часу, й окремі позиції – дефініція, життєпис, оцінка діяльності – набули ознак універсальності, що дозволяє застосовувати їх до будь-якої історичної постаті. Подання біографічної інформації залежно від мети може мати різну глибину розроблення й деталізації – містити лише хронологічний короткий виклад подій, або й відображати деталі творчого шляху, спогади сучасників, психологічні переживання персони, суб'єктивний аналіз артефактів біографом.

Прикладом уживання типу стислого викладу біографічних даних (довідкові видання), зокрема про архітекторів України, біографіям яких присвячено не так і багато праць, є видання загальновідомих енциклопедичних¹ та галузевих довідників, до яких треба віднести і започатковану Державною науковою архітектурно-будівельною бібліотекою (ДНАББ) імені В. Г. Заболотного серію «Видатні зодчі України», яка виходить як біобібліографічні покажчики² тощо.

Якщо перший тип подання біографічних даних (довідковий або енциклопедичний) вже достатньо відшліфований, то у другому є свої складнощі, які йому специфічно притаманні (життєпис, нарис, есе тощо) і через це щоразу в конкретному тексті будуть з'являтися свої акценти,

мотивація структури та характер викладу (погляд та позиція автора). Саме про це пише Дмитро Стус: «... Коли ж ця неповторна індивідуальність суб'єкта накладається на такі ж свої риси автора біографії, виникає своєрідне явище компенсації і об'єктивізації суб'єкта – поза увагою біографа залишається все, що суб'єктивно не може бути прочитане ним у зв'язку з його особистісним способом світосприймання. Таким чином відбувається первісне звільнення біографічного тексту від другорядних деталей. Проте, і про це варто пам'ятати, немає жодної гарантії, що з водою не вихлюпнуто й дитину: погодьмося, будь-яка другорядна деталь суб'єктивно може бути надзвичайно важливою для саморозвитку об'єкта дослідження, хоча з точки зору стороннього спостерігача – «об'єктивно» – може видаватися і не вартою уваги дрібничкою»³.

Важливою є та обставина, що характер професійної діяльності біографованої особи формує певні акценти в біографічному дослідженні про неї, й залежно від галузі професійної діяльності ця людина залишає по собі відповідні сліди в різних сферах людської діяльності – мистецтві, науці, техніці тощо. Отже, для того, щоб поставити ці факти в певному контексті історії культури, досліднику треба володіти бодай орієнтовним розумінням процесів не тільки в професійній галузі біографованої особи, але і в суспільно-політичних тогочасних обставинах (історичному контексті). Такі вимоги щодо біографічних досліджень та низка інших специфічних вимог виокремлюють біографістику в окрему історичну дисципліну. Конкретного значення в цьому процесі набуває роль суб'єкта (автора) біографії.

Тож при біографуванні архітекторів важливо усвідомлювати місце і роль не тільки архітектора, а й архітектури в цілому в соціокультурному просторі. Це дуже важливо, зважаючи і на те, що тривалий час існує певна невизначеність позиціонування архітектури як виду діяльності, оскільки вона має відношення як до будівництва і техніки, так і до образотворчого мистецтва, й тому повністю не належить ні до однієї з цих професійних сфер. Ця невизначеність місця архітектури і нерозуміння ролі архітектора, значення його архітектурної творчості стали свого часу однією з причин ліквідації Академії архітектури (АА) УРСР * й організації на її основі

* АА УРСР створена 1945 р. – у постанові Ради Народних Комісарів Союзу РСР від 18 квітня 1945 р. № 793 зазначалося: «П. 1. Дозволити Раднаркомові УРСР створити Академію архітектури на базі Української філії Академії архітектури СРСР». Офіційно Академія була утворена постановою Ради Народних Комісарів і ЦК КП(б)У № 960 від 21 червня 1945 року «Про організацію Академії архітектури УРСР».

Академії будівництва і архітектури (АБіА) УРСР з низкою галузевих науково-дослідних і проектних інститутів при Держбуді УРСР 1956 року *.

Постанова про створення АБіА УРСР засвідчує офіційно діючу тоді ієрархію галузей, в якій архітектура була підпорядкована будівельно-промислому комплексу. Пізніше архітектуру як галузь було витіснено шляхом ліквідації АБіА УРСР 1964 р. Натомість виникла низка підпорядкованих суто адміністративній установі – Держбуду УРСР – науково-дослідних і проектних інститутів, серед них – НДІ теорії, історії та перспективних проблем радянської архітектури в м. Києві (КиївНДІП), який був практично останнім фрагментом АА УРСР, центром підготовки кадрів і головним осередком архітектурознавства, маючи вже назву – НДІ теорії, історії архітектури та містобудування (НДІТІАМ), був ліквідований 2007 року **.

Такі драматичні факти існування історико-архітектурної науки в Україні визначили ставлення нашої держави і суспільства до архітектури й особи архітектора, означеності їх місця та ролі в культурі, що вплинуло на їх згадування в різних довідниках та у визначенні кола цих осіб, що своєю чергою не сприяло і розширенню досвіду подання про них біографічних даних.

У світовій історії архітектура незаперечно займає почесне місце і професія «архітектор» – одна з найпрестижніших саме через те, що є «мостом» і територією синтезу між різними галузями знань – образотворчим мистецтвом і будівельними технологіями, фізикою і психологією, естетикою й філософією. Методологічно дослідження таких дифузних зон знань досить відпрацьоване. Так, явища взаємопроникнення, зокрема, вивчаються у культурології (наприклад, взаємодія цивілізаційних центрів (А. Тойнбі ⁴); або взаємодія культур сусідніх народів (Н. Широков, В. Ідзьо ⁵); дослідження подібного типу знаходимо також у лінгвістиці (наприклад, праці К. Тищенко ⁶).

* Постановою ЦК КПУ і Ради Міністрів України від 22 вересня 1955 року «Про заходи подальшої індустріалізації, поліпшення якості і зниження вартості будівництва» на базі Академії архітектури (АА) УРСР та низки галузевих науково-дослідних інститутів Києва і Харкова при Держбуді УРСР було створено Академію будівництва і архітектури (АБіА) Української РСР.

** Причини ліквідації НДІТІАМ за умов, коли він, не маючи державного утримання, існував як госпрозрахунковий і не був збитковим для держави, теж лежать у площині нерозуміння державними структурами місця і ролі архітектури в житті суспільства.

Саме такий різноспрямований підхід має бути застосований до висвітлення практичної діяльності архітектора, яка відбувається на стику вирішення таких різнопланових задач, як зручність, раціональність, ергономічність, естетичність, символізм, екологічність тощо і внаслідок чого з'являється архітектурний твір, що сприймається як «застигла музика» ⁷. Цей підхід, властивий визначеному тут другому типу подання біографічних даних, дасть можливість біографу подати індивідуалізовано творчий шлях архітектора. Маємо доволі невелику кількість таких праць, хоча вже у середині ХХ ст. були спроби подання біографії архітектора і його творчості на широкому культурологічному тлі. Чи не першою такою працею в Україні є книга Івана Олександровича Ігнаткіна, яка несе на собі відбиток свого часу, коли всі досягнення на терені України автоматично розглядалися як російські. Під цим кутом фахово та цікаво висвітлено біографії російських зодчих; український слід абсолютно не проявлений, а будівничі Київської держави однозначно віднесені до ареалу російської культури ⁸.

До цікавих праць, які розвивають цей другий тип подання біографічного матеріалу і архітектурної спадщини митця, належить і дослідження Олеся Ноги про Івана Левинського ⁹. Структура подання біографічних даних і розгортання їх в історичному контексті зафіксовано вже у назвах розділів:

Зміст

Те, що створюємо нині, уже колись було	4
Основні віхи життя	5
Художньо-промислова діяльність	20
Становлення промислово-технічних товариств у Галичині	34
Український мистецький стиль у Галичині	42
Народні мотиви в українському церковному мистецтві Галичини	68 ¹⁰

Такий підхід заслуговує на увагу – діяльність митця подана як невід'ємна частина суспільного культурного процесу і в такий спосіб доказово і невимушено постає масштаб біографованої персони (тут – Івана Левинського) та її роль у розвитку української культури.

Природньо, що віддаленість у часі сприяє неупередженому осмисленню ролі творчості кожного архітектора в розвитку соціуму – визначенню його вкладу в еволюцію естетичного смаку та образу майбутнього. Наприклад, довгий час дослідження українського архітектурного модерну було табуовано, а, отже, і творчість архітекторів у цьому напрямі отримувала обмежене висвітлення. Одночасно практична архітектурна творчість представників цього напрямку, зокрема Опанаса

Сластьона, Василя Кричевського, Дмитра Дяченка, Федора Мазуленка, Віктора Троценка та ін., сформувала на початку – в середині ХХ ст. естетичний феномен нового стилю – українського архітектурного модерну, що розвинув народні архітектурні традиції в нових типах об'єктів – житлових, громадських, оздоровчих, освітніх, конторських та виробничих, розповсюджуючись у великих містах, провінційних містечках та селах. Український модерн увійшов в історію культури як унікальний архітектурний стиль, який не залишився тільки експонатом певного історичного періоду, а існує і до сьогодні, переживаючи за цей час різні періоди видимого і латентного свого існування в архітектурній творчості. Дослідником початків цього вагомого і довго замовчуваного періоду в розвитку української архітектури протягом всього свого творчого життя був Віктор Васильович Чепелик ¹¹. Слід зауважити, що при написанні біографії цього вченого-архітектора саме його наукова спадщина і розкриття обставин, у яких він працював, чи не найвиразніше і найхарактерніше подадуть його образ, місце та роль у контексті певного історичного часу.

Біографія архітектора, подана за другим типом, зважаючи на синтезуючий характер самої професії, стає самодостатнім історичним фрагментом, що ілюструє культурні смаки, побудову структури суспільства і закономірності його існування, досягнення техніко-будівельного комплексу. Для цього в біографії архітектора його творча спадщина повинна бути ідентифікованою з точки зору притаманних його творам стилістики, морфології, особливостей конструкції тощо, а наукові праці – з точки зору їх тематики, наукової новизни, а також вкладу в процес розвитку історичних та теоретичних архітектурних знань.

Такий підхід до висвітлення біографій архітекторів дозволяє мотивовано виявити їх роль у світовому культурному процесі. Так, у своїй творчості архітектор міг пропагувати нові технології (Владислав Городецький), поширювати популярну стилістику (Володимир Ніколаєв), розвивати етнічні архітектурні форми в нових типах будівель (Опанас Сластьон) тощо. Виявлення таких особливостей може відбуватися як у вільному викладі подій, зберігаючи хронологічну послідовність, так і в структурованому – з виокремлення окремих тематичних текстових блоків, присвячених кожному аспекту діяльності: проектуванню, будівництву, науковим працям, викладанню та ін.

Прикладом поєднання вільного та структурованого викладу біографічного дослідження є праця Б. Єрофалова-Пилипчака «Архитектура имперского Киева» ¹². Автор використовує динамічний прийом

розгортання в хронологічній послідовності (за часом діяльності архітектора) низки окремих нарисів про творчість видатних архітекторів на тлі важливих суспільних та політичних процесів, чим створює в цілому незвичну персоніфіковану історію архітектури Києва ХVІІІ – початку ХХ століть. Події подаються через призму існування Російської імперії, яка самою природою свого ієрархічного організму спрямовувала розвиток міст та їхньої архітектури. Для мотивації архітектурних процесів автор, характеризуючи, наприклад, період «єлизаветинського бароко», вважає за необхідне подати стислі біографічні відомості про імператрицю та її роль у розбудові Києва «...При сем Ее Величество изволила построить между старым городом Киевом и Печерскою крепостью дворец, а в верхнем, то есть, старом городе Киеве, в его замке, возобновить по-прежнему каменным строением церковь во имя Святого апостола Андрея Первозванного. Да внутри города ж, близ Золотых врат, через данный вклад от Ее Величества и Их Высочеств и прочих состроилась с оного времени по-прежнему церковь же св. Великомученика и победоносца Георгия, каменная» ¹³. Підсумовуючи цей фрагмент тексту, Б. Єрофалов-Пилипчак зазначає, що «...если политика Елизаветы не была оригинальной, то архитектурные свидетельства ее царствования по-женски прихотливы, живописно разбросаны и изящны» ¹⁴.

Весь біографічний матеріал книги поділений на розділи, присвячені стильовим напрямам, що залишили свій слід в Києві за часів Російської імперії. Розділи вміщують біографічні статті про архітекторів, творчості яких властива відповідна стилістика. Кожна стаття починається стислим блоком конкретних біографічних даних, після нього подається вільний опис творчого шляху з широким культурологічним контекстом, історичними свідченнями, ілюстраціями та фотографіями. Отже, біографічна стаття за формою стала близькою до есе. Як приклад наведемо цитату з біографічного тексту про архітектора Стефана Ковніра ¹⁵: «Среди пышной украинской природы мастер «муровщицкого искусства» жил искренним народным чувством, избыточностью творчества и через край бьющей энергии. Деятельный характер проявлялся всюду. Прознав о взятках и присвоении общественных денег старостой Печерского городка, он учинил скорую, и по-своему справедливую расправу на базаре. После чего староста плакался, мол, Ковнир «сбросил с себя долой волчью шубу и схватил меня за волоса, и пригнувши мало не до земле, бил меня кулачем немилостиво в рожу, и когда бывшие при том люде не разборонили, то он Ковнир и более мене бил бы» ¹⁶.

Біографічні дослідження у книзі Б. Єрофалова-Пилипчака створюють

цілісне враження, даючи уявлення про особистостей, їхні професійні досягнення, стильову спрямованість творчості та про значення кожного архітектора у процесі творення міста – його композиційної структури, естетичного образу і певною мірою культури його населення. Таке дослідження персоніфікує історію архітектури, задає загальній історії конкретні виміри, і, можливо, цим надає їй живої достовірності.

Така форма дослідження може стати орієнтиром при створенні розгорнутих біографічних статей, присвячених архітекторам. За потреби його структура може бути доповнена, зокрема блоками тексту про досягнення у викладацькій діяльності, образотворчому мистецтві (адже багато архітекторів реалізувалися як художники, скульптори, декоратори тощо), науковій діяльності.

Вплив сучасних інформаційних технологій, що проявляється у формуванні глобальних міжнародних інформаційних мереж, вимагає використання новітніх форм поширення біографічних даних. Глобальна інтернаціональна структура зберігання і пошуку даних накладає відбиток на те, яким чином до неї можуть долучатися наукові біографічні дані. Її характерними рисами є вільний доступ до функцій наповнення, редагування та користування; відсутність твердих гарантій недоторканості інформації, а також наявність єдиних правил подання даних лише для локальних ресурсів. За цих умов велике значення має інтуїтивна зрозумілість структури баз даних та ключових елементів управління.

Подання біографічних даних про архітекторів у єдиній електронній інформаційній базі / мережі можна здійснювати у синтетичній цифровій багаторівневій формі таким чином:

Коротка довідка – верхній рівень. Йому відповідають всі типи енциклопедичних і довідникових видань.

Розширена довідка – другий рівень.

Повна довідка – третій рівень.

Детальні тематичні та фахові дані – четвертий рівень, тощо.

Зв'язок між рівнями – через теги (ключові слова), що виконують роль кнопок для переходу на інший рівень. Наприклад: в короткій біографічній довідці згадано, що персона займалась архітектурою, слово «архітектурою» є кнопкою, що відкриває статтю другого рівня про фахову діяльність, у цій статті є також ключові слова, що дозволяють перейти на третій рівень – статті про архітектурну практику та проекти тощо. Слід зазначити, що буде доречним подання біографічної інформації й формування пошукових тегів кількома мовами – для введення цих даних у міжнародні інформаційні мережі.

Реалізація таких біографічних баз даних в умовах активного поширення інформаційних технологій буде сприяти внесенню у світовий науковий обіг біографічних даних про архітекторів України.

Примітки

¹ Словник художників України / ред. колегія : М. П. Бажан (від. ред.) та ін. – К. : Головна редакція УРЕ, 1973. – 272 с. ; *Ревский С. Б.* Зодчие, инженеры, художники, участвовавшие в формировании Екатеринослава (конец XVIII – начало XX вв). – Днепропетровск, 1981. – 52 с. ; Митці України : енциклопедичний довідник / упор. : М. Г. Лабінський, В. С. Мурза / за ред. : А. В. Кудрицького. – К. : УЕ, 1992. – 848 с. ; Мистецтво України : енциклопедія / відп. ред. : А. В. Кудрицький. – Т. 1 : А–В. – К., 1995. – 848 с. ; Мистецтво України : біографічний довідник / за ред. : А. В. Кудрицького. – К. : УЕ ім. М. П. Бажана, 1997. – 700 с. ; Художники України : енциклопедичний довідник / Ін-т проблем сучасного мистецтва АМУ ; редкол. : В. Д. Сидоренко (голова) та ін. – Випуск перший. – К. : Інтертехнологія, 2006. – 640 с. ; Енциклопедія Львова / за ред. А. Козицького, І. Підкови. – Л. : Літопис, 2007. – 656 с. ; Т. 2. – Л. : Літопис, 2008. – 608 с. ; Енциклопедія сучасної України. – Тома 1–8 / НАН України. Координаційне бюро ЕСУ. – К., 2001 – 2008.

² Валентин Иванович Ежов : биобиблиографический указатель построек, проектов, научных трудов и рукописных материалов / Ежов В. И. : К семидесятилетию со дня рождения / сост. : А. А. Пучков. – К. : НИИТИАГ, 1997. – 64 с. (Серія: Видатні зодчі України); Архітектор В. Г. Заболотний : біо-бібліографічний портрет (1898–1962) : бібліографічний покажчик / До 100-річчя від дня народження. – К. : Укрархбудінформ, 1998. – 46 с. (Серія: Видатні зодчі України); Владислав Городецький (1863–1930) : бібліографічний покажчик. – К. : Укрархбудінформ, 1999. – 42 с. (Серія: Видатні зодчі України); *Тимофієнко В. І.* Зодчі України кінця XVIII – початку XX століть : біографічний довідник. – К. : НДІТІАМ, 1999. – 478 с. ; Архітектор Олекса Тацій (1903–1967) : Бібліографічний покажчик / До 100-річчя від дня народження. – К. : МПП «Прима», 2003. – 94 с. (Серія: Видатні зодчі України).

³ *Стус Д.* Біографія. Суб'єктивізація об'єкта / Д. Стус // Київська старовина. – 2002. – № 2. – С. 35.

⁴ *Тойнби А. Дж.* Постигание истории : сборник / Пер. с англ. Е. Д. Жаркова. – М. : Рольф, 2001 – 640 с.

⁵ *Широков Н. С.* Культура кельтов и нордическая традиция античности. – СПб, 2000. – 352 с. ; *Ідзьо В.* Кельтська цивілізація на території України. – Львів : Сполом, 2002. – С. 21.

⁶ *Тищенко К.* Походження назв літописних слов'янських племен // Народна творчість та етнографія. – 2005. – № 6. – С. 171–183.

⁷ *Шеллинг Ф. В.* Философия искусства. – М. : Мысль, 1966, – 496 с.

⁸ *Ігнаткін І. О.* Видатні російські зодчі. – Київ : Державне видавництво літератури з будівництва і архітектури УРСР, 1959. – 287 с.

⁹ Нога О. Іван Левинський: Художник. Архітектор. Промисловець. Педагог. Громадський діяч. – Л. : Вид-во «Основа», 1993. – 80 с.

¹⁰ Там само. – С. 12.

¹¹ Чепелик Віктор Васильович (1927–1999) – архітектор, педагог, науковець, визначний дослідник історії української архітектури. Академік. Викладав з 1957 р. до першої половини 1990-х історію архітектури в КНУБА. Підготовлену монографію за результатами багатолітніх досліджень українського архітектурного модерну видано після смерті автора його дружиною, доктором архітектури З. В. Мойсеєнко (*Чепелик В.* Український архітектурний модерн. – К. : КНУБА, – 2000. – 380 с.).

¹² *Ерофалов-Пилипчак Б.* Архитектура имперского Киева. – К. : А. С. С.; НДІТІАМ, 2000. – 192 с.

¹³ Там само. – С. 26.

¹⁴ Там само. – С. 26.

¹⁵ Ковнір Степан (Стефан) Дем'янович (1695–1786) – будівничий, «мурованих справ майстер», підданий Києво-Печерської лаври; очолював великі будівельні бригади. Отримав у нагороду за свою творчість вільний стан міщанина і хуторок з млином на Київщині в урочищі Оріховатка.

¹⁶ *Ерофалов-Пилипчак Б.* Архитектура имперского Киева. – К. : А. С. С.; НДІТІАМ, 2000. – С. 70.

УДК [016:929]:087.5: 812.161.2.09

Наталя Марченко,

ст. наук. співробітник НБУВ,

канд. іст. наук

«ТЕКСТ ДЛЯ ДІТЕЙ» ЯК ФОРМА САМОУСВІДОМЛЕННЯ ТА ТРАНСФОРМАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА

Текст для дітей розглядається як структурно ідентичний християнській патристиці в учительному (схоластично-дидактичному) та в духовно перетворюючому форматі, також як феномен «внутрішнього» життя суспільства як цілісності, що усвідомлює себе дискретно. На прикладі українських видань для дітей останніх десятиліть означено стан налагодження діалогу поколінь, зокрема щодо вибудовування загальної «біографії» шляхом добору імен та інтерпретації життєписів.

Ключові слова: текст для дітей, література для дітей, книги для дітей, біографіка.

У цій статті ми спробували з'ясувати, на яких засадничих принципах може ґрунтуватися розгляд книги / літератури / тексту для дітей у межах історичного (вужче – біографічного) дискурсу та які узагальнення дає змогу робити такий підхід.

Хоча відмінність «дитячого» дискурсу від «дорослого» на практиці ніколи не заперечувалася, на рівні теорії здавна побутує думка про відсутність окремішності та специфічності звернутої до дітей книги / літератури / тексту, оскільки останні творяться дорослими, які мають історично та психологічно зумовлене власне («недитяче») бачення того, якими діти мають бути та що саме знати. Відтак авторитети світу дорослого та відповідні інституції розглядаються як свідомі та зацікавлені посередники у будь-якому сприйнятті книги / літератури / тексту дітьми як способів їх соціалізації. Отже, книга / література / текст для дітей розуміються як такі, що обслуговують владні структури й тому не можуть існувати як вільна творчість, а є лише інтерпретаційною стратегією [17, с. 6]. Натомість практика засвідчує de facto їхнє існування як мистецьких творів, що, своєю чергою, вимагає теоретичного осмислення та представлення в межах поняттєво-термінологічного парадигми.

Коли йдеться «про книжку для дітей», предмет розмови об'єктивується, оскільки поняття «книги» (як і поняття «видання») в межах сучасного наукового дискурсу доволі конкретно та «вичерпно» у своїх значеннях. Саме «книжка для дітей» як предмет наукового розгляду є на сьогодні найбільш повноцінно термінологічно та поняттєво представленою та дослідженою в межах книгознавчого дискурсу [6; 8; 10]. Але методологічні можливості книгознавства не забезпечують важливої для біографіки мультидисциплінарної, кросдисциплінарної чи трансдисциплінарної¹ об'ємності дослідження. Тому й поняття «книги для дітей» не дає змоги повністю окреслити та дослідити історію формування, побутування та зміни зумовлених низкою факторів нарративних та комунікативних взаємовпливів «дорослого» та «дитячого» в історичному поступі суспільства та окремої особи.

Щодо найчастіше вживаного означення – «літератури для дітей», то ономазіологічний аналіз у джерелах, що нині регламентують і кодифікують літературознавчий дискурс, засвідчує (за О. М. Папешою [14]) його нетермінологічний характер: існує низка семантичних дублетів («дитяча література» / «література для дітей» / «література для дітей та юнацтва» / «твори письменства, які окреслюють царину літератури для дітей і юнацтва» / «література дитячого кола читання»); до їхнього змісту входить як власне «література», так і довідково-розвивальні та навчальні твори (тобто семантично дефініції охоплюють увесь діапазон дитячого читання, відображаючи інертність та ідеологічність у концептуалізації цього поняття); дефініції наголошують суто «педагогічні» ознаки та функції явища, не розгортаючи задекларовану ідею його комунікативної природи в осмислення особливостей комунікативного коду, природи естетичної функції, поетикальної організації текстів, специфіки форм змісту та форм вираження. Отже, поняття «літератури для дітей» на сьогодні позиціонується здебільшого як явище, зумовлене позалітературною реальністю (суспільними нормами, цінностями, уявленнями про соціальну стратифікацію тощо), фактично термінологічно розмите та визначається зазвичай у педагогічному ракурсі.

Такий підхід достатньо повно охарактеризувала О. М. Папуша [13–15], наголосивши, що, коли літературознавство намагається «уніфікувати поліморфні та поліфункціональні явища, адресовані дитячій аудиторії, пояснити складність генези та функціонування всього корпусу дитячої літератури її «педагогічною необхідністю», а специфіку – «психологічною

¹ Трактуються нами в межах розуміння, запропонованого у роботі Тані Авгсбург [19].

достовірністю», нормуючи тим коло дитячого читання та принцип творення художніх текстів для дітей, дитяча література перетворюється на своєрідний «міфологічний» предикат» [14], метамовну фігуру. З одного боку, осмислення її природи вимагає літературознавчого контексту, з іншого – дослідження соціальної природи цього явища як процесу та продукту суспільної комунікації, прямо пов'язаної з ретро- та перспективами культурної трансляції досвіду. Останні під впливом стереотипів, сформованих тривалим впливом «політико-ідеологічної інженерії» [4], на думку дослідниці, нині теж редукувалися до своєрідного «педагогічного монологу».

Так само важко визначитися за О. М. Папушею з культурними координатами описаного явища, оскільки вони ще не відрефлексовані («тип культури / тип естетичної свідомості»; «література / не-література»; «літературне буття / буття книги» [16, с. 14]), як і не з'ясовано остаточно, яким чином можуть «соціальні відношення бути «конструктивними» і визначати художність творів мистецтва» (так звана «теорема Веллека-Воррена») [18, с. 123]. Натомість увага дослідників все частіше спрямовується до пошуку міждискурсивних, міжтекстуальних зв'язків епістемічно різних естетичних форм, коли «культурна доцільність» функціонування маргінальних (з погляду історико-літературного канону) жанрів «не викликає сумнівів» [2, с. 48] і визнається «імператив подолання опозиції «центральных, провідних і маргінальних, «периферійних» явищ літературного процесу» [2, с. 48].

О. М. Папуша вважає, що на часі дослідження дитячої літератури в ширших – семіотичних – координатах, де вона «постає як явище транстекстуального смислоутворення в культурі, пов'язаного з можливостями і межами інтерсуб'єктної трансляції знань у розповідному режимі» [14]. Відтак, на думку дослідниці, таке явище доцільно розглядати не лише як результат соціокультурної взаємодії, а й як сам процес символічної цілеспрямованої активності людей, в ході якого поняття «дорослого» й «дитячого» пов'язують естетичну діяльність із креативно-рецептивною ситуацією, із суспільною та моральною позицією адресанта і адресата художнього повідомлення [14].

На сьогодні найбільш чітко означеною та водночас достатньо ємкою для використання у мультидисциплінарних, кросдисциплінарних і трансдисциплінарних біографічних дослідженнях дефініцією видається поняття «текст для дітей». Її семантичне поле достатньо широке, аби вмістити не лише явища, означувані поняттям «книжка для дітей», «література для дітей», а й окремі автобіографічні (листи до дітей, спогади,

автобіографії дитинства та ін.) та інші документи (рішення, звернення тощо дитячих політичних і громадських об'єднань тощо).

Хоча така дефініція також постійно уточнюється, вона є однією з базових для пізнання як такого, що забезпечує певну сталість її смислового ядра. На пострадянському просторі в межах гуманітаристики узвичаїлося «лінгвістичне» розуміння тексту, запропоноване І. Р. Гальперінім [3]: «текст» – це об'єктивований у письмовому документі завершений витвір мовленнєвого процесу, що складається із низки особливих одиниць (надфразних едностей), об'єднаних різними типами зв'язку, та має певну цілеспрямованість і прагматичну визначеність. Натомість для потреб біографіки доцільнішим видається трактування, засноване на теорії комунікації [5], коли найістотнішими ознаками тексту визнаються цілісність, зв'язність, структурна організованість і завершеність, а сам він розуміється як серединний (проміжний) елемент комунікативного акту (адресант → текст → адресат), який виявляє свою специфіку у кодуванні та декодуванні.

Як об'єкт наукового аналізу феномен «тексту для дітей» ще мало-досліджений, оскільки ніхто досі не може описати це явище цілісно та в адекватній термінології, хоча методологічні основи для її створення неодноразово шукали в педагогіці, соціології, психології, психоаналізі, теорії інформації, семіотиці, рецептивній естетиці, культурології та ін. Та здебільшого знову йшлося лише про літературу для дітей, яку, на відміну від загального літературно-критичного дискурсу, досліджували не в її відношеннях із філософією, історією ідей та естетикою, а винятково у стосунках із вихованням [2, с. 7].

Отже, у суто літературознавчих аспектах текст для дітей може розглядатися лише в руслі «з'ясування зв'язків між змінними загальнолітературними (ширше – загальнокультурними. – *Н. М.*) уявленнями про дитинство та розвитком літератури для дітей» [1], а в книгознавчому дискурсі немислимий поза ґрунтовним соціокультурним контекстом за межами міждисциплінарного діалогу та порівняльної методики.

Досліджуючи історію книговидавання для дітей в Україні з погляду трансформації інтерпретаційних стратегій щодо біографічних фактів, ми дійшли висновку, що «нерозв'язність» теоретичних проблем у цьому випадку пов'язана зі спробами аналізувати як єдине ціле дві різні гілки культурного процесу, що зрослися в практичній діяльності відносно нещодавно. Йдеться про два формати «тексту для дітей»: навчальний (схоластично-дидактичний) і духовно перетворюючий (художній). Розгляд

їх у межах єдиного поля «літератури для дітей» неминуче призводить до понятійної та оціночної плутанини, оскільки звернення до певної вікової групи часто є єдиним маркером, що їх об'єднує (скажімо, віршовану абетку та збірку віршів важко порівнювати, навіть якщо вони написані одним автором).

Якщо звернутися до історичної ретроспективи, то найбільш ранніми формами авторських текстів, що мають чітко визначену цільову аудиторію в межах Західної цивілізації, можна вважати християнську патристику. На відміну від філософствування античності, зверненого до бажаючих пізнання як таких, вона від початку передбачала усвідомлювану причетність автора та реципієнта до певного світовідчуття: читач або єдиний із автором у Бозі, або ж поза колом здатних адекватно сприймати написане й має бути «навернутим».

У текстах патристики від початку намітилися і в подальшому оформилися дві головні формальні тенденції: 1) суспільний діалог Духовних Отців і «дітей малих» (Вчителя та «спраглого»; «Того, хто пізнав Бога» та «темного»), що реалізується через повчання, листи тощо (наприклад, коментарі Орігена й Августина до Писання); 2) реалізація самосвідомості особистості як Творця, духовний пошук як мета і спосіб буття, що вилився в теософських працях, сповідях тощо (скажімо, «Сповідь» Августина).

Надалі перший спосіб організації тексту сформував традицію учительного (схоластично-дидактичного) письма, визначальними рисами якого можна вважати:

- свідому спрямованість на формування у читача певних навичок (не суттєво, йдеться про праведне життя чи про вміння читати);
- урахування рівня його споконвічного «нерозуміння»;
- наявність «соціального замовлення» як усвідомленої позиції автора;
- підпорядкованість форми тексту його утилітарним завданням.

Саме такі тексти першими опинилися в колі дитячого читання і довго сприймалися як єдина і «природна» форма тексту для дітей, та й сьогодні домінують попри всі соціокультурні трансформації останніх десятиліть.

Друга тенденція реалізувалася у пізнішій формі «тексту для дітей» – духовно перетворюючому (художньому) письмі, визначальними рисами якого можна вважати:

- свободу формального самовираження автора;
- щирість внутрішньої позиції автора навіть у випадку його явної соціальної заангажованості;
- «неприкладний» інтерес до дитини, рівна позиція автора та читача в тексті;

▪ відсутність будь-яких чітко визначених цілей поза бажанням обопільного само- та світопізнання у процесі спілкування (набуття духовного досвіду: співпереживання, катарсису тощо).

Але якщо у патристиці автор і реципієнт були єдині у своєму досвіді Богобуття та Богоосягнення, то в «тексті для дітей» об'єднуючим началом стає досвід дитинства як соціокультурний феномен. Та, на відміну від патристики, у «тексті для дітей» автор не лише актуалізує власний досвід (досвід дитинства, дитини в собі), а й змушений за допомогою письменницького акту пізнати із середини новий для себе – історично інший – досвід свого читача. Відмінності особливо яскраві при зіставленні автобіографічних текстів, що розкривають образ дитинства, та творів, адресованих дітям. Скажімо, сцена «потопу» в «Зачарованій Десні» О. Довженка за сюжетною колізією (раптове підтоплення села), стилем оповіді (гумористичний) та персоною оповідача (дитина) дуже близька до опису в третій книзі «Тореадорів із Васюківки» В. Нестайка, але якщо перший текст не несе жодної явної дидактичної настанови, то другий – буквально висуває перед читачем основні морально-етичні домінуючі. Бо О. Довженко оповідає для «всіх», а В. Нестайко перебуває у діалозі саме з дитиною і змушений враховувати її малий життєвий досвід, несформовану шкалу цінностей і психолого-фізіологічну нестабільність². Так само «текст для дітей» примушує автора чітко та формально прозоро заявляти власні ціннісні орієнтири. Наприклад, відома сентенція В. Шекспіра «життя – театр, а люди в нім – актори», у «тексті для дітей» звучить так: «Любий читачу! Якби то в житті було, як у театрі – спершу репетиція, а тоді вже спектакль... Бо найкращі думки і рішення приходять у голову завжди після того, як щось уже сталося, щось уже сказалося, щось уже зробилося... А які ж гарні, влучні слова звучать подумки, які прекрасні вчинки постають в уяві, коли все уже позаду!.. Але пізно! Не переграєш. У житті репетицій не буває. Одразу грається спектакль. І хоч бийся головою об стінку – нічого не допоможе. Спектакль закінчено, публіка розійшлася, грати нема перед ким...» (В. Нестайко).

Отже, «текст для дітей» завжди прагне діалогу й порозуміння, примушуючи дорослого думати, що саме він хоче вкласти в душу дитині, та досліджувати, яка саме та душа сьогодні. Відтак на рівні практики саме через «текст для дітей» здійснюється процес так званого «діалогу поколінь». І якщо в текстах «учительних» суспільство реалізує його зовнішні форми,

² Дитина завжди перебуває у стані розвитку, тоді як дорослий зазвичай – стабільна сформована система-особистість із фіксованим набором рис і ознак.

то в текстах «художніх» відбивається феномен потаємного «внутрішнього» життя суспільства як цілісності, що усвідомлює себе дискретно. Тому текст, звернений до дитинства, не стільки відображає й оцінює події та персоналії буття, скільки безпосередньо є суспільно-політичною дією, бо керує комунікацією читача шляхом відбору цілепокладань, персон, сюжетів тощо та стратегією їх викладу. Відтак, досліджуючи «текст для дітей» у межах історичного (вужче – біографічного) дискурсу [7–9] ми не лише отримуємо цілісну узагальнену картину зовнішнього та внутрішнього буття суспільства в конкретних часово-просторових координатах, а й створюємо чинники соціокультурного впливу. Останнє особливо важливо нині, коли інформатизація та поява суспільства знань веде не лише до матеріальної, а й до гуманістичної нерівності: значна частина успішних в інших сферах буття суб'єктів залишаються несформованими користувачами знанням. Історія та біографія факту стає доступною лише незначній частині суспільства, оскільки більшість спроможна сприймати лише історію сюжетів і образних міток (як діти). Вагомим стає не сам факт, а його логічне позиціонування, просування та інтерпретування. На жаль, поки що доводиться погоджуватися з думкою директора Центру східно-європейських досліджень Андрія Окари, що: «Українській культурі пощастило на багатьох талановитих і навіть геніальних світового рівня митців. Але... їй дуже не пощастило на достойних інтерпретаторів власної культурної спадщини та на цікаві мистецтвознавчі, філософські, культурологічні, журналістські й рекламні інтерпретації» [12].

Щодо «тексту для дітей», нині маємо ситуацію, котру в позитиві можна окреслити як «життєдайний хаос», а в негачії – як «полишення на призволяще»: досі не окреслено типових характеристик героїв сучасної української літератури для дітей, не зроблено узагальнень щодо тематики та проблематики видань для дітей на українському ринку, поза емоційно-публіцистичним дискурсом фактично не аналізуються проблеми ціннісних орієнтирів гуманітарної освіти тощо. В Україні, як і в інших державах пострадянського простору, зміни в цій царині торкнулися насамперед видань «кола дитячого читання», безпосередньо пов'язаних зі школою та регульованих державними механізмами: були виключені з активного обігу чи «забуті» тексти, засновані на радянській ідеології (зокрема, й класичні зразки літератури для дітей, як-от: А. Головка, О. Багмут, М. Трублаїні та ін.)³, та повернуті раніше заборонені (А. Бабенко, Наталена

³ Хоча останнім часом активно перевидуються у нових редакціях кращі зразки дитячої класики радянського часу: В. Нестайко, М. Трублаїні, Ю. Смолич, В. Близнак, Б. Чалий та ін.

Королева, В. Винниченко, О. Олесь, тощо) чи такі, що не друкувалися через інші обставини (В. Рутківський).

Оскільки суспільство перебуває у стані внутрішнього діалогу та пошуку самоідентичності, у «текстах для дітей» дуже відчутний потяг до персоналістики. Відзначається величезна кількість біографічних довідок у підручниках; значний інтерес до «біографізації» викладання літературних і частково історичних курсів; поширеність біографічних матеріалів у виданнях для вчителя [7; 11]; зародження оригінальних вітчизняних біографічних серій⁴ та енциклопедій⁵; відродження оригінальної вітчизняної історичної прози, заснованої на просопографічних матеріалах⁶; народження нових жанрів художньої біографіки для дітей⁷. Але якщо раніше істотною проблемою вважали наявність «білих плям» в українській історії, то сьогодні багатьох хвилює їх неадекватне представлення для дітей інформаційної епохи різних вікових груп. Водночас сучасні видання характеризуються: а) зміщенням уваги із суспільно-політичних персоналій до загальнокультурних; б) комерціалізацією форм втілення задуму (звернення до незвичайних, не обов'язково етично або суспільно значимих фактів долі персонажа; розповідь ведеться у фентезійному, містичному, пригодницькому стилі тощо); в) низьким рівнем використання науково достовірної інформації; г) суб'єктивністю інтерпретації фактів і біографічних сюжетів; д) орієнтованістю при відборі персоналій на шкільні програми та «моду».

Водночас аналіз «текстів для дітей»⁸ в Україні останнього десятиліття засвідчив паралельне існування двох односпрямованих векторів, що (за А. Окарою [12]) однаково ведуть до «обнулення» українського культурного дискурсу шляхом його розмивання у межах чужорідного соціокультурного середовища:

1) «малозросійщення», яке розуміється як свідоме цілеспрямоване нав'язування розуміння українства як «місцевої культури» у межах

⁴ Цікаві щодо цього проекти «Життя видатних дітей» («Грані-Т») і «Славетні імена України» Є. Білоусова («Просвіта»).

⁵ Наприклад, «Український космос» («А-Ба-Ба-Га-Ла-Ма-Га»), що розгортає перед читачем вичерпну (зокрема й щодо біографічної інформації) картину внеску українства у розвиток космонавтики.

⁶ Серія «Українська сила» («Видавництво Старого Лева»), трилогія «Сині води» В. Рутківського («Зелений пес») тощо.

⁷ Кроком уперед можна вважати просопографічні казки Є. Білоусова про Тараса Шевченка та Лесю Українку («Навчальна книга – Богдан»).

⁸ Йдеться про змістовне наповнення репертуару книг для дітей.

«російського» чи «слов'янського» простору. У «текстах для дітей» це виявляється зокрема у:

- ✦ відсутності видань про українське дворянське середовище;
- ✦ замовчуванні українських коренів та спрямованості діяльності позитивних героїв, яскравих особистостей;
- ✦ домінуванні стереотипів, зорієнтованих на поширені кліше «забронзовіlosti» та «нецікавості» місцевих сюжетів;
- ✦ акцентуації «сільської» культури та «відсутності» урбаністичного досвіду тощо.

2) «європеїзації», яка розуміється як свідоме цілеспрямоване нав'язування розуміння українства як «околиці європейської цивілізації», приреченої на духовне зубожіння постіндустріальної епохи та роль «реципієнта та ретранслятора чужих культурних імпульсів і явищ». У «текстах для дітей» виявляється у:

- ✦ підвищеній увазі до перекладної літератури як «більш якісної та прогресивної»;
- ✦ заміні «віджитих» вітчизняних символів та типажів матрицями західної маскультури;
- ✦ зверненні до зарубіжних персоналій як мірила ваги вітчизняних: акцентування моменту «можуть чи ні» такі постаті «стояти в одному ряду»;
- ✦ невиправдано частому використанні «кліпового» письма, вестернізації, молодіжного «бла-бла-тексту» тощо.

Така ситуація веде до руйнування ядра культурної самоідентифікації та підконтрольного стану щодо зовнішніх чинників.

Підсумовуючи, маємо визнати, що означення предмету наших наукових пошуків у царині біографіки через дефініцію «текст для дітей» дає змогу досить точно та науково виважено аналізувати описане багатоаспектне явище у всій його повноті та багатомірності, що створює перспективу об'ємного кросдисциплінарного чи й трансдисциплінарного дослідження.

Список використаних джерел

1. Арзамасцева И. Н. Художественная концепция детства в русской литературе 1900–1930-х годов [Электронный ресурс] // И. Н. Арзамасцева : дис. ... д-ра филол. наук : 10.01.01. – М., 2006. – 453 с. // Библиотечный каталог рос. и укр. диссертаций. – Режим доступа : <http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/163650.html> – Название с экрана.

2. Брайко О. Екзистенційні проблеми крізь призму детективного жанру : романи Євгенії Кононенко / О. Брайко // Слово і час. – 2003. – № 2. – С. 48–57.

3. *Гальперин И. Р.* Текст как объект лингвистического исследования / И. Р. Гальперин. – М. : УРСС Эдиториал, 2008. – 144 с.
4. *Добренко Е.* Формовка советского читателя : социальные и эстетические предпосылки рецепции советской литературы / Е. Добренко. – СПб. : Академ. проект, 1997. – С. 74–78.
5. *Загнітко А. П.* Основи мовленнєвої діяльності : навч. посіб. для студен. денної, безвідривної та очно-заочної прискореної ф-ми навчання / А. П. Загнітко, І. Р. Домрачева. – Донецьк : Укр. культуролог. центр, 2001. – 56 с.
6. *Карайченцева С. А.* Книговедение : Литературно-художественная и детская книга. Издания по филологии и искусству : учебник для вузов / С. А. Карайченцева ; Моск. гос. ун-т печати. – М. : МГУП, 2004. – 424 с.
7. *Марченко Н. П.* Біографічна інформація у виданнях для дітей у контексті сучасних завдань біографістики / Н. П. Марченко // Укр. біографістика. – К., 2010. – Вип. 7. – С. 109–150.
8. *Марченко Н. П.* Видання для дітей в Україні 1917–1923 рр. : історіографія, джерела, типологія / Н. П. Марченко : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.08 ; НАН України ; Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – К., 1998. – 252 с.
9. *Марченко Н. П.* Дитинство як предмет дослідження біографічної науки / Н. П. Марченко // Наук. праці НБУВ. – К., 2010. – Вип. 28. – С. 508–519.
10. *Огар Е. І.* Дитяча книга : проблеми видавничої підготовки : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Е. І. Огар ; Укр. академія друкарства. – Л. : Аз-Арт, 2002. – 160 с.
11. *Огар Е.* Сучасне дитяче книговидання : «хвороби» росту / Е. Огар // Учёные записки Таврич. нац. ун-та им. В. И. Вернадского, сер. «Филология. Социальная коммуникация». – Т. 21 (60). – 2008. – № 1. – С. 404–408.
12. *Окара А.* «Культурний суверенітет» нації в добу постмодерну, або Як перекодувати «локальну» культуру [Електронний ресурс] / А. Окара // Большая Ялта News. – «Я» на украинском языке. – Режим доступа : <http://www.bigyalta.com.ua/story/2735> – Назва з екрана.
13. *Папуша О.* Дитяча література як маргінес літературознавчої теорії : до проблеми конституювання об'єктів наукового дискурсу / О. М. Папуша // Слово і час. – 2004. – № 12. – С. 20–26.
14. *Папуша О.* Теоретичний дискурс дитячої літератури : у пошуках об'єкта / О. М. Папуша // Вісник Львів. ун-ту, серія філологічна : [зб. наук. праць] / М-во освіти і науки України, Львів. нац. ун-т ім. І. Франка ; редкол. : Б. Якимович (відп. ред.) та ін. – Л. : ЛНУ ім. І. Франка, 2005. – Вип. 33 : Теорія літератури та порівняльне літературознавство, ч. 2 / ред. : Н. Бічуя, Б. Якимович. – 2006. – С. 172–183. – Лише в електронному вигляді.
15. *Папуша О. М.* Наратив дитячої літератури : специфіка художнього дискурсу / О. М. Папуша : автореф. дис. канд. філол. наук : 10.01.06 / Терноп. держ. пед. ун-т ім. В. Гнапюка. – Т., 2004. – 19 с.
16. *Славова М. Т.* Попелюшка літератури : теоретичні аспекти літератури для дітей / М. Т. Славова. – К. : ІПЦ «Київ. ун-т», 2002. – 81 с.

17. *Славова М. Т.* Золушка или принцесса? Теоретические модели детской литературы / М. Т. Славова // Славова, М. Т. Волшебное зеркало детства : статьи о детской литературе. – К. : Изд.-полигр. центр «Київ. ун-т». – К., 2002. – С. 5.
18. *Тодоров Цв.* Понятие литературы / Цв. Тодоров // Семиотика / Состав., вступ. статья, общ. ред. : Ю. С. Степанова. – М. : Радуга, 1983. – С. 355–369.
19. *Ausburg Tanya.* Becoming Interdisciplinary : An Introduction to Interdisciplinary Studies / Tanya Ausburg. – New York : Kendall/Hunt Publishing, 2006. – 197 p.
20. *Nikolajeva M.* Introduction to the Theory of Children's Literature / M. Nikolajeva. – Tallinn : Kipjastus, 1997. – 108 p.

Світлана Муріна,

мол. наук. співробітник НБУВ

**НАЗВИ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ:
ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ ДАНИХ
В АВТОМАТИЗОВАНІЙ ІНФОРМАЦІЙНІЙ СИСТЕМІ
«УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ БІОГРАФІЧНИЙ АРХІВ»**

У статті розглянуто особливості організації даних та проблемні питання наповнення словника «Навчальні заклади» в автоматизованій інформаційній системі Українського національного біографічного архіву. Запропоновано можливий варіант технічного вирішення питання зміни назв навчальних закладів словника «Навчальні заклади» – переважаюча (авторитетна) форма представлення найменування об'єкта. Створити запис для такої форми і систему зносок, яка дозволить зв'язати її з альтернативними і неправильними формами, допоможе використання UNIMARC / Authorities – Міжнародного комунікативного формату для авторитетних / нормативних записів. Використання цього формату дає можливість підносити інформаційний ресурс на рівень міжнародних стандартів.

Ключові слова: база даних «Персоналії», інформаційний ресурс, навчальні заклади, поле «Навчальні заклади», UNIMARC / Authorities.

Інститутом біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського була започаткована база даних «Персоналії». За останній час її структура суттєво змінилася – максимально наблизилася до вимог міжнародних стандартів та правил використання такого типу інформації в комп'ютерних базах даних. Записи, переведені зі старої до сучасної бази даних, потребують редагування й поповнення інформації. Зупинимося детальніше на полі «Навчальні заклади».

«Навчальні заклади» – це поле, де позначається інформація про навчальні заклади, які закінчила або в яких викладала особа, на яку заведено запис у базі даних. На даний момент словник бази даних «Персоналії» нараховує близько 3000 навчальних закладів. Серед них є вищі навчальні заклади, технікуми, училища, спеціалізовані школи тощо.

Виділимо проблемні питання програмно-комп'ютерної організації бази даних Українського національного біографічного архіву:

- зміна назв навчальних закладів протягом їх існування;
- невідповідність назви навчального закладу періоду діяльності особи.

Наведені нижче приклади демонструють, як змінювалися назви навчальних закладів з моменту створення установи до сьогодні. Ми відібрали вищі навчальні заклади, розташовані в Україні, які входять у першу сотню навчальних закладів за рейтингом ЮНЕСКО.

1. Трикласна Реальна школа з технічним ухилом (1817), Реальна торговельна академія (1835), Технічна академія (1844), Львівська політехнічна школа (1877), Львівська політехніка (1921), Львівський політехнічний інститут (1939), Державний університет «Львівська політехніка» (1993), Національний університет «Львівська політехніка» (2000).

2. Рішельєвський лицей (1817), Імператорський Новоросійський університет (1865), Новоросійський університет (1917), Одеський державний університет (1933), Одеський державний університет ім. І. І. Мечнікова (1945), Одеський національний університет ім. І. І. Мечнікова (2000).

3. Київський політехнічний інститут Імператора Олександра II (1898), Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут» (1998).

4. Катеринославське вище гірниче училище (1899), Катеринославський гірничий інститут (1912), Дніпропетровський гірничий інститут (1930), Державна гірнича академія України (1993), Національна гірнича академія України (1997), Національний гірничий університет України (2002).

5. Київський імператорський Університет Св. Володимира (1834), Київський Університет Св. Володимира (1917), Київський український державний університет, Російський київський університет (доба гетьманату), Вищий інститут народної освіти імені М. П. Драгоманова (1920), Київський інститут народної освіти імені М. П. Драгоманова (1926), Київський державний університет (1933), Київський державний університет ім. Т. Г. Шевченка (1939), Київський ордена Леніна державний університет імені Т. Г. Шевченка (1959), Київський ордена Леніна й ордена Жовтневої Револуції державний університет ім. Т. Г. Шевченка (1984), Київський університет ім. Тараса Шевченка (1994), Київський національний університет ім. Т. Г. Шевченка (1999), Київський національний дослідницький університет імені Тараса Шевченка (2008).

6. «Особливий виховний заклад» при Київському університеті Св. Володимира (1834), Київський інститут народної освіти імені М. П. Драгоманова (1920), Київський педагогічний інститут імені М. О. Горького (1936), Київський Державний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова (1993), Національний педагогічний університет імені Михайла Драгоманова (1997).

7. Київський сільськогосподарський інститут (1922), Українська сільсько-

господарська академія (1954), Український аграрний університет (1992), Національний аграрний університет (1994), Національний університет біоресурсів і природокористування України (2008).

8. Київський авіаційний інститут (1933), Київський інститут цивільного повітряного флоту (1947), Київський інститут інженерів цивільної авіації (1965), Київський міжнародний університет цивільної авіації (1994), Національний авіаційний університет (2000).

9. Київський автомобільно-дорожній інститут (1944), Український транспортний університет (1994), Національний транспортний університет (2000).

10. Харківський Імператорський університет (1804), Вільна Академія теоретичний знань (1920), Харківський Інститут Народної Освіти (1921), Харківський державний університет імені О. М. Горького (1932), Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна (1999).

11. Харківський політехнічний інститут (1885), Харківський державний політехнічний університет (1994), Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут» (2000).

12. Київські вищі жіночі комерційні курси (1906), Київський комерційний інститут (1908), Київський інститут народного господарства (1920), Київський фінансово-економічний інститут (1934), Київський інститут народного господарства (1960), Київський державний економічний університет (1992), Київський національний економічний університет (1997), Київський національний економічний університет ім. Вадима Гетьмана (2005).

13. Харківський Імператорський університет (1804), Харківський комерційний інститут Харківського інституту народного господарства (1920), Інститут радянського будівництва і права (1930), Всеукраїнський комуністичний інститут радянського будівництва та права (1933), Харківський юридичний інститут (1937), Українська державна юридична академія (1991), Національна юридична академія України (1995).

14. Катеринославське вище гірниче училище (1899), Катеринославський гірничий інститут (1912), Дніпропетровський металургійний інститут (1930), Державна металургійна академія України (1993), Національна металургійна академія України (1999).

15. Донецький гірничий технікум (1921), Донецький гірничий інститут (1926), Донецький індустріальний інститут (1935), Донецький політехнічний інститут (1960), Донецький державний технічний університет (1993), Донецький національний технічний університет (2001).

16. Київський будівельний інститут (1930), Київський інженерно-

будівельний інститут (1939), Київський державний технічний університет будівництва і архітектури (1993), Київський національний університет будівництва і архітектури (1999).

17. Державний інститут фізичної культури України (1930), Київський державний інститут фізичної культури (1944), Київський державний університет фізичної культури (1995), Національний університет фізичного виховання і спорту України (1998).

18. Музично-драматична школа ім. М. Лисенка (1904), Вищий музичний драматичний інститут імені М. Лисенка (1918), Київський державний театральний інститут (1934), об'єднаний з Державним інститутом театального мистецтва імені В. Луначарського (1941), Київський державний інститут театального мистецтва (1945), Київський державний інститут театального мистецтва ім. І. К. Карпенка-Карого (1950), Київський державний університет театру, кіно і телебачення імені І. К. Карпенка-Карого (2003), Київський національний університет театру, кіно і телебачення.

19. Київський державний інститут культури ім. Корнійчука (1968), Київський державний університет культури і мистецтв (1997), Київський національний університет культури і мистецтв (1999).

Необхідність додержання принципу уніфікації заголовків бібліографічних записів виникла наприкінці XIX ст. і поступово спричинила виникнення спеціальної інформаційної технології її забезпечення. Такою технологією став авторитетний контроль, а традиційні довідково-нормативні картотеки індивідуальних та колективних авторів (тобто імена осіб і найменування установ та організацій) на початку 70-х років XX ст. отримали назву «авторитетні» («authority»), інакше кажучи «офіційні».

Авторитетний контроль («authority control») – процес підтримки сталості та сумісності форми найменувань установ та організацій у заголовках бібліографічних записів на основі їх уніфікації шляхом застосування електронно-обчислювальної техніки. Інформаційним засобом підтримки технології авторитетного контролю є довідкова база даних авторитетних записів. Вона створюється з метою фіксації уніфікованих заголовків, їх альтернативних варіантів та взаємозв'язків між ними.

З метою представлення імен / найменувань на міжнародному рівні, пов'язаного з необхідністю подолання низки суперечностей, зумовлених принципами, прийнятими на національному рівні та які широко використовуються у практиці різних бібліографічних служб і бібліотек, 1979 р. в рамках роботи Міжнародної Федерації Бібліотечних Асоціацій

та інституцій (IFLA) було створено Керівну групу з розроблення формату для авторитетних / нормативних даних. Нею 1991 р. був підготовлений Міжнародний комунікативний формат UNIMARC / Authorities. Основною метою цього формату є забезпечення міжнародного обміну авторитетними даними в машиночитаній формі (тобто такій, що може бути автоматично оброблена програмними засобами) між різними бібліографічними службами. Як і формат UNIMARC для обміну бібліографічними даними, формат UNIMARC / Authorities входить в групу міжнародних комунікативних форматів UNIMARC.

2004 р. було розроблено українську версію стандарту UNIMARC–UKRMARC, в тому числі UKRMARC для авторитетних даних. Ці роботи велись міжвідомчою робочою групою під керівництвом А. О. Чекартова.

Використання UNIMARC / Authority

UNIMARC / Authority регламентує встановлення міток полів, індикаторів та ідентифікаторів підполів, які використовуються в авторитетних записах, записах посилань та пояснювальних записах, представлених в машиночитаній формі. Ці записи створюються для забезпечення додаткових можливостей використання каталогів імен осіб, назв організацій, заходів, географічних назв тощо. Ці реквізити зберігаються в бібліографічних записах як заголовки.

Авторитетним записом є машиночитаний запис авторитетного опису. Таким авторитетним описом є опис на основі авторитетного уніфікованого заголовку, що подає собою ім'я особи, назву організації, предмет, тему, назву твору, що встановлюється каталогізуючою організацією, відповідальною за запис. *Авторитетний заголовок* – це заголовок авторитетного опису.

Записи посилань створюються лише для варіантних заголовків. Таким записом є машиночитаний запис опису посилань, тобто опису від варіантного заголовку до прийнятого уніфікованого заголовку (посилання «див.»), або від уніфікованого заголовку до зв'язаних заголовків (посилання «див. також»). *Заголовок посилань* – заголовок для опису посилань.

Загальним пояснювальним записом є машиночитаний запис загального пояснювального опису. Загальний пояснювальний опис – опис на основі скороченої форми заголовку, від якої робиться посилання до більш загального класу. Такий опис призначений для інформування користувачів про домовленості, що мають відношення до певної категорії заголовків, та для вказання місцезнаходження таких заголовків. *Загальний пояснювальний заголовок* – заголовок для загального пояснювального опису.

За типом взаємозв'язків UNIMARC / Authority передбачає такі типи заголовків:

- уніфікований заголовок – заголовок, встановлена форма якого не змінюється;
- паралельний заголовок – альтернативна форма авторитетного заголовку для представлення назви іншою мовою;
- зв'язаний заголовок – один з двох та більше уніфікованих заголовків, кожний з яких пов'язаний з іншим;
- варіантний заголовок – заголовок у формі, відмінній від установленної для уніфікованого заголовку. Зазвичай такий заголовок встановлюється на базі варіанту імені, організації, назви твору;
- заголовок в альтернативній графіці – заголовок, представлений в іншій графіці (кириличній, латинічній тощо).

Формат UNIMARC / Authority передбачає використання *трасування* – ідентифікації в межах авторитетного опису варіантного чи зв'язаного заголовка, від якого повинно робитися посилання, що має направляти користувача до уніфікованого заголовка, що є заголовком авторитетного опису. Трасування має на меті забезпечувати генерування посилань та полегшувати каталогізатору вибір типу посилань.

У записі може бути *інформаційна примітка*. Це примітка, якою забезпечується авторитетний заголовок, заголовок посилань або пояснювальний заголовок з метою пояснення зв'язку між цим заголовком та заголовками, на які від нього робляться посилання.

Технічні елементи запису згідно з форматом UNIMARC / Authority

Будь-який запис у форматі UNIMARC / Authority визначається набором полів. *Поле* – певна послідовність символів, яка ідентифікується *міткою поля*. Поле може бути як фіксованою, так і змінною довжини (*змінні поля*). Воно включає в себе *підполя*, які групуються в *функціональні блоки*. В підполях зберігаються *елементи даних* – найменша одиниця інформації, яку можна визначити. Підполя ідентифікуються *ідентифікатором підполя* (*ідентифікатором елемента даних*). Крім того, використовується *індикатор* – символ (цифра або буква), що асоціюється зі змінним полем, який несе додаткову інформацію про зміст поля, його зв'язки з іншими полями запису, операції, потрібні для оброблення цього поля. Мітки полів, індикатори та ідентифікатори підполів складають *визначник змісту запису*, що є засобом ідентифікації елементів даних та / або забезпечення додаткової інформації про елемент даних.

Поля розділяються спеціальним символом. У кінці кожного запису ставиться *символ кінця запису*.

Формат UNIMARC / Authority визначає вимоги до набору функціональних блоків та їх ідентифікації, міток полів, символів підполів, індикаторів та інших елементів записів. Він регламентує обов'язкові поля, функції управління в записах (що обмежуються кодами підполів, розділювачів полів та символа кінця запису), повторення полів і підполів, значення кодів для кодування даних тощо.

Приклад заголовків у форматі UNIMARC / Authority :

210 02\$аКиївський національний університет

(уніфікований заголовок як авторитетний заголовок);

410 01\$аУкраїна \$bОсвіта \$bКиївський національний університет

(варіантний заголовок як трасування посилання «див»)

10 02\$5а\$аУніверситет св. Володимира

(варіантний заголовок як трасування посилання «див. також»).

У цьому випадку поле з міткою 210 належить функціональному блоку «Блок заголовків», що має код 2. Мітка 210 визначається форматом UNIMARC / Authority як «Назва організації». Поле 410, що означає «Трасування посилання «див». – Назва організації» належить блоку трасування посилань «см.» (код – 4). Блок «Трасування посилань «див. також»» має код 5, а поле 510, що до нього належить, означає «Трасування посилання «див. також». – Назва організації». Знак \$ використовується як перший символ ідентифікатора підполя.

Отже, для того, щоб піднести Український національний біографічний архів на рівень міжнародних стандартів, необхідне впровадження Міжнародного комунікативного формату для авторитетних / нормативних записів – UNIMARC / Authorities. Саме такий формат допоможе вирішити проблемні питання програмно-комп'ютерної організації бази даних Українського національного біографічного архіву.

Список використаних джерел

<http://ru.wikipedia.org/wiki/MARC#UNIMARC>

<http://www.nbu.gov.ua/Library/ukrmarc.html>

<http://www.nbu.gov.ua/articles/1999/95aipkbz.html>

УДК 929+929.5 Новицькі

Світлана Ляшко,

провідний наук. співробітник НБУВ, канд. іст. наук

РОЛЬ ГЕНЕАЛОГІЧНИХ ДЖЕРЕЛ В ІСТОРИКО-БІОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ (НА ПРИКЛАДІ РОДОВОДУ НОВИЦЬКИХ)

Публікація присвячена ролі окремих видів генеалогічних джерел в біографічних дослідженнях, зокрема родовідних книг, таблиць, розписів тощо. Дослідження родинних зв'язків представників роду (на прикладі роду Новицьких) протягом великого хронологічного проміжку дозволяють реконструювати соціокультурне середовище життя і діяльності історичних особистостей, зрозуміти мотивацію їх соціальної поведінки, культурних та інтелектуальних традицій тощо, здійснити широкі історико-культурні дослідження.

Ключові слова: генеалогія, біографістика, родовід Новицьких.

Генеалогічні джерела набувають особливого значення в дослідженні соціальної історії, історії суспільства та його окремих представників, в розумінні й поясненні взаємостосунків людей певної епохи. Результати генеалогічних праць широко використовуються в історико-біографічних дослідженнях. Вони дозволяють наблизитися до розуміння ролі і значення родинних зв'язків і стосунків у формуванні особистості, сприяють розумінню впливу родинних факторів на формування поглядів особи та характер її діяльності, спадкоємності поколінь тощо. Біографістика і генеалогія споріднені за об'єктом дослідження * та окремими видами джерел.

На відміну від інших джерел біографічних досліджень, деякі види генеалогічних джерел мають певний правовий статус, особливо у галузях цивільно-правових та майнових відносин. Такі дані містять метричні книги, які документально засвідчують такі факти і події, як родинне прізвище, імена батьків, хрещення (народження), вінчання (шлюб), захоронення (смерть), віросповідання конкретних осіб **. На цих даних базується наукова

* У висхідних родоводах об'єктом дослідження є та особа, про предків якої збирається інформація.

** Метричні книги велися в церковних приходах з початку 20-х рр. XVIII ст. і до 1918 (не пізніше 1921) р., в радянські часи зберігалися в органах РАГС, передані

генеалогія, а без багатьох цих відомостей неможливе повноцінне біографічне дослідження. Саме вони як цілком достовірні закладені в основу структури дефініції особи усіх видів історико-біографічних досліджень. З переходом на електронні носії ці дані стають **реперами** для пошуку особи в мережі Інтернет. *Практична генеалогія* визначає походження, ступінь спорідненості відповідного кола осіб, службове становище; для окремих історичних періодів встановлює право на володіння землею, чин, посаду, місце в становій ієрархії та соціальній структурі.

За змістом інформації генеалогічні джерела умовно поділяють на власне генеалогічні (родовідні книги, таблиці, розписи тощо) та на непрямі, опосередковані (метричні записи, шлюбні договори, послужні списки, майнові документи, заповіти, родові герби тощо)¹. В сукупності вони становлять надійний фундамент джерел для історико-біографічних досліджень та біографічних творів різних жанрів.

Важливим видом генеалогічних джерел вважаються родоводи (перелік членів роду за відповідний відрізок часу) у вигляді поколінних розписів, таблиць. Окрім встановлення родинних зв'язків, вони містять дати життя, народження або смерті, відомості про службове положення, володіння майном, дівоче прізвище, прізвища чоловіків жіночих представників роду тощо.

Спробуємо проілюструвати викладені вище тези на прикладі родоводу Новицьких. Це прізвище об'єднує представників багатьох дворянських родів, які залишили помітний слід в історії України та Росії.

До відомих представників роду Новицьких відносять охочекомонного (компанійського) полковника Іллю Федоровича Новицького (прибл. 1630–1704)², його сина Григорія Ілліча Новицького (р. н. невід. – прибл. 1727)³, вихованця Київської духовної академії, письменника, етнографа, місіонера⁴, під час війни зі Швецією – охочекомонного полковника. 1719 р. Григорій Новицький був засланий Петром I до Сибіру. Автор відомої у світовій літературі етнографічної монографії «Краткое описание о народе остяком и вогульском и о крещении их»⁵.

Не менш відомий в Україні своїми історичними, етнографічними, археографічними працями Іван Петрович Новицький (1844–1890), – уродженець Київської губернії (м. Тараща), вихованець Київського

на постійне зберігання в державні архіви України. Про їх авторитетність для наукових і практичних потреб свідчить початок складання електронної бази даних для каталогу метричних книг, підготовки до видання «Зведеного каталогу метричних книг, що зберігаються в державних архівах України» (Наказ Держкомітету архівів України від 25.04.2006 № 62).

університету Св. Володимира. Як учасник етнографічної експедиції П. П. Чубинського він зібрав для п'ятого тому трудів експедиції біля 5 тисяч пісень. Як член Тимчасової комісії для розгляду давніх актів* склав два великих покажчика до видань Комісії – особовий (1878)⁶ і географічний (1883)⁷, зробив суттєвий внесок у дослідження родоводу князів Ружинських**.

До відомих в українській науці XIX ст. представників фамілії Новицьких належить Орест Маркович Новицький (1806–1884), магістр Київської духовної академії, професор філософії Київського університету Св. Володимира⁸, який походить з волинського роду Новицьких (с. Полипи, поблизу м. Бердичева)***.

Представники блискучого сузір'я різних родів Новицьких презентували в 20–30-ті рр. XX ст. численні наукові напрями в комісіях Української Академії наук (УАН–ВУАН). Олексій Петрович Новицький (1862–1934) – один з провідних діячів ВУАН, відомий фахівець в галузі архітектури та охорони пам'яток й музейної справи, академік ВУАН по кафедрі мистецтвознавства (з 1922 р.)⁹. Протягом 1924–1928 рр. позаштатним постійним співробітником Всеукраїнського археологічного комітету, дійсним членом наукового гуртка «Студію» при Кафедрі українського мистецтва була дочка О. П. Новицького – мистецтвознавець Марія Олексіївна Новицька (1896–1965)¹⁰.

У грудні 1924 р. членом-кореспондентом ВУАН було обрано Олександрівського (нині – м. Запоріжжя) історика, археографа, етнографа, фольклориста, статистика, музейного діяча Якова Павловича Новицького (1857–1925)¹¹.

У 1924–1928 рр. нештатним постійним співробітником Комісії з вивчення історії західно-руського та українського права, Комісії старої України був історик права, архівіст, учений секретар Центрального архіву давніх актів Віктор Ізмайлович Новицький (1884–1838), онук Ореста Марковича Новицького¹².

У ті ж роки співробітником Комісії для видання пам'яток новітнього українського письменства і першого (історико-філологічного) відділу ВУАН з окремих доручень був відомий шевченкознавець Михайло Михайлович Новицький (1892–1964) з м. Ніжина¹³.

* Київська археографічна комісія (1843–1921).

** *Новицький И. П.* Князья Ружинские // Киевская старина. – 1882. – № 2.

*** О. М. Новицького Указом сенату № 3349 від 26.02.1847 р. внесено до 3-ї частини родовідної книги Київської губернії. Рукопис родоводу зберігається в Інституті рукопису НБУВ (ІР НБУВ, ф. III, спр. 63523. Рукопис).

Родоводи представників різних родів Новицьких та їх гілок розроблялися у XIX і XX століттях в Україні і Росії. Представники кількох родів Новицьких увійшли до родоводів Чернігівського дворянства, опублікованих 1901 р. Г. А. Милорадовичем¹⁴ та полтавських родів, що увійшли до «Малороссийского родословника» В. Л. Модзалевського (1912)¹⁵.

В Інституті рукопису НБУВ у фонді Одеського товариства історії та старожитностей зберігається один з генеалогічних розписів роду Новицьких¹⁶. У багатьох дослідженнях і розвідках щодо роду Новицьких, в яких є посилання на цей документ, відсутній його аналіз. Тобто не з'ясовано особистість автора, час створення документа, обставини, за яких він з'явився у фонді. Співставлення архівного документа з «Малороссийским родословником» В. Л. Модзалевського дозволило нам констатувати їх збіг майже на 70 %. Очевидно, цей документ було покладено в основу генеалогічної праці В. Л. Модзалевського. Щодо роду Новицьких, автор родоводу зазначає, що поколінний розпис двох полтавських родів Новицьких (нащадки Федора, Іллі Федоровича, Григорія Ілліча) було складено представником цього роду (за Модзалевським – VIII покоління, № 95) Петром Вікторовичем Новицьким (05.07.1860 – ?), колезьким асесором, земським начальником Прилуцького (1890–1908) та Константиногородського (1910) полків, почесним попечителем церковних шкіл сьомої дільниці Прилуцького повіту. Для майбутніх дослідників родоводу Новицьких також буде цікавим, що у тому, який зберігається в Інституті рукопису НБУВ, родовий розпис має рукописні доповнення та уточнення, які зроблені, ймовірно, представником роду або невідомим нам поки що дослідником генеалогії роду Новицьких.

В Росії генеалогії полтавської та смоленської гілок роду Новицьких гербу «Новицький»¹⁷ присвячено дослідження санкт-петербурзького дослідника з генеалогії А. Шумкова «Новицкие. Дворяне Псковской губернии»^{* 18}. Аналогічні генеалогічні дослідження були здійснені М. Чернявським для окремої гілки роду Новицьких Тверської губернії¹⁹. Майже 30 поколінних розписів були складені в XX ст. у Росії за матеріалами фондів Департаменту Герольдії (РГІА, ф. 1343 та ін. архівів Росії)²⁰. Цей інтерес до роду Новицьких свідчить про значний внесок представників цього роду в науку, культуру,

^{*} До псковської гілки роду Новицьких відносив себе жандарм Василь Дементійович Новицький, генерал-лейтенант Окремого корпусу жандармів, який 25 років очолював Київське жандармське губернське управління (*Новицкий В. Д. Из воспоминаний жандарма. – М., 1991. – 254 с.*). Його старший брат – Микола Дементійович Новицький, генерал від інфантерії, був членом народовольчої організації «Земля і воля», українофіл, близький приятель Т. Г. Шевченка.

суспільне життя та тісний зв'язок української та російської генеалогічної науки і практики.

У межах розвідки ми ставимо перед собою конкретне завдання: на прикладі родоводу одного з представників роду Новицьких – Якова Павловича Новицького – звернути увагу дослідників на родоводи як важливе джерело для створення наукових біографій та на значення критики джерела як необхідного етапу його опрацювання для подальшого використання в наукових працях.

Відомі три автобіографії * Я. П. Новицького: «Коротенька автобіографія»²¹, «Новицкие (историческая справка к родословной)»²² «Автобіографія Якова Павловича Новицького»^{** 23} та довідка «Род Новицких»²⁴. З тексту автобіографічних документів робимо висновки, що Яків Павлович відносив себе до роду Новицьких гербу «Новицький».

Про близьких предків в автобіографії, що розміщена в часописі «Україна», він пише: «Пращур [...] полковий старшина Іван Новицький, виходець з Гетьманщини (Козелецького повіту, Черніг. губ. ***), з початку XIX віку купив ґрунт в Олександрівському повіті на Катеринославщині, заснував хутір Новики в синами Петром (юнкер) й Іваном, почав хліборобити ...»²⁵.

В іншій, більш докладній автобіографії Я. П. Новицький пише: «Место рождения предков Новицких Киевская [бывшая] Черниговская губерния, Козелецкий уезд [...] Предок мой, Петр Иванович Новицкий [...] перевел [неразборчиво] дарованные ему от отца, [неразборчиво] Киевской губернии, Козелецкого повета (ныне Черниговская губ.), помещика [войскового] товарища Ивана Новицкого (моего пращура), которые за ним значились по ревизии 1782 года в Киевской губ. и в 1795 году по Екатеринославской губ. при дер. Новики...». За актом від 7 жовтня 1852 р. все майно Івана Петровича (діда) було поділено поміж дітьми – Даниїлом, Григорієм, Павлом (батьком Я. П.), Георгієм, Петром, Яковом, Марфою (діти від першого шлюбу), Тимофієм, Яковом (діти від другого шлюбу)²⁶.

Результатом вивчення життя та творчості Я. П. Новицького запорізькими

^{*} Історичне джерелознавство зараховує автобіографії до групи джерел під загальною назвою «документи особового походження» (Історичне джерелознавство: підруч. для студ. іст. спец. вищих навч. закладів / Калакура Я. С., Войцехівська І. Н., Павленко С. Ф. та ін. – К., 2003. – С. 413).

^{**} Автобіографії зберігаються у відділі рукопису ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України.

^{***} До 1802 г. дворяни Остерського і Козелецького повітів належали до дворянства Київського намісництва.

дослідниками А. С. та Б. А. Бровками стала брошура «Яков Новицький та його імениті предки»²⁷. Родинні спогади в сукупності з генеалогічними відомостями пробуджують серед широкого загалу читачів інтерес до особи Я. П. Новицького. У праці автори подають таблицю родової гілки Я. П. Новицького, починаючи її від Іллі Федоровича Новицького. Вони спираються на сімейні легенди та автобіографічні матеріали. На жаль, автори не в повному обсязі використовують наукові методи дослідження. У брошурі відсутні посилання на опорні джерела, що були покладені в основу запропонованої таблиці споріднення. Це значно ускладнює сприйняття матеріалів генеалогічного змісту. Варто зауважити, що О. Пріцак, відомий дослідник творчості та біографії одного із фундаторів Української академії наук А. Ю. Кримського, наголошував на тому, що у наукових дослідженнях слід позбавлятися як від застиглих догм, так і від дилетантської міфотворчості, запорукою чого є обов'язкове документальне підтвердження згадуваних фактів і подій²⁸.

Вивчаючи запропоновану Бровками таблицю, ми встановили її збіг з поколінним розписом В. Л. Модзалевського на рівні I–III поколінь²⁹. У V поколінні у Петра Івановича (IV, № 8 за розписом В. Л. Модзалевського; на службі з 1739; помер до 1783; полковник) було два сина – Микола Петрович (V, № 20; роки життя – 1754–13.11.1803^{*}; шталмейстер; на службі з 1771), Семен Петрович (V, № 19; помер до 1783; у 1766 – значковий товариш Переяславського полку) та дочка Марфа Петрівна (р. н. 1760).

Саме тут А. С. і Б. А. Бровки визначають місце Івана Петровича (дід Я. П.) як третього сина Петра Івановича Новицького. В розписі В. Л. Модзалевського син Івана Петровича – Петро Іванович не згадується. Такі дані відсутні і в розписі Г. А. Милорадовича. Відповідно, ця частина таблиці потребує уточнення через пошук нових джерел та додаткових досліджень.

З порівнянням родових розписів Іллі Федоровича Новицького Г. Милорадовичем (1901) по Чернігівській та В. Модзалевським (1912) по Полтавській губерніям стає очевидним, що вони відрізняються. Це можна пояснити тим, що на момент складання розписів, окремі родини володіли нерухомістю як в Полтавській, так і в Чернігівській губерніях. Представники роду I–VIII поколінь Новицьких володіли землями переважно в

^{*} А. Шумков виразив сумнів щодо дати смерті М. П. Новицького (*Шумков А. О происхождении Ильи Новицкого. Дополнения и правки к росписям П. В. Новицкого и В. Л. Модзалевского // Українська генеалогія : теорія, методологія, історія та практика : матеріали I генеалогічних читань пам'яті В. Л. Модзалевського. – К., 1996. – С. 139).*

Лохвицькому, Лубенському, Гадяцькому, Роменському повітах Полтавської губернії^{*}, подарованими 1690 р. Іллі Федоровичу Новицькому. Рід Новицьких було спочатку визнано Урядовим Сенатом в стародавньому дворянстві по Полтавській губернії і занесено до шостої частини родоводу. 1850 р. вдова полковника Василя Яковича Новицького [за розписом Г. А. Милорадовича, В. Я. (V, № 21), р. н. 1788]³⁰, Ганна Іванівна була зарахована до дворян Чернігівської губернії (мала маєток в Городницькому повіті) і занесена до тієї ж частини родоводу^{**}. За розписом В. Модзалевського³¹, вже вдова шталмейстера Миколи Петровича (IV, № 20; ум. 1803) Ганна Петрівна, у дівочтві Мовчан, у 1810 р. володіла землями у м. Нове місто³² і будинком в м. Новозибково Чернігівської губернії³³.

В автобіографічних нарисах Я. П. Новицького мова йде про родові землі в межах Козелецького повіту Київської губернії^{***}. У відомих родовідних книгах Київської губернії того часу відомостей про зазначених у таблиці А. і Б. Бровків предків ми також не знайшли³⁴.

Будучи знайомими з різними аспектами творчої діяльності Я. П. Новицького, його умінням та досвідом збирати і опрацьовувати документи, ми не ставимо під сумнів зібрані та опубліковані ним відомості про свій родовід на рівні батька і діда. Одночасно ми вважаємо, що опубліковані генеалогічний розпис та таблиця ще потребують вивчення та критичної оцінки. Крім того, необхідно здійснити додатковий пошук джерел, що стосуються зазначеної проблеми, їх дослідження та введення в науковий обіг. Комплекс документальних джерел, на нашу думку, дозволить виявити також вплив родинних традицій на творчість вченого, систему його наукових поглядів та інтересів, додасть нові достовірні дані до наукової біографії Я. П. Новицького.

Ми не випадково перелічили на початку статті прізвища представників різних родів Новицьких, які приблизно одночасно працювали на ниві української науки. В історико-біографічних дослідженнях є посилання на

^{*} Адміністративно-територіальний устрій подано в межах Полтавської губернії, створеної 1802 р. у зв'язку з ліквідацією Малоросійської губернії.

^{**} Визнані у дворянстві за резолюцією Правительственного Сенату 20.06.1850 та указу його від 14.05.1851 № 3249 (Милорадович Г. А. Родословная книга Черниговского дворянства и Приложения. – СПб. : Губернская типография, 1901. – Т. 2, Ч. 3–6).

^{***} Київська губ. була створена 1708 р. у складі Російської імперії; ліквідована 1781 р. у зв'язку зі створенням Київського намісництва. До 1802 р. дворяни Остерського та Козелецького пов. зараховувалися до дворян Київського намісництва, а потім – увійшли до складу Чернігівської губ.

спільне родове коріння і спільних предків деяких з них. Зокрема О. І. Бонь в монографії, присвяченій науковій та суспільній діяльності О. П. Новицького, серед представників його роду згадує і Я. П. Новицького та В. Д. Новицького³⁵, посилаючись на брошуру А. С. і Б. А. Бровків*.

Олексій Петрович Новицький, як вказує О. І. Бонь, походив з уже згадуваного роду Іллі Федоровича Новицького. Як і Яків Павлович, він пишався своїм родом, збирав портрети предків та інші біографічні матеріали, що стосувалися історії роду. Так склалося, що обидва вчених – член-кореспондент Я. П. Новицький** (короткий проміжок часу до своєї смерті) та академік О. П. Новицький своєю діяльністю були пов'язані з Всеукраїнською академією наук. Сфери їх наукових інтересів у багатьох напрямках збігалися. Документів, що підтверджують їх родинне і наукове спілкування, ми поки ще не знайшли, окрім записки Олексія Петровича щодо доповіді Якова Павловича про створений ним історичний музей у м. Олександрівську*** на засіданні Всеукраїнського археологічного комітету****. Із змісту документа стає очевидним, що до цього засідання вчені не були знайомими³⁶. Отже, генеалогія дозволяє крізь призму життя окремих родів побачити особливості генези особи, нації, країни.

Для біографістики окремі види генеалогічних джерел є джерелами власне біографічних даних високого ступеня вірогідності. Генеалогічні джерела використовуються в різноманітних історико-біографічних дослідженнях. У перспективі – дослідження родинних зв'язків представників різних родів і гілок Новицьких через багатоступеневу реконструкцію соціокультурного середовища життя та діяльності історичних особистостей, зокрема спільне походження, родинні зв'язки, самопізнання, ментальність представників різних прошарків, мотивацію їх соціальної поведінки, культурних та інтелектуальних традицій у межах відповідної епохи, виховних, регіональних особливостей тощо дозволять розпочати

* До спільної гілки О. П. і Я. П. Новицьких О. І. Бонь відносить також генерал-лейтенанта Окремого жандармського корпусу В. Д. Новицького. В. Д. Новицький, який цікавився своїм родоводом і знав його майже з середини XVII ст., такий зв'язок не просліджує і чітко відносить свій рід до псковської гілки, де були інші знакові історичні постаті, як-от: «перший руський солдат Бухвостов» (*Новицький В. Д. Из воспоминаний жандарма. – М., 1991. – С. 47–48*).

** Я. П. Новицького було обрано членом-кореспондентом ВУАН 15.12.1924 р. (ІР НБУВ, ф. І, спр. 26314, арк. 1).

*** З 1925 р. – м. Запоріжжя.

**** Засідання відбулося 12.11.1924 р., за місяць до обрання Я. П. Новицького членом-кореспондентом ВУАН.

широке історико-культурне дослідження. Такий методологічний підхід з використанням генеалогічних розвідок в історичних дослідженнях, наприклад, було розроблено і блискуче використано О. П. Оглоблиним в монографічному дослідженні «Люди старої України»³⁷ та інших працях.

Родоводи, укладені Г. А. Милорадовичем і В. Л. Модзалевським, побудовані за чоловічими лініями, але до них внесена також інформація щодо осіб жіночої статі. Залучення додаткових джерел дає можливість встановлення спорідненості різних родин по жіночій лінії. Повертаючись до генеалогічного розпису роду Іллі Федоровича Новицького, зробленого В. Л. Модзалевським, зазначимо, що по жіночій лінії вони пов'язані з відомими українськими та російськими родинами Апостолів, Безбородьків, Абазів, Капнистів, Кочубеїв, Забіл, Гончарових тощо.

Примітки

¹ *Томазов В. Генеалогія історична / В. В. Томазов // Спеціальні історичні дисципліни дисципліни : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / І. Н. Войцехівська (кер. авт. кол.), В. В. Томазов, М. Ф. Дмитрієнко та ін. – К. : Либідь, 2008. – С. 126.*

² *Стороженко Н. Охочекомонный полковник Илья Федорович Новицкий / Н. Стороженко // КС. – 1885. – Кн. 7 (июль), т. 12. – С. 431–457 ; Кушнір-Марченко, К. Ілля Новицький : Охочекомонный полковник останньої чверті XVII – та поч. XVIII ст. / К. Кушнір-Марченко // Наук. зб. ВУАН : Історична секція. – К., 1929. – Т. 32. – С. 100–101 ; Заруба В. М. Висвітлення історії кінця XVII ст. України у документах «Архіву полковника Іллі Новицького» / В. М. Заруба // Архіви України. – К., 1989. – № 5. – С. 50–59 ; Заруба В. М. Архів компанійського полковника Іллі Новицького / В. М. Заруба // Київська старовина. – 1992. – № 4. – С. 12–19 ; Полковницька слава (І. Новицький) // Собор. – Дніпропетровськ, 1992. – № 37 ; Заруба В. М. Охочекомонный полковник Ілля Новицький та його архів / В. М. Заруба // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 1993. – Вип. 1. – С. 21–38 ; Мисик Ю. А. Кілька листів з архіву козацького полковника Іллі Новицького / Ю. А. Мисик // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2000. – Вип. 6. – С. 160–173.*

³ ІР НБУВ, ф. ІІ, спр. 13970, 13974, 13975.

⁴ *Горбещь В. М. Новицький Григорій Ілліч / В. М. Горбещь // Києво-Могилянська академія в іменах. XVII–XVIII ст. : Енциклопедичне видання / упоряд. : З. І. Хижняк. – К. : Вид. дім «КМ Академія», 2001. – С. 393.*

⁵ *Новицкий Г. Краткое описание о народе остяком, сочиненное в 1715 (1721). – немецк. ; СПб., 1884 ; Новосибирск, 1941.*

⁶ *Указатель к изданиям Временной комиссии для разбора древних актов / под ред. : И. П. Новицкого. – К., 1878. – Т. 1. : Имена личные. – 862 с.*

⁷ *Указатель к изданиям Временной комиссии для разбора древних актов / под ред. И. П. Новицкого. – К., 1883. – Т. 2 : Имена географические. – 980 с.*

⁸ Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета св. Владимира (1834–1884) / сост. и изд. под ред. В. С. Иконникова. – К., 1884. – С. 489–528.

⁹ Бонь О. Академік Олекса Петрович Новицький: наукова та громадська діяльність / О. А. Бонь. – К. : Рідний край, 2004. – 219 с.

¹⁰ Студенець Н. В. Новицька М. О. / Н. В. Студенець // Українська біографістика : зб. наук. праць. – К., 2008. – Вип. 4. – С. 487–489.

¹¹ ІР НБУВ, ф. I, спр. 26314, арк. 1.

¹² Історія Національної академії наук України. 1924–1928 : документи і матеріали. – К. : НБУВ, 1998. – С. 626.

¹³ Кравцов Б. Доля українського шевченкознавця в УРСР : Пам'яті Михайла Михайловича Новицького / Б. Кравцов // Сучасність. – Липень, 1964. – Ч. 6 (42). – С. 61–72.

¹⁴ Милорадович Г. А. Родословная книга Черниговского дворянства и Приложения / Г. А. Милорадович. – СПб. : Губернская типография, 1901. – Т. 2, Ч. 3. – С. 233; Ч. 6. – С. 155–156.

¹⁵ Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник / В. Л. Модзалевский. – К., 1912. – С. 669–691.

¹⁶ ІР НБУВ, ф. V, спр. 790, 13 арк. Рукопис.

¹⁷ Лукомский В. К. Малороссийский гербовник / В. К. Лукомский, В. Л. Модзалевский ; с рисунками Е. Нарбута. – СПб. : Издание Черниговского дворянства, 1914. – С. 121; Шумков А. А. О происхождении Ильи Новицкого. Дополнения и правки к росписям П. В. Новицкого и В. Л. Модзалевского / А. А. Шумков // Українська генеалогія : теорія, методологія, історія та практика : матеріали I генеалогічних читань пам'яті В. Л. Модзалевського. – К., 1996. – С. 134–142.

¹⁸ Шумков А. А. Новицкие. Дворяне Псковской губернии / А. А. Шумков ; ред. : Д. В. Островский : Свод поколенных росписей. – СПб. : ВИРД, 1999. – Вып. 10. – 32 с.

¹⁹ Генеалогія господ дворян, внесенных в родословную книгу Тверской губернии с 1787 по 1869 г. С алфавитным указателем и приложением / сост. : М. Чернявский. – 1868. – Т. 1. – 472 с. ; Генеалогія дворян Тверской губернии с 1787 по 1869 г. Приложения / сост. М. Чернявский. – 1868. – Т. 2. – 242 с.

²⁰ <http://ru.rodovid.org/wk/%D0%>

²¹ Новицький Я. Твори / гол. ред. : П. Сохань. – Запоріжжя : АА Тандем, 2010. – Т. 4. – С. 211–212.

²² Там само. – С. 208–210.

²³ Автобіографія Якова Павловича Новицького // Україна. – К. : ДВУ, 1925. – Кн. 6. – С. 186–191.

²⁴ Новицький Я. Твори / гол. ред. П. Сохань. – Запоріжжя : АА Тандем, 2010. – Т. 4. – С. 213.

²⁵ Автобіографія Якова Павловича Новицького // Україна. – К. : ДВУ, 1925. – Кн. 6. – С. 186.

²⁶ Новицький Я. Твори / гол. ред. П. Сохань. – Запоріжжя : АА Тандем, 2010. – Т. 4. – С. 208–209.

²⁷ Бровко А. С. Яков Новицький та його імениті предки / А. С. Бровко, Б. А. Бровко. – Запорізька спадщина. – Запоріжжя : РА «Тандем – У», 1997. – 53 с.

²⁸ Агатангел Кримський. Нариси життя і творчості / відп. ред. : О. Д. Василюк та ін. – К. : Вид. дім «Стилос», 2006. – С. 6. (Серія «Наукова спадщина сходознавців»).

²⁹ Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник / В. Л. Модзалевский. – К., 1912. – С. 669–691.

³⁰ Милорадович Г. А. Родословная книга Черниговского дворянства и Приложения / Г. А. Милорадович. – СПб. : Губернская типография, 1901. – Т. 2, Ч. 6. – С. 155.

³¹ Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник / В. Л. Модзалевский. – К., 1912. – С. 669–691.

³² Новицький Я. Твори / гол. ред. П. Сохань. – Запоріжжя : АА Тандем, 2010. – Т. 4. – С. 261.

³³ Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. / упоряд. : Т. Б. Ананьева. – К. : Наукова думка, 1997. – С. 254.

³⁴ <http://rodovoyegnezdo.narod.ru/Kiev/Novitskie.html>

³⁵ Бонь О. Академік Олекса Петрович Новицький: наукова та громадська діяльність / О. А. Бонь. – К. : Рідний край, 2004. – 219 с.

³⁶ ІР НБУВ, ф. 279, од. зб. 808, арк. 27.

³⁷ Оглоблін О. П. Люди старої України / О. П. Оглоблін. – Мюнхен, 1959. – 328 с.

Тетяна Шовкопляс,
наук. співробітник НБУВ
Алла Герус,
зав. сектору НБУВ

РОДИНА МАНГАНАРІ ТА ЇЇ ВНЕСОК У РОЗВИТОК КАРТОГРАФІЇ ТА ГІДРОГРАФІЇ

Висвітлюється життєвий шлях та багатогранна науково-практична та громадська діяльність одного з славетних, але маловідомих родів, що проживав на півдні Російської імперії (сучасної України) – роду Манганарі – військових, вчених-гідрографів і картографів, громадських діячів. Простежуються біографії трьох поколінь, що в кінці XVIII ст. переселилися з Греції до м. Миколаєва.

У дослідженні широко використані джерела та картографічні документи з відділу стародруків та рідкісних видань, фонду сектору картографічних видань НБУВ, періодичні видання Росії та чисельні довідкові видання.

Ключові слова: родина Манганарі, картографія, гідрографія, Греція, Миколаїв.

Ще за часів Київської Русі вихідці з Греції почали оселялися на причорноморських землях, поповнюючи, переважно, елітні верстви населення. Пізніше, коли вплив Османської імперії поширився на всі Балкани, південь Російської імперії став тим регіоном, де селилися греки-переселенці. Це, зокрема, родини Манганарі, Мандражи, Палеологи, Аркаси, Іпсіланті та ін., для яких українська земля стала рідною. Представники цих родин опановували різноманітні сфери діяльності (державна, військова, наукова та ін.), у кожній з яких зробили помітний внесок.

Головною метою даного дослідження є висвітлення ролі і місця грецького роду Манганарі, пов'язаного насамперед з глибокими гідрографічними дослідженнями та складанням за їх висновками неперевірених, найдокладніших карт. Проведення наукових досліджень та створення карт було зумовлене специфікою соціально-економічних та військово-політичних умов. Російсько-турецькі війни першої половини XIX ст., участь у яких вимагала досконалого знання Чорноморської акваторії, зробила необхідним детальне вивчення цього регіону. Є. П. та М. П. Манганарі по праву вважаються основоположниками системи

гідрографічних робіт в Росії. Крім того, це прізвище вписано у військову історію та історію військово-морського флоту Російської імперії, до складу якої входили українські землі.

Практично всі енциклопедичні видання містять стислі відомості про представників родини. Детальному вивченню історії греків-переселенців у Росії (зокрема Манганарі) були присвячені наукові праці Ю. Д. Пряхіна [5; 6].

Бажанню авторів дослідити історію родини Манганарі сприяв той факт, що при вивченні фонду картографічних видань Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського було виявлено 15 примірників карт (найбільше в Україні) Є. П. та М. П. Манганарі, які надійшли з різних зібрань: десять примірників відмічені штампом «Библиотека Одесского Общества Истории и Древностей», три карти були передані серед інших з приватної колекції Олексія Захаровича Попельницького (1850–1929), відомого українського філолога, бібліофіла, громадського діяча, про що свідчать його автографи на кожному примірнику.

Глава дружньої багатодітної родини Павло Михайлович Манганарі походить з досить заможного дворянського роду. Він народився у 1759 р. на острові Хіос (Греція). Рід Манганарі походить з давньої шляхетної грецької фамілії, яка володіла значною нерухомістю. Брав активну участь у національно-визвольній боротьбі проти османського іґа, за що переслідувався турецькою владою. В кінці XVIII ст. родина змушена була рятуватися втечею на південь Росії, а саме у м. Миколаїв, де і осіла. Глава родини отримав тут землі, побудував великий кам'яний будинок та прийняв присягу на російське громадянство. Чинів він не мав, не був на державній службі. До кінця своїх днів прожив на півдні Росії, маючи маєтності у містах Миколаєві та Євпаторії. Виховав трьох синів та трьох дочок, наслідуючи і зберігаючи грецьку мову, звичаї, сімейний уклад свого роду та перейнявши традиції української землі, яка їх прийняла.

В 1815 р. після подання належних документів було офіційно підтверджено отримання спадкового російського дворянства Павлу Миколайовичу Манганарі та його дітям. Своїм нащадкам він зміг дати гарну домашню початкову освіту, але головне – виховати їх відповідальними, працелюбними, чесними та порядними громадянами нової батьківщини. Це в значній мірі сприяло досягненню синами успіхів у побудові неординарної військово-морської кар'єри, науковому та громадському житті.

Старший син Єгор першим зв'язав свою долю з морем, що відповідало національним звичаям та родинним традиціям. Наслідуючи його вибір,

молодші брати Іван та Михайло продовжили родинну справу. Всі вони досягли значних успіхів, слави та визнання. Завдяки натхненній праці на благо своєї нової батьківщини, їх імена по праву увійшли в історію російської та української науки.

Єгор Павлович Манганарі (1796, Греція – 1859, Миколаїв) розпочав військово-морську службу 30 квітня 1809 р. учнем Чорноморського штурманського училища в Миколаєві. З 1815 р. – він гардемарин, а з 1816 р. після річного практичного плавання на кораблях Чорноморського флоту залишився мічманом у його плавскладі [8; 9].

У 1816–1824 рр. під час щорічних плавань молодший офіцер отримав значний практичний досвід як керівник штатним складом морських команд, набув навичок в управлінні судами. Спочатку був командиром бригадини «Волга», а пізніше групи канонерських човнів Дунайської флотилії при Ізмаїлі. Це дало йому можливість досконало вивчити акваторію: східну частину Чорного моря, Дніпровський та Дністровський лимани, Дунайські гирла та інше і багато в чому визначило успіхи у подальшій практичній та дослідницькій діяльності.

У чині лейтенанта та командира брига «Николай» за наказом флотського командування в 1825 р. Єгор Манганарі почав детальний опис Дніпровського лиману та річки Бугу, що було початком гідрографічних досліджень і надалі стало головною справою його життя. Робота була виконана досить швидко на високому професійному рівні і відразу привернула увагу командування флотом до перспективного фахівця. Наступні 10 років фактично були присвячені картографо-гідрографічним дослідженням і дали змогу Є. П. Манганарі стати одним з найбільш досвідчених гідрографів Чорноморського флоту.

В період з 1826 по 1836 рр., перебуваючи на посту командира брига «Николай», а потім яхти «Голубка», він проводив детальні гідрографічні дослідження Чорного та Азовського морів з використанням найновіших на той час методів. Маючи обмежену кількість плавзаходів та більш-менш підготовлених для цих досліджень офіцерів та матросів, Є. П. Манганарі зміг так організувати роботи, що точність та достовірність цих матеріалів підтверджується багато років потому навіть при сучасних, у тому числі і космічних методах.

Окрім науково-прикладних досліджень були у Є. П. Манганарі і бойові досягнення. Він брав участь у російсько-турецьких війнах у 1811 та 1828–1829 рр. Пізніше, за бойові операції на Кавказі 1833–1834 рр. був нагороджений орденом Св. Станіслава 2-го ступеня. На цей час за особливі заслуги у вивченні гідрографії Чорного та Азовського морів він уже мав

орден Св. Анни 2-го ступеня (1827) та Св. Володимира 4-го ступеня (1829), а також заохочувальну премію в розмірі 750 карбованців.

У 1835 р. за описи турецьких берегів Чорного моря та величезну роботу з підготовки до видання карт окремих ділянок турецького узбережжя султан нагородив його діамантовим орденом Нішан-Іфтіхар. Це свідчило про міжнародне визнання цих досліджень.

Єгор Манганарі поставив за мету створити на основі своїх напрацювань сучасний на той час атлас морських карт Чорного та Азовського морів. Для прискорення робіт з випуску атласу головний командир Чорноморського флоту, видатний мореплавець адмірал М. П. Лазарев дістав дозвіл уряду на гравірування карт в Гідрографічному департаменті Морського міністерства в Санкт-Петербурзі, оскільки в Миколаєві не було для цього достатньої виробничої бази.

У 1840 р. Є. П. Манганарі, вже в чині капітана 1-го рангу, був направлений на три роки до Санкт-Петербургу для безпосередньої участі в складанні карт. Робота була складною, дуже копіткою, дещо доводилося робити вперше. По її закінченні атлас був виданий у Гідрографічному депо м. Миколаєва. Перші примірники вийшли 1841–1842 рр., за що автор був нагороджений діамантовим перснем. Роботу над виданням було завершено у 1844 р., про що адмірал М. П. Лазарев доповів у столицю. Один примірник нового атласу був відправлений у подарунок турецькому султанові, що, зважаючи на складні відносини між державами, було сприйнято турецькою стороною з великою подякою, але не без здивування.

Робота по створенню «Атласу Чорного моря» стала найважливішою працею всього життя Є. П. Манганарі. Вихід у світ атласу зробив автора всесвітньо відомим гідрографом і картографом. Не можна не відзначити, що сучасні видання цього напрямку науки використовують карти з цього атласу як фундаментальну основу.

«Атлас Чорного моря» включає 28 найточніших карт всього узбережжя Чорного та Азовського морів з прибережним рельєфом місцевості, населеними пунктами, маяками. Були нанесені проміри глибин, ізобати, вказані донні відклади, течії та ін. Крім того атлас містить 17 аркушів літографій, гравірованих в Англії, – панорам узбереж, найбільш характерних орієнтирів та мисів.

Вся подальша служба Є. П. Манганарі була повністю присвячена мореплаванню, гідрографії та навігації. У 1846–1848 рр. на посаді капітана фрегата «Агатополю» він командував Дунайською флотилією і продовжував наукові дослідження Чорного моря. У 1849 р. з присвоєнням чергового звання генерал-майора корпусу флотських штурманів був

призначений директором чорноморських маяків. Цю посаду він обіймав до 1856 р., натхненно працюючи для навігаційного забезпечення мореплавання, зокрема під час Кримської війни 1853–1856 рр.

Під науковим керівництвом Є. П. Манганарі, завдяки подальшим гідрографічним дослідженням Чорного та Азовського морів, доповнювалися, вдосконалювалися та перевидавалися карти морів, портів та лиманів, створені в 30–40-ті рр. XIX ст.

Є. П. Манганарі прослужив на Чорноморському флоті 48 років. Влітку 1857 р. в ранзі генерал-майора звільнився з військової служби за станом здоров'я. Помер він 1859 р. в м. Миколаєві, де і був похований на міському кладовищі.

Менш відоме ім'я середнього брата – Івана Павловича Манганарі (1802–1863) – генерал-майора, досвідченого військового і флотського адміністратора. Наслідуючи традиціям роду, він також присвятив своє життя Чорноморському флоту як військовий, але практично не брав участі у наукових дослідженнях.

Як і старший брат, він почав військову службу в 13 років гардемариним. До 1822 р. постійно перебував у плаваннях по Чорному морю. З 1822 по 1825 р. служив у Дунайській флотилії при фортеці Ізмаїл. У 1824 р. отримав чин лейтенанта. З 1825 р. служив безпосередньо на Чорному морі, беручи участь у Російсько-турецькій війні 1828–1829 рр. біля анатолійського та румунського узбережжя.

Протягом 1830–1839 рр. І. П. Манганарі був учасником всіх морських кампаній на Чорному морі. У 1834 р. отримав чин капітан-лейтенанта. З 1840 р. – командир транспорту «Березань». У 1847 р. в чині капітана 1-го рангу був призначений керуючим Херсонським портом. За роки служби отримав почесні нагороди: орден Св. Станіслава 3-го ступеню, Св. Георгія IV класу, турецьку золоту медаль та ін. На час закінчення військової служби в 1857 р. отримав, як і старший брат, звання генерал-майора.

Найбільш яскрава, довга і плодотворна біографія молодшого з братів – Михайла Павловича Манганарі (1804, Євпаторія – 1887, Миколаїв). Це видатна особистість в історії півдня Росії XIX ст., Чорноморського флоту, якому присвятив близько семидесяти років життя. Він був відомим мореплавцем, вченим-гідрографом і картографом, військовим діячем державного рівня. Наслідуючи приклад старших братів, почав службу гардемариним у 1815 р. в 11-річному віці. Його службова кар'єра, що прийшла на часи Російсько-турецької війни, складалася стрімко і успішно. Вже у свої 24 роки в чині лейтенанта брав участь у боях від Синопа до Варни, за що був нагороджений орденом Св. Георгія IV класу. За участь

у подальших боях з турецьким флотом нагороджений орденом Св. Володимира 4-го ступеня з бантом.

Починаючи з 1829 р., після закінчення активних бойових дій, М. П. Манганарі разом зі старшим братом Є. П. Манганарі включився в дослідницьку роботу. На яхті «Голубка» він зробив «опис Румелийського берега» (Румунія). Потім брав участь у гідрографічних роботах з опису Азовського моря та чорноморських берегів від Очакова до фортеці Кюстенджі (Констанца).

У 1836 р., маючи вже певний досвід, М. П. Манганарі змінив старшого брата на посту керівника гідрографічної експедиції, командира яхти «Голубка». У 1837 р. за визначні досягнення отримав звання капітан-лейтенанта. Протягом 1836–1843 рр., плаваючи на різних судах («Колхида», «Забіяка»), продовжував активні гідрографічні дослідження берегів Азовського моря, описи берегів Абхазії, результати яких Єгор Петрович використав при складанні окремих карт «Атласу Чорного моря». У 1842 р. Михайло Петрович був нагороджений орденом Св. Станіслава 2-го ступеня.

Головний командир Чорноморського флоту і портів адмірал М. П. Лазарєв високо оцінив здобутки молодого гідрографа. Тому, коли між Росією і Туреччиною була укладена угода про всебічне гідрографічне вивчення Мармурового моря і протокової зони, вибір адмірала був однозначним. М. П. Манганарі очолив спеціально створену експедицію, у складі якої під керівництвом вже капітана 2-го рангу постійно працювало 14 офіцерів, у тому числі 3 турецьких. Протягом 1845–1848 рр. з найвищою якістю були проведені зйомки і описи всього узбережжя моря, протокової зони, островів, а також зібрані дані з основних характеристик узбережжя для подальшого складання та видання лощії Мармурового моря (1850). За ці дослідження М. П. Манганарі отримав орден Св. Анни 2-го ступеня і чин капітана 1-го рангу (1849). Тоді ж був відряджений до Санкт-Петербурга в Гідрографічний департамент Морського міністерства для участі у виданні карт «Мраморного моря і Черноморських проливів». Протягом чотирьох років разом з досвідченими фахівцями-картографами він готував і у 1853 р., напередодні Кримської війни 1853–1856 рр., завершив видання повного комплексу карт цього стратегічно важливого морського регіону.

Після повернення до Миколаєва Михайло Петрович в чині полковника очолив Чорноморську штурманську роту та керував всіма гідрографічними роботами.

У 1856 р. він отримав чин генерал-майора, а в 1859 р. – контр-адмірала. Тоді ж був нагороджений орденом Св. Володимира 3-го ступеня з мечем. Був призначений «состоять» при Чорноморській флотилії. Саме в ці роки

він активно займався модернізацією берегових споруд. У 1862 р. ним були розроблені вимоги до закупівлі в Парижі і монтажу нового обладнання для маяка на місі Тарханкут (Крим).

Протягом 1863–1873 рр. М. П. Манганарі обіймав посади командира Севастопольського порту та головного командира Миколаївського порту. За ці ж роки отримав ряд державних нагород: орден Св. Станіслава 1-го ступеня, Хрест за службу на Кавказі, орден Св. Анни 1-го ступеня. В 1873–1875 рр. виконував обов'язки Головного командира Чорноморського флоту і портів, а в 1876 р. отримав звання адмірала. У 1879 р. праця Михайла Петровича була відзначена орденом Св. Володимира 2-го ступеня, а в 1881 р. він був призначений Головним командиром Чорноморського флоту та портів і військовим губернатором м. Миколаєва. За роки своєї бездоганної служби М. П. Манганарі отримав всі російські державні нагороди, включаючи ордени Білого Орла і Св. Олександра Невського.

Крім військової та картографічної діяльності М. П. Манганарі брав активну участь у науково-просвітницькій роботі. За недовгий час губернаторства заснував у місті громадську бібліотеку, відкрив рятувальну станцію на річці Інгул та товариство піклування бідними. Ще при його житті в 1882 р. Гімназична площа в м. Миколаєві була перейменована в Манганарієвський сквер (нині Пролетарський).

У 1882 р. був призначений членом Адміралтейств-ради із звільненням з посади Головного командира.

Близько 20 років був дійсним членом Одеського товариства історії та старожитностей. Відомі керівники цього товариства, як З. А. Аркас, М. М. Мурзакевич, давали високу оцінку доробку родини Манганарі в таких працях: «Сравнительная таблица Эллинских поселений...» З. А. Аркаса [14], «Атлас Черного моря...» М. М. Мурзакевича [13], де автор рецензує дане видання, та ряді ін. Дуже цікава публікація під назвою «Материалы для истории съежек Черного и Азовского морей», що надрукована у виданні «Морской сборник» (1885; № 3. – С. 73–76) містить таблицю «Перечень оригиналов работ капит.-лейтен. Е. и М. Манганари, касающихся съежки и промеров Черного и Азовского морей, хранящихся в архиве Гидрографической части Черноморского флота».

Помер М. П. Манганарі 7 лютого 1887 р. в м. Миколаєві, де і похований.

Зважаючи на те, що родини в нього не було, всі свої маєтності і накопичення він передав рідному місту, а саме: Миколаївському благодійному товариству, Товариству Червоного Хреста, Товариству спасіння на водах, бідним духовного звання, народним школам та Адміралтейському собору. В некролозі, що був надрукований у

«Кронштадтском вестнике» 11 (24) лютого 1887 р., вказується також, що у списках флоту адмірал М. П. Манганарі був на п'ятому місці.

Треба відмітити, що на Чорноморському флоті в середині XIX ст. служило і наступне покоління видатного роду Манганарі: сини Єгора Павловича – Павло і Данііл – та син Івана Павловича – Микола.

Старший, Павло Єгорович, зарахований в гардемарини в 1836 р. Проїшовши школу у М. П. Манганарі, проводив гідрографічні дослідження на Балтійському і Чорному морях, але рання смерть у 1841 р. обірвала його роботу. Десять років (1850–1860) прослужив на Чорноморському флоті його брат Данііл Єгорович, який вийшов у відставку в чині лейтенанта.

Микола Іванович Манганарі віддав флоту 22 роки (1843–1865), пройшовши шлях від гардемарина до капітан-лейтенанта. З 1847 по 1851 р. служив на Балтійському флоті, а з 1851 р. до самої смерті – на Чорноморському, брав участь у обороні Севастополя. За бойові заслуги нагороджений орденом Св. Анни 3-го ступеня. Після закінчення військових дій був відраджений до зведеного Чорноморського флотського екіпажу.

У фонді сектору картографічних видань Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського зберігаються практично всі картографічні твори (включаючи «Атлас Черного моря»), складені представниками родини Манганарі. Автори дослідження надають опис та деякі пояснення до цих видань.

Перші карти Чорного моря представлені в декількох варіантах: рукописна, друкована карта 1840 р. з рукописними правками автора та чистовий друкований примірник теж 1840 р.

Одна з перших робіт Є. Манганарі – «Река Бут, в Древности Ипанис от Николаева до Днепровского Лимана / Описи Кап.-Лейт. Е. Манганари; грав. Григорьев. – 1:40 200. – Николаев: Гидрогр. Черномор. Депо, 1836. – 1 к.: 1 цв., печать; 98x63 см. – Монтирована на полотне. – Печать: «Ч. гидрографическое Депо» (інв. № 7945) *. На карті подані детальні відомості про берегову лінію та фарватер з промірами глибин.

У 1833 р. Є. Манганарі була складена «Карта Азовского моря, в Древности Меотийское озеро / Описи Кап.-Лейт. Е. Манганари; грав. Кубасов. – Б. м-ба. – Николаев: Гидрогр. Черномор. Депо, 1838. – 1 к.: 1 цв., печать; 64x97 см. – Монтирована на полотне. – Печать: «Ч. Гидрографическое Депо» (інв. № 16887). На цій карті немає додаткової інформації. Примірник, що був гравірований в С. Петербурзі в 1841 р. (інв. № 11790) включає дві додаткові карти: «Ейский рейд. – [1,5 мили в дюйме]; глубина в футах» та «Рейд Бердянский. – [1 мор. миля в дюйме]». Карта,

* Інв. № є шифром зберігання карти в фонді НБУВ.

що була виправлена по 1851 р. (інв. № 15808), включає, крім наведених вище, додаткові карти: «Литевская бухта. – [1:12 600], 150 саж. в дюйме», «Проход между Песчаными островами и Сазальнищим берегом. – [1,25 мили в дюйме]. – 1850». Крім того, додаткова карта «Ейский рейд» доповнена і виправлена, масштаб більш деталізований (1,25 милі в дюймі). Цікаво відмітити, що на картах як Азовського, так і Чорного морів невказані масштаби. Вони присутні лише на додаткових картах Азовських рейдів та бухт.

Спираючись на дані, що приведені в «Каталогі...» [4], можна визначити масштаб карти Чорного моря [1:1 314 000], 18 миль в дюймі.

Ще одна з карт, що зберігається у фонді сектору картографічних видань НБУВ, «Карта части Северного берега Черного моря от Мыса Херсонеса до Тамани / Описи Кап.-Лейт. Е. Манганари 1838 г. – [5 миль в дюйме] [4]. – СПб., 1840. – 1 к.: 1 цв., печать; 65x96 см. – Грав. печать: «Ч. Гидрографическое Депо» (інв. № 13222), також надає детальні відомості, що притаманні картам цього профілю.

«Карта Чорного моря, в Древности Понт Эвксинский / Описи Кап.-Лейт. Е. Манганари с 1828 по 1836. – [18 миль в дюйме] [4]. – СПб., 1840. – 1 к.: 1 цв., печать; 65x98 см. – Печать: «Ч. Гидрографическое депо» представлена у збірці сектору в чотирьох гравірованих примірниках різних років (три прим. 1940 р.; інв. № 7583 (має авторські правки), 15822, 19127; один примірник виправлений і гравірований при Гідрогр. Частині в Миколаєві в 1861 р.; грав. М. Єфімов випущена з уточненою координатною сіткою). Крім того, у наявності рукописний авторський варіант карти. На рукописному документі відсутня як така назва карти, а також умовні позначення, що вірогідно вказує на те, що це один з робочих варіантів.

Судячи з того, що перший друкований випуск був гравірований в 1840 р., можна припустити, що карта виконана в 1838–1839 рр. На цьому документі практично відсутня інформація по південному узбережжю. Вздовж інших частин моря визначені переважно миси та бухти. Що стосується узбережжя Азовського моря, що також представлено на карті, то тут визначена лише берегова лінія. В пояснювальній частині легенд вказано, що узбережжя визначені тригонометричними засобами та астрономічними спостереженнями. Глибини в Чорному морі позначені в сажнях шестифутової Англійської міри, а в Азовському морі, річках та їх гирлах – у футах.

Крім узагальнюючих карт Чорного та Азовського морів є карти окремих ділянок узбережжя, заток та портів. Це: «Днепровский Лиман, в Древности Борисфен, от Устья Буга до Острова Березани / Описи Кап.-Лейт. Е. Манганари 1826 г. – М-б в мор. милях. – Николаев: Гидрогр. Черномор. Депо, 1836. – 1 к., 1 цв., печать; 49x94 см. – Грав. печать:

«Ч. Гидрографическое Депо» (інв. № 15827); «Днепровский Лиман / Кап.-Лейт. Е. Манганари 1836 г. – М-б в геогр. милях. – СПб.: Б. изд-ва, 1841. – 1 к.: 1 цв., печать; 63x92 см. – Грав. – Монтирована на полотне. – Печать: «Ч. Гидрографическое Депо» (інв. № 15825). Ця карта новіша і відрізняється від попередньої більшим об'ємом інформації: для опису охоплена ширша територія, нанесені населені пункти, зроблені уточнення та виправлення. Останні документи цього автора з нашої збірки це: «Бухта Геленджик. Туземцы называют Кутлузи. Рейд Анапа, в Древности Синдики / Кап.-Лейт. Е. Манганари 1833 г. – М-б в мор. милях. – Николаев: Гидрогр. Черномор. Депо, 1838. – 2 к. (1 л.): 1 цв., печать; 65x95 см. – Грав. печать: «Ч. Гидрографическое Депо» (інв. № 17384); «Севастопольский порт, в Древности Ктенус. Татарами назывался Ахтиар. Залив Евпатория. Залив Ак-Мечеть / Кап.-Лейт. Е. Манганари 1936 г. – 1:32 886, 0,45 ит. миль в дюйме, 390,6 саж. в 1 дюйме [авторська правка], 1:16 808,40, 0,23 ит. мили в дюйме. – СПб.: Б. изд-ва, 1841. – 3 к. (1 л.): 1 цв., печать, ил.; 62x95 см. – Грав. – Монтирована на полотне. – Печать: «Гидрографическая Часть Никол. Порта. Ил.: М[аяк] Херсонский; Маяки Инкерманские или Севастопольские (Створные); Ц[ерковь]. Ак-Мечеть» (інв. № 15851).

Із картографічних творів молодшого з братів Манганарі – Михайла Павловича – в фонді сектору картографічних видань зберігаються зведені в одну шкіряну обкладинку 2 аркуші: 1-й – «Карта Мраморного моря, в Древности Пропонтида / Описи Кап. 1-го ранга М. Манганари с 1845 по 1848; грав. К. Ноак. – Испр. в 1869, 1872 гг. – 1:374 169,6, 5,12 ит. миль в дюйме и др. – СПб.: Б. изд-ва, 1853. – 17 к.: (1 л.): цв., 16 доп. к., рис., печать; 66x102 см, в обложке 23x16 см. – Монтирована на полотне»; 2-й – «Пролив Дарданельский, в Древности Элеспонт. Пролив Константинопольский, в Древности Босфор Оракийский / Описи Кап. 1-го ранга М. Манганари 1848. – Доп. 1857 г., Испр. 1869, 1872 гг. – 1:168 084, 2,3 ит. мили в дюйме, 1:63 579,60, 0,87 ит. мили в дюйме и др. – СПб.: Б. изд-ва, 1853. – 5 к. (1 л.): цв., 4 доп. к., рис., печать; 66x102 см, в обложке 23x16 см. – Монтирована на полотне». – Печать: «Гидрографическая Часть Никол. Порта» (інв. № 3850; А 485). На цих роботах крім акваторії моря приведено ще багато карт рейдів, бухт, заток, островів та ін., кожна з яких детальна і має свій масштаб: «Рейд Кемер», «Рейд Пиватос или Боадос», «Рейд Артаки или Эрдек», «Бухта Буюк Чекмедже», «Бухта Паша-Лиман и Рейд Кутали», «Принцёвы острова», «Острова Андрея, Георгия и Мекса», «Залив Никомидийский», «Перешеек полуострова Кизика», «Порт и город Тенедос», «Порт Константинопольский» та ін. Також нанесені гравюри описів берегів.

Картографічні твори середини ХІХ ст. залишалися дуже актуальними

і через сто років. При виданні «Юлії Чорного моря» 1937 р. є посилання на те, що для окремих закордонних ділянок Чорноморського узбережжя карти братів Манганарі були єдиними відомими та достовірними на той час [15]. Сьогодні про родину Манганарі нагадує лише названий на їх честь мис у Камишовій бухті м. Севастополя.

Список використаних джерел

1. *Гриневецкий С. Р.* Черноморская энциклопедия / С. Р. Гриневецкий, И. С. Зонн, С. С. Жильцов. – М. : Междунар. отношения, 2006. – С. 350–351.
2. Манганари // Энциклопедический словарь. – СПб. : изд.: Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон, 1896. – Т. 18а. Малолетство – Мейшагола. – С. 526.
3. Николаевцы // Энциклоп. словарь (200 персоналий, 1500 портретов и иллюстраций). – Вып. 7. – Николаев : Возможности Киммерии, 1999. – С. 216–217.
4. Каталог атласов, карт, планов, видов, альбомов, руководств для плавания и проч. / Гл. Гидрограф. Упр. Мор. М-ва. – Испр. по 1-ое Марта 1902 г. – СПб., 1902. – 140 с.
5. *Пряхин Ю. Д.* Греки в истории России XVIII–XIX веков: Исторические очерки / Ю. Д. Пряхин. – СПб. : Алетейя, 2008. – (Сер. «Новогреческие исследования»). – С. 241 – 255.
6. *Пряхин Ю. Д.* Братья Манганари в истории России / Ю. Д. Пряхин // Из глубины времен. – 2000. – № 12. – С. 124–137.
7. *Макареев М. В.* Черноморский морской флот в биографиях командующих. 1783–2004 / М. В. Макареев, Г. Н. Рыжонков. – Севастополь. : Мир, 2004. – Т. 1. : 1783–1917. – С. 104–107.
8. Общий морской список. Ч. VII. Царствование Алекс. I. Д – О. – СПб., 1893. – С. 472–477.
9. Общий морской список. Ч. X. Царствование Николая I. – СПб., 1898. – С. 630–632.
10. *Адмирал М. П.* Манганари : [некролог] // Кронштадтский вестник. – 1887. – 11 (24) февраля.
11. Греки на українських теренах. Нариси з етнічної історії. Документи, матеріали, карти. – К. : Либідь, 2000. – С. 149.
12. *Шовкопляс Т. І.* Брати Манганарі та їх гідрографо-картографічні дослідження (за матеріалами картографічного фонду НБУВ) / Т. І. Шовкопляс, А. Л. Герус // Національне картографування: стан, проблеми та перспективи розвитку : зб. наук. пр. / відп. за вип. А. А. Москалюк. – К. : ДНВП «Картографія», 2008. – Вып. 3. – С. 251–256.
13. Записки Одесского общества истории и древностей. Т. 2, отд. 2, 1850. – С. 722–725.
14. Записки Одесского общества истории и древностей. Т. 3, 1853. – С. 144–150.
15. *Крючков Ю.* Исследователи Чорного моря // Южная правда. – 1986. – 15 нояб.

УДК 002.2[001.814 - 929] Морачевський П. С.

Тетяна Котенко,

аспірантка НБУВ

РОЛЬ І. Г. КУЛЖИНСЬКОГО У СТАНОВЛЕННІ П. С. МОРАЧЕВСЬКОГО ЯК ПЕДАГОГА Й ПИСЬМЕННИКА

Уперше розглядається становлення П. С. Морачевського як педагога й письменника у зв'язку з особистістю І. Г. Кулжинського (20-ті – поч. 30-х років XIX ст.). Простежується роль Кулжинського в процесі розвитку молодого Морачевського.

Ключові слова: П. С. Морачевський, І. Г. Кулжинський, українська культура, педагогічна та літературна діяльність, вірш, поема.

Розвиток педагогічної діяльності й літературної творчості молодого П. С. Морачевського (1806–1879) [12; 14; 19], майбутнього українського просвітителя середини XIX ст.¹, безпосередньо пов'язаний з ім'ям І. Г. Кулжинського (1803–1884) [3, с. 99] – відомого в XIX ст. українського й російського письменника, літературознавця, етнографа, фольклориста, автора праць історичних, релігійно-богословських та педагогічних (підручники для гімназистів – з російської та латинської мов, з історії).

Далі простежимо роль І. Г. Кулжинського в становленні П. С. Морачевського як педагога та письменника в 20-х – на початку 30-х років XIX ст. При цьому необхідно відзначити, що в цей період Кулжинський і сам ще розвивався як педагог, письменник і вчений, і був лише на три роки старший за Морачевського. Проте, вже в середині 20-х років XIX ст. І. Г. Кулжинський був досить знаним літератором, хоча тільки в 1823 р. закінчив Чернігівську духовну семінарію й одержав посаду вчителя катехізису, грецької мови, російської й слов'янської граматики в Чернігівському духовному училищі. Саме Кулжинському належала перша критична розвідка про українську літературу – «Некоторые замечания касательно истории и характера малорусской поэзии» (1825) [5], в якій ним високо було оцінено творчість тогочасних українських письменників,

¹ П. С. Морачевський перший здійснив переклади книг Нового Завіту та Псалтиря тогочасною українською літературною мовою, прагнучи дати українському народові Слово Боже рідною мовою.

зокрема І. Котляревського, здійснено (в дусі романтичного світобачення) спробу аналізу українських народних пісень, відзначено високі естетичні достоїнства української мови та її самобутність, засвідчено риси історичного підходу до розуміння українського національного характеру й народної поезії, що було пізніше розвинуто І. Срезневським, М. Костомаровим, П. Кулішем та ін. У 20-х – поч. 30-х рр. Кулжинським було також написано вірш «Казацкая песня» (1826), етнографічний збірник, присвячений побуту, звичаям, обрядам, повір'ям українського народу «Малороссийская деревня» (1827), роман «Федюша Мотовильський» (1833) та інші твори й статті, зокрема, «Речь о различии между классической и романтической поэзией» (1830).

Постать І. Г. Кулжинського була непересічною, багатогранною, але й неоднозначною. У 20–40-х рр. XIX ст. він стояв на прогресивних засадах тогочасної української культури (пізніше, на жаль, відійшов); його погляди свого часу були передовими й новаторськими, їх поділяли сучасники, а праці знали й наслідували. Його тогочасна громадська, літературна й наукова діяльність мала позитивний вплив на молодь, наприклад, на М. Гоголя, який був його учнем у Ніжинській гімназії вищих наук кн. Безбородька (серед його учнів були й інші майбутні відомі письменники, зокрема Н. Кукольник, Є. Гребінка). Так, сучасні гоголезнавці (Ю. Барабаш, В. Денисов, О. Супронюк, Ю. Луцький, В. Мацапура), ніжинські науковці (Г. Самойленко, Н. Жаркевич, Ю. Якубіна) простежують вплив етнографічних, літературознавчих та історичних праць І. Г. Кулжинського на «Вечера на хуторе близ Диканьки», статті «О малороссийских песнях», «Взгляд на составление истории Малороссии» М. Гоголя ².

І. Г. Кулжинський опікувався П. С. Морачевським на правах родича ³, і між ними були дружні й теплі стосунки [11, с. 2]. Він допомагав Морачевському в здобутті педагогічної освіти та в подальшій педагогічній діяльності. Також І. Г. Кулжинський сприяв розвитку П. С. Морачевського як майбутнього поета й письменника, заохочував, підтримував і допомагав у виданні його творів.

У 1825 р. П. С. Морачевський, після закінчення Чернігівської гімназії, вступив до фізико-математичного відділення Імператорського Харківського університету, одного з найстаріших університетів Східної Європи

² Хоча, у студентські роки, молодий Гоголь нищівно критикував працю свого вчителя «Малороссийская деревня», з яким у нього були неприязні стосунки.

³ Вірогідно, двоюрідного брата. Так, у листі 1831 р. Морачевський звертається до Кулжинського як до брата, а прощаючись, передає вітання дядькові з тіткою.

(заснований у листопаді 1804 р.). У 20-х років XIX ст. м. Харків стає центром української культури й науки. У Харківському університеті працюють провідні діячі культури й молоді талановиті вчені (з 1825 р. професором був діяч української літератури П. П. Гулак-Артемівський).

Літературна діяльність П. С. Морачевського розпочалася саме під час навчання в університеті, хоча складати вірші він почав ще в юнацькі роки, в гімназії. У 1825 р. він, за сприянням І. Г. Кулжицького, публікує вперше вірш російською мовою «Вечер (Элегия)» в «Украинском журнале» [9], в якому друкувався й Кулжинський.

У студентські роки, й після навчання, Морачевський брав участь в культурному житті Харкова.

Наприкінці 20-х – на початку 30-х років у Харківському університеті виникає гурток любителів народної словесності Ізмаїла Срезневського. До цього, так званого першого покоління харківських романтиків, крім І. Срезневського, належали І. Розковшенко, Ф. Євеський, О. Євеський, О. Шпигоцький. Своєю діяльністю, до якої входило і записування та вивчення народної поезії, видання «Украинского альманаха» (1831), переклади творів слов'янської поезії та особливо випуск шести томів «Запорожской старины» (1833–1838, у 6 кн.), гурток відіграв велику роль у популяризації романтичного світобачення, нового літературного стилю і жанрів. У своїй діяльності члени гуртка орієнтувалися на романтичну поезію В. Жуковського, О. Пушкіна, А. Міцкевича та ін. Вони багато зробили для відкриття художнього світу народної поезії, для того щоб довести, що українська мова придатна для відтворення серйозного змісту й найпотаємніших порухів душі. Розглядаючи народну поезію як «богатейший рудник для будущих поэтов Украины» (І. Срезневський), вони поклали її в основу своєї літературної теорії, що дало поштовх для творення фольклорних стилізацій в «Запорожской старине».

У дусі першого покоління харківських романтиків писав у той час і П. С. Морачевський. На думку В. П. Науменка: «Роки юності, проведені в Харкові наприкінці 20-х років, безсумнівно, мали величезний вплив на вироблення у П. С. Морачевського як стилю, так і прийомів поетичної творчості. Ми не маємо абсолютно точних вказівок на те, коли він почав свої вправи у віршуванні, але не можна сумніватися в тому, що перший досвід його поетичних настроїв почався ще зі студентської лави. Допоміг цьому і той загальний настрій, який панував у ті роки в Харкові, в цих українських Афінах, як тоді іменували це місто сучасники за ту просвітницьку роль, яка випала на його долю на початку нинішнього століття: тут був ряд осіб, які успішно працювали на літературній ниві

(Квітка, Гулак-Артемівський, Срезневський (І. І. – Т. К.)); тут були й такі видання, як «Український вісник», «Український журнал», а потім – ряд альманахів» [12, с. 176–177].

П. С. Морачевський пише російською мовою спочатку вірші, згодом – віршовані комедійні п'єси. І. Г. Кулжинський увів Морачевського в коло української творчої інтелігенції, сприяв у публікуванні І. І. Срезневським його віршів в «Украинском альманахе» (1831) [10].

Після закінчення Харківського університету в 1828 р. зі ступенем дійсного студента, П. С. Морачевський на деякий час залишився жити в Харкові. Він ще більше зблизився з І. Г. Кулжинським, який у 1829–1832 рр. працював у Харкові старшим учителем латинської мови в гімназії й в інших навчальних закладах, та читав лекції з російської словесності в Харківському університеті [1, с. 271–272]⁴, а до цього працював (з 1825 р.) у Ніжинській гімназії вищих наук кн. Безбородька.

4 вересня 1829 р. П. С. Морачевський отримав направлення до Сумського повітового училища на посаду викладача математики, в якому працював до осені 1832 р. Літом 1831 р. Морачевський перебував удома у відпустці в родовому маєтку в с. Шостовиці на Чернігівщині, де написав першу свою комедію у віршах на три дії «Сумская причудница» [11, с. 2–3], проте, повний текст поеми автором не був опублікований.

У серпні 1831 р. до П. С. Морачевського в м. Суми приїздив І. В. Росковшенко, який разом зі І. І. Срезневським видавав «Украинский альманах». Росковшенко просив Морачевського прикрасити своїм ім'ям альманах і на наступний рік, – подати твори до другої книги Украинского альманаха, оскільки його вірші, надруковані в першій книзі, мали схвальні відгуки. На той період ім'я Морачевського вже було відомим, його вірші переписувалися й користувалися популярністю. Після цієї розмови Морачевський надіслав листа І. Г. Кулжинському 27 серпня 1831 р. і разом із ним вірші «Ночь», «Элегия», «Акростихъ», «Мечты», «Стансы» та одну сцену з 2-ї дії комедії «Сумская причудница», з проханням прочитати та передати їх І. І. Срезневському і, якщо він знайде їх вартими – опублікувати в альманасі. Але продовження альманаху не відбулося, і ці твори

⁴ Ці відомості подано в його автобіографії [1]. У довіднику «Историко-филологический факультет Харьковского университета ... 1805–1905» (Х., 1908) ім'я Кулжинського відсутнє, проте вказано в покажчику «История Харьковского университета: Сист. библиогр. указ. 1805–1917 гг.» (Ч. 1, вып. 1 / сост.: М. Г. Швалб, М. М. Красиков, С. Б. Глибицкая; библиогр. ред.: Ю. Ю. Полякова. – 2-е изд., испр. и доп. – Х., 2004. – С. 151 (1249).

Морачевський більше не подавав до публікації. Вони були вперше надруковані, разом із листом до Кулжинського, лише в 1899 р., через двадцять років після смерті Морачевського [11, с. 2–3]. На сьогодні цей лист є єдиним відомим, надісланим Морачевським із м. Суми до І. Г. Кулжинського, який містить цінні та цікаві дані, а також свідчить якими теплими й дружніми були між ними стосунки. У цьому листі Морачевський також висловлює Кулжинському й своє захоплення його літературними успіхами: «Милостивый государь, любезный брат Иван Григорьевич!... Поздравляю вас со счастливыми плодами неусыпных трудов ваших, которые коснулись даже величественного чела знаменитого Гетмана предков наших, страшусь выговорить: изменника!⁵... – Завидую вам во всех отношениях!».

У Сумах П. С. Морачевський здобув популярності як поет, переважно серед молоді. Прихильниці (сумські панянки) називали його «сумською зіркою».

У 1832 р. П. С. Морачевський, за порадою І. Г. Кулжинського, склав екзамен у іспитовому комітеті Харківського університету для одержання звання вчителя гімназії російської словесності, і здобув другу педагогічну спеціальність. Що було також необхідним і для його подальшої педагогічної, творчої й наукової діяльності.

У жовтні 1832 р. Морачевський отримує призначення до новоствореної в Луцьку російської гімназії на посаду молодшого вчителя російської мови та географії, вірогідно, також за сприянням І. Г. Кулжинського, який був призначений виконувачем обов'язків директора Луцької гімназії, і на якого було покладено завдання підготувати навчальний процес і відкрити гімназію 6 грудня 1832 р. До Луцьку вони приїхали разом. П. С. Морачевський приймав активну участь у підготовці й відкритті гімназії, безпосередньо на нього покладалася Кулжинський як директор. Історію й причини відкриття в Луцьку російської гімназії подав І. Г. Кулжинський у книзі «Воспоминания о Волыни» [8].

Відкриття у Луцьку російської гімназії було пов'язано з початком боротьби російського уряду з польськими й католицькими впливами. Після придушення польського повстання у 1830–1831 рр. віленський університет і кременецький ліцей припинили своє існування (на їх базі виник, і

⁵ Вірогідно, мова йде про повість «Козацькі шапки» (1829 р.), в якій за героїчну боротьбу зі шведами Петро І нагородив ніжинців грамотою і «пожалував» козакам право носити чоловічі козацькі шапки. А знаменитий Гетьман – це Іван Мазепа [6, с. 81].

початково існував Київський університет). Замість навчальних закладів з польською мовою та польських шкіл на Правобережній Україні відкривалися російські. На Волині було відкрито дві російські гімназії, – одна в Житомирі, інша в Луцьку.

Так, 6 серпня 1832 р. І. Г. Кулжинський отримав попереднє призначення на посаду директора у майбутній гімназії у м. Луцьку, а офіційно був призначений 7 жовтня. Гімназія мала функціонувати в приміщенні колишнього повітового училища. Усі навчальні предмети повинні були викладатися російською мовою. Йому було надано право вибрати кандидатуру на посаду інспектора гімназії, а вчителі призначалися попечителем Харківського учбового округу, частково з інших російських гімназій, частково з польських учителів закритого на той час кременецького ліцею.

За спогадами І. М. Сбитнева, попечителем Харківського учбового округу г. Філатєвим було видано розпорядження раді Харківського університету вибрати з округу кращих викладачів, і відправити їх на службу в учбові заклади в Подільській та Волинській губерніях, які мають бути відкриті. При цьому було зазначено, що «этот выбор сперва проверит лично сам попечитель, а потом от тех чиновников, на которых падет жребий, никакие отговорки, никакие причины не будут приняты в уважение, исключительно только тяжких неизлечимых болезней. Им выдадут сверх прогонов, денежные пособия на путевые издержки; увеличат оклад жалованья, несравненно больший против настоящего, дадут впоследствии и другие награды, и вообще там служба гораздо виднее, чем здесь. Для этой-то цели и список избранных наставников препроводится на высочайшее усмотрение государя императора...» [15, с. 295]. Найкращих викладачів вибирали за співбесідою. Про призначення до Луцької гімназії автор записок пише, що Кулжинський призначений директором, Рудановський інспектором гімназії, учителями – Морачевський і Калиновський [15, с. 299]. Вибиралися викладачі благонадійні й лояльні до політики Російської імперії.

Для керуванням учбовим процесом у Луцькій гімназії директором І. Г. Кулжинським була створена педагогічна рада, до складу якої входив і П. С. Морачевський. Педагогічна рада гімназії вирішувала важливі питання, зокрема, 23 березня 1834 р., щодо запровадження у гімназії викладання польської мови, оскільки в ті часи на Волині серед панства й міщанства було модним говорити польською мовою, і це вважалося ознакою освіченості. Судочинство й діловодство також проводилося цією мовою, хоча все більше в ділове та побутове життя входила російська мова.

Більшість членів ради вважала за необхідне уведення до учбового процесу годин для вивчення польської мови, незважаючи на те, що директор гімназії був категорично проти. Протоієрей Лотоцький та П. С. Морачевський пізніше письмово подали свою особисту думку щодо цього питання, підтримавши І. Г. Кулжинського, який проводив політику Російської імперії, й сприяв запровадженню на цій території російської мови. Так, Морачевський у рапорті, поданому на ім'я директора Луцької гімназії від 24-го березня 1834 р., зокрема, наголошував, що «Польский язык нужен в литературном отношении ... , но в отношении политическом, при настоящих обстоятельствах и направлении умов здешнего края, он не только не нужен в Луцкой гимназии, а еще вреден и противен благонамеренной цели Правительства; и не только не усилит русской литературы, а будет для нее – гробом. Правительство желает, чтобы образование юношества производилось в духе народности и православия, желает русский язык сделать народным в здешнем крае. Если бы польский язык для здешних жителей был тоже самое, что язык немецкий, французский, английский и другие, тогда бы он не мешал сему благу намерению Правительства, и преподавание его в Луцкой гимназии могло бы принести пользу для обучающихся в оной. Но Польский язык для жителей сего края есть язык природный, отечественный, позволяющий им думать, что они живут не в России а в Царстве Польском, язык на котором написано чрезвычайно много слишком свободных ... Это ли дух народности и Православия? В Луцкой гимназии не преподается теперь язык польский, – и потому все обратились к языку русскому, с которым вместе учащиеся неприметно впитывают в себя русские нравы, русские обычаи, русский характер, даже любовь и почтение к России и ко всему русскому; – от того то и успехи в русском языке... Будучи учителем русского языка, мне приятно похвалиться успехами учеников моих...» [17, с. 70–71]. За викладання російської мови П. С. Морачевський неодноразово отримував подяки від директора гімназії у присутності всіх членів гімназій і попечителя Київського учбового округу, а також був відзначений, разом з іншими вчителями, які успішно виконують свої обов'язки, у звіті за перший рік роботи гімназії (1. 11. 1832–1. 11. 1833) [18].

Найбільш відомим твором П. С. Морачевського, написаним у луцький період, є віршована п'єса «Чудаки. Несколько комических сцен» (1833), присвячена й подарована 1 січня 1834 р. «Его Высокоблагородию господину директору Луцкой гимназии Ивану Григорьевичу Кулжинскому на новый 1834-й год в знак самой искренней признательности и глубочайшего почтения». За життя автора п'єса не була надрукована, у

наш час вона видана Г. В. Самойленком [14, с. 40–69]. Зміст п'єси зводиться до того, що центральний герой поет Стіхотворський, проживаючи в одному будинку із сім'єю Болтницьких, захопився їхньою дочкою й збирається йти до них на званні вечір. Він намагається написати вірш, але в нього нічого доброго не виходить. Весь сюжет пов'язаний із порожньою балаканиною Зв'яковича, Хрієновського та деяких інших персонажів. Певною мірою, як зазначив Г. В. Самойленко, окремі герої, сцени співвідносяться з персонажами комедії О. Грибоедова «Горе от ума». Відчувається, що в автора був зразок, на який він міг опиратися. Хоч, звичайно, ці п'єси порівнювати важко, бо твір П. С. Морачевського далекий від тих соціальних проблем, які порушив Грибоедов [13, с. 6].

П'єси «Чудаки» та «Сумская причудница», а також вірші, які належать до раннього періоду творчості П. С. Морачевського, говорять про те, що йшов пошук нових прийомів, але в романтичних традиціях того часу [13, с. 7]. В. П. Науменко ж уважав, що Морачевський у той період тільки «упражнявся в писательстве, не внося в него никакого идейного содержания» [12, с. 180], а М. Ф. Комаров наголошував, що «треба признати, що в своїх творах, писаних по російські, Морачевський був цілком під впливом російського письменства і не виявив себе нічим оригінальним. Та Морачевський мало й дбав про своє писательство: окрім декількох віршів нічого з його молодечих творів не надруковано і ми не бачимо, щоб він клопотався про надрукування своїх творів...» [4, с. 7–8],

У кінці 1834 р. гімназію з Луцька було переведено до м. Клевань, а через п'ять років до м. Рівного (тому вона стала називатися Клеванською, а згодом – Рівненською), нею продовжував керувати І. Г. Кулжинський (у 1837 р. ним було видано збірку своїх Промов, проголошених за час роботи в гімназії [7]). П. С. Морачевський не переїздить разом з гімназією до Клеваня, і 16 лютого 1835 р. переводиться, за рекомендацією І. Г. Кулжинського (оскільки він добре проявив себе при вчителюванні в Луцькій гімназії), до Кам'янець-Подільської гімназії, на посаду старшого вчителя російської словесності.

Із закінченням луцького періоду в житті й творчості П. С. Морачевського, розійшлися їхні з І. Г. Кулжинським не тільки життєві, а й творчі шляхи. З кінця 50-х років XIX ст. І. Г. Кулжинський поступово зайняв реакційну позицію – виступав проти розвитку української мови й літератури, критикував перші українські підручники, «Граматику» П. Куліша, перший український журнал «Основа», твори Т. Шевченка й Марка Вовчка [2; 16]. Це призвело до ідеологічних розходжень між Кулжинським і Морачевським, який ще в 40-х років XIX ст. став на шлях

українського просвітництва. П. С. Морачевський починає писати твори українською мовою, найвагомим з яких є патріотична ліро-епічна поема «Чумаки, або Україна з 1768 р... 1848», пройнята пафосом національно-визвольної боротьби (період Коліївщини), укладає «Словарь малороссийского языка по полтавскому наречию» (до 1853), підручники «История русской словесности, в трех томах» (1841–1842 рр.) та «Священна історія, для шкіл та народного читання» (1862), займається перекладом українською мовою книг Святого Письма (1860–1865). Проте, безперечно, значимим є вплив І. Г. Кулжинського, коли він ще мав патріотичні погляди, на становлення особистості молодого Морачевського, який із повагою й авторитетом ставився до нього, як до наставника на педагогічній та літературній ниві.

Список використаних джерел

1. Гимназия высших наук и Лицей Князя Безбородко. – Изд. 2-е, исправленное и дополненное. – СПб. : Типография В. Безобразова и комп., 1881. – 474 с., СХСП.
2. Данилов В. К характеристике И. Г. Кулжинского и его литературной деятельности // Украина. – 1907. – № 10. – С. 20–43.
3. Жаркевич Н. М., Лисенко І. М. Кульжинський Іван Григорович // Українська літературна енциклопедія. – К., 1995. – Т. 3. – С. 99.
4. Комаров М. П. Морачевський та його переклад Св. Євангелія на українську мову (з портретом П. Морачевського). – Одеса, 1913. – 35 с.
5. Кулжинский И. Г. Некоторые замечания касательно истории и характера малорусской поэзии // Украинский журнал. – 1825. – № 1. – С. 43–54; № 2. – С. 89–100; № 3. – С. 178–187.
6. Кулжинский И. Г. Козацькі шапки (Повість) // Дамский журнал. – 1829. – № 32. (ч. 27, авг.). – С. 81.
7. [Кулжинский И. Г.]. Речи, произнесенные в разные времена директором Клеванской гимназии Иваном Кулжинским. – М., 1837. – 63 с.
8. Кулжинский И. Воспоминания о Волыни. – Б. м. и г. изд. [1865 р.]. – 26 с.
9. Морачевский Ф. «Вечер (Элегия)» // «Украинском журнале». – Х., 1825. – С. 361–363.
10. Морачевский Ф. «Первое мая», «Монастырь», «Дорога» // Украинский альманах. – Х., 1831. – С. 60–61, 111–113, 114.
11. Изъ харьковской литературной старины. Морачевский Ф. И. // г. Южный край. – Харків, № 6333, годъ девятнадцатый, 11 (23) червня 1899 р. – С. 2–3.
12. Науменко В. Ф. Морачевский и его литературная деятельность // Киевская старина. – Т. 79. – К., 1902. – Ноябрь. – С. 171–186; – Декабрь. – С. 459–479.
13. Самойленко Г. В. Пилип Морачевський – поет, драматург, перекладач. Ніжин, 1999. – 83 с.
14. Самойленко Г. В. Пилип Семенович Морачевський (до 200-ліття від дня народження педагога і письменника). – Ніжин, 2006. – 95 с.

15. *Сбитнев И. М.* Записки Ивана Матвеевича Сбитнева. Из времен учреждения на Волыни и Подолии, после восстания 1831 г., русских школ взамен польских // Киевская старина. – К., 1887. – Т. 17, февраль. – С. 294.

16. *Сперанский М. Н.* Один из учителей Н. В. Гоголя (И. Г. Кулжинский) / М. Н. Сперанский. – Нежин, 1906. – 82 с.

17. Управление Киевского учебного округа. Дело об открытии в округе светских учебных заведений взамен упраздненных римско-католических. Подлинны: рапорт Директора Луцкой Гимназии от 28 марта 1834 г. за № 138 и Подлинная Копия Журнала Педагогического Собрания оной Гимназии, 23 марта 1834 года, оставлены по приказанию Г. Попечителя в Канцелярии Его Пр-ва. – Центральный державный историчный архив Украины у м. Києві. – Ф. 707, оп.1, спр. 732.

18. Управление Киевского учебного округа. Отчеты о состоянии средних учебных заведений округа за 1833 г. [Луцкая Гимназия, Подольская Дирекция, Черниговская Дирекция и др.]. – ЦДАУК. – Ф. 707, оп.1, спр. 839 «а». – С. 90–116.

19. *Шевелив Б.* «Чумаки» Филимона Галузенка й справжній автор цієї поеми // За сто літ: матеріали з громадського і літературного життя України XIX і початків XX століття. – Х. – К. 1930. – Кн. 6. – С. 17–36.

УДК 82.929 Перетц В. М.

Лариса Рева,

наук. співробітник НБУВ,

канд. філолог. наук

НЕВІДОМІ СТОРІНКИ БІОГРАФІЇ ВОЛОДИМИРА МИКОЛАЙОВИЧА ПЕРЕТЦА

У статті аналізується творчість В. М. Перетца. Він представлений як педагог-новатор, літературознавець, дослідник давньоруської писемності. Подається рецензія на його творчість з архівного фонду НБУВ його учня, професора Київського університету Олександра Назаревського.

Ключові слова: біографія, семінар, філологія, комісія, давнє письменство, В. М. Перетц.

Володимир Миколайович Перетц належить до тих видатних вчених, які зробили значний внесок в українську і світову філологічну науку*.

Сказати про те, що В. Перетц – непересічна особистість в українській культурі – замало. Вихованець Петербурзького університету, учень Олексія Івановича Соболевського і Олександра Миколайовича Веселовського, прибувши 1903 р. до Києва, уже був відомий як фахівець, автор фундаментальних досліджень з різних питань давньоруської літератури. З кінця 1890-х років він досліджував давньоруську писемність, давньоукраїнські, давньобілоруські та польські пам'ятки, російський та польський театр, драматургію, фольклор. У колі зацікавлень В. Перетца – російсько-українські культурні зв'язки, праці з джерелознавства,

* Перетц Володимир Миколайович (19.(31).01. 1870 р., м. Петербург – 24.09.1935 р., м. Саратов) – російський та український літературознавець, академік Петербурзької АН (з 1914) та АН УРСР (з 1919). Закінчив Петербурзький університет (1893). У 1903–1914 рр. – професор Київського університету. З 1908 р. В. Перетц – голова філологічної секції наукового товариства в Києві. Цього ж року він став дійсним членом Наукового товариства імені Тараса Шевченка у Львові. Брав участь у заснуванні Української Академії наук (УАН) та написанні її статуту. Засновник і керівник семінару російської словесності у Києві та Петрограді.

історіографії, археографії, методології та методики дослідження історії літератури, бібліографії, текстології, палеографії.

У фундаментальній праці «Слово о полку Ігоревім. Пам'ятка феодальної України-Руси XII віку» (1926) він подав найповніший добір паралелей до фразеології і лексики «Слова» з пам'яток оригінальної та перекладної української літератури XI–XII ст. і творів народної словесності. Особливе значення мають «Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI–XVIII» (1928–1929), три випуски якого заповнили численні прогалини в науці про літературний рух в Україні XVI–XVIII ст. Четвертий том дослідження побачив світ 1962 р., уже після смерті автора.

Восени 1904 р. у Києві В. М. Перетц розпочав організацію семінару російської філології, і, як говорить В. П. Адріанова-Перетц, цей семінар «із звичайного університетського спецсемінару» перетворився на своєрідний науковий гурток» [1, с. 248–249]. Гурток вченого нараховував багато послідовників його наукової школи, серед яких – дружина Варвара Адріанова-Перетц, Леонід Білецький, Микола Зеров, Микола Гудзій, Михайло Драй-Хмара, Іван Огієнко, Дмитро Чижевський, Олександр Дорошкевич, Сергій Маслов, Павло Попов, Софія Щеглова, Олександр Назаревський та багато інших.

О. Назаревський у своїх спогадах, що зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, пише: «Володимир Миколайович [Перетц] був вимогливий, суворий і в той же час доброзичливий керівник і критик наших перших дослідів. До участі в «Семінарі» він допускав лише тих, хто прослухав і склав колоквіум за його «Вступом», і в подальшому виявив здібності до самостійної роботи...». «Участь в роботі «Семінарію», заснованого В. М. Перетцом, визначила, можна сказати, всю подальшу долю багатьох з нас його учнів... Сам не українець, В. М. Перетц цікавився культурним життям України і вивчав її літературне минуле за першоджерелами. До цього він залучав і нас, своїх учнів». Ці спогади із значними скороченнями були опубліковані в малотиражній газеті КДУ «За радянські кадри» [2].

Разом з гуртківцями В. М. Перетц піднімав із забуття українські старожитності, вводячи їх у науковий та громадський обіг. Це той активний період життя, коли він, сповнений завзяття, примножував надбання української культури, не шкодуючи сил та здоров'я, заохочував молоді наукові сили до творчості. Ще 1908 р. в першій книзі «Записок Українського наукового товариства в Києві» В. М. Перетц опублікував статтю «Найближчі завдання вивчення історії української літератури», де говорив про план

дослідження старого письменства, звертаючи увагу на бібліографічні дослідження та на видання драматичних, віршових та інших творів XVI–XVIII віків [3].

Гуртківці не замикалися в кабінетах та лабораторіях, а виїжджали до великих міст з метою виявлення та дослідження раритетних пам'яток. Щорічно організовувалися екскурсії до Петербурга, Москви та інших міст, де знаходилися малодосліджені зібрання рукописів та стародруків. Із своїми доповідями учасники семінарію виступали в наукових осередках Москви, Петербурга і Києва, і мали можливість встановлювати контакти не лише з молодими вченими, але й з корифеями філологічної науки – академіками О. І. Соболевським (1856–1929), О. О. Шахматовим (1864–1920) та ін.

Основний принцип школи В. М. Перетца – «працювати над сирим матеріалом», на «чорному дворі науки...», оскільки без «чорного двору» не можна потрапити в «блискучі чертоги справжнього, надійного знання». Звіти про екскурсії та про результати досліджень і самого керівника, і учасників семінарію друкувалися в «Университетских известиях». Крім того, Володимир Миколайович зумів організувати друкування праць учасників семінарію і в інших наукових виданнях – як російських, так і українських. Лише про один фрагмент діяльності В. М. Перетца і його школи свідчить екскурсія до м. Житомира (20–26 жовтня 1911 р.) – третя за ліком (перша – до Петрограда (20 лютого – 6 березня 1910 р.), друга – до Катеринослава (1–9 червня 1910 р.).

Місто експедиції було обране не випадково, оскільки тут зберігалися великі зібрання слов'яно-руських рукописів та стародруків у Волинському Єпархіальному давньосховищі, в бібліотеці Волинської Духовної семінарії та Музеї товариства дослідників Волині (зараз Товариство дослідників Волині відновило свою діяльність. Президент Товариства – проф. М. Костриця). Мета поїздки, як і раніше до Петрограда та Катеринослава, була чітко визначена: ознайомлення de visu з пам'ятками старої мови та давньої літератури, розшукування пам'яток, які були поза науковим обігом, а також поповнення відомостей про одиниці зберігання, що були описані в «Систематическом каталоге книг на церковнославянском и русском языках фундаментальной библиотеки Волынской Духовной семинарии», складеному Тихомировим (Почаїв, 1889), які вже не могли задовольняти науковців. Окрім того, історія Волині та й України вцілому поповнювалася не лише реєстром знайдених чи вцілілих за віки книг, а й робився науковий облік кожного примірника-раритета з детальними описами позначень. За короткий час перебування в Житомирі члени експедиції зробили опис усіх рукописів Музею товариства дослідників Волині, склали опис стародруків

та рукописів бібліотеки Духовної семінарії і описали частину рукописів і стародруків Волинського Єпархіального давньосховища. [4; 5, с. 87–94].

У Київському національному університеті імені Тараса Шевченка 1996 р. за участю кафедри теорії літератури та компаративістики, Гарвардського, Варшавського, Тбіліського університетів, університету Массарика (Брно, Чехія), Інституту літератури імені Тараса Шевченка НАН України відновлено діяльність філологічного семінару. 8-й випуск збірника «Філологічні семінари» (К., 2005. – 346 с.) присвячено 100-літтю семінара і його засновнику професору В. М. Перетцу.

Одночасно з викладацькою роботою і керівництвом семінарієм Володимир Миколайович не припиняв науково-дослідницької діяльності. Його наукова спадщина налічує понад 300 наукових досліджень, статей, рецензій, що за життя вченого стали пам'ятником його невтомної праці. У Києві він опублікував більше 100 наукових праць з різних питань давнього українського письменства, давнього театру, оригінальної та перекладної повісті, стилю творів різних літературних жанрів Петровської епохи.

Про творчість вченого його послідовниками написано численні статті та рецензії. В Інституті рукопису НБУВ зберігаються рецензії О. Назаревського, присвячені трьом випускам знаменитих «Исследований и материалов» В. М. Перетца. Одну з них, враховуючи її малознаність, ми пропонуємо в «Додатку».

У другій половині двадцятих років ХХ ст. при ВУАН за ініціативи В. М. Перетца було організовано «Комісію давнього письменства». З 1927 р. і до початку 1930 р. він був її головою. Від часу свого заснування Комісія стала однією з найпомітніших ланок Історико-філологічного відділу ВУАН. Основними напрямками наукової праці Комісії було виявлення та вивчення елементів світської літератури в словесній продукції давньої України XVI–XVII століть; дослідження давньої легенди; української публіцистичної літератури; діалектики літературного процесу в Україні цього часу; теорії письменства (поезії та прози) в Україні XVII–XVIII століть; соціології стилю пам'яток давньої України, а також складання систематичного бібліографічного покажчика давнього українського письменства.

Як свідчать протоколи засідань, члени Комісії проводили велику пошукову, наукову та організаційно-методичну роботу. Особливу роль у діяльності Комісії відіграв її голова – академік В. Перетц, філолог, історик літератури. У своїх працях він обстоював твердження про українське походження рукописних і стародрукованих пам'яток Київської Русі («Из лекций по истории древнерусской литературы», «Исследования и

материалы по истории старинной украинской литературы XVI–XVIII веков» та інші), звертав увагу на форму, побудову літературних пам'яток і вимагав ґрунтовного вивчення й інтерпретації текстів та їхньої критичної публікації. Він розглядав українську літературу Київської Русі з її пізнішими періодами (XVI–XVIII століття) як єдиний безперервний літературний процес.

Члени Комісії дбали про оприлюднення результатів своєї наукової діяльності. З цією метою проводилися засідання, де виголошувалися наукові доповіді, які широко обговорювалися присутніми.

Комісія мала своє видання – «Пам'ятки мови та письменства давньої України» (як окрему серію в збірниках Історико-філологічного відділу ВУАН). За час її діяльності вийшли друком: «Пам'ятки XI–XVIII ст. про князів Бориса та Гліба» С. Богуславського (К., 1928), «Твори І. Некрашевича» Н. Кістяківської (К., 1929), праця Т. Сушицького «Західно-руські літописи як пам'ятки літератури» (упорядкував та підготував до друку О. Назаревський); праця С. Гаєвського «Александрія» в давній українській літературі» та інші.

Підготовлено до друку праці Д. Абрамовича «Києво-Печерський Патерик», І. Єремїна «Твори Кирила Туровського»; працю М. Гудзія «Історія сімох мудреців в українській обробці» та інші.

Планом роботи на 1931–1933 роки (ІР. НБУВ. – Ф. Х. – № 12447. – Арк. 3) було передбачено збільшення коштів, особливо на науково-організаційні, операційні витрати та на оплату відряджень членів Комісії з метою розшукування нових матеріалів – рукописів та стародруків України, вивчення та підготовка їх до друку. Комісія проектувала оприлюднення не лише самих текстів української повісті, пам'яток легендарного характеру, сатирико-побутового письменства, описи деяких збірок, а й підготовку першого систематичного бібліографічного покажчика давнього українського письменства. У «Звіті комісії українського письменства за 1930 рік» (ІР. НБУВ. – Там само. – № 12429. – Арк. 1–10) відзначено громадську та науково-популяризаційну її діяльність, зв'язок із виробництвом, йшлося також про досягнення й недоліки в роботі, недостатній рівень «марксо-ленінської методології, яку повинні були опанувати її члени».

Цілком імовірно, що саме такі зауваження й стали причиною ліквідації та політичного розгрому Комісії ВУАН на початку 30-х років, а праці її членів надовго залягли в спецсховищах або були знищені. «Плодотворна праця Комісії давнього українського письменства тривала до 1934 року, коли репресії обірвали науковий і життєвий шлях засновника Комісії та

Київської філологічної школи академіка В. Перетца, а велика частка наукового доробку тих років протягом тривалого часу була вилучена з наукового вжитку», – говориться в офіційному джерелі [6, с. 50].

Після від'їзду з України, не пориваючи зв'язків з Києвом, В. Перетц продовжував досліджувати давню українську писемність, організував Товариство прихильників української історії, письменства та мови.

11 квітня 1934 р. В. М. Перетца було заарештовано.

В архіві СБУ зберігається ксерокопія кримінальної справи В. М. Перетца (оригінал в Санкт-Петербурзі: Ф. 68. – КДВ. – 136. – Спр. № 3906, П – 24876. – 365 арк.). Ця кримінальна справа стала невід'ємною частиною творчої та наукової біографії вченого і яскраво свідчить про ставлення радянської системи до незаангажованої науки, зокрема тієї її галузі, що вивчала спадщину Київської Русі. Детальний перегляд справи свідчить про те, що саме інтерпретація спадщини Київської Русі як української за своїм походженням – суто з наукових позицій, незалежно від будь-яких партійних чинників – стала головною причиною арешту. Справа містить низку свідчень проти В. М. Перетца. Безперечно, всі вони сфабриковані задля того, щоб інкримінувати вченому злочин проти радянської влади. Крім того, більшість тих осіб, що свідчили, робили це не з власної волі, а під тиском, через загрозу для власного життя. До справи залучено низку протоколів допитів різних людей, зокрема працівників Академії наук СРСР, Російського музею в Ленінграді та ін. Фактично всі вони визнають, що належать до контрреволюційної організації, метою якої було повалення радянської влади. В. М. Перетц категорично заперечував свою участь в антирадянській діяльності. Але його слова нічого не важили. Слідство над ним завершилося висилкою, про що свідчить «Выписка из протокола Особого Совещания при Коллегии ОГПУ от 16 июня 1934 г.» з грифом «Совершенно секретно». Тут зазначається: «Слушали: Дело № 3906 по обвинению гражданина Перетца В. Н. по ст. 58/4 и 58/II. Постановили: Перетца В. Н. выслать в г. Саратов сроком на три года, считая срок с 11.4.34 г. Дело сдать в архив». Також було відправлено лист Й. Сталіну, де стверджувалася вина Перетца й говорилося про необхідність виключити його зі складу АН СРСР і вислати на три роки до Саратова [7, с. 64–70].

У червні 1934 року було розпочато перегляд справи Перетца. Але цей процес виявився тривалим. Учений не дожив до його завершення. 4 жовтня 1935 року на ім'я начальника СПО ГУБС НКВС СРСР надійшов лист із повідомленням про те, що Перетц Володимир Миколайович помер 24 вересня 1935 року. На похорон приїздили брат покійного Лев Перетц і дружина Варвара Адрианова-Перетц. Брат наполіг на тому, щоб було

оспівування тіла покійного священником. В останній шлях ученого супроводжували всього кілька осіб.

Твори В. М. Перетца:

- Историко-литературные исследования и материалы: т. 1–3. – СПб., 1900–1902; Очерки старинной малорусской поэзии. – СПб., 1903;
- Новые данные для истории старинной украинской лирики. – СПб., 1907; Из лекций по методологии истории русской литературы. История изучения. Методы. Источники [Корректированное издание на правах рукописи]. – К., 1914;
- К вопросу об основаниях научной литературной критики // Ученые записки Самарского университета : Вып. 2. – Самара, 1919;
- «Словоополку Игоревім». – К., 1926;
- Ще одна вірша про гетьмана Мазепу. – 1927: [Відб];
- Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI–XVIII веков. – М.; Л., 1928, 1929, 1962.

Література про В. М. Перетца:

- Адрианова-Перетц В. Владимир Николаевич Перетц // Перетц В. Н. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI–XVIII веков». – М.; Л., 1962. – С. 248–249;
- Семинарий русской филологии акад. В. Н. Перетца. Участники семинария – своему руководителю. – Л., 1929;
- Семинарий русской филологии при Императорском университете св. Владимира под руководством проф. В. Н. Перетца. Первое пятилетие. – К., 1912;
- Філологічні семінари: Художня форма: Вип. 8: Присвяч. 100-літтю філолог. семінару та його засновнику – професору Перетцу В. М. / Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. – К., 2005. – 343 с.
- Програма Крутлого столу «Київська філологічна школа і Володимир Перетц» (до 140-річчя від дня народження), 11 лютого, Київ, 2010 / НАН України; Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського; Укр. комітет славістів; Київський нац. ун-т імені Тараса Шевченка. Ін-т філології. – К.: [б. в.], 2010. – 8 с.
- Перетц Владимир Николаевич (1870–1935). Краткий очерк методологии истории русской литературы: пособие и справочник для преподавателей, студентов и для самообразования / Гос. публ. истор. б-ка России. – Москва: Гос. публ. истор. б-ка России, 2010. – 244, [1] с.

Список використаних джерел

1. *Адрианова-Перетц В.* Владимир Николаевич Перетц // Перетц В. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI–XVIII веков. – М., 1962. – С. 248–249.
2. За радянські кадри. – 1963. – № 13. – 29 берез.
3. Семинарий русской филологии при Императорском университете св. Владимира под руководством проф. В. Н. Перетца. Первое пятилетие. – К., 1912.
4. *Рева Л.* Неопубліковані матеріали про давню українську книгу // Студії з архівної справи та документознавства : Т. 7. – К., 2001. – С. 140–143.
5. *Рева Л.* Гуртківці В. М. Перетца в Житомирі // Житомиру – 1120 (884–2004) : [матеріали Міжнар. наук.-краєзнав. конф. «Житомир в історії Волині та України», 15–18 верес. 2004 р., м. Житомир] / Житомир. обл. держ. адмін. Житомир. обл. рада, Житомир. міська рада [та ін. ; голов. ред. : М. Ю. Костриця]. – Житомир, 2004. – С. 87–94. – (Науковий збірник «Велика Волинь» ; т. 31).
6. Історія Академії наук України : 1918–1993. – К., 1994. – С. 50.
7. *Сліпушко О.* Кримінальна справа академіка В. М. Перетца як дослідника літератури Київської Русі (за матеріалами архіву СБУ) // Слово і час. – 2005. – № 5. – С. 64–70.

Додаток

*Назаревський О. А. [Рецензія] **

ІР. НБУВ. Ф.78. – № 1606.

Перетц В. Н. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI–XVIII вв. (II и III вып.). – Ленинград, 1929 г. – Т. 1 : Вып. 1. – Л., 1928. – 234 с.

Перед нами новий випуск праці невтомного дослідника старого українського письма, акад. В. М. Перетца, що поставив перед себе почесне, але й нелегке завдання – шляхом упертих, безперервних розшуків у безмежному морі рукописної спадщини минулих віків – заповнити ті чималі прогалини, що в нашій звичайній уяві про літературний рух на Україні XVI–XVIII ст... Зміст цього випуску присвячено докладній аналізі отаких літературних явищ минулого часу: т. званої «Четьи» 1489 р., «Просветителя» Йосипа Саніна в українському перекладі та українського перекладу «Визволеного Єрусалима» Т. Тассо. В розділі «К изучению «Четьи» 1489» (с. 1–107) автор не тільки подав докладний огляд змісту другої, досі не дослідженої частини пам'ятки в супроводі численних бібліографічних вказівок, але й заново переглянув питання про походження даної пам'ятки та її мову. Всебічна аналіза т. званої «Четьи» цілком переконливо доводить, що ця важлива пам'ятка, яку в науковому вжитку довгий час вважали західноруською (білор.) і в дійсності – фактом української культури й мови XV ст. (лише з деякими білоруськими особливостями, що їх залишив білорус-

* Орфографію збережено.

переписувач). Треба взагалі зауважити, що приклад «Четьи» 1489 р. не є чимсь одиноким чи виключним: унаслідок детальнішого безпосереднього ознайомлення ми визнаємо тепер за українські чимало давніх рукописних пам'яток, що за старими описами та дослідями кваліфікувалися як західноруські. До пам'яток цієї таки категорії належить і зроблений на поч. XVII ст. переклад відомого полемічного твору Й. Саніна «Просветитель», що його один із дослідників спробував був однести до «західноруської» літературної продукції. Аналіза мови, що її зробив акад. В. М. Перетц та великі витяги з цього перекладу, які він наводить у своїй книзі (с. 108–167), цілком ясно показують, що в даному разі маємо пам'ятку української мови, українську літературну обробку московського твору. Обробка ця має подвійний інтерес: а) з одного боку, переклад «Просветителя» на українську мову викликаний був поширенням на Україні у II пол. – кінці XVI ст. т. зв. «аріанства» чи «соцініан», і т. чином ми наочно бачимо тут цікаве явище – відживлення та вживання старої літературної пам'ятки на новій території, у іншого народу, в аналогічних (до певної міри, звичайно) історично-ідеологічних умовах, в даному разі – в умовах боротьби місцевих «ревнителів» православ'я з релігійними вільнодумствами; б) з другого боку, тут маємо й цікавий літературний факт – засвоєння чужої пам'ятки минулого вже часу в новій словесній оболонці, причому ця нова обробка була вдала і своєю лексикою та синтаксою надзвичайно наближається до полемічних пам'яток доби українського Відродження: як би ми не знали, каже акад. Перетц, що перед нас переклад відомого московського «Просветителя», можна було б гадати, що український тенет з'явився як цілком самостійний оригінальний твір: остільки його стиль вільний, не зв'язаний синтаксою й лексикою оригінала (с. 122).

Нарешті, останній розділ книги знайомить нас із цілком новим фактом в історії українського письменства кінця XVII – поч. XVIII ст. – з перекладом на українську мову того часу «Визволеного Єрусалима» Т. Тассо, що його пощастило знайти ак. Перетцові (с. 168–234). Які ж об'єктивні причини того часу викликали були український переклад цієї всевітньо відомої італійської поеми, і своїм змістом, і формою так мало подібної до більшості тодішніх українських літературних творів? Одного з головніших причин перекладу, як правдиво зауважив ак. Перетц, було те, що майже протягом цілого XVII ст. на Україні провадиться уперта боротьба з турками та татарами, яка разом із релігійним запалом борців викликала та підтримувала інтерес не тільки до найближчих ворогів, але і до тих далеких часів, коли ціла Європа виступила на оборону «святої землі», про що український читач давно мав деякі відомості і з літописів та хронографів, і з відомого «Хождєнія ігум. Даниїла» та його переробки «Хождєнія ігум. Даниїла Корсунського».

Але літописні звістки були надто короткі й бліді, а т. зв. «Хождєнія» могли задовольнити здебільшого церковно-релігійні потреби читачів. Отже задоволення потреб художнього й світського характеру доводилося шукати серед творів нової літератури, яка розповідала про здобуття «святої землі» хоч і з певним релігійним офарбленням, але по-новому, у стилі рицарського роману. Таким твором, що міг задовольнити згадані потреби українського читача, і була славетна поема

Тасова, що вже з початку XVII ст. відома була у польському перекладі П. Кохановського.

Як показав у своїй роботі ак. Перетц, цей переклад Кохановського і правив за оригінал невідомому українському перекладачеві XVII–XVIII ст. Вважаємо, що ці наші короткі з приводу книги ак. Перетца зауваження все ж таки досить ясно змальовують усю важливість розпочатої нами роботи і сподіваюся, що в дальших випусках своїх «Исследований и материалов» шановний автор подасть чимало нового й цінного – для поглиблення й поширення наших знаннів у різних галузях старих українських письменників.

УДК 631.5/.9:929”1882/1927”Терниченко А. Г.

Алла Білоцерківська,

ст. наук. співробітник ДНСГБ України,
канд. іст. наук

**ПОСТАТЬ ПРОФЕСОРА
А. Г. ТЕРНИЧЕНКА (1882–1927)
У ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ**

У статті розглядається історіографічний аналіз опублікованих джерел, що безпосередньо або частково стосуються постаті одного з відомих в Україні вчених-аграріїв професора А. Г. Терниченка (1882–1927), який у свій час зробив значний внесок у розвиток вітчизняної сільськогосподарської науки та освіти.

Ключові слова: Аристарх Григорович Терниченко, історіографічний аналіз, вчені-аграрії, сільськогосподарська наука.

У 2007 р. виповнилося 125 років від дня народження та 80 років від дня смерті українського вченого в галузі агрономії, державного та громадського діяча, педагога, професора Аристарха Григоровича Терниченка. Протягом всього порівняно недовгого життя він був повністю відданий своїй улюбленій справі, присвячував їй всі сили й енергію. Однак життєвий та творчий шлях цієї багатогранної особистості ще комплексно не досліджено. Так, починаючи з 30-х років XX ст., ім'я вченого й організатора сільськогосподарської науки та освіти практично не згадувалося у вітчизняному науковому середовищі.

Аналіз наукових і науково-популярних праць про життя й діяльність професора А. Г. Терниченка дав змогу умовно виділити три основні історіографічні періоди: 1) *дореволюційний (1908–1917 рр.)*; 2) *радянський (1920–1991 рр.)*; 3) *сучасний (1991–2010 рр.)*.

Уперше ім'я вченого згадується в 1908 р., коли в «Журнале опытной агрономии» вийшла рецензія на його наукову статтю «Воздвельвание житняка в качестве кормового растения»¹. В «Пам'ятній книзі Київської губернії за 1911 рік» Аристарх Григорович згадується як редактор популярного на той час українського сільськогосподарського журналу «Рілля»². Інформаційне видання при Київському політехнічному інституті Імператора Олександра II подає відомості про нього як члена правління (1909–1910 рр.), секретаря (1910–1912 рр.) та члена бюро громадської агрономії (1909–1912 рр.) Агрономічного гуртка³. В 1-му, 2-му та 6-му

випусках «Трудов 1-го Всероссийского сельскохозяйственного съезда в Киеве 1–10 сентября 1913 года» Аристарх Григорович згадується як учасник, секретар секції громадської агрономії й підсекції сільськогосподарської преси та літератури, а також вміщена його доповідь «Особливості культурно-агрономічної роботи на Україні» та постанова з'їзду щодо неї⁴. У 3-му й 13-му випусках «Трудов Харьковского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности» (за 1909–1910 та 1915 роки відповідно) зазначено про співпрацю вченого з товариством, зокрема при ознайомленні з діяльністю кооперативних установ Охтирського та Зінківського повітів, а також про його участь у роботі Тимчасової комісії з дослідження лікарських рослин Харківської губернії з метою розробки методики їх збору⁵.

За радянський період ім'я вченого зустрічається в 1-му томі «Записок Київського ветеринарно-зоотехнічного інституту», де професор А. Г. Терниченко згадується як викладач таких дисциплін: «Загальне хліборобство», «Спеціальне хліборобство» та «Харчові рослини»⁶. Відомий український вчений академік П. А. Тутковський у своїй фундаментальній праці «Матеріали для сільськогосподарської бібліографії України» наводить бібліографічний опис статті Аристарха Григоровича Терниченка «Состояние посевов в Харьковской губернии»⁷. У цьому ж році вийшли дві рецензії П. Мороза на монографії вченого «Гречка» і «Ячмінь»⁸.

У звіті Київської філії Сільськогосподарського наукового комітету України (СГНКУ) про діяльність за 1924–1925 рр., надрукованому в науково-популярному часописі «Агроном» (орган Київської філії СГНКУ, Київського окружного земуправління та Науково-технічної секції окружного відділу профспілки «Робітземліс»), подано інформацію про обрання А. Г. Терниченка 2 травня 1924 р. головою Президії Київської філії СГНКУ⁹. В цьому ж виданні за 1926 р. у статті «Праця Київської філії СГНКУ» Аристарх Григорович знову згадується як голова Президії філії¹⁰.

Після смерті вченого в 1927 р. його друзями і колегами були опубліковані окремі відомості щодо біографії А. Терниченка. Так, у журналі Харківського окружного бюро агрономічної секції профспілки сільськогосподарських та лісових робітників СРСР «Український агроном» надруковано спогади П. Євтушенка, М. Луцкевича, А. Сліпанського про життя та діяльність Аристарха Григоровича Терниченка¹¹. У науково-популярному poradнику для сільських господарів України «Енциклопедія сільського господарства» за редакцією професора А. Г. Терниченка, виданого вже після смерті вченого київським видавництвом «Книгоспілка»,

подаються короткі відомості про його життєвий та творчий шлях¹². У посмертному виданні підручника Аристарха Григоровича «Курс хліборобства: Польові рослини», призначеного для студентів та агрономів, містяться спогади його колеги по роботі в Сільськогосподарському науковому комітеті України професора О. А. Янати про життя та діяльність вченого¹³. Відомий бібліограф К. Дубняк у своїй роботі «Матеріали сільськогосподарської бібліографії України за 1925 рік»¹⁴ наводить понад 20 описів наукових і науково-популярних праць А. Г. Терниченка, виданих у тогочасних періодичних часописах: «Агроном», «Радянський селянин», «Нова громада», «Земельник», «Сільськогосподарський пролетаріат», «Бюллетень Сахаротреста», «Вісті ВУЦВК», «Записки Київського ветеринарно-зоотехнічного інституту»¹⁵.

Через рік після смерті вченого у «Віснику сільськогосподарської науки та дослідної справи» вийшла стаття про засідання сільськогосподарської секції Харківського наукового товариства від 15 березня 1928 року, присвячене пам'яті А. Г. Терниченка. На ньому виступили Ф. Полонський, А. Сліпанський, професор О. Яната, академік В. Левитський, які висвітлили основні етапи наукової, громадської, педагогічної діяльності вченого й розкрили його внесок у розвиток агрономії. Саме тоді було заплановано видати збірник усіх опублікованих та неопублікованих праць вченого; збірник статей про його життя та діяльність; відкрити меморіальну кімнату-музей у приміщенні Академії наук України; виділити аспірантам Інституту прикладної ботаніки три стипендії пам'яті А. Г. Терниченка, заснувати в окремих сільськогосподарських вузах стипендії імені А. Г. Терниченка; назвати його ім'ям сільськогосподарський вищий навчальний заклад; посилити заходи щодо встановлення пам'ятника-погруддя на могилі вченого; збільшити пенсію його родині¹⁶. На жаль, нами не знайдено жодних відомостей про підтвердження реалізації даних заходів, крім виконаного за проектом відомого на той час архітектора С. Жука та встановленого за громадські кошти пам'ятника-погруддя на могилі професора А. Г. Терниченка, похованого на Байковому цвинтарі в м. Києві. У довідковому виданні «Наука и научные работники СССР» за 1928 р. Аристарх Григорович згадується як агроном, член Київського відділення СГНКУ, професор Київського ветеринарно-зоотехнічного інституту (КВЗІ), дослідник у галузі рослинництва¹⁷.

У 4-му томі «Записок Київського сільськогосподарського інституту» за 1929 р. у статті, присвяченій 25-річчю діяльності Агрономічного гуртка Київського сільськогосподарського інституту (КСГІ), вчений згадується як член цього гуртка¹⁸. У цьому ж році у 2-му випуску 6-го тому «Вісника

сільськогосподарської та дослідної справи» (науковий орган Народного комісаріату земельних справ) надруковано статтю, присвячену пам'яті вченого. У ній подано відомості про життя та діяльність Аристарха Григоровича як одного з найдосвідченіших і найвидатніших вчених-агрономів свого часу, а також відомого громадського діяча¹⁹. Статтю подано без підпису, проте, за нашими припущеннями, автором її був один із членів редколегії «Вісника сільськогосподарської науки і досвідної справи», друг і колега А. Г. Терниченка – А. М. Сліпанський.

Серед найвідоміших видань діаспори ім'я вченого зустрічаємо лише з 1976 р. у 8-му томі «Енциклопедії українознавства», що видавалася за кордоном Науковим товариством ім. Т. Шевченка за редакцією В. Кубійовича²⁰. А. Г. Терниченко згадується як агроном, економічний та громадський діяч, а також коротко описуються його біографія та наукова спадщина.

Третій, сучасний, період історіографії пов'язаний із проголошенням незалежності України. Так, у 2-томному збірнику архівних документів і матеріалів «Українська Центральна Рада» про вченого подаються відомості як про заступника міністра земельних справ УНР з призначенням на посаду 5 квітня 1917 р.²¹

У 1998 р. автор «Нарису історії Національного аграрного університету» В. В. Діденко пише про те, що в 20-х роках ХХ ст. професор А. Г. Терниченко читав на зоотехнічному факультеті Київського сільськогосподарського інституту (нині Національний університет біоресурсів і природокористування) курси «Загальне хліборобство» та «Кормові рослини»²². У бібліографічному довіднику «Діячі Української Центральної Ради» відомий вчений-історик В. Ф. Верстюк згадує про Аристарха Григоровича як міністра хліборобства в переліці членів Ради народних міністрів Української Народної Республіки, затвердженого 18 січня 1918 року, а також як про члена Всеросійських установчих зборів, обраного від Румунського фронту²³.

У 1999 р. вийшов навчальний посібник для студентів факультетів журналістики вищих закладів освіти за авторством А. Животка «Історія української преси», в якому описано діяльність А. Г. Терниченка, зокрема як редактора періодичних видань: «Рілля», «Маяк», «Згода» та як співробітника видавничого органу української партії соціалістів-революціонерів (УПСР) – «Боротьба»²⁴. У спогадах Д. І. Дорошенка є окремі відомості про вченого як міністра земельних справ Української Центральної Ради²⁵.

Интерес до особистості вченого підвищився лише на початку ХХІ ст.

Починаючи з 2003 року, сучасним істориком науки та техніки України професором В. А. Вергуновим видано низку робіт, які більш комплексно розкривають деякі грані життя та діяльності А. Г. Терниченка. Зокрема, біобібліографічний покажчик «Професор Яната Олександр Алоїзович (1888–1938)», виданий у 2003 р. Центральною науковою сільськогосподарською бібліотекою (ЦНСГБ) при Українській академії аграрних наук (УААН) за редакцією професора В. А. Вергунова та Т. Ф. Дерлеменко, подає відомості про вченого як співредактора журналу «Вісник сільськогосподарської науки» в період із травня 1923 року по грудень 1924 р.²⁶

У 2004 р. Державна наукова сільськогосподарська бібліотека (ДНСГБ) УААН видала за науковою редакцією професора В. А. Вергунова бібліографічні покажчики: «Українська сільськогосподарська книга з фондів ДНСГБ УААН. 1918–1922 рр.» та «Українська сільськогосподарська книга з фондів ДНСГБ УААН. 1923–1932 рр.», де наводиться бібліографічний опис підручників для учнів сільськогосподарських шкіл, технікумів і студентів вищих навчальних закладів «Курс хліборобства» за авторством А. Г. Терниченка, виданих у 1918, 1922, 1927 рр.²⁷

Фахівець з історії сільськогосподарської науки професор В. А. Вергунов присвятив постаті Аристарха Григоровича статтю «Професор Терниченко А. Г. (10.04.1882–01.02.1927) – фундатор української сільськогосподарської літератури та вітчизняного рослинництва», що вийшла у 2005 р.²⁸, а в біобібліографічному покажчику «Професор Махов (Махів) Григорій Григорович (1886–1952)» у бібліографічних описах наукових праць вченого А. Г. Терниченко згадується як співредактор журналу «Вісник сільськогосподарської науки»²⁹. Сучасна дослідниця вищеназваного журналу Г. Устич у статті «Вісник сільськогосподарської науки»: історія створення та функціонування за 1922–1923 роки» наводить ім'я вченого в списку авторів науково-організаційних статей зазначеного періоду³⁰.

У 2006 р. дослідником із Наукового товариства істориків-аграрників І. А. Фареній написано статтю про перше україномовне науково-популярне енциклопедичне видання з сільськогосподарської тематики «Енциклопедія сільського господарства» за редакцією А. Г. Терниченка³¹. У цьому ж році у журналі «Бібліотечний вісник» вийшла стаття професора В. А. Вергунова «Історія сьогодення національної сільськогосподарської бібліографії», де згадується про А. Г. Терниченка як одного з найвідоміших популяризаторів сільськогосподарської літератури³². У 1-му томі двотомного видання «Історія українського селянства», за редакцією

В. М. Литвина, міститься інформація про те, що одним із кандидатів на посаду міністра земельних справ Української Народної Республіки був А. Г. Терниченко³³. Збірник архівних документів і матеріалів «Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.» надає відомості про вченого як заступника міністра земельних справ за Директорії³⁴.

У виданні, присвяченому 85-річчю від дня заснування Дніпропетровського державного аграрного університету, що вийшло в 2007 р., подаються відомості про Аристарха Григоровича як одного з вчених-організаторів, які працювали в Київському ветеринарно-зоотехнічному інституті – предтечі вищевказаного університету³⁸.

У монографії «Професор Сльозкін Петро Родіонович (1862–1927)», опублікованій у 2007 р., професор В. А. Вергунов згадує про Аристарха Григоровича як члена Агрономічного гуртка, що існував при Київському політехнічному інституті Імператора Олександра II³⁶. У біографічному довіднику «Видатні постаті України» пам'яті вченого присвячена стаття професора В. А. Вергунова «Терниченко Аристарх Григорович (1882–1927) – учений-агроном, державний діяч, публіцист, педагог»³⁷. У виданні «Агрономічне ґрунтознавство в Україні (1918–1930 рр.)», що вийшло в 2008 р. за редакцією професора В. А. Вергунова, про вченого повідомляється, що він був автором першого підручника з ґрунтознавства для технікумів державною мовою³⁸.

Автором цієї статті видано вісім наукових статей про Аристарха Григоровича Терниченка³⁹, в яких відображено окремі аспекти педагогічної, організаторської, державотворчої, просвітницької, видавничої та наукової діяльності вченого у відповідних установах та навчальних закладах. Сім із них видано у збірниках матеріалів наукових конференцій і семінарів, що походили у містах: Полтава, Харків, Луганськ, Київ, Переяслав-Хмельницький⁴⁰. У 2007 р. вийшов у світ біобібліографічний покажчик «Професор Терниченко Аристарх Григорович (1882–1927)»⁴¹. За співавторством у 2006 році вийшов збірник наукових матеріалів і документів «Сільськогосподарський науковий комітет України (1918–1927 рр.)», в якому на підставі архівних матеріалів висвітлено діяльність вченого як спеціаліста популяризаційної секції СГНКУ, голови засідання бібліографічної комісії Київської філії СГНКУ та члена Президії СГНКУ⁴². В результаті проведеного дослідження у 2008 р. відбувся захист кандидатської дисертації «Професор А. Г. Терниченко (1882–1927) – вчений, організатор сільськогосподарської науки та освіти в Україні»⁴³.

Примітки

¹ В. О. [Рецензія] / В. О. // Журнал опытной агрономии. – 1908. – Т. 9, кн. 3. – С. 427. – Рец. на ст. : Терниченка А. Возделывание житняка в качестве кормового растения // Южно-русс. с.-х. газета. – 1907. – №14.

² Памятная книжка Киевской губернии за 1911 год. – К. : Изд-во Киев. губ. стат. Комитета, 1911. – С. 232.

³ Агрономический кружок при Киевском политехническом институте. – К., 1913. – С. 17.

⁴ Труды 1-го Всероссийского сельскохозяйственного съезда в Киеве 1–10 сентября 1913 года / под ред. И. Г. Черныша и М. А. Прилежаева / Киев. об-во с.-х. и с.-х. промышленности. – К., 1913. – Вып. 1 : Постановления съезда. – С. 6–7, 33, 227–229; Труды 1-го Всероссийского сельскохозяйственного съезда в Киеве 1–10 сентября 1913 года // Киев. о-во с.-х. и с.-х. пром-сти / под ред. И. Г. Черныша и М. А. Прилежаева. – К., 1913. – Вып. 2 : Журналы общих собраний съезда, заседаний секции общественной агрономии и доклады секций – С. 91, 227–229; Труды 1-го Всероссийского сельскохозяйственного съезда в Киеве 1–10 сентября 1913 года / под ред. И. Г. Черныша и М. А. Прилежаева; Киев. о-во сел. хоз-ва и с.-х. пром-сти. – К., 1913. – Вып. 6 : Журналы заседаний секции садоводства и огородничества и доклады секций. – С. 127–143.

⁵ Труды Харьковского общества сельского хозяйства. – Х., 1911. – Вып. 3 : Деятельность общества за 1909–1910 гг. – С. 55; Личный состав общества // Труды Харьковского общества сельского хозяйства. – Х. – 1915. : Тип. И. М. Аничкина. – 1917. – Вып. 13 : Деятельность общества за 1915 г. – С. 5, 61.

⁶ Список дисциплин та викладовців в Київському ветеринарно-зоотехнічному інституті // Записки Київського вет.-зоотехн. ін-ту. – 1924. – Т. 1. – С. 174–178.

⁷ Тутковський П. А. Матеріали для сільськогосподарської бібліографії України / П. А. Тутковський – К., 1924. – Вип. 1. – С. 47.

⁸ Мороз П. [Рецензія] / П. Мороз // Вісн. с.-г. науки. – 1924. – № 7–9. – С. 41. – Рец. на кн. : Терниченко А. Гречка. – К., 1923; Мороз П. [Рецензія] / П. Мороз // Вісн. с.-г. науки. – 1924. – № 5–6. – С. 35–36. – Рец. на кн. : Терниченко А. Ячмінь. – К., 1923.

⁹ Справоздання за науково-операційну діяльність Київської філії С.-Г. Наукового Комітету на 1 жовтня 1925 року // Агроном. – 1925. – № 1–2. – С. 75–79.

¹⁰ Праця Київської філії С.-Г. Наукового Комітету України // Агроном. – 1926. – № 3–8. – С. 117.

¹¹ Свтушенко П. Професор А. Г. Терниченко / П. Свтушенко // Український агроном. – 1927. – Ч. 2 – С. 1–3; Луцкевич М. А. Г. Терниченко – батько сільськогосподарської української літератури / М. Луцкевич // Український агроном. – 1927. – Ч. 2 – С. 3–5; Сліпанський А. Пам'яті А. Терниченка / А. Сліпанський // Український агроном. – 1927. – Ч. 2 – С. 5–6.

¹² Професор А. Г. Терниченко (1882–1927) // Енциклопедія сільського господарства / за ред. А. Терниченка. – К. : Книгоспілка, 1927. – С. 6.

¹³ Яната О. Аристарх Григорович Терниченко / О. Яната // Терниченко А. Польові рослини: підруч. для студ. та агр. – посм. вид. – Х. : Рад. селянин. – 1927. – С. 1–4.

¹⁴ Дубняк К. Матеріали сільськогосподарської бібліографії України. 1925 рік / К. Дубняк // Бібліографічно-бібліотечне бюро СГНКУ. – Х. : Рад. селянин, 1927. – Т. 1. – Вип. 1. – 207 с.

¹⁵ Силенко А. Агрономічні осередки на селі / А. Силенко // Агроном. – 1925. – № 1. – С. 14–15; А. Т. Господарства посушливої смуги / А. Т. // Агроном. – 1925. – № 1. – С. 75–77; А. С. Досвідне вчення Уманського краю / А. С. // Агроном. – 1925. – № 2. – С. 59–61; Силенко А. Зразковий землеустрій Уманщини / А. Силенко // Агроном. – 1925. – № 1. – С. 93–94; Терниченко А. Київська філія Сільськогосподарського наукового комітету / А. Терниченко // Агроном. – 1925. – № 1. – С. 26–28; Терниченко А. Наші посіви й агрономія / А. Терниченко // Агроном. – 1925. – № 1. – С. 5–7; А. Т. Про сільськогосподарську науку на Україні / А. Т. // Агроном. – 1925. – № 1. – С. 39–42; Григорович А. Селяни про агрономів / А. Григорович // Агроном. – 1925. – № 1. – С. 4–5; А. Т. Сільськогосподарський науковий комітет України (Київська філія) / А. Т. // Агроном. – 1925. – № 1. – С. 9–10; А. Г. Чим промивати насіння? / А. Г. // Агроном. – 1925. – № 1. – С. 21–22; А. Заводимо посухостійкі рослини (Краснянський район на Поділлі) / А. // Рад. селянин. – 1925. – № 3–4. – С. 102–104; Силенко А. Зразковий селянський землеустрій [с. Мошурів, Тальнівського р-ну на Уманщині] / А. Силенко // Нова громада. – 1925. – № 5–6. – С. 29–30; Господар. Обробіток ґрунту / Господар // Нова громада. – 1925. – № 9. – С. 23; Терниченко А. Чи треба мити насіння? / А. Терниченко // Нова громада. – 1925. – № 2. – С. 24–25; Терниченко А. Польовий контроль як метода сортовивчення культур / Терниченко А. // Земельник. – 1925. – № 7. – С. 80–84; А. С. Осіння кампанія по складанню колективних договорів / А. С. // С.-г. пролетаріат. – 1925. – № 16. – С. 6–7; А. Т. Землеустроительное совещание при Киевском отделении Сахаротреста / А. Т. // Бюллетень Сахаротреста. – 1925. – Ч. 11 (31). – С. 119–120; А. Т. Сельскохозяйственная кампания 1925 года по КОСу / А. Т. // Бюллетень Сахаротреста. – 1925. – Ч. 9 (29). – С. 117; А. Т. Статистика в Киевском отделении / А. Т. // Бюл. Сахаротреста. – 1925. – Ч. 9 (29). – С. 128–129; А. Г. Оборона інтересів найманої праці на селі / А. Г. // Вісті ВУЦВК. – 1925. – № 234. – С. 1; А. С. Постанови Всеукраїнського ветеринарного з'їзду по ветеринарній освіті / А. С. // Записки Київського вет.-зоотех. ін-ту. – 1925. – Т. 3. – С. 171–184; Терниченко А. Спроба визначення продуктивності житніх популяцій / А. Терниченко // Записки Київського вет.-зоотех. ін-ту. – 1925. – Т. 3. – С. 87–94.

¹⁶ М. В. Вшанування пам'яті А. Г. Терниченка / М. В. // Вісн. с.-г. науки та дослід. справи. – 1928. – Т. 5, вип. 4. – С. 141–142.

¹⁷ Наука і научные работники СССР. – Ленинград, 1928. – Ч. 6. – 809 с.

¹⁸ Двадцятип'ятиріччя агроуртка КСПІ // Записки Київського с.-г. інституту. – 1929. – Т. 4. – С. 279–289.

¹⁹ До двохріччя смерті А. Г. Терниченка // Вісн. с.-г. науки та дослід. справи. – 1929. – Т. 6, вип. 2. – С. 151–156.

²⁰ Терниченко Аристарх // Енциклопедія українознавства. Словникова частина / голов. ред. В. Кубійович; Наук. т. А. во ім. Т. Шевченка. – Париж; Нью-Йорк: Молоде життя, 1976. – Т. 8. – С. 3176.

²¹ Українська Центральна Рада: докум. і матеріали у 2 т. – Т. 1 / упор.: В. Ф. Верстюк, О. Д. Бойко, Ю. М. Гамрецький та ін. – К.: Наук. думка, 1996. – С. 236, 245.

²² Діденко В. В. Нарис історії Національного аграрного університету / В. В. Діденко – К.: Аграр. наука, 1998. – С. 74.

²³ Верстюк В. Діячі Української Центральної Ради: бібліограф. довідник / В. Верстюк, Т. Осташко. – К., 1998. – С. 230, 236.

²⁴ Животко А. Історія української преси / А. Животко – К.: Наук.-вид. центр «Наша культура і наука», 1999. – С. 207, 209, 219, 220, 222, 243, 260.

²⁵ Дорошенко Д. І. Історія України, 1917–1923 рр. у 2 т.: докум.-наук. видання / упор.: К. Ю. Галушко. – К.: Темпора, 2002. – 320 с.

²⁶ Професор Яната Олександр Алоїзович (1888–1938) / уклад.: В. А. Вергунов, Т. Ф. Дерлеменко; наук. ред. В. А. Вергунов; УААН, ЦНСГБ. – К.: Аграр. наука, 2003. – С. 128, 140.

²⁷ Українська сільськогосподарська книга з фондів ДНСГБ УААН. 1918–1922 / уклад.: В. А. Вергунов, Л. О. Зінченко, Л. Ф. Забудьська; наук. ред. В. А. Вергунов; УААН, ДНСГБ. – К., 2004. – С. 9, 50, 51; Українська сільськогосподарська книга з фондів ДНСГБ УААН. 1923–1932 / уклад.: В. А. Вергунов, Л. О. Зінченко, Л. Ф. Забудьська; наук. ред. В. А. Вергунов; УААН, ДНСГБ. – К., 2005. – С. 85.

²⁸ Вергунов В. А. Професор А. Г. Терниченко (10.04.1882–11.02.1927) – фундатор української сільськогосподарської літератури та вітчизняного рослинництва / В. А. Вергунов // Генетичні ресурси рослин. – 2005. – № 2. – С. 143–147.

²⁹ Професор Махов (Махів) Григорій Григорович (1886–1952): біобібліогр. покажч. наук. праць за 1914–1994 / уклад. та наук. ред. В. А. Вергунов; УААН, ДНСГБ. – К., 2005. – С. 22, 23, 25, 57.

³⁰ Устич Г. «Вісник сільськогосподарської науки»: історія створення та функціонування (1922–1923) / Г. Устич // Історія української науки на межі тисячоліть: зб. наук. праць / відп. ред. О. Я. Пилипчук. – К., 2005. – Вип. 21. – С. 229–233.

³¹ Фареній І. А. До «Енциклопедії українського селянства» (Терниченко Аристарх Григорович) / І. А. Фареній // Історико-аграрні обрії. – 2006. – № 7. – С. 75.

³² Вергунов В. А. Історія і сьогодення національної сільськогосподарської бібліографії / В. А. Вергунов // Бібліотечний вісн. – 2006. – № 1. – С. 19–24.

³³ Історія українського селянства / за ред. В. М. Литвина. – К.: Наук. думка, 2006. – Т. 1. – С. 541.

³⁴ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: док. і матеріали. У 2-х т., 3-х ч. – Т. 1 / упоряд.: В. Верстюк. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2006. – 687 с.

³⁵ Дніпропетровський державний аграрний університет / Голова редколегії В. І. Шемавнов. – Вид. 3-тє, доп. і перероб. – Д. : ТОВ «ЕНЕМ», 2007. – С. 13.

³⁶ Вергунов В. А. Професор Сльозкін Петро Родіонович (1862–1927) / В. А. Вергунов ; УААН, ДНСГБ, Укр. держ. наслідна інспекція. – К. : Аграр. наука, 2007. – 180 с.

³⁷ Вергунов В. А. Терниченко Аристарх Григорович (1882–1927) – учений-агроном, державний діяч, публіцист, педагог / В. А. Вергунов // Видатні постаті України : Біогр. довід. / Г. В. Щокін, М. Ф. Головатий, В. А. Гайченко та ін. – 2-ге вид., доп. – К. : МАУП ; Кн. палата України, 2007. – С. 1246–1249.

³⁸ Агрономічне ґрунтознавство в Україні (1918–1930 рр.) : зб. докум. і матеріалів / уклад. : В. А. Вергунов, О. А. Пашківська ; за ред. В. А. Вергунова ; наук. ред. В. А. Вергунов ; УААН, ДНСГБ. – К., 2008. – С. 22. – (Іст.-бібліогр. серія «Аграрна наука в особах, документах бібліографії». Кн. 23).

³⁹ Білоцерківська А. С. Науково-педагогічна діяльність А. Г. Терниченка (1922–1927 рр.) / А. С. Білоцерківська // Історія української науки на межі тисячоліть : зб. наук. праць / відп. ред. О. Я. Пилипчук. – К., 2005. – Вип. 22. – С. 4–9; Білоцерківська А. С. Агрономічний гурток Київського політехнічного інституту та участь в ньому А. Г. Терниченка / А. С. Білоцерківська // Історія української науки на межі тисячоліть : зб. наук. праць / відп. ред. О. Я. Пилипчук. – К., 2006. – Вип. 24. – С. 21–29; Білоцерківська А. С. Київська філія Сільськогосподарського наукового комітету України та А. Г. Терниченка / А. С. Білоцерківська // Історичні записки: зб. наук. праць. – Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2006. – Вип. 12, Ч. 2. – С. 19–30; Білоцерківська А. С. Київський політехнічний інститут у житті та творчій діяльності професора А. Г. Терниченка / А. С. Білоцерківська // Історичні записки: зб. наук. праць. – Луганськ, 2007. – Вип. 16. – С. 10–17; Білоцерківська А. С. І-ий Всеросійський сільськогосподарський з'їзд у творчій спадщині А. Г. Терниченка / А. С. Білоцерківська // Історія української науки на межі тисячоліть: зб. наук. праць / відп. ред. О. Я. Пилипчук. – К., 2007. – Вип. 27. – С. 3–9; Білоцерківська А. С. Розвиток наукового забезпечення сільського господарства України у творчій спадщині професора А. Г. Терниченка (1917–1920 рр.) / Білоцерківська А. С. // Історія науки і біографістика. – 2007. – Вип. 1. Режим доступу : [Електронний ресурс] <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/INB/2007-1/07>. – Заголовок з екрана; Білоцерківська А. С. Формування особистості Аристарха Григоровича Терниченка під час навчання у Харківському середньому землеробському училищі (1902–1908 рр.) / Білоцерківська А. С. // Історія української науки на межі тисячоліть: зб. наук. праць / відп. ред. О. Я. Пилипчук. – К., 2007. – Вип. 31. – С. 8–19; Білоцерківська А. С. Відділ сільського господарства Київського губернського земельного відділу (1920–1922 рр.) в творчій спадщині А. Г. Терниченка / А. С. Білоцерківська // Історія науки і біографістика. – 2008. – Вип. 2. Режим доступу : [Електронний ресурс] <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/INB/2008-2/08bastst.pdf>. – Заголовок з екрана.

⁴⁰ Білоцерківська А. С. Сподівання української державності в рішеннях I-го Всеукраїнського агрономічно-економічного з'їзду / А. С. Білоцерківська // Другий

міжрегіональний наук.-практ. семінар молодих вчених : матеріали, 27–28 серп. 2004 р. – Луганськ, 2004. – С. 11–13; Білоцерківська А. С. А. Г. Терниченко – редактор «Вісника сільськогосподарської науки» (1923–1924 рр.) / А. С. Білоцерківська // Актуальні питання історії техніки : матеріали 5-ої Всеукр. наук. конф., 19–20 жовт. 2006 р. – К. : ПП «ЕКМО», 2006. – С. 73–75; Білоцерківська А. С. Державотворча діяльність А. Г. Терниченка у межах Центральної Ради / Білоцерківська А. С. // Історія освіти науки і техніки в Україні : матеріали Третьої конф. молодих учених та спеціалістів, 26–27 трав. 2006 р. / УААН, ДНСГБ, Центр історії аграр. науки, ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди», Центр історії природознавства, АН ВШ України. – К. ; Переяслав-Хмельницький, 2006. – С. 12–13; Білоцерківська А. С. Київська філія Сільськогосподарського наукового комітету України та А. Г. Терниченко / А. С. Білоцерківська // Проблеми світового розвитку в історичному контексті : матеріали Міжнар. наук. конф. викладачів, 27 листоп. 2006 р. – Луганськ, 2006. – С. 7–9; Білоцерківська А. С. Харківська (Дергачівська) хліборобська школа (1901–1908 рр.) у творчій спадщині професора А. Г. Терниченка / А. С. Білоцерківська // Екологізація сталого розвитку агросфери і ноосферна перспектива інформаційного суспільства : матеріали Міжнар. наук. конф. студентів, аспірантів і молодих учених. – Х., 2007. – С. 23; Білоцерківська А. С. Терниченко А. Г. у Київському політехнічному інституті / А. С. Білоцерківська // Актуальні питання історії науки і техніки : матеріали 6-ої Всеукраїнської наукової конференції. – Полтава, 2008. – С. 103–105; Білоцерківська А. С. А. Г. Терниченко (1882–1927) – автор першого підручника «Курс хліборобства» державною мовою / А. С. Білоцерківська // Історія освіти, науки і техніки в Україні : матеріали Четвертої конф. молодих учених та спеціалістів, 29 січ. 2008 р. / УААН, ДНСГБ, Центр історії аграрної науки, Інститут рослинництва ім. В. Я. Юр'єва УААН. – К.; Х., 2008. – С. 27–33.

⁴¹ Професор Терниченко Аристарх Григорович (1882–1927) : біобібліогр. покажч. наук. і наук.-попул. пр. за 1902–1930 роки / уклад. : В. А. Вергунов, А. С. Білоцерківська ; наук. ред. В. А. Вергунов ; УААН, ДНСГБ. – К., 2007. – 98 с. ; порт. – (Сер. «Біобібліографія вчених-аграріїв України» / УААН, ДНСГБ ; Кн. 23).

⁴² Сільськогосподарський науковий комітет України (1918–1927 рр.) : зб. док. і матеріал. / уклад. : В. А. Вергунов, А. С. Білоцерківська, Б. К. Супіханов, С. Д. Коваленко ; під заг. ред. М. В. Зубця, Ю. Ф. Мельника; наук. ред. В. А. Вергунов ; УААН, ДНСГБ. – К., 2006. – С. 110, 402, 495 ; порт., фото – (Іст.-бібліогр. сер. «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії»). Кн. 14).

⁴³ Білоцерківська А. С. Професор А. Г. Терниченко (1882–1927) – вчений, педагог, організатор сільськогосподарської науки та освіти в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.07 «Історія науки і техніки» / А. С. Білоцерківська. – Київ, 2008. – 22 с.

Олена Осталецька,

мол. наук. співробітник НБУВ

**С. Л. РУДНИЦЬКИЙ – ЗАСНОВНИК
УКРАЇНСЬКОЇ ГЕОГРАФІЧНОЇ НАУКИ**

Досліджено життєвий шлях і багатогранну наукову та громадсько-політичну діяльність фундатора української географії та картографії Степана Львовича Рудницького. Проаналізовано наукові твори та основні напрямки досліджень вченого, чие ім'я та діяльність замовчувалися впродовж багатьох десятиліть. Доробок С. Л. Рудницького в царині вітчизняної географії та картографії є базовим для формування сучасної географічної науки. Висвітлено також його роль у розвитку та пропаганді української національної ідеї та утвердженні національно-патріотичної свідомості народу.

Ключові слова: С. Л. Рудницький, географія, картографія, громадсько-політична діяльність.

Рудницький Степан Львович (03.12.1877 р., м. Перемишль, нині – територія Польщі – 03.11.1937, розстріляний в урочищі Сандормох біля м. Медвеж'єгорск (Республіка Карелія, Російська Федерація) – географ-академік, фундатор новітньої української наукової географії, політолог, державник, педагог. Все життя і наукова діяльність вченого світового масштабу були підпорядковані служінню Україні, яку С. Рудницький бачив самостійною в межах української етнічної території. За це він поплатився своїм життям і пішов у небуття на півстоліття. Майже весь науковий доробок вченого донедавна знаходився у спецфондах колишнього СРСР, деякі його твори втрачені назавжди, інші – замовчувалися, залишаючись у напівзабутті. Незважаючи на офіційну реабілітацію вченого 1965 р., фактичне повернення імені та заслуг академіка С. Рудницького до співвітчизників розпочалося лише наприкінці 80-х – на початку 90-х років ХХ ст. Дослідження життя і творчості С. Рудницького належать Г. Колодію (Нью-Йорк), М. Мушинці із Пряшева (Словаччина), Я. Нечасу (Штутгарт), науковцям зі Львівського національного університету ім. І. Франка – проф. О. Шаблію, доц. П. Штойку, доц. І. Ровенчаку тощо.

Народився С. Л. Рудницький у сім'ї вчителя з давньої священницької родини, де завжди шанували традиції української культури. Початкову освіту здобув у Тернополі (куди 1879 р. переїхала вся родина), гімназійну

– у Львові. З відзнакою склав іспити на атестат зрілості (1895). Навчався на філософському факультеті Львівського університету спочатку як стаціонарний слухач (1895–1899), згодом – як заочний слухач (1899–1902). Студентом захоплювався гуманітарними науками, зокрема історією та іноземними мовами; пізніше – природничими дисциплінами: географією, геоморфологією, геологією, астрономією, кліматологією. У грудні 1899 р. здобув право навчати географії та історії українською, німецькою та польською мовами.

Незважаючи на нелегкі юнацькі роки (1896 р. – померла мати, 1898 р. – батько), Степан з братами Левком і Юрієм та сестрою Софією здобули вищу освіту. Старший брат Лев Рудницький (1875–1930) став відомим юристом, культурним і науковим працівником Лемківщини; молодший брат Юрій Рудницький (1884–1937) закінчив університет у Граці (1907), викладав німецьку й класичні мови, відомий як майстер історичної прози (псевдонім – Юліан Опільський); сестра Софія (1885–1956), згодом – дружина видатного українського правника, академіка ВУАН С. Дністрянского, стала піаністкою та педагогом.

Велике значення у формуванні особистості С. Рудницького мало багатолітнє спілкування та співпраця з М. Грушевським. Під його впливом перша вагома наукова розвідка С. Рудницького була присвячена козаччині: «Козацько-польська війна 1625 р.» (опублікована в «Записках НТШ» 1897 р.). М. Грушевський заохочував свого учня до написання вагомої праці з географії України, яка б науково обґрунтувала і пропагувала територіально-географічні аспекти української державності. Невдовзі С. Рудницький змінює напрямок наукових студій і розпочинає астрономічні, геологічні та географічні дослідження. Першою значною працею у цій сфері стала монографія «Про плями сонячні», яка лягла в основу габілітації на доктора географії. Його університетським учителем з географії був відомий польський фізико-географ і геоботанік Антоні Реман. Протягом 1900 р. С. Рудницький склав докторські ригорози (екзамени зі спеціальності) у Львівському університеті і 19 січня 1901 р. йому було присуджено вчений ступінь доктора філософії, головний предмет викладання – географія, побічні – історія та латинська мова.

У той час молодий учений включається в діяльність Наукового Товариства ім. Т. Г. Шевченка (НТШ), ставши його дійсним членом (25.03.1901) і співредактором «Збірника математично-природописно-лікарської секції НТШ».

1902 р. С. Рудницький одружився із Сибіллою Шенкер (1881–1918) – австрійкою за походженням, вчителькою з Перемишльщини. Вона була

засновником і головою Товариства опікунів над дітьми і молоддю Галичини, яке працювало на громадських засадах. З ініціативи С. Шенкер було засновано декілька дошкільних закладів, де матеріально незабезпечені діти одержували безкоштовне харчування та одяг.

Упродовж 1902–1908 рр. С. Рудницький здійснює географічні дослідження басейну Дністра, розробляє наукові основи української географії, закладає фундамент її поняттєво-термінологічного апарату, розпочинає роботу над географією України в її етнічних межах. Ідеї та висновки вченого виводили українську географію на європейський рівень.

Для поглиблення знань з географії, геоморфології та геології С. Рудницький продовжив навчання у Відні (1904 р.) як одному з найбільших центрів географічної науки, стажувався в Інституті геології та географії Віденського університету (семінари А. Пенка, В. Уліга).

Значну частину свого життя С. Рудницький присвятив вчителюванню: працював дійсним учителем гімназії в м. Тернополі (1902–1903), згодом – вчителем Другої реальної гімназії у м. Львові (1903–1908). 1908 р. вчений пройшов габілітацію на приват-доцента географії з українською мовою викладання у Львівському університеті; почав читати курс «Вступ до фізичної географії» на філософському факультеті, працюючи одночасно у гімназії з польською мовою навчання. 1913 р. він вперше в історії вищої школи запропонував у Львівському університеті читання курсу «Географія України». Надзвичайно цінний внесок С. Рудницького як педагога у розвиток краснавччих студій та освіти. Наукові здобутки він спрямовував на виховання любові до рідного краю, на розширення краєзнавства і туризму. У шкільній географії, вважав С. Рудницький, учням належить подавати якнайбільше достовірних і різноманітних відомостей про природу краю.

Протягом 1914–1917 рр. вчений проживав здебільшого у столиці Австро-Угорщини – м. Відні, працював у Віденському антропологічному інституті та картографічному відомстві Генштабу австрійської армії. В цей час С. Рудницький розробив наукові основи політичної географії і геополітики України, тісно співпрацював із Союзом визволення України, Українською Пресою Службою, товариством «Osteuropa» («Східна Європа»), а після утворення ЗУНР (1918) брав участь у розробленні її геополітики. У Відні, Берліні та Мюнхені опубліковано низку українознавчих географічних праць С. Рудницького німецькою мовою, у т. ч. з політичної та військової географії України. Під псевдонімом Ш. Левенко у Відні, Берліні, Львові та Стокгольмі кількома тиражами видано книгу з промовистою назвою «Чому ми хочемо самостійної України?», в якій

обстоювались права українського народу на політичне самовизначення.

1914 р. С. Рудницького як уже відомого вченого обирають членом кураторії Національного музею у Львові, який на той час став одним із важливих центрів становлення української культури. Після переїзду до Львова 1917 р. він продовжив викладання в університеті та вчителював у гімназії.

1918 р. С. Рудницький потрапив під нагляд польської «дефензиви», а 1919 р. – звільнений з університету польською окупаційною владою. Вдівець (1918 р. померла дружина – С. Шенкер) залишив троє дітей-сиріт: Емілію, Левка, Орису (Ірину) під опікою своєї сестри Софії Дністрянської і покинув Львів. Під загрозою арешту та фізичного знищення С. Рудницький написав заповіт «Моя послідня воля» (25.07.1919), який стверджує його громадянську мужність, щирий патріотизм і безмежну любов до дітей.

1920 р. вченого запрошують на посаду ординарного (звичайного) професора географії до Кам'янець-Подільського державного українського університету, заснованого 1.07.1918 р., але він туди не поїхав.

З 1919 по 1921 рр. С. Рудницький перебував у Відні: викладав економічну географію в Академії експорту і світової торгівлі, працював в Інституті Сходу та Орієнту, виступав референтом у студентському товаристві «Січ». Протягом 1918–1920 рр. десятки тисяч українців змушені були емігрувати. Значна частина їх гуртувалась довкола товариства «Січ», яке вважалося найстарішою (з 1868 р.) українською студентською організацією на чужині і складалось переважно з галицького студентства. Товариство займалося видавничою справою, діяльністю фахових секцій, бібліотеки, драматичного гуртка тощо. З рефератами у «Січі» виступали М. Грушевський, С. Дністрянський, К. Левицький, С. Рудницький та багато інших.

1920 р. С. Рудницький став експертом еміграційного уряду Західно-Української Народної республіки (ЗУНР), а 1921 р. – радником президента ЗУНР Є. Петрушевича з економіко- й політико-географічних питань. На Міжнародній конференції в Генуї 1922 р. виступав експертом у нафтових справах у складі делегації ЗУНР (разом з Є. Петрушевичем і К. Левицьким). Опублікував низку статей з питання галицької державності (1921 р.).

Наукова діяльність С. Рудницького тісно пов'язана з Українським вільним університетом (УВУ), організованим у Відні (1921 р.) разом з О. Колесою, І. Горбачевським, С. Дністрянським та ін. Після переведення УВУ до Праги (1921 р.) Рудницький працював у ньому ординарним професором географії. Він згуртував навколо себе молодь та наукових дослідників для експедицій на закарпатську Україну – єдину доступну

частину української етнічної території. Закарпаттю вчений присвятив літні місяці 1923–1926 років, проводячи геоморфологічні та геологічні дослідження.

Крім університету, С. Рудницький викладав позаштатно у Карловому університеті, де вів курси з географії Східної Європи, а також у Празькому Німецькому університеті, Українській Господарській академії в Подєбрадах, а з 1923 р. – в Українському Високому педагогічному інституті ім. М. Драгоманова. Був дійсним членом кількох наукових товариств: Forschungsinstitut für Osten und Orient (Дослідницький інститут Сходу та Близького Сходу), Географічного товариства у Відні, почесним членом-кореспондентом Чеського географічного товариства у Празі тощо.

1924 р. С. Рудницький взяв активну участь у підготовці та проведенні у столиці Чехо-Словаччини Першого Міжнародного з'їзду слов'янських етнографів і географів з двома науковими доповідями: «Природні області України» та «Проблеми геології і морфології Підкарпатської Русі (Закарпаття)».

Результатом інтенсивної наукової творчості празького періоду життя С. Рудницького було видання: 1) двох книг під загальною назвою «Основи землезнання України» (у Празі 1924 р. – «Фізична географія», в Ужгороді 1926 р. – «Антропогеографія»); 2) «Історії землезнання», частина I (старі віки) (1925 р.), що започаткувала вивчення історії географічної думки в українській географії.

Залишаючись патріотом своєї землі, С. Рудницький мріяв жити й працювати в Україні. У зв'язку з цим він надіслав листа Народному Комісаріату освіти у Харків (тодішню столицю України), в якому накреслив загальний план розбудови географічної науки і освіти в Україні. Отримавши позитивну відповідь з Народного Комісаріату освіти УСРР щодо перспектив його наукової та педагогічної роботи в Радянській Україні, С. Рудницький через Берлін, Кенігсберг, Каунас, Ригу, Москву переїхав у Харків (17.10.1926 р.). У Геодезичному інституті він очолив секцію географії кафедри антропогеографії й географії, викладав загальну географію та географію України.

1927 р. С. Рудницький став членом Президії Природничої секції Харківського Наукового Товариства (ХНТ), співзасновником і співредактором журналу ХНТ – «Вісник природознавства» (разом з М. Білоусівим і О. Янатою). Опублікував у харківських виданнях низку програмних статей щодо завдань і перспектив географічної науки в Україні.

1928 р. С. Рудницький був обраний Головою Президії новоствореної Географічної підсекції ХНТ, розпочав роботу над створенням

Географічного товариства України. Був учасником міжнародної конференції, проведеної в Берліні з нагоди 100-річчя Географічного товариства Німеччини, став член-кореспондентом цього товариства.

Реалізуючи свою головну мету і прагнучи поставити українську географію на європейський рівень, вчений розпочав роботу над створенням єдиного в Україні науково-дослідного Географічного інституту академічного типу. У цей період була опублікована його праця «Завдання Українського географічного інституту і його видавництва» у першому випуску журналу «Записки Українського науково-дослідного інституту географії та картографії», головним редактором якого він став. Основними напрямками діяльності цього закладу С. Рудницький вважав: 1) розвиток новітньої географії, яка містить комплекс математико-географічних, природно- і антропо-географічних дисциплін; 2) планомірне географічне вивчення усіх українських земель, складання курсу географії України, розвиток географічного краєзнавства; 3) підготовку висококваліфікованих географів-науковців; 4) популяризацію географічних знань серед широких верств населення; 5) картографічні дослідження; 6) організацію періодичного (щомісячного) видання географічного журналу; 7) підготовку та видання монографій із загальної описової географії, багатотомної системи землезнання; 8) здійснення науково-популярних географічних видань тощо.

Значне місце у дослідницькій діяльності С. Рудницького займали наукові географічні експедиції, подорожі, мандрівки та екскурсії. З метою обстеження дніпровських порогів з погляду фізичної географії, геоморфології і гідрографії він здійснив (1927–1928 рр.) дві експедиції в пониззя Дніпра. З метою детального вивчення території майбутнього Дніпрельстану та прилеглих місць. 1928 р. була проведена остання і найбільша експедиція на Донецький кряж у складі 10 наукових працівників Українського науково-дослідного інституту географії та картографії. Переслідувалась подвійна мета: практичне ознайомлення аспірантів з технікою географічних досліджень та робота зі старшими співробітниками інституту, які мали намір проводити науково-дослідні роботи в Донбасі.

На початку 1929 р. наукові установи Києва, Харкова, Одеси та інших міст висунули кандидатуру вченого в академіки ВУАН як визначного науковця, що зосереджував свою увагу на географії не тільки Галичини, Підкарпаття, Буковини, а й на всіх українських етнічних землях. 29.06.1929 р. Всеукраїнська Академія наук обрала його своїм дійсним членом.

З 1929 – поч. 1930-х рр. С. Рудницький часто їздив до Києва, де в системі ВУАН був призначений керівником Кафедри географії, Комісії краєзнавства

та Музею антропології та етнографії ім. Ф. Вовка. У цей період ВУАН розпочала підготовку багатотомної (40–50 томів) «Української радянської енциклопедії» і ввела Рудницького у склад редколегії УРЕ, доручивши очолити відділ географії (1934 р. підготовлено три томи УРЕ, але їх було знищено, а редколегію розпушено). За домовленістю з ВУАН вчений працював над українським географічним словником.

До масштабної наукової програми вченого входили важливі завдання. У сфері фізичної географії він мріяв перевести на український ґрунт усі здобутки геофізики із Західної Європи, всю геоморфологію комбінованої американської і німецької системи, пов'язаної з топологією; сучасну західноєвропейську гідрографію та океанографію; досягнення західноєвропейської та американської метеорології і кліматології. Такі грандіозні завдання вимагали титанічної праці. Але нова генерація «вчених» Інституту географії займалася переважно інтригами та доносами. С. Рудницький вимагав від своїх учнів та аспірантів наполегливої праці, як свого часу його вчитель А. Пенк вимагав від нього.

На жаль, довгоочікуване перебування на своїй батьківщині не було для вченого комфортним: з боку влади і компартії він відчував недовіру як до націоналіста; з боку української інтелігенції – як до «купленного більшовиками»; з боку російської професури – як до українського шовініста.

1930 р. С. Рудницький залишив роботу в Геодезичному інституті, перейшов на викладацьку роботу в Харківський Інститут народної освіти (колишній Харківський університет), де став завідувачем кафедри географії. 1932 р. він припинив викладацьку роботу в Інституті народної освіти, працював науковим консультантом в Укрдержкартографії. Того року Рудницький підготував перший том 14-томної праці «Системи географічного знання» (доля роботи невідома). Вийшла друком остання прижиттєва наукова праця «Тераси й долинові ступені порожистої ділянки Дніпра».

23 березня 1933 р. С. Рудницький був заарештований у Харкові органами ОГПУ за звинуваченням у приналежності до контрреволюційної Української військової організації, шкідництві та шпигунстві (21.03), засуджений до п'яти років позбавлення волі (21.09). Покарання відбував у спецтаборах «Свірлаг» і «Білбалтлаг» (1933–1936), 1936 р. був переведений у Соловецький табір особливого призначення. Залишаючись вченим до останніх днів, С. Рудницький у неймовірно важких умовах продовжував наукову працю: протягом 1933–1935 рр. написав книги «Геомія» (342 с.) та «Ендогенна динаміка земної кори» (1200 с. рукопису з малюнками,

кресленням тощо). Рукописи обох творів були взяті управлінням НКВС на перегляд і не повернуті автору. Вчений не міг примиритися з тим, що остання його праця пропаде марно, без будь-якої користі для науки. Тому звертався з заявами до всіх можливих інстанцій з проханням повернути і надати йому дозволу відіслати наукові рукописи синові. Доля обох книг не з'ясована й до сьогодні.

3 листопада 1937 р. С. Рудницький – академік-географ і в'язень ГУЛАГу розстріляний в урочищі Сандормох біля м. Медвеж'єгорск (Республіка Карелія, Російська Федерація) за вироком особливої трійки УНКВС від 9.10.1937 р. Місце поховання вченого невідоме й дотепер.

11.05.1965 р. С. Рудницького реабілітовано рішенням Військового трибуналу Київського військового округу, а 1990 р. постановою Загальних зборів АН УРСР поновлено (посмертно) у складі Академії наук.

С. Рудницький – автор понад 150 праць, в т. ч. польською, німецькою та чеською мовами. Українознавчі твори, написані у 10–20-х рр. ХХ ст., видавалися також англійською, французькою, італійською, угорською, шведською, російською мовами.

Найвизначнішими працями вченого, в яких закладено теоретичні, методологічні та методичні основи української географії, є «Нинішня географія» (1905), «Про становище історичної географії в системі сучасного землезнання» (1927), «Завдання географічної науки на українських землях» (1927), «Землезнання як самостійна природнича наука» (1927). У цих творах С. Рудницький визначив об'єкт географії – Землю та її поверхню, місце у системі наук (зачислив її до природничих наук), обґрунтував структуру географії (розділив усю систему географічних наук на загальну та описову географію), вказав на існування географічних законів. Ще на початку ХХ ст. С. Рудницький довів необхідність застосування в кожному географічному дослідженні чотирьох підходів: 1) морфологічного (встановлення геопросторових форм явищ, які вивчаються), 2) гилологічного (вивчення змісту цих форм), 3) генетичного (встановлення походження форм) і 4) динамічного (вивчення змін цих форм). Стосовно місця географії в системі наук, вчений відносив її до природничих наук. С. Рудницький довів дві групи наукових дисциплін в системі географічних знань: загальні систематичні (номотетичні) та спеціальні описові (ідеографічні). У структурі загальної географії він виділяв: математичну географію (в т. ч. геодезію і картографію), фізичну географію (власне фізичну географію і геофізику), біогеографію (окремо географію рослинного і тваринного світу), антропогеографію (географію людини, економічну, політичну і географію культури).

Наукові основи географічного українознавства викладено в таких роботах С. Рудницького, як «Коротка географія України» (Ч. 1. «Фізична географія», 1910; Ч. 2. «Антропогеографія», 1914); «Основи землезнання України» (Ч. 1. «Фізична географія», 1924; Ч. 2. «Антропогеографія», 1926); «Проблеми географії України» (1919); «Україна й українці» (1914; 1915 – нім. й англ. мовами). У цих працях окреслено межі української національної території, вивчено проблеми демогеографії України, розкрито географічне місце України в Євразії та світі.

Основи політичної географії України, її геополітики та військової географії вчений обґрунтував у працях: «Україна з політико-географічного погляду» (1916); «До політичної географії України» (1916) – усі нім. мовою; «Військова географія східного фронту» (1914); «Східний військовий плацдарм» (1914, 1915); «Україна і великодержави» (1920, нім.); «Українська справа з погляду політичної географії» (1923); «Огляд національної території України» (1923) та ін. У цих роботах, більшість з яких написана у роки Першої світової війни, розглядаються проблеми відновлення і побудови державності України, встановлення її кордонів, місця України на політичній і економічній карті повоєнної Європи. Відстоюючи позиції самостійництва, С. Рудницький вважав, що визначальним у державотворенні має бути національний принцип, а національна територія є головною географічною основою нації. Всі інші важливі основи нації – рідна культура, єдині історико-політичні традиції, власна мова, питомі расові ознаки – мають реальну силу лише у зв'язку з територією.

Рудницький розкрив наукову геоморфологію окремих територій України (Карпат, Закарпаття, Поділля, Дніпровського басейну) та Східної Європи: «Знадоби до морфології карпатського сточища Дністра» (1905); «Знадоби до морфології підкарпатського сточища Дністра» (1907); «Знадоби до морфології подільського сточища Дністра» (1914); «Питання морфології Дніпровського басейну в Україні» (1931 – нім. мовою); «Тераси і долинові ступені порожистої ділянки Дніпра» (1932) тощо.

Вченим створено комплексні характеристики окремих регіонів України, українських етнічних земель у творах, виданих німецькою мовою. Це «Галичина і соборна Україна» (1921); «Холмщина» (1916); «Підляшся» (1916); «Волинь» (1916); «Бессарабія» (1920).

Значною й фундаментальною є картографічна спадщина С. Рудницького. Вчений прагнув підняти рівень картографічної роботи в Україні до німецького або швейцарського, підготувати надійну картографічну базу, насамперед висококваліфікованих спеціалістів. Заклавши науково-методичні основи української картографії, він

розгорнув видання україномовних карт України, світу і частин світу: Карта півкуль Західної і Східної (1907); Стінна фізична карта України (1918); Стінна фізична карта Європи (1919) та ін. (всього понад 30 різномовних настінних і настільних карт і картосхем). Такі карти, на його думку, необхідні для військової справи, туристичної і мандрівничої діяльності, наукових досліджень, освіти тощо. С. Рудницький першим в країні поставив проблему розроблення й видання карт і атласів для шкіл та вузів, підняв питання підготовки комплексних географічних атласів України. Завдяки йому Україна була представлена у картографічних працях як цілісна просторова одиниця.

Вчений розробив теоретичні основи розвитку географічної освіти і краєзнавства, видав низку навчальних посібників для школи: «Кілька гадок про географічні екскурсії в середніх школах» (1905); «Україна – наш рідний край» (1917, 1920); «Початкова географія для народних шкіл» (1919); «Оборона краю і навчання географії» (1927) та ін. Кожна з цих книг починається описом України, в якому відчувається велика любов автора до своєї Батьківщини. Адже особливе значення під час вивчення географії С. Рудницький приділяв національному вихованню учнів. На його думку, у початкових класах потрібно вивчати основи загальної географії та географії України (1–3 класи), європейські країни (3 клас), інші країни і океани (4 клас), а вже в старших класах – знову загальну географію для підсумування попередніх знань. Таким чином, застосовується принцип «від близького до далекого», що робить географію доступнішою, цікавою, дозволяє перейти від вивчення конкретних фактів чи об'єктів до теоретичних узагальнень, розширити географічний кругозір учнів та формувати географічне мислення.

С. Рудницьким започатковано дослідження географічної термінології та власних географічних назв: «Начерк географічної термінології» (1908); «Декілька слів з географічної топономастики і транслітерації чужомовних географічних назв на українських мапах» (1930).

Список використаних джерел

1. Академік Степан Рудницький – основоположник української географічної науки : збірник наукових праць / Відп. ред. : О. І. Шаблій. – Львів, 1994. – 136 с.
2. Географ-академік Степан Рудницький (Видатні постаті Тернопілля) / Упоряд. І. Дітчук. – Тернопіль, 2007. – 192 с.
3. Кубійович В. Рудницький Степан // Енциклопедія Українознавства : словникова частина : у 11 т. / Голов. ред. : В. Кубійович. – Львів, 1998. – Т. 7. – С. 2631–2632.

4. *Масляк П. О., Шищенко П. Г.* Хрестоматія з географії України : посібник для вчителя. – К., 1994. – С. 28–33.

5. *Рудницький С.* Політична географія України / П. Штойко (упоряд. і авт. передм.). – Б. м., 1998. – 280 с. – Бібліогр. : С. 273–277.

6. *Шаблій О. І.* Суспільна географія : теорія, історія, українознавчі студії. – Львів, 2001. – 744 с.

7. *Штойко П.* Степан Рудницький. 1877–1937. Життєписно-бібліографічний нарис / Наук. т-во ім. Шевченка у Львові ; відп. ред. : О. Купчинський. – Львів, 1997. – 184 с. – (Визначні діячі НТШ, № 2).

УДК [111.6:02]Козловський В. О.

Лариса Гарбар,

в. о. наук. співробітника Інституту рукопису НБУВ

ВСЕВОЛОД ОЛЕКСАНДРОВИЧ КОЗЛОВСЬКИЙ: ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ НА БІБЛІОТЕЧНІЙ НИВІ

У статті розкривається редакційно-видавнича, суспільно-політична діяльність В. О. Козловського та його внесок у розвиток бібліотечної справи у період роботи у Всенародній бібліотеці України в 1921–1933 рр., розвиток українського бібліотекознавства, діяльності Науково-дослідної комісії бібліотекознавства та бібліографії в 20-х – поч. 30-х років ХХ ст. у галузі каталогізації та створення системи каталогів наукових бібліотек.

Ключові слова: Всеволод Козловський, редакційно-видавнича справа, бібліотечна справа, предметний каталог, Науково-дослідна комісія бібліотекознавства та бібліографії.

Історія Національної (Всенародної) бібліотеки України впродовж 1918–1933 рр. пов'язана з діяльністю багатьох видатних осіб, які закладали засади її діяльності, реальною працею на бібліотечній ниві зробили величезний крок України у бік створення національного бібліотечного фонду та національної бібліографії. Багато імен цих діячів вже увійшли до пантеона бібліотечних постатей та за останні роки добре опрацьовані в історіографії цього питання. Однак, особа Всеволода Козловського (1877 – після 1934) – громадського і політичного діяча, педагога, видавця, редактора, перекладача, бібліотекознавця, книгознавця, бібліографознавця й сьогодні є маловідомою. Публікацій, які б пролили світло на його особистість та творчу спадщину, на сьогоднішній день небагато. Окремі згадки про його діяльність зустрічаються у деяких вітчизняних дослідників, які вивчали діяльність установ, спілок, видавництв, де він працював. Так, його ім'я згадується у споминах Д. Дорошенка щодо спроби створення Української селянської спілки в 1905–1906 рр.¹, в праці А. Животка «Історія української преси», яка розкриває діяльність газети «Громадська думка» в 1906 р.²; у статті І. Гирича, присвяченій організації М. С. Грушевським археографічної роботи у львівський період життя й діяльності (1894–1914) та діяльності НТШ, де В. Козловський був секретарем та фінансовим директором³ тощо.

У монографії І. Срібняка «Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914–1920 рр.)»⁴ містяться відомості, що В. Козловський брав участь у культурно-політичній роботі Союзу визволення України серед українських інтернованих частин Армії УНР. Деякі відомості про В. Козловського подає І. Патер у статті, присвяченій діяльності А. Жука в СБУ⁵. Про видавничу діяльність згадується у статті К. Даниленко «Видавниче товариство ім. Івана Франка» СБУ⁶.

Згадки про В. О. Козловського присутні і в працях Л. П. Одинокі, яка досліджувала розвиток бібліотекознавства в Українській СРСР та відзначала діяльність Науково-дослідної комісії бібліотекознавства та бібліографії Всенародної бібліотеки України⁷.

Період бібліотечної діяльності В. Козловського представлений у праці Л. Дубровної, О. Онищенко⁸, у якій розглядалася діяльність Національної бібліотеки України впродовж усього її існування, в тому числі у період 20–30-х років ХХ ст. Висвітлюючи розвиток бібліотекознавства та бібліографії в 20-х роках, автори показали роль В. Козловського у розвитку бібліотекознавства, у діяльності Науково-дослідного інституту (надалі Комісії) бібліотекознавства, організації конференцій, роботи з аспірантами, проведенні ним лекцій та семінарів з питань бібліотекознавства тощо. У цій роботі вперше відзначена роль В. Козловського у розвитку бібліотекознавства, він згадується як вчений, який розвивав бібліотекознавчі питання у галузі каталогізації та класифікації каталогізації та уніфікації роботи наукових бібліотек, «каталографії», з питань бібліотекознавчої та бібліографічної термінології, був членом Комісії з розроблення проекту єдиної каталографічної інструкції, відповідав за лекційну роботу у галузі бібліотекознавства з аспірантами тощо⁹. Разом з тим, діяльність В. Козловського як теоретика бібліотекознавства та практика у галузі розвитку класифікації бібліотечних фондів та бібліотечних каталогів, історії бібліотечної справи, спеціально не розглядалася. Він згадувався у контексті науково-дослідницької діяльності Всенародної бібліотеки України.

В. Магусевич глибше досліджувала діяльність Науково-дослідної комісії бібліотекознавства та бібліографії, що працювала в НБУВ у 1925–1933 рр. і де В. Козловський виконував обов'язки голови Бібліотечної секції. Вона простежила історію створення, організацію діяльності та основні етапи розвитку, обставини ліквідації Комісії¹⁰. Вона також відзначає значну роль В. Козловського у діяльності Комісії, наводить короткі біографічні відомості про нього, а також згадує його участь у розробці важливих бібліотекознавчих питань, однак, простежуючи історію діяльності НДКБ, вона спеціально не зупинялася на персональному внеску

В. О. Козловського, розкриваючи його участь у колективній праці співробітників ВБУ¹¹.

Ці дослідження показали важливість вивчення особистості В. Козловського та його внеску у розвиток українського бібліотекознавства. Він займав керівні посади під час становлення ВБУ, опублікував багато бібліотекознавчих праць, значна частина залишилася неопублікованою в рукописах, однак, його особа й досі перебуває у тіні інших діячів бібліотечної справи, а біографія не досліджувалася. Він поки ще не оцінений належним чином як бібліотекознавець і як діяч редакційно-видавничої справи, пов'язанної з українським національним рухом.

Єдина стаття «Всеволод Козловський», спеціально присвячена В. Козловському, була написана Є. Розгоном, в україномовній газеті Української Робітничої Асоціації в Америці «Народня воля» (останній номер за 1953 р. та в двох перших номер за 1954 р., м. Скрантон, штат Пенсильванія). Художній нарис про переслідування В. Козловського жандармерією після розгрому редакції «Громадська думка» (у Є. Розгіна помилково названа газета «Рада»), коротко повідомив про основні віхи його життя до 30-х років. Однак, художність твору та плутанина у фактах свідчить, що у розпорядженні Є. Розгіна не було документів. Так, наприклад, у статті написано, що В. Козловський разом з дружиною був «відправлений на схід» на початку 1933 р., тоді як він був звільнений з роботи у Всенародній бібліотеці України лише у серпні 1933 р. Припускаємо, що надалі був політичний процес і суд, і скоріш за все, відправка була в 1934 р. або пізніше. Разом з тим, поданий політичний портрет В. Козловського, згадана його родина, батько, мати, брат, сестри, деякі друзі. Однак, стаття має дуже обмежену інформаційну цінність, майже нічого не дозволяє додати до біографії В. Козловського та його оточення.

Водночас, діяльність В. Козловського як редакційного спеціаліста була не менш значною, він працював у редакціях, де виконував переважно видавничо-редакторську роботу, а також був відповідальним секретарем, займався фінансовими справами. Так, ще у газеті «Громадська думка» до його обов'язків входило редагування інформаційних відділів «По Росії», «По Україні», київської хроніки¹². Ця відповідальна та виснажлива робота не давала можливості розкритися В. Козловському як автору, публіцисту, перакладачу. Він майже не мав власних опублікованих праць, а тим більше не міг зарекомендувати себе як вчений. Це дозволила зробити діяльність у Всенародній бібліотеці України, де В. Козловський працював протягом 1921–1933 рр.

Він поступив на роботу до ВБУ як старший бібліотекар, а з 1923 р. очолив

загальний відділ. В. Козловський на момент початку роботи у Бібліотеці був зрілою досвіченою людиною, обізнаною у політичній боротьбі та культурно-просвітницькій діяльності, редакційно-видавничій справі та мав багатий досвід у питаннях розвитку науки, культури, освіти, у багатьох галузях гуманітарного знання.

Внесок В. Козловського у розвиток бібліотекознавства пов'язаний із діяльністю науково-дослідних підрозділів ВБУ, де він брав активну участь: член Президії Науково-дослідного інституту бібліотекознавства Всенародної бібліотеки України (надалі – НДІБ ВБУ) та колеги керівників аспірантів, завідувач загальним відділом, завідувач відділом книгоопрацювання, науковий співробітник. Однак, й сьогодні не створено його біографії та не оцінений його внесок у розвиток української видавничої та бібліотечної справи. За спогадами Є. Розгіна, В. Козловський був дуже задоволений роботою у ВБУ, де він нарешті знайшов своє місце¹³. Це можна зрозуміти лише осмислюючи його життєвий шлях. В. Козловський не залишив нам власного архіву з великим комплексом документів, спогадів, листів. Відомості про його життя та діяльність довелося відшукувати по різних архівах та бібліотеках. Й досі багато обставин його життя не до кінця зрозуміло, й досі не встановлена дата та місце його смерті.

Архів В. Козловського не зберігся. Тому реконструкцію біографії В. Козловського доводилося проводити за багатьма різноплановими джерелами, що зберігаються у різних архівах, а також за опублікованими матеріалами, статтями, монографіями, нарисами. Джерелом його діяльності у ВБУ став відомчий Архів НБУВ, архівні фонди діячів бібліотечної справи, що зберігаються в Інституті рукопису НБУВ. Єдиним біографічним документом на сьогодні є його анкета як завідувача відділом ВБУ, складена в 1924 р., що зберігається в Архіві НБУВ¹⁴. Разом із тим, ця анкета, була складена у період, коли була встановлена радянська влада, тому багато біографічних відомостей там свідомо не висвітлювалося. Поповнення відомостей про його життя проводилося за спогадами інших діячів культури.

Всеволод Олександрович Козловський народився 1 травня 1877 р. в с. Ланківці Проскурівського повіту на Поділлі у родині сільського священика. Середню освіту одержав у Кам'янець-Подільській духовній семінарії, яку закінчив 1897 р. Як семінарист міг вступити тільки до Дерптського, Томського чи Варшавського університетів, в інші університети семінаристів тоді не пускали. У 1904 р. отримав диплом юридичного факультету Юр'ївського університету¹⁵. Ще зі студентських років став активним учасником різних українських гуртків і жертвовно віддавався

громадським справам. Він увійшов до складу створеної наприкінці 1898 р. нелегальної Дерптської Української Студентської Громади, засновниками котрої були Ф. Матушевський, А. Яковлів, К. Редліх та С. Макрі¹⁶. З цього часу доля пов'язала його з Федіром Матушевським. Громада проіснувала до революції 1917 р. та притримувалася ідеї самостійності української нації та культури. У Статуті Громади було зазначені наступні політичні засади: конституційний устрій російської держави й національно-територіальна автономія України в межах її національної території, право на освіту, літературу та пресу українською мовою.

Головою громади було обрано Федора Матушевського, і він залишався на цій посаді, з перервами, до закінчення університету у 1904 р. Заступником голови став А. Яковлів, В. Козловський – секретарем, а С. Макрі – скарбником. До складу організації входило 16 студентів, зокрема Павло Горянський, Максим Синицький, Петро Баскевич, Іван Білінський, Леонід Дложевський, Семен Кравців та інші. Члени громади збиралися щосуботи, читали реферати та доповіді з українознавства, готували самодіяльні театральні вистави, концерти, літературні вечори. Традиційно, наприкінці лютого, в помешканнях членів громади конспіративно відзначали річницю народження Т. Г. Шевченка. У 1900 р. на засіданні була присутня Леся Українка разом із братом Михайлом Косачем, який на той час був асистентом Кафедри фізики університету¹⁷. В найбільшій залі м. Дерпта «Burgermuse» у 1900 р. було поставлено п'єсу М. Кропивницького «Невільник». Головним режисером вистави був Ф. Матушевський, якому допомагав українець, доцент фінансового права університету, професор Орест Іванович Остроградський. На початку 1902 р., коли студентські заворушення прийняли відверто політичний характер, В. Козловський, Ф. Матушевський, М. Синицький та ще кілька членів Громади були відраховані на рік з університету за те, що брали участь у студентських сходках¹⁸. Це був період становлення національної свідомості та громадської позиції В. Козловського.

У 1902–1905 рр. він працював у Відділі розбору претензій Південно-Західної залізниці. Ця робота дозволяла підтримувати існування платнею, однак, після запрошення Ф. Матушевського, перейшов працювати секретарем редакції «Громадська думка»¹⁹.

Тут, у Києві, у період революційних подій 1905–1907 рр. та активізації політичного життя, продовжувалася його громадсько-політична діяльність. У 1905 р. В. Козловський бере активну участь у спробі створення Української селянської спілки як член комітету та його секретар, а також у спробі проведенні селянського з'їзду у Києві, про що згадує у своїх спогадах

«Мої спомини про давнє минуле (1901–1914 роки)» Дмитро Дорошенко. Спілка не була створена, київський губернатор заборонив проведення з'їзду, а наприкінці 1905 р. були проведені арешти, коли було захоплено кілька членів селянської спілки, хоча В. Козловський unikнув ув'язнення²⁰.

Тоді ж, у грудні 1905 р. Є. Чикаленком, В. Симиренком та В. Леонтовичем була створена щоденна українська газета «Громадська думка». На посаду редактора був запрошений Ф. Матушевський. Він долучив В. Козловського до роботи у газеті, де той почав працювати секретарем у складі редакційного комітету разом з Б. Грінченком, С. Єфремовим, М. Левицьким, М. Грінченко²¹. Аналіз редакційних примірників «Громадської думки», що зберігається в Інституті рукопису НБУВ, показує копівку щоденну роботу В. Козловського як секретаря газети, редактора відділу хроніки.

Збереглися архівні документи, які свідчать, що В. Козловський мав намір видавати власну газету, але через політичні обставини, що трапилися впродовж 1906 р. цей намір не був здійснений. Так, за документами Центрального державного історичного архіву м. Києва (далі ЦДІАК), 24 березня 1906 р. управляючий канцелярії київського губернатора повідомляв київського окремого цензора про те, що ним було видано свідоцтво на право видання у м. Києві щоденної газети на «малорусском язике» під назвою «Українская газета» «потомственному почетному гражданину м. Києва» Всеволоду Олександровичу Козловському, де останній мав виконувати також обов'язки відповідального редактора²². За програмою часопис планувалося друкувати за наступними розділами: керівні статті з питань політичних та загальних; фельетони з предметів науки та літератури; бесіди «на злобу дня»; огляди друку; щоденник подій в Росії та в Києві (хроніка); огляд подій за кордоном; провінційний відділ; телеграми; довідковий відділ; оголошення; бібліографія²³. Друкувати свою газету В. Козловський мав намір у друкарні Н. А. Гирича у м. Києві, Трьохсвятительська, 14. Наступні політичні події не дали можливості розпочати реальну роботу з газетою.

У цей час В. Козловський долучився й до створення «Київської просвіти». У травні 1906 р. В. Козловський, разом з такими видатними просвітниками, як М. В. Лисенко, Б. Д. Грінченко, М. М. Грінченко, Ф. П. Матушевський, М. М. Старицький, Ф. С. Красицький, М. І. Павловський, М. С. Синицький, подали прохання київському губернатору про дозвіл заснувати у Києві «загальнокультурне товариство «Просвіта» в пам'ять Т. Г. Шевченка»²⁴. Підпис «потомственного почетного гражданина» Всеволода Олександровича Козловського стоїть

першим під затвердженням губернатором статутом товариства²⁵. Вже в неділю, 25 червня, «Громадська думка» у своєму 146 номері вміщує інформацію про проведення перших установчих зборів²⁶. За власними твердженнями В. Козловського, у цей період він належав до Української радикальної партії, діячами якої були Б. Грінченко, С. Єфремов, М. Левицький, Є. Тимченко, В. Чехівський, Є. Чикаленко²⁷.

Подальші події у житті В. Козловського були пов'язані із початком репресій царського уряду проти українського руху, який супроводжувався закриттям українських періодичних видань, культурно-освітніх й громадських організацій. Вже 18 серпня 1906 р. в редакції газети «Громадська думка» поліцією був здійснений обшук, знайдено «компрометуючий» матеріал, серед якого була відозва членів розпущеної 8 липня 1906 р. І Державної Думи, протоколи Московського з'їзду «Селянського Союзу»²⁸. Під час обшуку в редакції були заарештовані С. Єфремов, Ю. Квасницький, К. Хохлич²⁹. В. Козловський не був заарештований, йому пощастило своєчасно покинути редакцію газети та емігрувати за кордон до Львова, де він почав працювати у НТШ.

1907 р. його разом з І. Джиджорою та О. Колесою обрано до членів Наукового товариства імені Т. Г. Шевченка у Львові.

У цей період він працював як член Української Видавничої спілки та з 1909–1911 рр. – член правління Бібліотечної комісії НТШ та член Дирекції Видавничої спілки³⁰. На початку 1907 р. В. Козловський стає помічником М. Грушевського в справах фінансових та господарчих НТШ. В ЦДІАК зберігаються його листи до М. Грушевського за період 1907–1911 рр. З 1911 р. Всеволод Олександрович – фінансовий директор НТШ³¹. Листи є важливим джерельним матеріалом щодо львівського періоду життя В. Козловського, виконання ним дуже складних обов'язків людини, якій довірялися секретарські, фінансові справи та інші особливі доручення³².

Це свідчило про деякі риси особистості В. Козловського, про які можна говорити навіть без згадок про це з боку його друзів, колег, побратимів, а лише простежуючи його життєвий шлях. Його завжди рекомендували на посаду відповідального секретаря як людину, яка вміє працювати з документами, кропітка, відповідальна, надійна, патріотична. Однак, його не можна вважати другорядною людиною, з огляду на підтримку осіб, які його оточували. Його організаторські здібності та редакторський хист відчутно проявився у роботі в редакціях газет та видавництв. Хоча від того періоду життя В. Козловського майже не залишилося його праць, відомо, що він займався перекладами для Записок НТШ, зокрема, праці Володимира Розова «Трильоґія проф. А. Кримського»³³.

У 1908–1909 рр. В. Козловський послушав курс лекцій з історії польської та української літератури у Львівському університеті; 1912 р. – закінчив однорічні курси абітурієнтів у Торговій академії у Відні. Протягом 1912–1918 рр. він працював у Відні у Товаристві «Hollindischer Lloyd»³⁴.

У період Першої світової війни громадська діяльність В. Козловського була пов'язана зі створеною у Львові у перший день війни – 1 серпня 1914 р. «Головною Українською Радою», до складу якої увійшли представники всіх трьох тодішніх українських партій: національно-демократичної, радикальної і соціал-демократичної. У Відні на початку травня 1915 р. «Головна Українська Рада» була реорганізована у «Загальну Українську Раду», яка мала бути єдиною й найвищою репрезентацією українського народу в Австро-Угорщині на весь час війни. Головою Президії Ради було обрано К. Левицького, його заступниками – М. Василька, Л. Бачинського, Є. Петрушевича, М. Ганкевича, О. Скорописа-Йолтуховського. До Секретаріату увійшли Всеволод Козловський, Осип Назарук, Ілля Семак, Володимир Темницький, Лонгін Цегельський³⁵.

Одночасно, протягом 1914–1918 рр. В. Козловський бере активну участь у діяльності Союзу визволення України (СВУ), також створеного на початку війни у Львові, програмою якого було утворення самостійної Української держави з конституційною монархією, демократичним устроєм, свободою для всіх національностей, самостійною українською церквою³⁶.

У 1915–1918 рр. СВУ розгорнув активну культурну та видавничу роботу в таборах для військовополонених у Польщі. Для підготовки видань СВУ 9 грудня 1914 р. було створено Редакційний комітет, до складу якого увійшли: Омелян Бачинський (голова), Володимир Дорошенко (заступник голови), Всеволод Козловський, Микола Троцький. Секретарем комітету призначили В. Козловського³⁷. На першому організаційному засіданні Редакційного комітету обов'язки було розподілено таким чином: О. Бачинському доручалося редагування «Ukrainische Nachrichten»; В. Дорошенку – редагування «Вісника СВУ»; В. Козловському – огляд кореспонденції редакції. О. Бачинський та В. Козловський – мали право підписувати листи, що виходили від редакції³⁸.

В січні 1915 р. В. Дорошенку та В. Козловському було доручено наглядати за друкарнею та упорядковувати вихід «Вісника Союзу визволення України». Спочатку «Вісник» виходив два рази на місяць. У 1916 р. – щотижня по неділях. «Ukrainische Nachrichten» виходила на правах рукопису щотижня, в розмірі одного газетного піваркуша, друкувалася накладом 3 тис. примірників та розсилалася безкоштовно першорядним органам преси Австро-Угорщини, Італії, Швейцарії, Швеції, Норвегії, Данії,

Голландії, Америки, крім того вченим, політикам, громадським діячам цих держав, щоб дати європейській спільноті основну інформацію про суть української проблеми та її значення в Першій світовій війні. Друкувалися матеріали про переслідування українців на території Росії та цілий ряд публікацій інформативного характеру, а крім того видавали випусками статті німецьких учених і політиків, присвячені українській справі.

СВУ розгорнув значну роботу в таборах інтернованих частин Армії УНР у Польщі та Чехії, налагодив випуск національно-патріотичної періодики. Наявність у середовищі еміграції потужного інтелектуального потенціалу в особі високоосвічених письменників, військових журналістів, дозволила заснувати низку видавничих центрів, налагодити цілеспрямовану пропагандистську діяльність у державно-соборному процесі творення незалежної України.

В. Козловський брав участь і в агітаційній роботі СВУ в таборах інтернованих українських військ. Зокрема, під час створення українських військових з'єднань – Сірожупанної та Синьожупанної дивізій, 13 лютого 1918 р. в таборі Зальцведель було скликано надзвичайні збори Генеральної старшини, на яких було вирішено сформувати перший транспорт добровольців з числа членів товариства «Вільне козацтво». 20–23 лютого до табору прибули 51 старшина-українець та представники СВУ А. Жук і В. Козловський, які взяли участь у табірному віче, яке одноставно підтримало пропозицію розпочати формування двох відділів, які згодом переросли у піхотні полки. 1 березня 1918 р. В. Козловський разом з А. Жуком у Роштаті виступив з промовою на загальнотаборному прощальному віче, присвяченому відправці на українські землі «Січового куреню ім. Гетьмана Виговського»³⁹.

Після Лютневої революції СВУ, за словами А. Жука, перетворився з «політичної репрезентації» українців з Наддніпрянської України за кордоном у «просвітню організацію для полонених і виселенців та добровільним заступництвом інтересів цих жертв війни й окупованих країв перед центральними державами»⁴⁰.

Після набуття Україною незалежності та відкриття українських посольств у Центральних державах, Союз визволення України обмежив свою роботу «культурною поміччю полоненим», а після від'їзду 20 тисяч українських вояків, майже повністю припинив свою діяльність. У березні 1918 р. А. Жуком і В. Козловським було розроблено «Ліквідаційний план СВУ»⁴¹, де пропонувалося до кінця червня продовжувати видавничу та просвітню діяльність під особистим контролем ліквідаторів СВУ (А. Жука, В. Дорошенка, О. Скорописа-Йолтуховського і В. Козловського)⁴². Після

юридичної ліквідації (1 липня 1918 р.) Союзу як політичної організації, його члени ще деякий час продовжували працювати в таборах полонених українців у Австро-Угорщині. 1 серпня 1918 р. було створено «Комітет культурної помочі», завданням якого було провадити просвітню роботу у таборах. За кожним членом Комітету (В. Козловський, В. Левицький, В. Сімович, Р. Смаль-Стоцький, Б. Лепкий) було закріплено один з українських таборів⁴³. Слід зазначити, що є відомості, що В. Козловським було організовано видання українського літературного таборового часопису «Тернистий шлях» у м. Петркові (сучасна Польща)⁴⁴.

Під час Української революції та створення українського національного уряду в Україні В. Козловський набуває дипломатичного досвіду. У період зовнішньополітичної діяльності гетьманського уряду Закон «Про посольства і місії Української Держави» від 6 листопада 1918 р. поширив дислокацію українських консульських установ на 22 країни. Дипломатичні відносини існували з 12 країнами Європи. Влітку 1918 р. Андрій Жук, який на той час був радником українського посольства в Австрії⁴⁵, звернувся до міністра закордонних справ Української Держави Д. Дорошенка з проханням призначити до українських посольств і місій за кордоном відомих діячів, більшість з яких були членами СВУ. «Просив би Вас дуже, – пише він у своєму листі до Д. Дорошенка, – щоб Ви оставили зглядно запросини до Посольств у Берліні Козловського, у Відні – Троцького, в Швейцарії – Олександра Коваленка. Всі вони будуть дуже добрими Секретарями посольств. Кращих з Українців не найдете»⁴⁶. І надалі у різних обставинах він клопотав за В. Козловського, писав, що «заслужений ветеран українського визвольного руху Всеволод Козловський, людина до того дуже добре обзнайомена з німецькими відносинами і тому спеціально корисна для нашого посольства»⁴⁷. 31 липня 1918 р. В. Козловський був призначений секретарем Посольства Українського Уряду в Німеччині, яке очолював барон Ф. Р. Штейнгель⁴⁸. На дипломатичній посаді він працював майже рік, потім, після остаточного встановлення радянської влади, повертається в Україну.

Є відомості, що він працював короткий час бібліотекарем в «Книгоспілці» під керівництвом Миколи Миколайовича Стасюка⁴⁹, який у 1917 р. був одним із засновників Української Центральної Ради, а після приходу гетьманської влади в листопаді 1918 р. повернувся до кооперативної праці. У той період «Книгоспілка» видавала книжки з художньої літератури, природознавства, науково-популярну літературу, шкільні підручники. Однак, після приходу більшовиків М. Стасюк припинив діяльність «Книгоспілки» та на певний час емігрував. У 1919 р.

В. Козловський працював секретарем Видавничої секції Київського губземвідділу.

З осені 1919 р. і до кінця 1920 р. був секретарем видавничого товариства «Час» у Києві, де у вересні 1917 р. був заснований журнал «Книгарь» – перший періодичний орган української державної бібліографії. У додатку до журналу впродовж 1917–1920 рр. друкувалися реєстри нових книг «Літопис українського письменства»⁵⁰.

У 1921 р. В. Козловський перейшов працювати до Всенародної бібліотеки України, де він повністю змінює профіль діяльності і починає роботу на бібліотечній ниві. Тут його величезний секретарський та редакційний досвід роботи у видавництвах, громадських організаціях, спілках, знання європейських мов стали дуже корисними для організаційного періоду і для налагодження діяльності Національної бібліотеки.

3 25 січня 1921 р. В. Козловський приходить працювати до Всенародної бібліотеки України спочатку старшим науковим бібліотекарем, а з липня 1921 р. призначається на посаду завідуючого загальним відділом⁵¹. 1921–1922 рр. були дуже важкими для бібліотеки, як і для всієї країни, яка була охоплена економічною кризою. Бібліотека не мала власного приміщення, приймала значні обсяги літератури, яка була націоналізована радянською владою. У бібліотеці залишилися працювати лише професійні кадри, які взяли на себе усі труднощі бібліотечного життя⁵².

Перші п'ять років (1918–1923) існування ВБУ були роками масового збирання книжкових фондів. Із 1923 р. почався процес покращення матеріального стану бібліотеки, усталення штатів, почала розгортатися й науково-дослідна праця бібліотеки, яка на першому етапі була викликана безпосередніми потребами самої бібліотеки – пошуками найдоцільніших форм і методів роботи кожного відділу, організації фондів та каталогів.

У 1921–1926 рр. В. Козловський очолював загальний відділ ВБУ. До його призначення цим найбільшим відділом ВБУ з фундаментальним універсальним книжковим фондом, що мав книги з усіх галузей науки, завідували Є. О. Ківлицький, П. А. Нестеровський, Л. Ю. Биковський, В. Ф. Іваницький. На відділ було покладено завдання розбору і сортування фонду Бібліотеки, опрацювання нових надходжень, каталогізація книжок, що залишалися у відділі. До 1926 р. каталогізація літератури здійснювалася в кожному окремому відділі за розробленою цим відділом власною системою за скороченим циклом, що дозволяло розсортовувати велику кількість книжок, придбаних Бібліотекою у попередні роки, та поточні надходження. Однак, необхідно було напрацювати загальні принципи

каталогізації та створення системи каталогів, чим й став займатися В. Козловський. Одночасно він втягується у процес організації підвищення кваліфікації, бере участь в організації курсів бібліотекарів та бібліотечних семінарів, де у 1923 р. було прочитано цілу низку наукових доповідей.

При активній участі В. Козловського у 1923 р. ВБУ почала розгортати науково-дослідну роботу в галузі бібліотекознавства, що мала наслідки для розвитку бібліотечної науки всієї України. ВБУ взяла на себе роль головної наукової бібліотеки України, організувала першу конференцію наукових бібліотек. Велике значення для осмислення шляхів розвитку наукових бібліотек та національної бібліотеки, що створювалася в Україні вперше, мало вивчення досвіду бібліотек світу. На В. Козловського було покладене одне з найскладніших завдань – організувати роботу з каталогізацією літератури та організацією основного фонду.

Цьому сприяло не лише бажання В. Козловського працювати у галузі бібліотечної роботи та бібліотекознавства, з якою він був обізнаний ще під час роботи в НТШ, а й його загальний фах та знання мов. Заповнюючи 4 січня 1924 р. спеціальну анкету, яка давала можливість досягнути загальний кадровий стан наукових бібліотек, він писав про себе: «п. 7. говорю по українські, по російські, по німецькі, по польські; п. 8. Читаю вільно без словника по французькі, вів на цій мові торговельну кореспонденцію, з словником читаю без особливих труднощій по італійські, по англійські та по чеські, а також на німецьких діалектах... швабський діалект; 8. Знаю по шкільному по латині, читаю з словником легкі тексти по голандські та по гешпанські, знаю староеврейське письмо і розбираю тексти на жаргоні»⁵³.

У 1924 р. при ВБУ організовується кабінет бібліотекознавства та консультативно-виставочний відділ зі спеціальними завданнями поглибленої праці в галузі бібліотекознавства та бібліографії. Напрями науково-дослідної праці: 1) робота над пошуком найдоцільніших форм бібліотечної техніки в застосуванні до бібліотек наукового типу; 2) робота над каталогіфічною інструкцією, пристосованою до бібліотечного життя України.

На той час світова література знала три основні інструкції: англо-американська, французька, пруська. Однак, у Росії та Україні єдиної інструкції не було. В РСФСР робота над інструкцією йшла в декількох осередках у Москві й Ленінграді. В Україні така робота розгорнулася у 1924–1930 рр. під керівництвом та за участю В. Козловського. Він починає вивчення правил каталогізації інших країн та перекладає низку праць з питань предметного та систематичного каталогів⁵⁴.

У своїх доповідях на Першій конференції наукових бібліотек

В. Козловський серед основних організаційних та методологічних питань з життя наукових бібліотек УРСР поставив питання про уніфікацію роботи наукових бібліотек, передусім методичних засад каталогії та обслуговування читачів посередництвом предметного та систематичного каталогів⁵⁵.

Одночасно він вивчає напрями діяльності бібліотек. Усі питання діяльності ВБУ обговорювалися на засіданнях Ради ВБУ. Щороку заслуховувалися десятки ґрунтовних доповідей, що розкривали проблеми утворення бібліотеки світового масштабу та проблеми бібліотекознавства, де активну участь брав В. Козловський.

У 1924 р. створюється Каталогіфічна Комісія Секції наукових бібліотек, перші збори якої відбулися 1 вересня 1924 р. На першому ж засіданні було обрано головою Президії Комісії – С. П. Постернака, секретарем – В. О. Козловського. Комісією була розпочата науково-дослідна робота, головним завданням якої було підготувати матеріали для уніфікації каталогіфічної роботи академічних бібліотек м. Києва шляхом збирання відомостей про відповідну бібліографічну літературу в м. Києві, а також про каталогіфічну практику. На зборах, що з 1 вересня 1924 по 1 січня 1925 р. відбулися шість разів, було зачитано доповіді: 1) про каталогіфічні інструкції – французьку, англо-американську, чеську, щодо описування анонімних творів (ВБУ); 2) про описування відомчої літератури згідно англо-американської інструкції (ВБУ), 3) аноніми по чеській інструкції (КІНГ) та доповіді: про скорочення змісту картки одного з каталогів (КП), про описування періодичних видань та ін.⁵⁶

У цей період активізувався процес вдосконалення каталогізаційної роботи. На спільному засіданні ВУАН, на початку 1924 р. В. О. Козловським були представлені правила скорочення у каталожній картці, що значно прискорило роботу по каталогізації фондів за рахунок скороченого описання. Було закладено уніфікацію карткового опису фондів Бібліотеки. В цих правилах були відображені вже нові фактори суспільно-політичного життя, з одного боку, а з іншого – враховані як світові здобутки каталогії та бібліографії, так і специфічні умови ВБУ. Правила були першим кроком у напряму уніфікації каталожного опису й прагнули скоротити його за рахунок анулювання титулів та звань, звернень, частовживаних слів тощо, залишивши лише змістовну інформацію⁵⁷.

Так, проводилися значні за обсягом роботи щодо каталогізації літератури, що надходила до ВБУ. Каталогічний відділ за рік (операційний рік 1926/1927) заіндексував більше 6 тис. книжок, було перевірено індекси на близько 5 тис. кн., виготовлено 42 тис. каталожних карток, перевірено

32 тис. карток. Співробітники відділу включили до абеткового та систематичного каталогів і довідкової картотеки 32,5 тис. карток. Виправляли систематичний каталог, а саме переглядали відділ за відділом з погляду індексів та абетки, переписували занадто зношені картки. Таким же чином було перевірено систематичний каталог іноземних творів та каталог підручної бібліотеки⁵⁸.

Аналізу відомих на той час закордонних каталографічних інструкцій та дискусій, про те, яку саме ситему каталографічних правил слід прийняти для бібліографії та бібліотек УСРР була присвячена стаття В. О. Козловського «Єдина каталографічна інструкція», де він закликав створити спеціальну наукову Комісію для складання проекту української каталографічної інструкції⁵⁹.

22 березня 1926 р. на засіданні Президії Укрнауки було ухвалено створити спеціальну наукову комісію для розробки проекту Єдиної української каталографічної інструкції у складі: С. П. Постернака (ВБУ), М. А. Годкевича (Українська Книжкова палата), В. О. Козловського (ВБУ), С. Л. Рубінштейна (Одеська Наукова бібліотека), Ю. О. Меженка (УНІК) та представника Укрполітосвіти, під головуванням С. П. Постернака⁶⁰. Комісії пропонувалося завершити свою підготовчу роботу до 1 червня 1926 р. Після чого надіслати проект української каталографічної інструкції на затвердження Укрнауці. З 1927 р. В. Козловський стає секретарем Комісії для складання української каталографічної інструкції ВБУ (голова – С. П. Постернак).

13–14 квітня 1927 р. відбувся Перший пленум Комісії для складання української каталографічної інструкції, на якому було заслухано доповіді В. О. Козловського «Основні питання при складанні української каталографічної інструкції»; С. П. Постернака «Робота над складанням проекту української каталографічної інструкції» та «Організація і розподіл дальшої роботи»; Н. В. Піскорської «Проект робіт для вивчення безіменних творів зокрема для вивчення проблеми колективного авторства»; М. А. Годкевича «Літопис українського друку»⁶¹.

Після створення Каталогної підкомісії Бібліографічної комісії ВУАН, на яку перетворилася Каталогна Комісія ВБУ В. Козловський продовжував у ній працювати⁶². У процесі підготовки інструкції було складено синоптичну таблицю правил англо-американської, італійської та пруської інструкції для порівняння правил відповідних інструкцій з українською. В 1928 р. у «Методологічному збірнику Бібліографічної Комісії ВУАН» публікує «Основні положення скороченого бібліографування»⁶³.

21 березня 1925 р. на громадських засадах, було створено Науково-дослідний інститут бібліотекознавства ВБУ⁶⁴. Планувалося розвивати науково-дослідну роботу в галузі бібліотекознавства, споріднених й допоміжних дисциплін; науково-педагогічну роботу – підготовку наукових робітників у галузі бібліотекознавства; науково-організаційну роботу – керівництво науково-дослідною роботою всіх відділів ВБУ у галузі бібліотекознавства та координація наукової діяльності працівників наукових бібліотек м. Києва і України. Керівництво Інститутом здійснювала спеціально створена Президія, але НДІБ у своїх рішеннях мав підпорядковуватися Раді бібліотеки. Таке подвійне управління мало на увазі поєднати науково-дослідні розробки теоретичного плану та їх науково-практичне впровадження у практику Бібліотеки. До першого складу Інституту увійшли: С. П. Постернак, В. Ф. Іваницький, В. О. Козловський, М. І. Сагарда, М. І. Ясинський, Я. Л. Маяковський, О. С. Карпинська, Н. В. Піскорська, О. І. Полулях, Ю. П. Діяківський, Д. А. Балака, Б. І. Зданевич, Ф. П. Максименко, Г. П. Житецький⁶⁵.

Хоча Інститут надалі перетворився на Науково-дослідну комісію бібліотекознавства та бібліографії, Комісія повністю успадкувала усі напрями діяльності в галузі бібліотекознавства.

Одним із напрямів бібліотекознавчих досліджень стало опрацювання питань предметного каталогу, який впроваджувався в усіх провідних бібліотеках світу. Декілька років В. Козловський досліджує це питання, вивчає зарубіжний досвід, європейський та американський⁶⁶, та публікує декілька статей на цю тему у «Бібліотечному журналі» за 1925 р.⁶⁷ Ці публікації мали велике методичне значення не лише для роботи у ВБУ, а й для інших наукових бібліотек України.

Впродовж другої половини 20-х років В. Козловський починає опрацьовувати загальні питання бібліотекознавчої науки, про що свідчить низка статей та популярних оглядів про провідні бібліотеки світу⁶⁸, а також огляд розвитку бібліотекознавства в УСРР за 1917–1927 рр.⁶⁹

В. Козловський досліджував й питання класифікації та систематизації бібліотечних фондів⁷⁰, розпочав створення засад бібліотечної термінології, про що свідчать його опубліковані та неопубліковані статті у цій галузі⁷¹.

Упродовж декількох років В. О. Козловський виступає керівником організації системи каталогів, опрацьовує питання створення спільних каталогів наукових бібліотек⁷². У 1930 р. відділ опрацювання розробляв систематичний каталог, складений за децимальною системою⁷³, разом з Н. В. Піскорською опрацьовує наукові засади організації каталогів ВБУ⁷⁴. За звітом за 1930 р. він здав до Державного видавництва України книжку:

«Десяткова система» (всього 20 аркушів друку, серед яких В. О. Козловському належали 10 аркушів друку і загальна редакція)»⁷⁵.

Іншим внеском у роботу ВБУ стала його редакційно-видавнича діяльність. У налагодженні видавничої діяльності у ВБУ В. Козловському допоміг значний практичний видавничий досвід набутий у редакції газети «Громадська думка», журналах «Вісник Союзу визволення України», «Гернистий шлях», під час роботи у «Книгоспілці» секретарювання в НТШ.

Його досвід редакційно-видавничої діяльності було використано у ВБУ як члена редакційної колегії «Бібліотечного збірника» (1926–1927), «Журналу бібліотекознавства та бібліографії» (1927–1930). Він провів повне редагування двох номерів «Бібліотечного журналу», присвячених предметному (№ 4–5) та систематичному (№ 11–12) каталогам. У першому ж номері «Бібліотечного журналу» В. О. Козловський звернувся до колег-співробітників ВБУ організувати видавничий фонд журналу та поповнювати його постійними жертвами⁷⁶.

У цей період В. Козловський долучився до створення зведених каталогів. З нагоди 200-річчя Російської Академії наук ініціативною групою членів НДІБ, до складу якої входив і В. Козловський, в 1925 р. була запланована робота зі створення картотеки українознавчих видань Російської академії наук, які є в бібліотеках України, й зокрема м. Києва. Картки мали зашифрувати шифрами відповідних бібліотек. Так планувалося створити зведений каталог українознавчих видань РАН, які зберігалися в бібліотеках України⁷⁷.

«Першою ластівкою» назвав В. Козловський зведений каталог, складений завідувачка бібліотеки Київського клінічного інституту Р. Магід, закордонних періодичних видань з медицини, що одержані були бібліотеками м. Києва в 1922–1925 рр.⁷⁸

Значну роботу В. Козловський проводив у галузі створення бібліотекознавчої бібліографії⁷⁹, а також бібліографії предметного та інших каталогів⁸⁰. Йому належить й теоретична стаття щодо книгознавства як науки⁸¹.

В. Козловський проводив значну педагогічну роботу з підготовки бібліотечних кадрів у рамках НДКБ, лекційної роботи на бібліотечних курсах та в наукових бібліотеках м. Києва. Опрацьовував питання підготовки кадрів⁸², був прихильником широкої підготовки практикантів. Виступаючи на засіданні Бюро лекторів 17 червня 1927 р. він зазначав, що за час стажування практиканти мають ознайомитися з максимально більшим числом бібліотечних процесів, однак, професійна підготовка за певним напрямом має проводитися лише тими особами, які вели ці роботи⁸³. У

1927 р. В. Козловський викладав на бібліотечних курсах ВБУ для практикантів такі предмети як каталографія, індексація, складання каталогів⁸⁴.

Після реорганізаційних змін у структурі ВБУ, у 1931 р. він працює завідувачем відділу опрацювання як науковий робітник I розряду ВБУ (1933)⁸⁵.

Однак, як і інших працівників ВБУ, його не оминула доля політичних переслідувань, що розгорнулися в кінці 20-х – на початку 30-х років. Перевірка урядовими комісіями діяльності ВБУ та НДКБ розпочала цей процес, який завершився повним розгромом української школи бібліотекознавства та бібліографії, що детально розкрито в працях Л. А. Дубровіної, О. С. Онищенко та В. В. Матусевич⁸⁵.

Після розгрому бібліотекознавчої та бібліографічної шкіл ВБУ в 1930–1931 рр., на початку 1932 р. всі співробітники пройшли чергове принизливе анкетування, де мали показати своє походження та перебудову на новий ідеологічний лад. Була введена «Анкета обліку наукової та громадської роботи наукових робітників ВБУ при ВУАН», де крім звичайних рубрик (прізвище, ім'я по батькові, науковий ступінь, посада в ВБУ, стаж у науковій роботі загалом та стаж роботи у ВБУ, були введені рубрики – «соціальне походження (за посадою) і станом батьків; партійність, членство у профспілках»). У анкеті при розкритті рубрики виконання плану необхідно було докладно викласти перелік додаткових навантажень. Крім навантаження службового характеру, зокрема по виробничій лінії за посадою, по лінії НДКБ ВБУ, необхідно було вказувати також навантаження громадського характеру. Окремим рядком вказувалися пункти, що передбачали «каяття» у ідеологічних помилках 1931 р. буржуазно-націоналістичного характеру та їх виправлення – треба було зазначити: «точно й чітко, що зроблено у всіх ділянках з погляду самокритичного виявлення своїх попередніх методологічних засад та для засвоєння і практичного застосування марксо-ленінської діалектично-матеріалістичної методології. Бажано навести конкретний перелік так опрацьованих Вами матеріалів, як і виготовлених на підставі їх Ваших»⁸⁷.

Анкета-звіт за 1931 р. показує зміст та обсяг діяльності В. Козловського, зокрема в галузі системи обліку у ВБУ, у підготовці низки праць, зокрема щодо реальних каталогів, інструкції для опрацювання колекції Попельницького, каталографічної інструкції, низки доповідей на засіданнях НДКБ: «Єдина бібліотечна мережа та місце державних і спеціальних наукових бібліотек в цій мережі», «Методологічна побудова і організація бібліотекознавства» та ін. Він керував аспірантами, проводив окремі цикли

занять на курсах для підвищення кваліфікації робітників ВБУ тощо. Як вже зазначалося вище, у цей рік було здано до друку книжку, присвячену десятковій системі, однак вона ґрунтувалася на «буржуазних» класифікаціях і тому не була опублікована. Значна кількість часу відводилася на громадську роботу.

З 1931 р. бібліотекознавчі розробки мають виключно прикладний характер. В анкеті показано, що ці роботи продовжувалися В. Козловським й надалі: «читання курсу бібліотекознавства аспірантам УНІКу (квітень-липень) та науковим співробітникам м. Києва, окремі цикли з бібліотекознавства на курсах бібліотечних робітників Інституту єврейської культури (березень), а у галузі бібліотечної роботи – уточнення і удосконалення поточної роботи у відділі опрацювання, підготовка інструкції відділу та для опрацювання колекції Шевченкіана; система каталогів ВБУ та праця над систематичним каталогом ВБУ (спільно з О. Г. Кисилем); робота як члена Президії ВБУ (т. в. о. голови Бібліотечної секції НДКБД); по НДКББ: керування роботою над проробленням марксівської схеми класифікації наук для бібліографічного вжитку; пророблення окремих ділянок для систематичного каталога ВБУ за марксівською схемою; участь в роботі над каталографічною інструкцією; керування аспірантами; як член Ревізійної комісії МК і КВД; по СНР: участь в бібліотечній бригаді і медичній підбригаді (голова підбригади), в бібліотечній бригаді Дому наукових робітників»⁸⁸.

Окреме пояснення стосувалося перегляду і виправлення методологічних позицій роботи. В. Козловський вказав, що відвідував ідеологічні дискусії, що відбувалися у ВУАН у травні 1931 р.; «перестудював відповідні розвідки, статті з творів В. І. Леніна та І. В. Сталіна, перестудював літературу, що стосується дискусії на книгознавчому, бібліотечному і бібліографічному фронті; ознайомився з постановами та директивами партії, що стосуються єдиного культурного плану, видавничої і бібліотечної справи, ... на початку 1932 року дав доповідь про мої власні теоретичні настановлення та ґрунтовно переробив програми для аспірантів...»⁸⁹.

Перебудова наукових бібліотек у бік наближення до народу, активне впровадження масових форм роботи з читачем, книгою, пропаганда літератури та здійснення допомоги у самоосвіті, реорганізація довідково-бібліографічної роботи з фондами визначило необхідність наближення каталогізації та бібліографування до масового читача, організації централізованої каталогізації, складання зведених каталогів, спеціалізованих карток тощо⁹⁰.

До 1930 р. ВБУ користувалася повними таблицями децимальної системи виданими французською мовою Міжнародним бібліографічним інститутом у Брюсселі, виданням Е. Н. Добржинського «Десятична класифікація», скороченими таблицями Когана російською мовою та Ю. О. Меженка українською мовою, надрукованими у «Бібліотечній техніці» у видавництві ДБУ 1922 р. та ін.⁹¹ Крім того, користувалися таблицями Хавкіної та Артюшко⁹². Радянська ідеологія вимагала нових підходів до класифікації інформації та каталогізації літератури. Після перевірки діяльності ВБУ Комісією НКО в 1930 р., що зробила багато докорів щодо каталогів та каталогізації літератури, які за її висновками не відповідали завданням соціалістичного будівництва і не враховували ідеологічних змін у радянському суспільстві, починаючи з 1930 р. ВБУ переводиться на нову систему каталогізації літератури. У жовтні 1930 р. ВУАН затверджує план переопрацювання каталогів ВБУ, створення нової схеми систематизації та каталогізаційної інструкції, які враховували нові соціальні зміни та координували єдиний формат та структуру каталожної картки. Формуються нові рубрики систематичного каталогу з урахуванням нової марксистсько-ленінської ідеології та системи знань з урахуванням нових суспільно-політичних обставин та редагування розділів філософії, логіки, етики, політики, праці й робітництва, економічної організації та економічного стану СРСР та інших країн. Каталоги прийняли партійну спрямованість і відкрили такі рубрики як «ВКП(б), «Рада Народних Комісарів», «ВЛКСМ», «КП(б)У», обласні комітети партії тощо. Разом з тим, велика кількість предметних рубрик, пов'язаних з релігією, «буржуазною наукою» та ідеологією, вилучається з рубрикаторів систематичних каталогів. Розгортаються роботи з редагування каталогів, проведення спрощеного опрацювання та каталогізації «малоактуальної літератури», вводиться поняття «колективного автора», зокрема при описанні дореволюційної літератури⁹³ тощо.

Отже, репресивна машина почала діяти. Публічні самокритичні виступи В. О. Козловського, М. І. Сагарди та С. І. Маслова відбулися 4 лютого 1932 р., а надалі і всіх співробітників ВБУ, припинили розвиток самостійного українського бібліотекознавства⁹⁴.

У серпні 1933 р. В. О. Козловський, разом з іншими науковцями, які працювали в 20-х роках у ВБУ, звільняються з роботи.

Як склалася доля В. О. Козловського після звільнення з ВБУ – невідомо. У своїх спогадах Д. Дорошенко згадує, що В. Козловський у 30-х роках виїхав до Казахстану⁹⁵. У літературно-публіцистичній статті Розгона вказується, що на схід була відправлена уся родина Козловського.

Отже, за 12 років роботи у ВБУ В. Козловський зарекомендував себе як видатний бібліографознавець, який, разом з іншими співробітниками ВБУ, закладав головні засади національної бібліотекознавчої школи, зокрема у галузі каталогізації та системи каталогів наукових бібліотек.

У період розробки у ВБУ теоретичних засад бібліотекознавства, він увійшов до першого складу Науково-дослідного інституту бібліотекознавства (1925), який з 1927 р. перетворився у Науково-дослідну комісію бібліотекознавства, членом Президії котрої він був упродовж її існування до 1933 р. Він очолював загальний відділ ВБУ, каталожний відділ ВБУ (1927–1930), увійшов до складу Бюро лекторів, колеги керівників аспірантів тощо. Одночасно він брав участь у підготовці та редагуванні бібліотечних періодичних видань, зокрема «Бібліотечного збірника» (1926–1927), «Журналу бібліотекознавства та бібліографії» (1927–1930), «Бібліотечного журналу», присвячених предметному (№ 4–5) та систематичному (№ 11–12) каталогам. Він залишив значний науковий доробок (понад 40 опублікованих праць) та неопубліковану наукову спадщину, яку слід вивчати для розуміння особливого шляху української бібліотечної науки в 20-х роках ХХ ст.

Українське бібліотекознавство у цей час тільки переживало процес становлення, вивчало історію та практику бібліотечної справи, аналізувало світовий досвід організації та бібліографічного опису фондів, каталогів наукових бібліотек. До цього процесу у той період долучилося багато талановитих вчених, громадських та культурно-просвітницьких діячів, письменників, які почали розвиток національної науки. Серед них був й Всеволод Козловський, який все своє життя присвятив справі відродження національної культури та державності України. Його діяльність була тісно пов'язана з різними періодами життя країни, подіями, які були визначальними для початку ХХ ст. і які круто змінювали суспільно-політичну діяльність бібліотекознавства, місце його перебування, зміст діяльності: як державного службовця, відповідального редактора газет та фахівця редакційно-видавничої справи, бібліотечного працівника. Хоча це покоління українських діячів не змогло реалізувати свої задуми, а їх доля була трагічною, доробок вчених заклав підвалини у розвиток цієї науки сьогодні.

Примітки

¹ Дорошенко Дмитро. Історія національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. 1918–1941. – К., 1998. – С. 109–110.

² Животко А. Історія української преси. – К., 1999. – С. 194–197, 323.

³ Гирич І. Б. Організація М. С. Грушевським археографічної роботи у львівський період життя й діяльності (1894–1914) // Український історичний журнал. – 1997. – № 1. – С. 76.

⁴ Срібняк І. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914–1920 рр.). – К., 1999. – С. 33, 37–39, 152, 153.

⁵ Патер І. Андрій Жук і Союз визволення України // Молода нація. – № 3 (24). – 2002. – С. 58–82.

⁶ Даниленко К. Видавниче товариство ім. Івана Франка // Союз визволення України у Відні (1914–1918). – Нью-Йорк, 1979. – С. 169.

⁷ Одинокая Л. П. Развитие библиотекосведения в Украинской ССР (1917–1941 гг.) : автореф. дис. ... канд. пед. наук / Ленингр.ун-т культуры им. Н. К. Крупской. – Л., 1984. – 17 с.; *Ії ж.* Деякі проблеми організації науково-методичної роботи в УРСР (1917–1925 рр.) // Бібліотекознавство і бібліографія. – 1979. – Вип. 19. – С. 101–110.

⁸ Дубровіна Л. А., Онищенко О. С. Історія Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. 1918–1941 / НАН України, НБУВ. – К.: НБУВ, 1998. – 337 с.

⁹ Там само. – С. 101, 108, 117, 128, 138–139, 205–208, 210, 213–216, 220–224, 227–229, 235, 238–240, 242.

¹⁰ Матусевич В. В. Діяльність Науково-дослідної комісії бібліотекознавства та бібліографії в 1925–1933 рр. / НАН України. НБУВ. – К., 1998. – 120 с.

¹¹ Там само. – С. 16, 18, 19, 24, 34, 35, 38, 39, 42, 43, 47, 53, 60, 68, 72, 77, 86, 99, 110.

¹² Сидоренко Н. Козловський Всеволод Олександрович // Українська журналістика в іменах. Вип. 9. – Львів, 2002. – С. 135–136.

¹³ Розгін С. Всеволод Козловський // Народня воля. – 1554. – № 1. – С. 4.

¹⁴ Архів НБУВ, оп. 1-л, спр. 16, арк. 31–31 зв.

¹⁵ Там само, арк. 48–48 зв.

¹⁶ Яковлів Андрій. Українська студентська громада в Дорпаті // З минулого. Збірник. Том II. Український студентський рух у російській школі. – Варшава, 1939. – С. 162–174. – (Праці Українського наукового інституту. – Том XLIX. – Серія праць Комісії для дослідження українського руху. – Книга 8).

¹⁷ Там само. – С. 168.

¹⁸ Там само. – С. 173.

¹⁹ Архів НБУВ, оп. 1-л, спр. 16, арк. 31.

²⁰ Дорошенко Дмитро. Вказ. праця. – С. 109–110.

²¹ Животко А. Історія української преси. – К., 1999. – С. 194.

²² ЦДІАК України, ф. 294, оп. 1, спр. 430, арк. 1.

²³ Там само, арк. 2.

²⁴ ДАКО, ф. 10, оп. 1, спр. 20, арк. 1, 2 зв.; Товариство «Просвіта» у м. Києві // Громадська думка. – № 115. – 1906. – 20 травня.

²⁵ ІР НБУВ, ф. 114, № 1, арк. 5зв.

- ²⁶ Перші загальні збори Київської «Просвіти» // Громадська думка. – № 146. – 1906. – С. 3–4.
- ²⁷ Архів НБУВ, оп. 1-л, спр. 16, арк. 31 зв.
- ²⁸ *Євген Чикаленко*. Спогади (1861–1907). – К., 2003. – С. 319–323.
- ²⁹ *Животко А.* Історія української преси. – К., 1999. – С. 197.
- ³⁰ Архів НБУВ, оп. 1-л, спр. 16, арк. 31 зв.
- ³¹ *Гирич І. Б.* Організація М. С. Грушевським археографічної роботи у львівський період життя й діяльності (1894–1914) // Український історичний журнал. – 1997. – № 1. – С. 76.
- ³² ЦДІАК, ф. 1235, оп. 1, спр. 540, арк. 142–155.
- ³³ Записки НТШ. – Львів, 1907. – Т. LXXVII. – Кн. IV. – С. 146–171.
- ³⁴ Архів НБУВ, оп. 1-л, спр. 16, арк. 31–31 зв.
- ³⁵ *Дорошенко Д.* Історія України. 1917–1923. – К., 2002. – Т. I. – 320 с.
- ³⁶ *Патер І.* Андрій Жук і Союз визволення України // Молода нація. – № 3 (24). – 2002. – С. 62.
- ³⁷ ЦДАВО України, ф. 4405, оп. 1, спр. 23, арк. 2.
- ³⁸ Там само, арк. 3 зв.
- ³⁹ Перша й друга відправка на Україну відділів українського війська з полонених українців німецьких таборів // Вісник політики, літератури і життя. – Відень, 1918. – 17 квітня. – Ч. 16 (199). – С. 237.
- ⁴⁰ *Даниленко К.* Видавниче товариство ім. Івана Франка // Союз визволення України у Відні (1914–1918). – Нью-Йорк, 1979. – С. 169.
- ⁴¹ ЦДАВО, ф. 4405, оп. 1, спр. 201, арк. 1–6.
- ⁴² *Срібняк І.* Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914–1920 рр.). – К., 1999. – С. 36–39.
- ⁴³ ЦДАВО України, ф. 4404, оп. 1, спр. 9, арк. 385–386.
- ⁴⁴ *Животко А.* Історія української преси. – К., 1999. – С. 323.
- ⁴⁵ Андрій Жук (1880–1968) – радник українського посольства в Австрії (1918), історик національно-визвольного руху.
- ⁴⁶ ЦДАВО України. – Ф. 3677. – оп. 3. – спр. 1. – арк. 101–101 зв.
- ⁴⁷ *Матяш І.* Ad fontes [Електронний ресурс] / І. Матяш. – Режим доступу: <http://uaforeignaffairs.com/article.html?id=251>. – Назва з екрана.
- ⁴⁸ ЦДАВО, ф. 3766, оп. 1, спр. 1, арк. 147.
- ⁴⁹ Енциклопедія українознавства. – Том 3. – Львів, 1994. – С. 1054.
- ⁵⁰ *Меженко Ю.* Українська книжка часу Великої революції / Ю. Меженко // Життя й революція. – 1927. – № 10/11. – С. 107–121; № 12. – С. 307–322.
- ⁵¹ Архів НБУВ, оп. 1-л, спр. 16, арк. 31 зв.
- ⁵² *Дубровіна Л. А., Онищенко О. С.* Історія національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. 1918–1941. – К., 1998. – С. 38.
- ⁵³ Архів НБУВ, оп. 1-л, спр. 16, арк. 48.
- ⁵⁴ *Мейер Адольф.* Систематичний і предметний каталоги // Бібліотечний журнал. – № 11–12. – 1925. – С. 26–45. – (Переклад В. Козловського); *Шмід Франц.* Уваги про алфавітний реальний каталог (уривки) // Бібліотечний журнал. – № 11–12. –

1925. – С. 46–49. – (Переклад В. Козловського); *Бойзен Карл.* Систематичний чи предметний каталог (уривки) [з листа К. Бойзена до Фріца Лилкау з приводу цієї статті] // Бібліотечний журнал. – 1925. – № 11–12. – С. 50–52. – (Переклад В. Козловського); *Козловський В. О.* Центральний каталог наукових бібліотек в краях німецької мови при Публічній бібліотеці Ротшильда у Франкфурті над Майном. Конспект // Бібліотечний журнал. – 1926. – № 2–3. – С. 25–26; *Козловський В. О.* Бібліографія [про систематичний та предметний каталоги] // Бібліотечний журнал. № 11–12. – 1925. – С. 52–53.
- ⁵⁵ *Козловський В. О.* Реальні каталоги в наукових бібліотеках // Бібліотечний збірник. – Ч. 1. Праці Першої конференції наукових бібліотек УРСР. – 1926. – С. 112–121.
- ⁵⁶ Каталогічна Комісія Секції наукових бібліотек м. Києва // Бібліотечний журнал. – 1925. – Ч. 1. – С. 39–40.
- ⁵⁷ *Дубровіна Л. А., Онищенко О. С.* Історія національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. 1918–1941. – К., 1998. – С. 108.
- ⁵⁸ Архів НБУВ, оп. 1, спр. 181, арк. 9.
- ⁵⁹ *Козловський В. О.* Єдина каталогічна інструкція // Бібліотечний збірник. – 1926. – Ч. 1. – С. 122–127.
- ⁶⁰ Архів НБУВ, оп. 1, спр. 139, арк. 1.
- ⁶¹ Резолюції Пленуму Комісії для складання української каталогічної інструкції на доповіді В. О. Козловського, С. П. Постернака, Н. В. Піскорської, М. А. Годкевича. – ІР НБУВ, Ф. 47, № 94, арк. 2–6; Перший пленум Комісії для складання української каталогічної інструкції // Журнал бібліотекознавства та бібліографії. – № 1. – С. 129–130.
- ⁶² *Козловський В. О.* Каталогічна підкомісія Бібліографічної комісії ВУАН // Журнал бібліотекознавства та бібліографії. – Кн. 4. – 1930. – С. 92–93.
- ⁶³ Основні положення скороченого бібліографування // Методологічний збірник. Вип. 1 : Українська бібліографія / Всеукраїнська Академія наук. Бібліографічна Комісія. – К., 1928. – С. 124–135.
- ⁶⁴ Перше засідання Наукового Інституту Бібліотекознавства // Бібліотечний журнал. – 1925. – № 2/3. – С. 30.
- ⁶⁵ *Дубровіна Л. А., Онищенко О. С.* Історія Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. – С. 206–207.
- ⁶⁶ *Шнайдер Георг.* Правила вибору предметних понять // Бібліотечний журнал. – № 4–5. – 1925. – С. 3–16. – (Переклад В. Козловського); *Шляймер Ганс.* Правила для складання предметного каталога Університетської бібліотеки у Градці (Грац) (1923 року) // Бібліотечний журнал. – № 4–5. – 1925. – С. 35–47. – (Переклад В. Козловського); *Козловський В.* Справа класифікації у американських бібліотеків // Бібліотечний журнал. – № 6–7. – 1925. – С. 39–49.
- ⁶⁷ *Козловський В.* Уваги про предметний каталог // Бібліотечний журнал. – 1925. – № 1. – С. 3–7; № 2–3. – С. 1–5; *Він же.* Предметний каталог на порядку дня // Бібліотечний журнал. – № 4. – 1925. – С. I–III; *Він же.* Термінологічні уваги до предметного каталогу // Бібліотечний журнал. – № 4–5. – 1925. – С. V.

⁶⁸ Козловський В. ВБУ в американській пресі // Бібліотечний журнал. – № 2–3. – 1925. – С. 37; *Він же*. Нью-Йоркська публічна бібліотека // Бібліотечний журнал. – 1925. – Ч. 2–3. – С. 35; *Він же*. Російська публічна бібліотека в Ленінграді й польські домагання // Бібліотечний журнал. – № 2–3. – 1925. – С. 35–36.

⁶⁹ Козловський В. О. Бібліотекознавство в УРСР за період 1917–1927 років // Журнал бібліотекознавства та бібліографії. – 1928. – № 2. – С. 3–14.

⁷⁰ Козловський В. Десяткова система і книжкові палати // Журнал бібліотекознавства та бібліографії. – 1929. – Кн. 3. – С. 34–42; *Він же*. Класифікація книжок в наукових бібліотеках та предметний каталог // Бібліотечний збірник. – 1926. – Ч. 1; *Він же*. Географічні індекси України в десятковій системі // Бібліотечний журнал. – № 8–10. – 1925. – С. 33–41.

⁷¹ Козловський В. О. Основні терміни предметового та споріднених з ним каталогів. – Оп. 1, спр. 425, арк. 16–18; *Він же*. Термінологічні уваги // Бібліотечний журнал. – 1926. – № 6–8. – С. 17–25.

⁷² Козловський В. Реальні каталоги в наукових бібліотеках // Бібліотечний збірник. – Ч. 1. Праці Першої конференції наукових бібліотек УРСР. – 1926. – С. 112–121; *Він же*. Спільні каталоги // Журнал бібліотекознавства та бібліографії. – 1927. – Кн. 1. – С. 14–41; 1928. – Кн. 2. – С. 35–49.

⁷³ Архів НБУВ, оп. 1, спр. 314, арк. 5.

⁷⁴ Козловський В. О., Піскорська Н. В. Система каталогів Всенародної бібліотеки України. – Архів НБУВ, оп. 1, спр. 425, арк. 27.

⁷⁵ Архів НБУВ, оп. 1-л, спр. 16, 48 зв.–49.

⁷⁶ Козловський В. О. Видавничий фонд «Бібліотечного журналу» // Бібліотечний журнал. – № 1. – 1925. – С. 46–47.

⁷⁷ Українознавчі видання РАН // Бібліотечний журнал. – № 6–7. – 1925. – С. 48.

⁷⁸ Козловський В. О. Зводний каталог закордонних періодичних видань по медицині, що одержані в бібліотеках Києва за 1922–1925 рр. // Бібліотечний журнал. – № 8–10. – 1925. – С. 44–48.

⁷⁹ Козловський В. О. Створення бібліографічного апарату по бібліотекознавству // Бібліотечний журнал. – № 6–7. – 1925. – С. 20–11; Козловський В. О., Полулях О. І. Бібліотекознавча література українською й російською мовами // Журнал бібліотекознавства та бібліографії. – Ч. 2.

⁸⁰ Балика Д., Козловський В. Бібліографія [предметного каталогу] // Бібліотечний журнал. – № 4–5. – 1925. – С. IV.

⁸¹ Козловський В. О. Книгознавство як наука // Бібліотечний журнал. – № 6–7. – 1925. – С. 31–34.

⁸² Козловський В. О. Підготування та перепідготування робітників наукових бібліотек // Бібліотечний збірник. – 1927. – Ч. 2. – С. 106–113; *Він же*. Бібліотечні курси в Києві: (доповідь, прочитана на прилюднім засіданні НДІБ 17 травня 1926 року) // Бібліотечний журнал. – 1926. – № 4. – С. 31–43.

⁸³ Архів НБУВ, оп. 1, спр. 212, арк. 11.

⁸⁴ Там само, спр. 213, арк. 6.

⁸⁵ Там само, спр. 34а, арк. 2.

⁸⁶ Дубровіна Л. А., Онищенко О. С. Вказ. праця. – С. 234–246; Матусевич В. В. Вказ. праця. – С. 74–119.

⁸⁷ Архів НБУВ, оп. 1-л, спр. 16, арк. 48 зв.

⁸⁸ Там само, арк. 49.

⁸⁹ Там само, оп. 1, спр. 384, арк. 31–31зв.

⁹⁰ Дубровіна Л. А., Онищенко О. С. Історія Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. 1918–1941. – К., 1998. – С. 167.

⁹¹ Архів НБУВ, оп. 1, спр. 33, арк. 7.

⁹² Дубровіна Л. А., Онищенко О. С. Історія Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. 1918–1941. – К., 1998. – С. 167.

⁹³ Там само. – С. 242–244.

⁹⁴ Архів НБУВ, оп. 1, спр. 398, арк. 12, 22, 39.

⁹⁵ Дорошенко Д. Історія національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. 1918–1941. – К., 1998. – С. 228.

Наталія Стельмах,

наук. співробітник ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського

**БІОБІБЛІОГРАФІЧНА СЕРІЯ «АКАДЕМІКИ НАПН УКРАЇНИ»
ЯК ВАЖЛИВЕ ДЖЕРЕЛО
ІНФОРМАЦІЙНО-БІБЛІОГРАФІЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
РОЗВИТКУ ПЕДАГОГІЧНОЇ НАУКИ**

Розглянуто діяльність ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського з підготовки біобібліографічних покажчиків серії «Академіки НАПН України». Висвітлено науково-методичні та практичні засади підготовки цих видань, їхній зміст та структуру. Визначено місце біобібліографічних посібників у сучасних педагогічній і психологічній науках, освіті та практиці.

Ключові слова: Державна науково-педагогічна бібліотека України імені В. О. Сухомлинського, біобібліографія, біобібліографічний посібник, біобібліографічна серія, методика бібліографування.

На сучасному етапі розвитку вітчизняної бібліографії велика увага приділяється підготовці та випуску біобібліографічних посібників, які популяризують діяльність і досягнення вітчизняних фахівців у різних галузях. Це цілком закономірно, адже саме такі видання – важлива частина національних наукових, освітніх та культурних надбань. Вивчення публікацій в професійній пресі та матеріалів наукових форумів дало підстави зробити висновок, що біобібліографічний напрям зараз перебуває в центрі уваги наукових досліджень. Біобібліографічні покажчики, присвячені видатним діячам, пропагують наукові досягнення вчених, сприяють проведенню наукових та історико-наукових досліджень, формуванню наукових шкіл, інформаційному забезпеченню інноваційного розвитку України.

Вагомий внесок у розвиток біобібліографії зробили як українські дослідники (Д. І. Багалій, І. О. Вовченко, В. С. Іконников, М. Ф. Комаров, І. І. Корнейчик, І. Ф. Павловський), так та російські вчені (Т. Ю. Лопатіна, А. В. Теплицька та інші). Вони розробили термінологію, методологію та методику бібліографування, а також заклали підґрунтя для подальшого розвитку цього напрямку. Значний вплив на розвиток вітчизняної біобібліографії здійснює Інститут біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, заснований 1994 р., серед

функцій якого є координація досліджень з біографістики в Україні.

Біобібліографія об'єднує все, що пов'язано в літературі з життям і діяльністю окремих осіб і цілих професійних колективів. Біобібліографічні посібники відрізняються різноманітністю форм. Найбільшу групу становлять біобібліографічні (персональні) покажчики, а також біографічні та біобібліографічні словники. Біобібліографічний посібник визначається як бібліографічний посібник, який містить біографічні відомості про певну особу або групу осіб, а також бібліографічну інформацію про їх твори та літературу про них. Персональний бібліографічний посібник – біобібліографічний посібник, присвячений одній особі [3, с. 317].

У сучасній українській біобібліографії вагоме місце займають біобібліографічні посібники з актуальних питань розвитку педагогічної та психологічної науки, освіти та практики, адже освіта і наука є важливим стратегічним ресурсом розвитку цивілізації. Біобібліографічні покажчики є необхідною джерельною базою наукових досліджень із питань педагогіки та психології. Такі видання дають можливість зафіксувати пріоритети в дослідженнях провідних українських науковців, уточнити й узагальнити їхній внесок у вітчизняну та світову педагогічну науку. Біобібліографічні покажчики є ефективним засобом інформаційного забезпечення науки, від їх максимальної повноти залежить об'єктивність наукових висновків і передбачень. В Україні біобібліографія як окремий вид бібліографії виникла у XIX ст., але розквіт її припадає на XX ст. У різні історичні періоди педагогічний складник біобібліографії або зовсім відсутній, або незначний. Аналіз біобібліографічної продукції радянського періоду свідчить, що в цей час активно створювалися окремі тематичні та галузеві біобібліографії, персональні покажчики, біобібліографічні серії, але вони лише в поодиноких випадках стосувались психолого-педагогічної сфери [6, с. 165]. З розвитком біобібліографії паралельно розвивалась методика складання біобібліографічних покажчиків. Поступово цим почали займатись окремі установи та організації.

Підготовка біобібліографії стала одним з основних напрямів дослідницької діяльності Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського як головного всеукраїнського науково-інформаційного центру освітянської галузі, науково-методичного і координаційного центру мережі освітянських бібліотек МОН України та НАПН України, науково-дослідного центру з питань галузевого бібліотекознавства, бібліографознавства, книгознавства. З метою науково-інформаційного забезпечення розвитку вітчизняної педагогічної науки й освіти, втілення у практику наукових здобутків учених-педагогів України і

світу, поширення передового досвіду діяльності наукових і навчальних закладів нашої держави та зарубіжжя, для підвищення професійного рівня педагогічних та науково-педагогічних кадрів щодо навчання і виховання учнівської та студентської молоді бібліотека вперше в Україні в межах науково-дослідної роботи «Створення, становлення та розвиток освітянських бібліотек України (X–XX ст.)» (2001–2005) (наук. керівник – П. І. Рогова, канд. іст. наук, директор ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського) започаткувала три серії біобібліографічних покажчиків: «Видатні педагоги світу», «Академіки НАПН України», «Ювіляри НАПН України», які розкривають життя і діяльність видатних педагогів світу, відомих учених педагогічної науки України. Цей напрям був актуалізований у наступних наукових проектах ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського «Науково-інформаційне забезпечення освітянської галузі України» (2003–2007) (наук. керівники – В. І. Лутовинова, канд. іст. наук, Т. В. Добко, канд. іст. наук) та «Теоретичні засади формування всеукраїнського інформаційного ресурсу з питань психолого-педагогічної науки і освіти на базі ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського» (2006–2010) (наук. керівник – П. І. Рогова).

Особливістю біобібліографічної діяльності ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського є першочергова увага до розвитку біобібліографії вчених НАПН України.

НАПН України виконує провідну роль у забезпеченні розвитку національної системи освіти, проведенні фундаментальних і прикладних наукових досліджень із проблем освіти, педагогіки і психології, у підготовці наукових і педагогічних кадрів. Основними завданнями НАПН України на сучасному етапі є: опрацювання нової філософії освіти; обґрунтування цілей і шляхів розвитку національної системи освіти; створення теорії цілісного розвитку особистості; опрацювання методології і теорії змісту освіти та процесу навчання в різних типах навчальних закладів; розроблення державних стандартів і системи оцінювання якості освіти на різних рівнях; розроблення проблем професійної, вищої освіти та освіти дорослих тощо. Доцільно зазначити, що загальна кількість членів НАПН України становить 137 осіб, з них – 49 дійсних членів (академіків) і 88 членів-кореспондентів. Окрім того, до Академії обрано 35 іноземних членів, 8 почесних академіків [8, с. 5].

З нагоди 10-річчя НАПН України ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського започаткувала серію біобібліографічних посібників «Академіки НАПН України», в якій упродовж 2002–2010 рр. вийшли друком 17 видань, присвячених діяльності академіків НАПН України

В. Г. Кременя, І. Д. Беха, А. М. Богуш, М. Б. Євтуха, І. А. Зязюна, В. І. Лугового, В. М. Мадзігона, С. Д. Максименка, Н. Г. Ничкало, О. Я. Савченко, О. В. Сухомлинської, М. Д. Ярмаченка. Ці видання об'єднані спільністю задуму, тематики, цільовим та читацьким призначенням. Серія відображає весь комплекс наукових досліджень академіків НАПН України, літературу про їхнє життя та діяльність, внесок у розвиток вітчизняної та світової науки. За цільовим і читацьким призначенням – це науково-допоміжні бібліографічні посібники, призначені для допомоги у науково-дослідній діяльності науковцям, аспірантам, викладачам вищих навчальних закладів, студентам та фахівцям-практикам освітянської галузі.

Перший випуск покажчика (2002 р.) присвячений Миколі Дмитровичу Ярмаченку – вченому-педагогу, академіку, першому президентові АПН України. У передмові визначена мета серії – висвітлення досягнень національної педагогічної і психологічної наук, сприяння якомога повнішому їх упровадженню у педагогічну практику, в суспільне життя [9, с. 5].

Біобібліографічні покажчики серії «Академіки НАПН України» мають специфічну методику бібліографування, яка постійно удосконалюється. Загалом робота охоплює декілька основних етапів, і традиційно основними елементами структури випусків серії є: передмова; вступна стаття про життєвий та творчий шлях ученого; основні дати життя та діяльності; література про життя та діяльність; хронологічний покажчик праць ученого; допоміжні покажчики; зміст. Структуру покажчиків розроблено з дотриманням чинних рекомендацій Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського «Биобиблиографический указатель: рекомендации по составлению и оформлению» (1988) [1].

У вступній статті основна увага приділяється характеристиці важливих напрямів професійної, педагогічної, наукової, державної та громадської діяльності вченого та його головних праць. Доповнюють вступну статтю основні дати життя та діяльності, які визначаються шляхом вивчення опублікованих документів, особової справи, автобіографії, звітів, матеріалів відділу кадрів та групуються в хронологічному порядку. Література про життя та діяльність містить публікації про життєвий шлях, наукову, педагогічну та громадську діяльність. Зібраний матеріал розташовується за роками видання, а в межах року – за абеткою прізвищ авторів та назв робіт. Література іноземною мовою в аналогічному порядку розташовується в кінці кожного року. У біобібліографічних покажчиках використовується хронологічний спосіб групування бібліографічних записів.

Праці вченого розташовуються в покажчику також в хронологічному

порядку – за роками видань, а в межах року – за видами документів за певною схемою: книги та брошури; статті та інші матеріали з неперіодичних, продовжуваних та періодичних видань; депоновані роботи; патентні документи; рецензії (з позначкою «Рец.»); переклади (з позначкою «Пер.»); видання, упорядником яких є вчений (з позначкою «Упоряд.»); роботи за редакцією ученого (з позначкою «Ред.»). Документи одного виду згруповано за зведеною російсько-українською абеткою, далі – іноземною мовою. Тобто розташування матеріалу, який подано за хронологією публікацій, дає змогу простежити еволюцію основних напрямів досліджень науковця. Можливе й розташування матеріалу за тематичним принципом, яке доцільно застосовувати, коли діяльність особи дуже різнопланова та цінна для багатьох галузей.

Створення біобібліографій є копіткою працею, оскільки джерельна база для вивчення життєвого і творчого шляху особи розпорошена, що пов'язано з різноманітністю її діяльності. Коло джерел бібліографічного виявлення документів при складанні покажчика праць визначається шляхом вивчення матеріалів про життя та діяльність особистості, якій присвячено посібник. Для виявлення перших публікацій особливу увагу необхідно приділити виданням, які видавались там, де жив та працював академік. Необхідно уважно переглядати літературу, яка виходила в роки ювілеїв діяча та у зв'язку з різними пам'ятними датами.

Особливо важливою частиною біобібліографічного посібника є окремий розділ «Наукова школа», в якому групуються дисертації, виконані під керівництвом академіків НАПН України, що дає змогу охарактеризувати роль особи у процесі підготовки науково-педагогічних кадрів, формуванні власної наукової школи. Наука не може розвиватися без наукових шкіл, хоча утворення їх є не запрограмованим, а тільки спонтанним. Наукова школа як професійна співдружність людей, що сформувалася під егідою особистості – ученого-лідера, займається активною дослідницькою роботою в новому актуальному напрямі й об'єднана ідеями, методиками, науковими традиціями, що розширюються співробітництвом, пошуком нових фактів [4, с. 10, 19].

Багатоаспектному розкриттю змісту біобібліографічного посібника та пошуку документів за ознаками, не передбаченими основним групуванням, сприяє розгалужений науково-допоміжний апарат: іменний покажчик, алфавітний покажчик праць, предметний, тематичний, географічний покажчики та інші, що дає змогу зорієнтувати користувача в значному обсязі бібліографічних записів, а також всебічно розкрити діяльність особи.

Незважаючи на дотримання загальних вимог у створенні біобібліографічних покажчиків, кожен із них має свої особливості. При підготовці окремих біобібліографій необхідний індивідуальний підхід до роботи.

Широка популярність біобібліографічних видань серед користувачів сприяла створенню доповнених видань біобібліографічних покажчиків, присвячених багатьом академікам: В. Г. Кременю, А. М. Богуш, І. А. Зязюну, Н. Г. Ничкало. Наукова цінність цих видань незаперечна, вона полягає у різноманітті вміщеного й узагальненого матеріалу, у широкій та об'єктивній панорамі розвитку педагогічної та психологічної наук.

Друге доповнене та перероблене видання біобібліографічного покажчика «Алла Михайлівна Богуш – академік АПН України» (вип. 16, 2009 р.) претендує на найбільш повний перелік її наукових праць порівняно з попереднім [2]. Ширше подано бібліографію, яка висвітлює життя та діяльність А. М. Богуш, академіка НАПН України, доктора педагогічних наук, професора, засновника нового наукового напрямку у вітчизняній педагогіці – дошкільної лінгводидактики. У покажчику представлено літературу про академіка, науковий доробок ученого майже за 50 років наукової діяльності. Порівняно з попереднім виданням бібліографії вченого (2005 р.) новий покажчик має розширений розділ «Життєвий і творчий шлях Алли Михайлівни Богуш», який включає статтю академіка НАПН України О. Я. Савченко «Слово про ювіляра». Далі вміщено автобіографічну статтю А. М. Богуш «Мій довгий шлях у науку... Шість сходинок наукового життя». Її доповнює перелік основних дат життя й діяльності, нагород та відзнак ювілярки. До цього розділу також увійшли статті Н. В. Гавриш, Т. М. Котик, О. С. Трифоновой, Н. І. Луцан та інших учнів і послідовників Алли Михайлівни – представників її наукової школи, в яких охарактеризовано внесок ученого в розвиток української дошкільної лінгводидактики. У підрозділі «Література про життєвий і творчий шлях вченого» вміщено публікації про життєвий шлях, наукові досягнення та творчі пошуки А. М. Богуш. Матеріал розміщено у хронологічній послідовності, а в межах року – за абеткою прізвищ та назв праць. Такий підхід дозволив створити справжній науково-психологічний портрет ученого, який вдало поєднується з бібліографічною частиною покажчика і збільшує його біографічну цінність. Завдяки своїй повноті цей розділ може служити окремим біографічним довідником життя та діяльності А. М. Богуш. Блок унікальних фотознімків розширює біографічну частину видання та збагачує його інформативність.

У дванадцятому випуску покажчика із серії «Академіки НАПН

України», який є другим та доповненим виданням, представлено науковий доробок президента НАПН України, доктора філософських наук, професора, заслуженого діяча науки і техніки України, академіка НАН України, іноземного члена Російської академії освіти Василя Григоровича Кременя (493 друковані праці за 1990–2007 рр.) [5]. Особливість покажчика – наявність розділу «Реформування освіти в Україні: законодавчі та нормативно-правові документи України, у підготовці яких брав участь В. Г. Кремень», до якого увійшли Закони України, накази й рішення Міністерства освіти і науки України, яке очолював на той час В. Г. Кремень. Це дало змогу висвітлити не тільки життєвий шлях і наукові здобутки вченого, а й відобразити значний період розвитку освітянської галузі, внесок В. Г. Кременя у модернізацію науки і освіти України.

Серед біобібліографічних видань цієї серії необхідно відзначити також покажчик «Ольга Василівна Сухомлинська» (вип. 8, 2006 р.), в якому представлено науковий доробок академіка впродовж 28 років її наукової діяльності [7]. Розкриттю багатогранної діяльності О. В. Сухомлинської в покажчику сприяє розгалужений науково-допоміжний апарат, який, крім алфавітного покажчика назв праць, іменного, містить алфавітний покажчик праць про В. О. Сухомлинського, алфавітний покажчик творів В. О. Сухомлинського, опублікованих та упорядкованих О. В. Сухомлинською. Адже в творчості академіка особливе місце посідають роботи з вивчення спадщини видатного українського педагога В. О. Сухомлинського, її батька; вона веде активну роботу з поширення ідей видатного педагога в Україні та світі. Багатоаспектному розкриттю змісту праць науковця також сприяють тематичний та предметний покажчики. Академік О. В. Сухомлинська бере активну участь у наукових форумах, які відображені в алфавітному покажчику назв міжнародних і всеукраїнських конференцій, педагогічних читань, семінарів, круглих столів.

Традиційно посібники зазначеної серії створюються до ювілейних дат академіків, тому в деяких із них окремим розділом представлені ювілейні вітання.

Серія «Академіки НАПН України» відрізняється широтою охоплення біографічного та бібліографічного матеріалу, високим науковим рівнем його викладу. Біобібліографічні покажчики укладаються у тісному контакті з самими академіками, що підвищує якість підготовки та наукову цінність цих видань. Високого наукового рівня біобібліографічних посібників було досягнуто завдяки науковому консультуванню та редагуванню П. І. Рогової. Постійне удосконалення структури та змісту, вдале поєднання біографічних та біобібліографічних матеріалів – усе це сприяло підвищенню наукового та інформаційного рівня видань цієї серії.

Інформаційно-бібліографічні ресурси є одним із найважливіших засобів передачі та розповсюдження наукових знань, тому на нинішньому етапі розвитку ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського питання їх використання набуло особливої важливості. За документами бібліотечної статистики, зокрема за контрольними листками повернення книг було проведено аналіз використання біобібліографічних покажчиків серії «Академіки НАПН України».

Узагальнення отриманих статистичних даних дало можливість виявити низку закономірностей. Зокрема було виявлено, що найчастіше видання використовуються освітянськими бібліотекарями – 60 %, значно рідше – науковцями НАПН України – 20 %. Також біобібліографічними покажчиками зацікавлені викладачі ВНЗ – 10 % та студенти ВНЗ – 10 %. Найчастіше запитувались видання, присвячені В. Г. Кременю, М. Б. Євтуху, І. А. Зязюну, Н. Г. Ничкало, О. Я. Савченко, О. В. Сухомлинській, М. Д. Ярмаченку. Отже, потреба в біобібліографічних посібниках серії «Академіки НАПН України» висока для певних категорій користувачів.

Видання кожного з випусків (наклад 200 примірників) надійшли до національних, державних та інших книгозбірень освітянської мережі, з 2007 р. вони доступні в електронному вигляді користувачам на веб-порталі ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського (<http://www.library.edu-ua.net>) у повнотекстовому варіанті (у рубриці «Науково-інформаційна діяльність»). З метою подальшого розвитку електронних ресурсів та покращення надання послуг постійно проводиться аналіз звернень користувачів до ресурсів порталу. Щодо серії «Академіки НАПН України», необхідно зазначити, що статистика її використання з кожним роком має тенденцію до зростання.

Перспективні напрями біобібліографічної діяльності ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського пов'язані з упровадженням інновацій у бібліографічні процеси. Створення біобібліографічних посібників передбачає відмову від традиційної технології та перехід на комп'ютерні інформаційні технології. Здійснення бібліографічного пошуку, підготовка та видання покажчиків вимагає кооперації зусиль фахівців ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського, бібліотек освітянської мережі, а також суб'єктів наукової творчості.

Отже, біобібліографічна серія «Академіки НАПН України» є важливим інформаційно-бібліографічним ресурсом з актуальних питань розвитку педагогічної науки, освіти і практики. Серія стала акумулятором знань про здобутки вчених, поєднуючи наукову та інформаційну новизну, набула широкого розповсюдження серед користувачів бібліотек освітянської

мережі, має власні особливості й принципи побудови. Ознайомлення із зазначеним ресурсом і його використання сприяють здійсненню наукових досліджень з педагогіки та психології, виявленню основних напрямів розвитку педагогічної та психологічної науки та освіти, формуванню наукових шкіл, уведенню в практику навчальних закладів наукових досягнень академіків тощо. Загалом серія є помітним внеском у національну біобібліографію та займає гідне місце в сучасній педагогічній науці.

Список використаних джерел

1. Биобиблиографический указатель : рекомендации по сост. и оформ. / АН УССР, Центр. науч. б-ка им. В. И. Вернадского ; [сост. : Ю. В. Альберт, В. С. Кабкова]. – 2-е изд., перераб. и доп. – К. : Наук. думка, 1988. – 60 с.
2. Алла Михайлівна Богуш – академік АПН України : біобібліогр. покажч. / АПН України, ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського ; [упоряд. : Пономаренко Л. О., Айвазова Л. М. ; наук. ред. : Рогова П. І. ; бібліогр. ред. : Пономаренко Л. О. ; літ. ред. : Білоцерківець І. П.]. – 2-ге вид., доповн. та переробл. – К. : [б. в.], 2009. – 116 с. – (Сер. «Академіки АПН України»; вип. 6).
3. ГОСТ 7.0–99. Информационно-библиотечная деятельность. Библиография. Термины и определения : введ. 2000–07–01 // Библиотека и закон : юрид. журн.-справ. – М., 2001. – Вып. 10. – С. 307–329.
4. Зербіно Д. Наукова школа: лідер і учні : (нова концепція) / Дмитро Зербіно ; НАН України. – Л. : Євросвіт, 2001. – 205, [2] с. : іл. – (Бібліотека Державного фонду фундаментальних досліджень). – Бібліогр. : с. 181–189.
5. Василь Григорович Кремень – філософ, учений, освітянин, державний діяч : біобібліогр. покажч. / АПН України, ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського ; [упоряд. : Пономаренко Л. О., Ніколюк Л. І. ; вступ. ст. : Ткаченко Л. І. ; наук. ред. : Рогова П. І. ; бібліогр. ред. : Пономаренко Л. О.]. – 2-ге вид., доповн. – К. : Т-во «Знання» України, 2008. – 166, [1] с. – (Сер. «Академіки АПН України»; вип. 12).
6. Пономаренко Л. О. Теоретичні та практичні засади створення системи науково-бібліографічних документів із психолого-педагогічних питань у Державній науково-педагогічній бібліотеці України імені В. О. Сухомлинського / Л. О. Пономаренко // Наук. пр. Держ. наук.-пед. б-ки України ім. В. О. Сухомлинського / АПН України, ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського. – К., 2008. – Вип. 1 : Науково-інформаційне забезпечення освітянської галузі України. – С. 160–172.
7. Ольга Василівна Сухомлинська : біобібліогр. покажч. / АПН України, ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського ; [упоряд. : Заліток Л. М., Семендяєва Г. М. ; вступ. ст. : Савченко О. Я., Дічек Н. П. ; наук. ред. Рогова П. І. ; бібліогр. ред. : Пономаренко Л. О., Гожик О. І.]. – К. : [б. в.], 2006. – 67 с. – (Сер. «Академіки АПН України»; вип. 8).

8. Україна наукова = Science in Ukraine : довідково-іміджеве вид. Т. 2. Національна академія педагогічних наук України / [авт.-упоряд. : Болгов В. В.]. – К. : Укр. акад. геральдики, товар. знаку та логотипу, 2010. – 159 с.

9. М. Д. Ярмаченко – вчений-педагог, академік, перший президент АПН України : біобібліогр. покажч. / АПН України, ДНПБ України ; [упоряд. : Вербова В. В., Горбенко Н. А. ; відп. за вип. : Букшина Т. Ф. ; ред. Бабич Є. К.]. – К. : [б. в.], 2002. – 32 с. – (Сер. «Академіки АПН України»; вип. 1).

Юлія Вернік,

наук. співробітник НБУВ

БЛОГИ ЯК НОВІТНІ ДЖЕРЕЛА БІОГРАФІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ

Розглядається можливість використання блогів як джерел біографічної інформації. На основі теоретичного аналізу виокремлено деякі їх характеристики. Зокрема: тип домінуючої інформації; рівень суб'єктності; техніко-програмне забезпечення; соціально-психологічні властивості автора. Окреслено перспективи розвитку української блогосфери та ряд проблем, з якими може стикнутися дослідник-біографіст при використанні блогів у якості джерел біографічної інформації (автентичність, фіксація та зберігання матеріалів, авторські права тощо).

Ключові слова: блог, блогер, блогосфера, біографічна інформація.

У сучасних умовах інформаційні технології стають все більш вагомим чинником змін розвитку як суспільства в цілому, так і кожної окремої людини. Тотальне залучення до «всесвітньої павутини» видозмінює спосіб життя – час, який раніше витрачався на себе та на безпосереднє міжособове спілкування, займає Web-сёрфінг, пошук інформації та мережеві контакти. Письмову і усну мову заміщує мова друкована, іконографічна, що особливо відчутно при спілкуванні підлітків і молоді.

Такі зміни безпосередньо викликають й нові проблеми у різних наукових галузях, зокрема біографістиці. Адже, традиційне листування й ведення щоденників у середовищі сучасної людини майже припинилося, хоча саме подібні джерела біографічної інформації складають базу для реконструювання історії життя особистості. В. Пелевін, аналізуючи проблеми сучасного суспільства в одному зі своїх творів, досить точно назвав сучасність часом «розвиненого постмодернізму», тобто час цитат (в найширшому розумінні) з попередніх цитат, які абсолютно відірвані від першоджерела й стерті до абсолютної анонімності, «режимом анонімної диктатури» [2, с. 273].

Разом із тим, міжособове спілкування, листування й ведення щоденників у сучасному інформаційному просторі не зникає, а суттєво трансформується. Сьогодні вже набули широкого суспільного розповсюдження мобільна і IP телефонія, сервіси типу Skype, SMS, e-mail,

ICQ, Chats, соціальні мережі типу «Vkontante», «Odnoklassniki», «Facebook» тощо.

Одним з найновіших явищ у сфері інформаційних технологій є WebLogs або блоги, тобто он-лайніві інтернет-щоденники. Кожного дня кількість щоденників у світі збільшується на 60–70 тис., однак таких що продовжують стабільно оновлюватись в сотні разів менше. На початок 2010 року у світі нараховувалося близько 400 млн блогів, з них в російсько-українському сегменті мережі – більше 12 млн (дослідження Technorati і ФОМ відповідно)¹. Виокремлюючи даний сегмент із загального обсягу інформації, спробуємо висвітлити наступні фактори:

- по-перше, більшість користувачів україномовної частини Інтернету вільно володіють російською мовою (на відміну від англійської) й також є користувачами Ру-нет;
- по-друге, на сьогодні майже не існує наукових досліджень присвячених вивченню блогосфери Уа-нету;
- по-третє, середнє співвідношення кількості україномовних сайтів по відношенню до російськомовних (як 5–1 й менше до 100), що дозволяє робити висновок про недостатню розвиненість власного національного сегменту.

Проте українська блогосфера, незважаючи на слабку представленість в світовій блогосфері, на кінець 2009 року за даними Яндексa налічувала понад 500 тис. блогів, активними з яких були лише 15 % (оновлювальні хоча б раз на 3 місяці). Найпопулярнішим місцем розміщення українських блогів є livejournal.com, де в травні 2010 р. нараховувалось близько 256 тис. користувачів з України.

Серед українських інтернет-видань поширеною стає практика ведення блогів власними кореспондентами та відомими публічними діячами. Найбільш популярними є: «Кореспондент.net», «Українська правда», «Лівий берег», «Дзеркало тижня», «Новинар». Власні блоги мають відомі політики, бізнесмени, діячі масової культури.

Відзначимо, що термін *блог* походить від англійського сполучення web log, тобто віртуальний мережевий журнал подій. Це електронний аналог записної книжки або щоденника, розміщений його власником для загального доступу в глобальній мережі, або – сайт, основний вміст якого – текстова аудіальна або візуальна регулярно оновлювальна інформація.

Блогер – людина або організація, яка веде блог. Сукупність усіх блогів у мережі – *блогосфера*.

¹ <http://lifan45.blogspot.com/feeds/posts/default?orderby=updated>
<http://www.raznoblog.com/internet/2009/06/23/internet-statistica-po-rossii/>

Аудиторія блогерів є досить молодою, більше того – має тенденцію до суттєвого омолодження. Як зазначають аналітики, при збереженні подібної ситуації через 6–7 років користувачами і відвідувачами блогів стане 70–80 відсотків користувачів комп'ютерів.

Блоги можуть бути персональними, груповими та публічними відповідно до структури соціуму, в якій виділяють мікро-, мезо- и макро-середовище.

Як по формі, так і за змістом він має багато спільного, як з домашніми сторінками (home page) користувачів Інтернету, так і з форумами. Однак існують і суттєві відмінності. Для блогів властиві:

- зворотня хронологічна структура (нові записи йдуть на початку);
- жорсткий поділ на категорії (теми, топіки);
- організація зворотнього зв'язку у вигляді коментарів різних інтернет-користувачів до нотаток автора.

Отже, на відміну від домашніх сторінок, блоги є динамічними й інтерактивними. А на відміну від форумів, вони насамперед презентують авторів-власників.

Історія блогів розпочалася з 1998 р. За чотири роки на дану тему було опубліковано більше сотні статей і у 2003 р. терміни «weblog», «weblogging» було включено до Оксфордського англійського словника. У цьому ж році блоги стають активним фактором впливу на політичне життя суспільства. У 2004 р. блоги і блогерів почали використовувати і залучати ЗМІ для коментарів соціально-політичного та культурного життя. У 2005 р. зафіксовано перші втручання в особисте життя блогерів – звільнення з роботи, притягнення до адміністративної та кримінальної відповідальності, що дає змогу констатувати – блоги стають суттєвим чинником у суспільному житті особистості.

Зазвичай блоги розрізняють за такими критеріями:

- рівень суб'єкта – особистий (ведеться однією особою, як правило власником), примарний або фальсифікований (від імені чужої особи, невизначеною особою), колективний (групою осіб у відповідності до правил, встановлених власником), корпоративний (співробітниками однієї організації);
- за типом домінуючої інформації – текстові, фото, відео, музичні і підкастингові (надиктована інформація);
- за технічною основою – блог-платформи, де блоги створюються і ведуться на потужностях блог-служб (LiveJournal, LiveInternet, FaceBook та ін.), самостійні (Stand-alone), блоги на окремому програмному забезпеченні (CMS, наприклад WordPress) й хостінгу, а також мобільні

блоги, тобто такі, що розміщуються в мережі мобільних чи портативних пристроїв. У відповідності до технічної основи блоги є безкоштовними і такими, за утримання яких треба сплачувати, що безпосередньо впливає на якість самих блогів. У першому випадку, безкоштовність, простота ведення сприяє масовості створення, звідси комерціалізація, яка виражається у прямій і непрямій рекламі, звідси «засміченість» й втрата зацікавленості, а отже, значний відсоток «закинутості». У другому випадку, сплачувати готові лише ті, для яких блог стає інструментом у досягненні конкретної мети, здійсненні діяльності. Такі блоги постійно оновлюються і їхня якість є високою, однак кількість суттєво обмежена.

Одним з найцікавіших у контексті біографічних джерел, на нашу думку, є соціально-психологічний критерій розрізнення. Перш за все проаналізуємо соціальні і психологічні функції і роль, що виконує блог.

У соціальному плані блоги зазвичай порівнюють зі ЗМІ, розглядають їх вплив на політичне життя і використання в економіці або у контексті заробітку грошей.

Дослідження американських спеціалістів – соціологів і політологів – показали, що блоги суттєво впливають на політичне життя суспільства і на ЗМІ, насамперед, за рахунок більш швидкого / гнучкого (на відміну від звичайних ЗМІ) реагування на події. Блогери є більш оперативними, не обтяженими корпоративною і журналістською етикою, в ідеалі менш заангажованими. В цьому середовищі значно швидше за ЗМІ здійснюється процес «природного добору», невдалі блоги швидко припиняють своє функціонування. Будь-яка новина будь-де миттєво стає відомою інтернет-спільноті. Борці за права використовують цей засіб для залучення уваги міжнародної спільноти. Разом із тим, надмірне залучення зменшує привабливість традиційних методів впливу на владу – демонстрацій, мітингів тощо.

В культурологічному плані Інтернет у цілому й блоги зокрема часто розглядаються як негативний феномен, що згубно впливає на культуру, підмінюючи її інформаційним ерзацем. Традиційні соціальні інститути як такі, що продукують, створюють культурні цінності – знецінюються. Успіх і популярність стають притаманними не дійсним творцям, але вдалим піарщикам, тобто тим хто вміє просувати «себе» в Мережі. В результаті посередництво часто мімікріює під справжнє мистецтво. Яскравим проявом цих тенденцій часто вважають явище *гламура*.

На думку багатьох як західних, так і російських спеціалістів з маркетингу і PR, блоги є їх найпершим інструментом, оскільки, по-перше, їх читають, та, по-друге, їм довіряють. За результатами досліджень європейської

аналітичної агенції Hotwire² блоги стоять на другому місці щодо довіри (з можливих джерел інформації) (25 %) після газет (30 %).

Отже, з точки зору маркетологів, оскільки щось має широку аудиторію і вона цьому довіряє – тут можна заробляти гроші. За даними російських маркетологів лише на одному вдало «розкритому» блозі можна заробляти близько 1000 у.о. щомісяця. Це – корпоративні блоги; використання агентів впливу, які можуть як просувати певний товар, послугу, так і боротися з конкурентами (наприклад, реагувати на будь-які негативні висловлювання у блогах щодо товару / послуги певної компанії, зводячи її до позитиву чи нейтралу); блоги спеціалістів (див. Stand-alone); створення фан-клубів, віртуальних персонажів тощо.

Відомий російський маркетолог і інтернет-спеціаліст А. В. Попов [3] у книзі, присвяченій макретику у блогах наводить дані дослідження, в якому респондентам пропонувалося відповісти на два питання: «Для чого я веду блог?» і «Чому я читаю блоги?».

Так, у першому випадку 71 % респондентів таким чином самовиражаються, 54 % використовують як засіб спілкування і знайомств, 45 % збирають корисну інформацію й більше третини розважаються, самостверджуються, заробляють гроші.

Читають блоги для: розширення світогляду 76 %, пошуку конкретної інформації 63 %, підтримки професійного рівня 53 %, спілкування і знайомства 46 % й для розваг 36 %.

Отже, тут, як і в багатьох інших подібних дослідженнях, виділені характеристики використання блогів можна згрупувати за такими психологічними групами: «Я» – «інші» – «професійна діяльність». Ці групи відповідають типам спрямованості особистості, які виділив видатний радянський психолог С. Л. Рубінштейн [4]. До першої групи належать *самовираження, самоствердження, розширення світогляду, розваги*; до групи спрямованості на «інших» – *спілкування і знайомства*; До останньої – *заробіток грошей, підтримання і розвиток у професійній діяльності*.

Самовираження є однією з найважливіших тем для тих блогерів, які намагаються знайти себе через відгук потенційно великої, але віддаленої і анонімної аудиторії. Наслідком цього стає вміння більш повно і впевнено висловлювати власну позицію у безпосередньому, «реальному» спілкуванні. Такі блоги іноді називають блогами-щоденниками на відміну від блогів-фільтрів, де розміщують посилання на цікаві тематичні публікації і короткі коментарі до них. Хоча, як стверджують блог-дослідники, в

² <http://www.advesti.ru/news/sled/1122006blogs/>

чистому вигляді блогів-журналів і блогів-фільтрів не існує. Відзначимо, що в основі даного поділу лежить розрізнення двох психічних явищ – *переживання і пізнання*.

Отже, при використанні блогу в якості джерела біографічної інформації варто звернути увагу на те, до якого типу даних він може бути віднесений. Аналогом традиційного щоденника стає блог спрямований на самовираження, пов'язане із переживаннями. Разом із тим до джерел аналогічних листуванню слід віднести блоги-спілкування. Й, звісно, варто з обережністю враховувати блоги пов'язані із професійною діяльністю.

Крім цього, варто окреслити й деякі проблеми, які будуть виникати при використанні блогів у якості джерел біографічної інформації.

Перша проблема пов'язана з автентичністю, яка часто трансформується в проблему фальсифікації і містифікації. Тут майже не є можливим встановлення відповідності між реальним автором блогу і його віртуальною «маскою».

Другою проблемою є фіксація і зберігання матеріалу. Відкритим є питання, що варто зберігати, а що – ні. Хто повинен здійснювати моніторинг, фіксацію і зберігання. А також, наскільки довго збережені посилання (лінки) будуть актуальними. Мова йде про можливе питання зберігання самого щоденника.

Звідси випливає й третя проблема – щодо авторських прав на блоги. Адаже на сьогодні є малозрозумілим хто є юридичним власником інформації, яка міститься у блогах (наприклад на LiveJournal), і якою є юридична відповідальність людей чи організацій, що зламують блоги тощо.

У підсумку хотілося б сказати про перспективи розгляду проблематики блогів. Незважаючи на існування вищенаведених проблем, блоги можуть стати суттєвим джерелом інформації у біографічних дослідженнях. Отже, розвиваючи ідею В. І. Попика про створення і діяльність віртуальної лабораторії біографістів-дослідників у рамках розробки електронної УБС, варто розглянути питання про розвиток власної біографічної блогосфери і акумуляції даних на сайті Українського біографічного словника.

Список використаних джерел

1. *Горошко Е. И., Саенко А. Н.* Жанровая экология Интернета // Наукові записки Луганського національного університету. Серія «Філологічні науки»: зб. наук. праць [Норми та парадокси свідомості й мислення] / Луган. НПУ ім. Тараса Шевченка. – Луганськ: Альма-матер, 2006. – Вип. 6. – Т. 3.

2. *Пелевин В. О.* Амфир В: Роман / Виктор Пелевин. – М.: Эксмо, 2006. – 416 с.

3. *Попов А. В.* Блоги. Новая сфера влияния [Электронный ресурс] // Режим доступа : <http://www.litru.ru/br/?b=87549&p=2> – Название с экрана.

4. *Рубинштейн С. Л.* Человек и мир // Проблемы общей психологии. – М.: Педагогика, 1973. – С. 255–386.

5. *Шевченко И. С.* Некоторые психологические особенности общения посредством Internet [Электронный ресурс] // Режим доступа : <http://flogiston.ru/projects/articles/> – Назва з екрану.

6. *Kennedy H.* Technobiography: Researching lives, online and off. – *Biography: An Interdisciplinary Quarterly*, 2003. – Vol. 26. – P. 120–139.

7. *Ludtke M.* Journalist's Trade : Weblogs and Journalism [Электронный ресурс] // The Nieman Foundation for Journalism at Harvard University, 2003. – Vol. 57, No. 3. – Режим доступа : <http://www.nieman.harvard.edu/reports/03-3NRfall/V57N3.pdf> – Назва з екрану.

8. *McNeill L.* Teaching an old genre new tricks : The diary on the Internet. – *Biography : An Interdisciplinary Quarterly*, 2003. – Vol. 26. – P. 24–48.

9. *Serfaty V.* Online Diaries: Towards a Structural Approach. – (Université Paris-Est Marne-la-Vallée) *Journal of American Studies*, 2004. – Vol. 38, No. 3. – P. 457–471.

10. *Zuern J.* Online Lives: Introduction. – *Biography*, Winter 2003. – Vol. 26, No. 1. – P. V–XXV.

Розділ V

Веніамін (Христофор Іоганн) Кордт – фундатор історичної картографії (до 150-річчя від дня народження)

УДК 929(477)Кордт Б.

Ігор Винниченко,

доцент Київського національного університету імені Тараса Шевченка

УКРАЇНСЬКИЙ ПЕРІОД В ЖИТТІ Б. КОРДТА

Як слушно зауважують дослідники, серед видатних учених, які брали участь у становленні Української Держави та української науки – В. Вернадського, М. Грушевського, А. Кримського, Д. Багалія, Д. Яворницького – менш відома, проте не менш цікава та значуща постать Бен'яміна-Христофора-Іоанна (Веніаміна Олександровича) Кордта (Cordt; 19.02.1860 – 24.12.1934) – фахівця в галузі історичної географії, картографії, бібліографа, джерелознавця, архівіста.

Народжений у німецькій родині в естонському Дорпаті (нині Тарту)¹, вихованець природничого факультету Дорпатського (з 1893 р. – Юр'ївського) університету, кандидат дипломатії (1888), знавець шведської, данської, голландської та німецької мов, 1894 р. він, на пропозицію попечителя Київської Учбової Округи, був переведений з Дорпатського університету і зарахований на вакантну посаду завідувача бібліотеки університету Св. Володимира та завідувача Центрального архіву давніх актів².

Бібліотеку Київського університету (у 1920-х р. – Київського інституту народної освіти), у становлення та функціонування якої Б. Кордт зробив значний внесок (поміж іншого, передав до неї власну книжкову колекцію), вчений очолював упродовж 34 років³ – до її приєднання (1928 р.) до Всенародної бібліотеки України (нині Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського). Він запровадив нові методи роботи з каталогами, ввів нову, доступнішу читацькому загалу систему каталогізації, постійно поповнював фонди друкованими матеріалами, стародруками та рукописними книгами. Б. Кордт також розширив комплектування фондів завдяки архівним зібранням та приватним архівам викладачів університету⁴.

У 1909 р., під час наукового відрядження до Німеччини, він, зокрема, вивчав архітектуру нових бібліотечних будівель. За його ж планом, на зразок Геттінгенської університетської бібліотеки, у 1914 р. було зведено будівлю бібліотеки Університету Св. Володимира (нині – Філія спеціалізованих та історично-культурних фондів Національної Бібліотеки України імені В. І. Вернадського)⁵.

У 1915–16 рр. Б. Кордт керував евакуацією до Саратова і поверненням до Києва бібліотечного фонду університету, який становив на той час 700 тис. томів⁶.

Приват-доцентом катедри російської історії Університету Св. Володимира вченого було обрано 1910 р.⁷ Від 1918 р. він обіймає посади професора бібліотекознавства Археологічного інституту в Києві, а з 1920 р. – інструктора секції академічних та державних бібліотек Губнаросвіти. Викладав у Київському інституті зовнішніх зносин та Інституті народного господарства⁸; у весняному семестрі 1920 р. – на історико-філологічному факультеті Київського університету⁹.

Б. Кордт – один із трьох членів Тимчасового комітету зі створення Всенародної бібліотеки України, утвореного згідно з Указом гетьмана П. Скоропадського¹⁰. На заклик Комітету, очолюваного В. І. Вернадським (другим його членом був А. Кримський), допомогти літературою, відгукнулися пересічні громадяни. Першим був невідомий київський інтелігент, який приніс «Історію Києва» М. Берлінського, – ця книжка значиться у фондах за номером один. Через рік бібліотека отримала кімнату в будинку Міністерства освіти на вулиці Терещенківській, 2¹¹.

Автори «Історії Академії наук України. 1918–1923. Документи і матеріали» (Київ, 1993) зазначають, що Б. Кордт 1920 р. був головою комітету для заснування Всенародної бібліотеки України¹².

1919 р. у «Збірнику праць Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української Академії наук у Києві» *опубліковано його статтю «Про Національну бібліотеку Української Держави»*¹³. Саме концепція розвитку національної книгозбірні України, запропонована вченим, була покладена в основу ВБУ. Як фахівець з бібліотечної справи з 30-річним досвідом роботи Б. Кордт вважав, що структура Бібліотеки має складатися з шести відділів, головним з яких за значенням повинен бути український: «На первой очереди стоит здесь, конечно, создание полной коллекции книг и брошюр, напечатанных когда-либо на украинском языке, коллекции настолько полной, что возможно было бы со временем составить на основании ее полную библиографию украинской печати»¹⁴.

Другим вчений називав відділ книг, брошур, часописів, виданих поза

межами Української Держави, але присвячених Україні. За прикладом провідних національних бібліотек світу, він вважав за доцільне створити відділи української іконографії, музики, рукописів, рідкісних видань, іноземної літератури, картографії¹⁵.

Б. Кордт запропонував основні засади діяльності Бібліотеки: систему розміщення книг за галузями наук, створення систематичного та алфавітного каталогів, а також об'єднаного каталогу всіх наукових бібліотек України. Крім загальнотеоретичних питань бібліотечної справи, вчений переймався і практичними: саме йому належали ініціатива та реалізація передачі бібліотеки колишнього Університету Св. Володимира до складу ВБУ¹⁶.

У 1921–23 рр. вчений очолював Тимчасовий комітет бібліотеки, разом з іншими працював над проектом її реорганізації за зразком провідних бібліотек світу. У 1926 р. він перейшов на постійну роботу до бібліотеки, працював завідувачем університетського відділу, науковим співробітником, а з 1928 р. й до кінця життя очолював створений у 1923 р. з власної ініціативи картографічний відділ¹⁷. На час відкриття відділу загальна кількість фонду становила близько 20 тис. одиниць зберігання, серед яких були цінні рукописні, стародруковані та старі карти й атласи з різних державних збірок та приватних колекцій. Офіційно призначеним на посаду завідувача картографічного відділу Б. Кордт був у 1930 р. На 1 січня 1931 р. у фондах відділу вже нараховувалось 27655 різних картографічних матеріалів, починаючи з XVIII ст.¹⁸

Б. Кордт був членом Археологічної комісії ВУАН¹⁹.

Плідною була робота вченого в Київській археографічній комісії, членом-співробітником якої його обрали 1911 р.²⁰, та Археологічній комісії ВУАН (у 1921–1930 рр.)²¹. Зокрема, картографічні дослідження в Київській археографічній комісії провадив переважно саме він. У Комісії вчений надрукував (у 1899 та 1910 рр.) два випуски «Материалов по истории русской картографии» з картами України кінця XV – першої половини XVII ст. Про цінність цього видання свідчить те, що наприкінці XIX ст. оригінали багатьох карт вважалися втраченими²². Публікацію карт Б. Кордт супроводжував лапідарними розвідками-вступами та історичними коментарями. Своє завдання дослідник вбачав у тому, щоб подати «обозрение последовательного развития за границей и в России картографических представлений о Русской земле»²³. Розташування карт в «Материалах» відбувалося за типами, що дозволило відокремити оригінальні карти від пізніших копій та запозичень.

Завдяки багаторічним пошукам і контактам зі співробітниками

Публічної бібліотеки в Петербурзі, Королівської бібліотеки в Дрездені, музею Чорторійських і бібліотеки Ягелонського університету в Кракові, університетської бібліотеки в Лейдені, Королівської бібліотеки у Відні, зі шведськими вченими, Б. Кордт видав «Материалы» на дуже високому науковому рівні, про що свідчили схвальні оцінки фахівців. Зокрема, М. С. Грушевський у відзиві на працю науковця зазначав, що ці карти можуть стати основою для підготовки історично-географічного атласу України, потреба в якому відчувалася дуже гостро. М. С. Грушевський вважав, що картографічні публікації Комісії стануть у пригоді дослідникам історії України і усій Східній Європі²⁴. Принагідно зауважимо, що видання фундаментального історичного атласу України (або ж його електронного аналогу) залишається актуальним завданням сьогодення.

Про наукову цінність «Материалов...» свідчить й те, що їхнє факсимільне видання 1890–1910 рр. у 3-х випусках було здійснене Санкт-Петербурзьким видавництвом «Альфарет» 2008 р.²⁵

Київська комісія доручила Б. Кордту підготувати третій випуск картографічних «Материалов...». І хоча питання підготовки їх до друку обговорювалося на засіданні 11 жовтня 1917 р.²⁶, однак плани ці реалізував учений – через незалежні від нього обставини – лише 1931 р., коли були видані «*Матеріяли до історії картографії України*»²⁷.

Визнанням авторитету вченого слід вважати й те, що 1913 р. 10-й Міжнародний географічний конгрес у Римі (Італія) обрав його членом міжнародної комісії для видання старовинних карт²⁸.

Стаття Б. Кордта «Матеріали з Стокгольмського державного архіву до історії України другої половини XVII – початку XVIII вв.»²⁹ присвячена долі копій історичних документів Державного архіву в Стокгольмі, що їх у 1898–99 рр. зняв член Київської комісії Н. В. Молчановський під час роботи над підготовкою до видання «Актов Шведского государственного Архива, относящихся к истории Малороссии (1649–1660 годы)» у серії Архів Південно-Західної Росії (ч. 3, т. 6), висвітлює окремі риси евристичної діяльності Київської комісії, її зв'язки з іншими науковими закладами, певною мірою відображає спадковість у роботі Київської археографічної комісії і Археографічної комісії ВУАН³⁰.

Упродовж багатьох років учений досліджував праці Г.-Л. де Боплана, результатом чого стала його книга «Боплан и его труды по картографии Южной России» (1911). Учений детально вивчив не лише особу Боплана, а й його всевітньо відомі картографічні твори – перші карти України, карти Польщі та Дніпра³¹.

У записках і збірниках історико-філологічного відділення ВУАН

опублікував розвідки «*Бібліографія* подорожей по Східній Європі до 1520 р.» (1926)³², «*Бій під Лісним і під Полтавою за щоденником шведського лейтенанта Ф. Вейе*» (1931)³³.

З-поміж інших відомих праць ученого – «Русское зерно на голландском хлебном рынке в 30-х годах XVII века» (1925)³⁴, «*Лист Орлика до англійської королеви з 20.XII.1720 р.*» (1925)³⁵, «*Чужоземні подорожі по Східній Європі до 1700 р.*» (1926; ця розвідка отримала премію Укрголовнауки й була високо поцінована науковою спільнотою)³⁶, «Російське громадянство під час розкріпачення селян в листуванні тогочасного дипломата» (1927)³⁷.

На початку 1933 р. Б. Кордт брав участь в організації та діяльності картографічної виставки, присвяченої проблемі Великого Дніпра, а також у діяльності Науково-дослідницької комісії бібліотекознавства і бібліографії, де викладав іноземні мови та читав лекції з історії бібліотечної справи і бібліотекознавства. Зауважимо, що життя вченого настільки було пов'язане з бібліотекою, що навіть проживав він у її приміщенні за адресою: бульвар Шевченка, 14 до останнього дня свого земного шляху³⁸. На жаль, відомостей про останні роки життя вченого не надто багато.

На наше переконання, не буде перебільшенням, що заслуги вченого у галузі картографії та історико-географічної бібліографії практично неперевершені й до нині. А при житті за свої праці в цій царині Б. Кордт був відзначений чималою кількістю премій: ім. Геймбюргера Дерптського університету (1902, 1907 рр.), Макаріївською премією Петербурзької АН (1907), медаллю ім. П. П. Семенова-Тянь-Шанського Російського географічного Товариства (1911). Поцінуванням його заслуг стало обрання вченого. Також протягом усєї наукової діяльності науковець був обраний членом багатьох товариств: Московського археологічного товариства (1900), Одеського товариства історії та старожитностей (1900), Московського товариства шанувальників природознавства, антропології й етнографії (1906), Товариства істориків у Ризі (1911), Історичного товариства в Утрехті (1924)³⁹.

Попри те, що Б. Кордт особисто не зазнав репресій, його наукові студії та внесок у розвиток історичної, краєзнавчої, картографічної царин не лише української, а й світової науки були незаслужено забуті, а відомості про вченого довгі роки замовчувалася.

Примітки

¹ Балтийские немцы в России. Алфавитный словарь. Материалы к энциклопедии «Российские немцы». Вып. 5. – Москва, 2000. – С. 40; Маркова О. С., Степенко О. П. Кордт Веніамін // Енциклопедія історії України. – К.: Наукова думка, 2008. – Т. 5. – С. 148.

² Дубьєва Л. В. Связи библиотеки Тартуского университета с другими библиотеками России в 1802–1917 гг. // Вопросы истории Тартуского университета. Вып. 17. – Тарту, 1985. – С. 96; Маркова О., Степченко О. Кордт Веніамін // Енциклопедія історії України. Т. 5. – С. 148–149; www.russianresources.lt/archive/Lappo/Lappo_1.html (3.04.2009); www.ukrajinci.hu/arhiv/hromada_74/calendar/lyutej.htm (3.04.2009); <http://litopys.org.ua/boplan/bop03.htm> (3.04.2009)

³ Верба І. Кордт Веніамін Олександрович // Українські історики ХХ століття. Біобібліографічний довідник. Серія «Українські історики». – Вип. 2, частина 1. – Київ – Львів, 2003. – С. 149–150; Нестеренко В., Федоряко В. Ключ до незвіданого // Нариси історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – К.: Наша культура і наука, 2004. – С. 382.

⁴ <http://www.nplu.kiev.ua/ua/events/calendar/2010/text/kordt.htm> (15.02.2010)

⁵ Верба І. Кордт Веніамін Олександрович // Українські історики ХХ століття. Біобібліографічний довідник. Серія «Українські історики». – Вип. 2, частина 1. – Київ – Львів, 2003. – С. 150.

⁶ Оглоблин О. Українська історіографія. 1917–1956. – К., 2003. – С. 153.

⁷ Маркова О. Є., Степченко О. П. Кордт Веніамін // Енциклопедія історії України. – К.: Наукова думка, 2008. – Т. 5. – С. 148.

⁸ <http://www.nplu.kiev.ua/ua/events/calendar/2010/text/kordt.htm> (15.02.2010)

⁹ Історія Київського університету. 1834–1959. – К.: Вид-во Київського університету, 1959. – С. 339; Центральний державний історичний архів України в м. Київ (далі ЦДАК). – Ф. 708, оп. 465, спр. 1313, арк. 1.

¹⁰ www.kreschatic.kiev.ua/ua/2361/art/14949.html (3.04.2009); http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_biography/60264/Кордт (3.04.2009)

¹¹ Сивашова І. Книжковий храм // Хрещатик. – 2003. – 17 жовтня.

¹² Історія Академії наук України. 1918–1923. Документи і матеріали. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 525.

¹³ Про Національну бібліотеку Української Держави // Зб. праць Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української Академії наук у Києві. – К., 1919. – С. 9–11.

¹⁴ Цит. за: <http://www.nplu.kiev.ua/ua/events/calendar/2010/text/kordt.htm> (15.02.2010)

¹⁵ <http://www.nplu.kiev.ua/ua/events/calendar/2010/text/kordt.htm> (15.02.2010)

¹⁶ Ibid.

¹⁷ Маркова О. Є., Степченко О. П. Кордт Веніамін // Енциклопедія історії України. – К.: Наукова думка, 2008. – Т. 5. – С. 148; <http://www.nplu.kiev.ua/ua/events/calendar/2010/text/kordt.htm> (15.02.2010)

¹⁸ <http://www.nplu.kiev.ua/ua/events/calendar/2010/text/kordt.htm> (15.02.2010)

¹⁹ Історія Академії наук України. 1918–1923. Документи і матеріали. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 525.

²⁰ Журба О. І. Київська археографічна комісія. 1843–1921. Нариси історії і діяльності. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 177.

²¹ Верба І. Кордт Веніамін Олександрович // Українські історики ХХ століття.

Біобібліографічний довідник. Серія «Українські історики». – Вип. 2, частина 1. – Київ – Львів, 2003. – С. 150.

²² Записки Наукового товариства імені Т. Г. Шевченка. – 1913. – Т. 114. – С. 207.

²³ Цит. за: Матеріали по історії русскої картографії / Под ред. В. А. Кордта. – К., 1899. – С. 1.

²⁴ Записки Наукового товариства імені Т. Г. Шевченка. – 1901. – Т. 40. – С. 19.

²⁵ Матеріали по історії русскої картографії: в 3 вып. / сост. В. А. Кордт. – Факсимильное издание 1899–1910 гг. – СПб.: Альфарет, 2008. – Вып. 1: Карты всей России и южных ее областей до половины XVII века. – 32 л. карт; Вып. 2: Карты всей России и западных ее областей до половины XVII века. – 45 л. карт; Сер. II. Вып. 1: Карты всей России, северных ее областей и Сибири. – 36 с., 22 л. карт.

²⁶ Журба О. І. Київська археографічна комісія. 1843–1921. Нариси історії і діяльності. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 105.

²⁷ Матеріали до історії картографії України – К., 1931. – Ч. 1.

²⁸ Маркова О. Є., Степченко О. П. Кордт Веніамін // Енциклопедія історії України. – К.: Наукова думка, 2008. – Т. 5. – С. 149.

²⁹ Кордт В. О. Матеріали з Стокгольмського державного архіву до історії України другої половини XVII – початку XVIII вв. // Український археографічний збірник. – К, 1930. – Т. 3. – С. 17–55; Журба О. І. Київська археографічна комісія. 1843–1921. Нариси історії і діяльності. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 122.

³⁰ Журба О. І. Київська археографічна комісія. 1843–1921. Нариси історії і діяльності. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 21–22.

³¹ <http://www.nplu.kiev.ua/ua/events/calendar/2010/text/kordt.htm> (15.02.2010)

³² Бібліографія подорожей по Східній Європі до 1520 р. // Зап. іст.-філол. від. ВУАН. – К., 1926. – Кн. 7/8. – С. 429–444; Маркова О. Є., Степченко О. П. Кордт Веніамін // Енциклопедія історії України. – К.: Наукова думка, 2008. – Т. 5. – С. 149.

³³ Бій під Лісним і під Полтавою за щоденником шведського лейтенанта Ф. Вейе // Зап. іст.-філол. від. ВУАН. – 1931. – Кн. 26. – С. 213–237; Маркова О. Є., Степченко О. П. Кордт Веніамін // Енциклопедія історії України. – К.: Наукова думка, 2008. – Т. 5. – С. 149.

³⁴ Русское зерно на голландском хлебном рынке в 30-х годах XVII века // Техника и право: Научные записки Киевского института народного хозяйства. – 1925. – № 1. – С. 81–104.

³⁵ Лист Орлика до англійської королеви з 20.XII.1720 // Стара Україна. – 1925. – № 11/12. – С. 201–202.

³⁶ <http://www.nplu.kiev.ua/ua/events/calendar/2010/text/kordt.htm> (15.02.2010)

³⁷ Російське громадянство під час розкріпачення селян в листуванні тогочасного дипломата // Ювілейний збірник на пошану акад. Д. Й. Багалія. – К., 1927. – Ч. 1. – С. 1059–1079.

³⁸ <http://www.nplu.kiev.ua/ua/events/calendar/2010/text/kordt.htm> (15.02.2010)

³⁹ Ibid.

Єлізавета Літвіненко,

аспірантка Інституту української археографії
та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

**КАРТИ, ПЛАНИ, ІЛЮСТРАЦІЇ
НА СТОРІНКАХ НІМЕЦЬКОЇ ХРОНІКИ
XVII – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVIII СТОЛІТТЯ
«THEATRUM EUROPAEUM»**

Веніамін Кордт як знавець німецької, данської, шведської, голландської та української мов мав змогу працювати в архівах багатьох країн, де зберігається численні раритети, пов'язані з історією Росії та України XVI–XVIII ст. У своїй роботі «Матеріали по истории русской картографии» дослідник згадує німецьке періодичне видання «Theatrum Europaeum» [3, с. 13]. «Theatrum Europaeum» («Театр Європи») – німецькомовна друкована історична хроніка XVI ст., на шпальтах якої висвітлювався перебіг військово-політичних подій Західної Європи та світу з 1618 по 1718 р. Матеріали хроніки вміщують у собі й повідомлення, присвячені Україні та подіям, які розгорталися на її землях у XVII – першій половині XVIII ст.

Історіографічна база, присвячена вивченню представленого джерела, досі залишається малочисельною та недостатньо висвітленою у наукових розвідках. Серед робіт західноєвропейських дослідників слід відзначити монографію німецького історика Германа Бінгеля «Das Theatrum Europaeum», в якій автор характеризує вклад даного друкованого видання у публіцистику XVII–XVIII ст. [10]. В російській історіографії варто відзначити статтю дореволюційного дослідника С. В. Рождественського «Известия о России в историческом сборнике «Theatrum Europaeum», в якій він повідомляє, що у збірнику розпорошена велика кількість відомостей про Росію, котрі, головним чином, присвячені історії дипломатичних взаємин Московської держави з державами західними та східними (Туреччиною, Персією, Китаєм) та війнам з Польщею та Швецією [9, с. 57]. Також, в даному контексті, можна згадати і про статтю А. Л. Гольдберга «Известия о России в западноевропейских периодических изданиях XVI–XVII вв.» [2]. У радянській історіографії увага до представленого часопису носила епізодичний характер. Значний внесок привнесли розвідки представників Дніпропетровської наукової школи, котрі

ставили перед собою завдання заповнити вакуумні прогалини джерелознавства історії України XVII–XVIII ст. Найбільше привнесли до дослідження «Театру Європи» засновник школи – М. П. Ковальський та його учень – Ю. А. Мицик [1, 5]. Також у зазначений період в русі цієї проблематики працював й історик Д. С. Наливайко [8]. Сучасні українські дослідники час від часу залучають фрагменти хроніки як додатковий матеріал для своїх розвідок, а ось вивчення самої історіографічної пам'ятки обходять увагою. Проте варто виокремити таких дослідників, як Теодор Мацьків, який аналізує «Theatrum Europaeum» як одне з західноєвропейських джерел для вивчення постаті Івана Мазепи, та Д. С. Наливайко, який у своїх працях розглядає хроніку поруч з іншими друкованими часописами того періоду, такими як: «Gazette de France», «The London Gazette», «Europäischer Mercurius» тощо [4, 6, 7].

Видавцем та автором перших томів часопису був відомий німецький гравер і художник Маттеус Меріан (*Matthäus Merian*), родом з невеликого швейцарського міста Базель. Більшу частину свого життя Меріан працював у німецькому місті Франкфурт-на-Майні. В молоді роки створював детальні плани міст у власному стилі. Він працював в основному у жанрі архітектурного пейзажу (італійці називають такі зображення «ведутами»). Це панорамні плани або види-перспективи міст, де були відображені всі будинки, вулиці, палаци, площі, наче побачені з висоти «пташиного польоту». Німецькою вони так і називаються – *Vogelschaubilder* (*der Vogel* – птах, *das Schaubild* – графік). Ці плани передбачили ті панорами, які сьогодні виконуються за допомогою методу аерофотозйомки. Разом з німецьким географом Мартіном Цайлером (*Martin Zeiler*, 1589–1661 рр.), а пізніше зі своїм сином Маттеусом Меріаном-молодшим (1621–1687 рр.), Меріан створив серію «*Topographia Germaniae*» (21 т.), до якої входила велика кількість планів та видів міст, мапи багатьох країн та географічна мапа світу. Серія набула значної популярності та неодноразово перевидавалася.

«Theatrum Europaeum» був найдорожчим і найбільшим виданням видавництва Маттеуса Меріана – 21 том *in folio*, 1432 ілюстрації, з них 720 великих та 19 невеликих гравюр на міді, а також 693 зображення монархів і полководців. Зображаючи ті чи інші події на своїх гравюрах до томів хроніки, Маттеус Меріан в більшості випадків спирався на сучасні йому новини та повідомлення, а також на особистий досвід і знання, здобуті у мандрах.

На гравюрах зображувалися найцікавіші для тодішнього європейського читача загалом події: коронації монархів, свята, придворні бали, надзвичайні випадки та явища (поява комети чи народження сіамських

близнюків). Серед портретів є декілька світлин відомих українських історичних постатей: зображення гетьмана Богдана Хмельницького, копія відомої гравюри Вільяма Гондіуса, та полковника Михайла Кричевського, теж копія, але вже з малюнка Вестерфельда, котрий є посмертним портретом [16, с. 227; 15, с. 815]. Є у хроніці й портрети монархів та персоналій, причетних до подій історії України – польських королів Яна Казимира Вази та Михайла Корибута Вишневецького, російського царя Михайла Федоровича, царя Петра Олексійовича, імператриці Катерини II, прибічника Б. Хмельницького – Януша Радзивілла, Стефана Чарнецького, Єжи-Себастьяна Любомирського (організатора відомого рокошу 1665 року – відкритого збройного виступу шляхти проти короля), шведського короля Карла XII, Степана Разіна, Кари-Мустафи, великого візира при султані Мехмеді IV та безпосередньо портрет турецького султана Мехмеда IV. «Theatrum Europaеum» багатий і на велику кількість зображень європейських міст, таких як Лондон, Страсбург, Бонн, Варшава, Краків, Рига, Ніцца тощо. Серед зображень є детальний план міста Кам'янець-Подільського, а також схематичні військові плани містечка Ставищі та міста Полтави [12, с. 650; 18, с. 1262; 20, с. 298].

Проте особливе місце серед ілюстрацій посідають географічні мапи. Кожен новий том розпочинався з географічної мапи тієї частини світу, про яку найбільше буде йти мова в даному виданні. Перший том «Theatrum Europaеum» містить у собі головну географічну мапу – мапу Європи – «Europa Nova Delineato», автором якої є Маттеус Меріан [14, с. 1]. По кутах мапи позначено Африку (Africae pars), Малу Азію (Asia Minor Natolia), та в цілому схід як Азійська частина (Asiae Pars). Зображені такі країни Європи, як: Англія (Anglia), Іспанія (Hispania), Франція (Gallia), Італія (Italia), Німеччина (Germania), Угорщина (Hungaria), Болгарія (Bulgaria), Польща (Polonia), Велике князівство Литовське (Litvania), Трансильванія (Transilua), Молдавія (Moldavia), Румунія (Romania), Греція (Graecia), Данія (Dania), Норвегія (Norvegia), Фінляндія (Finlandia), Лівонія (Livonia), окремо на мапі позначено Московію (Moscovia) та Русію (Russia), що охоплює Ростово-Суздальщину (Rostowa Sudalia), Вологду (Wologda), Нижній Новгород (Nigi Novgorod), Рязань (Rezania) тощо.

Між Польщею та Великим князівством Литовським невелика територія окреслена як Русія (Russia), з містами Львів (Leopolis), Белз (Belz), Кам'янець-Подільській (Kamieniecz), Дубровіца (Dubrowica), Брацлав (Braklow), Київ (Kyowia) тощо. Себто позначено лише західні та північні землі, а вся інша територія українських земель позначена назвою «Ducatus Severiensis». Південні землі та Крим з Чорним (Pontus Evxinus) та

Азовським (Meotis Palus) морями окреслено як татарські володіння (Tartaria Przesopenus). Географічна мапа Європи подається також у VII та XV томах «Theatrum Europaеum», але вони є точними, копіями тієї, що розміщена у першому томі.

Окремої мапи України, як в принципі і Московії, автори німецької хроніки не подають. Проте українські землі можна віднайти на географічних мапах інших держав, що розміщені в різних томах історичного часопису. Так, у VIII томі (1657–1660 pp.) вміщено географічну мапу Трансильванії («Transylvania Sibenbürgen»), де на півночі («Pars Russiae») зображені Карпати, позначені, як «Carpathus mons nunc Crobak a Ruis Biescid dictus» [17, с. 923].

У XVII томі хроніки (1704–1706 pp.) вміщено географічну мапу Польщі під назвою – «Polonia Regnum, et Silesia Ducatus». У правому нижньому куті є позначення: «Russie pars», у верхньому правому куті зображено р. Буг (Bug flu.) та землі Підляшшя (Podlachia), зокрема міста Дорогичин (Drogiezin), Мельник (Mielnick), Крево (Krzewiew), Більськ (Bielsk), Сім'ятич (Siemvatäcze) [19, с. 280]. Авторство позначено як «M. Merian fecit» – зроблено М. Меріаном. Однак слід зазначити, що, можливо, вона є копією з мапи роботи Ніколаса Вішера I (*Nicolaes Visscher I*) 1657 року. Географічна мапа поляка має назву «Tabula Nova Poloniae et Silesiae» та виконана у кольорі з зображенням портрету короля Яна Казимира та планів міст Кракова і Гданська [12, с. 31]. Проте назви й позначення річок, населених пунктів, адміністративних одиниць, українських земель співпадають з мапою, вміщеною у XVII томі «Theatrum Europaеum».

У IX томі (1660–1665 pp.) німецького видання розміщено дві географічні мапи: Угорщини та Великого князівства Литовського. На мапі Угорщини («Totius Regni Hungariae») є і землі України, а точніше частина її західних територій з Карпатськими схилами, що окреслені як: «Sarmatici Russis Biescid», напрям – «Russiae Pars», а територія – «qua tum Ukrainanis». Позначено такі річки, як: Рось (Ros flu.), Роставиця (Rastowica), Буг (Bug flu.), Дніпро (Nieper f.) та назви земель – Поділля (Podolia) та Волинь (Volynia Ulterior) з прилеглими містами, зокрема: Львів (Leopolis, Russen Lemberg), Стрий (Stry), Бар (Bar), Вінниця (Winnica), Немирів (Nemirow), Корсунь (Korsun), Біла Церква (Biallakerkiew) тощо [18, с. 1]. А на мапі Великого князівства Литовського («Magni Ducatus Lithvaniae») позначено такі українські землі, як: Покуття (Pokutie pars), Волинь (Volynia citerior und Volynia ulterio), Підляшшя (Podlashia), Поділля (Podolia), Полісся (Polesia), є навіть і сама назва – «Україна» («que tum Ukraina ab aliis vocitatur») [18, с. 2]. Також позначено Київщину, зокрема такі міста як Київ (Kyonia),

Чернобыль (Czernobel), Канів (Kaniow), Черкаси (Czyrkaŭy), Пирятин (Piratyń). При цьому Київ позначено як столицю (Civitas cum Palatinatu), окреслених авторами українських земель. Вся інша територія, що знаходиться після Пирятини, позначена, як і на попередніх, вище зазначених мапах – «Severiensis Duc. Pars.». Слід відмітити, що при створенні мапи за приклад, скоріш за все, використані дані з географічної мапи Т. Маковського (Т. Makowskis), виданої без текстових приміток та позначення річки Дніпро у 1635 в атласі «Theatrum orbis terrarum» [11, с. 55]. Про це свідчать ідентичні назви українських земель та позначення річок і населених пунктів, проте мапа німецької хроніки не є точною копією, бо має інший масштаб та розміщення територій.

Таким чином, німецькомовна хроніка «Theatrum Europaem» як іноземне джерело історії України XVII – першої пол. XVIII ст. хоча і не містить окремої географічної мапи українських земель, проте свідчить про наявність певних уявлень щодо них у її авторів. Німецькі компілятори позначили Україну (а згодом і саму назву території) на мапі Європи. Вони виокремлювали територію України від інших держав, з чого можна зробити припущення, що для авторів вона була окремим державним утворенням з власними землями та столицею. Представлена історична хроніка в ті часи була чи не найбільш відомим і популярним виданням на теренах Західної Європи, котре читали й поважали. Саме зі сторінок цього періодичного видання європейський читач міг дізнатися і про події, які відбувалися на теренах українських земель, і про їх розташування.

Список використаних джерел

1. Анализ отечественных источников по истории освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. [Текст] : учеб. пособие / Н. П. Ковальский, Ю. А. Мыщук. – Днепропетровск : ДГУ, 1986. – 80 с.
2. Гольдберг А. Л. Письма и заметки. «Известия о России в западно-европейских периодических изданиях XVI–XVII в. / А. Л. Гольдберг – Вопросы истории. – 1961. – № 7. – С. 204–207.
3. Кордт В. Материалы по истории русской картографии / Вениамин Кордт. – К, 1899. – 15 с. – (Карты всей России и южных областей до половины XVII века; Вып. 1). – Библиогр. в подстроч. примеч.
4. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах (1687–1709) / Теодор Мацьків. – Мюнхен, 1988. – 176 с. – (Український вільний університет. Сер.: монографії; ч. 15). – Бібліогр.: с. 196–200 та в кінці розд.
5. Мыщук Ю. А. Записки иностранцев как источник по истории Украины (вторая половина XVI – середина XVII в.) / Юрий Андреевич Мыщук. – Днепропетровск: ДГУ. – 1981. – 89 с. – (Немецкие и австрийские источники; ч. 1). – Библиогр.: с. 65–87.

6. Наливайко Д. Козацька християнська республіка: Запорізька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках / Дмитро Наливайко – К. : Дніпро. – 1992. – 495 с. – Бібліогр.: с. 478–494.

7. Наливайко Д. Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI–XVIII ст. / Дмитро Наливайко – К. : Основи, 1998. – 578с. – Бібліогр.: с. 524.

8. Наливайко Д. С. Україна в другій половині XVIII ст. в західноєвропейських історико-літературних пам'ятках / Дмитро Сергійович Наливайко // Укр. істор. журн. – 1972. – № 1. – С. 132–137. – Бібліогр.: с. 137.

9. Рождественский С. В. Известия о России в историческом сборнике «Theatrum Europaem» / С. В. Рождественский // Журнал министерства Народного Просвещения – май 1891 – Вып. 275. – С. 57–78.

10. Bingel H. Das Theatrum Europaem, ein Beitrag zur Publizistik des XVII und XVIII Jahrhunderts / Hermann Bingel. – Berlin, 1909. – 125 с.

11. Lietuva hemlapiuse / [red. Arūnas Prelgauskas]. – Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 2002. – 218 n. – Бібліогр. в підрядк. Прим.

12. Polonia. Atlas map z XVI–XVIII wieku / [red. Jerzy Ostrowski]. – Warszawa, 2005. – 54 d.

13. Theatrum Europaem, oder ausführliche und wahrhaftige Beschreibung aller und jeder denckwürdiger Geschichten 1687–1690. – Teil XIII / Beschreibung durch anonymus XIII. – Frankfurt.a.M., 1698. – 1114 s.

14. Theatrum Europaem, oder ausführliche und wahrhaftige Beschreibung aller und jeder denckwürdiger Geschichten 1618–1629. – Teil I / Beschreibung durch J. P. Abelinum. – Frankfurt.a.M., 1662. – 1164 s.

15. Theatrum Europaem, oder ausführliche und wahrhaftige Beschreibung aller und jeder denckwürdiger Geschichten 1648–1651. – Teil. VI / Beschreibung durch Joh. Georg Schleder. – Frankfurt.a.M., 1663. – 1243 s.

16. Theatrum Europaem, oder ausführliche und wahrhaftige Beschreibung aller und jeder denckwürdiger Geschichten 1651–1657. – Teil. VII / Beschreibung durch Joh. Georg Schleder. – Frankfurt.a.M., 1685. – 1136 s.

17. Theatrum Europaem, oder ausführliche und wahrhaftige Beschreibung aller und jeder denckwürdiger Geschichten 1657–1660. – Teil VIII / Beschreibung durch Martin Meyer. – Frankfurt.a.M., 1693. – 1304 s.

18. Theatrum Europaem, oder ausführliche und wahrhaftige Beschreibung aller und jeder denckwürdiger Geschichten 1660–1665. – Theil XI / Beschreibung durch Martin Meyer. – Frankfurt.a.M., 1699. – 1570 s.

19. Theatrum Europaem, oder ausführliche und wahrhaftige Beschreibung aller und jeder denckwürdiger Geschichten 1704–1706. – Teil XVII / Beschreibung durch Daniel Schneider. – Frankfurt.a.M., 1718. – 370 s.

20. Theatrum Europaem, oder ausführliche und wahrhaftige Beschreibung aller und jeder denckwürdiger Geschichten 1707–1709. – Teil XVIII / Beschreibung durch Daniel Schneider. – Frankfurt.a.M., 1720. – 454 s.

Тетяна Люта,

доцент Національного університету «Києво-Могилянська академія»,

канд. іст. наук

КИЇВ НА СТАРИХ МАПАХ СВІТУ

Одна з відомих київських міфологем про київську Троя бере свої початки в ті самі часи, коли європейське Відродження починає «просторове конструювання» не тільки у сфері літератури та живопису, але і в географічних уявленнях. Відкриття Америки і нанесення її на перші друковані мапи Світу хронологічно співпало з появою Києва на цій «масовій» друкованій продукції, призначеній для широкого кола читачів.

Тема пошуків античних коренів київського минулого яскраво представлена у сучасного дослідника цієї теми Олени Русиної¹ і може лише бути додана окремими сюжетами з історії видань карт, де унаочнилися багато з яких античних «реалій», схожих на «троянські витюки» історії давнього Києва. Київській православній традиції належить міфологема Київ – Срусалим², Київ – Вавилон, та багато інших сюжетів та ідей, пов'язаних з прозивними іменами біблійної символіки, які в той чи інший спосіб відповідають ідеям і змісту багатьох пам'яток мапографії часів Відродження.

Знаменитими римськими перевиданнями атласу мап Клавдія Птолемея 1507 та 1508 років, було видано 33 карти, які вперше репрезентували абрис берегів Нового Світу, – поруч у цьому виданні була представлена вся територія сучасної України: європейська Сарматія та Херсонес Таврійський; нанесені міста Ольвія, Феодосія, Патікапей, інші географічні реалії причорноморських теренів. Саме на цих мапах було зазначено

¹ Олена Русина. Київ – Троя: передісторія та історія міфологеми // До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – К., Л., 2004. – Т. 1. – С. 675–687.

² Pelenski J. The Contest for Legacy of Kievan Rus'. – NY, 1998. – P. 128; Яковенко Наталя. Паралельний світ. Розділ: Символ «Богохранного града» у пам'ятках київського кола (1620–1640 роки). – К. : Критика, 2002. – С. 296–310.

Птолемеїв вимір положення гирла Дніпра у 57 градусів 30 минут (довготи) – 48 градусів 30 минут (широти)³.

Ці вирахування слугували за репери видатному нюрнберзькому картографу Конраду Целтису⁴ – німецькому гуманісту близькому до наукових кіл Краківського Ягеллонського університету, який у кінці XV ст. намагався визначити точне географічне положення Нюрнберга на підставі географічної сітки карт Птолемея: «Паралель Нюрнберга, що пролягає також через гирло Дніпра і знаходиться у Сьомому кліматі, що виникає через кривизну Землі, дає 49 градусів і кілька минут від екватора та має день довший за 16-ть годин...»⁵.

Сильван Бернард, який видав за Птолемеєм карту Європи на 26-ти аркушах у Венеції 1511 року⁶, серед них «*Octava Evropaie tabula*» – мапа теренів України, – наслідував грецьку традицію найменування Дніпра *Borysthenes f.* На пам'ятці було зображено *Azagarium* на місці розташування Києва. Цю назву міфічного «Азагоріума» відомий киевознавець Микола Закревський відзначив як данина «египетському

³ Античная география. Составитель проф. М. С. Боднарский. Москва, 1953. Переклад В. В. Лагышева. (Internet : <http://www.pereplet.ru/gorm/almagest/geogr.htm>) Античні «реалії» Птолемеєвого надбання зазначені за цитатою з цього видання: «Часть реки Борисфена у озера Амадоки лежит под 53°30' – 50°20', а самый северный исток реки Борисфена под 52° 53'... Амадока горы 55° – 51°... Гора Карпат, как сказано 46° – 48° 30'... Ниже поворота реки Танаиса расположены: Александровы алтари под 63° – 57°... Кесаревы алтари 68° – 56° 30'... 28. По реке Борисфену: Азагарий (Азагарий) 56° – 50° 40'... Амадока 56° – 50° 30'...».

⁴ Conrad Celtis (1459–1508 pp.) вчився у Кьольнському та Гайдельберзькому університетах. Універсалізм Целтиса виявився крім наукової діяльності у поетичній ліриці. Один з його творів носить суто географічну ознаку Чотири книги елегій кохання відповідно до чотирьох сторін Німеччини. Целтис завершив свою освіту у Краківському університеті, де познайомився з працями видатного польського математика і астронома Войцеха Брузевського автора карт польських земель. Целтису належить також інформаційне забезпечення частини знаменитої «Хроніки світу» Хартмана Шеделя (1493 р.) про Сарматію, де описано природу і особливості регіону, що включав сучасні західноукраїнські землі.

⁵ *Iwanczak Wojcech*. Do granic wzobrazni: Norymberga jako centrum wiedzy geograficznej i kartograficznej w XV i XVI wieku. – Warszawa, 2005. – S. 32. Цитата за: *A. Werminghoff, Conrad Celtis*. – S. 147 n. : «Urbs parallellus, quietper Boristenis fluvii hostia ducitur, et latitudo septimi climatis, quae ex terrae devexitate accipitur, quadraginta novem partibus et aliquot minutis abaequatore abest ...».

⁶ *Вавричин М., Дашкевич Я., Кришталович У.* Україна на стародавніх картах. Кінець XV – перша половина XVII ст. – К., 2004. – С. 12–13.

географу» Птоlemeю і переклав як «Загорье»⁷. Насправді ця назва відповідає Птоlemeєвим розташуванням міст за течією Дніпра. Крім вказаного *Azagarium* а Птоlemeй зазначає місто *Amadok*, – назва, що надалі означатиме озера на теренах Сарматії. Ця «птоlemeєва географія» ще довго використовувалась у картографічній практиці Західної Європи.

Серед зображень найраніших збережених світових мап Київ зустрічається на карті продовжувача Птоlemeєвої традиції, арабського картографа, що жив і працював при дворі норманського короля Сицилії Роджера II, Абу-Абдаллага Мухамеда аль-Ідрісі (1099–1164)⁸. Так стверджувати дозволяє обставина, що в основі його робіт лежить мережа довгот і широт, запроваджена великим античним картографом. Аль-Ідрісі використав цю систему задовго до того, як європейці «відкрили» Птоlemeя. Адже арабська традиція відвідування та нанесення на мапи теренів України відома як мінімум від 820-х років. Аль-Хорезмі Мухаммад ібн Міфа створив мапу світу в якості ілюстрацій до свого твору «Книги картин Землі»⁹.

В кінці IX ст. Аль-Джайгані, везир Саманідів, володарів Харасана у «Книзі доріг для пізнання держав» написав про три племена русів: «...з русинів, що мешкають ближче до Булгара, їх володар живе в місті Куяб... Мешканці їздять в торговельних справах до Куяба. Але ніхто досі не сказав, щоб який чужинець поїхав туди... бо кожного чужинця, який туди поїде, зараз вбивають»¹⁰. Невідомо, чи був при цьому творі картографічний додаток, але послідовність і організація матеріалу говорить на цю користь. Так само як і у відомих описах мандрів Ахмеда ібн Аббаса ібн Фадлана, члена посольства халіфа Муктадира до волзьких болгар у 920-х роках¹¹.

Можна з впевненістю повторити слідом за багатьма дослідниками творчості Ідрісі, що норманські королі Сицилії навчалися географії за

⁷ *Закревский Н.* Описание Киева. – М., 1868. – С. 149.

⁸ *Полотнюк Я. І.* Давня Русь на арабській карті XII ст. // Жовтень. – 1980. – № 9. – С. 110–114; *Коновалова И. Г.* Восточная Европа в сочинении ал-Идриси. – М., 1999. – 251 с.; Майже повний огляд історіографії карти Аль-Ідрісі на сайті Юрія Ткаченка: <http://idrisi.narod.ru>

⁹ Абу Абдаллах (або Абу Джафар) Мухаммад ібн Муса ал-Хорезмі (нар. бл. 783; помер бл. 850 р.) Видатний арабський вчений-універсаліст, жив і працював у Багдаді. Брав участь у вимірюванні довжини градуса меридіана для уточнення величини округлості Землі, віднайдену ще у давні часи. Було вираховано значення дуги 1°, наближене до сучасних 111 км. Мандрівник, автор «*Kitab surat al-ard*» – «Книги картини Землі». (*Багров Л.* История русской картографии. – М., 2005. – С. 29.)

¹⁰ *Січинський В.* Чужинці про Україну. – К.: Довіра, 1992. – С. 14.

¹¹ *Багров Л.* История ... С. 31–32.

арабськими картографічними джерелами, що у свою чергу використали знання античних картографів. Перші уявлення про місцезонашування теренів Русі та Києва вони так само сформували за цим джерелом. Можна лише гіпотетично інтерпретувати арабські назви давньоруських міст наведені того ж самого Ідрісі: Манкерман, Київ (*Київ*), Безразлав (*Переяслав*), Канів, Баразула (*Березань?*), Тарибула (*Трипілля*), Галісія (*Галич*).

В часи правління турецького султана Баязида II, експансія Османської імперії поширилася Середземним і Чорним морями. На початку XVI ст. спостерігається створення спеціалізованих карт за різними призначеннями. Відома турецька традиція створення атласів морських мап. Знаменитий турецький адмірал Пірі Рейс уклав атлас турецьких володінь «Бахріє», який містив мапи призначені у першу чергу для військово-політичних цілей. Яким би пізнавальним або естетичним не здавалися їхні зовнішні вигляди цих мап – всі вони містять стратегічну інформацію про порти та берегову лінію репрезентованих земель. Спеціальних карт воєнних кампаній збереглося вкрай мало через цілком таємне призначення, – у більшості випадків вони дійшли до наших часів у рукописному вигляді, і звісно, – в одному рідкісно збереженому примірнику.

На кінець XV ст. припадає поява такої рукописної карти турецького походження із спеціальним зображенням українських теренів Речі Посполитої – територій вздовж течії Дніпра з проектом підірвання дніпрових порогів. Ця цікава пам'ятка, від часу її віднайдення Левом Багровим у зібраннях Топкапи до 60-х років минулого століття, викликала велику дискусію серед науковців-картознавців. Автором її визнано Кулакути Морали Еліяса, – без сумніву, людину з високих військових кіл султанського оточення, який за традицією османського військового радикалізму створив карту перспективної воєнної акції із зухвалою пропозицією захоплення Києва «так, що у військ султана кров носом не піде...». Суть кампанії полягала у тому, аби відомі Дніпрові пороги були підірвані порохом вибухівками для зручного проходження турецьких кораблів. Головним об'єктом захоплення вказане місто, що за своїми абрисами нагадує Київ. Однак відсутність будь-яких експлікацій на цій пам'ятці зробило питання атрибуції цього джерела вкрай дискусивним.

Перший переклад експлікації цього джерела з турецької на англійську зробив професор Упсальського університету Х. С. Ніберг. Цитуючи цей переклад, публікатор джерела Х. Кьохлін вважав, що на карті зображена зона Озівського моря. Однак, дві статті польського дослідника Зигмунда Абрагамовича однозначно поклали край визначенням цих теренів і зрештою

підтвердили зображення українських земель, а головний їхній об'єкт – Київ¹². Така анонімність об'єктів та відсутність будь-якого територіального зазначення багатьох років не давали певності визначення зображеного місця. Однак не легшою є ситуація з наявністю, варіативністю та «міграцією» хороніма «Русь» на світових мапах. Від перших відомих мап «Russia, Rossia, Ruthenia» з'являється на просторах Європи і починає «рухатись» з півночі на південний захід.

З цього приводу показовими є карти скандинавського походження. Можна говорити про детальне зображення північних теренів на ісландській карті першої половини XIII ст.¹³ У Північній Європі автор розмістив написи «Skithia, Frigida (холодна земля), Egonei (має бути egonei – блукаючі, тобто кочовики), Kjo». На півночі, де зображено «Norvegie», розміщений напис «Gautland – Rusia». З приводу невідомого розташування «Русі» саме на півночі Європи (біля радіуса північного-північно-західного вітру) свідчить тотожність назви Русь з «рутенами» (rutheni) на Ебсторфській карті близько 1235 р., – племені, що мешкало у Аквітанії, – це підтверджено текстом Гервасія Тільберійського, основного джерела Ебсторфської карти: «На півночі, починаючи від ріки Танаїс, першою областю Європи буде Нижня Скитія, вона поділяється на Аланію, Готію та Скандинавію. Потім широко до океану простирається Рутенія, Полонія, і Дакія (мається на увазі Данія. – *Т. Л.*), а між ними острови»¹⁴.

Про знання Києва у XIII ст. у Західній Європі свідчить інформація Ебсторфської мапи (1236 р.). Тут зображене місто на березі ріки. Розташування цього регіону під правою рукою Христа навряд чи може бути якимось чином тлумачене крім його явного маргінального місцеположення, враховуючи ту обставину, що центром композиції карти є зображення Єрусалима.

Джерело Ебсторфської карти – опус «Otia Imperialia» («Імперські розваги») згаданого англійського хроніста з Тільбарі, в якому, описано

¹² Посмертне видання роботи автора: *Abrahamowicz Z.* Stara turecka mapa Ukrainy z planem wysadzenia Dnieprzanskich porohow i ataku floty tureckiej na Kijow // *Studia historyczne. Kwartalnik. Rok XLIV.* – 2001. – Zeszyt 1 (172). – S. 3.

¹³ *Мельникова Е. А.* Древнескандинавские географические сочинения. – М., 1986. – http://ulfdalir.narod.ru/literature/Melnikova_E_Geography.htm; *ї ж.* Образ мира: географические представления в Западной и Северной Европе. V–XIV века. – М., 1998. За Мельниковою, легенда зберігання оригіналу: Reykjavik, Stofnun Arna Magnussonar, GKS 1812, 4°, f. 5v–6v; D–253.

¹⁴ *Чекін Л. С.* Картография христианского средневековья VIII–XIII вв. – М., 1999. – С. 64–66.

розташування Києва на шляху «з варяг – у греки», на березі однієї ріки разом з Новгородом, Полоцьком, Смоленськом. Тотожно давньо-скандинавським текстам Гервасій свідчив: «Гардаріки знаходяться на сході Європи. Там Київ, Новгород, Полоцьк і Смоленськ». Оригінал цієї мапи був втрачений під час бомбардування Ганновера у 1943 р., однак, його ще вдалося дослідити відомому історичному картографу Леву Багрову¹⁵, під час досліджень походження Русі на неї посилався Омелян Пріцак¹⁶.

Ще одну складову цієї карти запропонував до розгляду німецький дослідник А. Вольф, активно підтриманий сучасним дослідником Леонідом Чекіним¹⁷. Він наклав на карту генеалогічне древо роду брауншвейського герцога Оттона Дитяти і запропонував розглядати підбір міст Центральної та Східної Європи на зображенні карти як комплекс місць мешкання родичів Оттона. Більше того, цей підбір міст відповідав сімейній ситуації Оттона на 1239 р. Київ тут асоціюється в рамках гіпотези Вольфа про біографію бабки Оттона – Інгеборг.

Із збережених ісландських мап назва Києва – *Kju* – повторена у сази про Тидрека Бернського, хоча традиційно у давньоскандинавській писемності вживана назва Києва – *Kaenugardr*¹⁸.

У часах середньовіччя Київ традиційно зображувався на картах, призначених для інтелектуального пізнання – достатньо рідкісних джерел минулого, таких як згадана Ебсторфська мапа, або Херефордська вівтарна карта (1290), що знаходилася у Херефордському соборі в Англії. На ній зазначено – ріка Данапер. Окрім того напис «Ця Дакія – є Русія» – данина скандинавській традиції ознаки Данії, Русі біля Готланда¹⁹.

Все частіше, однак, зображення міста зустрічалося на картах

¹⁵ <http://www.landschaftsmuseum.de/Bilder/Ebstorfl.htm>; *Багров Л.* История... – С. 272; *Чекін Л. С.* Вказ. праця. – С. 136–152.

¹⁶ Інші складові інформаційної основи цього картографічного джерела були запропоновані Пріцаком: *The Origin of Rus.* Cambridge (Mass.) – 1981. Vol 1.

¹⁷ *Чекін Л. С.* Вказ. праця. – С. 138.

¹⁸ У давньоскандинавських королівських сагах було закріплене уявлення про Хольмгард (тобто Новгород) як столицю Гардаріки: *Джаксон Т. Н.* Четыре норвежских конунга на Руси. – М., 2000. – С. 27; *ї ж.* Исландские королевские саги о Восточной Европе (с древнейших времен до 1000 г.). – М., 1993. – 303 с.; *Древнерусские города в древнескандинавской письменности / Сост. Г. В. Глазырина, Т. Н. Джаксон.* – М., 1987. – 210 с.

¹⁹ *Багров Л.* История... – С. 41; *The Hereford Map: A Translation of the Legends with Commentary / By Scott D. Westrem; Terrarum Orbis: History of the Representation of Space in Text and Image / Edited by Patrick Gautier Dalche.* – Turnhout, Belgium: Brepols, 2001. – www.brepols.net

мандрівних «*itineraria picta*» разом з описами чи то купецьких, чи то воєнних місій. Активне зображення Києва на європейських картах в часи розвитку картографії було досить поширеним явищем, аж таким, яким відомий знавець турецької карти України Зигмунт Абрагамович вважав, що «взагалі не заслуговує на увагу»²⁰. Однак, така практика, як свідчать джерела, мала свій поступ і формувалась на підставі певної традиції передачі зображення міста на просторах земель Європи – з одного боку, та інтерпретації цієї інформації укладачами карт, які самі, як правило, не мандрували, з другого – на основі щоденників мандрівників-очевидців, які описували побачене у «*itineraria scripta*». Описи міста у нотатках подорожей, щоденниках і подібних джерелах інформації є цікавими й унікальними у своєму роді, оскільки відповідають певним періодам розвитку міста. Часто-густо наведені свідчення ранніх авторів таких як, наприклад, Тітмар Мерзебурзький, у свою чергу певним чином були спотворені під час перевидань або звичайних запозичень пізнішими авторами. Подеколи неадекватні переклади призводили до викривлених тлумачень або легендарних залишків «рудиментів» старих текстів, таких, як наприклад, легенда про «Синеуса і Трувора», про 400 київських церков і т. п.²¹

Численна кількість морських рукописних мап – портоланів виникає у цей період у країнах і землях, що активно вели морську торгівлю в межах Середземного та Чорного морів. Так відома ціла низка італійських та каталонських портоланів, які у той чи інший спосіб зображують внутрішні терени українських земель, у тому числі міста. З 1339 р. відомий Портолан Анжеліно Дульсерта, центром зображення якого було Чорне та Середземне морів²², тільки текстуально зазначав «Ruthenia» з абстрактними містами на правому березі ріки. Трактат Франческо Балдучі

²⁰ *Абрагамович З.* Старая турецкая карта Украины с планом взрыва днепровских порогов и атаки турецкого флота на Киев // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной Руси и Центральной Европы. – М., 1969. – Т. II. – М., 2000. – С. 27. Посмертне видання статті Зигмунта Абрагамовича: Stara turecka mapa Ukrainy z planem wysadzeniadnieprzanskich porohow i ataku floty tureckiej na Kijow // Studia historyczne. Kwartalnik. Rok XLIV. – 2001. – zeszyt 1 (172). – S. 3–23.

²¹ Без коментарів залишився цей відомий казус перекладу про «Синеуса і Трувора» у: *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – С. 36. Пор.: Древняя Русь в свете зарубежных источников / Под ред. Е. А. Мельниковой. – М., 1999. – Гл. IV, 1.5.

²² http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/9/94/Map_of_Angelino_Dulcert_cropped.jpg

Пеголотті «*Практикум торгівлі*», записи массаріїв Кафи, портолани Граціозо Бенинкази²³, Конте Фредучі, Пьетро Весконте²⁴, атлас Андреа Бьянко²⁵ – ці зразки карт свідчать про «просування» у світовій картографії інформації про землі Руси. Зрештою рукописна мапа світу Фра Мауро 1459 р. передає зображення міста разом з кількома варіантами написання назви Русі²⁶.

Унікальною пам'яткою серед рукописних мап світу є карта Світу Генріха Мартеля (Германуса) 1490 р., що зберігається у бібліотеці Єльського університету. Її автор є також рукописної копії «Географії» Птолемея з 13 картами, три рукописні копії «*Insularium illustratum*»²⁷. Фактично Германуса можна назвати примітивним автором серед картографів рукописних мап, коли нарівні з унікальними пам'ятками уже функціонували тиражі видань карт Птолемея.

1472 року в Аусбурзі вийшла перша в світі книга, що мала друковану мапу – праця біскупа з Севільї Ісидора «*Etymologiae...*», яка містила алегоричну карту світу. Від того часу більша частина картографічного спадку збереглася переважно у друкованому вигляді, лише, відповідно до

²³ *Гордеев А. Ю.* Карти-портолани XII–XVIII ст.: особливості та роль у розвитку картографії. – К., 2009. – С. 95–96.

²⁴ http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/1/1f/World_map_pietro_vesconte.jpg

²⁵ <http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/9/99/Biancomap.jpg>

²⁶ <http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/1/1b/Fra-MauroDetailedMap.jpg>; *Багров Л.* История картографии. – М., 2004. – XLII. Тут подано місце зберігання оригіналу: Венеція, бібліотека Марчіана. Я – № 13. Два дослідники мапи Фра Мауро вказують на різні ознаки цієї мапи: Боряк Г. В. у статті Гійом де Боплан: «Це давнє місто розмістилося на плато...» Київ на картах XV–XVIII ст. // Київ. – 1985. – № 1. – С. 148–156. Стверджує, що карта містить зображення двох Києвів. З ним дискутує Філюшкін А. (Как Россия стала для Европы Азией? – Ab Imperio. 2004, 1.), який зазначає, що «Среднее Поднепровье с Киевом (Chio -?) на карте обозначено как провинция Рахан» В останній роботі автор припускається низки помилок, у першу чергу пов'язаних з тлумаченням хороніма «Русь» і вживаннях його на мапах Світу. В цьому сенсі дуже важлива робота Калени Угрин «La Notion de «Russie» dans la Cartographie Occidentale (XVI–XVIII siecle)» (Institut Ukrainien des Sciences Economiques. – Paris; Munich, 1975. – 144 с.), не була відома петербурзькому історику. Авторка у короткому резюме зазначила про типові помилки тих, «що хочуть розглядати «російську проблему» і в результаті доводять до помилкового поняття Русі і Росії взагалі» (с. 142).

²⁷ *R. A. Skelton.* Looking at an Early Map. – University of Kansas Libraries, 1965. – 32 p.; *Багров Л.* История... С. 289; *Bagrow L.* Nikolaus Germanus // A. Ortelii Catalogus Cartographorum, cz. 2. – Gotha, 1930. – S. 33–37.

технології створення карт: спочатку дереворитів, потім мідьоритів.

У 1478 р. Якобом Ангелусом²⁸ була видана карта видатного німецького гуманіста, кардинала Миколая Кузанського (Миколай Крифтс, Кребс) «Nova Europe Tabula», в якій як ніколи до цього часу давалася детальна інформація про географію українських земель: «15 paralelles Per Boristen, Kiowiusa, Tiras (як населений пункт. – *T. L.*), Aciaces Flu, Mons Karpatos, Russia Alba, Volhinia, Podolia, Pokutze»²⁹. Регіональна українська хоронімія разом з такими значними етнонімами як Русь, Біла Русь «вриваються» в контексти європейських атласів і дають абсолютно визначену локалізацію теренам Руси-України. Подібно до європейської практики зображення регіональних особливостей, наприклад в часи діяльності великого Себастьяна Мюнстера, коли його заклик надсилати йому матеріали з різних кутків Німеччини для його «Космографії» виявився колосальним доробком німецьких картографів, які створили більш ніж 25 окремих регіональних карт, – у Кузанського така насиченість об'єктів Східної Європи, в тому числі топографічна інформативність українських земель, «видає» його автора, що добре знався на слов'янському матеріалі і знав про регіональні етнотопоніми, а головне – передав їхнє звучання так, як це тоді вживалося у місцевому повсякденні, зокрема щодо назви Покуття, яку він не зміг латинізувати.

Хронологічно події відкриття Нового Світу цілком захоплювали європейське середовище створювачів мап. Однак, була ще одна тема цікава для картографування – очікування 1500-ліття, як кінця світу і відповідні рефлексії християнського суспільства щодо рятівних прощ до святих місць. Географами та граверами німецької школи була створена мапа-дереворит шляхів паломників від данських країв до Риму. Пунктиром на мапі було зазначено шляхи і зупинки європейськими містами на шляху до Святого Петра (орієнтація з півдня на північ). Знаменною ознакою цієї мапи є представлення на цій мапі годинника Етцлауба – орієнтаційного компаса, лімб якого поділявся на змінні за величиною сегменти за ходом сонця. Мапа також мала градусну сітку.

²⁸ Нам була доступна репродукція у виданні: Българските земли в книги, атласи, карти, гравюри и рисунки от колекцията на д-р Симеон Симов. – София, 1986. – Табл. 2, (47x35); В. Кордт у «Материалах по истории русской картографии» (Вып. II, 1910. – С. 8–9) зазначає, що оригінали мапи втрачено. У даному разі йдеться про більш раніший невідомий Кордту варіант мапи, ніж поданий у «Материалах...»: Хронологія видань і рукописних копій та використань карти Кузанського XV ст.: 1478 (Ангелус), 1490 (Германус), 1493 (Мюнцер).

²⁹ Там само.

Початок XVI ст. (1506 р.) ознаменований виходом у світ низки картографічних пам'яток, які детально репрезентували українську місцеву географічну мережу, включно з регіональною топонімією. У 1506 р. вийшла у світ Карта світу Джовані Матео Контаріні³⁰, гравійована Франческо Розеллі. Перспектива карти (з півночі) дозволила представити терени України і Київ на Євразійському континенті.

З 1507 р. у Римі здійснювалася робота над виданням Птолемеєвої «Географії» Мартин Вальдземюллер (Илакомілус) на Карті світу, гравійованій на дереві на 12-ти аркушах: загальну характеристику якої можна відзначити особливим акцентом на географії Східноєвропейських теренів, – зображено Київ, попри дрібне мірило оригіналу – це варто зауваження для хронології «присутності» Києва на дрібномасштабних картах світу³¹.

Того ж року Марко Беневентано видав мапу Середньої та Східної Європи на замовлення Євангелісто Тосіно. Карту цих теренів редагував Бернард Ваповський з попереднього зразка мапи Миколи Кузанського «*Tabula moderna Polonie, Vngarie, Boemie, Germanie, Russie, Lithvanie*»³².

Принаймні саме завдяки Бернарду Ваповському частина земель Русі у цьому виданні отримала більш детальну номенклатуру порівняно з попередніми зразками європейської картографії. Цікава для нас легенда цієї карти виглядає наступним чином: *Podolia, Russia, Russia* (біля *Sambor*), *Russia Alba sive Moskovia, Dukatus Moskovia, Neper, Boristenes fl., Kyow, Kanyof, Chercasy*³³.

Ім'я Бернарда Ваповського³⁴ належить до плеяди найвідоміших європейських вчених, хроністів-географів та астрономів. З роду Ваповських герба Нечуя³⁵ з Радохоничів та Ваповичів (Вапівців) на Перемишльщині Бернард здобув освіту у Краківському університеті, навчався у Адальберта

³⁰ Багров Л. История... – Табл. LX.

³¹ Там само. – Табл. LXI. Збереження – Замок Вольфегг, Німеччина.

³² Там само. – Рис. 16. Перевидання карти Миколи Кузанського «*Tabula Moderna Sarmatie Eyr. Sive Hungarie, Polonie, Russie, Prussie et Valacie*» у 1520, 1522, 1525, 1535 роках так само несло традицію Птолемея, хоча і досить модернізовану на той час.

³³ *Czeslaw Chowaniec*. The first geographical map of Bernard Wapowski // *Imago mundi*. – Vol. XII. – P. 59–64; *Birkenmajer L.* Marc Beneventano, Kopernik, Wapowski // *Rozprawy Wyzd. Mat. Przg. Akad. Um. Ser III, vol. I, part A*. – Krakow, 1901. – S. 134.

³⁴ Дати життя точно не встановлені – народився бл. 1450 або 1470 р., помер 1535 р.

³⁵ *Niesiecki K.* Herbarz Polski. – Т. IX. – S. 226.

Брузевського, обіймав високі посади в ієрархії католицької церкви: був каноніком і кантором гнєзненським, при дворі папи Юлія II титулований «subicularii et protonotarii apostolici». Після повернення до Польщі був королівським секретарем. Ваповський продовжувач відомої Хроніки Яна Длугоша – описав події 1381–1463 рр., 1480–1535 рр.³⁶ на доповнення подій Королівства Польського.

По поверненню до Польщі спорядив велику мапу Польщі у мірилі 1:1000 000, а також мапу країн Східної Європи у мірилі 1:2900 000. Обидві були видані у Кракові Флоріаном Унґлером³⁷ 1526 р. Серед номенклатури мапи: Russia (двічі), Podolya, Kyoviae та Kyiouia eratus. Крім Києва на мапі зазначено Neper, Boristenus, Visigrod, Caniov, Czercasi Чорнобиль, та багато інших населених пунктів. Ваповському належить створення картографічної основи тогочасного слов'янського світу – українських земель у тому числі – включно із землями Московії, що надалі копіювалися у багатьох виданнях мапографічних пам'яток Європи впритул до часу створення карт Гійома Левассера де Боплана. Східний географічний кордон Європи завдяки Ваповському був посунутий до Азова, що було прийнято європейською картографією до нових часів. Крім того, Ваповський уточнив абрис берегів Чорного моря, через що увесь вигляд Європи набув більш точних форм. Таким чином в особі Бернарда Ваповського зійшлися знання європейського Заходу, цілком базовані на Птолемеєвій основі та реалії Східної Європи, вперше ним зазначені.

Найбільш відомим мапографічним виданням XVI ст. є безперечно «Theatrum Orbis Terrarum» Абрахама Ортеліуса, випущено у світ 1570 р. Воно містило 70 карт на 53 аркушах здебільшого роботи Франса Хогенберга. Це видання несло не тільки наукову цінність знань про землі світу, але й було мистецьки довершеним. Подальші перевидання Театру земель видавалися з доповненнями – «Additamenta», «Paregon» – загальна кількість авторів сягала уже 87-ми чоловік, згодом – 94-х. Видання 1598, 1601 рр. було збільшене до 121 карти і стало результатом роботи 183-х авторів³⁸.

Взоруючи на видання хронік, дотичні до історії Польської Корони, і які були створені на заході – *Полонія* Мартіна Кромера, *Опис європейської*

³⁶ Kroniki Bernarda Wapowskiego z Radochoniec, kantora katedr. Krakowskiego. 1480–1535 / Wyd. Komisji histor. Akad. Umiej. W Krak. T. II. – Kr., 1874. Передмова.

³⁷ Багров Л. История... – С. 195, 267.

³⁸ Багров Л. История... – С. 206, табл. ХСІІ; Шелухін С. Україна – назва нашої землі з найдавніших часів. – Дрогобич, 1992. – С. 164.

Сарматії, Олександра Гваньїні, польські автори Ян Длугош, Бернард Ваповський і, зокрема, Станіслав Сарніцький³⁹ створили власні твори, що нині розглядаються як цілком окремі твори історичного реконструювання. Хроніст і письменник, вчений і політичний діяч, діяльність якого припала на часи правління короля Стефана Баторія, Сарніцький доклався не тільки до картографування теренів України, але й до детального переліку населених пунктів, історії їх виникнення, зазначення етимології і багатьох інших подробиць, цікавих європейському читачеві. Серед них чільне місце займає зображення Києва. Основній роботі Сарніцького: «*Annales, sive de origine et rebus gestis Polonorum et Lituorum*» 1587 р. передувала праця «*Descriptio veteris et novae Poloniae cum divisione eiusdem veteris et nova. Adiecta est vera et exquisita Russiae inferioris descriptio, juxta revisionem Commissariorum Regiorum et Livoniae juxta Odoporicon exercitus Polonici redeuntis ex Moschovia...*» видрукована у 1585 р. Цей опис королівства мав перевагу відносно попередніх хронік у тому, що був цілком побудований на статистичній інформації, отриманій королівськими ревизорами в ході люстрації Руського та Подільського воєводств 1576 р. Найцікавішою частиною Опису є той античний контекст, який був відомий Сарніцькому, – а відтак і кожному освіченому читачеві, – території Скіфії та Сарматії.

Сарніцький спинається у вступі на згадках про три античні народи, що мешкали на цих теренах, зокрема «костобоків», що мешкали при р. Бозі (Бузі), вичитаних ним у Корнелія Тацита. «Бесів» він поселяє в районі Бескид. При встановленні місця розташування Білгорода Сарніцький дає критичні зауваження з посиланням на попередні хроніки, зокрема Мартіна Кромера *Polonia*, звинувачуючи його у незнанні території, а разом сам припускається помилки називаючи Білгород Кафою. Так само з критичним запалом Сарніцький подає античні назви Богу та Дніпра, розлого дискутує з Геродотом та Птолемеєм. Посилаючись на матеріали люстраторів у частині опису Дніпра він наводить спростування пануючої думки попередників «помилки наших часів», про впадання Богу у Дніпро. Віддаючи належне львівському каштеляну Яну Сененьському, люстратору і «величному мужу», у справі вимірювання і точного показання місця впадіння Богу-Гіпаніса до Евскінського Понту – Чорного моря, автор сам називає місце впадіння Богу до моря «Овідієвим озером», «помітний там мур певний товстим шаром свинцю покритий, що в море на півмилі

³⁹ *Вирський Д.* Українське Подніпров'я у С. Сарніцького «Описі давньої та нової Польщі» (1585) // Історико-географічні дослідження в Україні. – Число 11, № 11. – С. 19–35.

видається. Згаданий Вітовт... до самого моря коня довівши, паном моря Сарматського себе оголосив». Розмірковування автора щодо назв Богу і Божка – меншої ріки поруч, що через «божество річки... древні люди пошановували в той час, коли племена були» – видає зацікавленого укладача і впевненого знавця реалій, очевидно, відвідувача багатьох описуваних місць.

Наводячи рядки про Київ і вперше визначаючи його вимірне точне місцеположення – 51°12" – 54°12" Сарніцький не може обійтися без критичних зауважень щодо чудес Печерського монастиря. Скептично згадуючи «римські байки» про північні та індійські чудовиська, він так само зі скепсисом зауважує про поширення «русами» чудес про героїв, яких «богатириями звать». Протестантський критичний погляд Сарніцького⁴⁰ на чудеса дозволяє йому зауважити, що причиною такого збереження мощів є специфічний клімат. Однак, він нотує, «...місцеві мешканці це пов'язують з релігією та приписують святості місця».

Перехоплене жалем авторське співчуття до тих, хто не знав географічних реалій українських теренів, головне до бранців, які потрапивши у ясир не відали місцевих шляхів і були приречені на загибель. Порівнюючи Сененського з імператором Антоніном Пієм, який написав книгу про римські дороги до варварських країв, аби можна було повернутись додому, автор зазначив: «Напевне не менш високо заслуженим є наш Ян Сенецький, який неприємний шлях виклав у тих ясних записках. Бо чутно про бранців, які при скіфах (татарах. – *Т. Л.*) або турках утримуються, бо хоча могли б себе час від часу з кайданів самі вирвати, але через незнання краю та шляху повернення на батьківщину, віддають перевагу більш суворішій смерті, що рабство приносить, аніж уникнувши каторги у пустелях блукати або від диких звірів бути з'їденим... Щоб якби колись з волі Господа Бога кого-небудь наступного кого захопили, знав може, в якому місці є вихід та яких проходів триматися належить, найкоротший шлях шукаючи зі своїх нещасть».

Абетковий перелік географічних об'єктів із вказівкою широт і довгот розташування кожного із зазначених пунктів так чи інакше самим автором пов'язаний з його основними аналами. У пункті про охорону шляхів Сарніцький вказує дивитись третю книгу його праці, таким чином пов'язуючи ці два тексти у єдиний проект. Збережена лише частина начерку мапи Сарніцького, куди терени Надніпрянщини і Київ у тому числі не потрапили. Подальші зображення міста на пізніших мапах цілком укладаються у задані Сарніцьким географічні координати.

⁴⁰ До 1570 р. був кальвіністом.

У 2-й половині XVI ст. відвідувачі міста залишили не тільки текстові свідчення про нього, але й спробували показати його просторове розташування. Таким став подорожній щоденник німецького купця Мартіна Груневега⁴¹, який відвідав Київ у 1584 р. У його записках Київ представлений декількома малюнками-панорамами Верхнього міста, Печерська і Подолу, а також малюнки-схеми, які охоплюють всю його територію. Додатковими у тексті щоденника є вид Михайлівського собору, кресленник входу в лаврські печери і схема-план Києво-Печерського монастиря. Ці невеликі кресленники в тексті рукопису передають зовнішній вигляд і розташування основних споруд старого Києва XVI століття. Мартін Груневег також не забув про основний об'єкт міста – київський замок на високій горі, де традиційно розташовувалася резиденція київського воєводи. На малюнках київський замок був висунутий своєю вежею на рівень верхнього міста, позначеного знаком Софійського собору. Умовний малюнок замку в цілому відповідав збереженим його описам більш пізнього часу, він дійсно зображений «оточеним дубовими кілками з однією дубовою баштою біля мосту, де були будівлі... три світлиці в одному місці з двома сіннями, одна з бічною кімнаткою... Пекарня, дім для гостей, стайня, колодязь и два збройних склади...».

Пейзажі і види різних частин Києва, які пояснює текст щоденника розміщені в рукописі згідно з перебігом подорожі і відвідуванням Груневегом київських пам'яток, в якому також було зображено й описано планування міста: «Він (Київ. – *Т. Л.*) розкинутий на три частини, один бік трикутника складає Дніпро, зазначений № 4 на малюнку. Дві інші сторони упираються в гори, які на малюнку показані затемненими місцями. Білою площею посередині я зазначив розташування міста». Зазначені на малюнку номери в тексті мають пояснення і дають уявлення про шлях мандрівки М. Груневега. Так під № 2 на панорамі міста він позначив гостинний двір, де він зупинився; під № 5 вказав шлях, по якому прибув «через високу порослу лісом гору»; під № 3 позначив площу, «де стоїть католицький костел і монастир». Судячи з цих описів і зображень на малюнку, М. Груневег приїхав у Київ Львівською дорогою і зупинився на гостинному дворі на Подолі поруч з католицьким костелом, що був зображений на схемі у вигляді гострої дзвіниці і будинку з високими фронтонами. У своїх невеликих малюнках Груневег намагався відтворити архітектуру православних церков. Зображена (ймовірно, Хрестовоздвиженська)

⁴¹ *Исаевич Я.* Мартин Груневег та його опис Києва. Мартин Груневег. Славновісне місто Київ // Всесвіт. – 1981. – № 5. – С. 211.

церква, поруч з Київськими воротами, що ведуть у Верхнє місто, завершується банею у формі цибулини. На малюнку Михайлівського Золотоверхого собору Груневег старанно переніс його пропорції й архітектурні особливості – світлові вікна барабану і правильну округлу форму бані з великим хрестом. Поряд з видовими зображеннями київських будівель автор відтворив схему-план Кисво-Печерського монастиря та його печери. Ймовірно, труднощі, що виникли перед ним через незнання лабіринтів печер, змусили зобразити територію лаври схематично у вигляді прямокутника, а печери і будинки передати значками квадратів. Центр Подолу, який найдетальніше описаний у мандрівника, оскільки саме тут він мешкав під час подорожі, означений площею з мурованою церквою Богородиці (Пирогощі) посередині поруч з ще однією дерев'яною неназваною церквою. Неподалік обох цих споруд зазначене місце «карвасару» – спотворене від тюркського слова караван-сарай, – тобто гостинний двір. Це цікаве зауваження, враховуючи специфіку київського Подолу, наводить на думку про орієнтальні впливи у системі його забудови. Цікавим є зауваження мандрівника щодо розмірів подільських дворів, які були такого розміру аби могли вмістити кілька возів: «Кожен двір має великий садок, город і багато будівель для худоби і людей. Все це розташовано тут і там, неначе доганяє одне одного. (Тут очевидно далось взнаки звичка автора до тісних вулиць і невеликих дворів! – *Т. Л.*) Кожен дім має лазню за таким зразком як у нас платні лазні, але розміром як мала кімнатка... В лазнях вони топлять щодня... Паркани коло будинків гарно збиті зі стоячих дощок... (Паркани особливо впадають у око спостережливому Гуневегові, бо він акуратно замальовує їх зразок. Огорожею Печерського монастиря також був зацікавлений патріарх Макарій – у 1654 р. він зазначив, що вона була із густо посаджених і колючих кущів агрусу. – *Т. Л.*) Все місто хоч і дерев'яне, проте добре збудоване».

Фіксація умовної позначки Києва на світових мапах і малювання київських парканів у щоденниках мандрівників є двома крайніми пунктами умовної лінії віртуального осягнення погляду на місто від найдавніших часів до XVI ст., на шляху якого зустрічається багато несподіваних деталей, що можуть змінити традиційні погляди на місто і його роль у світовій історії.

УДК 655.424"169":93/94(477).001

Юрій Мицик,

професор Національного університету «Києво-Могилянська академія»,
д-р іст. наук

Наталя Пухальська,

доцент Національного університету «Києво-Могилянська академія»,
канд. філол. наук

ДРУКОВАНІ «ЛЕТЮЧІ ЛИСТКИ» КІНЦЯ XVII ст. ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Історія преси бере свій початок від німецького першодрукаря Йогана Гутенберга. Невдовзі з'явилися і перші друковані газети, які тоді називалися по-різному: «летючі листки» («Flüglblätter»), «відомості», «новини», «куранти», «авізи», тощо. Цікаво, що вже в третій за рахунком газеті висвітлювалися події, що стосувалися України. Мова йде про італійський «летючий листок», який сповіщав про взяття турками Кафи (Феодосії) у 1475 р. Такого роду видання користувалися величезною популярністю в європейській громадськості, вони оперативно інформували читачів про тогочасні події. Їхні відомості були зазвичай досить лаконічними, містили в собі інформацію переважно про події військово-політичної історії. У XV–XVII ст. рукописні та друковані «летючі листки» співіснували, але останні в міру розвитку друкарської справи стали домінуючими і в першій половині XVIII ст. майже повністю витіснили рукописні газети. Всі ці пам'ятки складають важливу частину величезного комплексу нарративних джерел, що їх називають «записками іноземців».

В українській історіографії на них увагу звертали ще літописці XVIII ст. (С. Величко), потім професійні історики (М. Бантиш-Каменський, Й. Бодяньський, М. Костомаров, М. Грушевський і, особливо, Іван Франко). Але на новий рівень дослідження даної категорії джерел підніс саме Веніамін Кордт (1860–1934), який до того ж став піонером вітчизняної картографії. Його праця-каталог давно стала класикою жанру¹. На жаль, через загальновідомі причини продовжувати справу В. Кордта в історичній науці материкової України було неможливо протягом тривалого часу і лише історики-емігранти, насамперед І. Борщак та Д. Дорошенко, плідно займалися розробкою даної проблематики². В самій же Україні зацікавлення нею поволі зростає від часів хрущовської «відлиги». Хоча важливий внесок у цю справу зробили М. Ковальський, Ю. Мицик, Д. Наливайко, С. Плохій та ін.³, однак до реалізації завдань, поставлених

В. Кордтом, до наукового видання в українському перекладі зафіксованих у його праці «записок іноземців» ще дуже далеко.

У цьому плані виразно відчувається величезна дистанція між українською і скажімо, німецькою чи польською історіографією. Досить сказати, що при Бременському університеті (ФРН) існує спеціальний інститут дослідження преси «Presseforschung», який збирає у вигляді фото-і ксерокопій, мікрофільмів старонімецьку пресу XV – першої половини XVIII ст. (зараз зібрано вже понад 1000 томів підшивок, не кажучи про розпорошені «летючі листки»), що забезпечує потужну джерельну базу для досліджень. Існує у ФРН також німецький музей преси в Меерсбургзі-Бодензее⁴. Значний поступ у цьому напрямі здійснила і польська історіографія, де дослідження даної проблематики ефективно проводяться, починаючи з 1814 р. (праці Ф. Бентковського). Досить вказати на потужне зібрання мікрофільмів рукописних та друкованих джерел з історії Речі Посполитої у Національній бібліотеці у Варшаві (відділ мікрофільмів). Серед них бачимо масу не тільки польських, а й іспанських, італійських, німецьких, французьких, шведських тощо друкованих газет, брошур, «летючих листків». В Україні ж, на жаль, немає аналогічних установ чи відділів, а необхідність у їх створенні давно назріла. Існування установ подібних «Presseforschung» або відділу мікрофільмів Національної бібліотеки у Варшаві піднесло б на новий рівень дослідження історії України козацької доби, зробило б можливим появу фундаментальних праць, подібних до каталогу В. Кордта. Маємо на увазі, наприклад, тритомний каталог недавно померлого польського історика проф. Конрада Завадського (1912–2002)⁵. Характерно, що вже перший з друкованих «летючих листків», зафіксованих у каталозі К. Завадського, стосується України (там йдеться про битву під Оршею 1514 р., в якій війська великого князівства литовського, якими командував князь Костянтин I Острозький, розгромили московські війська. Додамо, що в першій польській газеті «Mercuriusz polski», яка виходила у 1661 р., вже з першого номеру велика увага приділялася Україні–Гетьманщині.

Завдяки каталогу К. Завадського стало можливим ефективне виявлення в польських зібраннях «летючих листків», що стосуються України і введення їх до наукового обігу. Варто звернути увагу і на значні потенційні можливості польських архівосховищ. Досить сказати про спеціальний відділ (№ 34) фамільного архіву князів Радзивилів АГАД (Архів Головної Акції Давніх) у Варшаві, де зберігаються рукописні та друковані «новини», «летючі листки» тощо XVI–XVIII ст.

У даній статті приділяється увага «летючим листкам», які стосуються

України кінця XVII ст. Цей період обрано не випадково. Блискуча перемога християнських армій над османськими агресорами під стінами Відня у 1683 р. викликала справжній інформаційний вибух. У різних країнах про це писали численні літописи, хроніки, газети, ясна річ, і спеціальні «летючі листки», на цю тему писали фрески та картини, ставилися п'єси⁶. Так широковідомими стали чотири видання листу короля Яна III до королеви, написані у таборі під Віднем 13.09.1683 р.⁷ На сторінках цих видань траплялися свідчення і про участь у обороні Відня і запорозьких козаків. Особливий розголос мали подвиги українського розвідника Кульчицького, їхній опис із зображенням самого Кульчицького подав цілий ряд німецьких брошур (вони стали предметом спеціального дослідження львівського історика І. Мицька). Крім того, увагу видавців «летючих листків» привернули інші події, пов'язані з війною християнських держав проти Османської імперії⁸, насамперед похід запорожців на чолі з гетьманом Стефаном Куницьким у пониззя Дністра наприкінці 1683 р. У Кракові було видано «Nowiny z Wegier» та «Excerpt z listu hetmana kozackiego Kupnickiego...». У першому наводилося 5 звісток, у т. ч. «з-під Тягині 29 листопада». Тут говорилося про перемогу козаків Куницького у Буджаку, взятті Білгорода–Дністровського, запорозьке посольство до любачівського старости, які хотіли порвати з «московською протекцією» і на знак приязні до Речі Посполитої вдарити на Крим⁹. У другому «летючому листку» наводився витяг із листа Куницького до краківського каштеляна, де йшлося про перемогу україно-молдавських військ над ординцями й турками 5.12.1683 р. під Тягиною (Бендерами), причому у цій битві було вбито 30 тис. ворогів, а козаки зовсім не мали втрат! Ці дані були явно перебільшеними, але важко сказати чи провина в цьому Куницького чи видавця листа. Тим не менш перемога дійсно мала місце і в усіх краківських костьолах було проведено урочисте богослужіння, а король послав Куницькому 100 тис. зл. Оскільки ця новина була дуже актуальною в контексті віденської кампанії і зміцнювала надію на швидку перемогу над Османською імперією, то про цю подію широко оповістили європейську громадськість ряд інших польських, італійських тощо «летючих листків»¹⁰. Наступний «летючий листок» (без титулу) був виданий очевидно наприкінці того ж року і містив у собі лист Куницького, де розповідалося про успішний похід козаків на Буджак проти ординців, про становище турецьких військ у Язловці та Кам'янці-Подільському¹¹. Ще один анонімний «летючий листок» свідчив про те, що австрійський імператор, дізнавшись про перемогу Куницького, став ініціатором урочистого богослужіння у кафедральному соборі м. Лінц. Тут йшлося також про наступні бої козаків Куницького з ординцями

і взятті ними у полон молдавського господаря Георгія Дуки. Цю ж інформацію доповнюють «Nowiny» від лютого 1684 р., де йдеться про перемогу Куницького біля с. Траян у Молдавії, полонення Дуки і поширенні антитурецьких заворушень на території Балканського півострова, Єгипті та Месопотамії, підготовку Московської держави до війни з Кримським ханством. Інші «Nowiny», видані у середині лютого 1684 р., торкнулися боїв з турками й татарами під Кам'янцем-Подільським, в Угорщині, на Середземному морі, полоненні Дуки і відвезенні його до м. Станіслав¹². Цілий ряд «летючих листків», виданих у Західній Європі латиною, італійською, німецькою та іншими мовами, поширив дану інформацію, а одна брошура містила також відомості про відбитті атаки угорських повстанців на Ужгород¹³. Два з таких анонімних польських та італійських «летючих листків», виданих у Венеції у 1684 р., наводяться у українському перекладі нижче (додатки № 1, 2).

Через деякий час Куницький зазнав поразки і змушений був рятуватися втечею, за що його пізніше стратили самі ж козаки. Надії на швидку перемогу над турками танули і як наслідок з'явився німецький «летючий листок», котрий заперечив переможну реляцію Куницького як недостовірну¹⁴.

З 1685 р. починається занепад «летючих листків» у Речі Посполитій, оскільки вона сама опиняється у стані кризи, а до того ж швидко поширюються газети у сучасному розумінні цього слова. У цій державі вийшло у 1685–1690 рр. всього два «летючих листка», які не мають безпосереднього відношення до України. В той же час ці пам'ятки продовжують активно друкуватися на захід від польських кордонів. Тут слід згадати про італійський «летючий листок» друкаря Марка Антоніо Пандольфо, виданий у Мілані в 1685 р. У ньому йшлося про перемогу нового козацького гетьмана Андрія Могили над загонами Федора Сулимики, про бої в Буджаку і Молдавії і спаленні Ягорлика – містечка у Придністров'ї¹⁵. У цьому ж ключі були витримані ряд італійських брошур 1685 р., а також німецький «летючий листок», де розповідалося, зокрема, про напад татар на Волинь, бої козаків А. Могили між Баром та Меджибожем¹⁶. У 1686 р. у Венеції та Мілані вийшло три італійські брошури, в яких йшлося зокрема про взяття Бару та Меджибожа, напад козаків на Перекоп, пониззя Дунаю, події у Кам'янці-Подільському, взятті козаками в полон на Чорному морі турецькому посла до хана. Одна з цих брошур була перевидана 5 разів. 1688 рік приніс ще дві італійські брошури, видані у Модені та Мілані, де йшлося про успішний чорноморський похід козаків проти турків¹⁷. Наступні три роки (1689–1691) були у цьому плані

неврожайними, бо принесли лише три «летючих листки» (італійський, німецький та іспанський), у яких містилися дані про боротьбу козаків проти Османської імперії у Молдавії та на Чорному морі, про відбиття ординських наскоків на Поділля. Тексти двох з цих італійських «летючих листків» наводяться нижче у додатках (№ 3–4). Додамо, що іспанський «летючий листок» під заголовком «Nueva Relacion de la senalada Vitoria confeguida del Principe Cosaco en el Mar Negro, contra los Turcos y Tartaros ...», виданий 1 березня 1691 р. є звичайним перекладом з італійського «летючого листка», який наводиться нижче в додатках № 3. У німецькому «летючому листку» його видавець – відомий гданський друкар Рете повідомляв і про намір Яна III Собеського визволити Кам'янець-Подільський¹⁸.

Серед останніх у XVII ст. польських «летючих листків» можна вирізнити два. «Relacya o armacie...» (1698) повідомляла зокрема про підготовку Речі Посполитої до війни проти Османської імперії з метою відібрання Кам'янця-Подільського. Наступна тогорічна газета стосувалася уже самої війни і має красномовний заголовок: «Relatia potrzeby z orda pod Podhajcami die 9 septembris 1698». Тут мова йшла про битву 8–9.09.1698 р., яку виграв польний гетьман коронний Щ. Потоцький у ординців Каплан-Гірея¹⁹. У додатках до однієї зі своїх книг К. Завадський подав тексти ще трьох «летючих листків»: «Wiadomości warszawskie, lwowskie etc. Z Krakowa 22 februarii 1698», «Awizy warszawskie różne i lwowskie. Z Krakowa 5 iulii 1698»; «Relacya traktatów polskich z Portą Otomańską. Z Krakowa 3 Ianuarii Anno Domini 1699»²⁰. У останньому містилася розповідь про переговори, що закінчилися укладенням Карловацького миру 1699 р. У першому ж повідомлялося, що орда з Буджаку підходить до Кам'янця, куди провела 5000 возів і готується до грабунків, зокрема напасти на Львів. При татарах мали бути турки і угорці-реbelізанти. Посилаючись на чутку зі Львова, стверджувалося, що орда розділилася на дві частини: одна рушила до Фастова «в Україну», друга – до Дністра, а деякі інші загоны – до Львова чи Сокаля, бачили навіть великі вогні під Чортковим. Нарешті «Авізи» повідомляли, що ординські загоны часто нападають під Снятин.

Врешті відзначимо, що інформація «летючих листків» часто була плутаною і вимагає особливо ретельної перевірки у порівнянні з іншими джерелами. Однак не варто применшувати значення «летючих листків», які дають багатий матеріал для вивчення рівня знань іноземців про Україну кінця XVII ст.

Примітки

¹ Кордт В. Чужоземні подорожні по Східній Європі до 1700 р. / В. Кордт. – К., 1926.

² Див.: *Borschak E.* L'Ukraine dans la literature de l'Europe Occidentale. Paris, 1935; *Борщак І.* Україна в літературі Західної Європи. – К., 2000; *Doroschenko D.* Ukraina und das Reich. – Leipzig, 1942.

³ Детальніше про це див. наприклад: *Мьцик Ю. А.* Записки иностранцев как источник по истории Украины (вторая половина XVI – середина XVII в.). – Днепропетровск, 1981; *Мьцик Ю. А.* Записки иностранцев как источник по истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. – Днепропетровск, 1985.

⁴ *Мицук Ю. А.* Огляд джерел з історії України та Росії XV–XIX ст. в зібраннях ФРН / Ю. А. Мицук // Укр. археогр. щорічн. – К., 1999. – Вип. 3–4. – С. 110–140.

⁵ *Zawadzki K.* Gazety ulotne polskie I Polski dotyczące XVI–XVIII wieku. Bibliografia. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, 1977. – Т. 1: 1514–1661; 1982. – Т. 2: 1662–1728; 1990. – Т. 3: 1501–1725. Див. також: *Zawadzki K.* Początki prasy polskiej. Gazety ulotne i seryjne XVI–XVIII wieku. – Warszawa, 2002.

⁶ Див.: *Wyjciek Z.* Jan Sobieski. – Warszawa, 1982; *Rożek M.* Zwycięstwo Jana III pod Wieniem. Echa wiktorii. – Kraków, 2008.

⁷ *Zawadzki K.* Początki... С. 233.

⁸ Маємо на увазі «Новини» («Nowiny»), що містять у собі відомості «Зі Львова дня 16 жовтня 1683» і «З Кам'янця дня 17 жовтня 1683», в яких йшлося про боротьбу козацьких загонів проти ординців, про перемогу під Кам'янцем-Подільським і відступ ворогів з Язловця, Меджибожа та Бару. (*Zawadzki K.* Gazety... Т. 2. – № 1022). Примірник даної газети зберігається в НБ. – ВМ. – № 37963.

⁹ *Zawadzki K.* Gazety ulotne... Т. 2. – № 1026.

¹⁰ Див. наприклад: НБ. – ВМ. – № А 332 («Extrakt des kosaken Heeresführers Kunicki...»); *Zawadzki K.* Gazety ulotne... Т. 2. – № 1097. Видно на підставі цього ж листа було опубліковано «летючий листок» Паулем Дальштайнером (Регенсбург, 1684) (НБ. – ВМ. – № А 887) і ще один (анонімний), що зберігається у відділі «Россіка» Національної бібліотеки РФ у Петербурзі (*Zawadzki K.* Gazety ulotne... Т. 2. – № 1099), також італійський, виданий у Венеції у 1684 р.: *Novissima relatione della signalata vittoria ottenuta dai Cosacchi, Valacchi e Moldavi contro Tatarsi.* (НБ. ВМ. – № А 787). Ще один німецький «летючий листок» повідомляв про успішні бої козаків Куницького у Молдавії і про страту візира Кара Мустафи (НБ. – ВМ. – № 45886. «Der ganzen Christenheit...»); *Zawadzki K.* Gazety ulotne... Т. 2. – № 1100).

¹¹ *Zawadzki K.* Początki... С. 244. *Zawadzki K.* Gazety ulotne... Т. 2. – 1023.

¹² *Zawadzki K.* Początki... С. 244, 246.

¹³ *Zawadzki K.* Gazety ulotne... Т. 2. – № 1107–1128. Серед них можна вказати на три італійські брошури, які були видані у 1684 р. відповідно у Неаполі у типографії Франческо Бенці, у Мілані в типографії Марка Антоніо Пандольфо та у Болоньї в типографії Джакомо Монті (*Zawadzki K.* Gazety ulotne... Т. 2. – № 1108–1109, 1124).

¹⁴ *Zawadzki K.* Gazety ulotne... Т. 2. – № 1083 («Vierfalsche höchsterfreuliche Relation...»).

¹⁵ *Zawadzki K.* Gazety ulotne... Т. 2. – № 1132 («Diestinta relatione...»).

¹⁶ *Zawadzki K.* Gazety ulotne... Т. 2. – № 1131–1139, 1142. Згаданий німецький «летючий листок» («Continuatiuo...») було видано у Вроцлаві у 1685 р. Його мікрофільм знаходиться у НБ. – ВМ. – № 52110.

¹⁷ *Zawadzki K.* Gazety ulotne... Т. 2. – № 1145, 1155, 1156, 1164, 1165.

¹⁸ *Zawadzki K.* Gazety ulotne... Т. 2. – № 1168, 1170, 1175; *Zawadzki K.* Początki... С. 248.

¹⁹ *Zawadzki K.* Początki... С. 257–258.

²⁰ *Zawadzki K.* Początki... С. 385–393.

Додатки

№ 1

1684. – Краків. – Анонімний польськомовний «летючий листок»

«З Кракова від 16 січня 1684 року.

Король його мосьть затримається до запустів у Кракові, віддаючи розпорядження про майбутню війну, що має бути навесні. На гроші святого отця він наказав набирати піхоту замість тієї, яка загинула під Барканом. [Гетьману] пану Куницькому за таку відвагу та мужність він послав для козаків сто тисяч злотих; гіршого сукна – п'ятсот поставів, а французького сукна для значніших козаків – чотириста ліктів, йому ж самому кунтуші: один – соболинний, другий – рисячий, третій – лисячий, також і кілька жупанів з блакитного шовку. Послав йому і свою печатку, щоб він нею запечатував призначення козакам на вакансії. Також послав артилерію та драгунів на здобування замочків, на що дав двісті тисяч злотих. Московський посланець відправлений з Кракова 12 січня. З Москви повертається й. м. пан Окраса, гонець короля й. м., повідомляючи, що той народ схильний до ліги з королем й. м. і Річчю Посполитою. Цей же й. м. п. Окраса дає знати про посланця, що йде з Персії. Той усе повідомляє королеві й. м., що їхній Софі, тобто імператор, з великою потугою хоче піти війною проти турчина. Венеція та інші італійські князі (що є явним) з інших сторін допоможуть нам цього ворога перемогти. У Гданську 11 січня відправлено радісний тріумф, тішачись із перемог короля й. м. [...]».

(Фотокопія оригіналу даної сторінки «летючого листка» вміщена у виданні: *Zawadzki K.* Początki... – С. 245. Тут наводиться наш переклад українською мовою.)

1684 р. – Венеція. – Італомовний «летючий листок» «Vittoria ottenuta da Cosacchi e Polachi della Fortezza de Daure...»

«Про перемогу козаків та поляків над фортецею Даур (Daure), де відбулася грандіозна битва за допомогою артилерії, а також кількох каркасних кораблів указаной нижче форми, винахід яких здобув визнання і які зараз служать багатьом державам під час війни. Висадка венеціанського флоту і його союзників спричинила втечу турецького паші у Венеції, видано по ліцензії (?) Боссіо, 1684 // [с. 2].

Креслення каркасного корабля з найменуванням його частин і поясненням їхнього призначення (далі йде пояснення креслення вищезгаданого корабля, поданого на титульній сторінці, а також розповідь про цей тип корабля. – Ю. М., Н. П.). [...]

«Відень, 28 травня 1684 р.

Після того як полководець, синьйор герцог Лоренський (de Lorena) просунувся до Угорщини, він швидко зорієнтувався в ході військових справ і віддав необхідні накази щодо взятих у полон; потім він вирушив з усім військом під Нойхейзель (Neucheyssel), щоб оглянути місце для битви і вирішити, чи є воно вигідним і які будуть спільні думки з цього приводу, оскільки турки вже робили раніше спробу увійти туди ціною величезних жертв, смертей, втрати обозу і кавалерії; крім того, нестача всього необхідного та неможливість сподіватися на допомогу далися ознаки, коли турки були оточені запорозькими козаками.

З більшою чи меншою вірогідністю заслуговують на перевірку відомості про те, що в напрямку Чорного моря з північної частини Персії вирушило досить численне військо, щоб підтримати здебільшого // [с. 3] сили поляків і козаків.

Нарешті стало відомо, що данський посол напередодні свого від'їзду мав таємну аудієнцію з королем, на якій висловив претензії свого короля щодо міста Гданська. Під час війни зі Швецією місто було передано Польщі. Через це, будучи вільним, воно водночас мало розплачуватися з Польським королівством воїнами та зброєю, однак чинило опір при будь-якій спробі примусити його це робити; воно відмовлялося воювати у Литві, але монсеньйор нунцій, керуючись принципами спільного блага, зробив усе, щоб виставити його кавалерію до бою.

Маємо нарешті правдиві відомості про те, що козацький гетьман повернувся з усім своїм військом, щоб виступити проти татар в Угорщині; на час бойових дій він об'єднався з його величністю польським королем і

допомагав йому в бою біля фортеці Кам'янець; під фортецею Затіат (?) (Zatiat) його військо мужньо билось пліч-о-пліч з королівськими військами проти гарнізонів паші. Варто уваги, що комендант фортеці в присутності своїх підлеглих повідомив згаданому вище гетьману про величезні збитки, завдані гарнізоном, що стояв під славним містом Дебрецен (як повідомляє пошта з Трансільванії); час від часу вояки з'являлися звідити під Затіатом (?) і грабували довколишні землі, а протистояти їм не було ніякої можливості. Отже, почувши це, гетьман постановив силою відібрати Дебрецен у ворогів, якщо вони не схочуть здатися добровільно. Негайно відрядивши до паші послів, гетьман передав через них, що, враховуючи збитки, які поніс його народ під фортецею Затіат (?), Дебрецен слід здати без будь-якого бою. Якщо ж супротивники вирішили нерозважливо втратити основні сили свого війська, то було наказано передати паші через послів, що ніяка заслуга не вимірюється мечем і вогнем. На це їм була дана відповідь, що в мусульманській країні ніхто не лякається від єдиної погрози, а війна лише є жартом долі і що гетьмана не бояться; що вони чекають невдовзі вагомої підтримки, так що доведеться забути про задум розпочати битву і що відповіді згаданому вище гетьману цілком прозорі. Тоді виникла потреба стати табором під Дебреценом; допомогу надав комендант фортеці Затіат (?), передавши все потрібне: гармати, ядра, інше військове спорядження; і табір було розбито близько опівночі 12 квітня. За ніч владнали все необхідне і вже наступного дня військо було готове до битви, продумавши все до найменших дрібниць. Побачивши добре підготовлених до бою ворогів, з фортеці вийшло 10 турків; їм повідомили про початок жорстокої битви; протягом довгого часу під натиском козаків турки намагалися втекти, однак переможці їх переслідували. Коли нарешті наші витіснили їх до воріт, то, як бачили це з фортеці, супротивників потіснили так, що вони опинилися посередині, а далі всі турки були розідрані на клоччя. Однак, як не довелось нашим тяжко, вони мусили відступити, прикриваючись від безперервних пострілів з фортеці. Вісім днів вони ховалися в укритті неподалік, обстрілюючи фортецю з гармат. Коли ж ядра проломили фортечний мур, тоді, на щастя, вдалося одним пострілом гармати висадити в повітря склад боєприпасів і обвалити частину муру біля того місця, де він був проламаний. Далі, оглянувши швидко це місце, гетьман дав наказ негайно штурмувати фортецю; // [с. 4] під час штурму всі відчайдушно билися з ворогами, завдавши їм такого страху, що ті стали продиратися один за одним через якийсь вихід, невідомий для наших. Коли ж згаданий вище гетьман з тріумфом увійшов до Дебреценської фортеці, де грабували та вбивали, незважаючи ні на вік, ані на розумові здібності,

він виявив там у ямі коштовний скарб, а на площі 65 гармат, а також 2 каркасных кораблі. Після такої перемоги він відіслав трофеї його величності, який тут же зрозумів, що фортецю взято.

Венеція, 10 червня.

Неподалік від причалу, що тягнеться вздовж узбережжя від Занту до Корфу екіпаж фрегата «Santa Veneganda» від імені капітана зобов'язав старшого лоцмана Корнаро відрядити сухопутну експедицію до Кефалонії; її метою було просити розбійника-капітана Манетту з Кефалонії прислужитися найяснішій Республіці своїм галеотом на 22 місця, позаяк на шляху до Корфу зустрічаються рифи. Між Кефалонією та християнським островом святої Лаури подорожнім стали на заваді турецькі човни, які зненацька напали на корабель. Битва тривала близько двох годин, і Манетта вийшов переможцем; він потопив один із човнів, а два інші витяг на сушу, перебивши турків, що там знаходилися, Манетта потрощив ці два човни. Однак з'явилися інші турки на допомогу проти піратів. Манетта був поранений в одне плече. Тоді інші пірати підняли з моря потоплений човен, підібрали 35 турків, які плавали у морській воді, інших 40 скарари на горло, а потім повернулися в розпорядження згаданого вище старшого лоцмана Корнаро, що прямував на Корфу.

Відчувається, що після поразки біля фортеці Дауро (?) турки стали обачніше поводитися з сусідами.

Разом із кораблем, що йшов з Кіпру, було розстріляно 45 галер з Константинополя; збитки понесуть держави, закликані до відповідальності; однак ці збитки важать дуже мало порівняно з тими, що їх завдали козаки в Чорному морі, при тому що в архіпелазі теж були вбиті. У Константинополі затримали 2 венеціанські кораблі, а також один, що тримав курс на Смирну; однак останній втік уночі. В усіх підлеглих Туреччині країнах почали затримувати купців з Венеції, причому двоє з них вели у Константинополі свої справи. Паша в екстремому порядку з 10-ма тисячами людей просить підтримки у Ріве (?) (Riue), щоб захистити окремі місця та фортеці від християнських атак. Вельми вагомим є той факт, що його високопреосвященство навернув у християнство багатьох невільників у Константинополі, і паша видав указ, щоб виявлені християни були кинуті до Ремо (Remo). Каїччіо (Caicchio), що приїхав з Далмації, отримав листа, де описується запекла битва між морлаками і турками. Морлаки вийшли переможцями, а при змаганні за замок Рісано (Castello Risano) поблизу Кастельнуово (Castello Nuovo) полягло 200 турків і троє з нашого боку; є також багато поранених, яким довелося до того ж нести кілька прапорів. Нарешті, на підтвердження того, що захоплений капітаном Манеттою човен

може нести службу, на ньому встановили 10 гармат-колюбрин; крім того, флот цієї найяснішої Республіки оснащений 32 військовими кораблями, 10 легкими галерами, 6 чудовими галеацами, 36 галеотами, 1 дисбарком (disbarco). У розпорядженні збройних сил знаходиться 18 тисяч воїнів.

В Тоді через Галасі по ліцензії 1684 р. Кінець.»

(Мікрофільм цього «летючого листка» зберігається у відділі мікрофільмів Національної бібліотеки у Варшаві.)

№ 3

1690. – Венеція. – Італомовний «летючий листок» «Nuova vera e distinta Relatione della segnalata Vittoria riportata dal Prencipe Cosacco nel mar Negro contro Turchi e Tartari...»

«Нове правдиве та надзвичайне повідомлення про знаменну перемогу козацького гетьмана на чорному морі над турками та татарами»

Як стало зрозумілим з прочитаного, внаслідок запеклої та кровопролитної битви на морі і на суші козаками було захоплено 5 великих кораблів, навантажених військовою амуніцією, а також 120 гармат

Львів, 28 жовтня 1690 р.

Польща, Венеція, в Мацераті через Сассі, 1690. // [с. 2]

Львів, 28 жовтня 1690.

Як стало достеменно відомо зі львівської пошти 28 жовтня 1690 року, молдавський уряд зібрався в Яссах, куди благополучно стягнув свої сили з ухвали народу, бояр та війська; до того часу як війська будуть належно впорядковані та їх очолить генерал Зінколіні по прибутті до Ясс – поряд з ними зосередився один загін гетьмана Війська Запорозького, який після перемоги над татарами було переміщено під Римник (?) (Rimahiui) Зазнавши поразки, хан, який перебував у Валахії під Буортем (Buortem), мав знову переправитися через Дунай. Щоб забезпечити себе від переслідування, він забрав із собою всі човни й кораблі і розквартирувався під містом Баба (це Бабадаг поблизу Чорного моря, у 75 км. на південний схід від Бреїли – Ю. М., Н. П.), що займає вигідне положення між Дунаєм і Чорним морем і де роками перебував великий володар.

Тим часом його королівська величність, бажаючи скористатися з ситуації, тримає під контролем перебіг подій напередодні війни. У розвідку відправили людину, що розумілася на мові та на справах країни калмиків і схилила останніх до союзу з іншими племенами у найближчій війні проти спільного ворога; був також візит у до козацького (?) гетьмана, що з надзвичайною відвагою допомагав в усіх колишніх битвах під тим приводом, що має законне право розігнати декілька невдало сформованих

загонів литовської кавалерії та об'єднатися зі своїми прихильниками; тоді його військо могло б виступити проти татарського хана, що погрожував вдертися до Угорщини // [с. 3].

Як повідомляє пошта, доступ до Дунаю стримували 20 тисяч татар та 12 тисяч турків, озброєних 20-ма гарматами. Порівняно з козацьким гетьманом вони мали перевагу у вигляді прямої дороги; однак цей останній з частиною свого війська помалу просунувся вперед до Чорного моря, атакувавши супротивника пострілами з вогнепальної зброї; інша ж частина очікувала в одному з утворених природою рівчаків, що часто зустрічаються на узбережжі Чорного моря. Тут козаки билися протягом 5-ти днів і завдяки природному укріпленню виявили таку витривалість, що змогли не тільки загалом зберегти себе, але й забити значну кількість супротивників. Решта ж змушена була під насмішками відступати вглиб контрольованих турками і татарами земель на відстань у 20 миль.

Один відважний польський капітан на прізвище Міницький, що не раз ходив у розвідку з різними загонами його величності, довідався про намір супротивника вирушити до Валахії. Тоді загоны вирішили відразу попрямувати туди з надією, що їм вдасться зміцнити позиції відновленого молдавського двору. Супротивника вдалося взяти в полон, хоч і незначними були військові сили. Цей полон слід зарахувати до особливо значних перемог насамперед з тих міркувань, що йдеться, зокрема, про одного з найзапекліших ворогів католиків. Досить ймовірним є припущення про визнання цієї перемоги турками, оскільки великий султан скарвав на горло пашу, головнокомандуючого та верховного головнокомандуючого над яничарами, після чого на публічну площу винесли печатку та магометанський прапор. На сьогодні їх наслідує хан паша каймакам з Константинополя, брат татарського хана, найзапекліший ворог Святого Хреста і, що найважливіше, верховний головнокомандуючий у найближчій військовій кампанії. Подорожуючи по Чорному морю, сераскир був зненацька атакований запорізькими козаками і побачив їх уперше. Вони носять тесаки (?) (tesa) на ланцюгах, що дає можливість легко схопитися за них рукою і захищатися ними під час відступу. Дуже популярні будь-які човни – на них козаки відбивають атаки супротивника і спустошують Чорне море у всій Туреччині аж до їхньої столиці під час своїх набігів у пошуках здобичі.

Після вбивства більшої частини яничарів, які намагалися чинити шалений опір, козаки оволоділи 5-ма кораблями з високими бортами, завантаженими військовою амуніцією, в тому числі 120-ма гарматами, закували в ланцюги пашу, а решту турків потопили в морі; коли ж відкрили

трюм, то знайшли там скарби мільйонної вартості, які поділили між собою; кораблі ж потопили, повністю їх обібравши.

У Польщі починають усвідомлювати, наскільки велику вагу має підтримка Великого правителя у протистоянні ханові, а об'єднані зусилля польського, литовського та козацького військ – у протистоянні магометанській релігії та Османській імперії; небезпеці має протистояти як необхідність, так і взаємна приязнь; мета такого протистояння – запобігти можливому революційному вибуху, що є цілком прогнозованим усередині трухлявої Османської держави.»

(Оригінал цього «летючого листка» зберігається у відділі «Россіка» Російської публічної бібліотеки ім. М. Є. Салтикова-Щедріна у Петербурзі, а мікрофільм – у відділі мікрофільмів Національної бібліотеки у Варшаві.)

№ 4

1690 (?). – Італомовний «летючий листок» «*Relatione Della Ricca Preda fatta Da Cosacchi Nel Mar Negro...*»

«Повідомлення

про багату здобич козаків на Чорному морі при захопленні у полон посла, відрядженого з Константинополя до татарського хана Венеція і Мілан, [1690]

Видано завдяки привілеєї королівським типографом Марком Антоніо Пандольфо // [с. 2]

Піддані Оттоманської імперії у відчай від успіхів християнських військ, а також налякані прогнозами щодо завоювання в майбутньому, озиряючи кордони своєї держави, окреслені виключно Переможною Шаблею або страхом перед поспішним рішенням про об'єднання Порти. За таких умов верховний правитель ухвалив відрядити послом до татарського хана одного з найулюбленіших своїх придворних на ім'я Ахмет, який пройшов сувору школу у його славетному війську, а також звести укріплення, яке стримувало б шалений натиск з боку невдоволених. Як вважають, невдоволення буде цілком вірогідним, якщо для об'єднання військових сил у боротьбі з магометанством до Туреччини запропонують увійти озброєним польським військам, добре відомим у Порті завдяки битвам його величності з двома московськими царями.

При від'їзді посол отримав на збереження коштовності зі скарбниці султана; серед них була величезна кількість ювелірних прикрас у доверху наповнених мішках, оздоблені діамантами шаблі, безцінні заткані золотом килими. Все це було навантажено на кораблі, // [с. 3] завбачливо оснащені гарматами; на них знаходився також загін охоронців з вірчими грамотами

для скарбниці в резиденції татар. Під час подорожі Чорним морем на кораблі султана зненацька напали запорозькі козаки, які мали, як здалося на перший погляд, тесаки (?) на ланцюгах, що дозволяє легко схопити їх руками. При відступі вони блискавично з'являються в руках для захисту, а для нападу козаки використовують велику кількість оснащених зброєю човнів, за допомогою яких вони постійно здобувають поживу, створюючи перепону на шляху від Туреччини до столиці, а також спустошують Чорне море як джерело для своїх запасів. Вбивши більшу кількість яничарів, що намагалися чинити шалений опір, козаки оволоділи кораблями, закували посла в ланцюги, потопили решту турків у морі, поділили між собою знайдені у трюмі скарби вартістю більше ніж у три мільйони і, цілком спустошивши кораблі, затопили їх.

У Польщі серед деяких суспільних прошарків поширюються листи, де йдеться про турботу його величності щодо об'єднання сил польського, литовського та козацького військ проти хана з метою забезпечення від магометанської релігії зі згубної Оттоманської імперії; в основі такого об'єднання має бути усвідомлена необхідність, закон і взаємна приязнь. До небезпек, які принесе ця війна у випадку її розв'язання, слід додати ще таке: черви заради свого згубного задоволення завжди підточують державу зсередини. Для Туреччини, де не наважуються на переворот і царює, як ніде, лише сліпа покора першому султанові, можна спрогнозувати вибух, що поверне до себе увагу в усьому світі».

(Мікрофільм цього «летючого листка» зберігається у відділі мікрофільмів Національної бібліотеки у Варшаві.)

УДК 528.9(477)Кордт В.

А. Пивовар,

канд. екон. наук

КАРТИ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ В НЕРЕАЛІЗОВАНИХ ПЛАНАХ В. КОРДТА

Знайомлячися з вітчизняними публікаціями, присвяченими картографічній спадщині В. А. Кордта та її використанню, не можна не помітити переважання чисто історіографо-біографічних описів та безпосередніх посилань на зміст конкретних карт, вміщених у його виданнях, зокрема – у найбільш запитуваних Матеріалах до історії картографії України (ч. I. – К., 1931). В той же час, навіть у найбільш спеціалізованих дослідженнях, практично відсутні згадки про нереалізовані плани вченого.

Зокрема, у передмові до видання 1931 року (в додатку II), В. Кордт окреслив мінімум 10 конкретних позицій, які залишилися нереалізованими через обмежений обсяг видань і планувалися до розміщення вже в другій частині Матеріалів. З них за джерелами походження 6 відносилися до надбань російської картографії (генеральна ландкарта від Києва по Дніпру до Очакова, укладена Дебоскетом 1743 року; генеральна карта 3-х малоросійських губерній, укладена при генеральному штабі в Глухові 1782 року; карта Київської губернії 1797 року з розподілом на 12 повітів з частин колишніх Київської, Волинської, Брацлавської і Вознесенської губерній; атлас Київської губернії 1800 року з городовими і повітовими картами, укладеними землеміром Масловським; рукописний атлас з 33-х мап терену першої турецької війни 1768–1774 років з картою Новоросійської губернії та Єлисаветградської провінції і частини Запорозького степу з зображенням козачих форпостів), 4 – до іноземної (мапа за виданням опису М. Броневського 1595 року, карти з атласів Польщі і Литви Гласбаха 1770 року і Річчі Занноні 1772 року та генеральна карта Польщі з територією Волині, Поділля, Київського та Брацлавського воєводств Шрямбля 1793 року з віденського атласу Шульбахера 1800 року).

За виключенням карти Броневського, передбачені до видання карти стосувалися території України станом на середину – кінець XVIII ст. і завдяки масштабнішому формату та деталізації адміністративно-

територіальних та географічних об'єктів (аркуші більшості з цих карт супроводжувалися навіть збірними листами), мали суттєво доповнити інформаційний потенціал переважно оглядових мап, вміщених у першій частині Матеріалів до історії картографії України.

Аналіз показує, що 8, або більшість із вищезгаданих карт і атласів (4 з яких у фотокопіях) і на даний час зберігаються в картографічній колекції НБУВ.

Щодо 2-х із картографічних джерел, відомості про які не вдалося відшукати в каталогах залу картографії, перше (мапа до опису М. Броневського) відноситься до однієї з найдавніших карт з зображенням території України, яка в цілому дещо виходить за часові межі основного масиву картографічних джерел XVIII ст. з нереалізованих планів ученого.

Друге з невіднайдених джерел (атлас із 33-х карт терену першої турецької війни) стосується території правобережного півдня України у межах тогочасної Єлисаветградської провінції і Запоріжжя. За далеко не повним описом, залишеним ученим (зазначено формат 45x40 см та загальна назва «Новый театр войны», викарбувана на обкладинці), цей рукописний атлас скоріше за все належав до одного із чисельних приватних зібрань, за рахунок яких у той час інтенсивно поповнювалися картографічні джерела бібліотеки ВУАН. Підставою для такого висновку може бути відсутність будь-яких згадок про подібний атлас серед найвідоміших картографічних каталогів інших спеціалізованих бібліотек, наукових товариств та архівів. Хоча повністю відкидати можливість відшукати таку згадку серед інших джерел, включаючи архівні, не варто. Зазначимо, що В. Кордт в інформації про атлас не повідомляє про час його укладання, про автора, наявність посвідчувальних записів тощо, які могли б висвітлити його приналежність до тієї чи іншої колекції. Із запису В. Кордта в додатку II до передмови, який мав змогу «вивчити» цей атлас тільки тоді, коли друкування першої частини Матеріалів було завершено, можна лише констатувати, що у 1931 році він перебував у Києві.

В той же час, не дивлячись на явну втрату цього унікального джерела з досить цікавого періоду історії південного регіону України, його зміст частково може бути відтворений за рахунок залучення до наукового обігу цілої низки інших картографічних джерел кінця 60-х – початку 70-х років XVIII ст. Зокрема в наявних описах архівно-бібліотечних фондів відклалися мінімум три згадки про карти Єлисаветградської провінції 1769 року, тобто станом на початок російсько-турецької війни. Ще три згадки про такі карти за 1773–1774 роки стосуються завершального періоду війни. Більшість з них зберігається в архівах Санкт-Петербурга та Москви (БАНР, РГО, РГАДА,

РГВИА), польськомовний варіант карти 1769 року зберігся також у бібліотеці Чарторийських у Кракові (Польща). Щодо території Запоріжжя, вона достатньо інформативно (за виключенням козачих форпостів) відображена на прикордонній карті підполковника Томилова 1775 року, укладеній при розмежуванні російсько-турецького кордону відповідно до умов мирного трактату з Оттоманською Портою. Примірник останньої, виконаний у масштабі 6 верст в англ. дюймі (загальний розмір 100x138 см), в даний час зберігається у картографічній колекції НБУВ з досить просторовою назвою «Карта течению рек Днепра и Буга от Елисаветградской провинции вниз до соединения их вод и устья лимана с показанием берегов Гнилого и от него до Берды Азовскаго, а от Кинбурна к Перекопи Чорнаго морей, и как российская граница по мирному в 774-м году при Канарже трактату установлена, и где прежняя на правом берегу Днепра состояла, означена ж между помянутых рек и ситуация объяснена особо экспликацией. Все берега Днепра и Буга, а также и Чернаго моря, кроме Азовскаго от Солёных Уклюк до Берды сыманы по инструменту, а тот берег назначен с примерных карт бывшими инженер афицерами в комиссии инженер подполковника Томилова и им везде объездом и в свезании съёмок поверено 1775-го года». Карта, крім територій, які після розмежування кордону переходили під юрисдикцію Російської держави, містить відомості про суміжні регіони як лівобережного, так і правобережного півдня України, включаючи Українську лінію, Єлисаветградську провінцію тощо. При її публікації (з розбивкою на певні частини) можна значною мірою компенсувати інформаційний потенціал втрачених карт з атласу театру нової війни, намічених до видання В. Кордтом.

Крім переліку картографічних джерел переважно другої половини XVIII ст., що окреслювали майбутні наміри вченого, описуючи історію укладання Російського атласу 1745 року, В. Кордт наводить досить детальну інформацію про карти першої половини століття, які стосуються території України, в складі зібрання карт, вивезених чи переданих усвій час до Франції Жозефом-Миколаєм Делілем. Зокрема, із 150 рукописних мап Делілевої колекції, які зберігаються у географічній секції Національної бібліотеки в Парижі, 28 В. Кордтом віднесені до таких, що безпосередньо стосуються території України. Ще 16 таких карт, придбаних від Деліля, зберігаються у Парижі при Депо карт і планів флоту. Більшість зазначених карт належать до надбань вітчизняної картографії і стосуються тогочасних кордонів Росії з Польщею і Кримом, басейнів Дніпра і Дону, Малоросії та Слобожанщини, території тогочасних Київської і Азовської губерній. Досить цікавими для

дослідників може бути зміст мапи України і Криму графа Мініха, генеральної карти України від Дону до Дністра та багатьох інших.

За відсутності копій зазначених карт, В. Кордтом на той час не ставилося питання про їх публікацію. В сучасних умовах, коли для цього є всі технічні можливості, очевидно варто звернути увагу також і на ці картографічні джерела, залучення яких до наукового обігу дозволить суттєво поглибити інформаційний потенціал наукових досліджень як у галузі історії України, так і на теренах її історичної картографії.

УДК 528.9(477)

Ростислав Сосса,

д-р географ. наук, професор

ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА ВИВЧЕННЯ КАРТОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ

Відзначення 150-річчя від дня народження Веніаміна Кордта стало доброю нагодою розглянути сучасний стан збереження та вивчення картографічної спадщини України.

Становлення історичного картознавства України пов'язане насамперед з діяльністю Веніаміна Олександровича (Христофор Іоганн Веніамін) Кордта (1860–1934). Виданням у 1899 р. першого тому «Материалов по истории русской картографии» В. Кордт започаткував системне дослідження історії картографування України та Росії шляхом всебічного вивчення основних картографічних творів минулого, умов і особливостей їх створення з наступним включенням до видання репродукцій цих карт з ґрунтовними коментарями. Цим було покладено початок серії видань «Monumenta cartographiae Ucrainae» («Пам'ятки картографії України»). Фундаментальний 4-томний атлас В. Кордта (1899, 1906, 1910, 1931) досі є важливим джерелом з історії картографування, що містить велику кількість репродукцій та цінні коментарі, якими супроводжено карти.

У радянські часи дослідження історії картографування території України особливо не заохочувалися. Картографічні джерела використовували здебільшого при вивченні історії України. Із середини 1980-х років повертається інтерес українських науковців до цієї проблематики.

З 1990-х років спостерігається значна активізація досліджень історії картографії України, цьому сприяли проголошення незалежності нашої держави та нагальна потреба об'єктивного пізнання минулого. Дослідники звернулися до вивчення всього історичного процесу картографування території України, дослідження найвидатніших пам'яток картографії, вкладу окремих осіб у розвиток картографії України (А. В. Бойко, М. Г. Вавричин, С. М. Височенко, А. Л. Герус, А. Ю. Гордєєв, Я. Р. Дашкевич, Я. І. Жупанський, У. Р. Кришталович, Т. Ю. Люта (Гирич), Н. В. Падюка,

Л. О. Палієнко, Г. П. Петришин, В. О. Пірко, І. І. Ровенчак, І. В. Сапожников, А. Л. Симутіна, Р. І. Сосса, С. Б. Хведченя, О. І. Шаблій, В. О. Шевченко, Т. І. Шовкопляс, П. І. Штойко та ін.). Докладніше про напрями досліджень з історії картографії викладено нами у попередніх публікаціях¹.

З характерних ознак розвитку досліджень картографічної спадщини України упродовж останніх 10-ти років вважали би за доцільне виокремити наступні:

1. При відсутності єдиного науково-методичного координаційного центру чи відповідного наукового товариства дослідників історії картографії України спостерігаємо досить відчутний поступ розвитку історико-картографічних досліджень (завдання створити Наукове товариство дослідників картографії України ухвалено Міжнародною науковою конференцією «Картографія та історія України», Львів, 21 листопада 2000 р., проте не було реалізоване). Окремі струмки наукових студій з цієї проблематики дедалі виразніше формуються у повноводну річку вивчення та збереження картографічної спадщини України, напрямом течії якої вже слід спрямовувати у кероване русло.

2. Активізація досліджень з історії картографії України проявилася у проведенні численних наукових конференцій з цієї проблематики. Низці наукових конференцій дало поштовх Львівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. Михайла Грушевського НАН України, перша з яких «Картографічна спадщина України» була проведена у Львові в жовтні 1998 р. Там же були проведені наступні конференції – «Картографія та історія України» (листопад 2000 р., присвячена 400-річчю від дня народження Гійома Левассера де Боплана) і «Соціотопографія України» (жовтень 2002 р.). Видані за матеріалами конференцій збірники наукових праць, в тому числі збірник «Боплан і Україна», які стали вагомим внеском у розвиток сучасної наукової думки з історії картографії України². З нагоди 400-річчя від народження Гійома Левассера де Боплана у жовтні 2000 р. була проведена також науково-практична конференція «Боплан і Україна» у Запоріжжі. Традиційними стали Всеукраїнські наукові конференції: «Історія української географії і картографії» у Тернополі (грудень 1995 р., присвячена 95-річчю від дня народження Володимира Кубійовича; жовтень 1999 р.; грудень 2007 р., присвячена 130-річчю від дня народження Степана Рудницького)³. Належне місце в роботі Всеукраїнських науково-практичних конференцій «Національне картографування: стан, проблеми та перспективи розвитку» (Київ, 2003, 2005, 2008), які організовує Українська картографічна асоціація, займає секція «Історія картографії».

До досліджень картографічної спадщини залучилися також музейні заклади України, свідченням чого стало проведення 17 грудня 2009 р. Всеукраїнської наукової конференції «Вивчення та збереження картографічної спадщини у музеях України».

3. Відрадным фактом досліджень з історії картографії є відновлення серії видань «Пам'ятки картографії України» («Monumento Cartographica Ucrainae»), започаткованої В. Кордтом 1899 р.⁴ Першим випуском відновленої серії було факсимільне видання у 2000 р. «Спеціальної карти Гійома Левассера де Боплана 1650 року», яке опрацьоване Львівським відділенням Інституту української археографії та джерелознавства ім. Михайла Грушевського НАН України і яке доповнене ґрунтовним коментарем назв об'єктів, зображених на карті, у вигляді окремої книжечки. Атласи репродукцій «Україна на стародавніх картах. Кінець XV – перша половина XVII ст.» (2004) і «Україна на стародавніх картах. Середина XVII – друга половина XVIII ст.» (2009) включають репродукції західноєвропейських карт із зображенням території України, що зберігаються у фондах Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника, Наукової бібліотеки Львівського національного університету ім. Івана Франка та Центрального державного історичного архіву України, м. Львів. В останньому виданні вперше вміщено численну бібліографічну інформацію про авторів, граверів і видавців карт території України (всього 100 персоналей). Окремо хочеться зауважити, що подальше продовження цієї серії (принаймі ще 3–4 випуски) виглядає досить оптимістичним.

4. Історико-картографічні студії різноманітної проблематики дедалі частіше є темами дисертаційних досліджень. Серед них дисертації на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук (М. Л. Долинська «Історична топографія Львова XIV–XIX ст.», Львів, 2007 (спеціальність 07.00.01)), кандидата історичних наук (Т. Б. Паславський «Історико-картографічні дослідження середніх віків та нової доби в Україні: бібліографознавчий аспект», Київ, 2003 (спеціальність 07.00.08)); Т. Ю. Люта «Картографування території Києва та інформаційні можливості карт і планів міста (XVII–XIX ст.)», Київ, 2003 (спеціальність 07.00.06)) і кандидата географічних наук (О. В. Троценко «Втрачені географічні об'єкти Дніпропетровської області: пошук та історико-географічний аналіз», Київ, 2009 (спеціальність 11.00.13 – історія географії)). Картам-портотанам присвячене дисертаційне дослідження на здобуття наукового ступеня доктора географічних наук А. Ю. Гордєєва тощо.

5. З'явилися перші бібліографічні покажчики та каталоги

картографічних творів і літератури з історії картографії України, що має важливе значення для інформаційного забезпечення досліджень з історії картографії України⁵. Випуски каталогів картографічних видань з фондів Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника НАН України та колекції карт і планів Державного архіву Херсонської області започаткували видання про картографічні фонди бібліотек і архівів. На часі долучитися до такої роботи зі створення картографічних каталогів іншим бібліотекам, архівам, музеям України.

6. Популяризації знань про історію картографування території України сприяють розділи про старовинні карти в науково-довідкових і науково-популярних атласах. У «Національному атласі України» (Київ, 2007) уперше серед картографічних видань дві сторінки присвячені темі: «Україна на старовинних картах». Інформація про старовинні карти та їх репродукції вміщено в «Атласі вчителя» (Київ, 2010).

Такі виокремлені позитивні ознаки розвитку досліджень історії картографії України останнього десятиліття свідчать про те, що незважаючи на об'єктивні труднощі, пов'язані насамперед з недостатнім (частіше – взагалі відсутнім) фінансуванням цієї галузі досліджень, зусиллями небайдужих фахівців-ентузіастів зроблено вагомий поступ у справі вивчення та збереження картографічної спадщини України. Проте це лише перший крок, який потребує продовження.

Головний подальший рух, абстрагуючись від багатьох важливих завдань іншого порядку, ми вбачаємо у двох напрямках. Перший – державна підтримка досліджень. Передусім це проведення за єдиною національною програмою інвентаризації картографічних фондів бібліотек, архівів, музеїв, що має закінчитись виданням зведеного каталогу карт і атласів, які зберігаються в Україні. Тільки шляхом об'єднання зусиль загальнодержавних інституцій, відповідальних у цій сфері діяльності – Міністерства культури і туризму України, Державного комітету архівів України, Державної служби геодезії, картографії та кадастру, Національної академії наук України, – можна досягнути потрібного результату. Другий напрям – координація досліджень співтовариством дослідників шляхом організації наукового товариства істориків картографії. Товариство могло б об'єднати на добровільних засадах вчених, фахівців, працівників, які працюють у відповідних галузях науки та виробництва і які небайдужі до вивчення та збереження картографічної спадщини України з метою сприяння подальшому розвитку досліджень історії картографії, реалізації професійних і творчих задумів.

Примітки

¹ *Cossa P. I.* Дослідження історії картографії України // Український історичний журнал. – 2008. – № 3. – С. 176–201.

² *Боплан і Україна*: зб. наук. пр. – Львів, 1998. – 318 с.; *Картографія та історія України*: зб. наук. пр. – Львів; К.; Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 2000. – 348 с.; *Історичне картознавство України*: зб. наук. пр. – Львів, 2004. – 516 с., репрод. карт.; *Історична топографія і соціотопографія України*: зб. наук. пр. – Львів, 2006. – 512 с.

³ *Історія української географії і картографії*: Матеріали наук. конф., присвяч. 95-річчю від дня народж. проф. В. Кубійовича, Тернопіль, 25–26 груд. 1995 р. – Тернопіль, 1995. – 275 с.; *Історія української географії та картографії: проблеми і перспективи*: Матеріали Другої всеукр. наук. конф., Тернопіль, 4–5 грудня 2000 р. – Тернопіль, 2000; *Історія української географії та картографії*: зб. матеріалів Третьої Міжн. наук. конф., присвяч. 130-літньому ювілею акад. С. Рудницького, Тернопіль, 6–7 грудня 2007 р. – Тернопіль, 2007. – 232 с.

⁴ *Спеціальна карта України Гійома Левассера де Боплана 1650 року* / Упоряд. М. Вавричин, О. Голько. – 1:450 000. – К.; Львів: Мапа, 2000. – 8 арк. (факс. видня) + Поясн. текст. – 72 с. – (Сер.: Пам'ятки картографії України); *Вавричин М.* Україна на стародавніх картах. Кінець XV – перша половина XVII ст. / М. Вавричин, Я. Дашкевич, У. Кришталович. – К.: ДНВП «Картографія», 2004. – 208 с.; іл. – (Сер.: Пам'ятки картографії України); *Вавричин М.* Україна на стародавніх картах. Середина XVII – друга половина XVIII ст. / М. Вавричин, Я. Дашкевич, У. Кришталович. – К.: ДНВП «Картографія», 2009. – 224 с.; іл. – (Сер.: Пам'ятки картографії України).

⁵ *Картографічна україніка (1945–2000) у фондах ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України*: Каталог / НАН України. ЛНБ ім. В. Стефаника; Уклад.: Т. М. Огородник, Н. В. Падюка; Наук. ред. І. І. Ровенчак. – Львів, 2006. – 344 с.; *Колекція карт і планів. До 85-річчя Державного архіву Херсонської області*: опис фонду № 302 / Автор-укладач О. Шинкаренко; Упорядники: Л. Виноградова, О. Іскрова, А. Карпова та ін. – Херсон, 2006. – 720 с.; іл. – (Архівні зібрання України. Спеціальні довідники); *Cossa P. I.* Картографічні твори на територію України (1945–2000 рр.): Бібліографічний каталог. – К.: ДНВП «Картографія», 2002. – 400 с. – (Сер.: Українська картографія: історія, стан, перспективи); *Cossa P. I.* Політико-адміністративні й адміністративні карти України (1918–2008 рр.): Бібліографічний покажчик. – К.: Інститут історії НАН України, 2009. – 106 с.; *Cossa P. I.* Картографування території України від найдавніших часів до 1941 р.: Бібліографічний покажчик. – К.: Інститут історії України НАН України; Книжкова палата України, 2007. – 240 с.

Тетяна Шовкопляс,

наук. співробітник НБУВ

Алла Герус,

зав. сектору НБУВ

В. О. КОРДТ

ТА ЙОГО НАУКОВИЙ ДОРОБОК В ІСТОРІЇ КАРТОГРАФІЇ

Дослідження окремих напрямів історичної науки в Україні довгі роки не мали достатнього розвитку. Прийняття незалежності України дало можливість повернути імена багатьох дослідників, що були незаслужено забуті.

Одним з таких учених був історик, краєзнавець, бібліограф, один з засновників Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського та історичного картознавства як науки В. О. Кордт.

Ця стаття є спробою дослідити наукову та практичну діяльність цієї людини.

Христофор Іоганн Веніамін Кордт народився в німецькій родині ремісника-гончара Олександра та Елізе Кордт в м. Дерпті (Естонія) 19 лютого 1860 р., де здобув спочатку гімназичну, а потім і університетську освіту за історико-юридичним фахом. Перші роки роботи В. О. Кордта пов'язані з бібліотеками Дерптського (Тартуського) університету та Естонського літературного вченого товариства. В 1888 р. за наукові дослідження В. О. Кордту було присвоєне звання кандидата дипломатії.

Зацікавленість історією Росії проявилася у В. О. Кордта ще в студентські роки. Бездоганне знання європейських мов (шведської, голландської, німецької, російської, а пізніше досконале оволодіння українською) дало йому можливість працювати з архівними документами у шведських та голландських архівах, де зберігалося багато раритетів, пов'язаних з історією Росії, в тому числі і України, періоду правління гетьмана І. Мазепи, а також його спадкоємців П. Орлика, А. Войнаровського та дипломатичних стосунків з королем Швеції Карлом XII. Там же було знайдено багато відомостей про чужоземні подорожі по території південної Росії та України, що відомі з 890 і до 1700 рр.

За довідкою, отриманою з архіву Тартуського університету, ще в студентські роки В. О. Кордт був нагороджений золотою медаллю за

дослідження, присвячені російсько-голландським торгівельним відносинам XVII ст. Наукові дослідження були відзначені обранням ученого в 1893 р. членом-кореспондентом Естонського літературного товариства.

У 1894 р. В. О. Кордт переїхав до Києва, де минули всі подальші роки його життя. Тут він зайняв посаду бібліотекаря (директора) бібліотеки Університету Св. Володимира, в якій плідно працював протягом багатьох років. В. О. Кордт запроваджує нові методи роботи з каталогами, розширює комплектування фондів та з головою занурюється у науково-пошукові дослідження, активно співпрацює з Київською археографічною комісією, членом-співробітником якої він став у 1911 р., а також з «Временной комиссией для разбора древних актов» та «Историческим обществом Нестора Летописца». У виданнях «Общества» В. О. Кордт друкує біографічні дані про Гільома Левассера де Боплана та його наукові здобутки з вивчення території України – природи, етнографії та топографії, складання перших карт України та окремих її частин, зокрема Дніпра (кн. 22); матеріали по історії картографування Сибіру (кн. 13); нариси історії Шведського Університету в Ліфляндії (кн. 17); відомості про перебування Петра Великого в Нідерландах (кн. 18) та ін.

У 1899 р. В. О. Кордт був організатором виставки картографічних матеріалів, присвяченої XI Археологічному з'їзду в Києві, на якій було представлено 578 експонатів з 32 колекцій і зібрань, як установ, так і приватних осіб. Найбільшу кількість карт і атласів представили бібліотека Університету Св. Володимира (м. Київ), Київська Духовна Академія та Імператорське Одеське Товариство Історії і Старожитностей. Виданий за матеріалами виставки каталог містив 1127 номерів описів карт.

З 1899 р. В. О. Кордт уперше почав видавати друковані каталоги з зображенням та детальним описом карт. Всього вийшло 3 випуски «Материалов по истории русской картографии...» (1899 р., 1906 р., 1910 р.), що включали переважно карти території південної Росії, тобто сучасної України. За цю величезну працю дослідник був удостоєний почесної Уваровської премії (1911 р.).

У 1918–1919 рр. В. О. Кордт брав безпосередню участь у створенні Української Академії наук, був членом, а з 1920 по 1923 рр. – головою Тимчасового Комітету для заснування Національної Бібліотеки Української Держави в м. Києві та надрукував у «Збірнику праць для вироблення законопроекту про заснування Української Академії наук в м. Києві», «О Национальной Библиотеке Украинской Державы», де подав концепцію структури бібліотеки, методи її комплектування та навіть пропозицію щодо будівництва нового приміщення. В. О. Кордта можна вважати орга-

нізатором першого періоду роботи Бібліотеки, експертом науково-методичної діяльності в її структурній організації. Після утворення бібліотеки і передачі в її склад книгозбірні університету В. О. Кордт продовжував там працювати спочатку рядовим співробітником, а потім завідувачем новоствореного відділу картографії, ініціатором та засновником якого він був. На час створення відділу його фонд складав близько 27 тис. примірників, більшість з яких – цінні рукописні, стародруковані та старі карти, атласи із різних державних збірок та приватних колекцій. Крім того, періодично викладав студентам іноземні мови. В цей же період (з 1924 р.) В. О. Кордт стає активним членом Археографічної комісії ВУАН, де надрукував цілий ряд цікавих досліджень, в тому числі «Бої під Лисним і під Полтавою за щоденником Шведського лейтенанта Ф. Вейе», в якому подається хроніка подій, не переписана на російський лад; описується участь І. Мазепи та його козацького війська в бою під Полтавою, втеча за Дніпро і т. п. В 1931 р. виходить перша частина «Матеріалів до історії картографії України», що вміщує 41 старовинну карту території сучасної України та їх детальний опис.

26 квітня 1932 р. до Археографічної Комісії ВУАН В. О. Кордт надсилає доповідну записку: *«Після опрацювання матеріалів по історії картографії України до кінця XVIII ст., виданих Археографічною Комісією, у мене залишилися прогалини, для поповнення яких я уже зібрав необхідні матеріали, при чому частина з них є рукописна. Ці матеріали я гадаю опублікувати у II част. Матеріалів, бо вони з'ясовують додатково важливі питання для історії колоніальної російської політики на Україні XVIII ст., питання що до захоплення запорожських земель і ліквідації запорожської січі.*

В зв'язку з цими матеріалами я гадаю дати історичний огляд картографії України за час XIX та XX стор-я. Огляд цей з'ясує організацію колоніального визиску Української території царсько-дворянською Росією та зв'язану з цим клясову боротьбу, головним чином між українським селянством і землевласниками в часи розкладу феодально-кріпацької системи та утворення капіталістичного господарства. Таким чином робота повинна прямувати, та у результаті, по можливості, прийняти участь у виконанні сучасних завдань соціалістичного будівництва.

Для складання огляду картографії України XIX та XX стор. є частина матеріалів у Києві, але необхідно вивчити матеріали, як рукописні, так і надруковані у Москві та Ленінграді, тому потрібні будуть команд. виїзди.

Частина мат-лів, таким чином мною уже підготовлено до друку, Для

*того, щоб зібрати останню частину, та щоб закінчити опрацювання тексту для II тому Укр. картографії, розміром 40 мап, потрібно працювати ще 2 роки. В. Кордт»*¹.

В тому ж 1932 р. В. О. Кордт склав перший картографічний покажчик, що відображав потреби середини 30-х років «Карти першої п'ятирічки»².

На початку 1933 р. В. О. Кордт брав участь в улаштуванні картографічної виставки, присвяченої проблемі Великого Дніпра.

Аналізуючи матеріали Інституту рукопису НБУВ, можна орієнтовно визначити і план видання II частини «Матеріалів...». У своєму звіті до Археографічної комісії ВУАН за перше півріччя 1933 р. В. О. Кордт зазначає: *«До другої частини «Матеріалів до історичної картографії України» я протягом цього року зібрав картографічні матеріали.*

*Тимчасом підібрано 45 мап, що даватимуть матеріал з історії промисловості різноманітних галузів. Крім того, ці матеріали покажуть за якими ознаками побудовано межі губернь в Росії і на Україні, чи мають вони під собою раціональний господарсько-економічний ґрунт, чи лише адміністративний. Нарешті, матеріали ці покажуть технічний прогрес картографії XIX та XX сторіччя»*³. Однак вже у 1933 р. у своєму звіті за перше півріччя для Археографічної комісії відмічено, що цей план виконати повністю не вдалося. Потім, у зв'язку зі змінами суспільно-політичної ситуації в країні, видання такої праці стало неможливим. На жаль, невідома і доля підготовлених документів.

Праці вченого, незважаючи на деяку недосконалість друку та окремі історичні неточності, були фактично першими науковими зібраннями картографічних шедеврів XV–XVII ст., що прислужилися широкому колу читачів. Можна стверджувати, що вказані твори не втратили своєї наукової цінності та актуальності і на сьогоднішній день. В. О. Кордт з притаманним йому німецьким педантизмом зібрав практично всі відомі на той час, та значною мірою і до сьогодні, старовинні карти території України. Прикро, але досі не побачили світ ні перевидання цих творів, ні аналітичні сучасні видання на рівні каталогів. Лише у 2000 р. було започатковано серію «Пам'ятки картографії України», що є логічним продовженням досліджень В. О. Кордта.

Життя вченого упродовж 40 років було нерозривно пов'язане з Києвом і Національною бібліотекою. Помер В. О. Кордт 24 грудня 1934 р. у своєму

¹ НБУВ. ІР. ф. 10. спр. 10354. Збережена мова оригіналу.

² Архів НБУВ. Оп.1, спр. 378, арк. 37–58.

³ НБУВ. ІР. Ф.Х. спр. 1112. Збережена мова оригіналу.

помешканні при університеті від крововиливу в мозок. Газета «Пролетарська правда» від 26.12.1934 р. надрукувала з цього приводу некролог.

Незважаючи на те, що В. О. Кордта репресії не зачепили, його ім'я було надовго забуте. Скупі відомості про нього до останнього десятиріччя були надруковані в одному українському виданні і в декількох зарубіжних. Протягом останніх років вийшов ряд публікацій про вченого. В них використані матеріали з архівів та рукописні документи з фондів НБУВ, а також спогади бібліографа Ф. П. Максименка, який працював з В. О. Кордтом у період становлення бібліотеки і докладно описав його життєвий шлях у листі доценту кафедри геодезії і картографії Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка В. П. Павловій від 07.03.1959 р. Цей лист зберігається у секторі картографічних видань НБУВ.

Список використаних джерел

1. *Журба О. І.* Київська археографічна комісія 1843–1921 : нариси історії і діяльності / О. І. Журба. – К., 1993. – С. 105.
2. *Кіржаєв С. М.* В. О. Кордт та традиції київських археографів в діяльності Археографічної комісії ВУАН / С. М. Кіржаєв // Матер. ювіл. конф., присвяч. 150-річчю Київ. археогр. коміс. (Київ, Седнів, 18–21 жовт. 1993 р.). – К., 1997. – С. 369–381.
3. *Кордт В. О.* Про Національну бібліотеку Української держави / В. О. Кордт // Зб. пр. Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української Академії наук у Києві. – К., 1919. – С. 10–11.
4. *Кордт В.* Мапографічний відділ Всенародної бібліотеки України / В. Кордт // Пролетар. правда. – 1931. – 13 жовт.
5. *Кузмінська О.* Кордт Веніамін Олександрович / О. Кузмінська // Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України: біографічний довідник. – К., 2005. – Ч. 1. – С. 274–278.
6. [Некролог] // Пролетар. правда. – 1934. – 26 груд.
7. *Шовкопляс Т.* Маловідомий В. Кордт / Т. Шовкопляс, А. Герус // Актуальні проблеми географії, екології, історії Великої Волині : Велика Волинь : наук. зб. – Житомир, 2004. – Т. 27. – С. 348–352.
8. *Шовкопляс Т., Герус А.* Кордт та його історико-картографічні дослідження / Т. Шовкопляс, А. Герус // Картографія та вища школа : зб. наук. пр. – К. : Ін-т передових технологій, 2005. – Вип. 10. – С. 236–239.
9. *Deutschbaltisches Biographisches Lexikon. 1710–1960.* – Köln; Wien, 1970. – S. 150.

УДК 528.912

Олена Осталецька,

мол. наук. співробітник НБУВ

ІСТОРІЯ ФОРМУВАННЯ І СУЧАСНИЙ СКЛАД КАРТОГРАФІЧНОГО ФОНДУ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ імені В. І. ВЕРНАДСЬКОГО

Ініціатором створення і засновником спеціалізованого картографічного відділу в Національній бібліотеці України був Христофор Іоганн Веніамін (Веніамін Олександрович) Кордт (19.02.1860 – 24.12.1934) – видатний історик, історіограф, картограф. В останній період свого життя, з 1930 по 1934 рр., він завідував відділом графіки і картографії, одним із структурних підрозділів Бібліотеки.

Картографічні видання почали збиратись у Бібліотеці від часу її заснування і на період створення відділу його фонд становив близько 27 тис. примірників. Це були в основному цінні картографічні рукописи та стародруки з різних державних збірок та приватних колекцій: з бібліотек Університету Св. Володимира, Київської Духовної Академії, колеги П. Галагана, Імператорського Одеського товариства історії і старожитностей; колекцій професорів Університету (М. Костомаров), членів Історичного товариства Нестора-літописця (В. Ляскоронський, В. Кордт), учених АН України (Д. Багалій, В. Антонович) тощо. Це основні початкові джерела надходження картографічного фонду до Бібліотеки, визначити які можна за допомогою печаток, штампів, екслібрисів, рукописних позначок, дарчих написів, присвят, автографів тощо.

Викладення основних етапів формування фонду повністю ґрунтується на архівних документах Бібліотеки. З 1921 по 1925 р. Відділ графіки і картографії не функціонував через брак працівників. Але в цей період при розкладанні літератури по відділах приймалися до уваги форма і характер видань: карти, ноти і альбоми збиралися до відділу графіки і картографії.

З 1923 р. до Бібліотеки почав надходити обов'язковий примірник з книжкових палат Радянського Союзу, а також були відібрані картографічні видання з колекцій Волинського Державного музею та книгосховища у Кам'янець-Подільському. Вони надійшли до Бібліотеки пізніше, в 30-ті роки.

В 1927 р. до Відділу повністю передано картографічний фонд бібліотеки київського інституту народної освіти (так на той час називався Державний Університет). Таким чином, надходили колосальні масиви картографічних документів. І в 1930 р., коли керівником відділу графіки і картографії став В. Кордт, він намагається розпочати активну роботу з упорядкування і каталогізації картографічних документів, які протягом десятиріччя механічно скупчувалися і не опрацьовувалися.

На початку 1931 р. після перевезення фонду до нового будинку ВБУ (по вул. Володимирській), відділ було поділено на 2 підвідділи: підвідділ карт і підвідділ графіки. Працювало у відділі лише 3 співробітники: завідувач відділу В. Кордт був і завідувачем підвідділу карт, другою штатною одиницею був завідувач підвідділу графіки М. І. Івасюк і один бібліотекар на два підвідділи. Отже, постійна нестача працівників у бібліотеці і, зокрема, у відділі не дала змоги розгорнути роботу в повному обсязі. До того ж виявилось, що нове приміщення, де розмістився відділ, недостатнє для розміщення всього фонду, і його знову перевозять до старого будинку ВБУ (Бульвар Т. Шевченка, 14). І тому в звіті про роботу Бібліотеки за 1936 р. відмічено, що відділ картографії зовсім не устаткований, хоча і нараховує приблизно 50 тис. примірників картографічних видань.

Тоді було вирішено створити хоча б «інвентарний каталог» (карті дають порядковий номер, і цей же номер ставлять на каталожну картку цієї карти). Таким чином на 1939 рік було опрацьовано цим способом 42,5 тис. карт, в основному силами студентів, які були тимчасовими працівниками, а також створено авторський читацький каталог на картографічні видання.

На жаль, історія формування картографічного фонду мала не тільки періоди накопичення, але й зазнала значних, відчутних втрат. Так, напередодні Другої світової війни, в 1939 р. співробітниками Генерального штабу армії значна частина фонду (близько 26 тис. примірників) була вилучена з Бібліотеки і вивезена до сховищ Генштабу, чим і пояснюється відсутність цілого пласту картографічних документів довоєнного періоду.

На початку Великої Вітчизняної війни весь картографічний фонд Бібліотеки був евакуйований ешелонами на схід до м. Уфи, де були сконцентровані найцінніші фонди. Як свідчать архіви, під час евакуації в дорозі загублено 2 ящики з картами, крім того, частина фонду псується через неналежні умови зберігання.

Після звільнення м. Києва від фашистських окупантів картографічні фонди повертаються до Бібліотеки. Труднощі післявоєнного періоду для відділу полягають у тому, що виділене приміщення занадто мале, майже немає меблів для карт, у терміновому порядку доводилось упорядковувати

фонди і каталоги, комплектувати підручну бібліотеку. І в кінці 1945 р. картографічний фонд став доступним для читачів. А в 1953–1954 рр. вперше за весь час існування весь наявний картографічний фонд (16 тис. одиниць зберігання) був облікований згідно з правилами бібліотечного обліку. На 1956 р. кількість фонду становила 20 тис. примірників. У подальшому Відділ то існував як окрема структурна одиниця в Бібліотеці, то вливався до відділу обслуговування читачів як читальний зал картографії. Але й до сьогоднішнього дня ми залишаємось одним із найцінніших, найцікавіших і найпривабливіших фондів Бібліотеки.

Сьогодні сектор картографічних видань НБУВ як спеціалізований депозитарний фонд не має рівних на Україні за кількістю одиниць зберігання: колекція карт і атласів містить 48 тис. примірників (дані на 01.03.2010 р.). Не поступається фонд сектору також цінністю та різноманітністю творів, що зберігаються: у його складі і раритетні видання, починаючи з XVI ст., і сучасні вітчизняні та зарубіжні картографічні твори, різні за тематикою, призначенням, відображеною територією та поліграфічним виконанням.

Найціннішу частину фонду становлять картографічні стародруки кінця XVI–XVIII ст., які є продукцією потужних європейських центрів картовидавництва. Це видання середньовічних фламандських картографів А. Ортелія, Г. Меркатора, пізніші твори їх наступників (Г. Гондія, Я. Янсона) та конкурентів (Й. та К. Блау); численні видання династії французької картографічної школи XVII ст. Сансонів; твори засновника картографічного закладу в Нюрнберзі Й.-Б. Гоманна і його спадкоємців. Зберігаються також твори Ф. де Вітта, Ю. Данкертса, Г. Валька, П. Шенка, Н. Вішера (Піскатора) та багато інших видань.

Представлені пізніші видання Р. Дзанноні, А. Затта, І. де Рамма, Д. Соцманна та ін., які дають уявлення про адміністративний поділ Європи в XVII–XVIII ст., і в значній мірі включають територію сучасної України.

Багато спеціалізованих видань: атласи Парижа, Неаполя, європейських міст-фортець, атласи-звіти про дослідження та географічні відкриття Лаперуза, Кука, подорожей по Османській імперії, Греції, російські атласи Лисянського, Коцебу, Крузенштерна.

Достатньо широко у фонді представлені картографічні видання Російської імперії. Серед інших хочеться відзначити класичне академічне видання «Атлас Российской, состоящий из 19-ти специальных карт, представляющих Всероссийскую империю с пограничными землями» 1745 р., виданий Академією наук у Санкт-Петербурзі в декількох варіантах різними мовами (латинською, французькою, німецькою).

Фонд містить також «Новый Атлас или собрание карт всех частей Земного Шара... для употребления Юношества» 1793 р., «Атлас Российской Империи, Состоящий из 52 карт, Изданный во граде С. Петра в лето 1796 г. Царствования Екатерины II...», «Светильник морской... то есть описание Восточного или Варяжского моря. От Санктпетербурга к западу... 1738 г.». Заслугує уваги репринтне видання «Чертежная книга Сибири, составленная... Семеном Ремезовым в 1701 г...». Зберігаються також видання О. Вільбрехта, І. К. Кирилова, Ф. І. Шуберта, російських комерційних закладів О. А. Ільїна, А. Ф. Маркса.

Особливо зростає кількість і якість карт після організації в Росії в 1797 р. державної картографічної служби. Цей період у фондах представлений такими документами, як «Географический атлас Российской империи, Царства Польскаго и Великаго Княжества Финляндскаго...» В. П. Пядишева 1827 р., «Подробный учебный атлас Российской империи» 1846 р. тощо.

Поступово розширювалась і тематика документів: видавались поштові, військово-дорожні, адміністративні, статистичні атласи і карти Російської імперії та прилеглих територій: «Опыт статистического атласа Российской империи» 1874 р., «Атлас географический, исторический и хронологический Российскаго государства, составленный на основании истории Н. М. Карамзина И. Ахматовым... заключающаго в себе краткий исторический очерк России, хронологию Русских государей, главнейшия историческия произшествия каждаго царствования... и родословную таблицу царствовавших в России Домов от Рюрика до наших времен» 1845 р., «Военная библиотека, с Высочайшаго соизволения посвященная Российской армии» 1837 р. Картографічний фонд вміщує також серії карт, що відобразили російсько-шведські, російсько-турецькі, російсько-іранські війни, війну з Наполеоном, Північну та Кримську війни.

Широко представлені карти вивчення природних явищ та процесів низкою гідрографічних, геологічних, кліматичних карт і атласів: «Гидрографическая Карта Части Российской Империи между водами Белаго, Балтийскаго, Чернаго и Каспийскаго Морей» 1801 р., «О температуре воздуха в Российской империи» Г. Вільде 1882 р., «Геологическая карта России» 1845 р. та багато інших.

Окремими масивами представлені в секторі рукописні картографічні документи (638 од. зберігання) та карти м. Києва, з яких теж багато рукописних. І до сьогодні користуються попитом такі раритетні видання, як рукописний «Атлас реки Днепра» 1784 р., карти Чернігівської, Новгород-Сіверської, Київської губерній кінця XVIII ст., плани окремих не тільки міст та поселень, а навіть і будівель, залишків фундаментів тощо.

Систематична картотека рукописного картографічного фонду складається з таких розділів:

1. Плани міст, фортець, урочищ, поселень, островів тощо.
2. Морські карти, гідрографічні та гідрологічні карти суші.
3. Історичні карти, в т. ч. археологічні та військові.
4. Карти політико-адміністративного та адміністративно-територіального устрою.
5. Карти географічної вивченості території.

Ці карти є базовими першоджерелами, що вміщують унікальну інформацію про історичні події та стан довкілля, динаміку природних та соціально-політичних процесів на територіях різних держав, але переважно в Україні.

Серед картографічних документів, що знаходяться у фонді сектору, особливу цінність мають такі, що відображають територію Києва від середини XVI ст. до наших днів.

Зберігається у фондах також значний пласт раритетних (починаючи з XVIII ст.) археологічних карт України та інших територій, які й до сьогодні зберігають свою наукову актуальність та практичне значення. Деякі карти цього розділу складені для великих територій (напр., рукописна «Археологічна карта півдня України» (30-ті рр. XX ст.), 10-верстні карти деяких українських губерній), інші, навпаки, для настільки малих, що наближаються до планів і навіть креслень (напр., рукописні «План местоположению Киево-золотоверхомихайловскаго монастыря...» (1836 р.), «Чертеж остатков фундамента открытаго... в городе Переяславе... древней церкви Монастыря Св. Архистратига Михаила...» (1840 р.) тощо).

Є, на жаль, не масові, а окремі видання фундаторів української географії та картографії: єдина «Стінна фізична карта України та сусідніх земель» (1929 р.) С. Рудницького, поодинокі карти В. Кубійовича спільно з М. Кулицьким, географічні атласи України Кльованого, М. Кордуба. Приємний виняток із цього списку у кількісному відношенні складають фундаментальні твори з історії картографії Росії та України В. О. Кордта.

У фонді знаходяться цікаві видання другої половини XX ст.: історичні атласи Польщі, Німеччини, Канади; національні атласи США, Куби, Канади, Ізраїля; комплексні, галузеві, тематичні атласи: «Атлас лесов», «Атлас офицера РККА», «Морской атлас» тощо.

Серед сучасних картографічних документів можна відмітити серії видань «Моя мала Батьківщина», історичні атласи України, започаткованих видавництвом «Мапа»; учбові видання Інституту передових технологій з економічної і соціальної географії світу та України; серія топографічних

карт території України масштабу 1:100 000, виданих Київською військово-картографічною фабрикою.

Багато різноманітних, цікавих, змістовних видань підготувало і видало за останні роки Державне науково-виробниче підприємство «Картографія»: «Національний атлас України», виданий у 2007 р., комплексний, загальногеографічний, політико-адміністративний атласи України, численні плани міст та карти областей України, карти і атласи автодоріг світу та України. З макету англійського світового атласу видання «Collins» створено перший «Атлас світу» українською мовою.

Комплектується сектор картографічних видань також продукцією іноземних видавництв: лондонських «Times Book», «Collins», паризького «Lagousse», мюнхенських «Knaug», «Orbis», інтернаціонального видання «Dorling Kindersley Book» та ін.

Сектор бере участь у створенні автоматизованої інформаційно-пошукової системи (АПС) картографічних документів в програмному забезпеченні ІРБІС-64.

Зміст

Розділ І. БІБЛІОТЕКОЗНАВСТВО: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ

Беліна Л., Коновал Л. Інновації бібліотечно-інформаційного обслуговування користувачів у зарубіжному бібліотекознавстві	7
Вербіцька О. Державна і університетська бібліотека Нижньої Саксонії: історія і внесок в інформаційне забезпечення навчального та наукового процесів	14
Войцехівська Г., Войцехівська І. Бібліотечний проект «Історія малих міст України»: суспільне значення	27
Горбенко Н. Теоретико-методологічні основи дослідження педагогічного журналу	34
Індиченко Г. Інститут Франції та його бібліотека: історія, функції, перспективи	43
Лога Т. Видання української діаспори у фонді Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського	51
Пономаренко Л. Аналіз системи бібліографічних видань України з питань педагогіки і психології (2005–2009 рр.)	63
Рубан А. Вивчення інформаційних потреб користувачів як умова оптимізації формування інформаційного ресурсу з питань бібліотекознавства у Державній науково-педагогічній бібліотеці України імені В. О. Сухомлинського	76
Самчук Л. Кооперативна взаємодія освітянських бібліотек України: шляхи становлення	92
Вергунов В. Бібліотека Київського агрономічного товариства – фундатор галузевої бібліографічно-реферативної діяльності на Наддніпрянщині початку ХХ ст.	98

Розділ ІІ. ЕЛЕКТРОННЕ СЕРЕДОВИЩЕ БІБЛІОТЕЧНОЇ ГАЛУЗІ: НОВІ РЕСУРСИ ТА МОЖЛИВОСТІ

Дзюба Н. Бібліотечно-бібліографічна класифікація для дитячих бібліотек: історія та сучасний стан	119
Ейсмонт Ю. Редагування електронних реферативних ресурсів у контексті вітчизняних і міжнародних стандартів	131

Кириленко С., Добровська С. Розвиток технології представлення інформації у реферативній базі даних «Україніка наукова»	137
Кузнєцов О. Інтеграція бібліографічних ресурсів НБУВ в ІРБІС-корпорацію Євразії	146
Кузнєцов А. Міжнародний проект «Світова цифрова бібліотека»	153
Головаха С. Конвергенція друкованого і мультимедійного контенту в бібліотеці	174

Розділ III. КНИГОЗНАВСТВО ТА ДОКУМЕНТОЗНАВСТВО: НОВІ ПРІОРИТЕТИ РОЗВИТКУ В ІНФОРМАЦІЙНОМУ ПРОСТОРІ

Алексєєнко М. Видання з бібліотеки Віленської медико-хірургічної академії в книжковому зібранні Рішельєвського ліцею	185
Бобришева І. Художнє оформлення українських нотних видань 20-х років ХХ століття за матеріалами бази даних вокальної музики ..	193
Бондар Н. До історії друкування «вільнюських» аркушів 1595 р.: філігранологічний аналіз примірників	203
Грет Г. Видавнича справа України: сучасний стан і тенденції розвитку	214
Деменко Л. Діяльність бібліотек України з вивчення періодичних видань, що друкувались до 1917 р., та їх презентації у своїх фондах ...	226
Железняк О. Художнє оформлення почаївських кириличних видань ХVІІІ ст.	239
Заболотна Н. Маргіналії та видавничі оправи стародруків – додаткові джерела до вивчення історії діяльності друкарень	251
Ковальчук Г., Губко Г., Тіхненко О., Лобузін К. Колекція історичних листівок НБУВ і сучасні проблеми введення її в електронний простір	249
Кунанець Н. Фахова підготовка бібліотекарів у Галичині наприкінці ХІХ ст. – початку ХХ ст.	275
Малюк С. Джерела до дослідження фондів газетного відділу НБУВ ...	289
Мяскова Т. Варвара Миколаївна Ханенко та доля її бібліотеки	298
Матвієнко А. Державна політика у сфері туризму: документальне забезпечення	312
Олексів І. Наукова спадщина сербського вченого С. Новаковича (1842–1915) у книгозбірнях Галичини у контексті українсько-сербських книжкових взаємин ХІХ – початку ХХ ст.	324
Петрикова В. Архівні матеріали бібліографічної комісії УАН в контексті сучасної теорії інформаційної культури	340

Рудакова Ю. Навчальна література, видана в друкарні Почаївської лаври у ХVІІІ – першій третині ХІХ ст.: тематика, історико-книгознавча та джерелознавча характеристика примірників (із фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського) .	349
Швець І. Газетний фонд НБУВ: формування, сучасний стан та перспективи розвитку	366
Шекера І. Періодичні видання у колекції «Бібліотека Київського Михайлівського Золотоверхого монастиря»	374
Тарасенко І. Видання творів Самуеля Твардовського у книгосховищах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського	380
Дзюба Т. Мова як формант моделі національної ідентичності (за матеріалами публіцистики другої половини ХІХ ст. – першої третини ХХ ст.)	384
Гнатенко Л., Добрянська Т. Новий Завіт у перекладі українською мовою В. Негалевського 1581 року: опис кодексу та кодиколого-орфографічна розвідка	398
Ковальчук В. Книжковий репертуар кооперативних народних бібліотек-читалень Російської імперії станом на початок ХХ ст. (за даними «Отчета о деятельности 1-й бесплатной народной читальни-библиотеки Харьковского общества распространения в народе грамотности за 1904 год»)	410
Тупчієнко-Кадирова Л. Структурний аналіз інформаційного складника особистих листів композитора Ю. С. Мейтуса: документознавчий аспект	417

Розділ IV. БІОГРАФІКА І НОВІТНІ ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ

Попик В. Українська біографістика на зламі століть: зміна дослідницьких парадигм	443
Яценко О. Персональні бібліографічні покажчики – важливий складник у відтворенні життя і творчості українських діячів	461
Любовець Н. Спогади на сторінках часопису «Киевская старина» в контексті еволюції української мемуаристики	476
Гончаренко М. Характер відображення архітектурної спадщини в українській біографістиці на початку ХХІ століття	500
Марченко Н. «Текст для дітей» як форма самоусвідомлення та трансформації суспільства	509
Муріна С. Назви навчальних закладів: особливості організації даних в автоматизованій інформаційній системі «Український національний біографічний архів»	520

НАУКОВІ ПРАЦІ

НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ
імені В. І. ВЕРНАДСЬКОГО

Збірник засновано в 1998 р.

В и п у с к 31

Редактори *Ю. Андрушко, Г. Малигон, Л. Дем'яненко*
Технічний редактор *Н. Маслакова*
Комп'ютерна верстка *Л. Загородня*
Комп'ютерний набір *Т. Галемова*

Підп. до друку 7.12.11. Формат 60x84 /16. Папір офс.
Друк офс. Ум. друк. арк. 40,92.
Обл-вид. арк. 40,57.

Наклад 300 прим. Зам. № .
Віддруковано у Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського.
пр-т 40-річчя Жовтня, 3, Київ 03039

Свідоцтво про державну реєстрацію
КВ № 16085-4557Р від 16.12.2009 р.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 1390 від 11.06.2003 р.

Ляшко С. Роль генеалогічних джерел в історико-біографічних дослідженнях (на прикладі родовету Новицьких)	527
Шовкопляс Т., Герус А. Родина Манганарі та її внесок у розвиток картографії та гідрографії	538
Котенко Т. Роль І. Г. Кулжинського у становленні П. С. Морачевського як педагога й письменника	549
Рева Л. Невідомі сторінки біографії Володимира Миколайовича Перетца	559
Білоцерківська А. Постать професора А. Г. Терниченка (1882–1927) у вітчизняній історіографії	569
Осталецька О. С. Л. Рудницький – засновник української географічної науки	580
Гарбар Л. Всеволод Олександрович Козловський: життя та діяльність на бібліотечній ниві	591
Стельмах Н. Біобібліографічна серія «Академіки НАПН України» як важливе джерело інформаційно-бібліографічного забезпечення розвитку педагогічної науки	616
Вернік Ю. Блоги як новітні джерела біографічної інформації	626

Розділ V. **ВЕНІАМІН (ХРИСТОФОР ІОГАНН) КОРДТ –
ФУНДАТОР ІСТОРИЧНОЇ КАРТОГРАФІЇ
(до 150-річчя від дня народження)**

Винниченко І. Український період в житті Б. Кордта	635
Літвіненко Є. Карти, плани, ілюстрації на сторінках німецької хроніки XVII – першої половини XVIII століття «Theatrum Europaeum»	642
Люта Т. Київ на старих мапах Світу	648
Мицик Ю., Пухальська Н. Друковані «летючі листки» кінця XVII ст. як джерело з історії України	663
Пивовар А. Карти території України в нереалізованих планах В. Кордта	677
Сосса Р. Збереження та вивчення картографічної спадщини України	681
Шовкопляс Т., Герус А. В. О. Кордт та його науковий доробок в історії картографії	686
Осталецька О. Історія формування і сучасний склад картографічного фонду Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського	691

